

INSTITUT
ZA
ISTORIJU

PRILOZI

GODINA XIII
BROJ 13

SARAJEVO 1977

YU ISSN 0350-1159

HISTORISCHES INSTITUT

BEITRÄGE

JAHRGANG XIII

Nummer 13

SARAJEVO

1977.

INSTITUT ZA ISTORIJU

PRILOZI

GODINA XIII

Broj 13

SARAJEVO

1977.

Redakcioni odbor

DR PAVAO ANĐELIĆ
DR ZDRAVKO ANTONIĆ
DR NIKOLA BABIĆ
DR AHMED HADŽIROVIĆ
DR ADEM HANDŽIĆ
DR DŽEVAD JUZBAŠIĆ

Glavni i odgovorni urednik

DR DŽEVAD JUZBAŠIĆ

Sekretar Redakcije

IBRAHIM KEMURA

S A D R Ź A J

ČLANCI I RASPRAVE

	Strana
Dr Branislav Đurđev, <i>Dolazak Josipa Broza Tita na čelo Partije 1937. i Titovo NE 1948. godine</i>	11
Dr Pavao Anđelić, <i>O usorskim vojvodama i političkom statusu Usore u srednjem vijeku</i>	17
Dr Bogumil Hrabak, <i>Metali i otopine iz Bosne i Srbije na tržištima arapskih zemalja (XIV—XVI v.)</i>	47
Dr Branislav Đurđev, <i>Prilog diskusiji o osmanskom društvenom poretku</i>	63
Dr Adem Handžić, <i>O značaju putova za razvitak gradskih naselja u Bosni u XVI i XVII stoljeću</i>	73
Andrija Zirdum, <i>Motivi pisanja i svrha Lastrićeva povijesnog djela Epitome vetustatum Bosnensis provinciae. (Uz dvjestotu obljetnicu)</i>	79
Mr Ilijas Hadžibegović, <i>O privrednim prilikama u Bosni i Hercegovini posljednjih decenija osmanske vladavine</i>	97
Dr Nusret Šehić, <i>Neka pitanja agrarnih odnosa u politici muslimanskog autonomnog pokreta</i>	133
Dr Luka Đaković, <i>Prilog osvjetljavanju političkih kretanja u jugoslovenskim zemljama Austro-Ugarske Monarhije 1917—1918. godine</i>	167
Dr Milan Gaković, <i>Zemljoradnički poslanički klub u Ustavotvornoj skupštini Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca</i>	201
Dr Rasim Hurem, <i>O razvoju narodnooslobodilačkog pokreta u istočnoj Bosni u drugoj polovini 1942. godine</i>	231
Dr Drago Borovčanin, <i>O izgradnji bosanskohercegovačke državnosti poslije Drugog zasjedanja AVNOJ-a</i>	267

PRILOZI

Strana

Mr Pavo Živković, <i>Radič Ozrisaljić, trgovac i diplomata na dvoru porodice Pavlovića</i>	301
Mr Behija Zlatar, <i>Kopčići i Vilići</i>	322
Jovan Jovanović, <i>Izveštaj Atanasija Vasiljevića Vasiljeva o završetku hercegovačkog ustanka 1875—1878. godine</i>	328
Ibrahim Kemura, <i>Proglas muslimanske akademske omladine u Beču od 1907. godine</i>	334
Budimir Miličić, <i>List »Oslobođenje« kao istorijski izvor</i>	346

DISKUSIJA

Dr Branislav Đurđev, <i>Povodom jednog priručnika za istoriju istoriografije i istorijsku metodologiju</i>	355
--	-----

OCJENE I PRIKAZI

Dr I. Voje, <i>Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku, ANU BiH</i> , Djela knj. 49, odjeljenje društvenih nauka, Sarajevo 1976 (390) (mr Pavo Živković)	373
Dr Milan Vasić, <i>Gradovi pod turskom vlašću</i> , u knjizi <i>Istorija Crne Gore</i> , knj. treća, tom 1, Titograd, str. 503—607, poseban otisak (mr Dušan Berić)	382
<i>Naučni skup »Život i djelo Vladimira Čopića«</i> (Senj 1—2. X 1976) (mr Uroš Nedimović)	386
<i>Sarajevo u revoluciji</i> , <i>Revolucionarni radnički pokret 1937—1941</i> . Sarajevo 1976, knjiga 1, str. 750 (dr Ahmed Hadžirović)	389
Gligo Mandić, <i>17. istočnobosanska NOU divizija</i> , Beograd 1976, str. 353 (mr Milica Bodrožić)	392

IZ INSTITUTA

Dr Drago Borovčanin, <i>Djelatnost Instituta u 1976. godini</i>	397
---	-----

I N H A L T

ABHANDLUNGEN UND AUFSATZE

	Seite
Dr Branislav Đurđev, <i>Die Übernahme der Parteiführung durch Josip Broz Tito im Jahre 1937, und Tito's NEIN im Jahre 1948</i>	11
Dr Pavao Anđelić, <i>Die Vojvoden von Usora und der politische Status Usoras während des Mittelalters</i>	17
Dr Bogumil Hrabak, <i>Metalle und Lösungen aus Bosnien und Serbien auf den Märkten der arabischen Länder in XIV und XV Jahrhundert</i>	47
Dr Branislav Đurđev, <i>Ein Beitrag zur Diskussion über die osmanische Sozialordnung</i>	63
Dr Adem Handžić, <i>Über die Bedeutung der Strassen für die Entwicklung städtischer Ansiedlungen Bosniens im XVI und XVII Jahrhundert</i>	73
Andrija Zirdum, <i>Beweggründe und Zweck des Geschichtswerkes Lastrić's Epitome vetustatum Bosnensis provinciae. (Zum 200—Jährigen Todestag des Autors)</i>	79
Mr Ilijas Hadžibegović, <i>Ueber die wirtschaftlichen Verhältnisse in Bosnien und der Herzegovina während der letzten Dezennien der osmanischen Herrschaft</i>	97
Dr Nusret Šehić, <i>Einige Fragen über die Agrarverhältnisse in der Politik der moslimischen Autonomiebewegung</i>	133
Dr Luka Đaković, <i>Ein Beitrag zur Aufklärung der politischen Bewegungen in den südslavischen Ländern der Oesterreichisch-Ungarischen Monarchie in den Jahren 1917 und 1918</i>	167
Dr Milan Gaković, <i>Abgeordnetenklub der Bauernpartei in der Konstituante des Königreiches der Serben, Kroaten und Slovenen</i>	201
Dr Rasim Hurem, <i>Über die Entwicklung der Volksbefreiungsbewegung in Ost-Bosnien während der zweiten Hälfte des Jahres 1942</i>	231
Dr Drago Borovčanin, <i>Ueber dem Ausbau der bosnisch-herzegovinischen Staatlichkeit nach der Zweiten Tagung des ZAVNOBiH</i> . . .	267

BEITRÄGE

Mr Pavo Živković, <i>Radić Ozrisaljić, ein Kaufmann und Diplomat am Hof der Familie Pavlović</i>	301
--	-----

	Seite
Mr Behija Zlatar, <i>Die Kopčić's und die Vilić's</i>	322
Jovan Jovanović, <i>Der Bericht des Athanasius Vasiljević über die Beendigung des Herzegovinischen Aufstandes</i>	328
Ibrahim Kemura, <i>Aufruf der Moslimischen akademischen Jugend in Wien 1907.</i>	334
Budimir Miličić, <i>Das Blatt »Oslobođenje« als geschichtliche Quelle</i>	346

DISKUSION

Dr Branislav Đurđev, <i>Anlässlich eines Handbuches für Geschichte der Historiographie und historische Methodologie</i>	355
---	-----

BESPRECHUNGEN

Dr I. Voje, <i>Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku, ANU BiH, Djela knj. 49, odjeljenje društvenih nauka, Sarajevo 1976 (390) (Mr. Pavo Živković)</i>	373
Dr Milan Vasić, <i>Gradovi pod turskom vlašću, u knjizi Istorija Crne Gore, knj. treća, tom 1, Titograd 1975, str. 503—607, Sonderdruck (Mr. Dušan Berić)</i>	382
<i>Wissenschaftliches Kolloquium »Das Leben und Werk des Vladimir Čopić« (Senj 1—2. X 1976) (Mr. Uroš Nedimović)</i>	386
<i>Sarajevo u revoluciji, Revolucionarni radnički pokret 1937—1941. Sarajevo 1976, knjiga 1, str. 750 (Dr Ahmed Hadžirović)</i>	389
Gligo Mandić, <i>17. istočnobosanska NOU divizija, Beograd 1976, str. 353 (Mr. Milica Bodrožić)</i>	392

AUS DEM INSTITUT

Dr Drago Borovčanin, <i>Die Tätigkeit des Institutes im Jahre 1976</i>	397
--	-----

ČLANCI I RASPRAVE

Dr Branislav Đurđev

DOLAZAK JOSIPA BROZA TITA NA ČELO PARTIJE 1937. I TITOVO NE 1948. GODINE

(Predavanje na svečanoj akademiji održanoj na Filozofskom fakultetu u
Sarajevu 23. maja 1977. godine)*

Povodom dodjeljivanja doktorata vojnih nauka Josipu Brozu Titu jedan od njegovih najbližih saradnika Edvard Kardelj napisao je raspravu *Politika i vojna strategija narodnooslobodilačkog ustanka i socijalističke revolucije u Jugoslaviji i Titova stvaralačka uloga u njenom koncipiranju i realizovanju*. U toj raspravi Kardelj veli: »Tito je uvek imao osobine koje su omogućavale da u mnoštvu događaja vidi ono što je glavno.«¹⁾ A dalje ističe da je Tito raspolagao dalekovidošću koja je često dolazila do izražaja.

Ilustrovao bih tu tvrdnju činjenicama iz Titove revolucionarne djelatnosti, služeći se iskazima samog Tita u njegovim predavanjima održanim u Kumrovcu o borbi i razvoju KPJ između dva rata.

O svojim namjerama kad je dobio dužnost organizacionog sekretara Partije Tito veli: »Bilo mi je jasno: prvo, da moramo definitivno vratiti iz

*) U ovoj publikaciji predavanja izostavljen je uvodni jubilarni dio, a unesene su napomene ispod teksta.

1) »Pregled« 4/1977, 423.

inostranstva Centralni komitet u cjelini; drugo, da se moramo osloboditi tutorstva Kominterne i slijepog nekritičkog primanja i provođenja direktiva nekog opštevladajućeg komunističkog centra; i treće, da se moramo oslobađati novčane pomoći sa strane. U tome sam naišao na razumijevanje kod Dimitrova. Razumije se da sam pitao Staljina on to ne bi dozvolio, jer je želio da nas sa malo para drži na uzdi.«²⁾

Drugi fakat je još izrazitiji u onome što hoću da kažem. Pred izbijanje drugog svjetskog rata Tito je pozvan u Moskvu na referisanje Kominterni. Za vrijeme susreta sa sekretarom Izvršnog komiteta Kominterne Manuil-skim predstavnici partija su dobili zadatak da sutradan napišu proglas svojim partijama u skladu sa situacijom koja je nastala kad je Sovjetski Savez zaključio pakt o nenapadanju s fašističkom Njemačkom. Sutradan nijedan od predstavnika komunističkih partija nije donio napisan proglas, osim Tita. Neki su donijeli nekakve teze, a drugi ništa. Bili su zbunjeni novonastalom situacijom, a naviknuti da u Sovjetskom Savezu vide hegemonu svjetske revolucije, da slijede slijepo njegovu spoljnu politiku. Tito je odgovorio da i dalje ostaje osnovna opasnost fašizam, da i dalje treba komunističke partije da vode borbu protiv njega.³⁾

To što je u svome predavanju ispričao Tito jednostavno kao da se samo po sebi razumije, zapravo je veliko i po svojoj hrabrosti i po svojoj jednostavnosti. Taj fakat osvjetljava iz koje logičke pozicije potiče koncept priprema za ulogu Komunističke partije Jugoslavije u odbrani zemlje u vrijeme kad se nadnijela ogromna opasnost nad opstankom jugoslovenskih naroda.

Čitav narodnooslobodilački rat i revolucija naroda Jugoslavije, pored svih odstupanja od osnovne koncepcije na terenu, kojih je zapravo bilo vrlo malo kad se uzme u obzir komplikovana situacija, imaju vrlo jasan strategijski koncept koji je stvoren i sproveden u djelo pod rukovodstvom druga Tita. To je bio vrlo originalan spoj narodnooslobodilačkog rata i demokratske revolucije koja je nosila rješenje nacionalnog i socijalnog pitanja, odnosno koja je bila socijalistička revolucija. O Titovoj ulozi u stvaranju koncepta ustanka jugoslovenskih naroda uputio bih na ranije citirani rad E. Kardelja. Samo bih ukazao, u vezi s temom koju izlažem ovdje, na to da je revolucija jugoslovenskih naroda stvorila organe neposredne narodne vlasti, neposredne demokratije. Kolika je bila lična uloga Tita u tome, dobro je poznato.

Često i neki strani dobronamjerni posmatrači našeg razvitka shvataju, pa i neki naši historičari pišu tako kao da se naš poslijeratni razvitak demokratskog socijalizma ne naslanja na tradiciju iz narodnooslobodilačkog rata, kao da je nastao spontano poslije sukoba sa Kominformom, odnosno sa Sovjetskim Savezom. Tako, na primjer, poznati rukovodilac Komunističke partije Španije Santjago Kariljo u svome novoizašlom djelu *Evrokomunizam i država* veli: »Jugoslovensko samoupravljanje je u svom početku možda više bilo neka vrsta odbrambenog pronalaska, koji je uključio cio jedan narod u odgovorni posao izgradnje socijalizma i odbrane jugoslovenskog socijalizma od ekonomskog i političkog rata od strane Kominforma. Ali

2) »Oslobođenje«, br. 10403 od 22. maja 1977, 2—3.

3) »Oslobođenje«, br. 10404 od 23. maja 1977, 2.

poslije, kada su otkrivene njegove mogućnosti, samoupravljanje se javlja kao važna komponenta ekonomske i političke demokratije u socijalizmu.«⁴⁾

Na osnovu proučavanja istorijskog materijala i analize svega onoga što je prethodilo odluci o radničkom upravljanju privrednim preduzećima, što je ozakonjeno 1950. godine, lako se može utvrditi da je u Jugoslaviji poslije raskida s Kominformom, odnosno sa Sovjetskim Savezom, ponovo došlo do izražaja naslijeđe iz narodnooslobodilačkog rata, a ne da se demokratski socijalizam naknadno razvija, tek poslije raskida s Kominformom.

Jugoslavija se u prvo vrijeme poslije pobjede koju je izvojevala sa saveznicima u drugom svjetskom ratu nužno morala osloniti na Sovjetski Savez i u mnogo čemu ugledati se na njega. Ne samo da nije mogla brzo izgraditi svoju socijalističku pravnu i političku zgradu, a da se ne koristi dotadašnjim revolucionarnim iskustvom, nego je morala i što brže obnoviti teško razorenu zemlju. U tom pogledu je bilo prirodno da se osloni na Sovjetski Savez kad su zapadni saveznici još u ratu gledali da spriječe prve korake u promjeni društvenih i političkih odnosa u Jugoslaviji. Potreba brze obnove i izgradnje zahtijevala je centralistički vođenu državnu ekonomsku politiku. Iz te prijeko potrebe nastao je u izvjesnom smislu prekid u samosvojnom razvitku revolucije u Jugoslaviji. Njeno dograđivanje je u prvo vrijeme moralo ići donekle mimo revolucionarne tradicije iz narodnooslobodilačkog rata, tradicije koja je izrasla u neposrednoj narodnoj demokratiji. Socijalistička revolucija u Jugoslaviji našla se stvarno u procijepu: prirodno je bilo da se razvija u duhu predratne i ratne tradicije naprednih snaga u našoj zemlji, a prvi koraci u izgradnji socijalizma nosili su toj tradiciji tuđe oblike. Međutim, u suštini našeg neposrednog poslijeratnog života kontinuitet s revolucionarnom tradicijom iz narodnooslobodilačkog rata nije prekinut. I u tim sebi tuđim oblicima suština jugoslovenske revolucije očuvala je svoj kontinuitet. Duh jugoslovenske revolucije koji se izražavao u demokratskoj revoluciji koja je nosila socijalno i nacionalno oslobođenje bio je snažniji od njemu tuđih oblika u kojima se kretao.

Sukob sa Kominformom, odnosno sa Sovjetskim Savezom, ima svoju predistoriju. Treća internacionala je osnovana da bude instrument svjetske revolucije. Ali je uskoro između dva rata morala preuzeti važnu ulogu odbrane prve zemlje socijalizma. Staljin i ostali rukovodioci Sovjetskog Saveza pod njegovim rukovodstvom željeli su da podrede Treću internacionalu interesima svjetske politike Sovjetskog Saveza. Kominternu je dobila velika ovlašćenja. Njoj su sve partije bile podređene. Čak je mogla raspustiti partiju u bilo kojoj zemlji. Uticaj sovjetske partije u radu Kominterne postaje presudan. Ni jedno ni drugo nije bilo u Lenjinovo vrijeme. Lenjin je, čak, istupao protiv toga da se sovjetskoj partiji da naročita uloga u Kominterni.

Shvatanja druga Tita o ulozi Partije, pa i njegovi postupci prilikom dolaska na njeno čelo — kao što smo to ranije ukazali, navodeći Titova predavanja u Kumrovcu — nisu se slagala sa Staljinovim koncepcijama o ulozi Kominterne. I za vrijeme rata, kako za vrijeme postojanja Kominterne tako i kasnije, poslije njenog ukidanja, dolazilo je do nesuglasica između rukovodstva naše revolucije i sovjetskog rukovodstva. Ukidanje Kominterne za sovjetsko rukovodstvo uslijedilo je u prvom redu radi odnosa sa saveznicima

4) Citirano prema NIN-u, br. 1375 od 15. maja 1977, 36.

ma, a manje zbog toga što je njeno postojanje bilo smetnja djelovanju pojedinih komunističkih partija u uslovima rata. Sovjetski savez pod Staljinovim rukovodstvom i dalje se ponašao kao i ranije.

Što se više približavala pobjeda, sve je više dolazila do izražaja velikodržavna politika sovjetskog rukovodstva kojoj je Staljin davao koncept. U tajnim pregovorima sa saveznicima sovjetsko rukovodstvo je u mnogo čemu gledalo na Jugoslaviju kao na monetu za potkusurivanje. Poslije pobjede u drugom svjetskom ratu, sovjetsko rukovodstvo je pojačalo velikodržavnu politiku i u zemlji i u odnosima s drugim zemljama, smatrajući zemlje narodne demokratije kao svoje satelite. Na toj osnovi je i nastao Kominform, kojem je bilo namijenjeno da u jednom dijelu svijeta zamijeni Kominternu.

U karakteru naše revolucije i u karakteru sovjetskog velikodržavlja, koje je pod Staljinovim rukovodstvom dobijalo i neke ruske prijevolutionarne crte, ležao je sukob između rukovodstva Komunističke partije Sovjetskog saveza i naše Partije. Osnova za taj sukob je bilo drukčije gledište naše Partije nego što je sovjetsko i u pogledu izgradnje socijalizma u zemlji, a još više kad je riječ o odnosima među komunističkim partijama i o položaju socijalizma u svijetu poslije drugog svjetskog rata.

Drug Tito je i za vrijeme narodnooslobodilačkog rata i prije sukoba sa Staljinom naglašavao demokratski i humanistički karakter naše revolucije. Za vrijeme rata je isticao da su »ljudi najveći kapital i njima je potrebno posvetiti najveću pažnju.«⁵⁾ Bitka za ranjenike je jedinstven primjer u istoriji vođenja ratnih operacija. Tito je često naglašavao da se revolucija mora izvoditi na što je moguće humanističkiji način. Za druga Tita »socijalizam znači stvoriti za svakog građanina uslove života dostojne čovjeka« i, prema drugu Titu, »socijalizam zahtijeva primjenu svih rezultata čovječjeg uma na korist naroda« — kao što je rekao 16. novembra 1947. u govoru u Sarajevu prilikom otvaranja pruge Šamac — Sarajevo.⁶⁾ Takva gledišta se možda slažu s onim što je Staljin govorio, ali se ne slažu s onim što je radio. Pod rukovodstvom Staljina u Sovjetskom Savezu vidjela se samo potreba da se zemlja ekonomski i kao državna sila izgradi, a da pri tome nije vođeno računa o ljudima, pa ni o radničkoj klasi. Ono što je bilo prijeko potrebno poslije revolucije u Sovjetskom Savezu preraslo je u birokratski centralizam, dovelo je u drugim prilikama do birokratiziranja i uprave i privrede. To se izrodilo — kao što svako zna — u surovu, terorističku vladavinu navodno u interesu socijalizma.

To je samo jedna strana sukoba. Druga i mnogo važnija je pitanje odnosa među komunističkim partijama, pitanje položaja socijalizma u svijetu i s time u vezi pitanje položaja naše zemlje. Sukob je morao doći naročito na pitanju blokova u svijetu.

Titovo gledište u pitanju blokova u svijetu koji su se počeli obrazovati poslije drugog svjetskog rata bilo je originalno. Ono pokazuje da naša politika u pokretu nesvrstavanja ima dublje korijene, da proizlazi iz revolucionarne strategije koja se nije izgradila tek poslije sukoba.

5) Josip Broz Tito I, *Borba za oslobođenje Jugoslavije 1941—1945*, »Kultura« 1947, 10.

6) Josip Broz Tito III, *Izgradnja Nove Jugoslavije*, »Kultura« 1950, 16 i 17.

Tito se već 31. marta 1947. godine, znatno ranije nego što je došlo do otvorenog sukoba sa rukovodstvom Komunističke partije Sovjetskog Saveza, u ekspozou o spoljnoj politici u Narodnoj skupštini, dakle u izjavi u kojoj se određuje spoljna politika zemlje, izjasnio protiv politike blokova u svijetu. »Drugovi poslanici! — veli Tito u tom ekspozou — Reakcionari na Zapadu obično govore o dva bloka: zapadnom i istočnom. To govore oni koji žele rat. Kad bi se ti njihovi blokovi obistinili, onda bi opasnost rata bila permanentna, jer blokovi u sebi sadrže tu opasnost.«⁷⁾ Istina, Tito zastupa tada tezu da Sovjetski Savez i zemlje narodne demokratije ne predstavljaju blok nego da su utočište mira u svijetu. To bi tako i trebalo da bude da se interesi socijalizma u svijetu nisu gledali kroz naočare sovjetskog velikodržavlja. Tito je, razumije se, pri toj izjavi imao pred očima u prvom redu interese naše zemlje, načine revolucionarne strategije u izgradnji socijalizma kod nas, ali posmatrano šire, sa stanovišta odnosa u svijetu. Razumije se da je onome koji je svim silama radio na uspostavljanju bloka u svijetu pod vođstvom Sovjetskog Saveza taj stav bio povod za akciju.

Na naprijed izloženoj osnovi izbio je 1948. sukob između rukovodstva Komunističke partije Sovjetskog Saveza i naše Partije. To je bio sukob samosvojne revolucije u jednoj maloj zemlji i velikodržavlja u prvoj zemlji socijalizma koja je pod Staljinovim rukovodstvom pošla putem izrođavanja u birokratsku vladavinu zasnovanu na teroru u zemlji i putem pretvaranja Sovjetskog Saveza u veliku silu u svijetu s mnogim starim ruskim prijerolucionarnim karakteristikama.

U postupku Tita prilikom dolaska na čelo Partije 1937. i u Titovom NE 1948. postoji izvjesna sličnost situacije i pri tome jedna osnovna komponenta. Iako se pritisak Kominterne 1937. ne može uporediti sa sukobom 1948. godine, ipak se i tada postavljalo pitanje opstanka KPJ i njene uloge u revolucionarnoj djelatnosti u Jugoslaviji; prijetilo joj je raspuštanje. Tito je imao tada povjerenje u partijsko članstvo, u radničku klasu i radne mase u zemlji. Titov dostojan odgovor Staljinu 1948. mogao je uslijediti samo uz njegovo povjerenje u Komunističku partiju Jugoslavije, u radničku klasu i narodne mase svoje zemlje, u njihovu revolucionarnu tradiciju i hrabrost da se odupru svakom pritisku koji narušava tekovine samosvojne revolucije u Jugoslaviji koja je počivala na najširoj mogućoj demokratiji.

Titov dolazak na čelo Komunističke partije Jugoslavije značio je pripremu da se dočeka predstojeći rat borbom za opstanak naroda Jugoslavije, ali da se toj borbi da karakter socijalnog i nacionalnog oslobođenja.

»Titovo NE« — kako mnogi zovu taj iznad svega dramatični historijski momenat u 1948. godini — otvorilo je krupna pitanja u izgradnji socijalizma u našoj zemlji, ali i pitanja s kojima se susreće savremeni marksizam.

Prvo se pojavilo pitanje odnosa među komunističkim partijama, kao i odnosa među socijalističkim zemljama, odnosno među zemljama u kojima su komunističke partije na vlasti. S tim u vezi se postavilo pitanje odnosa prema naprednim, antiimperijalističkim pokretima. Jednom riječi, postavilo se pitanje socijalizma u svijetu u novim uslovima poslije drugog svjetskog rata.

Drugo se postavilo pitanje zamjene koncepta izgradnje socijalizma putem vladavine u ime radničke klase, što je staljinizam doveo do izrođavanja

7) Josip Broz Tito II, *Izgradnja Nove Jugoslavije*, »Kultura« 1948, 267.

u birokratsku vladavinu nad radničkom klasom, konceptom izgradnje socijalizma kao procesa vladavine radničke klase i radnih masa. S tim u vezi postavilo se pitanje ekonomskog sistema. Nije se moglo ostati na privredi dirigovanoj od državnog centra. A na kraju se postavilo pitanje održanja mira u svijetu; kako se za njega boriti jer je to uslov našeg nesmetanog razvitka.

Naši odgovori na ta pitanja nemaju svoje korijene tek u situaciji nastaloj poslije 1948. godine, nego imaju duboke korijene u našoj revoluciji kojoj je drug Tito dao koncept.

Samoupravno društvo nije se kod nas začelo u prvom redu kao odbrambeni sistem na pritisak Kominforma, odnosno sovjetskog rukovodstva, nego kao primjena Marksovih, Engelsovih i Lenjinovih ideja o odumiranju države u socijalizmu i kao primjena parole »fabrike radnicima«. To je jasno iz ekspozee druga Tita u Narodnoj skupštini 26. juna 1950. godine, kada je ozakonjena odluka o radničkom upravljanju privrednim preduzećima.⁸⁾ Samoupravno društvo u našoj zemlji sa svojim ekonomskim, društvenim i političkim sistemom jeste plod našeg socijalističkog razvitka, u kojem je osnovna progresivna tendencija savremenog svijeta, oslobođenje rada, postalo proces konkretnog ostvarenja saobraženog istorijskim uslovima i materijalnim mogućnostima zemlje.

Jugoslavija je najčvršći stub nesvrstavanja — kao što kaže peruanski list »La Kronika« u članku posvećenom osamdesetpetoj godišnjici života druga Tita — zato što njena unutrašnja politika odgovara pokretu nesvrstavanja.⁹⁾ I zato što je to interes naše zemlje, ali Jugoslavija tu ispunjava i svoje međunarodno dugovanje. U uslovima savremenog čovjekovog vladanja prirodnim silama, u onoj strani života ljudi koja je odlučujuća za njihovu sudbinu, pokret nesvrstavanja se bori za razrješavanje istorijskih, društvenih problema savremenog svijeta na način koji najviše odgovara našoj epohi. Kao što smo vidjeli, jedan od tvoraca pokreta nesvrstavanja i sadašnja najistaknutija i najuticajnija ličnost u tom pokretu, drug Tito nije tek poslije sukoba s Kominformom imao protivblokovski koncept razvitka sadašnjeg svijeta.

Na kraju bih istakao još samo ovo: 1937. godine dolaskom Josipa Broza Tita na čelo Partije započeo je hod samosvojne socijalističke revolucije u Jugoslaviji. Ona se i u pripremama i u samom narodnooslobodilačkom ratu uklopila u svjetsku antifašističku borbu. Neposredno poslije rata u prvim godinama obnove i izgradnje zemlje u hodu samosvojne jugoslovenske revolucije nastao je izvjesni predah, koji svojim oblicima, tada nužnim, nije odgovarao karakteru samosvojne jugoslovenske socijalističke revolucije. Poslije 1948. nastavio se njen prirodni hod koji je doveo do jugoslovenskog samoupravnog socijalističkog društva. U novim uslovima poslije drugog svjetskog rata jugoslovenska revolucija se na najbolji mogući način uklopila u svjetsku antiimperijalističku revoluciju.

Samosvojnosti jugoslovenske socijalističke revolucije dao je osnovni koncept Josip Broz Tito.

8) Josip Broz Tito V, *Borba za socijalističku demokratiju*, »Kultura« 1953, 9,22-36.

9) »Borba« god. LV, br. 117 od 29. aprila 1977, 5.

O USORSKIM VOJVODAMA I POLITIČKOM STATUSU USORE U SREDNJEM VIJEKU

Usora spada u red onih, brojnih političkih organizama koji su, stoljećima, na specifičan način, funkcionirali na tlu današnje Bosne i Hercegovine, a zatim iščezli, ostavivši tek poneki trag u narodnoj kulturi, mentalitetu, načinu života i onomastici. U isto vrijeme ovaj organizam je sve do danas ostao nedefiniran i — općenito — slabo proučen.

Oskudna povijesna vrela omogućavaju da se Usora, kao realni politički organizam, prati svega dva i po stoljeća — od prve polovine XIII do druge polovine XV stoljeća. Ipak, postoje brojni i opravdani razlozi, koji govore da je određena politička autarhija ove oblasti nastala mnogo ranije. Među takve razloga ubrajam: geografski smještaj među bolje poznatim, jasnije izraženim i čvršće organiziranim oblastima: srednjom Bosnom, Srbijom (odnosno Mačvom), Slavonijom i Donjim Krajevima. K tome dolazi veličina prostora i arhaičan karakter političkog statusa koji je vidljiv iz pisanih povijesnih vrela. Određenu vrijednost ima i arhaični oblik imena.

Za bližu kronologiju nastanka Usore kao teritorijalno-političke organizacije nema nikakvih konkretnih oslonaca. Ipak, mislim da, na temelju općih analogija s ostaloga prostora Južnih Slavena, treba računati s nekom »sklavinijom« — u vrijeme kada se one, kao rudimentarne političke organizacije, pojavljuju i kod ostalih Južnih Slavena.

Ime *Usora* još nije dobilo svoje znanstveno objašnjenje. Pretpostavljajući da je ime oblasti (zemlje) preuzeto od naziva rijeke, najveći broj znanstvenika šutke priznaje da je ova riječ kao hidronim vrlo stara i zbog toga — praktično — neobjašnjiva. U svakom slučaju, takva mogućnost nije isključena, ali je za sada nije moguće niti dokazati niti sasvim odbaciti. Ne upuštajući se u dublje analize, smatram da je korisno ukazati na neke indicije historijskog i lingvističkog karaktera koje, svakako, treba imati u vidu pri pokušaju objašnjenja pojma i historijskog sadržaja imena *Usora*.

Ako se u etimološkim rječnicima pokuša naći objašnjenje imena *Usora*, onda u prvom redu treba računati sa staroslovenskom osnovom *BbCOPb*. Taj pridjev se u izvornom obliku izgubio, ali je sačuvan u izvedenici *osoran*, u značenju: *asper, auster, grub, oštar, strog, ohol, ponosit*,

srdit, gnjevan.¹⁾ Prateći faze i pravac razvitka ove osnove, može se zapaziti da je najprije došlo do supstitucije (prvog) poluglasa, pa su se pojavili oblici *vosor(a)*, *vasor(a)*, *vuzur(a)*, a možda i *visor(e)*. U drugoj fazi došlo je do otpadanja početnog *v*, pa su ostali oblici *usor(a)* i *osor(an)*. Po tome bi ime Usora označavalo »osornu« — to jest — oporu, neprijaznu, odbojnu ili oholu zemlju. Takav naziv mogao je potjecati od susjeda — Panonaca i Slavonaca — koji su takvu predstavu stvorili zbog osobina zemljišnog reljefa i klime ili zbog karakternih crta usorskog stanovništva.

U najstarijim vrelima pisanim na latinskom jeziku u kancelarijama Rima i Ugarske — tijekom XIII stoljeća — pojavljuju se razni oblici: *Wosora* (1225), *Wassora* (1225), *Wasscura* (1236), *Wozora* (1244), i *Vozora* (1273).²⁾ U domaćim vrelima nema spomena Usore sve do trećeg decenija XIV stoljeća, a tada je već sasvim jasan oblik Usora (*Ussora* — 1326);³⁾ *Usora* 1326—1333;⁴⁾ *usorski* — na pečatu bana Stjepana II⁵⁾ itd.

Ako bi prema širenju imena Usora pokušali dokučiti nešto i o razvitku političkog organizma istoga imena, onda se opet susrećemo s osnovnom dilemom: da li je širenje imena, a po tome i politički razvitak počeo od imena prvobitne (ranofeudalne) župe u slivu rijeke Usore, ili je ime rijeke i užeg teritorija derivat širega pojma. U prvome slučaju, slijedom historijskih zbivanja, Usora bi se, iz ovoga jezgra širila niz donje porječje rijeke Bosne, zatim lijevom stranom Save — sve do Drine. U vrijeme najvećeg obima Usora je bila obuhvatila i porječje Spreče — nekadašnju oblast Sol, te bosanske srednje Podrinje sa čitavim slivom rijeke Drinjače. Za takav proces stvaranja širih političkih organizacija moglo bi se naći dosta analogija, pa i u samom susjedstvu Usore, ali osim uopćene analogije i činjenice da se ime Usora do danas održalo samo u porječju istoimene rijeke, nema drugih oslonaca pomoću kojih bi se takav proces mogao i provjeriti. Geografski smještaj župe Usore na periferiji oblasti, kao da ne opravdava takvo zaključivanje. Tome bi se moglo dodati da širenje nekog političkog organizma iz užeg jezgra više odgovara političkim zajednicama koje tendiraju ka potpunoj samostalnosti.⁶⁾ Stoga ne treba sasvim odbaciti ni mogućnost da se ime Usora (za rijeku i župu — nahiju, predio) stvorilo i dugo držalo na periferiji usorske oblasti — u graničnom području prema Donjim Krajevima i srednjoj Bosni. To bi praktično značilo da je rijeka (i nahija) dobila ime od šire oblasti i da je naziv oblasti stariji od imena rijeke i župe. Zakonitost, po kojoj se onomastički tragovi teritorijalno-političkih jedinica mno-

1) Rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti — pod riječju *osoran*; P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, II knjiga, Zagreb 1972, pod riječju *osoran*.

2) Regesta izvora u djelu Eusebius-a Fermendžina, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica, Zagabriae* 1892, str. 7, 10, 13, 15.

3) Thalloczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München — Leipzig 1914, 8, 15, 17 i dr.

4) Ljubomir Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma I*, Beograd — Sremski Karlovci 1929, br. 46, str. 55.

5) P. Anđelić, *Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1970, 16—17.

6) Takvi su primjeri: Bosna, Trebinje, Ras i dr. O današnjem predjelu Usori vidi knjigu Milenka S. Filipovića, *Prilozi etnološkom poznavanju severoistočne Bosne*, Sarajevo 1969, 41.

go češće i dulje održavaju na periferijama i graničnim područjima — nego li u njihovoj unutrašnjosti — može se dokumentirati brojnim primjerima sa širokog južnoslavenskog prostora, pa i s područja same Usore.⁷⁾

Kada je riječ o srednjovjekovnoj Usori, osim naziva sačuvanog na zapadnoj periferiji oblasti (rijeka i nahija Usora), treba ukazati i na još jedan zanimljiv trag — na nekadašnjoj južnoj granici usorske zemlje. Riječ je o imenu jedne (manje) teritorijalno-političke jedinice na sjevernim obroncima planine Majevice pod imenom Visori ili Visore. Ime je zasnježeno još u XV stoljeću,⁸⁾ a duže vremena funkcionirala je i turska nahija istog imena.⁹⁾ Danas je to ime jednog sela.¹⁰⁾ Geografski položaj — na granici »prave« Usore i nekadašnje oblasti Soli — objašnjava njegov nastanak i uporno održavanje. Arhaična forma imena daje mogućnost da se i sam razvitak imena Usora cjelovitije sagleda.

Sirenje usorske oblasti i imena može se pratiti samo u nekim njegovim aspektima. Već smisao prvih vijesti o Usori iz XIII stoljeća upućuje na zaključak da se ova oblast pružala sve do Drine.¹¹⁾ Sjeverne granice (rijeka Sava) isto kao i zapadne (razvođe između porječja Bosne i Ukrene) — bile su, kako izgleda, konstantne. Negdje od polovine XIV stoljeća u Usoru se ubraja i porječje Spreče, koje je do tog vremena bilo organizirano kao posebna teritorijalno-politička jedinica — Sol — približno u rangu Usore.¹²⁾ Nekako u isto vrijeme ili samo nešto kasnije — dolazi do određene integracije srednjeg Podrinja i Usore.¹³⁾

Teritorijalna organizacija usorske zemlje u srednjem vijeku ne može se u cjelini i sa sigurnošću rekonstruirati. Neposrednih svjedočanstava o bilo kojoj usorskoj župi uopće nema. Stoga se za upoznavanje župske organizacije u Usori moramo služiti analogijama i posrednim tragovima. Tako je sve do danas, u imenu predjela sa jasno označenim granicama, sačuvano ime župe Usore i istoimene rijeke.¹⁴⁾ U jednom izvoru iz 1326—9. sačuvano je ime župe Nenavište, koja se prostirala uz donji tok i ušće rijeke Bosne. Iako u samom izvoru nije spomenut termin župa, ne treba sumnjati u postojanje takve upravne jedinice, jer se pod tim imenom, još dugo u tursko doba,

7) Npr. Bosanski Šamac, Bosanska Rača, a nešto dalje uzvodno i: Bosanski Kobaš, Bosanski Brod, Bosanska Gradiška i sl.

8) Na tri nadgrobna spomenika — stečka u današnjem selu Piperima spominje se »plemenita zemlja« »na Visorah« (Marko Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knj. IV, Sarajevo 1970, br. 286—288).

9) Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1959, 172, 173, 201, 202, 231; Dr Adem Handžić, *Tuzla i njena okolina*, Sarajevo 1975 — prema registru.

10) Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 1895, Sarajevo 1896, str. 282.

11) Dugotrajno povezivanje Usore s Mačvom upućuje na zaključak da su se te oblasti prostirale jedna uz drugu, dok se rijeka Drina nameće kao prirodna granica.

12) Do uklapanja Soli u Usoru došlo je u vrijeme bana Stjepana II. O tome će biti još govora u ovome članku.

13) O svojevrsnoj integraciji srednjeg Podrinja u Usori raspravljam u posebnom članku koji se nalazi u štampi. (Glasnik Zemaljskog muzeja BiH). Osnovu za tu spoznaju koja je nova u našoj historiografiji daju podaci o podrinjskoj vlasteli iz roda Trebotića koji postaju usorskim vojvodama. I o tome će još biti govora u ovome članku.

14) O tome vidi kod M. S. Filipovića, op. cit. 41—54. Tamo je navedena i ostala literatura.

naziva i prostrana turska nahija.¹⁵⁾ Za ostale usorske župe nema ni toliko podataka. Može se samo s određenim stepenom vjerojatnosti pretpostaviti da su gradovi, za koje znamo da u kasnom feudalizmu imaju funkciju političkih centara, stvarno nastali još u vrijeme kada je župski sistem bio aktivan. Kada se osmotri relativno mali broj i geografski raspored gradova, te veličina njihovih distrikata, onda se može računati da su, kao župski gradovi, mogli nastati: Maglaj u dolini Bosne, Srebrnik u slivu Tinje, te Zvornik ili Teočak u Podrinju. Jedino za župu oko Srebrnika postoji jedan komplementarni podatak: zna se, naime, da je jedan velikaš iz roda Tihoradića, Juraj Tihčinović, otac Vukmira i Vukašina Zlatonosovića, još 1392. g. nosio titulu župana.¹⁶⁾

Jedan preliminarni popis usorskih ranofeudalnih župa, sastavljen po analogiji s bolje poznatim područjima Bosne, te prilagođen geografskim osobinama kraja i situaciji iz vremena turske uprave i sl., izgledao bi ovako:

1. Mora se pretpostaviti da je u ranijem srednjem vijeku egzistirala župa nepoznatoga imena u dolini Bosne na prostoru koji danas zauzimaju općine Žepče, Zavidovići i Maglaj. U prvo vrijeme turske uprave sav taj prostor pripadao je nahiji Maglaj, ali se zapaža i jedna uža podjela na manje nahije — Žepče i Maglaj. S dosta razloga može se računati da su obje ove jedinice bile formirane još u predtursko doba. Kao najvjerojatniji naziv, koji je mogla nositi i nekadašnja župa, jest ime *Maglaj*. Od utvrđenih gradova, koji su se bili razvili i u političke centre, pouzdano se zna samo za Maglaj. Naselja gradskoga tipa (varoši), koja su u vrijeme kasnog feudalizma, bez sumnje, vršila ulogu gospodarskog centra, mogla su se registrirati: u podgrađu Maglaja, u Žepču i u današnjem Novom Šeheru.¹⁷⁾

15) Ludwig von Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München — Leipzig 1914, 14. Kasnije će još biti riječi o ovoj župi.

16) Kao komplementaran oslonac za identifikaciju nekih starih župa u Bosni može poslužiti i mreža franjevačkih samostana u XIV stoljeću. Može se, naime, nazreti da je ova mreža, donekle, vodila računa o postojećim administrativnim granicama, zatim o etnološkim osobinama stanovništva, a posebno se može tvrditi da su franjevački samostani podizani gotovo isključivo u razvijenijim naseljima, odnosno u političkim centrima i naseljima gradskoga tipa. Za naše područje značajno je da su 1378. g. postojali franjevački samostani u Bijeljini, Teočaku, Koraju (?), Skakavi i Modriči. O tome vidi A. Handžića, op. cit. — prema registru (uz odgovarajuća naselja) i J. Jelenića, *Kultura i bosanski franjevci*, Sarajevo 1912, 37.

17) Specifičnost ovoga kraja predstavlja i narodna nošnja većine hrvatskog i srpskog stanovništva. Neposredno do današnjeg Žepča nalazi se selo pod karakterističnim imenom Varošiče, a imenom Varoš zove se još i jedan zaselak Novog Šehera i kvart današnjeg Maglaja; sve su to svjedoci srednjevjekovnih naselja gradskog tipa.

Stara katolička župa za ovaj predio nosila je ime Maglaj, iako joj je sjedište bilo u Žepču ili u Osovi nedaleko od G. Šehera. Sklon sam mišljenju da se u ovom kraju nalazio i jedan od franjevačkih samostana usorske kustodije u drugoj polovini XIV stoljeća (možda samostan Vrbica, kako se zove i danas jedno selo blizu Osove).

Pitanje grada Žepča kao tvrđave još nije dobila arheološku provjeru. Ruševine dvaju gradova nepoznatog imena nalaze se i u selu Docu, nedaleko od današnjih Zavidovića i kod sela Trbuka sjeverno od Maglaja (Literatura: Šabanović, op. cit. 149, 150, 184; A. Handžić, op. cit., 97, 115, 86.; ostali po-

2. *Župa Usora* je, osim porječja istoimene rijeke, vjerojatno obuhvaćala i dolinu Bosne oko Doboja. Na takav zaključak upućuje situacija iz prvih decenija turske uprave kada je Doboje bio u sastavu usorske nahije. Manje upravne cjeline u ovoj župi — nahiji jesu upravni distrikti gradova Tešnja i Doboja. Ovi distrikti, bez sumnje, su formirani još u vrijeme bosanske samostalnosti, a održavali su se i za čitavo vrijeme turske uprave. U podgradima obaju gradova razvila su se i varoška naselja kao ekonomska središta svoga kraja. — Po današnjoj upravnoj podjeli, na području ranosrednjovjekovne župe Usore egzistiraju općine: Tešanj, Doboje i najveći dio Teslića.¹⁸⁾

3. *Župa Nenavište* je nešto bolje, ali još nedovoljno poznata. Iako se ovim imenom kroz nekoliko stoljeća zove jedna prostrana teritorijalno-politička jedinica, nije sasvim sigurno da je tako glasilo i prvotno ime župe.¹⁹⁾

Granice Nenavišta se približno poklapaju s područjem današnjih općina: Gradačca, Modriče, Orašja, Bosanskog Šamca i Odžaka, što se može provjeriti turskim defterima XVI stoljeća,²⁰⁾ a djelomično i domaćim vrelima XIV stoljeća.²¹⁾ U vrijeme turske uprave sve područje s desne strane Bosne pripadalo je, bar u ranije doba, nahiji Nenavište ili Gra(da)čac, a teritorij na lijevoj strani Bosne spadao je u nahiju Dobor.

U etnološkim osobinama naroda ovoga kraja očuvane su, sve do danas, osnovne konture stare župe: glavninu nekadašnjeg Nenavišta čini prediona cjelina (Bosanska) Posavina, koja, po zapažanju etnologa Milenka S. Filipovića, obuhvaća »nisko zemljište na desnoj strani Save počevši od Bosanskog Šamca, odnosno do donjeg toka reke Bosne, pa dalje na istok.« ...

daci uzeti su iz citiranog Popisa žiteljstva Bosne i Hercegovine i iz dokumentacije u Arheološkom odjeljenju Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu).

Izvori ne dozvoljavaju da se u ovome području registrira i neko srednjovjekovno vlastelinstvo. Jedino se, prema smislu turskih izvora o kraljevima Vlasima oko Maglaja i Žepča, mogu nazreti vladarske domene stočarskog karaktera.

18) Jedan od lokalnih centara u ovoj župi svakako je bilo i područje oko ljevkovitih vrela u današnjoj Vručici kod Teslića.

Od pojedinačnih vlastelinstava u župi Usori mogu se pouzdano ustanoviti: selo Kaloševići — kneza Vukoslava Hrvatinića (1329), Čečava — kneza Grgura Hrvatinića (1329), Radna Gornja i Donja — Radivoja Kotromanića (1461), te vladarska domena ratarskog i stočarskog smjera oko grada Tešnja (Thalloczy, Studien 11, 14; Glasnik Zem. muzeja BiH 1909, 447). Ostala literatura: Šabanović, op. cit. 145, 150, 184.; Handžić, op. cit. 97, 115; isti: »Nahija Brod krajem XV i početkom XVI vijeka,« Radovi sa simpozija »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura«, izdanje Muzeja grada Zenice, br. III, Zenica 1973, 383—391.

19) Prvi i jedini spomen Nenavišta (ili Nenavišća) je u povelji bana Stjepana II iz 1329. g. (Thalloczy, Studien 14—15). Turski defter od 1548. g. jedan posjed naziva »selo Skugrići sa Nenaviškim Poljem« (Handžić, *Tuzla*, 139). Sela Skugrići Gornji i Donji postoje i danas na prostoru između Modriče i Gradačca.

20) Dosta podataka o ovoj nahiji ima kod Handžića, *Tuzla i njena okolina u XV vijeku* (prema registru).

21) U već citiranoj povelji bana Stjepana II iz 1329. g. (Thalloczy, Studien 14—15), u Nenavište se ubraja i selo Jakeš na lijevoj, kao i selo Modrič(a) — na desnoj strani rijeke Bosne.

»U samoj Polavini kažu da je Posavina samo ona površina što je plavi Sava, dakle uzan pojas niskog zemljišta pored Save, a između Bosanskog Šamca i Brčkog. U tom pojasu je u većini hrvatsko stanovništvo. U širem smislu, Posavina je čitava ravnica od Save pa sve do Trebave i Majevice planine na jugu.«²²⁾ Predio nekadašnjeg Nenavišta sa zapadne strane rijeke Bosne ponaša se također kao posebna cjelina i daleko je više upućen na krajeve istočno od rijeke nego na one prema zapadu. Etnolozi su zapazili i ovdje predionu cjelinu pod imenom Vučjak, iako je nisu do kraja razradili.²³⁾

Koliko se može danas raspoznati, župa se već u kasnom feudalizmu dijelila na dva manja kotara sa sjedištima u Gradačcu i Doboru.²⁴⁾ Značajniji gospodarski centri razvili su se u podgrađima utvrđenih gradova i u Modriči, za koju se zna da je već u XIV stoljeću kultno središte šire okoline.²⁵⁾

Najveći dio Nenavišta je već u XIII stoljeću, a i znatno ranije bio izdijeljen na prostrana vlastelinstva. Tako se u prvoj polovini XIII stoljeća ovdje raspoznaju već formirana vlastelinstva: Tumicha (možda identična s kasnije bolje poznatim posjedom pod imenom Dubimcha), i Tolisa, posjed rodbine i sinova nekadašnjeg bosanskog bana Borića.²⁶⁾ Pored toga, ovdje je bilo i prostrano vlastelinstvo bosanske biskupije, osnovano donacijom hrvatskog hercega Kolomana, a proširivano u više navrata donacijama: bana Ninoslava, kralja Bele IV,²⁷⁾ te banova Prijezde i Tvrtka Kotromanića.²⁸⁾ U zapadnim krajevima Nenavišta bilo je i posjeda velikaškog roda Hrvatinića (Jakeš, Modriča i poblize nepoznati Volović).²⁹⁾ Zna se da su, bar neko vrijeme, ovdje imali posjed i duvanjski Semkovići (Jelšavica).³⁰⁾ Zbog tolikih donacija mora se pretpostaviti da je dugo vremena jedan dio ove župe spadao u vladarsku domenu.

Koraj: Iz razloga istaknutih na početku ovoga »spiska usorskih župa« mora se računati i s jednom starom župom na prostoru koji ograničavaju: malo prije opisana župa Nenavište — sa zapada, rijeka Sava — sa sjevera, područje Bijeljine (Semberija) — s istoka, te planina Majevice

22) Milenko S. Filipović, *Prilozi etnološkom poznavanju severoistočne Bosne*, izdanje Akademije nauka i umjetnosti BiH, Građa, knj. XVI, Sarajevo 1969, 111—112.

23) Op. cit. 63.

24) Takvu podjelu indicira lokacija utvrđenih gradova Dobra i Gradačca, a to potvrđuje i situacija iz turskoga doba.

25) Lokaliteti s imenom Varoš konstatirani su u podgrađu Gradačca i u današnjoj Modriči. Za franjevački samostan sa crkvom sv. Ilije u blizini Modriče zna se još od druge polovine XIV stoljeća.

26) Theiner, *Mon. Slav. merid. I*, 297—298; Smičiklas, *Codex dipl. IV*, 236—240. Za posjed rodbine i sinova bana Borića, vidi studiju Vladimira Corovića, *Ban Borić i njegovi potomci*, Glas Srpske kraljevske akademije, Beograd 1940, 52; Č. Truhelka, *Studije o podrijetlu*, Zagreb 1941, 49.

27) Theiner, 1. c.; Smičiklas, 1. c.

28) Thallóczy *Studien*, 331—332; Eusebius Fermendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica*, Zagrabiae 1892, 40—42.

29) Thallóczy, op. cit. 13—15.

30) Fr. Miklosich, *Monumenta Serbica, spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Viennae* 1858, 226—227; Glasnik Zemaljskog muzeja BiH — Arheologija, Sarajevo 1969, 285—288.

i župa Sol — s juga. To su, uglavnom, porječja manjih Savinih pritoka: Tinje, Brke, Lukavca, Bijele i Gnjice. Na tome prostoru, u ranije vrijeme turske uprave, prostirale su se: velika nahija Koraj — bliže Savi, te manje nahije: Srebrenik, Jasenica, Visore i Završ — dublje u obroncima Majevice.³¹⁾ Glavninu ove pretpostavljene župe danas zauzimaju općine Brčko, Srebrenik, Čelić i Lopare. Gotovo i ne treba sumnjati da je staro ime za župu bilo — *Koraj*; ovo zbog toga što je turska nahija Koraj obuhvaćala više od polovine gore opisanog prostora u XVI stoljeću,³²⁾ a u timarskoj organizaciji, koja je dugo čuvala staru teritorijalnu podjelu, upravna jedinica istoga imena zauzimala je još veći obim.³³⁾

Stariji politički centri ove župe kao da su se nalazili u slivu rijeke Tinje. Tu se razvio Srebrenik, najtvrdi grad u ovim krajevima i kasniji politički centar čitave Usore.³⁴⁾ Lokacija franjevačkog samostana iz XIV stoljeća u Skakavi, na srednjem tijeku Tinje,³⁵⁾ pretpostavlja i postojanje razvijenog naselja na tome području. Nedaleko od ušća Tinje podignuto je i utvrđenje Brčko, uz koje se brzo formiralo i malo varoško naselje.³⁶⁾ Na Tinji je i selo Vitanovići, koje bi se, možda, moglo vezati za ime Vitana Tihoradića, usorskog velikaša u XIV stoljeću iz starog županskog roda.³⁷⁾ Kao značajnije naselje i lokalni centar treba izdvojiti i Koraj, u čijoj se okolini nalaze ruševine još neispitanih utvrda, te tragovi crkve i naselja varoškog karaktera.³⁸⁾

Relativno velik broj manjih upravnih jedinica (4), koje su se vjerovatno još u kasnom feudalizmu izdvojile iz cjeline stare župe, rezultat su specifičnih političkih prilika i socijalno-gospodarskih odnosa između ravnicaškog — ratarskog i brdskog — stočarskog stanovništva na majevičkom pobrđu.

Nije mi poznato da li je etnološka znanost zapazila neke zajedničke osobine ovoga područja, ali se dosta jasno ocrtavaju susjedni predjeli koji ograničavaju ovaj prostor.

Najnoviji izvori turskog porijekla otkrili su i dva do sada nepoznata grada — tvrđave na rijeci Savi: oba su bila smještena na samoj obali Save, podignuta su, svakako, još prije Turaka, imala su i podgrađa varoškog tipa. To su: Brčko, na ušću Brke i Novi, nedaleko od utoka Lukavca u Savu.³⁹⁾

31) Handžić, *Tuzla* — prema registru.

32) Vidi kod Handžića kartu nahija sjeveroistočne Bosne u XVI st.

33) Vladislav Skarić, *Popis bosanskih spahija iz 1711. g.*, GZM 1930, 83—90 i priložena karta.

34) Tako je, npr. 1333 g. ban Stjepan II pod Srebrenikom vršio službeno uredovanje i izdao svečanu povelju; 1405—1409. g. Srebrenik je bio mjesto najžešćih borbi između bosanske i ugarske vojske; poslije 1463. g. ovaj grad je središte tzv. srebreničke banovine.

35) Dr fra Julijan Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci I*, Sarajevo 1912, 37.

36) Handžić, op. cit. 85, 86, 91, 132.

37) O vlasteoskom rodu Tihoradića, pa i o Vitanu govori se više u drugom dijelu ove studije.

38) Alija Čatić, *Bilješke o Koraju i Tutnjevcu*, GZM 1901, 445—449.

39) Handžić, op. cit., 24, 25, 31, 131, 33, 34, 35, 36, 46, 47, 68, 72, 73, 75, 81, 124, 144, 146, 227.; od istoga autora: »Stari grad Novi na Savi«, *Godišnjak Istorijskog društva BiH*, XIV, 1964, 239—251.

Peta usorska župa je, najvjerojatnije, nosila naziv *Bijeljina*.⁴⁰⁾ To područje koje zatvaraju Drina i Sava na istoku i sjeveru, a obronci planinskog lanca Majevice — na jugu, ispunjeno slivovima rječica: Dašnice, Janje i Tavne, također sačinjava geografski jedinstvenu cjelinu. Čitav prostor je ravan na sjeveru, a brdovit na jugu, što je uvjetovalo i karakter njegove političke organizacije u prošlosti, a i danas. U srednjem vijeku, kao i u doba turske uprave, ovdje su bila formirana dva upravna kotara — Bijeljina i Teočak;⁴¹⁾ danas — tu funkcioniraju dvije općine: Bijeljina i Ugljevik.

Krajem srednjeg vijeka na ovome području mogu se registrirati četiri naselja varoškog tipa; to su: Četvrtkovište (današnja Bijeljina),⁴²⁾ zatim naselje nepoznatoga imena u Janji,⁴³⁾ trgovište Glavičica⁴⁴⁾ i podgrađe tvrđave Teočaka.⁴⁵⁾

Jedini poznati utvrđeni grad je Teočak. Ruševine tzv. Jablan-grada kod Ugljevika još nisu arheološkim putem provjerene.

Najveći dio ovoga kraja danas je poznat pod imenom Semberija. Samo ime nije naročito staro, ali ono ipak pokazuje kako se ovaj prostor i danas ponaša kao jedinstvena cjelina u etnološkom smislu.⁴⁶⁾

Lokacija franjevačkog samostana iz XIV stoljeća u Bijeljini također, u određenoj mjeri, predstavlja dokaz o postojanju i posebne upravne jedinice.⁴⁷⁾

Šesta usorska župa, kako mislim, prostirala se na području današnje općine Zvornik. Kroz gotovo čitavo vrijeme turske uprave ovdje su funk-

40) Veliki broj povjesničara misli da je Bijeljina spomenuta (pod imenom Belino) već u Ljetopisu Popa Dukljanina, u vezi s događajima iz X stoljeća (Vidi *Istoriju Crne Gore I*, Titograd 1967, 366 — dio koji je pisao Jovan Kovačević).

U Dubrovačkom arhivu Bijeljina je spomenuta samo jedanput — 1446. g. (M. Dinić, *Za istoriju rudarstva u srednjevjekovnoj Srbiji i Bosni I*, Beograd 1955, 37).

Posebnu studiju o Bijeljini u XVI stoljeću objavio je A. Handžić u *Priložima za orijentalnu filologiju*, Sarajevo 1965, knj. XII—XIII, 45—74. Osnovni rezultati ove studije s iscrpnim osvrtima na stanje ranije i kasnije od XVI stoljeća — nalaze se u često citiranoj Handžićevoj knjizi, *Tuzla* (prema registru).

U okviru opće problematike o upravnoj podjeli Bosne za vrijeme Turaka, o Bijeljini i Teočaku govori i Hazim Šabanović u knjizi *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1959. (prema registru).

Pretpostavka da su nahije Bijeljina i Teočak u ranijim periodima srednjega vijeka sačinjavale jedinstvenu cjelinu, organiziranu u župu, moja je hipoteza.

41) Već u početku turske uprave, u XVI stoljeću, ovdje funkcioniraju nahije Bijeljina i Teočak; u kasnije vrijeme, povremeno se javlja kao posebna nahija i Janja (H. Šabanović, op. cit. 202, 231). Za Teočak postoji i direktan podatak iz 1458. kada se za neko vlastelinstvo kaže da je »u teočackoj vlasti«. (Povelja Stjepana Tomaševića logofetu Stjepanu Ratkoviću (Miklosich, *Mon. Serbica*, br. 384).

42) Handžić, op. cit. — prema registru.

43) Jedan dio naselja Janje i danas se zove Varoš, a u toponimiji je sačuvana i uspomena na crkvu.

44) Dinić, op. cit., 36—37.

45) Literatura kod M. Vege, *Naselja bosanske srednjevjekovne države*, Sarajevo 1957, 114 i A. Handžića, op. cit. — prema registru.

46) Mil. S. Filipović, op. cit. 7—18.

cionirale nahije Zvornik, Sapna i Kušlat.⁴⁸⁾ Za Zvornik i Kušlat znamo pouzdano da su kao upravni distrikti bili formirani još u srednjem vijeku. Nema razloga sumnjati da je naziv Sapna, i kao ime za predio i upravnu jedinicu, staroga porijekla.⁴⁹⁾

Ako bismo pokušali, u imenima kasnijih upravnih jedinica, prepoznati prvotno ime ranofeudalne župe, onda bi u obzir došao, možda, i naziv *Sapna*. Ovo zbog toga što sama riječ pokazuje veliku starost, što se i glavna rijeka toga područja (osim Drine) tako zove, što se poklapa ime rijeke i područja i što se samo područje u geopolitičkom smislu, pokazuje kao prostor od kojega su otcijepljena područja Kušlata i Zvornika (prema dobro poznatoj situaciji iz turskog doba). Druga alternativa za ime ove župe je *Podrinje* u jednom užem smislu.⁵⁰⁾

Utvrđeni gradovi ovoga područja su Zvornik, Kušlat i Perin, a kao ekonomski centri bila su se razvila podgrađa sva tri utvrđena grada. U Zvorniku i Kušlatu bile su se formirale i kolonije dubrovačkih trgovaca, a sam Zvornik je bio postigao i visok stepen gradske samouprave.⁵¹⁾

Osim relativno visokog stepena razvitka varoši Podkušlata i Podzvornika, treba istaknuti još nekoliko detalja, značajnih za političku organizaciju ovoga kraja. Prije svega, značajno je da je, izrastanjem Zvornika i Kušlata, dosta rano došlo do razbijanja ranofeudalne župe kao teritorijalne cjeline. Cjelinu župe i značaj Zvornika na svoj način odražava i podizanje

47) Pretpostavlja se da je ovdje bio jedan od franjevačkih samostana mačvanske kustodije u drugoj polovini XIV stoljeća. O tome vidi kod J. Jelenića, op. cit., 37 i Handžića, op. cit., 85, 86.

Od vlastelinstva u ovoj župi može se pouzdano registrirati samo feud Stjepana Ratkovića iz 1458. g. (Miklosich, Mon. Serbica, br. 384.) te — eventualno — posjed Biloševića u današnjem Bjeloševcu.

48) O Zvorniku je, posljednja dva-tri decenija, napisano više studija nego o bilo kojem drugom gradu (i kraju) Bosne i Hercegovine. Tako su od 1955. g. objavljene studije: Đ. Mazalić, »Zvornik (Zvornik) stari grad na Drini« (GZM X, 1955, 73—116; GZM XI, 1956, 243—278); D. Kovačević-Kojić, »Zvornik (Zvornik) u srednjem vijeku« (Godišnjak Istorijskog društva BiH, XVI, 1956, 19—35; dr Adem Handžić, »Zvornik u drugoj polovini XV i XVI vijeku« (GID BiH XVIII, 1968/9, Sarajevo 1970, 141—196. Osim toga, dosta građe o Zvorniku i njegovoj okolini ima i u često citiranoj Handžićevoj knjizi *Tuzla i njena okolina* (prema registru).

49) Povezivanje distrikata (nahija) Zvornika, Sapne i Kušlata u jednu cjelinu, teritorijalno identičnu s ranofeudalnom župom, predstavlja moju hipotezu, koja se temelji na situaciji da ovo područje čini geografsku i etnološku cjelinu, da po veličini odgovara prostranstvu ostalih ranofeudalnih župa, i da su ostale susjedne župe relativno jasno razgraničene prema ovome kraju (Osat, Birač, Spreča, Bijeljina).

Iako Zvornik s Kušlatom i Sapnom spada u Podrinje u smislu oblasti, on je sticajem prilika i po geografskom položaju jače vezan za Usoru, nego li ostale dvije podrinjske župe — Birač i Osat.

50) Sasvim je moguće da je ova župa nosila naziv Podrinje (u jednom užem smislu), ali za takav zaključak za sada nema oslonca u raspoloživoj dokumentaciji. Ipak, treba upozoriti da određenu vrijednost u tome pravcu ima cjelovitost današnjeg i dugogodišnjeg teritorija općine Zvornik, kao mogućeg relikta jednog dalekog starijeg stanja.

51) O gradskoj samoupravi Zvornika posebno raspravlja prof. dr Desanka Kovačević-Kojić.

franjevačkog samostana u Zvorniku, te sjedište (?) usorskog vojvode (Tvrtka Stančića) u Perinu.⁵²⁾

Eventualnu dilemu: da li je ova župa uopće bila sastavni dio Usore, otklanja direktni historijski podatak iz 1423. koji za grad Zvornik kaže da je u Usori. Osim toga, poznato je da je srpski despot Đurađ Branković upravo na temelju posjedovanja Zvornika i Teočaka nosio titulu gospodara Usore.⁵³⁾ Mislim da ovakav postupak despotov nije nikakva novina i da je on, u stvari, samo obnovio stanje iz XIII stoljeća.

Za ovu župu je karakteristično da je relativno često bila odvajana od ostale Usore i pripajana političkim formacijama, čija su se središta nalazila s desne strane rijeke Drine, dakle izvan Bosne. To osciliranje se može pratiti od XIII, pa sve do XIX stoljeća.

Već je napomenuto da je Usora u vrijeme najvećeg rasprostiranja bila obuhvatila i oblasti Soli i (srednjeg) Podrinja. Sudeći po prvim pisanim vijestima, oblast Sol, koja je, vjerojatno, obuhvaćala porječje Spreče — imala je organizaciono-politički status sličan Usori. Ona, doduše, redovno dijeli sudbinu Usore, s kojom zajedno ulazi u sastav širih političkih organizama, ali se uvijek, bar minimalno, izražava i njezina individualnost. Tako, već 1225. g. ugarski kralj poklanja kaločkom nadbiskupu — Usoru i Sol; Bela IV — 1244. g. — podjeljuje bosanskom biskupu crkvenu desetinu u Usori i Soli; 1272. godine Henrik Gisingovac je ban Usore i Soli; obje oblasti ulaze u sastav države srijemskog kralja Stefana Dragutina Nemanjića.⁵⁴⁾ I Usora i Sol stalno se nalaze u tituli bosanskih banova i kraljeva, počevši od bana Stjepana II.

Međutim, upravo za Stjepanove vlade, kako izgleda, došlo je do konačne integracije Soli s Usorom. Dok se u početku banovanja Stjepana II u bosanskom državnom vijeću odvojeno pojavljuju predstavnici Usore, a posebno — predstavnici Soli, već krajem Stjepanove vlade — solski velikaši funkcioniraju kao predstavnici Usore. Od tog vremena posebnih solskih predstavnika u bosanskom zboru velikaša nema.⁵⁵⁾

Bliži status oblasti Soli nije poznat. Zna se da je jedan velikaški rod bio županski.⁵⁶⁾ Zanimljiva je i pojava titule čelnika među solskim velikašima;⁵⁷⁾ možda u tome naslovu treba gledati utjecaj srpske upravno-političke terminologije, koja je u ovu oblast bila uvedena za vrijeme Stefana Dragutina Nemanjića i njegova sinovca Vladislava.

Vjerojatno da se i solska zemlja ili oblast u ranom feudalizmu dijelila na više župa. Staro ime Sol sačuvalo se samo u imenu Tuzle, a za či-

52) Pojedinačna vlastelinstva ovoga kraja nisu poblizje poznata. Jedino se zna da je 1363. g. (bosanski?) vojvoda Purća Dabišić imao svoje ljude u Kušlatu (Dinić, *Za istoriju rudarstva I*, 49), te da je 1417. g. vlastelin po prezimenu Kučlatović (Nikola) vršio službu dvorskog kneza (magistra aule) na dvoru kralja Ostoje (Fermendžin, *Acta Bosnae* 103).

53) Dinić, op. cit., 33.

54) Regesta izvora sukcesivno kod Fermendžina, op. cit.

55) Posebni svjedoci »ot Soli« navedeni su samo u poveljama bana Stjepana II Vukosavu (1326—1329) i Grguru (1329) Hrvatinićima, O solskim velikašima među usorskom vlastelom bit će još govora.

56) Svjedok »ot Soli« u povelji Grguru Hrvatiniću je župan Budoš.

57) Čelnik Hlap, Stephanus Chelnik, Stipoje Čelničić — imena su solskousorskih velikaša u vladarskim poveljama.

tavu cjelinu — sliv Spreče — održao se na neki način naziv Spreča. Sudeći po kasnijoj situaciji, u značajniji politički centar razvio se jedino grad Soko. Danas, u narodnom poimanju, postoji Gornja, Srednja i Donja Spreča. Da li su to relikti nekadašnjih župa — teško je reći.⁵⁸⁾

Od vremena bana Tvrtka u Usoru se na određen način ubraja i bosansko srednje Podrinje. Vjerojatno je do te, ne baš čvrste, integracije došlo *via facti*, tako što je jedan podrinjski velikaški rod, sticajem raznih okolnosti, postao nasljedni nosilac titule usorskih vojvoda. Župska organizacija Podrinja obuhvaćala je — kako izgleda, Birač, Osat i Podrinje u jednom užem smislu, odnosno — Sapnu.⁵⁹⁾

U vrijeme razvijenog i kasnog feudalizma i na području usorske zemlje došlo je do formiranja *feudalnih oblasti*. Njih, doduše, ne možemo bliže vremenski i teritorijalno definirati, ali neke od njih možemo sasvim pouzdano konstatirati.

Nesumnjivo je najveći dio usorske zemlje spadao u feudalnu oblast jednog moćnog velikaškog roda čijeg prvotnog imena ne znamo, ali njegove, u velikoj mjeri osamostaljene, ogranke raspoznajemo od prve polovine XIV stoljeća, pa nadalje. Taj rod je davao usorske vojvode, a njegovi ogranci, poznati pod raznim imenima, upravljali su prostranim krajevima u istočnim dijelovima Usore (Tihoradići, Zlatonosovići, Biloševići) i u srednjem Podrinju (Trebotići — Dinjičići, Stančići). Nesumnjivo su svoje oblasti imali i drugi velikaški rodovi, čiji se članovi kao Usorani javljaju u bosanskom državnom vijeću, ali o čijim oblastima ne znamo ništa određene. Takvi su, npr., Čeprnjići, Čekanovići, Dobroslavići... U solskoj zemlji bila je sigurno oblast Hlapovića — Čelničića i Budoša — Budislalića.⁶⁰⁾ Feudalne oblasti u zapadnim dijelovima Usore (u porječju Bosne) su nepoznate. Tek pred sam kraj bosanske samostalnosti ovdje naziremo oblast Radivoja Kotromanića, dugogodišnjeg pretendenta na kraljevski prijesto.⁶¹⁾ Kada je ova oblast u osnovi formirana i da li su njome i ranije upravljali pojedini ogranci ili članovi vladarske kuće — ne može se znati. Inače je ova oblast zanimljiva po tome što je poslije pada Bosne u njoj bila formirana tzv. tursko-bosanska kraljevina, s kraljevima iz pobočnih loza kuće Kotromanića.⁶²⁾

58) Pod pretpostavkom da je porječje Spreče sačinjavalo staru oblast ili »zemlju« Sol, onda bi, najvjerovatnije, ranofeudalna župska organizacija u ovoj oblasti izgledala ovako: jedna župa — Gornja Spreča (?) obuhvaćala bi gornji sliv Spreče i uključivala teritorije distrikata — kasnijih nahija: Spreče, Gostilja i Dramešina; druga župa bi se prostirala u slivu rječice Jale (Sol) i odgovarajućeg dijela srednje Spreče, te odgovarala župi Sol(i) i turskim nahijama Donja i Gornja Tuzla, Smoluća, te Dramešin(?) treća bi župa (Donja Spreča?) zauzimala porječje Donje Spreče, koje odgovara turskoj nahiji Soko, odnosno Gračanica (Vidi kartu turskih nahija u Handžićevoj knjizi *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku.*)

59) Za pripadnost Zvornika Usori postoji, i već je citiran, direktan podatak u pisanim vrelima. Ostalo Podrinje s ranofeudalnim župama Osatom i Birčom (današnje općine: Srebrenica, Bratunac, Vlasenica, Šekovići, te Kladanj) držala je većim dijelom velikaška obitelj Trebotića, koja je istovremeno davala i usorske vojvode. O Podrinju pripremam i poseban članak.

60) O svim ovim vlasteoskim rodovima bit će i posebnog govora u ovoj studiji.

61) Prema povelji kralja Stjepana Tomaševića iz 1461. g. (GZM 1909, 446—448).

62) O teritorijalnom opsegu ove »kraljevine«, A. Handžić, u svojoj često citiranoj knjizi donosi i nove podatke iz turskih izvora (str. 39—40).

Veliko vlastelinstvo bosanske biskupije oko ušća Bosne, osnovano od bana Ninoslava, a prošireno donacijama bana Prijezde i Tvrtka, imalo je široka imunitetska prava, pa se ponašalo kao poseban upravni distrikt.

Teritorijalno-političke jedinice kasnog feudalizma, u Usori kao i u ostaloj Bosni, bili su upravni distrikti ili kotarevi čiji su se centri obično nalazili u utvrđenim gradovima ili varošima. Ove distrikte možemo, u većini slučajeva, prepoznati u najranijoj mreži turskih nahija. Tako se zna, u istočnom dijelu Usore, za ove nahije: Srebrenik, Jasenica, Koraj, Bijeljina, Teočak i Visore; u zapadnom dijelu: Nenavište, Dobor, Usora, Doboju, Maglaj, Zepče. U porječju Spreče: Gornja Tuzla, Donja Tuzla, Spreča, Dramešin, Gostilj i Soko; u srednjem Podrinju: Birač, Trebotići (Jadar), Osat, Šubin, Srebrenica, Ludmer, Sapna, Zvornik i Kušlat.⁶³⁾

Odnos Usore prema Bosni nije bio uvijek jasan niti jednak.

Već prvi spomen Usore u poznatim povijesnim izvorima tretira zemlje: Bosnu, Sol i Usoru — kao zaokruženu cjelinu, koju je ugarski kralj kao suveren dao na upravu kaločkom nadbiskupu. Zajednička osobina svih triju zemalja je zaraženost heretičkom pošasti.⁶⁴⁾ Time je bar naslućena, ako ne i dokazana, duža zajednička prošlost. Već slijedeći podatak gotovo ne ostavlja nikakvu sumnju da je Usora dio Bosne: u četiri pisma papinske kancelarije od 8. augusta 1236. govori se o usorskom knezu Sibislavu, sinu pokojnog bosanskog bana Stjepana, koji, jedini, štiti katoličku vjeru protiv hereze, što je preplavila Bosnu.⁶⁵⁾ Konačno, povelja ugarskog kralja Bele IV iz 1224, priznajući bosanskoj biskupiji posjede koje joj je, u svoje vrijeme, dao bosanski ban Ninoslav, nesumnjivo potvrđuje i činjenicu da je Usora u vrijeme Ninoslavove donacije bila pod njegovom vlašću. To praktično znači da je bila i sastavni dio bosanske države.⁶⁶⁾

Vladanje bana Ninoslava, zbog izuzetno nepovoljnih i unutrašnjih i vanjskih prilika, ne predstavlja vrijeme širenja bosanske države. Stoga se mora računati na neko starije doba u kojemu je moglo doći do uklapanja Usore u Bosnu. Vrijeme vladanja Kulina bana bi se, po općim uvjetima, moglo smatrati povoljnim za takve procese. Ipak, postoje razlozi zbog kojih treba računati da je do određenog stapanja Usore sa Bosnom došlo i mnogo ranije.

Tako, npr., za sve vrijeme od 1247—1319, kada je Usora formalno bila odvojena od Bosne, smisao pisanih izvora ukazuje da suvremenici Usoru ipak smatraju dijelom Bosne. U naslovima »dux de Bosna et de Mazo« u listinama iz 1264. i 1271. god.,⁶⁷⁾ zatim i »banus de Machou et de Bosna« koje nosi nekoliko feudalnih gospodara pod ugarskim vrhovništvom od 1264. do 1280. god.,⁶⁸⁾ bez sumnje se pod Bosnom ima razumijevati i Usora (ili samo Usora), ili samo dio Usore?

63) Najnoviji rezultati istraživanja, na temelju turskih izvora i opsežnih topografskih studija o sjeveroistočnoj Bosni u ranije doba turske uprave, objavljeni su u Handžićevoj knjizi, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*; tu je navedena i sva starija literatura (Skarić, Šabanović i dr.).

64) Pismo pape Honorija III od 15. maja 1225. g. Theiner, Mon. Hung. I, 55.

65) Fermendžin, op. cit., Theiner, op. cit., 147.

66) Theiner, Mon. Slav. mer. I, 297—298.

67) Fermendžin, op. cit., 15; Theiner, Mon. Hung. I, 303.

68) Fermendžin, op. cit., 15—16.

Još jasniji je dokumenat iz 1291. godine koji govori o Usori (i Soli), kao o dijelovima Bosne pod vlašću kralja Stefana Dragutina Nemanjića. Iz istoga dokumenta je vidljivo da je samo »bosanske krajeve« Dragutinove države zahvatila hereza, koja je inače bila raširena u ostaloj Bosni.⁶⁹⁾ — Svijest suvremenika u Usori kao sastavnom dijelu Bosne očito je duboka i nije bila potisnuta ni kroz pola stoljeća otkako je Usora bila izvan političke sprege sa Bosnom.

Sistem uprave u Usori (vojvoda, kaznac, tepčija) toliko je sličan bosanskom, da se mora pomišljati na njegovo bosansko ili bar zajedničko porijeklo.⁷⁰⁾

I svijest o pripadnosti Bosni i sistem uprave su takve karakteristike, koje se, u tim vremenima, ne mogu brzo ni stvarati ni nestajati. Stoga ni eventualni interval od bana Kulina do Ninoslava ne može biti dovoljan za stvaranje takvih osobina. Pri sadašnjem stanju povijesnih izvora ne mogu se predložiti neka konkretnija rješenja u tome pravcu. Ipak mislim da će biti od koristi ako se ukaže na nekoliko kronoloških orijentira.

U vrijeme osnivanja bosanske biskupije negdje u drugoj polovini XI stoljeća (?), Usora se nije nalazila u sastavu Bosne. To se vidi iz činjenice da bosanski biskup u to doba nije dobio nikakvih posjeda u Usori.⁷¹⁾ Po sličnom postupku može se zaključiti da Usora, u vrijeme osnivanja zagrebačke biskupije, nije pripadala Slavoniji.⁷²⁾ Dalje — u vrijeme vladavine cara Emanuela Komnena Bosna i Usora dijelile su istu političku sudbinu.⁷³⁾ S nešto manje sigurnosti to isto bi se moglo tvrditi i za period vladanja ugarskog kralja Bele II, koji 1137. god. svome sinu Ladislavu daje na upravu »Bosnensem ducatum«. ⁷⁴⁾ Bosanski ban Borić ima posjede u Usori. (1153—1167. g.)

Pune tri četvrtine stoljeća, od 1247. do 1319, Usora je, (ili samo njezini istočni dijelovi?) bila formalno izvan Bosne, u sastavu širih političkih formacija pod neposrednim ugarskim vrhovništvom. Tako je 1274. g., po mišljenju većine historičara, došla u posjed Rastislava Mihajlovića, koji je u isto vrijeme bio ban Slavonije i Mačve.⁷⁵⁾ Rastislavova udovica Ana i njezin sin Bela upravljali su Mačvom i Usorom 1263—1271. i nosili naslove »ducissa«, odnosno »dux« Mačve i Bosne.⁷⁶⁾ Neki povjesničari misle da je već u ovo vrijeme bila osnovana posebna usorska i solska banovina, a da su njezini banovi bili podložni vojvodi (dux-u).⁷⁷⁾ Međutim, jedini po imenu poznati ban Usore i Soli je Henrik Gisingovac, spomenut u izvorima

69) Fermendžin, 1. c.; Theiner, Mon. Hung. I, 378.

70) O tome će još biti govora u ovome radu.

71) Uobičajeno je da se osnovni fond posjeda koji su potrebni za život jedne institucije, kao što je biskupija, osigurava odmah kod osnivanja takve Institucije. Stoga i pretpostavljam da su najstariji biskupski posjedi, koji su u prvoj polovini XIII stoljeća toliko stari, da ih je ban Ninoslav jednostavno priznao, ne pozivajući se, a možda i ne znajući za prvog donatora. Samo osnivanje bosanske biskupije crkveni povjesničari datiraju u drugu polovinu XI stoljeća (Napretkova Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1942.) 707—713.

72) U Usori, koliko se zna, nije bilo posjeda drugih biskupija osim bosanske.

73) S. Cirković, *Istorija Bosne*, Beograd 1964, 27, 43, 46.

74) Fermendžin, op. cit., 2; Féjer, Codex diplomaticus Hungariae II, 88.

75) Napretkova Poviest, 230, 233, 234.

76) Theiner, Mon. Hung. I, 273, 276, 303.

77) Napretkova Poviest, 233.

1272. i 1273. god.⁷⁸⁾ Već slijedeći ban Egidije nosi naslov ban Mačve i Bosne, isto kao i Ugrin 1279. god.⁷⁹⁾ Elizabeta, majka kralja Ladislava, je 1280—1283. god. »ducissa« Mačve i Bosne.⁸⁰⁾ Od 1283. Usora i Sol su pod upravom Dragutina Nemanjića, koji je kao ugarski vazal držao u posjedu još i Mačvu i Srijem. U sastav Bosne Usora je došla odmah u početku vlade bana Stjepana II Kotromanića, već iza 1322. god.⁸¹⁾

Od toga vremena Usora ostaje trajno u okvirima bosanske države, iako je cijepanje pojedinih dijelova njezinih relativno često.⁸²⁾ Integracija Usore sa Bosnom najbolje se vidi u sastavu i *funkcioniranju državnog vijeća, u kojem usorski velikaši vrlo aktivno i kontinuirano sudjeluju.*

Nominalno se predstavnici Usore u bosanskom državnom vijeću javljaju od 1326. do 1400. g., ali se usorski velikaši među svjedocima povelja mogu raspoznati sve do kraja bosanske samostalnosti.⁸³⁾ I sama praksa grupisanja svjedoka na poveljama — po oblastima iz kojih potječu, ili koje zastupaju — (?), olakšavaju da ih utvrdimo, a posljednji put su tako zabilježni 1419. g. Osim toga, Usora se, od bana Stjepana II, pa do propasti bosanske države, stalno nalazi u tituli bosanskih banova i kraljeva. Padom bosanske države 1463. g., prekinut je kontinuitet usorske autarhije, iako je najveći dio njezina teritorija u prvo vrijeme ostao izvan turskih granica. Ni tzv. tursko-bosanska kraljevina, niti Srebrenička banovina, ne predstavljaju kontinuitet starih usorskih političkih struktura.

Svi poznati izvori, a zatim status Usore u okvirima bosanske države, pretpostavljaju Usoru kao cjelovitu teritorijalno-političku zajednicu s određenim stupnjem unutrašnje samouprave. Opravdano se može zaključivati da je Usora i u sastav bosanske države ušla kao cjelina.

Struktura političke uprave u Usori može se nazirati samo u osnovnim konturama. Najviši neposredni nosilac upravne vlasti u Usori nosio je titulu kneza, bana ili vojvode. Najstariji poznati naslov je knez, kako se titulira Sibislav, sin bosanskog bana Stjepana 1236. god.⁸⁴⁾ Knez je, u ranofeudalno doba, kod Južnih Slavena, uobičajena titula za najviše nosioce političke vlasti, u svim političkim zajednicama, višim od župe. U okvirima same bosanske države imamo kneza humskog, kneza Donjih Krajeva, kneza drinskog. Stoga treba računati s mogućnošću da je i u Usori ova titula vrlo starog porijekla. Intervencijom ugarske administracije, u periodu od 1247. do 1319. došlo je do izmjene u naslovu neposrednih upravljača Usore. Većina povjesničara misli da je već u vrijeme formiranja oblasti Rastislava Mihajlovića 1247. došlo i do obrazovanja usorske (i solske) banovine. Međutim, jedini ban Usore i Soli, za koga pisani izvori to izričito kažu, bio je, kratko vrijeme (1271—1273) Henrik Gisingovac. Kroz čitavo ostalo vrijeme direktne ugarske dominacije zna se samo za vojvode, hercege, banove, gospodare širih političkih zajednica (Mačva i Usora, Mačva i Bosna),

78) Fermendžin, op. cit., 15; Fejer, Cod. dipl. V, 2, p. 56—57 i 70—72.

79) Fermendžin, op. cit., 16; Smičiklas, Cod. dipl. VI, 21—22.

80) Fermendžin, op. cit., 16; Smičiklas, Cod. dipl. VI, 34, 38, 40, 41, 53, 57.

81) Već u prvim banovim poveljama javljaju se i vlastela »ot Usore« i »ot Soli«.

82) U prvoj polovini XV stoljeća dijelovi Usore se povremeno nalaze u posjedu ugarsko-hrvatskih kraljeva ili srpskih despota.

83) O usorskim velikašima i njihovom sudjelovanju u radu državnog vijeća Bosne bit će još govora u ovome radu.

84) Regest kod Fermendžina, op. cit. 17.

ali nam neposredni upravljači Usore, ni po naslovu, ni po imenima nisu poznati. Otkako se Usora konačno našla u sastavu bosanske države, tj. od početka vlade bana Stjepana II, najviši nosilac političke vlasti u Usori nosi naslov vojvode.

Ostala struktura političke uprave, koja bi važila za čitavu »zemlju«, odnosno oblast još manje je poznata. Ipak se, bar u vrijeme banovanja Tvrtkova, mogu zapaziti još dva funkcionara čija se nadležnost prostirala na čitavu Usoru. To su: kaznac i tepčija. Tako je na jednoj povelji bana Tvrtka iz 1367. g., među svjedocima od Usore, naveden i kaznac Stipoje.⁸⁵⁾ Godinu dana ranije, također kao svjedok od Usore, zabilježen je i tepčija Sladoje Divošević.⁸⁶⁾ Eventualnu pomisao da se nadležnost kaznaca i tepčije prostirala na čitavu Bosnu treba odbaciti, jer se zna da u isto vrijeme žive i rade slični funkcionari za užu ili pravu Bosnu, isto kao i za Humsku zemlju.⁸⁷⁾

Koliko je u Usori star ovakav upravni sistem (vojvoda, kaznac, tepčija), da li on, slično kao i u pravoj Bosni, vuče porijeklo iz duboke starine ili je u Usoru preuzet u vrijeme konačnog uklapanja u Bosnu, teško je reći. Jedan podatak iz povelje bana Ninoslava (1249. g.) kao da svjedoči da je već u to doba Usora imala svoga kaznaca. Među velikašima, članovima državnog vijeća i svjedocima povelje, iz 1249. g., nalaze se i tri kaznaca (Grdomil, Simeun i Bjelhan);⁸⁸⁾ s dosta razloga može se zaključiti da je jedan od njih bio kaznac za Usoru. Po tome bi i autohtonost ovog upravnog sistema u Usori bila nešto vjerojatnija. U svakom slučaju treba odbaciti pomisao da bi ovakav upravni sistem mogao vući porijeklo iz Ugarske ili — indirektno — iz Srbije.

S obzirom na slabu istraženost naše pravne povijesti, bit će od koristi još jedna opservacija: ova autarhična organizacija Usore zasnovana je na teritorijalnom principu, koji u našim krajevima vuče porijeklo iz pretfeudalnog i ranofeudalnog doba. Ova prvotna organizacija održavala se kroz cijelo vrijeme trajanja bosanske države, pa i u doba kada je čitava zemlja bila podjeljena na feudalne oblasti.

Reformama državne uprave koje je proveo kralj Tvrtko I, nakon proglašenja kraljevine, ukinute su i funkcije s titulama kaznaca i tepčija u čitavoj bosanskoj državi.⁸⁹⁾ Na taj način nestalo je i kaznaca i tepčija za Usoru.

Brojna pitanja o karakteru usorske samouprave, kao što su: način dolaska na funkcije vojvoda, kaznaca ili tepčija (da li izbor ili imenovanje);

85) Thallóczy, *Studien*, 26—27.

86) Đuro Šurmin, *Hrvatski spomenici*, Zagreb 1898, 83—84.

87) Tako npr., 1367. g. — među svjedocima »ot Bosne« je i tepčija Vučihna; u to doba živ je i tepčija Milat, za koga se zna da je Humljanin (Thallóczy, op. cit., 26—27).

88) Stojanović Ljubomir, *Stare srpske povelje i pisma I*, Beograd — Sremski Karlovci 1929. g., 9—10.

89) Posljednji tepčija u Bosni bio je poznati Batalo Šantić. On je umro oko 1400. g., a naslov tepčije nosio je sve do smrti. Međutim, kako je on od proglašenja kraljevine (1377. g.) i jedini tepčija u čitavoj Bosni, mora se zaključiti da je on (iznimno) zadržao titulu sve do smrti i da je ta titula (u to vrijeme) bila samo počasna. Posljednji poznati kaznac u čitavoj bosanskoj državi je inače slabo poznati Krasoje, koji je zapovijedao bosanskom vojskom u okolini Dubrovnika 1378.

problem postojanja nekog kolektivnog organa (zбора vlastele?); integracija viših oblasti, faktor nasljednosti, odnos gospodara feudalnih oblasti prema nosiocima vlasti za čitavu Usoru — morat će do daljnjeg ostati bez odgovora.

Politički centar Usore također nije moguće pouzdano utvrditi. Vjerojatno ga, prema današnjem poimanju, nije ni bilo, nego se sjedište nosilaca političke vlasti pomicalo prema feudalnim domenama vojvoda (ili knezova?) i sticaju ostalih uvjeta. Ako bismo, ipak, insistirali na pronalaženju najuticajnijeg centra, onda, bar za period XIV—XV stoljeća, treba računati sa Srebrenikom. Ovo zbog toga što se on najčešće spominje u raznim političkim kombinacijama oko Usore, kao i zbog činjenice da je Srebrenik, nakon pada glavnine bosanske države, postao središte posebne banovine. Naj snažniji privredni razvitak u čitavoj Usori (u širem smislu) doživio je Zvornik u XV stoljeću.

Nakon ovih pokušaja detaljnije analize političkih odnosa, Usora se ocrtava kao šira teritorijalnopolićka jedinica, u kojoj manje oblasti — Sol i Podrinje — imaju specifičan status. Tako i samo ime Usora ima tri značenja, odnosno sadržaja: Usora — župa, Usora — oblast sa pet primarno usorskih župa (Maglaj, Usora, Nenavište, Koraj, Bijeljina), te proširena Usora sa Soli i Podrinjem.

O usorskim vojvodama

O samim usorskim vojvodama može se reći i nešto više.

Analizom bosanskih povelja, uz minimalno korištenje drugih izvora, mogli smo utvrditi *redoslijed usorskih vojvoda* u gotovo neprekinutom slijedu, od početka vlade bana Stjepana II, pa do propasti bosanske države. Taj redoslijed izgleda ovako:

1) Vojvoda Vojko. («Od Usore svidok — vojvoda usorski Vojko» — 1326; »Ot Usore voevoda Vojko — 1326».⁹⁰) On je pripadao rodu Biloševića, jer se 1380. g. njegov sin Gojak Vojković izričito navodi kao svjedok »od Biloševića«.⁹¹)

2) Tvrtko Ivahnić, sin trebotićkog župana Ivahna, spominje se prvi put kao svjedok bez oznake titule među usorskom vlastelom 1333. g. (pod Srebrnikom).⁹²) Kao vojvoda naveden je u povelji iz 1357, a 1366, 1367. i 1373. g. on je izričito i svjedok od Usore.⁹³)

3) Tvrtković Vlatko se prvi put javlja kao Vlatko Vojvodić (bez oznake titule) na Tvrtkovoju povelji iz 1378. g.; u povelji iz 1380. on već dolazi kao vojvoda-predstavnik Trebotića; 1390 — kao Vlatko vojvoda usorski, 1392 — opet kao predstavnik Trebotića; 1392 (u Luščima) kao Vlatko, vojvoda usorski; 1394. g. kao vojvoda Vlatko »a Tribotio«; 1399. g. kao vojvoda

90) Thallóczy, *Studien*, 7—8.

91) L. Thallóczy, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 1897, 183—191.

92) Stojanović, op. cit., 45—47.

93) Thallóczy, *Studien*, 25; Šurmin, op. cit., 83—84; Thallóczy, op. cit., 26—27, Šumín, op. cit., 85—86.

Vlatko Tvrtković. U poblize nedatiranoj Dabišinoj povelji Čubranovićima svjedok je i Vlatko Tvrtković, vojvoda Usore.⁹⁴⁾

4) Vučihna Vlatković spomenut je prvi put kao knez 1392 (u Lušcima); godine 1395. on je već »vojvoda Vučihna« i predstavnik Usore (dva puta).⁹⁵⁾ Kako izgleda, Vučihna je postao vojvoda još za života svoga oca (svakako prije 1399), ali je nenadno umro, pa se stari Vlatko opet javio na političkoj pozornici kratko vrijeme 1399. g.

Smrću Vlatkovom, čast usorskih vojvoda prelazi na Zlatonosoviće.

5) Vukmir Zlatonosović, kao svjedok od Usore i vojvoda, spomenut je 1400, a zatim, kao vojvoda, 1404, 1420. i 1421. Učestvovao je i u radu državnog vijeća 1415. koje se obračunalo s Pavlom Radinovićem. Umro je 1424. g.⁹⁶⁾

Iz povelje od 1404. g. saznajemo da je Vukmirovu ocu bilo ime Juraj (tu je vojvoda Vukmir naveden kao Jurjević).⁹⁷⁾ Kako je inače Zlatonosovića porodica moćan i razgranat rod i kako je faktor nasljednosti u Bosni toga doba vrlo snažan, to je opravdano pretpostaviti da su i »Zlatonosovića« preci bili članovi bosanskog državnog vijeća. Samo prezime »Zlatonosovići« pokazuje da je to nadimak njihova oca, kome je pravo ime bilo Juraj. A jedini usorski vlastelin imenom Juraj, koji bi mogao biti otac Vukmira i Vukašina, bio je Juraj Tihčinović. S time se pokazalo da i Zlatonosovići pripadaju najuglednijem usorskom vlasteoskom rodu — Tihoradićima.

6) Vukašin Zlatonosović je u vojvodskoj časti naslijedio svoga mlađeg brata Vukmira. Umro je ili poginuo 1430. g. Sačuvana je samo povelja na kojoj je Vukašin spomenut kao vojvoda 1426, ali postoje i drugi izvori koji to potvrđuju.⁹⁸⁾

7) Tvrtko Stančić spomenut je kao vojvoda samo na povelji iz 1444. Iz drugih izvora se zna da je živ još 1458. g. Dinić misli da je Tvrtko pogubljen u borbama za osvajanje Bosne 1463. g.⁹⁹⁾

Zbog snažnog faktora nasljedstva treba računati da je i Tvrtko pripadao starom i uglednom vlasteoskom rodu. Okolnost da on nasljeđuje Tihoradiće (Zlatonosoviće) i da iza njega opet dolazi jedan Tihoradić (Vukić Tihčinović) čini vjerojatnom pretpostavku da i on pripada istom rodu.¹⁰⁰⁾ Iz toga bi izlazilo da su i Stančići i Zlatonosovići, kao i Trebotići, Tihoradići i Biloševići, u stvari ogranci istoga roda.

94) Stojanović, op. cit., 75—82; Thallóczy, GZM 1897, 183—191; S. Ljubić, *Listine o odnošajih južnoga Slavenstva i Mletačke republike*, IV, Zagreb 1875, 280—282; Mavro Orbini, *Kraljevstvo Slovena* (prevod), Beograd 1968, 155; Surmin, op. cit., 95—98; Stojanović, op. cit., 172—175; GZM — Arheologija 1971, 348—349; Orbini, op. cit., 155; Stojanović, op. cit., 431—423.

95) Stojanović, op. cit., 172—175; Miklosich, *Monum. Serbica*, 224—225 i 226—227.

96) Miklosich, op. cit., 247—250; Ljubić, *Listine V*, 39—40; Stojanović, op. cit., 503—504 i 504—508; N. Jorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades*, Paris 1899, 150—151; M. Dinić, *Za istoriju rudarstva*, I, 40,

97) To je latinska povelja kralja Ostoje, izdata Mlečanima pod Visokim 1404.

98) Sudjeluje na zboru velikaša 1399 (Stojanović, op. cit., 424—426) — kao knez, a 1426. g. — kao vojvoda (GZM 1971, 353—356). Ostali podaci kod Dinića, op. cit., 38—41.

99) Malobrojni podaci o Stančićima skupljeni su u citiranoj Dinićevoj knjizi, str. 43—44.

100) Nema elemenata na temelju kojih bi se moglo saznati da li su Stančići pripadali ogranku Tihoradića, — Zlatonosovića ili su potomci Biloševića ili Trebotića.

8) Vukić Tihčinović, vojvoda na dvije povelje iz 1461. g.¹⁰¹⁾ nesumnjivo je Tihoradić, a prezime nosi prema dalekom pretku (pradjedu) Tihčinu.

Radi cjelovitosti treba spomenuti i Ivana Gorjanskog, koji je bio imenovan za usorskog vojvodu od strane ugarsko-hrvatskog kralja Sigismunda. Na toj funkciji nalazio se od 1411. do 1415. god. i (vjerojatno) upravljao dijelovima Usore koji su u to doba bili pod ugarskom okupacijom.¹⁰²⁾ Ne treba posebno naglašavati da ovo ugarsko vojvodstvo nije poremetilo funkcioniranje ove službe u okviru bosanske države. Kroz čitavo to vrijeme legalni bosansko-usorski vojvoda Vukmir Zlatonosović živ je i politički aktivan.¹⁰³⁾ — Postavljanje Ivana Gorjanskog, jednog iz grupe najuglednijih ugarsko-hrvatskih velikaša toga doba, na položaj usorskog vojvode, znači da je, po shvaćanju suvremenika, ta funkcija nosila sa sobom i stvarnu vlast, kao i to da se u susjednim krajevima Hrvatske i Ugarske ta čast cijenila.

Funkcija i titula vojvode kod Južnih — i ostalih — Slavena je vrlo stara. Kao što joj i samo ime kaže, radilo se prvenstveno o funkciji vojnog karaktera, ali su njezini nosioci, zbog značaja vojne sile, uvijek bili u samom vrhu društvene hijerarhije. Nema sumnje da je tako bilo i u Bosni, još od prvih početaka političkog konstituiranja. Ipak, prvi, po tituli i po imenu poznati vojvode u Bosni, zabilježeni su tek u poveljama bana Ninoslava. U vrijeme vladanja Stjepana II i Tvrtka I, titula vojvode je uglavnom još uvijek rezervirana za nosioce funkcija vojnog značaja. Među svjedocima povelje obično se pojavljuje samo po jedan vojvoda. Konkretno, to su titule — velikog vojvode bosanskog, zatim posebnog (jednog ili više?) vojvode bosanskog, te vojvode usorskog. Ne zna se da li su već u prvoj polovini XIV st. postojale i vojvode humski i donjokrajški, ali se zna da su naslove vojvoda, bar povremeno, dobivali i gospodari pojedinih oblasti. Također nije sasvim jasno da li su, npr., usorski vojvode bili pretežno vojni funkcionari ili su, kao i ostali feudalni gospodari, objedinjavali i vojne i upravopolitičke djelatnosti. Do znatnijeg širenja ove titule dolazi u vrijeme kralja Dabiše, pa još jednom u početku prve vlade Tvrtka II. U tom procesu zapaža se tendencija da sve veći broj gospodara feudalnih oblasti uzima titulu vojvode. Time i titula vojvode postepeno gubi svoje prvotno, pretežno vojno, značenje i postaje jedan od najčešćih naslova koje nose svi ugledniji gospodari feudalnih oblasti. Najbolji pokazatelj širenja vojvodske titule je broj vojvoda među svjedocima povelja, odnosno među članovima državnog vijeća. U poveljama Stjepana II i Tvrtka I obično se javlja samo po jedan velikaš s ovom titulom. U vrijeme Dabiše, Ostoje, Tvrtka II i Tomaša taj se broj penje do tri ili četiri. U poveljama Stjepana Tomaševića, svjedoci su sve sami vojvode.

Najbliže analogije za instituciju usorskog vojvode predstavljaju: vojvoda bosanski, donjokrajški i humski. Uprkos ovim analogijama, mi ne možemo saznati stvarne »nadležnosti« usorskog vojvode. Dok, po imenu

101) GZM 1909, 446—448; Stojanović, op. cit., II, 162—165.

102) O Ivanu Gorjanskom vidi: F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić*, Zagreb 1902., gdje je doneseno i rodoslovlje obitelji knezova Gorjanskih.

103) Dinić, *Za istoriju rudarstva u srednjovekovnoj Srbiji i Bosni*, I, Beograd 1955., 38—41.

poznate bosanske vojvode, pretežno vrše vojnu službu, to isto ne bismo mogli tvrditi i za humske i donjokrajske, pa ni za usorske.

Porijeklo institucije usorskog vojvode ne može se pouzdano utvrditi. U svakom slučaju ne treba isključiti mogućnost da bi to mogao biti ostatak nekadašnje cjelovite autarhične upravne strukture. Na takvo zaključivanje upućuje okolnost da usorskim vojvodama postaju članovi vlasteoskih rodova koji u ovim krajevima imaju duboke korijene, jer daju i (svakako, nasljedne) župane. Činjenica da i ugarskohrvatski kralj donekle priznaje ovu instituciju, također govori u prilog ovakvom zaključivanju. Uprkos tome, ne treba sasvim izgubiti iz vida ni mogućnost da je usorski vojvoda karika u organizaciji državne uprave koju su uveli bosanski vladari — u čitavoj bosanskoj državi.

Stvarna vlast i moć vojvoda u Usori također se ne može poblizje sagledati. Pogotovo nije moguće razlučiti vlast koja proističe iz same funkcije vojvode, od stvarne — političke i ekonomske — moći, koju neki velikaški rod (ili pojedinac) ima kao feudalni gospodar oblasti. Ako pokušamo nešto dokučiti iz konkretne političke moći pojedinih, po imenu poznatih, vojvoda, onda možemo tvrditi da su npr. Vlatko Tvrtković, a zatim i Vukmir i Vukašin Zlatonosović — i stvarno najmoćniji velikaši u Usori. Za Zlatonosoviće znamo da su imali status feudalnog seniora prema također moćnom rodu Dinjičića iz Podrinja. Da li je taj seniorat proizlazio iz položaja Zlatonosovića kao usorskih vojvoda ili je to rezultat nekih drugih — rodbinskih ili političkih odnosa, ne može se znati.

Prema stanju povijesnih vrela, danas je moguće identificirati četiri vlasteoska roda iz kojih su potjecali usorski vojvode — razumije se — u kronološkim okvirima koji su već naznačeni (1322—1463. g.): To su: Biloševići, Trebotići, Tihoradići, i Stančići. O svakom od ovih rodova treba nešto više reći, pogotovo iz razloga što posmatranje njihovih međnsobnih odnosa daje zanimljive rezultate koji donekle osvjetljavaju instituciju vojvodstva, a doprinose i općem upoznavanju feudalnih odnosa u Bosni.

Biloševići

1) Prvi poznati predstavnik ovoga roda je Vojko, spomenut kao »vojvoda Vojko i z bratijom«, te kao »Vojko vojvoda usorski i z bratijom« — oba puta među svjedocima od Usore, na dvije povelje bana Stjepana II iz vremena od 1326—1329.¹⁰⁴⁾ Jedan od njegovih predaka nesumnjivo je nosio ime Biloš, jer se Vojkov sin, Gojak Vojković 1380. g. naziva svjedokom »od Biloševića«.¹⁰⁵⁾

2) Knez Gojak Vojković »z bratijom« je na Tvrtkovoju povelji iz 1380. svjedok »od Bilošević«.¹⁰⁶⁾ Nema nikakve sumnje da je Gojak sin vojvode Vojka. Očito je da je u to doba prezime Bilošević bilo općepoznato i da je, osim Vojkovića, obuhvaćalo više drugih porodica ili ogranaka.

104) Vidi bilj. 90.

105) Vidi bilj. 91.

106) Vidi bilj. 90.

3) Za Ostoju Biloševića znamo samo po prezimenu sina Stipca, koje se jedanput naziva Ostojić, a drugi put Bilošević. Njegov rodbinski odnos prema Vojku nije moguće pobliže označiti. Vojko je, naime, imao više braće i sinova, a među njima je mogao biti i ovaj Ostoja.

4) Knež Stipac naveden je kao svjedok od Usore u dvije Dabišinske povelje iz 1395. g. U jednoj, uz njegovu titulu i ime, stoji prezime Ostojić, a u drugoj — prezime Bilošević.¹⁰⁷⁾ Budući da za Biloševiče znamo ka- za prezime širega roda, opravdano je zaključivati da je prezime Ostoji nastalo po imenu Stipčeva oca.

Daljnji potomci ovih Biloševića ne mogu se prepoznati među velik- šima čija su imena poznata sa vladarskih povelja. Kao eventualni pripad- ci roda Biloševića mogli bi biti neki od Ostojića ili Stipanovića s povelj kralja Ostoje, Stjepana Ostojića i Tvrtka II, ali to nije sigurno.

U slučaju da je Stipan Ostojić dvorski knež s povelje iz 1409. g.¹⁰⁸⁾ brać Stipca Ostojića — Biloševića, onda bi njegov sin mogao biti onaj Tv- ko Stipanović, koji se javlja kao knež 1419, a kao vojvoda 1446.¹⁰⁹⁾ — Dal- nije sasvim isključeno da je ovaj vojvoda Tvrtko Stipanović identičan usorskim vojvodom Tvrtkom Stančićem. Po tome, Stančići bi bili potomci Biloševića. Međutim, ovo izvođenje mora ostati u sferi konjektуре sve do- se ne budu mogla provjeriti i nekim drugim sredstvima.

Trebotići

1) Najstariji poznati trebotićki velikaš je već spomenuti župan Ivah »z bratijom«. On je svjedok na dvije povelje bana Stjepana (iz 1326—1329 i u oba slučaja je zabilježena funkcija, odnosno titula (župan), ime, nap- mena da je predstavnik širega roda («z bratijom»), te oznaka da je »o Trebotić«. ¹¹⁰⁾ Iz ove formulacije se vidi da je ovdje riječ o već razgran- tom i dobro poznatom rodu čiji je neki predak nosio ime Trebota, Tribot ili sli

2) Ivahov sin je Tvrtko Ivahnić. On je kao »zvani moljeni« svjedok na povelji bana Stjepana II iz 1333. zabilježen, bez oznake titule ili funkcije — u društvu s usorskom i solskom vlastelom. U zavjernici bana Tvrtka iz 1357. upisan je samo kao »vojevoda Tvrtko«, a u banovim poveljama iz 1366, 1367. i 1373. kao vojvoda, među svjedocima »Od Usore«. ¹¹¹⁾ T) ba za z paziti da u ovim poveljama nisu bili nominalno izdvojeni svjedoci od Tri- botića nego su svrstani među svjedoke od Usore. Da je ovaj vojvoda Tv- ko uistinu trebotićki velikaš, potvrdit će se po njegovom sinu Vlatku Vo- vodiću Tvrtkoviću, koji je nekada i nominalno svjedok od Trebotića, a u drugim slučajevima — svjedok od Usore.

Za našu temu posebno je važno zapaziti da je trebotićki velikaš, s župana iz Podrinja, postao usorski vojvoda, naslijedivši na tome položaj Vojka Biloševića.

107) Miklosich, op. cit., 224—225; 226—227.

108) Stojanović, op. cit. I, 437—439.

109) Stojanović, op. cit., I, 557—562; Miklosich, op. cit., 438—440.

110) Thallóczy, *Studien*, 7—8 i 14—15.

111) Vidi bilj. 93.

3) Tvrtkov brat i nasljednik oca Ivahna u županskoj časti bio je Novak (Ivahnić). On je među svjedocima Tvrtkove povelje iz 1357. spomenut u slijedećem kontekstu: »...Vojevoda Tvrtko i njegov brat župan Novak«. ¹¹²⁾

Moglo bi se pomišljati, ali se do daljnjega ne može dokazati, da je trebotički župan Ivahn imao i još jednoga sina (trećega) — Ivahna Ivanovića, koji je na Tvrtkovim poveljama iz 1353. spomenut kao svjedok bez titule, a 1354. i 1357. kao tepčija. ¹¹³⁾

4) Tvrtkov sin je Vlatko. On je 1378. zapisan kao Vlatko Vojvodić, bez oznake titule i funkcije;

1380 — kao vojvoda, svjedok »od Tribotić«;

1390 — kao »Vlatcho vaivoda de Usora«;

1391—2 kao Vlatko Tvrtković, vojvoda Usore;

1392 — kao vojvoda Vlatko Tvrtković, svjedok od Tribotića;

1392 — kao vojvoda Vlatko Usorski;

1394 — kao »palatinus Vlatko a Tribotio«;

1399 — kao vojvoda Vlatko Tvrtković;

1399 — kao vojvoda Vlatko Tvrtković. ¹¹⁴⁾

5) Ne može se do kraja provjeriti, ali treba računati da bi Vlatkov sin mogao biti — Vučihna Vlatković, koji fungira kao svjedok s titulom kneza — 1392, a kao vojvoda i svjedok od Usore na dvije povelje kralja Dabiše iz 1395. ¹¹⁵⁾ Osim prezimena, na trebotičko porijeklo upućuje i njegovo mjesto među svjedocima od Usore. Ipak, zbunjuje okolnost da Vučihna nosi titulu vojvode još za života svog (eventualnog) oca Vlatka. Ne zna se pouzdano ni to da li je Vučihna bio usorski vojvoda ili je samo nosio titulu vojvode. S druge strane, okolnost da poslije Vlatkove smrti (negdje 1399—1400) čast usorskih vojvoda prelazi na Tihoradiće—Zlatonosoviće, kao da indicira na Vlatkov pokušaj da tu funkciju osigura sinu (?) Vučihni još za svoga života. Kako o Vučihni, poslije 1395. nema nikakva spomena, to se mora pretpostaviti da je ubrzo i umro, i da je tako Vlatkov pokušaj ostao bezuspješan.

6) Trebotički velikaš je i Goisav Obradović, koji je, zajedno sa županom Ivahnom, bez oznake funkcije i titule, zabilježen kao svjedok »od Trebotić«, na povelji iz 1329. g. ¹¹⁶⁾ Njegovi eventualni potomci ne mogu se razabrati među poznatim imenima velikaša na poveljama zbog toga što su imena(i prezimena) Obrad i Goisav česta u srednjovjekovnoj Bosni. Potencijalni rođak Goisava bio bi knez Vladislav Obradović, svjedok na poveljama iz 1353, 1354. i 1357. g. ¹¹⁷⁾ i Budislav Gojsalić, svjedok na povelji iz 1332. ¹¹⁸⁾ Razlozi zbog kojih smatram da Goisav (Obradović) i župan Ivahn pripadaju istome rodu proizilaze iz navoda povelje (od Trebotića).

112) Thallóczy, *Studien*, 25.

113) Thallóczy, *Studien*, 17—18, 19—20, 23—24, 25.

114) Vidi bilj. 94.

115) Vidi bilj. 95.

116) Thallóczy, *Studien*, 14—15.

117) Thallóczy, op. cit., 17—18, 19—20, 21—22, 23—24, 25.

118) Stojanović, op. cit., I, 43—45.

7) Među trebotičke velikaše izričito se uvrštava i Dragić Poznanović. On je 1392. g. župan i, zajedno s usorskim vojvodom Vlatkom Tvrtkovićem, svjedok od Trebotića.¹¹⁹⁾ Zbog rijetkog imena treba računati da od ovih Poznanovića potječe i naziv današnjeg sela istoga imena u širem području Osata (Poznanovići).¹²⁰⁾ Nema direktnih podataka po kojima bismo mogli prepoznati neke od direktnih predaka ili potomaka ovoga župana. O vjerojatnosti rodbinskih veza s ostalim trebotičkim velikašima govoriti ću kasnije.

Ne zna se ništa поближе o rodu Nikole Kučlatovića, dvorskog kneza (magister aulae) kralja Ostoje, koji figurira kao pristav od dvora na povelji iz 1417. g.¹²¹⁾ S obzirom na to da njegovo prezime upućuje na Podrinje i oblast Trebotića, nije isključeno da i on pripada nekom ogranku gospodujućeg velikaškog roda u toj oblasti.

Dinjičići

Ogranak Trebotića su i Dinjičići. Oni su se, počevši od kraja XIV stoljeća, razvili u relativno moćne feudalne gospodare s posjedima u srednjem Podrinju. O njima nešto opširnije govorim u jednom drugom radu, a ovdje donosim samo spisak članova koji su ostavili traga u pisanim izvorima.

1) Župan Dinjica je 1378. g. svjedok na povelji kralja Tvrtka.¹²²⁾ Zna se da je Dinjićinoj ženi bilo ime Katalena.¹²³⁾

2) U povijesnim izvorima zabilježen je i jedan Dinjićin brat, ali bez navođenja imena (1380. g.). Po formulaciji teksta u izvoru čini se da je Dinjićine braće bilo više.¹²⁴⁾

3) Župan Dragiša je, kako izgleda, najstariji Dinjićin sin. U bosanskom državnom vijeću sudjeluje: 1400. g. — kao svjedok »od Podrinja«, a zatim kao župan i 1420, 1421. i 1426. g.¹²⁵⁾

4) Drugi Dinjićin sin je Kovač. On je, već 1399. g. — kao knez, svjedok na dvije Ostojevine povelje; 1419. g. je opet svjedok s titulom vojvode.¹²⁶⁾

5) Knez Vladislav bio je treći sin župana Dinjice. U povijesnim vrelima spomenut je samo jedanput — kao svjedok na povelji Tvrtka II 1405. g.¹²⁷⁾

6) Četvrti Dinjićin sin, knez Pavao, spomenut je samo dvaput — u dubrovačkim izvorima (1424. i 1428. g.).¹²⁸⁾

7) Pokrajac, sin župana Dragiše, zabilježen je u (dubrovačkim) izvorima samo jedanput — 1426. g.¹²⁹⁾

119) Šumin, op. cit., 95—98.

120) Osat je ime predjela i stare župe u bosanskom Podrinju, na području današnje općine Srebrenica.

121) Ljubić, *Listine* VII, 240.

122) Stojanović, op. cit., I, 82.

123) Dinić, op. cit., 45.

124) Dinić, op. cit., 41, bilj. 15.

125) Miklosich, op. cit., 247—250; Stojanović, op. cit., I, 503—504; i 504—505; GZM — *Arheologija* 1971, 353—360.

126) Stojanović, op. cit., I, 421—426 i 554—557; Dinić, op. cit., 42.

127) Stojanović, op. cit., I, 490—495.

128) Dinić, op. cit. 42, bilj. 18.

129) Na istom mjestu.

8) Petar, sin Kovačev, poznat pod prezimenom Kovačević, bio je vrlo ugledan feudalni gospodar svoga doba u Bosni. Zna se da je titulu vojvode nosio još od 1436. g. (a možda i odranije — već od smrti svoga oca). Svjedok je na povelji kralja Tomaša iz 1446. g. Poginuo 1455. g. kod Srebrenice u borbi protiv vojske srpskog despota Đurđa Brankovića.¹³⁰⁾

9) Drugi Kovačev sin je Tvrtko. On sudjeluje u radu zbora velikaša 1451. g. — kao knez, a 1461. g. — kao vojvoda. Poginuo je 1463. g. Njegova udovica nepoznatog imena spominje se u Dubrovniku 1464. g.¹³¹⁾

10) Ivaniš je bio treći Kovačev sin. O njemu se ne zna ništa poblizje, ali su zabilježena njegova djeca kao izbjeglice u Dubrovniku 1464. g.¹³²⁾

Osim ovih, po imenu poznatih članova roda Dinjičića, zna se da je — u trećem deceniju XV stoljeća — i Dinjičića druge rodbine bilo u Osatu.¹³³⁾ Ne zna se kako su dvojica Dinjičića bila dospjela među Pavlovića vlastelu (žarko, spomenut 1442. i Vukić — 1454. g.¹³⁴⁾ Zanimljivo je da nijedan velikaš iz roda Dinjičića nije postao usorskim vojvodom. Titule vojvoda, koje su imali Kovač, Petar i Tvrtko, predstavljale su samo uobičajene naslove feudalnih gospodara svoga doba.

Razloge zbog kojih smatram Dinjičiće ogrankom Trebotića iznio sam u posebnoj raspravi. Ovdje samo ukazujem na okolnosti da su oba roda (nasljedni) županski rodovi u Podrinju, da su im oblasti identične i da su oba vrlo razgranata. Ovakva situacija očito pokazuje da je riječ o jednom rodu s više ogranaka.

Tihoradići

O Tihoradićima pisao sam nešto opširnije u posebnom članku. Ovdje, radi bližeg uvida u status usorskih vojvoda, donosim samo osnovni spisak poznatih članova ovoga roda.

1) Vitan Tihoradić je pristav na povelji bana Stjepana II iz 1326—1329. g., zatim svjedok »od Usore« s titulom kneza — na povelji iz 1329, te ponovno — svjedok na povelji iz 1333. g. Po prezimenu je jasno da je Vitanovu ocu ili nekom daljnjem pretku bilo ime Tihorad.¹³⁵⁾

2) Divoš Tihoradić je očito Vitanov brat. Spomenut je — bez oznake titule, funkcije i porijekla — kao svjedok, odnosno kao pristav na poveljama iz 1332. i 1333. g.¹³⁶⁾

3) Tihčin, Vitanov sin, nalazio se 1345. g. među »nobiles et iupani«, bana (Stjepana II (Tichinus filius Vitani); na Tvrtkovoju povelji 1367 — on je svjedok od Usore sa titulom kneza.¹³⁷⁾

130) Dinić, op. cit., 42; Miklosich, op. cit. 438—440.

131) Stojanović, op. cit., 120, 164; Dinić, op. cit., 42—43.

132) Dinić, op. cit., 42—43, bilj. 25.

133) Današnja sela Purtići, Krnjići i Parabučeje u Osatu kod Srebrenice nose svoja imena po rodacima i dvorjanima Dragiše Dinjičića (Dinić, op. cit., 34).

134) Stojanović, op. cit., II, 102, 150—151.

135) Thallóczy, *Studien*, 7—8 i 14—15; Stojanović, op. cit., I, 45—47. Moj članak o Tihoradićima objavljen je u »Slovu«, časopisu Staroslavenskog instituta u Zagrebu 1976, 231—239.

136) Stojanović, op. cit., 43—45 i 45—47.

137) Thallóczy, *Studien*, 229—231; 26—27.

4) Miloš Divošević, sin Divošev, — svjedok je samo na jednoj Tvrtkovo-voj povelji — kao knez (1357. g.)¹³⁸⁾

5) Drugi Divošev sin je Sladoje Divošević. U povelji iz 1357. zaveden je kao knez (i Milošev brat). God. 1366. on je i nominalno svjedok od Usore s titulom tepčije, isto kao i na povelji iz 1367. g.¹³⁹⁾ Sladojevo ime nalazi se i na Tvrtkovo-voj povelji Stjepanu Rajkoviću (oko 1373. g.)¹⁴⁰⁾

6) Dobroslav Divošević je, kako izgleda, najmlađi Divošev sin. Kao knez i svjedok od Usore, zapisan je u poveljama iz 1380. g. i 1392. g. a bez oznaka oblasti koju zastupa, još — na dvije Dabišine povelje (1392. i 1393.)¹⁴¹⁾

7) U treću poznatu generaciju Tihoradića spada Tihčinov sin Juraj Tihčinović. On je spomenut samo na jednoj povelji kralja Dabiše iz 1392. g., i to sa titulom župana.¹⁴²⁾

Od četvrte generacije Tihoradića poznati su:

8) Vukašin Zlatonosović, sin Jurja (Tihčinovića). On je zapisan kao svjedok s titulom kneza na dvjema poveljama iz 1399, a poznat je i iz drugih izvora. Poslije smrti brata Vukmira (1424. g.) postaje vojvoda. Svjedok je još na povelji iz 1426. g., a umro je ili poginuo oko 1430. g.¹⁴³⁾

9) Vukmir Zlatonosović je već 1400. g. vojvoda i svjedok od Usore, a kao vojvoda svjedok je i na poveljama iz 1420. i 1421. g. Na Ostojinoj (latin-skog) povelji Mlečanima iz 1404. g. on je zapisan kao »vayvoda Vochoimir Jurievich«.¹⁴⁴⁾ Kao vojvoda iz Usore pojavljuje se odmah poslije posljednjeg spomena (smrti?) Vlatka Tvrtkovića (1399.).

10) Vlač Zlatonosović je poznat samo po jednom arhivskom podatku iz 1403. g. Misli se da je u kosovskoj bici 1389. g. pao u tursko ropstvo, pa su ga (braća?) Vukašin i Vukmir pokušavali tražiti preko Dubrovčana.¹⁴⁵⁾

11) Stipan Zlatonosović bio je iste sudbine kao i Vlač.¹⁴⁶⁾

Daljnji descendenti Tihoradića nisu pobliže poznati. Tek u vrijeme kralja Stjepana Tomaševića pojavljuje se u državnom vijeću još jedan Tihoradić.

12) Vukić Tihčinović spomenut je kao vojvoda na dvije povelje Stjepana Tomaševića (1461. g.)¹⁴⁷⁾ Konkretni stupnjevi srodstva između Tihčina i Vukića ne mogu se rekonstruirati.

138) Thallóczy, op. cit. 25.

139) Thallóczy, op. cit., 25; Stojanović, op. cit., I, 72—74.

140) Šumin, *Hrvatski spomenici* 85—86.

141) Thallóczy, GZM 1897, 183—191; Stojanović, op. cit., 172—175; Šumin, op. cit., 95—98; Stojanović, op. cit., 177—178.

142) Stojanović, op. cit., 172—175.

143) Stojanović, op. cit., 421—423 i 424—426; GZM — *Arheologija* 1971, 353—356. O Zlatonosovićima najsrčpniji pregled dao je M. Dinić u često citiranoj studiji *Za istoriju rudarstva*, I, 38—41.

144) Miklosich, op. cit., 247—250; Stojanović, op. cit., 503—504 i 504—508; Ljubić, *Listine V*, 39—40.

145) Jorga, *Notes*, 89; Dinić, op. cit., 39.

146) Ibidem.

147) GZM 1909, 446—448. Zbog višekratnog prepisivanja ime je navedeno u korumpiranom obliku kao Vukić Mićinović. Međutim, komparacija s drugom Tomaševića poveljom iz iste godine nesumnjivo pokazuje da je riječ o Vukiću Tihčinoviću.

Ovaj rod se iznenadno pojavljuje sredinom XV stoljeća, kao nosilac titule usorskih vojvoda. Poznat je, zapravo, samo jedan usorski vojvoda iz ovoga roda, i to je dovoljno da se, zbog faktora nasljednosti, računa sa starijom, što znači — sa razgranatošću i rodbinskim vezama s ostalim rodovima koji su davali usorske vojvode.

1) Tvrtko Stančić naveden je kao svjedok s titulom vojvode na Tomaševoj povelji iz 1444. g. Iz drugih izvora zna se da je nosio naslov usorskog vojvode i da je bio živ još 1457. i 1458. g. Grčki pisac Halkondil kaže da je poginuo u borbi s Turcima 1463. g.¹⁴⁸⁾

Isto mjesto u spisku svjedoka na povelji, zatim ista titula i ime, navodi na pomisao da je ovaj Tvrtko Stančić identičan s Tvrtkom Stipanovićem, svjedokom na Tomaševoj povelji iz 1446. g.¹⁴⁹⁾ Međutim, to nije sasvim sigurno, jer se Tvrtko Stipanović pojavljuje kao knez već na povelji iz 1419. g.¹⁵⁰⁾ Raspon političke djelatnosti za jednog (bosanskog) velikaša izgleda malo preširok (1419—1463), iako nije i nemoguć. Osim toga, ostalo bi bez bližeg objašnjenja i prezime Stančić.

2) Tvrtko je imao brata Gašpara, koji je poznat samo po jednom dubrovačkom izvoru iz 1444. g.¹⁵¹⁾

Nema sumnje da je Tvrtko imao i druge braće ili rođaka, jer se u citiranoj povelji i kod njegova imena nalazi dodatak »i z bratijom«, ali o njima ne znamo ništa.

Uže teritorije koje su ovi »vojvodski« rodovi držali kao feudalni gospodari moguće je samo djelomično odrediti. Za Trebotiče se moglo utvrditi da je to bio Osat i porječje Zelenog Jadra;¹⁵²⁾ Tihoradići se susreću oko Srebreznika, ali u vrijeme Zlatonosovića dopiru i do Zvornika. Korisno je ukazati da se uz donji tok rijeke Tinje nalazi selo Vitanovići; zbog relativno rijetkog imena sklon sam povezati ime ovoga sela sa imenom Vitana Tihoradića. Manje je sigurno dovoditi u vezu ime sela Bjeloševac, nedaleko od Teočaka, s imenom Biloš — Bilošević, ali svakako ga treba imati u vidu. — Stančići se spominju u Perinu na Drinjači, ali su, bez sumnje, imali i drugih posjeda u širem Podrinju.

Nasljednost vojvodske časti vidljiva je kod Trebotića — u prvoj lozi (otac — sin — unuk) i kod Zlatonosovića — u pobočnoj (brat — brat). Ovi konkretni odnosi, doduše, ukazuju na tendenciju nasljeđivanja, ali, s druge strane, ne mogu objasniti činjenicu da čast usorskog vojvode često prelazi iz roda u rod, i to bez zamjetljivih političkih potresa. Objašnjenje ove pojave, kako mislim, leži u međusobnom srodstvu, nominalno različitih, vojvodskih rodova. Tako su rodbinski odnosi Zlatonosovića, Tihoradića, Dinjičića i Trebotića — zasnježeni i konkretnim historijskim podatkom. Okolnost da se u poveljama navode predstavnici rodova po imenima (Trebotići, Biloše-

148) Stojanović, op. cit., II, 115—117; Dinić, op. cit., 43—44.

149) Miklosich, op. cit., 438—440.

150) Stojanović, op. cit., I, 557—562.

151) Dinić, op. cit., 43—44.

152) Poseban rad o Trebotićima i Podrinju predao sam na objavljivanje u Glasnik Zemaljskog muzeja (Arheologija).

vići), i to samo u okviru Usore, pokazuje da je riječ o relativno osamostaljenim ograncima jednoga roda. A (jednaka) prava tih ogranača već su davno morala biti određena. Za konkretne slučajeve izbor je vjerojatno vršen između članova jedinstvenog roda, slično kao i kod ostalih velikaških rodova, kod humskih i donjokrajskih vojvoda, vladarskog roda Kotromanića i sl.

Ovi, bar donekle razjašnjeni, odnosi, otkrivajući dosada malo poznatu a dugotrajnu političku djelatnost jednoga razgranatog velikaškog roda, bacaju novo svjetlo na opće političke i društvene odnose u feudalnoj Bosni. Prilike u Usori nisu se mnogo razlikovale od onih u Donjim Krajevima: stari usorski vlasteoski rod nepoznatog imena, ali sa više poznatih ogranača, zauzimao je sličnu poziciju u Usori, kao što su je imali Hrvatinići u Donjim Krajevima.

Među *velikašima koji su u ispravama i formalno označeni kao usorski, ima nekoliko pojedinačnih imena*, o kojima se ne može ništa pobliže kazati. Bit će od koristi, ipak, zapažanje da njihov mali broj upućuje na vjerojatnost da i oni pripadaju vladajućim rodovima, a ne posebnim velikaškim kućama o kojima se ništa više ne zna. Takvi »Usorani« su:

- Branoš Čerpnjić »z bratijom«, svjedok »ot Usore« na povelji bana Stjepana II iz 1326—1329. g.;¹⁵³⁾
- Knez Juraj Dobrosravić »z bratijom«, svjedok »ot Usore« na povelji bana Tvrtka iz 1367. g.¹⁵⁴⁾
- Tvrtko Čekanović »z bratijom«, svjedok »ot Usore« na istoj Tvrtkovojoj povelji (iz 1367. g.).¹⁵⁵⁾

Solska vlastela

Kako je prije polovine XIV stoljeća oblast Sol praktično već bila uključena u Usoru, to je, radi cjelovitosti, potrebno nešto kazati i o solskoj vlasteli. Ovdje smo u situaciji da iz originalnih isprava znamo samo za dva imena — koja se direktno nazivaju solskim. To su: župan Budoš »i z bratijom« (u dvije povelje bana Stjepana II iz 1326—9. g.)¹⁵⁶⁾ i čelnik Hlap (u jednoj povelji iz 1326—1329. g.)¹⁵⁷⁾ Hlapove potomke možemo pratiti kroz nekoliko generacija, dok o Budoševim potomcima ne znamo gotovo ništa. Ipak, jedan detalj, koji ću istaknuti kasnije, kao da potvrđuje da su Budoš i Hlap članovi istoga roda.

Spisak poznate solske vlastele izgledao bi ovako:

1) Župan Budoš »i z bratijom« svjedok je »ot Soli« na povelji bana Stjepana iz 1326—1329, te ponovno s istom titulom i oznakom porijekla na povelji iz 1329. g.¹⁵⁸⁾ Po županskom naslovu može se zaključiti da Budoš pripada starom vlasteoskom rodu.

2) Čelnik Hlap, također »z bratijom«, svjedok je »ot Soli«, zajedno s Budošem, na povelji iz 1326—1329. g. U drugoj povelji Hlap je, bez oznake

153) Thallóczy, op. cit., 7—8.

154) Thallóczy, op. cit., 26—27.

155) Ibidem.

156) Thallóczy, op. cit., 7—8 i 14—15.

157) Thallóczy, op. cit. 7—8.

158) Vidi bilj. 156.

titule, svrstan među vlastelu srednje (uže) Bosne ili Bošnjane. U trećoj povelji, iz 1332. g., Hlap je zapisan s titulom čelnika, ali mu oblast nije navedena, kao ni za druge svjedoke.¹⁵⁹⁾ Zbog nasljednosti županske časti u jednom rodu i činjenice da jedan od Hlapovih potomaka nosi titulu župana, zaključujem da su čelnik Hlap i župan Budoš pripadnici istoga vlasteoskog roda.

3) Treba računati s mogućnošću koju nije moguće do kraja provjeriti da je Ivan Budisalić, svjedok, bez oznake titule i porijekla, na povelji iz 1332. g. — sin solskog župana Budoša. Osim prezimena, na ovakav zaključak upućuje i njegovo mjesto u spisku svjedoka, odmah iza čelnika Hlapa.¹⁶⁰⁾

4) Radosav Hlapović je svjedok »zvani moljeni« na povelji bana Stjepana iz 1333. g. I većina ostalih svjedoka na ovoj povelji, pisanoj pod Srebrenikom, su Usorani u najširem smislu. Njegova titula na listini nije navedena, ali se po prezimenu vidi da je Hlapov sin.¹⁶¹⁾

5) Šćitko Hlapović je jedan od pristava na gore citiranoj povelji. I on je, bez sumnje, Hlapov sin.¹⁶²⁾

6) Treći Hlapov sin je Pribislav Hlapović, zabilježen kao jedan od vlastele i župana, na povelji iz 1345. g. Na povelji iz 1351. g. zapisan je, među »pristavima i svjedocima« od Usore«, kao Pribislav Hlapotić. Zanimljivo je da su na ovoj povelji predstavnici Usore sve sami solski velikaši.¹⁶³⁾

7) Stipoje Čelničić je četvrti Hlapov sin. On je, doduše, 1345. zabilježen kao Stephanus chelnik, ali je 1351. već jasno zapisan kao Stipoje Čelničić »i z bratijom«, među »svidocima i pristavima« od Usore.¹⁶⁴⁾ U Tvrtkovoju povelji iz 1367. nosi titulu kaznaca, nalazi se na čelu grupe svjedoka »ot Usore«, a, osim toga, vrši i funkciju pristava.¹⁶⁵⁾

8) Poručen Pribislavić je svjedok od Usore na listinama iz 1351. i 1367.¹⁶⁶⁾ U drugoj povelji Poručen nosi naslov župana, pa po tome saznajemo da su i Hlapovići županski rod, dakle stara solska vlastela, a ne došljaci iz vremena ugarskog vrhovništva u Usori i Soli. Po tome, također, zaključujemo da su Hlapovići isti rod sa županom Budošem.

Potomci Hlapovića ne mogu se iz raspoloživih povijesnih izvora prepoznati među bosanskim velikašima. Korisno je, ipak, napomenuti da izumrće čitavog roda, pa ni njegova degradacija u nižu vlastelu ne izgledaju vjerojatnim.¹⁶⁷⁾

159) Thallóczy, op. cit., 7—8 i 14—15; Stojanović, op. cit., I, 43—45.

160) Stojanović, op. cit., 43—45.

161) Stojanović, op. cit., 45—47.

162) Ibidem.

163) Thallóczy, op. cit., 229—231 i 17—18.

164) Ibidem.

165) Thallóczy, op. cit., 26—27.

166) Thallóczy, op. cit., 17—18 i 26—27.

167) Po smislu jednog pasusa poznatog ugovora u Tati iz 1426. g. proizilazilo bi da su Hlapovići (Halap) u to vrijeme već bili izumrli i da su njihove zemlje devolucijom prešle u ruke vladara (hrvatsko-ugarskog kralja). Ovo, ipak, ne treba uzeti za gotovu činjenicu, jer se u istom kontekstu govorio i o Dinjičićima kao izumrlom rodu, iako se zna da su oni držali svoje posjede sve do propasti bosanske države. (Thallóczy, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajeva, 1893, 182).

Radi cjelovitosti potrebno je spomenuti da su povremeno i *neki drugi velikaški rodovi* uspijevali da se domognu feudalnih oblasti ili vlastelinstva u Usori. Međutim, koliko se može zaključiti, ove pojave su bile efemernog karaktera. Tako se, npr., zna da su Dabišići, polovinom XIV stoljeća, imali velike posjede na Drini i Usori; ima osnova zaključivati da je među tim posjedima, osim vlastelinstava, bilo i čitavih feudalnih oblasti. Karakter feudalne oblasti imao je privremeni posjed Hrvoja Vukčića u Podrinju, isto kao i zemlje Radivoja Kotromanića u zapadnoj Usori. Osim velikog posjeda bosanske biskupije u Nenavištu, na području Usore mogu se registrirati još neka vlastelinstva: Grgura Hrvatinića (Jakeš i Modriča), Stjepana Rajkovića (Brložnik), braće Semković (Jelšavica), Stjepana Ratkovića — u kotaru (»vlasti«) grada Teočaka i sl. O svemu tome bilo je više govora u izlaganju o topografiji pojedinih usorskih župa ili oblasti.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE VOJVODEN VON USORA UND DER POLITISCHE STATUS USORAS WÄHREND DES MITTELALTERS

In der kurzen Einführung werden elementare Auskünfte über den politischen und territorialen Begriff Usora gegeben, das als ein grosses und wichtiges Gebiet im bosnischen Staat durch das ganze Mittelalter galt.

In der Erforschung der politischen Physiognomie dieses Gebietes wird vor allem über dem ethymologischen und historischen Inhalt des Begriffes »Usora« gesprochen. Beim Versuch der Erklärung der Bedeutung des Wortes, kommt vor allem das altslawische Adjektiv V,SOR' in Betracht, das soviel wie »grob«, »scharf«, aber auch »stolz« bedeutet. Davon kommt das moderne serbokroatische Wort »osoran«.

Zu dem Dilemma ob das Gebiet Usora älter ist als der Gau desselben Namens, ist es kaum möglich etwas Bestimmtes zu behaupten. In der historischen Ausdehnung des Gebietes kommt es in der ersten Hälfte des XIV Jahr. zu einer Verschmelzung des mittleren Podrinje und des Gebietes Soli mit Usora.

Innerhalb der territorialpolitischen Organisation kann hier ein vorläufiges Verzeichnis der frühfeudalen Gawe in der Usora vorgeschlagen werden (angefangen vom Westen zum Osten): Maglaj, Usora, Nenavište, Koraj, Bijeljina. Im benachbarten Soli kommen folgende Gawe vor: Gornja Spreča, Sol (oder Srednja Spreča) und Donja Spreča; in Podrinje: Sapna (oder Podrinje im engeren Sinne), Birač, Osat. Für jeden Gau werden schriftliche Quellen angegeben — soweit sie vorhanden sind. Der Autor gibt Auskunft über die Verwaltungseinteilung während des späten Feudalismus und der türkischen Zeit, weiterhin über das Nachleben ethologischer Elemente, über die Burgen, Wirtschaftszentren usw.

Es wird auch von den feudalen Regionen gesprochen, die sich vom XIII bis zum XV Jahrh. in diesem Gebiet, ohne besondere Rücksichtnahme auf die ältere Gauorganisation, geformt haben. Einheimische Feudalherren waren vor allem verschiedene Zweige eines alten Magnatenstammes, dessen ursprünglicher Name uns nicht überliefert wurde. Seine Nachkommen sind unter den Familiennamen Trebotić, Bilošević, Tihoradić, Tihćinović, Divošević, Zlatonosović, Dinjić usw. bekannt, Ueber die anderen Feudalgebiete, die vom kürzeren Dauer und kleinerem Umfang waren, sind historische Data noch weniger ausgiebig. Das Verhältnis Usoras zu Bosnien kann in den älteren historischen Zeitabschnitten nicht voll verfolgt werden. Es ist nur soweit bekannt dass es bereits im XII

Jahrh. zu einer bestimmten Vereinigung gekommen ist. Spätere Spaltungsversuche wurden nur von Ungarn unternommen, sie waren jedoch kurzfristig. Seit dem XIII Jahrh. bis zum Ende der bosnischen Freiheit, bleibt der Grossteil Usoras in den Grenzen des Staates, und sein Name erscheint ständig im offiziellen Königstitel.

In der politischen Organisation (Vojvoda, Kaznac, Tepčija), die sich bis zur Reorganisation König Tvrtko's erkennen lässt, ist eine Ähnlichkeit mit dem engeren Bosnien ersichtlich.

Im zweiten Teil des Artikels wird über die Vojvoden von Usora gesprochen: es wird die Liste einzelner Personen während des XIV und XV Jahrhunderts, ihre Abstammung, der geschichtliche Verlauf der Institution, und ihre Eigenschaft, angegeben.

Um den Charakter und Erlassenschaft der Institution der Usoraer Vojvoden näher zu beleuchten, werden am Ende des Artikels kurze Genealogien der Usoraer Magnatengeschlechter, aber auch jener in Podrinje und Soli beigelegt.

Dr Bogumil Hrabak

METALI I OTOPINE IZ BOSNE I SRBIJE NA TRŽIŠTIMA ARAPSKIH ZEMALJA (XIV—XVI v.)

Metali i otopine iz srpske i bosanske države izvozili su se tokom zrelog srednjeg veka u Dubrovnik, a odatle u Veneciju¹⁾ i drugde u Italiju (Sicilija, Apulija, Marke, Napulj i Gaeta, Piza i Firenca) ili na Levant (Aleksandrija, Sirija). Slanje metala u rudama u siromašne arapske zemlje bilo je nešto kasnijeg datuma, ali je istorijski bilo od velikog značaja. Uostalom, već zato što su Aleksandrija i sirijske luke bile u vremenu od krstaških ratova do poslednjih godina XV stoleća svetske pijace za nabavku začina i drugih skupih i traženih artikala sa Srednjeg i Dalekog istoka. Srebro, olovo i druge otopine bili su na tim tržištima najprivlačnija roba za arapske preprodavce.

Prisutnost Dubrovčana u Aleksandriji treba konstatovati za prvu četvrtinu XIII veka, a u Tunisu i Berberskoj, svakako, od 1232. godine.²⁾ Posle pada grada Akona u ruke Mameluka (1291), papa je zabranio trgovinu hrišćana sa muslimanima kako se ovi posljednji ne bi pomoću nje ojačali. Dubrovčani su ponovo oživele svoje dodire s Egiptom posle 1355, odnosno 1358. godine. Ta reanimacija dolazi još više do izražaja od 70-ih godina XIV veka, pošto su intervencijom ugarsko-hrvatskog kralja dobili (1373) od pape dozvolu za trgovinu s neverničkim zemljama. Podanici grada sv. Vlaha nisu se najpre duže zadržavali u dalekim lukama, nego su poslovali s domaćim i stranim trgovcima.

Svi proizvodi rudarstva nisu se ni izdaleka nalazili u sličnim količinama u pomenutom dubrovačkom transportu. Gvožđe od koga su Saraceni iskivali oružje i čiji je izvoz, načelno, stalno bio zabranjen, Dubrovčani nisu dovozili. Bakar, takođe značajan u tadašnjem naoružanju (jer su se od njega pravili topovi), takođe nije privlačio iole veću pažnju eksportera male slovenske jadranske republike, svakako već zato što je on bio skup i u

-
- 1) Vidi: B. Hrabak, »Prodaja proizvoda bosanskog rudarstva u Veneciji i Mlečanima u Dalmaciji«, *Godišnjak Društva istoričara BiH XX—XXVII* (1976), 59—72.
 - 2) J. Lučić, »Pomorsko-trgovačke veze Dubrovnika na Mediteranu u XIII stoleću«, *Rad JAZU* 359, Zagreb 1971, 153—54 (bez pomena metala pa i gvožđa).
 - 3) B. Krekić, *Dubrovnik i Levant* (1280—1460), Beograd 1956, 146—47.

dubrovačkim magacinima. Srebro i olovo, međutim, imaće primat u izvoznjoj listi za Egipat i Siriju, a takođe otopina »terra gletta«, olovni oksid. Ipak treba napomenuti da je sredinom XV veka i skupi crvac (realgar) prokrčio sebi put ne samo u Veneciju i Firencu, u velika italijanska tkačka središta, nego i u Aleksandriju, gdje je, možda, služio i za dobijanje jarko-masne crvene boje pri finalizaciji poznatih istočnjačkih svilenih tkanina.

Dubrovčani su, uglavnom, plovili u Aleksandriju, svakako zato što su pozicije Mlečana u Siriji bile toliko dominantne da su isključivale uspješan nastup Dubrovčana.

I Zlato

Zlato je prvi metal koji se izričito pominje u dubrovačkim brodskim tovarima za luku koja je predstavljala vrata Istoka. Godine 1280. jedan mornar na dubrovačkoj lađi, polazeći za Aleksandriju i Apuliju, poneo je trgovine radi sedam unča (manje od jedne četvrtine) zlata, koje je dobio od brata, koji je živio u gradu Trani.¹⁾ Slanije robe za Aleksandriju iz apulijskih gradova nije bio nikakav specijalan slučaj, nego čak neko pravilo, jer je deo tereta (ulje, med i slično) upravo i ukrcavan u Leče i drugim apulijskim pristaništima. Uostalom, posredstvom Apulije Dubrovčani su, kod izvoza plemenitih metala, izbegavali striktnu kontrolu Venecije, pod čijom su se vrhovnom vlašću tada nalazili.

Arapski trgovci su najradije primali zlato ne samo zbog njegove najveće metalne vrednosti i prednosti kod tezaurisanja, nego i zato što im je ono služilo pri izradi izuzetno finih i skupih tkanina, na primer aleksandrijskog svilenog brokata, istkanog zlatnim žicama.²⁾

Zlato će se samo izuzetno pominjati pri dovozu robe u Aleksandriju. i dalje u sasvim skromnim količinama, i to obično zajedno sa srebrom. Na primer, u jednoj lađi koja je iz Ankone plovila ka Siriji (1448) i koja se razbila u vodama Splita, pored srebra i druge robe bila je i izvesna količina zlata.³⁾ Jedan nobil Crijević, pak, osigurao je aprila 1586. zlato, srebro i gotov novac što je poslao u Aleksandriju da bi se nabavila nova roba; osiguranje se odnosilo samo na svotu od 150 škuda.⁴⁾

Indirektan pomen izvoza zlata predstavljaju ugovorne klauzule o plaćanju vozarine, gde se ponekad izričito pominje isplata u aleksandrijskim sarafima, i to u zlatu.⁵⁾ Zlato se izvozilo i u obliku mletačke monete.⁶⁾

Kao što je zlato bilo prvi po vremenu bio je i posljednji metal koji su Dubrovčani dovozili u arapske zemlje.

1) B. Krekić, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au moyen âge*, Paris-La Haye 1961, 113 i dokumenat br. 11.

2) Isto, str. 266, br. 629 (23. XII 1416); Historijski arhiv Dubrovnika (u daljem tekstu: HAD, div. not. XLIX, 22' (zlatni aleksandrijski brokat, 1462); Div. not. LXII, 62 (1476: petias duas drappi de auro, unam crimisinam et aliam alexandrinam).

3) B. Krekić, *Dubrovnik (Raguse)*, str. 356—57, br. 1143a. — I ti metali su možda prethodno dovezeni u Marke.

4) HAD, Noli et sic. XX, 143'—5.

5) Jedan slučaj: HAD, Div. not. XCIII, 179—9' (1517).

6) HAD, Div. canc. LXXXIV, 36'—37 (1485).

II Srebro

Kao što je poznato, Evropa je u trgovini s Bliskim istokom imala pasivan bilans. Pasiva u razmeni pokrivena je odlivom plemenitih metala, posebno srebra. Upravo, polet u eksploataciji ruda i omogućio je širenje obima prometa u pomenutoj razmeni.¹⁾ Ekspanzija rudokopnje od 20-ih godina XV veka odnosi se na Srbiju i Bosnu, čijim plemenitim metalima su upravo i trgovali trgovci jadranskog basena.¹⁾ Obično se smatra da je dolaskom Turaka Osmanlija prestao dovoz srebra iz balkanskih zemalja. Bez obzira na zabrane, srebro se i dalje, krijumčarenjem, dovozi. Iako se taj dovoz ne može pratiti arhivskim dokumentima, da ga je bilo i da je on bio intenzivan, svedoči okolnost da je tek posle tursko-mletačkog rata 1499—1503. nastao pravi izvoz srebra za Egipat, s najvećim brojem arhivskih pomena.

Ipak, kad je reč o ranijem izvozu, do sredine 50-ih godina XV veka, izgleda da se radilo o većim količinama i srebra i drugih metala. Pored toga, odvozila se i srebrnina²⁾, dakle izrađen nakit, a ne samo srebrni novac i metal.

Izgleda da je jedan pripadnik aristokratske porodice Krusića (de Crosio) prvih godina XIV veka izvezio srebro u Aleksandriju; jedan njegov stric je nešto ranije dogonio u Dubrovnik srebro iz Brskova.³⁾

Dokumentacija o prometu srebra na Istok je potom ćutljiva skoro 150 godina. Ona je progovorila, izgleda, pre svega zbog toga što su Dubrovčani pcceli da donose (1450, 1452, 1453) na Istok loše srebro, povodom čega su nastale represalije, a time i sporovi među dubrovačkim trgovcima. Kupac takvog srebra bio je i kadija Mustafa, aleksandrijski trgovac.⁴⁾ Štaviše, 1450. godine pominje se u Aleksandriji neki »Abdelasen Moro, maestro de conosciar argenti«, tj. tehnolog koji je prepoznavao i davao potvrdu o bonitetu srebra, naplaćujući analizu sa 5% vrednosti srebra.⁵⁾ Takva profesionalizacija ukazuje na obilan dovoz srebra u Aleksandriju.

Sredinom XV veka ankonski brodovlasnici i kapetani ne retko preuzimaju od dubrovačkih nobila srebro i novac da ih prevezu u Aleksandriju ili Siriju i tu zamene za drugu robu.⁶⁾ Retke su bile pošiljke pojedinaca ili poslovnih društava koje su prelazile 1.000 ili 1.500 dukata srebrnog metala.⁷⁾

1) G. Grđić, *Privredna istorija Evrope. Pozna antika-Srednji vek*, Beograd 1952,

2) B. Krekić, *Dubrovnik (Raguse)*, str. 245, br. 493 (za prodaju u Damask). — Toga je bilo i kasnije, na primjer, neko srebro je 1474. slato za prodaju u Aleksandriju (HAD, Sent. canc. LXII, 255'—56).

3) Gr. Cremonšnik, *Kancelarijski i notarski spisi 1278—1301*, Beograd 1932, 261; I. Manken, *Dubrovački patricijat u XIV veku*, Beograd 1932, 261;

4) B. Krekić, *Dubrovčani i Levant*, 112; B. Krekić, *Dubrovnik (Raguse)*, str. 379, br. 1258. — I kasnije se sreće loše srebro, čak »uno ducato de argento falso (HAD, Div. not. LXXXIII, 127', 1504).

5) Dvojica dubrovačkih nobila isplatila su pet dukata i deset solida da im provere važnost srebra čija je vrednost iznosila 105 1/2 dukata (HAD, Div. canc. LXXVI, 58') Taj majstor »fo portado carta de Naderchas« (Isto).

6) HAD, Deb. not. XXVII, 53' (100 litara srebra i 750 dukata Ilije P. Bunića).

7) Srebra, ali i druge robe za Aleksandriju jednog Kaboge i jednog Crijevića za 1403 dukata (HAD, Deb. not. XXVII, 25', 13. I 1452). — Godine 1452. jedan Gučetić i jedan Lukarević su takođe prevozili srebro u Aleksandriju, pri čemu je nastala šteta (HAD, Mob. ord. II, 38, 194, 204).

Bez obzira na ovu uzdržljivost istinskih izvora o izvozu plemenitih i skupih metala u pravcu Istoka je nesumnjivo bilo i u prvoj polovini XV stoleća. Spomen o tome ostavio je i poznati opisivač Dubrovnika 30-ih godina i oko 1440. Filip de Diversis. Već u prvoj glavi svoga spisa on beleži da dubrovački trgovci dovoze s kopna zlato, srebro, olovo, krmez, biber, vosak i drugu robu od velike vrednosti — iz Jedrena, iz Raške (posebno iz Novog Brda) i iz Bosne. Odmah zatim piše da iz ovoga grada morem izvoze zlato, srebro, olovo, korale i drugi vredan esap. Te trgovce koji se bave kupovinom i prodajom zlata, srebra, olova, krmeza, žita itd. Diversis ubraja među najveće i najbogatije.⁸⁾

Ovo bi potvrđivali navodi u jednom sporu, vođenom marta 1448, između Župana Bunića i Pavla N. Pucića. Pucić je predao Buniću 43 litre i 5 unča argenti albi et fini a da ga odnose i unovči u Siriji. To je bilo aprila 1443. godine.⁹⁾

Tih godina ima i pojava da se srebro prevozi u Apuliju, gde je ono preprodavano pa potom upućivano na Levant, jer agrarna Apulija nije imala gde drugde potrošiti znatno akumuliran novac, osim u začine i bogate tkanine s Istoka.¹⁰⁾

Druga polovina XV veka s dugotrajnim ratovima hrišćana s Turcima i na morima nije u privrednom pogledu ništa naročito donela ni u prometu s Dubrovnikom. Godine 1492. i 1493. beleži se dovoz srebra u Aleksandriju za kupovinu bibera; ovaj takođe nije bio jevtin, tako da je za jedan svitak bibera trebalo dati čak 20 litara, pa i koju unču više, srebra.¹¹⁾

Još mletačko-turski rat 1499—1503. godine nije bio okončan, a već je počeo period velikog izvoza metala iz Dubrovnika u Egipat koji nije trajao ni punu deceniju i po. Zanimljivo je da je cena dubrovačkog srebra u Aleksandriji 1501, iako nije bilo velike ponude, bila dosta niska: za 12 litara i 6½ unče dubrovačke mere dobijeno je samo 88½ dukata.¹²⁾ Rat s Turcima nije naudio veletrovcima Mlečanima u velikoj mamelučkoj luci, tako da je jedan od njih, Alvize Moro, dobijao izrađene srebrne predmete od dubrovačkih zlatara; jedna pošiljka koja je 1503. godine došla pred dubrovačke sudije dostigla je vrednost od 256 dukata.¹³⁾ Pomenuti Mlečanin isplaćivao je dubrovačku srebrninu biberom i drugim začинима koje je nabavljao od dvojice arapskih Jevreja; u vezi s izvoznom robom, pak, sporio se s dubrovačkim pomorcima.¹⁴⁾ Mlečani su sprečavali jačanje dubrovačkog prisustva u Aleksandriji i na otvorenom moru. Mletački providur flote oktobra 1505.

8) Filip de Diversis de Quartigianis, *Opis položaja, zgrada, državnog uređenja i pohvalnih običajja slavnog grada Dubrovnika* (preveo Ivan Božić), Dubrovnik br. 3/1973, 15 i 30.

9) HAD, Div. not. XXXII, 129 i 153.

10) Na primjer, jedan Firentinac, Antonio de Ristanis, dobio je presudu 1439. godine protiv Junija Grdečevića sa Šipana, preko koga je bratu Bartolomeu u Barletu poslao 20 litara srebra (HAD, Sent. canc. X, 49—9').

11) HAD, Mob. ord. XIII, 127 (1492), 111 at o 110' at (1492); Sent. canc. LII, 9 (1493).

12) HAD, Div. not. LXXXI, 70, 1.

13) HAD, Cons. rog. XXIX, 169', 170', 174, 181; Sent. canc. LXIV, 145—5'

14) HAD, Sent. canc. LXIII, 208' — 10 (duobus Judeis Mavris).

u vodama Kuculari (zapadna Grčka), na primer, oduzeo je s broda jednog Lopusanina srebro u iznosu od 500 dukata.¹⁵⁾

Nezgode pri donošenju i prodaje srebra na vratima Istoka nastajale su ponekad i zato što su posle višenedeljne plovidbe prodavci ili komisionari dubrovačkog plemenitog metala umirali u često zaraženom gradu, te je njihova imovina prepuštana slučaju.¹⁶⁾ Zbog toga i nije čudno što je radno posredništvo pri izvozu u Aleksandriji plaćano sa 50% dobitka. Ti poslovni posrednici bili su ponekad i sami pomorci, te je i iz takve prakse nastajala posebna unosnost brodarenja. To srebro odvoženo je u osrednjim količinama, a često i količine izrađenih srebrnih dugmadi, popularnih i u muslimanskom svetu, nisu bile male.¹⁷⁾ Izgleda da je i cena srebra iz Dubrovnika nešto malo skočila u odnosu na 1501. godinu: maja 1507. jedan davalac srebra u komisijon iz Dubrovnika tražio je na 8 libara i jednu unču 60 dukata čiste zarade, što znači da se cena znatnije udaljila od ranijih 7 dukata i nešto od litre.¹⁸⁾ Prvih godina XVI veka ponovo je zaoštreno pitanje kvaliteta pomenutog metala koji su Dubrovčani donosili na aleksandrijsku pijacu, jer se u više dokumenata pominje bolano srebro (tj. ono za koje je garantovala dubrovačka država svojim žigom) odnosno fino srebro.¹⁹⁾

Novac dobijen od prodaje srebra unovčavao se kupovanjem bibera i drugih začina, ali ne i druge, manje vredne robe. Ako uslovi pri kupovini začina nisu bili povoljni, ili ako je dubrovačkom prodavcu bio potreban gotov novac, srebro se nije trampilo nego prodavalo za domaću mamelučku ili koju stranu valutu. Bilo je, međutim, slučajeva kad se za srebro kupljena roba nije slala u pravcu Jadrana, nego na zapad, čak i onaj krajnji. U jednom slučaju 1510. godine s robom koja se zamenila za srebro trebalo je otići u Francusku, a potom i u Englesku, gde je za levantske potrošače trebalo nabaviti poznate engleske vunene tkanine — karizeje.²⁰⁾ Jedan drugi primer takve plovidbe takođe je iz iste godine: sa 10 litara i 8 unči finog srebra (»agrento fino de bollo de messer S. Biasio) nobila Mata Iv. Kaboge, s uljem iz Minopoli i sa 66 buradi (18.024 velikih mletačkih litara) »mortasangue« (boje) Nikola And. Nemanjić trebalo je da otplovi u Aleksandriju, da to unovči za biber i druge začine, te da otplovi u Marsej, Lion i druge u

15) HAD, Div. not. LXXXV, 130' od 30. VI 1506. Trinaest udeonika u ovom srebru poslalo je punomoćnika u Veneciju da izdejstvuje oslobođenje toga srebra, dajući mu 20% uterane vrednosti. Taj punomoćnik bio je Miho Markov (HAD, Pros. not. XI, 17—17'). Vidi i: Cons. rog. XXX, 154 od 18. VII 1506 (pismo duždu).

16) Jedan primer iz 1506. godine: HAD, Div. not. LXXXVI, 23'.

17) HAD, Mob. ord. XX, 128' at (28 litara i 7 unči finog srebra u komadima i sedam unči u dugmadima); Mob. ord. XXI, 85' (10 libri, 1 unča i 2 aksađe); Div. canc. 118' — 20 (osiguranje srebra na plovidbi za 485 dukata; količina je morala biti veća, jer retko kad svota osiguranja dostiže ukupnu vrednost tovara; polazak broda na Istok bio je iz Apulije); Mob. ord. XXII, 13 od 12. I 1509 (15 litara, 10 unči i 3 aksađe); Div. canc. CII, 63 (1510; 18 litara i 11 unči); Div. not. XCI, 142' (1514; 34 litara, 6 unči i 3 aksađe finog srebra).

18) HAD, Mob. ord. XXI, 83' at.

19) HAD, Div. not. LXXXIV, 114; Mob. ord. XXI, 83'at i 89 at; XXII, 13; Proc. not. XII, 7—7' (1511; 9 litara, 4 unče i 5 aksađa u dva komada).

20) HAD, Div. canc. CII, 63.; Delimično: V. Kostić, *Dubrovnik i Engleska 1300—1650*, Beograd 1975, 110.

Francusku; tu bi robu prodao, a novac bi u Lionu trasirao na London, te bi u Engleskoj kupio karizeja obojenih u boje koje se traže u Turskoj, pa bi se preko Sicilije vratio u Dubrovnik.²¹⁾ Pomorac Nemanjić prodao je, juna 1510, to srebro u Aleksandriji za »ducati 104 la miare di drammi«, s tim što je srebro težilo 987 drama; začine nije odmah kupio, jer su ih mletačke i francuske lađe nakupovale u velikoj količini, a začine u vidu prašine iz magacina nije hteo da uzima, tim pre što je saznao da će robe biti kad stignu karavani, odnosno da će začina dosta biti u mesecu septembru; na Zapad je Nemanjić nameravao da otplovi meseca novembra, zajedno sa navom aleksandrijskog konzula.²²⁾ Isti Nemanjić primio je od jednog drugog sugrađanina (Nikola To. Dobrić) 12 litara bolanog srebra i 20 posuda ulja, te mu je u Aleksandriji kupio bibera i drugih aromata za oko 700 dukata, poslavši 34 džakova te robe lađom Mata Kolendića.²³⁾

Treba zapaziti da se cena srebra iz Dubrovnika u sledeće tri godine znatno povećala, jer se od oko 7 $\frac{1}{2}$ dukata čiste zarade u 1507. godini popela na blizu 10 dukata litra (ali ne računajući komisionarevu proviziju). Jedan dubrovački prodavac za 10 litara, 9 unči i 4 aksada finog, bolanog srebra (1512), tražio je od svog komisionara 100 dukata, kao prvi zahtev.²⁴⁾ Jedan drugi zahtevao je za 8 litara i jednu unču (1511) 75 dukata.²⁵⁾ Početkom 1512. godine jedan zahtev (uvaživši proviziju) bio je umereniji: 7 dukata i 12 groša za litru bolanog srebra.²⁶⁾

Poznati katalonski trgovac i konzul Katalana u Dubrovniku Peroto Torilje i njegov kompanjon Marin Nik. Lukarić počeli su 1511—1512. godine slati u Aleksandriju uz srebro i korale.²⁷⁾ Po jednom aktu Perotove udove uz ova dva skupa artikla slata je i gleta (terra gletta) još 1510. s tim što je za unovčenu vrednost trebalo kupiti bibera i potom ga odvesti u Francusku, Adamu Rondini u Marsej; količine nisu bile male, jer je samo začina zinziberibeledi, koji nije sačinjavao glavni teret, bilo za 1430 $\frac{1}{2}$ rotula.²⁸⁾ Trgovina grupom artikala srebro — korali iz Dubrovnika bila je zastupljena i u poslovima katalonskog (i dubrovačkog konzula u Aleksandriji Filipa de Perea; korali i srebro upotrebljavali su se preko njega i za plaćanje dugova.²⁹⁾ Inače, Dubrovačka vlada je srebrom plaćala porudžbine začina i kad je u Aleksandriji dobila vice-konzula iz redova svoje vlastele.³⁰⁾ Preko njega su isplaćivane i obaveze u srebru mamelučkom sultanu i aleksandrijskom admiralu.³¹⁾

Iz jednog obračuna, obavljenog 1. januara 1512. u Dubrovniku, mogu se videti kolike su bile obaveze u raznim plaćanjima prilikom donošenja srebra u Aleksandriju: za brodsku vozarinu davalo se $\frac{1}{20}$ ukupne vredno-

21) HAD, Div. canc. CVII, 104' — 5'.

22) HAD, Div. not. LXXXIX, 179' — 80.

23) HAD, Mob. ord. XXV, 5 at.

24) HAD, Mob. ord. XXVI, 31' (Marin Stj. Bunić i Jakov II. Bunić), 86.

25) HAD, Mob. ord. XXV, 156 at.

26) HAD, Div. canc. CIII, 156'.

27) HAD, Div. canc. CIV, 1—1'. — O izvozu korala u Aleksandriju vidi: J. Tadić, *Jevreji i Dubrovnik do polovine XVII stoljeća*, Sarajevo 1937, 16.

28) HAD, Div. canc. CIX, 113—14. — Rotula 1430 $\frac{1}{2}$ čini oko 1655 dubrovačkih litara.

29) HAD, Proc. not. XIIIb, 75—77' od 28. XI 1515.

30) HAD, Lett. Lev. XIX, 80' od februara 1516.

31) HAD, Cons. rog. XXXIV, 77' (1516).

sti srebra, za sultanovo pravo — 1⁰/₀, za konzulatske takse — 3⁰/₀, za proviziju prodavcu — komisionaru — 2⁰/₀. Cena je utvrđivana po 1.000 drama, i tokom 1511. godine iznosila je 108—114 dukata. Isplata bi se vršila u domaćoj egipatskoj moneti — u safarima i majdinima, ali su se kao manje novčanice javljale i Dubrovčanima dobro poznate tanke srebrene aspre (akče). Konzul bi imao pravo i na naplatu takse od mornara s broda koji je doneo robu, dakle i srebro,³²⁾

U drugoj dekadi XVI stoleća došlo je do promene kod kupovine robe za novac dobijen prodajom srebra. Ranije su uzimani samo biber i začini, a od 1512. godine i lan.³³⁾ Ipak, začini su i dalje smatrani kao najprihvatljiviji kupovni artikali.³⁴⁾ U jednom slučaju za srebro prodato u Aleksandriji kupljeno je u Kairu dragog kamena i gema (prstenja).³⁵⁾ I u nekim drugim slučajevima 1513. godine prodavci srebra se nisu hteli orijentisati samo na Aleksandriju nego su krenuli u Kairo, i to u poslovnoj zajednici s nekim Još uom Jevrejinom.³⁶⁾

Najveća količina srebra izričito, pominjana u izvozu u Aleksandriju tokom druge decenije XVI veka, jeste isporuka pokojnog Nikole And. Nemanjića, umrlog u Aleksandriji, od 66 litara i 2 unče (pod bulom sv. Vlaha) u 47 komada uz drugih 18 libara, 9 unča i 45 aksađe mletačke monete (in marcellis 1905).³⁷⁾ Prodaju u Aleksandriji srebra iz zaostavštine trgovaca umrlih u Dubrovniku moralo je da odobrava Malo veće³⁸⁾, kao god i prodaju kuća, parcela zemlje i vrednijeg pokretnog dobra (brodova i slično).

III Olovo

Olovo su Dubrovčani počeli da izvoze u arapske zemlje sredinom XIV stoleća, upravo pošto se grad sv. Vlaha oslobodio vrhovne vlasti Venecije. Krajem avgusta 1359, dubrovački oci su se obratili duždu, moleći posebnu dozvolu da brodovima mogu ploviti, kao i mletački podanici, tj. tražili su da im se podele slobode koje su nekad imali kao mletački vazali; posebno su molili za dozvolu da kapetan mletačkih galiija koje su plovile u Aleksandriju može utovariti izvesnu količinu olova u Veneciji, a što bi mu predao dubrovački nobil Pavle Baraba. Naime, kapetan nije hteo da utovari to olovo, izgovarajući se da ne sme da ukrca ništa što nije vlasništvo mletačkih podanika.¹⁾

32) HAD, Div. canc. CVII, 76—78 (1517). — Isplata za mornare od 9. 771 akče izvršena je preko consulo, misser Christiano Zustignano.

33) HAD, Div. not. XC, 81'; Sent. canc. LXXVI, 152; Mob. ord. XXV, 156', 157 at, 160' at; XXVI, 2, 31' i 86.

34) HAD, Sent. canc. LXXV, 160—60' (1513); Sent. canc. LXXXVII, 38 (1511): 1400 rotula kod bibera činilo je 1624 dubrovačkih litara.

35) HAD, Sent. canc. LXXV, 160'.

36) HAD, Div. canc. CV, 46' — 7.

37) HAD, Div. not. XCII, 59 od 30. V 1515. — Ivan Božić (»Ekonomski i društveni razvitak Dubrovnika u XIV—XV veku«, Istorijski glasnik br. 1/1949,50) greši kad misli da se srebro slalo u Aleksandriju »većinom u polugama«; ono je slato u komadima, većim ili manjim.

38) HAD, Cons. min. XXXI, 39' (1512).

1) Monumenta ragusina II, Zagreb, JAZU, 1882, 285; J. Tadić, *Pisma i uputstva Dubrovačke republike*, knj. I, Beograd, SKA, 1935, 16—17; M. Medini, *Dubrovnik Gučetića*, Beograd 1953, 64—5 i 105; B. Krekić, *Dubrovnik i Levant*, 111.

Godine 1377. zabeležen je izvoz olova u Siriju.²⁾ Bariša Krekić, koji navodi da je izvoz olova u Aleksandriju i Siriju nekad ostvarivan i posredstvom Mlečana, nalazi da je taj izvoz u arapske zemlje interesantniji od dubrovačkog transporta ostalih metala iz Bosne.³⁾

Sledeći pomen pomenutog izvoza odnosi se na 1385. godinu. Kad je jedan brod išao po opštinske žitarice u Palatij (na zapadnoj maloazijskoj obali), odobreno mu je, jula 1385, da prethodno odveze neko olovo u Aleksandriju, pa da na povratku ukrca zrnevlja za državu.⁴⁾

Jedno dubrovačko trgovačko društvo (Bunići — Gundulić) ukrcao je na jedan ankonski brod olova i bakra za Levant; u 231 komad olova velike mletačke mere bilo je 23.500 litara. Na pomenuti brod Luka Bunić je ukrcao još 714 šipaka olova (100.945 dubrovačkih litara; oko 36 tona) i 140 šipki bakra. Bunići su olovo dovozili iz Bosne.⁵⁾ Treba pretpostaviti da su ove znatne količine metala bile namenjene kakvoj arapskoj luci.

Godine 1410. nobil Nikola Gučetić je pošao u Aleksandriju sa 143.465 litara (u 1230 komada i komadića) olova za račun bosanskog kneza Raufa; trebalo je da se izbori za cenu od 6¹/₂ dukata po miljaru, te da sa tih 932 dukata kupi drugu robu, pa da je doveze u Dubrovnik ili drugde; zarada bi se delila popola.⁶⁾

Da bi se prebacivanjem veće količine olova u Aleksandriju postigla znatnija zarada, dvojica Zamanje i jedan Đurđević osnovali su, 30. avgusta 1427, kompaniju; obe strane su unele po 700 dukata i dogovorile se da kupe olova i druge robe, te da sve to Đurđević lađom Maroja Kasiličića prebaci u Aleksandriju; za novac dobijen od prodaje po dnevnom kursu trebalo je da kupi bibera i da se vrati u Dubrovnik.⁷⁾

Godine 1442. jedan ankonski pomorac dao je pod zakup četvorici Dubrovčana svoj brod za prenos olova i meda u Aleksandriju, uz dukat vozarine od miljara. U robu nalazila se i izvesna količina zlata i srebra, što bi bilo transportovano besplatno.⁸⁾ Jedna druga ankonska lađa godinu dana kasnije takođe je uzeta za prenos u Aleksandriju 90 miljara olova i ruja (scotanium); vozarina je iznosila 14 dukata od miljara.⁹⁾

Sredinom avgusta 1480. jedan španski brodar primio je od jednog dubrovačkog trgovačkog društva olova i glete za više od 650 dukata, s tim da to odnese u Aleksandriju i trampi za začine; njegova bi nagrada iznosila

2) B. Krekić, *Dubrovnik i Levant*, 110; B. Krekić, *Dubrovnik (Raguse)*, str. 218, br. 330.

3) B. Krekić, *Dubrovnik (Raguse)*, 121.

4) B. Krekić, *Dubrovnik i Levant*, 67, bel. 3.

5) HAD, Div. canc. XXVII, 233; I. Manken, *Dubrovački patricijat*, 154; B. Krekić, *Dubrovnik (Raguse)*, str. 228, br. 392.

6) HAD, Div. canc. XXXVIII, 136'; B. Krekić, *Dubrovnik (Raguse)*, str. 259—60, br. 585.

7) HAD, Deb. not. XIV, 139, — 40. — Iako su podaci o izvozu metala u arapske zemlje serije Debita Notariae značajni, na žalost nije ih zapazio Ignjat Voje u svojoj disertaciji »Kreditna trgovna u srednjovjekovnom Dubrovniku«, Sarajevo 1976.

8) HAD, Div. not. XXVI, 1'; B. Krekić, *Dubrovnik (Raguse)*, str. 327, br. 980.

9) HAD, Div. not. XXVII, 38' 39; B. Krekić, *Dubrovnik (Raguse)*, str. 332—33, br. 1015.

20^{0/0} dobiti.¹⁰⁾ Olovo izvezeno u Apuliju,¹¹⁾ takođe, je, bez sumnje, išlo u arapske zemlje.

Jedan spor iz 1490 godine o transportu 12 milijara olova u Aleksandriju i kupovini bibera i začina za unovčenu svotu daje i neke pojedinosti o stanju pri prodaji u Aleksandriji: olovo se u luci premeravalo i računski prikazivalo u lokalnim kantarima; komisionar je uzimao 4^{0/0} prodate vrednosti; mesni admiral ubirao je taksu koja je iznosila takođe oko 2^{1/2}^{0/0}¹²⁾ Jedan drugi dokumenat pak, daje sledeće podatke: veletrgovcima Arapima u Aleksandriji olovo je pri trampu za začine prodavano po 2^{1/2} dukata kantar olova a karanfilići (garofali) su preuzimali po 53 dukata kantar; gleta je pri razmeni za biber davana po 5 dukata kantar; pri premeravanju gubilo se 2^{0/0} i više kod promene uobičajene velike dubrovačke mere u aleksandrijsku meru; dubrovački konzul na ime konzulatske takse ubirao je dukat na oko 20 kantara.¹³⁾

Jedan poslovni ugovor o prevozu olova i glete 1499. godine u Aleksandriju daje elemente vozarine: 1^{1/2} dukata plaćao se miljar, olovo je moralo biti čisto od drugih primesa (dare) a gletu drugih trgovaca ugovoreni pomorac nije mogao uzimati.¹⁴⁾

Jedna trampa u samom Dubrovniku marta 1491. vrlo je karakteristična: jedan padovanski trgovac, rodom iz Sijene, prodao je jednom Sarkočeviću jednog crnog dečaka iz berberskog Tripolisa za 3^{1/2} milijara olova velike mletačke mere.¹⁵⁾ Dakle, olovo za crnog roba iz Magreba.

Odluka Veća umoljenih od 18. decembra 1492. o uskraćivanju izvoza od crkve zabranjenih predmeta za napadnu ili odbrambenu borbu najbolje pokazuje koliko je za dubrovačku trgovinu bio nužan izvoz olova i glete u arapske zemlje. Veće je, naime, potvrdilo zabranu izvoza gvožđa, čelika, drva, kopalja i slične robe, ali je prekršilo crkvene odredbe, te izuzelo olovo, gletu i »granu« (boju).¹⁶⁾

Taj izvoz je Dubrovačka Republika izuzela ne samo zbog prodaje vlastite robe nego još više zbog potrebe za artiklima sa Istoka. Na primer, jedan brod sa Šipana u jesen 1501. trebalo je da u Bejrut ponese devet litara olova i glete, za što je trebalo nabaviti sirijske potaše.¹⁷⁾ Za Bejrut zbog potaše je krajem leta 1510. upućena veća količina — od 107 litara glete i olova, najveća koja se u to vreme uopšte beleži u izvozu.¹⁸⁾

Podaci o ceni olova su nešto oskudniji nego za srebro. Deset litara koje je trebalo izvesti u Aleksandriju, pogođeno je 1510. za po 7^{1/2} dukata mletački miljar.¹⁹⁾ U Veneciji u leto 1507. godine 41^{1/2} litara (u 377 komada)

10) HAD, Div. not. LXV, 150; Ivan Božić, *Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku*, Beograd 1952, 305.

11) HAD, Deb. not. LI, 65' (1487, Barleta, 84 dukata); Mob. ord. XII, 44 (1490).

12) HAD, Sent. canc. XLIX, 171—72.

13) HAD, Div. canc. LXXXIX, 1'—3 at (25. 320 rotula sa 492 komada olova; taksa konzula od 12 dukata i 16 majdina na 251 kantar).

14) HAD, Div. not. LXXVIII, 94—4' (bilo je 80 litara glete).

15) HAD, Div. not. LXX, 153.

16) HAD, Cons. rog. XXVII, 14.

17) HAD, Div. not. LXXX, 177.

18) HAD, Div. not. LXXXII, 102 — Olovo i gleta za potašu u Bejrutu 1512. godine: HAD, Div. canc. CIII, 219'.

19) HAD, Sent. canc. LXXII, 46 od 19. III 1510; Mob. ord. XXIII, 34' at od 17. III 1510.

vredelo je 370 dukata.²⁰⁾ Vozarina za miljar olova ili glete iznosila je (1508, 1510) 1¹/₂ dukata, odnosno samo dukat za Bejrut (1512).²¹⁾

Na cenu prevoznine uticali su i troškovi oko obezbeđenja transporta zbog gusara ili nezgoda na plovidbi. To osiguranje je i u normalnim uslovima iznosilo preko 10% cene koštanja olova.²²⁾ Dubrovčani, međutim, nisu bili neki moralni čistunci, te se nisu ustezali da od gusara prekupe oteto olovo.²³⁾ Godine 1508. i 1509. pirati su s jednog dubrovačkog broda opljačkali srebra, glete i druge robe.²⁴⁾

Prilikom prodaje olova, badema, ulja i neke druge robe, jedan trgovac je u svom testamentu (1511, u Aleksandriji) pomenuo neki poseban sporazum s mamelučkim sultanom.²⁵⁾ Bejrut, koji je tek 1510. postao privlačniji ušao je u sferu i dubrovačkog Katalonca Perota Torilje; on je u tom pravcu pored olova i glete izvezio i stipsu, mada je olovo i gletu izvezio i u Aleksandriju.²⁶⁾

Posle 1512. godine podaci o izvozu olova iz Dubrovnika u Aleksandriju su vrlo retki. Godine 1523. jedan dubrovački pomorac bio je prinuđen da preveze olovo koje je pripadalo kairskom turskom namesniku Mehmed-paši; ovome je Republika naložila da ode u Kairo i tu sačeka da mu se isplati vozarina.²⁷⁾ Dubrovački o.i su na isplati ustrajali ne zbog toga da se namiri šteta konkretnom brodaru nego da se ne bi uvrežio običaj da dubrovački pomorci, ako već moraju da primaju tranzit, da to bar ne rade besplatno

Razmena olova za lan u Aleksandriji pominje se i 1542. godine.²⁸⁾

IV Gleta

Gleta (terra gletta, terra ghetta) je olovni oksid (litarg) i nije imao veliku upotrebnost, a time i novčanu vrednost do polovine XV stoleća. Gleta je u velikim količinama dovožena u Dubrovnik iz Bosne (možda i iz Srbije) u vremenu od 1470. do 1520. godine i više je izvožena samo u Egipat i Siriju. Javlja se u poslovima i sama i zajedno s olovom. Kao i u slučaju Venecije, u većim količinama javlja se u prometu od 80-ih godina XV veka.¹⁾

Godine 1458. u jednoj pošiljci u Aleksandriju nalazilo se 28 kožnih mešina (utres, udri) glete i mletačkog (monetarnog) zlata za 130 dukata; tih četiri miljara glete trebalo je prodati po 10¹/₂ dukata miljar.²⁾ U samom Dubrovniku miljar glete za Aleksandriju plaćao se (1485) osam i 7¹/₂ dukata.³⁾

20) HAD, Mob. ord. XXI, 130 od 18. VIII 1507.

21) HAD, Div. not. LXXXVII, 186—6'; LXXXVIII, 160 (Peroto Torilje); Div. canc. CIII, 219' (30. VII 1512).

22) HAD, Div. not. LXXXI, 151' (15. VII 1502).

23) HAD, Mob. ord. XVII, 32 (2. III 1502).

24) HAD, Mob. ord. XXII, 74' (1509).

25) HAD, Test. not. XXXI, 131—35.

26) HAD, Div. not. XC, 94' (1512); LXXXVIII, 160 (1510).

27) HAD, Cons rog. XXXVII, 75 (ne govori se o relaciji prevoza tereta).

28) HAD, Sent. canc. CVII, 204.

1) B. Hrabak, »Prodaja proizvoda bosanskog rudarstva, 70. Netačno je mišljenje Ivana Božića da je gleta »Olovna ruda« (Dubrovnik i Turska, 65); teško da bi se i danas isplatio tranzit teške olovne rudače na tako velika rastojanja.

2) HAD, Div. canc. LXXXIV, 36'—7.

3) HAD, Div. canc. LXXXVI, 123; Div. not. LXVIII, 162.

Vreme potrebno da se gleta preveze, proda i da se kupi nova roba iznosilo je do osam meseci. Taj vremenski interval bio je posebno značajan kad bi se otopina uzimala na kredit, kao 1469. od Srebrničanina Vuka Bogdanovića.⁴⁾ U jednom slučaju pomenuti Bogdanović sa dva poslovna druga uzeo je brod pod najam za slanje glete na Istok (za 420 dukata); finansirao je i izvoz voća i oraha (za 900 dukata) iz Italije (Fiumo) u Aleksandriju i prevoz istočne robe u Brindizi.⁵⁾

Apulija je i za gletu bila česta usputna stanica pri plovidbi na arapski istok. Tu je gleti često dodavano ulje, takođe mnogo traženo u Egiptu.⁶⁾ Ponekad čak stoji da se gleta šalje samo u Apuliju,⁷⁾ no jasno je da su i ti kontingenti završavali u Aleksandriji. U jednom slučaju (1496) za gletu trebalo je u Monopoliju kupiti ulja,⁸⁾ opet, razume se, za plovidbu ka delti Nila.

Gleta je u Aleksandriji premeravana kantarima i velikim miljarima, pri čemu su manje merne jedinice u oba slučaja bile rotuli. U jednoj pošiljci u 106 buradi (barila) bilo je otopine za 35 velikih miljara i 94 rotula ili 176 kantara i 94 rotula. Za vozarinu je dato dva dukata od velikog miljara.⁹⁾ Dubrovački kancelar Silvestro Petronio (1489) 30 miljara dubrovačke mere smestio je u 99 barila, a svom komisionaru dao je i 120 dukata u majdinima da mu za sve to kupi bibera, cimeta, karanfilića i specijalnih retkih začina, finog pamuka i svilenih tkanina; prevoznina ga je došla samo dukat po miljaru. Ta gleta je trebalo da se proda po $3\frac{3}{4}$ dukata za kantar. Komisionar Cvetko and. Jelić, međutim, gletu kao i neko olovo predao je na prodaju senzalima Đirentincu Đovaniju Anđeli i Rubinu Jevrejину, koji su mu dali svega $3\frac{1}{4}$ dukata po kantar, i to u trampu za biber i neke druge, nepredviđene začine.¹⁰⁾

Pri premeravanju u velike aleksandrijske miljare pomorci su reklamirali, tražeći dvostruku vozarinu.¹¹⁾

U vezi s transportom glete javila se dosta značajna proizvodnja posebnih buradi (barili, vegeti) za smeštaj glete, kao i slična fabrikacija buradi za prevoz ulja, takođe u istu luku. Ta burad su obično primala 40 do 60 litara otopine, a poručivana su i po 150—200 komada.¹²⁾

4) HAD, Deb. not. LIII, 2.

5) Isto, 2'; Div. not. LXIX, 104'—5 (1489).

6) HAD, Div. canc. C, 155'—6 (1508).

7) HAD, Deb. not. LI, 166' (1487); Div. not. XCVII, 104 (1523); LXXXIII, 55' (sajam u Trani); Div. canc. XCVIII, 76—6' (gleta Gorazdanina za Bari, 1504); CXIX, 81'—82 (gleta i druga roba za Mesinu, 1531).

8) HAD, Mob. ord. XV, 27.

9) HAD, Mob. ord. XII, 124 (1490).

10) HAD, Div. canc. LXXXVII, 123 i Sent. canc. L, 146'—7 (11. TII 1491); LI, 175—77' (7. IX 1492). — Na tužbe Petronija, prevoznik je tražio doplatu vozarine, tvrdeći da mu je za gletu dao samo polovinu isplate, te tražeći još 33 dukata i 9 groša (HAD, Sent. canc. LII, 227 od 18. XII 1493). Vidi i novi zahtev: Sent. canc. LII, 67—68' (15. V 1493).

11) HAD, Mob. ord. XIV, 203 at (1495): 44 $\frac{1}{2}$ velikih miljara u 125 barila; naknadni zahtev za još 80 mletačkih dukata prevoznine.

12) HAD, Div. not. LXXVI, 4' (1496); LXXXIII, 26 (1503); LXXXIV, 11 (1050); LXXXVI, 14 LXXXVII, 86' LXXXVIII, 126 i 166; Div. canc. LXXXVI, 14 (1487), „ 182 (1489), 201, 232; XCVII, 88 (1504); CII, 62' (Peroto Torilje); Deb. not. LII, 193 (200 komada od 60 litara); LVII, 14 (1495), — Ipak, još i 1496. pominju se utresi upotrebljeni 1485. godine (Mob. ord. XV, 64).

Po dolasku u Aleksandriju, gleta je sklanjana u magacine. No i pored toga što su komisionari dobijali ključeve, bilo je šteta od krađe. U jednom slučaju (1494), umesto 400 dukata komisionar je prodavcu u Dubrovniku na sudu predao — ključeve skladišta.¹³⁾

Potaša se dobijala za olovo i gletu u Siriji. Međutim, potaša se, uz biber, javlja kao razmenjena roba za gletu i olovo i u Aleksandriji.¹⁴⁾ Izuzetno, mletačkim lađama, gleta je upućivana i u Berbersku.¹⁵⁾ U jednom slučaju (1510) pominje se neodređeno prevoz otopine ad partes Ponentis¹⁶⁾, gde opet na prvom mestu dolaze arapske oblasti.

Ponekad početkom XVI veka, kad se razvila proizvodnja glete za izvoz, začuđuju primeri vrlo niske cene glete namenjene izvozu u Aleksandriju. U jednom slučaju, jula 1511, ona je obračunata samo po $5\frac{1}{3}$ dukata dubrovački miljar.¹⁷⁾

Turci u Bosni i u kopaoničkoj i novobrdsko-janjevskoj oblasti nisu bili osetljivi na izvoz gledne otopine, te se ona dovozila u Dubrovnik kopnom ili morem iz Lješa. Poslednji poslovni nalog za transport glete u Aleksandriju registrovan je juna 1534. godine.¹⁸⁾

V Ostali metali i minerali

Postoji samo jedan slučaj izvoza u Aleksandriju bakra, inače mnogo traženog i skupog i u Dubrovniku. Prenos se odnosi na 1389. godinu i pokazuje značajnu količinu — 4.864 komada sa 68 miljara plus 140 komada sa $1\frac{1}{2}$ miljara.¹⁾

Izvoz gvožđa iz Dubrovnika u Aleksandriju takođe je bio redak. Godine 1373. Republika je od pape Grgura XI tražila da joj se odobri upućivanje dva broda godišnje u tu luku, razume se bez sekvestra nad transportom tvrdog metala.²⁾ Godine 1495. beleži se izvoz 600 litara gvožđa, pored glete u Monopoli.³⁾ Nije, međutim, pouzdano da li je ta mala količina sigurno odvezena u Aleksandriju. Uopšte, gvožđe koje se eventualno izvozilo u arapske zemlje nije poticalo iz Bosne, nego iz alpijskih oblasti.

Pojava bosanskog auripigmenta na dalmatinskom primorju u XVI, XVII, ali čak i u XVIII veku posebno je karakteristična. Kao i kod glete, i tu su Turci bili liberalniji kod izvoza, jer nisu bili dorasli da ga prerađuju i upotrebljavaju. Taj redak mineral pojavio se u trgovini s Aleksandrijom i Sirijom tek sredinom XVI veka i najduže se masovnije zadržao u prometu. Dubrovački dokumenti o auripigmentu, na žalost, odnose se samo na osiguranje prevoza u Aleksandriju, Bejrut i Tripoli, a osiguranja predstavljaju dokumente siromašne u pogledu poslovnih odredaba. Linija za Siriju je vodila i iz Mesine.⁴⁾

13) HAD, Sent. canc. LIII, 19—19'.

14) HAD, Div. not. LXXVIII, 94—94' (1499).

15) HAD, Deb. not. LIII, 199 (1491).

16) HAD, Div. canc. CII, 78'.

17) HAD, Deb. not. LXVIII, 96'—7.

18) HAD, Div. not. CII, 159—9'.

1) I. Manken, n. d., 154; B. Krekić, *Dubrovnik (Raguse)*, str. 228, 392.

2) B. Krekić, *Dubrovnik (Raguse)*, str. 212—3, br. 304.

3) HAD, Mob. ord. XV, 27.

4) HAD, Div. not. CVII, 275—5' (1546); Div. canc. CXXXII, 219'—21.

Prilikom jednog transporta različite robe jednog Venecijanca, zainteresovanog da u velikoj aleksandrijskoj luci nabavi kože (s isplatnom menicom u Firenci, Londonu i Antverpenu) (1564), među drugom robom nalazila su se i osam sanduka »auripigmenti rubri«.⁵⁾

Po boji sličan auripigmentu bio je živin mineral cinabarit. Postoji jedan podatak iz 1507. godine da je olovo pomešano s cinabaritom (plumbum cinabarii) na nekoj ankoskoj lađi upućivano u Aleksandriju.⁶⁾

Slično crvenkasto masne boje bio je i crvac (krmez), koji mineraloški predstavlja realgar (hrmza). Intenzivna i skupa boja crvca dosta je tražena u Aleksandriji za bojenje raznih svilenih tkanina (brodatti de Alessandria⁷⁾ ili dosta traženih i karakterističnih svilenih pokrivača.⁸⁾

U literaturi je izneseno mišljenje da se bosanski i srbijanski crvac preko Dubrovnika izvezio u Aleksandriju u vremenu od 1440. do 1446. godine.⁹⁾ Dokumentarne potvrde o tome nisu nađene, pa ni navedene.

Neke metale Dubrovčani nisu mogli izveziti iz Bosne, jer ih je sama Turska nabavljala sa strane, na primer' čelik, kalaj i, navodno, mesing (1580) iz Engleske.¹⁰⁾

* * *

Kao što se moglo videti, iz Dubrovnika su neposredno ili preko Apulije, u Aleksandriju, Siriju i izuzetno u Berbersku izvoženi svi značajniji metali, otopine i minerali. Minerali koje Egipćani nisu, svakako, znali da prerade u metal, možda su imali posebnu upotrebu. Ti proizvodi bosanskog i srbijanskog rudarstva javljaju se u prometu u različito vreme i u vrlo različitim količinama. Izvestan broj isporuka metala nije bliže označen, jer je u dokumentima uopšteno označeno osiguranje. U prodaji pomenutih artikala učestvovali su i neki Italijani (Mlečani, Firentinci), a od domaćih trgovaca naročito Jevreji. Za transport su, pored dubrovačkih, upotrebljavani i strani, češće ankonški brodovi. Proizvodi rudarstva su trampljeni ili kupo-prodajom zamenjivani za razne proizvode — najviše biber i druge začine, ali i za lan, potašu, već prema običajima pojedinih poslovnih periodnih konjunktura. Zamenjena roba stizala je u Mesinu i u zonu Jadrana, a samo izuzetno daleko na Zapad, u Francusku, gde se roba prodavala, te su se za dobijen novac nabavljale u Engleskoj tkanine. Od ove trgovine znatnu su korist imali pomorci i komisionari, često i otresiti mornari. Koristi je imala i Bosna, ali najmanje. Taj je izvoz prekinut ne samo zabranama u Bosni nego i promenama, dolaskom u Egipat i Siriju Turaka Osmanlija.

5) HAD, Div. canc. CL, 130.

6) HAD, Cons. min. XXIX, 188'.

7) HAD, Div. canc. CLV, 40'—1 at (1569).

8) HAD, Div. canc. LXXXVII, 7 (1489) i CXLVII, 139' (1561).

9) I. Božić, *Dubrovnik i Turska*, 306. — Usporedi: B. Krekić, *Dubrovnik i Levant*, 11.

10) J. W. Zinkeisen, *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa*, III Then, Gotha 1855, 422.

ZUSAMMENFASSUNG

METALLE UND LÖSUNGEN AUS BOSNIEN UND SERBIEN AUF DEN MÄRKTEN DER ARABISCHEN LÄNDER IM XIV UND XV JAHRHUNDERT

Metalle und Lösungen aus dem serbischen und bosnischen Staat wurden im Laufe des reifen Mittelalters nach Dubrovnik, und von dort nach Venedig und anderwärts nach Italien und die Levante (Alexandrien und Syrien), ausnahmsweise auch nach Maghreb ausgeführt. Der Metallexport in die an erzarmen arabischen Länder geschah zwar zu einer Spätzeit, war aber vom historischen Standpunkt aus gesehen, besonders wichtig ist. Metalle und Lösungen waren besonders verlockend für arabische und jüdische Handelsleute, die sonst als grösste Gewürzhändler aus dem Orient galten. Die Anwesenheit der Ragusaner in Alexandrien wurde im ersten Viertel des XIII Jahrh., und in Syrien seit dem Jahr 1332., festgestellt. Die Ragusaner haben ihre Beziehungen mit Aegypten 1358 erneuert, und die päpstliche Genehmigung für den Handel mit den »ugläubigen« Ländern 1373 erworben.

Das Eisen aus welchem die Sarazenen ihre Waffen herstellten, und dessen Ausfuhr grundsätzlich permanent verboten war, haben die Ragusaner nie ausgeführt. Für das Kupfer, das für die damalige Ausrüstung ebenso wichtig war, hatte die Exporteure ebenso wenig interessiert, schon deswegen weil es auch in den Lagern von Dubrovnik teuer war. Für die Ausfuhr nach Aegypten und Syrien wurde, also, das Silber und das Blei, aber auch die Lösung des Bleioxyds, *Terra gletta*, bevorzugt.

Das Gold war das erste Metall das 1280 in den für Alexandrien bestimmten dubrovniker Schiffsladungen ausdrücklich erwähnt wird. Sie kontaktierten auch sonst reger mit Alexandrien, als mit Syrien, wo die Venezianer überwiegen. Das Gold und andere Metalle wurde oft nicht direkt aus Dubrovnik, vielmehr aus Apulien exportiert, wo die meisten Frachtgüter für den Osten aufgestellt wurden. Das Gold wurde sonst in kleineren Mengen ausgeführt, gewöhnlich zusammen mit dem Silber, manchmal in Form venezianischer Münzen.

Das Silber wurde bis zur Mitte des XV Jahrhunderts in grösseren Mengen, in Blöcken oder als Schmuck, eingeführt. Da manchmal auch Silber schlechter Qualität ausgeführt wurde, wurde in Alexandrien ein spezieller Technologie eingesetzt, welcher die Bonität des Silbers nachprüfte. Dieses Metall wurde auch in den Jahren 1463—1517 relativ reichlich eingeführt, obwohl die Türken die Ausfuhr aus ihrem Gebiet verboten hatten. Für das Silber wurden in verschiedenen Dezennien verschiedene Erzeugnisse gekauft: bevorzugt wurde dabei der Pfeffer und Gewürze, weniger der Flachs und die Pottasche (aus Syrien), ausnahmsweise auch Edelsteine (in Kairo). Dokumente in Dubrovnik bieten die Möglichkeit die Silberpreise in Aegypten zu verfolgen.

Mit der Bleiausfuhr nach Alexandrien haben die Ragusaner um die Mitte des XIV Jahrhunderts begonnen, und nach Syrien seit dem Jahr 1377. Diese Ausfuhr wurde sogar nach der türkischen Eroberung Serbiens und Bosniens nicht eingestellt. Das Blei wurde manchmal in Maghreb gegen die Sklaven getauscht. Die Ragusaner haben 1492 das Blei und Bleioxyd aus dem Ausfuhrbargo ausgenommen, trotzdem die Katholische Kirche das Blei jener Ware zählte, die den »Ungläubigen« nicht verkauft werden durfte. Der Hafen von Beirut wurde erst 1510 für die Ragusaner Bleiexporteure interessant. Damals bestand ein spezielles Abkommen einiger Ragusaner Händler mit dem Sultan der Mameluken über den Verkauf von Blei, Oel und Mandeln. Ein Tausch des Bleis gegen Flachs wird 1542 in Alexandrien erwähnt.

Das Bleioxyd wurde von 1477 bis 1520 in grossen Mengen aus Bosnien nach Dubrovnik eingeführt, und wurde von dort meistens nach Aegypten und Syrien weitergeleitet. Die Türken hatten für diese Ware kein Interesse, und somit gestatteten sie ihre Ausfuhr. Sie erscheint im Handel zusammen mit Blei, aber auch allein. Es vergingen fast 8 Monate bis das Bleioxyd transportiert, verkauft und dafür neue Ware angeschafft werden konnte. Es wurde zuerst im Bälgen später

in speziellen Fässern transportiert. Getauscht wurde es gegen Gewürze, Baumwolle, Pottasche, aber auch gegen seidene Stoffe. Der letzte Transit für Alexandrien wurde 1534 registriert.

Das bosnische Auripigment erscheint im dalmatinischen Küstengebiet im XVI, XVII, aber auch im XVIII Jahrhundert. Im Bezug auf seine Ausfuhr waren die Türken tolerant, da sie der Verarbeitung dieses Metalls nicht gewachsen waren. Es erscheint im Handel mit Alexandrien erst um die Mitte des XVI Jahrhunderts, erhielt sich aber für lange Zeit im Verkehr. Die Ausfuhr nach Syrien führte über Messina. Der Farbe nach waren ihm ähnlich Zinabarit und das Carmisium (Realgar), die auch manchmal, aber in kleineren Mengen, nach Alexandrien ausgeführt wurden. Das teuere Carmisium diente wahrscheinlich für das Färben der Seidenstoffe.

Dr Branislav Đurđev

PRILOG DISKUSIJI O OSMANSKOM DRUŠTVENOM PORETKU

— Referat na savjetovanju saradnika na izradi Istorije naroda
Bosne i Hercegovine —

Problem tursko-osmanskog društvenog poretka do XVIII vijeka, kad je riječ o istoriji Bosne i Hercegovine pod turskom vlašću, postavlja se dvojako: prvo, postavlja se pitanje da li je osmanski poredak, sam po sebi, s timarskim sistemom u agrarnim odnosima, feudalni poredak, i drugo, da li se u Bosni i Hercegovini pod turskom vlašću u XV i XVI vijeku može govoriti o postojanju domaće muslimanske feudalne klase. Ta dva pitanja su međusobno povezana, ali svaki od njih ima svoju okosnicu pri rješavanju toga naučnog problema.

Pitanje da li je osmanski poredak do XVIII vijeka feudalni poredak nije jednostavno. Ono se, prije svega, postavlja sa stanovišta šta mi podrazumijevamo pod feudalizmom, kakvo mjesto dajemo tom istorijskom fenomenu u razvitku čovječanstva, odnosno u razvitku pojedinih zemalja i imperija, u razvitku naroda i nacija. Na prvi pogled izgleda da je takvo pitanje bespredmetno, jer se zna šta je feudalizam.

Međutim, pitanje je na svom mjestu.

Po teoriji, koja sebe proglašava marksističkom, i koju gotovo svi smatraju takvom, feudalizam je društveno-ekonomska formacija koja je u sukcesivnoj smjeni društveno-ekonomskih formacija, kao osnovnom zakonu ljudskog razvitka, rađa iz robovlasničke društveno-ekonomske formacije. Po tome shvatanju, feudalizam je na datom razvitku proizvodnih snaga iz prethodnog društvenog organizma, robovlasničkog, nastali društveni organizam, a iz toga organizma se rađa novi društveni organizam, koji po opštim zakonima razvitka društva slijedi iza feudalizma, kapitalizam. U takvom shvatanju je način proizvodnje na najjednostavniji način određen društveno-ekonomskom formacijom: robovlasnički način proizvodnje robovlasničkom društveno-ekonomskom formacijom, feudalni način proizvodnje feudalnom društveno-ekonomskom formacijom itd. Način proizvodnje nije i sam sobom određen nego isključivo svojom društvenom dimenzijom.

Takvo gledište ne vodi dovoljno računa šta je, zapravo, način proizvodnje. Zbog toga ne može da sagleda kakva je ogromna razlika u načinu proizvodnje u agrikulturi i manufakturi u pretkapitalističkom razvitku. Ono

ne uzima dovoljno u obzir suprotnosti između sela i grada, na što se, po Marksu, može svesti čitava ekonomska istorija (*Kapital I*, izd. 1947, 299). Dalje, takvo gledište ne vodi računa da se kapitalizam rađa iz novčanog kapitala, a ne iz feudalnih odnosa, a da novčani kapital narasta u svima »epohama ekonomske društvene formacije«.

Postmarksističko shvatanje prelazi preko inače dobro poznatih činjenica o prirodnom izrastanju kastinskih i staleških društava iz patrijarhalnih oblika života. »Kaste i cehovi — piše Marks — proizlaze iz istog prirodnog zakona po kojem se vrši odvajanje bilja i životinja u vrste i podvrste samo što se na izvjesnom stupnju razvitka nasljednost kasta i isključivost ceha dekretira kao društveni zakon« (*Kapital I*, izd. 1947, 287). Po tom zakonu su prirodno izrasli i staleški odnosi u društvenom raslojavanju ranijih patrijarhalnih oblika života ondje gdje uslovi nisu bili pogodni za razvitak sasvim društveno zatvorenih kasta. Po tome zakonu se odvojila manufaktura od agrikulture još u epohi patrijarhalnih oblika života. Po tome se zakonu razvija dalje zanatska organizacija i poslije proglašavanja nasljednosti kasta u jednim prilikama i staleža u drugim prilikama i isključivosti cehova društvenim zakonom. Ali vrhunske kaste i staleži, prirodno izrasli u podjeli rada na duhovni i fizički, nisu se razvili u vladajuće klase po prirodnom zakonu, nego društvenim razvitkom, razvitkom svojine na zemlju.

Postmarksistička teorija razlikuje se od izvorne Marksove teorije i u tumačenju postanka različitih oblika svojine na zemlju. Po Marksu su se oblici svojine na zemlju koji prethode kapitalizmu razvili »samoniklo« (naturwüchsig); iz zajedničke svojine razvili su se u različitim regionima svijeta u različito vrijeme različiti oblici svojine na zemlju koji prethode kapitalističkoj svojini. Da bi nekako doveli u sklad Marksove i Engelsove stavove u *Njemačkoj ideologiji* sa svojom teorijom o smjeni pet društveno-ekonomskih formacija, postmarksisti tvrde da pod izrazom »oblik svojine« (Form des Eigentums), što upotrebljavaju Marks i Engels, treba razumjeti društveno-ekonomsku formaciju. Ono što su iznijeli Marks i Engels kao skicu ljudskog razvitka u *Njemačkoj ideologiji* služilo je, uz pretvaranje te skice u jednostranu sociološku teoriju, postmarksistima za konstruisanje teorije o sukcesivnoj smjeni pet društveno-ekonomskih formacija kao o osnovnom zakonu razvitka čovječanstva. Pri tome se jednostavno prešlo preko činjenice da u pretkapitalističkim »epohama ekonomske društvene formacije« postoje dva osnovna oblika svojine: zemljoposjed i kapital u vidu novčanog kapitala. Iako se u *Njemačkoj ideologiji* izričito naglašava ta dvojnost »oblika svojine« kad je riječ o pretkapitalističkim društvenim formacijama, to nije uzeto u obzir.

Teorija o smjeni pet društveno-ekonomskih formacija, od kojih su tri klasna društva (ropstvo, feudalizam i kapitalizam), ne slaže se sa Marksovim kasnije formulisanim »epohama ekonomske društvene formacije« koje se nabrajaju ovako: azijski, antički, feudalni i kapitalistički način proizvodnje. To je tako formulisano i u predgovoru *Prilogu kritici političke ekonomije*. Postmarksistička shematika u shvatanju istorije čovječanstva jednostavno je prešla preko azijskog načina proizvodnje u Marksovoj kategorizaciji »epoha ekonomske društvene formacije«. Ona ne vodi mnogo računa ni o onome što je Marks rekao o azijskom načinu proizvodnje u svome rukopisu *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie*.

Koliko znam, od marksista prije moje rasprave o razvitku čovječanstva do moderne civilizacije (JiČ 1/1963) jedino su neki engleski historičari marksisti, raspravljajući na jednom savjetovanju o stupnjevima u socijalnom razvitku, upotrijebili *Grundrisse* (vidi: J. Simon, *Stages in Social Development*, *Marxism Today* 6/1962, 183—188). I njihovo savjetovanje i moj rad je u vezi s diskusijom o periodizaciji svjetske historije na Kongresu u Stokholmu (1960). Postoje izvjesne razlike u shvatanjima engleskih historičara marksista; oni se u svim detaljima ne slažu, ali su došli do nekih zajedničkih stavova. U diskusiji je oživljena dilema oko azijskog načina proizvodnje, jer engleski historičari marksisti takođe smatraju da se razvitak čovječanstva mora objasniti smjenom društvenih oblika kao osnovnim zakonom razvitka. Citirano je Marksovo gledište da se iz opšte zajedničke svojine na zemlju razvija azijski, antički i germanski oblik svojine na zemlju, a da se slovenski (misli se ruski) oblik može shvatiti kao modifikacija azijskog oblika. To je navedeno prema *Grundrisse*. Engleski historičari marksisti došli su do zaključka da se iz patrijarhalnih oblika života rađa feudalizam, da zakonitu stupnjevitost u socijalnom razvitku predstavlja slijed: prvobitna zajednica — feudalizam — kapitalizam, a da se robovlasnički poredak razvija samo u izvjesnim dijelovima svijeta kao odlika određenog vremena. Evropski feudalizam koji dolazi poslije antičkog robovlasničkog poretka razvio se zakonito, ali pod uticajem nasljeđa. Ne mogu se različite forme feudalizma staviti u jednu kategoriju. Diskusija engleskih historičara marksista nije baš donijela jasno opredjeljenje da li treba oživjeti Marksovu kategoriju azijskog poretka, azijskog načina proizvodnje. Oni su govorili o protofeudalizmu.

I u sovjetskoj nauci tu negdje od 1960. godine tu i tamo se pojavljuje shvatanje historijskog procesa koje nešto odstupa od ranije sheme. Tako se nailazi na tvrdjenje da robovlasnički poredak nije obavezni stupanj društvenog razvitka čovječanstva. Ali sovjetsko shvatanje historije i u tom slučaju ostaje pri tome da u smjenama društveno-ekonomskih formacija treba tražiti osnovni zakon razvitka čovječanstva. Uostalom i engleski historičari marksisti stoje na jednostranom sociološkom objašnjenju historije, iako osnovnu zakonitost razvitka do kapitalizma skraćuju na smjenu tri ekonomske formacije i uvode kao izuzetni razvitak robovlasničku formaciju koja kao naslijeđena djeluje na razvitak evropskog feudalizma.

Kod nas je kao navodno marksističko stanovište zastupljeno gledište da je osmanski društveni poredak feudalni poredak onako kako to shvata teorija o smjeni pet društveno-ekonomskih formacija. U našoj historiografiji poslije oslobodilačkog rata i socijalističke revolucije vladala je, pa i sada vlada, postmarksistička teorija o razvitku ljudskog roda. Prije rata u našoj građanskoj historijskoj nauci postojala su — zapravo preuzimana su — različita shvatanja osmanskog društvenog sistema, ali su se slagala u tome da osmanski društveni sistem nije feudalizam, uglavnom posmatrajući problem sa državnopravne tačke gledišta. Jedino je prije rata, sa izvjesnom namjerom da uvaži i marksistička gledišta, Branislav Nedeljković u svojoj disertaciji *Istorija baštinske svojine* (Beograd, 1936) stavio ekonomske odnose u prvi red. Ali je i on razliku između evropskog feudalizma i osmanskog poretka tražio ondje gdje ona ne postoji tvrdeći na osnovu dotadašnje strane literature da u osmanskom timarskom sistemu nema zavisnosti raje od spahije i da nema eksploatacije raje. Iako je sma-

trao da je osmanski timarski sistem sasvim nešto drugo nego evropski feudalizam, dopuštao je da se može ubrajati u »feudalizam u širem smislu«. To ima izvjesne sličnosti s engleskim historičarima marksistima.

Treba naglasiti da Marks smatra da osmanski način proizvodnje, odnosno osmanski poredak, prije nego što su počele reforme u XIX vijeku, ima odlike azijskog načina proizvodnje, azijskog poretka. Engels je, pak, rekao na jednom mjestu u *Anti-Dühringu* da su na Istoku samo Turci razvili svojevrsni vojnički feudalizam, ali to nije obrazložio.

Potrebno je reći šta Marks podrazumijeva pod azijskim (istočnim) načinom proizvodnje, odnosno azijskim (istočnim) poretkom.

Da bi se to razumjelo, treba, prije svega, utvrditi da li se Marksovo shvatanje može uopšte pomiriti s teorijom o sukcesivnoj smjeni društvenih oblika kao osnovnom zakonu razvitka čovječanstva, da li postmarksistička teorija počiva na izvornom marksizmu. »Bilo bi, dakle, nedopušteno i pogrešno — veli Marks — iznositi ekonomske kategorije onim redom u kojem su historijski bile određujuće. Naprotiv, njihov redoslijed određen je odnosom koji one imaju, jedna prema drugoj, u bužoaskom društvu i koji je upravo obrnut od onoga što se pojavljuje kao njihov prirodan odnos ili što odgovara redu historijskog razvitka. Ne radi se o mjestu koje ekonomski odnosi historijski zauzimaju u uzajamnom slijeđenju društvenih oblika (Marks, *Prilog kritici pol. ekonomije*, Beograd, 1960, 219). Marks se više puta izjašnjavao protiv filozofskoistorijske sheme pomoću koje treba da se objasni ljudski razvitak, odnosno fenomeni u historiji ljudi, pa je za takvu teoriju rekao da joj je jedina vrлина da je iznadistorijska (Marksovo pismo ruskoj javnosti od nov. 1877. godine).

Za Marksa je način proizvodnje osnovna kategorija u prirodnom razvitku čovjeka. Ta prirodna historija čovjeka ima ove stadije: 1) lov, ribolov i skupljanje hrane kao način neposredne reprodukcije života (divljaštvo), 2) seoska zemljoradnja i nomadsko stočarstvo (varvarstvo), 3) agrarno-zanatska privreda sa suprotnošću između sela i grada (istorijske civilizacije) i 4) mašinska industrijska privreda (savremena civilizacija).

Svaki od tih stadija u prirodnom razvitku ljudskog rada ima svoje zakone kretanja (Marks je govorio o prirodnim zakonima kretanja moderne epohe), zakone kretanja koji su zajednički za čitav stadij razvitka. U pretkapitalističkom razvitku »epohe ekonomske formacije društva« razlikuju se po zemljoposjedu koji ima s obzirom na vrijeme i mjesto specifične oblike, ali imaju istu osnovu zakonitost svoga kretanja u stvaranju novčanog kapitala koji ima tendenciju ka razvitku kapitalizma. U pretkapitalističkom stadiju razvitka oblici društva određeni su svojinom na zemlju, jer ta društva počivaju na zemljoradnji (osim kod čisto trgovačkih naroda, koji su opet mogli postojati samo uz poljoprivredne narode, bolje reći između njih). Tu vlada naturalna privreda. Robno-novčana privreda u kojoj i leži stvarna dinamika ukliještena je u te okvire.

Marks i Engels u *Njemačkoj ideologiji* podvlače suprotnost između sela i grada. U pretkapitalističkom i ranokapitalističkom razvitku (djelo je pisano 1845) oni ne smatraju tu podjelu samo kao podjelu rada nego je to dubinska podjela čitave dotadašnje historije civilizacije. Ta podjela, po njima, razdvaja život ljudi na dva pola i stvara na jednoj strani ograničenu seosku životinju, a na drugoj strani ograničenu gradsku životinju — kako

se drastično izražavaju Marks i Engels. »Razdvajanje grada i sela — pišu oni — može takođe da se shvati kao razdvajanje kapitala i zemljoposjeda kao početak postojanja i razvijanja kapitala nezavisnog od zemljoposjeda, svojine koja ima svoju osnovu samo u radu i razmjeni« (Marks-Engels, *Nemačka ideologija*, I deo, Beograd 1956, 50).

Stoga »epohe ekonomske društvene formacije« prije kapitalizma (a kapitalizam predstavlja »razvijanje ekonomske društvene formacije«) Marks u prvom redu formuliše odnosom između sela i grada. U kratkoj formulaciji daje to ovako: »Klasična stara istorija je gradska istorija, ali gradova zasnovanih na zemljišnoj svojini i agrikulturi, azijska istorija je neka vrsta indiferentnog jedinstva sela i grada (prave, velike gradove ovdje treba posmatrati kao logore vladara, kao superfetaciju nad stvarno ekonomskom konstrukcijom), srednji vijek (germansko doba) polazi od sela kao sjedišta istorije čiji se razvitak vrši u suprotnosti sela i grada. Moderna istorija je pretvaranje sela u grad, a ne kao u antici, pretvaranje grada u selo« (Marx, *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie*, Berlin 1953, 362).

Marks je smatrao da su se u evro-azijskom prostoru (računajući tu i sjeveroafrički prostor) u pretkapitalističkom razvitku Istok i Zapad različito razvijali. On je smatrao da se azijski poredak stalno održavao zahvaljujući jednostavnosti društvenih organizama. »Jednostavan proizvodni organizam ovih zajednica (seoskih opština — B. Đ.) koje su dovoljne same sebi, koje se stalno reproduciraju u istom obliku i koje se, kad slučajno budu razorene, opet podižu na istom mjestu i pod istim imenom, daju ključ za rješenje tajne *nepromjenljivosti* azijskih *društava* prema kojoj stalno raspadanje i ponovno stvaranje *azijskih* država i neprekidno mijenjanje dinastija čine tako upadljivu suprotnost. Struktura osnovnih ekonomskih elemenata društva ostaje izvan utjecaja političkih oluja« (Marx, *Kapital* I, izd. 1947, 304—305). Na drugom mjestu veli Marks: »Kad, međutim, u Aziji prirodni oblik zemljišne rente, koji je tamo ujedno i glavni element državnog poreza, počiva na takvim odnosima proizvodnje koji se nepromjenljivo reprodukuju kao prirodni odnosi, onda takav način plaćanja utječe sa svoje strane da se održi stari način proizvodnje. On je jedna od tajni samoodržavanja turske države« (Marx, *Kapital* I, 100).

Evo šta veli Marks o razvitku ropstva i kmetstva u azijskom poretku: »Ropstvo i kmetstvo su stoga samo dalje evolucije svojine koja počiva na plemenskom uređenju. One nužno modifikuju sve njegove oblike (Marks misli oblike zemljišne svojine koji se razvijaju iz zajedničke svojine, jer o tome govori. B. Đ.). Najmanje to mogu u azijskom obliku. U self-sustaining jedinstvu manufakture i agrikulture, na čemu taj oblik počiva, osvajanje nije tako potreban uslov kao ondje gdje isključivo preovlađuje zemljišna svojina, agrikultura. S druge strane, pošto pojedinac u tom obliku nikad ne postaje vlasnik nego samo posjednik, on je au fond sam svojina, rob onoga u kome jedinstvo zajednice egzistira, ropstvo tu ne ukida ni uslove rada niti modificira osnovni odnos« (Marx, *Grundrisse*, 392—393).

Prije nego što bi istakli odlike koje Marks pripisuje azijskom poretku, potrebno je istaći da Marks kod sviju istorijski nastalih oblika zemljišne svojine porijeklo traži u zajedničkoj plemenskoj, odnosno seosko-opštinskoj svojini. Svi kasniji oblici svojine na zemlju nastali su raspadanjem te svojine, ali realizovanje tog raspadanja, shodno istorijskim uslovima, dovelo je do različitih oblika zemljišne svojine: azijski (s varijantom sloven-

skom, zapravo ruskom), antički i germanski. Marksa interesuju ti osnovni oblici zemljišne svojine zbog toga što je za dalji razvitak, za razvitak pretkapitalističkih načina proizvodnje u kapitalizam, bilo potrebno da se u društvima zasnovanim na zemljoradnji stvori prostor za razvitak građanskog društva. Pristalice postmarksističke teorije o razvitku društva ne razumiju da pretkapitalistički društveni oblici (ukoliko nije riječ o gradovima-državama, odnosno o društvima kod čisto trgovačkih naroda) nisu »globalna društva«. Društvo zasnovano na zemljoradnji sadrži u sebi i građansko društvo. Razvitak kapitalizma iz pretkapitalističkih odnosa ima za podlogu suprotnost između zemljoposjeda i kapitala. Stoga Marks »epohe ekonomske društvene formacije« do kapitalizma posmatra u prvom redu sa stanovišta odnosa sela i grada.

Marks je u azijskom načinu proizvodnje sagledao ove osnovne karakteristike:

1) Svojevrsno jedinstvo sela i grada koje se ogleda u ravnoteži između agrikulture i manufakture.

2) U stvaranju agrarnih odnosa u istočnim društvima očuvale su se više odlike seoske opštine nego u antičkom i germanskom obliku. Ropstvo i kmetstvo »ne ukida uslove rada niti modificira osnovni odnos«. Drugim riječima, ostale su odlike prvobitnog kastinskog, odnosno staleškog društva.

3) Ne postoji privatna svojina na zemlju, onaj koji drži zemlju je samo posjednik. Zemlja pripada zajednici, odnosno onome ko oličava zajednicu.

4) Svi su robovi onoga koji predstavlja zajednicu.

5) Jednostavni odnosi na selu uz preovlađivanje prirodne rente održavaju se postojano uprkos političkim promjenama.

Postmarksisti su ranije odlučno dokazivali da je u starovjekovnim istočnim državama postojalo ropstvo (državni robovi, istočno ropstvo), a da je u srednjem vijeku u istočnim državama eksploatacija seljaka u osnovi ista kao i u evropskim, davali su rentu. Oni su dokazivali kako se u starom vijeku u istočnim zemljama ne može govoriti o feudalizmu, odnosno o »protofeudalizmu«, što su zastupali neki buržoaski historičari. Tu se vidi ogromna razlika između Marksovog shvatanja razvitka čovječanstva kao prirodno-istorijskog procesa i apsolutnosociološkog strukturalističkog shvatanja razvitka ljudskog roda, bilo da je ono buržoasko ili postmarksističko. Tu je očigledna razlika između Marksovog shvatanja »epoha ekonomske društvene formacije« i postmarksističke teorije o »smjeni društveno-ekonomskih formacija«. Marks ne poriče da je na Istoku bilo ropstva i kmetstva. Nije azijski način proizvodnje izdvojio zato što nema ropstva i kmetstva nego što ga posmatra — kao ostale načine proizvodnje — u njegovoj kompleksnoj istorijskoj određenosti, a ne samo sa stanovišta agrarnih odnosa ili bilo kojih drugih izolovano uzetih odnosa.

Iz kastinskih i staleških odnosa, koji sadrže podjelu društva po funkciji u društvu, izrasta u razvitku civilizacija podjela društva po bogatstvu, i to na krupne zemljoposjednike i novčanu plutokratiju. Kastinski i staleški odnosi se ispunjavaju tim klasnim odnosima po bogatstvu, ali se ne poklapaju potpuno kaste i staleži s klasama po bogatstvu. Na tome se razvijaju klasna društva, koja u pretkapitalističkim oblicima društvene organizacije ne ujedinjuju lokalne društvene zajednice u čitavom njihovom društvenom

odnosu nego samo kao zajednica vladajućih klasa, kao država koja osigurava samo neke društvene potrebe takve zajednice. Usljed odnosa između sela i grada koji se izražava u njihovoj ravnoteži, kao i usljed drugih istorijskih činilaca (potrebe navodnjavanja), na Istoku se stvaraju despotije. One sprečavaju da se, mimo onih koji predstavljaju zajednicu u centralnim i lokalnim organima državne uprave, obrazuje na svome punom posjedu, i s njega u društvu, samostalna veleposjednička klasa, i, što je još važnije, ne dopuštaju da se stvori nezavisna trgovačka i mjenjačka novčana plutokratija. Obično se smatra marksističkim stavom tvrdnja da se u srednjem vijeku razlika između istočnih despotija i velikih despotskih imperija, s jedne strane, i zapadnih feudalnih zemalja, s druge, potiskuje u drugi plan, jer se u prvi plan stavljaju odnosi u zemljoradnji svedeni samo na jednu komponentu. Međutim, prema tome što smo dosada rekli jasno je da se ne postavlja samo pitanje da li seljak na jednoj i drugoj strani daje rentu, nego i pitanje kako krupni zemljoposjednik raspolaže svojinom na zemlju. Nije samo pitanje da li seljaci kao zavisni seljaci daju dažbine posjedniku krupnog zemljoposjeda nego i to kako su zavisni. Od toga zavisi kako se krupni zemljoposjednici izražavaju u društvu, kako su i koliko su konstituisani kao klasa. Stoga se ne može zaobići pitanje da li je staleško društvo izraženo u evropskoj feudalnoj staleškoj državi ili u istočnoj despotiji. Još više se mora voditi računa da u feudalnoj staleškoj državi i građanski stalež dobija drukčiji značaj i da može da se slobodnije razvija građansko društvo. U diskusiji koju se vodili engleski istoričari marksisti naročito je podvučena uloga slobodnih gradova na Zapadu.

Nekad sam raspravljao sa Branislavom Nedeljkovićem koji je tvrdio da klasični osmanski agrarni sistem nije feudalizam. Stvarno sam polemisao protiv tvrđenja da se osmanski agrarni sistem nije prirodno razvio iz razvitka proizvodnih snaga i da se nije saobrazio zatečenim odnosima koje je zatekao, nego da je samo izveden iz šerijata, da je nastao prostom primjenom šerijata. Još više sam istupio protiv Nedeljkovićevog tvrđenja da u osmanskim agrarnim odnosima nije bilo lične zavisnosti i eksploatacije seljaka (raje), da dažbine seljaka spahiji imaju karakter poreza. Ovo sam pobio brojnim osmanskim izvorima (B. Đurđev, *Prilog pitanju razvitka i karaktera tursko-osmanskog feudalizma — timarsko-spahijskog uređenja*, Godišnjak Ist. društva I, 1949, 101—167). Tada sam dokazivao da je osmanski agrarni sistem feudalizam. Ni danas se ne odričem onoga što sam tada iznio protiv Nedeljkovićevih tvrđenja. I danas mislim da stoji ono što sam rekao o zavisnosti seljaka i o eksploataciji putem uzimanja rente i dažbina od seljaka (raje). Ali sam naknadnim studijama došao do toga da se odlike evropskog feudalnog poretka i odlike istočnog (po Marksusu, azijskog) poretka moraju shvatiti u svoj njihovoj kompleksnoj istorijskoj određenosti. Ne može se osmanski poredak u svom klasičnom obliku posmatrati samo iz agrarnih odnosa, i to još jednostrano.

Osmanski društveni poredak u svom klasičnom obliku nastao je evolucijom koja se odvija u okvirima velikih osvajanja, stvaranja imperije. Po porijeklu je »azijski« (istočni) poredak, ali uticajem zatečenih odnosa u pokorenim hrišćanskim zemljama prilikom uvođenja je pretrpio manje ili veće modifikacije, dok je u pokorenim islamskim zemljama, naročito arapskim, konzervirao zatečene odnose, modifikujući ih u izvjesnoj mjeri. U agrarnoj strani raznolik s obzirom na pojedine regije Carstva, koje imaju

različito porijeklo i razvitak agrarnih odnosa, u gradskoj strukturi, a naročito u osnovnom odnosu između sela i grada, ima osnovnu odliku azijskog poretka. Ondje gdje vlada timarski sistem i drugi agrarni odnosi povezani s njim — a to su i naše zemlje — suprotnost između sela i grada se izražava i u različitoj pravno regulisanoj svojini u selu i gradu. Na selu preovlađuje državna zemljišna svojina (erazi miriyye), a u gradovima mulk.

Odluke azijskog poretka ogledaju se i u tome što osmanski poredak kod nas na selu jača patrijarhalne oblike života. Jasno je da je u osmanskom klasičnom društvenom uređenju u agrarnim odnosima u Anadoliji i evropskom dijelu najkarakterističnija odlika koja ga određuje kao azijski poredak državna svojina na zemlju, odnosno odsustvo privatne feudalne svojine na zemlju. Zapravo, bolje bi bilo reći nerazvijena privatna feudalna svojina na zemlju, budući da, ipak, u oblasti gdje vlada timarski sistem ima nešto vrlo malo i veleposjeda zemlje koja se izuzima iz državne i vakufske zemlje. To čini da se spahijski stalež, pored sveg toga što su mu dodijeljena dobra na državnoj zemlji doživotno i djelimično nasljedno, nije konstituisao kao feudalna klasa u punom smislu, a da su uživaoci pravih feudalnih imanja bili vrlo slaba društvena snaga. To je u vezi sa razvitkom Osmanske Imperije kao despotije istočnog tipa, specifičnog muslimanskog tipa. Iz toga proizlazi i položaj građanskog društva u okvirima takve despotije, nedostatak uslova za njegov samostalan razvitak.

Marks nije znao ništa o razvitku feudalnih odnosa u Osmanskoj Imperiji koji su nastali procesom čišćenja. On je o Osmanskoj Imperiji crpio saznanja u Hammera. Marks je smatrao da je u Osmanskoj Imperiji ostao agrarni sistem isti sve do reforama, kao što je mislio da je u svima azijskim (i sjeveroafričkim) zemljama vladao poredak koji je nazvao azijskim sve do prodiranja kapitalističkih odnosa. Tu se sigurno mora korigovati Marksovo shvatanje, naročito što se tiče Osmanske Imperije. Ali se za osmanski poredak prije obuhvatnijeg procesa čišćenja mora uzeti u obzir ono što je rekao Marks o azijskom poretku, jer te odlike zaista postoje u klasičnom osmanskom društvenom uređenju, iako možda treba korigovati neka Marksova gledišta prema sadašnjem našem znanju.

Ako mi možda i možemo dopustiti da se sami odnosi između spahije i raje mogu nazvati feudalnim, ipak se spahijski vojnički stalež po tome kako raspolaže zemljišnim posjedom i po tome kako se u društvu izražava ne može oglašiti izgrađenom feudalnom klasom kao što je to feudalna klasa u zapadnim feudalnim zemljama. A naročito se ne može klasično osmansko uređenje kao cjelina (što kažu postmarksisti kao društveno-ekonomska formacija) uporediti s uređenjem u evropskim feudalnim državama.

U vezi sa tim je pitanje postanka i razvitka domaće feudalne klase u Bosni i Hercegovini. U prvim vijekovima turske vlasti ne možemo govoriti o domaćoj feudalnoj klasi, kao takvoj, već možemo govoriti o domaćim ljudima u spahijskom vojničkom staležu (u kojem je bilo — prvo više, a poslije samo izuzetno — nešto hrišćana spahija). Domaća muslimanska feudalna klasa je nastala razvitkom feudalne svojine u okvirima državne svojine na zemlju. Taj proces se najavio krajem XVI i u prvoj polovini XVII vijeka, kada su uvedeni odžakluk-timari. Ali se zaista muslimanska domaća feudalna klasa u Bosni i Hercegovini pod turskom vlašću obrazovala tek pojačanim procesom čišćenja kada je počeo da se jače razvija feudalni velepo-

sjed. To je bila osnova na kojoj se domaća feudalna klasa počela diferencirati u okvirima osmanske vlasti i u XVIII vijeku počela se u svojim težnjama ponešto distancirati od težnji centralne vlasti.

Mislim da nema opravdanja da se spahijski red u Bosni i Hercegovini u XV i XVI vijeku, pa i u XVII vijeku, uprkos tome što u njemu daleko preovlađuju domaći Muslimani, naziva domaćom muslimanskom feudalnom klasom. To nema opravdanja ni zbog toga što tada spahijski vojnički stalež nije bio feudalna klasa u punom smislu, a nije se ni počeo društveno diferencirati od ostalog osmanskog vojničkog staleža, iako je očuvanje etničkih odlika odvajalo čitav muslimanski narod u Bosni i Hercegovini, pa i bosanske zaima i spahije, od ostalih muslimana u Osmanskoj Imperiji.

ZUSAMMENFASSUNG

EIN BEITRAG ZUR DISKUSSION ÜBER DIE OSMANISCHE SOZIALORDNUNG

Der Beitrag enthält den Text der Diskussion des Autors anlässlich einer Tagung in der Akademie der Wissenschaften und Künste Bosniens und der Herzegovina. Diese Tagung wurde dem Problem der Gesellschaftsordnung im Osmanischen Reich gewidmet. Der Autor erörtert dabei zwei Fragen:

1. Ob die osmanische Gesellschaftsordnung bis zum XVIII Jahrhundert feudal war, und
2. Ob über eine einheimische muslimische Feudalklasse in Bosnien und der Herzegovina während der türkischen Herrschaft vor dem XVIII Jahrhundert gesprochen werden kann.

Wenn über die osmanische Gesellschaftsordnung bis zum Ende des XVII Jahrh. gesprochen wird, meint der Autor, dass dabei nicht von jener, die seinerzeit im feudalen Europa herrschte, gesprochen werden kann. Postmarksistische Historiker vertreten kategorisch den Standpunkt, dass die Sozialordnung im Osmanenreich auch bis zum Ende des XVII Jahrh. feudal war. Marx hat, indes, die Meinung geäußert, dass die osmanische Ordnung durch »asiatische Produktionsweise« bestimmt war. Präkapitalistische Epochen ökonomischer Gesellschaftsformation hatte Marx vor allem mit dem Verhältnis zwischen Stadt und Land bestimmt, und so hatte er auch diese »asiatische« Gesellschaftsformation von diesem Standpunkt aus beobachtet. Die Gesellschaftsordnung eines Landes in der vorkapitalistischen Epoche muss vor allem von diesem Standpunkt aus betrachtet werden. Das Verhältnis zwischen Stadt und Land im Osmanenreich bis zum XVIII Jahrh. war im Grunde anders als jene im feudalen Europa. Ausserdem hat auch das System der Timaren kein privates Feudaleigentum gekannt. Es kann daher nicht von einem privaten Feudaleigentum im Timarsystem gesprochen werden, bevor es sich während der Zersetzung des Systems allmählich entfalten konnte.

Vor der Entwicklung spezifischer Agrarverhältnisse in Bosnien und der Herzegovina unter der türkischen Herrschaft kann von einer einheimischen muslimischen Feudalklasse nicht gesprochen werden. Die einheimischen Angehörigen des Standes der Sipahis in Bosnien und der Herzegovina während des XV und XVI Jahrhunderts haben dieselbe Stellung wie jene anderen Angehörige dieses Standes im Osmanenreich. Erst dann, als sich spezifische Agrarverhältnisse zu entwickeln begannen, nach der Einführung der *Ocaklik* — Timars zu Ende

des XVI Jahrhunderts, und einem verstärkten Prozess der Einverleibung der Kleinbesitze Raja's in die Latifundien, wird die Grundlage für die Entwicklung einer einheimischen moslimischen Feudalklasse in Bosnien und der Herzegovina geschaffen. Es kann daher von einer faktischen Feudalklasse in Bosnien und der Herzegovina unter der türkischen Herrschaft erst seit dem XVIII Jahrh. gesprochen werden, als die mohammedanische Bevölkerung in diesem Land die ersten Anzeichen seiner Widersetzung gegenüber dem Osmanenreich unter der Führung der einheimischen Feudalklasse die sich inzwischen geformt hat, zum Ausdruck bringt.

Dr Adem Handžić

O ZNAČAJU PUTOVA ZA RAZVITAK GRADSKIH NASELJA U BOSNI U XVI I XVII STOLJEĆU

Razvitak gradskih naselja u Bosni s orijentalno-muslimanskom fizionomijom bio je specifičan. Najviše je bio uslovljen geopolitičkim položajem Bosne i intenzitetom procesa islamizacije. Sve dok nije bila postignuta dovoljna sigurnost od neprijatelja, tj. sve do propasti Ugarske na Mohaču (1526), a za taj događaj je uglavnom bio vezan i početak šireg prihvatanja islama od strane i seoskog i varoškog stanovništva u Bosni, nisu dotle bili stvoreni uslovi za brži razvitak gradskih naselja osmanskog tipa. Iako je Bosna ostala stalno granična provincija Osmanske Carevine, ona se po intenzitetu i širini procesa islamizacije znatno razlikovala od drugih provincija. U njoj je, zbog zatečenih nesređenih prilika i političkih i konfesionalnih, prihvatanje islama išlo brže i intenzivnije nego i u jednoj provinciji evropskog dijela Osmanskog Carstva. Bosna je time postala čvrst oslonac osmanske vlasti na Balkanu.

Razvitak gradova u Bosni od XV do XVII stoljeća uslovljavali su vojnostrategijski, komunikacioni, privredni i administrativni momenti. S tog aspekta gradove možemo podijeliti u tri grupe:

a) Zatečena kršćanska gradska naselja, tzv. *varoši*.

Kako se vidi iz najranijeg turskog popisa Bosne od 1468, to su bile malene i malobrojne varoši. Svega 18 takvih naselja u tome popisu — koji je obuhvatao srednju i veći dio istočne Bosne — predstavljala su prave varoši, tj. naselja s trgom i crkvama, a brojala su od 100 do najviše 330 kuća. Postojao je, istina, još isti toliki broj naselja varoškog tipa koja nisu sadržavala i kulturnu komponentu, bili su to samo trgovi (*bazar*), a imali su obično ispod 100 kuća.¹⁾ Rudarstvo je bilo glavna baza na kojoj su se razvile te varoši. One su sporo mijenjale svoj izgled. Zbog postojanja kršćanskih kulturnih ustanova i značajnije ekonomske baze tih varoši proces islamizacije je sporo tekao. Zato se one nisu ni razvile u značajnije muslimanske kasabe, ukoliko u njima nisu djelovali posebni momenti, da je, npr.,

1) Istanbul, Belediye kütüphanesi (Muallim Cevdet yazmalari) Tapu defter (TD), No 0—76: Sumarni defter bosanskog sandžaka iz 1468—9; A. Handžić, *Najraniji turski izvori o rudnicima i trgovima u Bosni*, Prilozi Instituta za istoriju, br. 10/2, Sarajevo, 1974, 155—162.

takva varoš postala sjedište sandžak-bega (Foča, Zvornik), ili se našla na prometnoj putnoj relaciji (Visoko).

b) Gradovi koji su postali sjedišta sandžak-begova i begler-begova.

Administrativni momenat je najjače djelovao na urbani, privredni i kulturni razvitak tih gradova. Riječ je o osam gradova u 4 sandžaka bosanskog pašaluka koji su stalno ili u dužem periodu bili sjedišta sandžak-begova, i to u bosanskom sandžaku: Sarajevo, Banja Luka i Travnik; u hercegovačkom: Foča, Mostar i Taslidža (Pljevlja); u zvorničkom Zvornik i u kliškom sandžaku Livno. Razvili su se obično iz sitnih naselja koja dotle nisu imala varoški karakter. Samo su dva od tih gradova Osmanlije zatekli kao srednje razvijene varoši (Foča i Zvornik), dok su ostale zatekli kao sitne bazare. Formiranjem gradova svoga tipa, Osmanlije su većinom tražili druge punktove koji su više odgovarali njihovim geopolitičkim i privrednim ciljevima i gdje je postojao slabiji otpor islamizaciji. Oni, dakle, u procesu formiranja svojih gradova nisu u principu rušili zatečenu kulturnu i ekonomsku bazu na kojoj su počivale zatečene kršćanske varoši.

Osnivanjem navedenih sandžaka, između 1464. i 1480. brže se počinju razvijati njihova sjedišta: Sarajevo, Foča i Zvornik, Livno poslije 1537, a druga četiri grada nakon premještanja u njih sandžak-begovih sjedišta. Najviše se razvilo Sarajevo kao sjedište bosanskog pašaluka. Prema popisu iz 1604. godine, Sarajevo se dotle bilo razvilo u grad sa 91 muslimanskom i kršćanskom mahalom, nazivanom *varoš*, s ukupno 4.225 kuća. Od tog broja na muslimane je otpadalo 4.080 kuća sa 1.426 muških inokosnih članova (mudžered). U *varoši* se ukupno nalazilo 145 kuća, od kojih 141 kršćanska i 4 židovske.²⁾ U poređenju s tadašnjim nivoom razvitka ostalih 7 gradova administrativnih sjedišta Sarajevo se znatno isticalo.

c) Gradovi čije su osnivanje i razvitak najviše uslovljavale putne relacije.

Poznato je da su Osmanlije veliku brigu posvećivale sistemu svojih putova. Jireček je pisao da od propasti Rimske Imperije nije bilo države u Evropi koja je toliku brigu posvećivala održavanju svojih putova, kao što je bila osmanska država.³⁾ Glavna osmanska putna magistrala na Balkanu vodila je od Beograda do Istanbula starim rimskim putem, a osnivanjem budimskog pašaluka (1541) produžena je do Budima. S tom magistralom spajao se i glavni put koji je vodio iz Bosne (Sarajevo).

U Bosni je, zbog njenog izuzetnog strategijskog značaja, održavanje putova i obezbjeđivanje saobraćaja za državu predstavljalo osobitu brigu. Glavni putovi su obično vodili tokovima rijeka (Drina, Bosna, Vrbas i Neretva) kuda su vodili i stari putovi. Da su putni pravci općenito utjecali na formiranje novih naselja, nije nepoznato. Međutim, oni su u Bosni više nego drugdje utjecali na osnivanje gradskih naselja, dobrim dijelom iz vojno-strategijskih potreba. Ta činjenica je naročito uočljiva od početka druge polovine XVI stoljeća nakon što su Osmanlije osvojili zemlje s lijeve stra-

2) Ankara, Tapu ve Kadastro (TK), Tapu defter (TD), No 477, fo 1—34: Opširni popis bosanskog sandžaka u 3. sveska (No 477, 478, 479) iz vremena sultana Ahmeda, sina Mehmeda (1603—1617). Defter je, najvjerovatnije, nastao 1604. godine.

3) K. Jireček, *Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe*, Prag, 1877, S. 113.

ne rijeke Save, tzv. Slavoniju, i formirali tu tri sandžaka: sremski, požeški i pakrački sandžak. Bosna od tada postaje, dobrim dijelom i tranzitna oblast između navedenih sandžaka i Jadranskog mora. Saobraćaj naročito oživljava na putnim pravcima sjever-jug i obratno, na kojima krajem XVI i u XVII stoljeću niče više gradskih naselja s orijentalnom fizionomijom (*kasaba*). To su bile, uglavnom, srednje i manje kasabe, podignute prvobitno kao karavanske postaje. Podizanje takvih kasaba zapaža se naročito u sjevernom dijelu Bosne.

Navešćemo nekoliko primjera na koje nailazimo u savremenim turskim popisima. Iz njih je vidljivo vrijeme i motivi osnivanja takvih kasaba. Kada je riječ o nazivu *kasaba*, treba istaknuti i uvjete kada je jedno naselje dobivalo takav pravni status. Bio je potreban određen stupanj razvika, i to: a) stalno nastanjeno muslimansko stanovništvo (*džemat*); b) najmanje jedna džamija u kojoj se obavljaju sve molitve; c) čaršija i stalni sedmični pazarni dan.⁴⁾ U bilješkama turskih popisa o poreskim povlasticama stanovništva sadržani su izričiti dokazi o tome da se neke kasabe podižu radi funkcionisanja i obezbjeđenja saobraćaja. Karakterističan je primjer osnivanja današnjeg grada *Dervente* u sjevernoj Bosni, na glavnom putu koji je vodio dolinom Bosne od Sarajeva prema Slavoniji. Od derbendžijskog sela *Gornje Ukrine*, koje se prostiralo u donjem toku rijeke Ukrine, oko 1570. godine formirana je istoimena kasaba, čije je ime u XVIII stoljeću promijenjeno u *Derventa*, po prvobitnom derbendžijskom statusu tog naselja. U popisu iz 1604. godine doslovno stoji: *to mjesto se nalazi na javnom putu koji vodi od tvrđave Tešnja prema Požegi, šumovito je i vrlo opasan derbend gdje haramije presijecaju put i ubijaju putnike*. Zato je tu oko 1570. godine Ali-aga, dizdar susjednog grada Dobora, u čiju je nahiju spadalo to mjesto, podigao prvu džamiju. Stanovništvo se povećavalo, pa su ubrzo podignute još dvije džamije, hanovi i karavansaraji.⁵⁾ Zatim, na istoj toj putnoj relaciji razvila su se još tri sela u kasabe. To su: *Dubočac*, *Velika* i *Kotorsko*. Kasabu *Dubočac* na Savi osnovao je kapetan Save Sulejman-beg, podigavši džamiju i druge vakufske objekte.⁶⁾ To mjesto je ubrzo postalo značajna skela. Na isti način je i selo *Velika*, južno od *Dervente*, dobilo status kasabe. Tu je zajim Ali-beg podigao prvu džamiju i druge svoje vakufske objekte.⁷⁾ U isto vrijeme je i susjedno selo *Kotorsko* postalo kasaba. U izvoru se ističe: *to selo se nalazi na vrlo prometnom mjestu*. Podizanjem džamije, mesdžida i drugih vakufskih objekata i ono je postalo kasaba.⁸⁾ Tako su tu prije kraja XVI stoljeća, na kratkoj putnoj relaciji, između tvrđave Doboja i Dubočca, bile osnovane četiri nove kasabe.

Karakterističan je i primjer osnivanja današnjeg grada *Bijeljine*, u sjeveroistočnoj Bosni, nazivan prvobitno *kasaba Četvrtkovište*. Nalazila se na javnom putu prema Slavoniji, nazivan i Dubrovački put, koji je vodio doli-

4) A. Handžić, *Značaj muafijeta u razvitku gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku*, Jugoslovenski istorijski časopis, sv. 1—2, Beograd 1474, 60—69.

5) Istanbul, Bašbakanlik Arşivi (BBA), TD, No 379, No 415, fo 249—256: Opširni popis bosanskog sandžaka u 2 sv. (I i II) iz 1570; Ankara TD, TD, No 477, fo 301—310, iz 1604 (Up. bilj. 2); A. Handžić, *Postanak i razvitak Dervente u XVI stoljeću*, Prilozi Instituta za istoriju, br. 10/2, Sarajevo 1974, 111—133.

6) Ankara, TK, TD, No 479, fo 323—324 (up. bilj. 2).

7) Ankara, TK, TD, No 477, fo 306 (up. bilj. 2).

8) Isto, fo 309.

nom rijeke Drine. To naselje se razvilo u kasabu 1580. godine iz derbendžijskog sela. Prvobitno nazivana je *Četvrtkovište*, po pazarnom danu u četvrtak. U defterskoj bilježnici o proglašenju tog mjesta kasabom stoji, između ostalog: *to mjesto se nalazi na putu koji vodi iz Hercegovine, Klisa, Dubrovnika i Bosne prema Budimu i Temišvaru i stoji kao derbend na javnom putu prema skeli Rači, dobro naseljeno, te bi bilo za narod dobro, a i za državu korisno, da to mjesto postane kasaba...⁹⁾*

Prije kraja XVI stoljeća i u području donjeg toka Vrbasa osnovane su četiri nove kasabe čije su osnivanje takođe usloveli putovi: To su *Kobaš*, *Gradiška*, *Trn* i *Lišnja*. *Kobaš* i *Gradiška* razvile su se u srednje kasabe kao skele na Savi.¹⁰⁾ *Kobaš* je već prije sredine toga stoljeća postao sjedište prostranog kadiluka,¹¹⁾ dok je *Gradiška* stalno imala veliki prometni značaj, jer je predstavljala izlaznu skelu glavnog puta dolinom Vrbasa. Kasabu *Trn*, sjeverno od Banje Luke, osnovao je bosanski begler-beg Ajas-paša zade Mustafa-paša oko 1592. godine, podigavši džamiju i druge svoje vakufske objekte. To mjesto postaje značajan privredni punkt gdje je početkom XVII stoljeća održavano godišnje pet sajnova.¹²⁾ Zatim, istočno od Trna, na desnom kraku glavnog puta, razvila se kasaba *Lišnja*. Njen je osnivač prvi bosanski begler-beg Ferhad-paša Sokolović, koji je tu podigao džamiju i druge vakufske objekte.¹³⁾

Još ću spomenuti tri kasabe u gornjem toku Vrbasa, osnovane takođe krajem XVI stoljeća. Njihovo osnivanje, prema savremenim turskim popisima, uslovio je navedeni put. To su: *Česta*, *Novosel* i *Novo Jajce*, koje su dotle bila samo seoska naselja.

Današnji grad *Gornji Vakuf* na Vrbasu, nazivan prvobitno *kasaba Česta*, u nahiji Uskoplje, osnovao je zajim Mehmed-beg Stočanin, oko 1590. godine, podigavši svoje vakufske objekte.¹⁴⁾ U istoj nahiji, nešto sjevernije, današnji grad *Donji Vakuf*, nazivan prvobitno *kasaba Novosel*, osnovao je Ibrahim-beg, sin Malkoč-begov, izdanak poznate bosanske plemićke loze Malkočevića, koji je tu podigao džamiju i druge svoje objekte.¹⁵⁾ Zatim je, na istom tom putu, sjeveroistočno od Jajca, od dotadašnjeg derbendžijskog sela *Gornja Kloka* postala kasaba.¹⁶⁾ Kako je to bio opasan derbend, trebalo je radi bezbjednosti saobraćaja da se tu razvije kasaba. Iz sačuvane vakufname se vidi da je tu Hadži Mustafa, sin Mehmed-bega, aga u carskom saraju, inače domaćin sin, prema tradiciji iz pravoslavne porodice Đukanovića, oko 1590. godine podigao džamiju, mekteb, hamam, vodovod, karavansaraj i 25 dućana.¹⁷⁾ Time je to mjesto dobilo status kasabe i nazvano novo Jajce. Kasnije je njegovo ime promijenjeno u *Varcar Vakuf*, a od 1925. u *Mrkonjić Grad*.

9) A. Handžić, *Postanak i razvitak Bijeljine u XVI vijeku*, POF XII—XIII, 1962-3, 45—74.

10) Ankara, TK, TD, No 479, fo 323 i 328 (bilj. 2).

11) H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Naučno društvo BiH, Sarajevo 1959, 176—177.

12) Ankara TK, TD, No 479, fo 336—7 (bilj. 2).

13) Isto, fo 325.

14) Ankara, TK, TD, No 475, fo 65: Opširni popis kliškog sandžaka iz vremena sultana Ahmeda, sina Mehmedova (1603—1617).

15) Isto, fo 82.

16) Ankara, TK, TD, No 477, fo 332 (bilj. 2).

17) Sarajevo, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sidžil vakufnama.

Karakteristika navedenih kasaba, kao i drugih kasaba formiranih u drugoj polovini XVI i u XVII stoljeću, jeste to što one nisu nastale na staroj varoškoj tradiciji, nego su se razvile iz ranijih seoskih naselja i formirale se kao isključivo muslimanska gradska naselja. Njihovim osnivanjem nisu zadovoljavane samo potrebe normalnog tranzita nego je dobar broj bio utemeljen iz vojnostrategijskih potreba, radi obezbjeđenja sigurnosti saobraćaja. Takav karakter imale su sve kasabe koje su se razvile iz derbendžijskih sela. Iz savremenih turskih izvora saznajemo o postojanju hajduka koji su povremeno na osjetljivim prolazima ugrožavali saobraćaj. U takvim slučajevima Porta je naređivala lokalnim funkcionerima vlasti da ta mjesta nasele i da kao svoje zaklade podignu džamije, mektebe, karavansaraje i druge vakufske objekte, te tako formiraju gradska naselja, čime je ujedno rješavana i bezbjednost na tim punktovima. Na taj način je krajem XVI i u XVII stoljeću bilo podignuto nekoliko kasaba. Izričite podatke u savremenim izvorima nalazimo o takvom osnivanju kasaba: *Glasinca*, *Gornje Ukrine* (Derventa), *Četvrtkovišta* (Bijeljina) i *Novog Jajca* (Varcar Vakuf — Mrkonjić Grad).

Glasinac, na romanijskoj visoravni, oko 50 km istočno od Sarajeva, nalazio se na javnom putu od Sarajeva prema Višegradu, koji se spajao s glavnom magistralom Beograd — Istanbul. U savremenom popisu se doslovno kaže: *to mjesto je opasan derbend i niko se ne usuđuje da tu dođe zbog razbojnika*. Zato je Porta naredila lokalnom funkcioneru Hadži-Ibrahim-agi da to mjesto naseli i podigne svoje vakufske objekte. Imenovani je tu podigao: džamiju, mekteb, karavansaraj i izvjestan broj dućana, čime se to naselje razvilo u kasabu.¹⁸⁾ O nastanku druge tri navedene kasabe već je djelomično bilo govora ranije.

Ovim sam želio da dam neke karakteristične izvorne podatke o formiranju kasaba na frekventnim putnim relacijama, kao i da pružim kratak opći presjek razvitka gradskih naselja u Bosni od XVI do XVII stoljeća.

ZUSAMMENFASSUNG

ÜBER DIE BEDEUTUNG DER STRASSEN FÜR DIE ENTWICKLUNG STÄDTISCHER ANSIEDLUNGEN BOSNIENS IM XVI UND XVII JAHRHUNDERT.

Das Bosnische *Ejalet*, als ständig ausgesetzte Provinz des Osmanenreiches gegenüber westlichen Ländern, zeigte in seiner Entwicklung bestimmte Eigentümlichkeiten. Wegen der ausserordentlichen strategischen Bedeutung war die Aufrechterhaltung des Verkehrs in Bosnien für den Osmanischen Reich ein besonderes Problem. Strassen beeinflussten oft die neuen Stadtgründungen die wegen des besseren Funktionierens und der Verkehrssicherheit entstanden sind. Diese Tatsache ist am Anfang der zweiten Hälfte des XVI Jahrhunderts besonders auffallend, nachdem die Osmanen Länder nördlich der Save (d. h. Slavonien) erobert hatten und dort drei *Sandschak's* errichtet haben: das syrmische, das

18) Ankara, TK, TD, No 479, fo 198 (bilj. 2).

požegaer und den von Pakrac. Bosnien wird dann zu einem Transitland zwischen Slavonien und dem Adriatischen Meer. Besonders lebhaft entwickelt sich der Verkehr in dem Strassenrichtungen Nord-Süd und umgekehrt, wo im XVI und XVII Jahrh. einige neue Städte nach orientalischem Vorbild (*Kasaba*) gegründet wurden. Das sind, im allgemeinen, kleinere und mittlere *Kasaba's* die sich aus den Karavanenstationen entwickelten.

In der folgenden Auslegung möchte ich zwei Vorgänge erklären:

1. Den Prozess der Gründung neuer *Kasaba's* auf den frequentierten Relationen. Diese Erscheinung ist besonders im nördlichen Teil Bosniens zum Ausdruck gekommen. Auf dem relativ kleinen Strassenzug wurden zwischen der Festung Doboj und der Saveüberfuhr Dubočac vier neue *Kasaba's* gegründet: Kotorsko, Velika, Derventa und Dubočac. Dieselbe Erscheinung ist im Oberlauf des Vrbas (Westbosnien) ist zu bemerken, wo die öffentliche Strasse durch dieses Tal, die Gründung neuer *Kasaba's* Novosel (heute Donji Vakuf), Cesta (heute Gornji Vakuf) und Novo Jajce (Mrkonjić Grad) bedingte. Ähnliche Erscheinungen kommen auch anderswo in Bosnien vor.

2. Die Gründungen neuer *Kasaba's* als Lösung des Sicherheits-problems auf den Strassen. Nach zeitgenössischen türkischen Quellen wurde eine beträchtliche Anzahl der *Kasaba's* auf Grund der Sultans-erlasse errichtet, gerade auf den Stellen, die gefährlich waren, wo also die *Haramien* die Sicherheit des Verkehrs bedrohten. Hohe Persönlichkeiten des öffentlichen Lebens errichteten an diesen Orten ihre Stiftungen (*Moscheen, Mektebs, Karavanserails, Kaufläden*), womit sie eine Urbanisierung dieser Ansiedlungen beschleunigten. Neben den elementaren islamischen Kulturobjekten wurden auch *Han's* (Hospizien) und *Karavanserails* errichtet, was für solche Ortschaften bezeichnend ist.

Andrija Zirdum

MOTIVI PISANJA I SVRHA LASTRIĆEVA POVIJESNOG DJELA
EPITOME VETUSTATUM BOSNENSIS PROVINCIAE
(Uz dvjestotu obljetnicu)

Bosanski franjevac Filip Lastrić-Očevac (1700—1783) poznat je široj javnosti kao vodeći kulturni radnik u Bosni i Hercegovini u XVIII stoljeću. Njegovih šest tiskanih djela (*Koristan nauk dilovati molitvu od pameti, Testimonium bilabium, Kratak način činiti put križa, Od' uzame, Nediljnik dvostruk i Svetnjak*) na hrvatskosrpskom jeziku — koji on naziva »slavo-bosanski« — tri izdanja povijesti na latinskom jeziku i dva rukopisna — bogat su doprinos kulturi i vrijedan izvor za poznavanje raznih vidova života bosanskohercegovačkih katolika. Nas ovdje zanima njegovo povijesno djelo *Epitome vetustatum Bosnensis provinciae*,¹⁾ čiju 200. obljetnicu upravo slavimo. Zadržat ćemo se na poticajima, motivima pisanja, okolnostima nastanka, ciljevima i vrijednosti ovog Lastrićeva djela, te na njegovu utjecaju na kasnije pisce.

1. Povijesni kontekst nastanka Lastrićeva djela

Još u XVI stoljeću franjevačka provincija Bosna Srebrena širila se usporedo s turskim osvajanjima. Uz Bosnu i Hercegovinu prostirala se u Dalmaciju i obuhvatala jedan dio Like, Baniju, Slavoniju, Srijem, okolicu Beograda, Banat s Temišvarom i južnu Ugarsku s Budimom.²⁾ Na tom prostoru organizirala je svu pastoralnu djelatnost, doživljavala krize i uspjeh,

1) Puni naslov glasi: *Epitome vetustatum Bosnensis provinciae seu brevissimum compendium historico-chronologicum De antiquitate, variisque suis vicissitudinibus, et consistentia usque ad haec tempora Locupletata in hac nova editione nonnullis additionibus: multoque pluribus locupletandae fuisset, ni carentia monumentorum, ob rationes mox in Prologo indicandas cassum raddidisset omne studium: Congesta, et compilata A. P. PHILIPPO AB OCCHIEVJA provincialatu functo jam tum ante novissimam divisionem inclytae prov. s. Joan. a Capistrano in Slavonia ab hac Bosnensi. ANCONAE MDCCCLXXXVI. Ex Typographia Petri Pauli Ferri. Superiorum Facultate. Str. (2) + XII + 134 + (2). Vel. 250x180.*

2) Bosanski provincijal Mijo Radnić, u pismu 1688, ovako predstavlja provinciju Bosnu Srebrnu: »Spomenuta Provincija sa svojim samostanima rasprostire se po čitavoj donjoj Ugarskoj, počevši od Naisela i Budima i završava se po

već prema tome kako su joj to dopuštale političke prilike. Teško je proživljavala prve poraze turske vojske pod Siskom i ratne neuspjehe početkom XVII stoljeća. Kroz cijelo XVI i XVII stoljeće centar Provincije bila je Bosna sa svojih deset samostana, velikim brojem župa i franjevaca.

Bečki rat (1683—1699) i potiskivanje turske vojske u granice sadašnje Bosne i Hercegovine donijelo je i franjevcima novu problematiku. Provincija se našla u tri međusobno neprijateljske države: Austriji, Turskoj i Veneciji. U Bosni i Hercegovini u vrijeme rata uništeno je sedam samostana, preselilo se u Slavoniju, Srijem i Banat mnogo franjevaca i većina katoličkog pučanstva.³⁾ Venecija i Austrija, zbog svojih političkih planova, žele se miješati u unutrašnje poslove Provincije. Da bi se to predusrela i da bi se sva tri dijela Provincije ravnomjerno razvijali, franjevci na kapitulatu u Sinju (1711) stvaraju sporazum o ravnopravnom sudjelovanju u vodstvu Provincije, što je Propaganda potvrdila uz dodatak »sub nullitate electionis«.⁴⁾

Veliko prostranstvo austrijskog dijela Provincije, te priliv novih franjevaca i katolika iz Bosne omogućio je brz procvat Franjevačkog reda i gradnju novih samostana, od kojih su neki sagrađeni na porušenim samostanima u Bosni. U Dalmaciji je bio sličan slučaj, samo je u Bosni i Hercegovini, zbog krutog turskog zakonodavstva, ostalo isto stanje. Dok je 1679. od 18 samostana u Provinciji deset njih bilo u Bosni, dotle su, pedeset godina kasnije (1729), od 25 samostana i 12 rezidencija samo tri samostana bila u Bosni i Hercegovini.⁵⁾

Političke prilike, loše komunikacije i unutarnji nesporazumi navodili su na misao da se Provincija podijeli. Logično je bilo da se tu prvenstveno poštuju nove političke granice, tj. da venecijska Dalmacija bude zasebna provincija, Bosna i Hercegovina zasebna provincija, a Slavonija, Srijem, Banat i južna Ugarska zasebna provincija. Takvu podjelu nije prihvaćao Bečki dvor, jer je već pokušavao, a i ponovno se pripremao zaratiti s Turskom i oduzeti joj Bosnu. S takvom podjelom nisu bili suglasni ni franjevci iz Bosne, jer su se osjećali malobrojni i nejakim da bi bili samostalna franjevačka zajednica. Kao što su svojedobno oni pomagali sve druge krajeve prostrane Provincije, očekivali su da sada ti krajevi pomažu njih, jer su bosanski franjevci još jedini ostali pod turskom vlasti. Kad ništa nisu mogli učiniti da se Provincija ne dijeli, od generalnog vizitatora Kajetana ab Inter-aquisa, u vrijeme vizitacije 1733—1735, energično su tražili da se usvoji njihov prijedlog. On je ovako glasilo: neka Dalmacija bude samostalna provincija, Ugarska i Banat samostalna provincija, a Bosna sa Slavonijom neka ostane stara provincija. Ovaj prijedlog, u vrijeme podjele 1735, bio je pri-

dužini do Smedereva, Varada, Lipe, Temišvara sve do Srebrenice, Zvornika, Požege i Gradiške, gdje se nalazi nekoliko samostana — rezidencija i župskih crkava, zatim zahvaća čitavo Bosansko kraljevstvo po dužini i širini, dio Hrvatske, Like i Krbave, i konačno čitavo veliko vojvodstvo Hercegovinu, te zatvara svoje granice sa Dalmacijom i Dubrovačkom republikom na jugu, s Albanijom i Makedonijom na istoku«, ARCH. PROP. Dalmazia, vol. 2, f 392r.

3) Usp. K. Draganović, *Katolička crkva u Bosni i Hercegovini nekad i danas*, Zagreb 1934.

4) Arhiv franj. samostana Šibenik, *Liber arcwivalis* (rukopis), 70—71.

5) Usp. F. A. Varadino, *Descriptio provinciae Bosnae-Argentine facta per R. P. F. Franciscum a Varadino anno 1679*, 1—15; A. Zirdum, »Lastričev rukopis 'Universa aristotelicoscotica philosophia'«, *Jukić* 3, Sarajevo 1973, 87—98.

hvaćen, ali se nije mogao dugo održati. Slavonski se franjevci nisu mogli složiti da četiri srijemska samostana budu pripojeni Ugarskoj provinciji. Da se riješe nastali nesporazumi — a to je odgovaralo i austrijskim političkim planovima — nekoliko mjeseci kasnije ukinuta je tek ustanovljena Ugarska provincija, a provincija Bosna Srebrena ponovno je obuhvatila sve prekosavske krajeve. Za kustosa provincije imenovan je Filip Lastrić-Očevac.

Zauzeti podizanjem novih samostana i očuvanjem pastorizacije, franjevci u prekosavskim krajevima nisu posvećivali mnogo pažnje franjevcima u Bosni. Jako opravdanje imali su i u napetim političkim odnosima između Austrije i Turske. Međutim, nedostatak provincijske uprave loše se odražavao na život i djelatnost franjevacu u Bosni. Kad im već nije uspjelo da sa Slavonijom sačinjavaju staru Provinciju, Lastrić i jedna grupa franjevacu radili su na tome da Bosna i Hercegovina, do sljedećeg generalnog kapitula, bude samostalna kustodija.

Poslije podjele 1735, Bosna Srebrena je i dalje zauzimala ogroman prostor, a nova Dalmatinska provincija bila je stisnuta na relativno malom teritoriju. Zato su franjevci iz Dalmacije uputili molbu generalnom ministru Franjevačkog reda da Hercegovina, okolica Livna i Duvna budu pripojeni Dalmatinskoj provinciji kad ti krajevi budu oslobođeni ispod turske vlasti. Uz spomenuti razlog, oni su pretendirali na te susjedne krajeve i zbog toga što su ih prije bečkog rata uglavnom služili franjevci iz dalmatinskih samostana. Generalni ministar Josip M. ab Eboru usvojio je njihov prijedlog dekretom »Cum divisa«. Međutim, godinu dana kasnije Lastrić je kod Propagande uredio da se taj dekret suspendira.

Kad Lastrićev pokušaj, da Bosna i Hercegovina bude samostalna kustodija, nije uspio, grupa franjevacu iz Kreševa i Fojnice molila je Propagandu da ih odmah otcijepi od prekosavskih krajeva i pripoji Dalmatinskoj provinciji. Tu je želju dvaput zagovarao i apostolski vikar biskup Mato Delivić.⁶⁾ Kao razloge navodili su lakše komunikacije, tolerantniji politički stav turskih vlasti prema Veneciji nego prema Austriji, a posebice bolje stoljetno razumijevanje s dalmatinskim franjevcima. I to su ostale samo lijepe želje.

Nakon odvajanja Dalmacije, trebalo je korigirati sinjski sporazum. To je učinjeno u Osijeku 1748, ali njegove odredbe već na prvom provincijskom kapitolu nisu sprovedene u djelo. Razlog za to bio je u tome što Srijemu nije priznata ravnopravnost s Ugarskom, Slavonijom i Bosnom, premda je za to imao sve uvjete. Kršenje osječkog sporazuma i neki drugi razlozi bili su povod da franjevci iz Bosne još upornije traže dijeljenje.

S tim zadatkom poslana su dvojica franjevacu iz Bosne u Rim. Dok su oni tamo obilazili nadležne, u Rim je stigao i Filip Penić, kao predstavnik prekosavskih franjevacu. On je posredstvom poznanika, više nego bosanski izaslanici, utjecao na sam tijek podjele. Dekretom pape Benedikta XIV »Ad regularis disciplinae« od 5. lipnja 1757. dokinuta je provincija Bosna Srebrena a od njezina teritorija osnovana provincija sv. Ivana Kapistrana u prekosavskim krajevima i Kustodija sv. križa u Bosni i Hercegovini.⁷⁾

6) Usp. Arch prop. SC, vol. 5 (Bosnia), f 264rv, 272rv.

7) Usp. A. M. Neapolitanus, *Chronologia historico-legalis Seraphici Ordinis*, Tomus quartus, Romae 1975, 250—252; E. Pavich, *Romus viridantis olivae*, Budae 1766, 104—107.

Franjevci u Bosni i Hercegovini bili su radosni što su konačno prestali nesporazumi i što će sada sami moći organizirati svoju upravu i brinuti se o pastorizaciji Hrvata-katolika. Bilo im je, ipak, žao i krivo što je ukinuta njihova stara Provincija, a novoj kustodiji spretno dodan pridjev »sv. križa«. Na kongresu Kustodije u Kreševu, 14. kolovoza 1758, dogovorili su se da Filipa Lastrića-Očevca pošalju u Rim da on tamo pokuša Bosni povratiti stara prava. Lastriću je to uspjelo. Papa Klement XIII bukom »Pastoralis officii« od 15. prosinca 1758. povratio je Bosni stari naslov, žig, prava i povlastice.⁸⁾

2. Nastanak djela *Epitome vetustatum*

U raspravama i polemikama Lastrić se često pozivao na djelatnost franjevaca kroz povijest u Bosni i Hercegovini i u krajnjoj liniji ti njegovi argumenti bili su odlučujući. Bosna je imala samo tri formalna samostana, što je premalo; a nije imala ni odgojnih zavoda, što je bio jedan od uvjeta da neka pokrajina postane samostalna provincija. Odlučujući razlozi bili su stoljetni samoprijegor franjevaca iz Bosne i njihova široka pastoralna djelatnost. Trebalo je povijesno obraditi nastanak i djelatnost provincije Bosne Srebrene. Nitko ozbiljnije o njoj nije pisao. Nešto podataka moglo se naći u ljetopisima, samostana i u povijesnim djelima koja su se uzgredno doticala Bosne. Bilo je i nešto izvornih dokumenata po samostanskim arhivima. Barem je to trebalo prikupiti i pobilježiti.

Čim se Lastrić povratio iz Rima, dao se na posao. Prikupio je dosta građe i podijelio je u deset paragrafa pod naslovom *Commentariolum super Bosnensi provincia . . .*, Sutiska 1759. U predgovoru piše:

»Premda sam s nešto revnosti pretražio isprave provincijâ odijeljenih od naše, i ljetopise Reda do kojih sam mogao doći, jedva sam ovo malo našao, što ću ovdje u najkraćim crtama nastojati ispisati. Ali ne treba se čuditi što nam manjka mnogo starih spomenika. Nestalo ih je bilo zbog nemarnosti, bilo zbog sudbonosnih događaja (Prešućujem nemar onih na koje je spadalo da brižnije bilježe i čuvaju neke stvari), ali su tijekom stoljeća, ovu u svakom pogledu vrijednu žaljenja domovinu, često pogađali sve okrutniji i okrutniji udesi. U njoj se mogu vidjeti samo tragovi starih samostana, veoma utvrđenih kula, gusto naseljenih gradova, kojih je nekad — prema svjedočanstvima povjesničara — bilo mnogo, razasutih svuda po Bosni. I u tri preživjela samostančića, koji su — poput uništenih — više puta bili srušeni sa zemljom, bijesom vatre ili silnika, kakvi su se stari spomenici u njima i mogli sačuvati? . . .«.

Na 67 stranica veličine 290x210 mm obradio je prikupljeni materijal. Gotovo pola rukopisa posvetio je događajima i ljudima u Provinciji iz prve polovine XVIII stoljeća, gdje je i on sam bio sudionik i svjedok događaja.

8) Usp. (F. Lastrić), *Commentariolum super Bosnensi provincia*, (rukopis), Sutiska 1759, 86—92; J. Jelenić, »Ljetopis franjevačkog samostana u Kr. Sutjeski«, GZM XXXVII (1925), 10.

Lastrić je bio dobro upućen u cijelu problematiku oko djelidbe Provincije i njegovi glavni argumenti ušli su u papinsku bulu »Pastoralis officii«, pa je bilo logično da se on angažira i u obrani onoga što je s mukom postigao. Na provincijskom kapitulu u Fojnici u siječnju 1762. uz tekuću problematiku bilo je govora i o sudjelovanju na generalnom kapitulu koji je u lipnju bio zakazan u Mantovi. Zbog prolazne bolesti novog provincijala Franje Bogdanovića, bosanski kapitularci izabrali su Lastrića da ih on predstavlja na mantovanskom kapitulu. Lastrić je imao malo vremena za spremanje na put, a pretpostavljao je da će predstavnici Kapistranske provincije povesti raspravu o tome tko je stvarni nosilac tradicija Bosne Srebrene. Sam kaže da je prema onoj »predviđena koplja slabije tuku«, pred polazak na put napisao kratki spis pod naslovom *De antiquitate et natis provinciae Bosniensis*. Tu je on na 15 stranica opisao nastanak, djelatnost i djelidbe Bosanske provincije, a na koncu je stavio papinsku bulu »Pastoralis officii«. Pri prolasku kroz Veneciju na brzinu je otisnuo svoj rukopis i ponio ga sa sobom u Mantovu. Kad su stvarno predstavnici Kapistranske provincije na generalnom kapitulu pokrenuli parnicu protiv Bosne Srebrene, Lastrić je nekima od nadležnih usmeno objasnio, a drugima je podijelio tiskani sveščić i lako riješio parnicu u svoju korist.

Na povratku iz Mantove franjevci u Bosni zanimali su se za Lastrićev tiskani tekst. Mnogima nije mogao udovoljiti želji, jer ga je tiskao u malom broju primjeraka. Bio je svjestan da je njegovo djelce prekratko i da su u njemu spomenuti samo oni argumenti koje je predviđao da bi mogli navoditi predstavnici Kapistranske provincije. Zato se odlučio da ga popravi, proširi i ponovo tiska.

I ranije, a posebice nakon generalnog kapitula u Mantovi, Lastrić je pripremao za tisak svoja glavna književno-teološka djela *Nediljnik dvostruk*, *Svetnjak* i *Od' uzame*. Tim djelima dodao je i novo izdanje svoje povijesti. Ranije tiskani tekst i odredbe mantovanskog kapitula stavio je u prvo poglavlje. U drugom poglavlju opisao je nekadanji i suvremeni sastav Bosanske provincije, a u trećem Bosansko kraljevstvo. Djelu je dao novi naslov *Epitome vetustatum provinciae Bosniensis*, Venetiis 1765, str. 48. Oko tiskanja, korektura i drugih poslova u svezi s tim zadržao se u Veneciji godinu dana.

Kad se sredinom 1766. povratio u Bosnu, njegova književno-teološka djela bila su dobro primljena. I *Epitome vetustatum* je dobro primljeno, ali su na njega stizale i primjedbe i kritike. Zato Lastrić i dalje prikuplja povijesnu građu, traži novu literaturu da bi riješio neke od brojnih nepoznanica na koje je naišao u povijesti Bosanske provincije i Bosanskog kraljevstva. U to doba izašla je iz tiska i knjiga Mirka Pavića (Emericus Pavich) *Ramus viridantis olivae*, Budae 1766. u kome on na temelju rukopisa Ivana Stražemanca opisuje povijest Kapistranske provincije, odnosno njezinih samostana⁹⁾ On je na nekoliko mjesta korigirao Lastrićeve tvrdnje, posebice njegovu hipotezu o dolasku franjevaca u Bosnu. Pavićevo djelo potaklo je Lastrića da još više istražuje, a uprava Provincije obećala mu je da će djelo tiskati o svom trošku.

9) Usp. J. Jelenić, »Osvrt na povjesni pokret u Bosni Srebrenoj u XVII i XVIII. stoljeću« u *Ljetopis franjevačkoga samostana u Kreševu*, Sarajevo 1918, 8—9.

Kad je prvi dio novog izdanja *Epitome vetustatum* Lastrić bio već pripremio, dalmatinski franjevac Luka Vladimirović tiskao je, kao povijesni dokumenat, dekret »Cum divisa«. Lastrić je to shvatio kao dalje pretenzije Dalmatinske provincije na Hercegovinu, pa je spomenuti dekret ubacio u *Epitome vetustatum*, a uz njega, sitnim tiskom, vrlo opširan i oštar komentar. Novo izdanje bilo je gotovo sredinom 1775. Lastrić osobno, zbog bolesti i starosti, nije mogao ići u Italiju da nadgleda tiskanje, već je taj posao povjerio svom sestriću fra Martinu Vazgeču-Bilaviću, koji ga je u Ankoni dao tiskaru Petru Pavlu Ferriju.

Tek što je djelo poslao u tisak, Lastrić je dobio knjižicu Norinija Starograđanina (Luka Vladimirović, op. A. Z.) *Pr-pisanje početka kraljevstva bosanskoga...*, u Mleci 1775. u kojoj je na talijanskom jeziku tiskana »Ahdnama« i dva novija sultanska fermana. Lastrić je opazio da je Vladimirović »Ahdnamu« krivo datirao, pa je napisao »dodatak« za svoj *Epitome vetustatum*, u kome je ispravio godinu izdanja »Ahdname« i prepisao sva tri spomenuta dokumenta. »Dodatak« i stvarno kazalo poslao je u Ankonu koncem listopada.

Posljednjih dana prosinca 1775. dobio je Lastrić knjigu u dva sveska pod naslovom *Storia civile ed ecclesiastica della Dalmazia, Croazia e Bosna...*, Venezia 1775. Za petnaestak dana pročitao ju je i napisao recenziju i kritiku pod naslovom »Mali dodatak ovom Pregledu u povodu jedne nove povijesti«. Pred njega je stavio grb Bosanskog kraljevstva i sve skupa poslao u Ankonu. Tako je u drugoj polovici 1776. izašlo treće izdanje Lastrićeva povijesnog djela *Epitome vetustatum*. Zbog dva naknadna dodatka tiskar je dvaput povećavao cijenu. Isplaćeno mu je 66,25 talira tj. 132,50 groša.¹⁰⁾

3. Ciljevi Lastrićeva djela *Epitome vetustatum*

U prvom izdanju djela Lastrić je prikupio dokumente za eventualnu raspravu s franjevcima Kapistranske provincije. Iznio je one argumente »za koje sam — kako sam kaže — predviđao da bi se mogli navoditi«. Međutim, tijekom vremena nakupilo se i drugih problema o kojima je i on želio iznijeti svoje mišljenje. U njegovu djelu istaknuto je dvoje: obrana i povijest Provincije i historiografski opis Bosanskog kraljevstva do pada pod Turke.

a) Obrana i povijest Provincije

U predgovoru II i III izdanja Lastrić piše: »Kad je rodila posljednju kćer časnu Provinciju sv. Ivana Kapistrana, Bosanska je provincija bila dokinuta i svedena na kustodiju. Ona bi nad tom činjenicom tužno uzdisala, da se nismo odmah obratili s poniznom molbom prečasnom o. Klementu iz Palerma, tadašnjem generalu cijelog Franjevačkog reda i pružili mu ispravniji prikaz stanja. Preko njega učinili smo to isto i kod Njegove Svetosti pape Klementa XIII. Jedan i drugi, postupajući blago, kako im i ime kaže, zapovijedili su da se prava ove prastare provincije, majke mno-

10) Usp. Arhiv Provincije — Sarajevo, *Liber expensarum Provinciae ab anno 1771. Exitus* (rukopis).

gih drugih, moraju očuvati neokrnjena i da joj treba povratiti stari žig sa svim povlasticama i prijašnjim pravom prednosti. To su braća netom odjeljene provincije tako teško primila da su smjesta počela pripremati sve potrebno da stvar iznesu na skorom generalnom kapitulu u Mantovi i da sudbeno zatraže pravo prednosti. Mi smo se našli u velikom škripcu zbog kratkoće vremena, toliko i zbog nedostataka dokumenata, jer smo o tome bili prekasno obaviješteni (...) Unatoč svemu tome, marljivo smo i ne štedeći truda ispisali i sastavili, koliko su nam to spomenute neprilike dopuštale, ono što se nalazi u prvom poglavlju. Od toga treba izuzeti ono što smo dodali, a tiče se pravnog spora. Uradili smo sve to samo provizorno; ako bi nam netko osporio pravo na prednost (kao što je zbilja i osporio, pa je stvar riješena u našu korist), htjeli smo imati temeljite razloge, na koje će se sudska vlast osloniti...» (str. III—IV).

U prvom poglavlju Lastrić, uz pomoć djela Franje Harolda *Epitome Annaliun Ordinis minorum (...) concinnata ex octo tomis (...) Fr. Lucas Waddingus*, pokušava obesnažiti tvrdnje Marka Lisabonca i Franje Gonzage o nastanku Bosanske vikarije. U Gonzaginu djelu nalazi pogreške u svezi s nekim drugim povijesnim događajima, pa tvrdi da je vjerojatno pogriješio i u nastanku Bosanske vikarije. Kao dokaze za svoju hipotezu Lastrić uzima i neke aluzije ljetopisca Karla Peruđinca, povjesničara Franju Marczica iz djela *Apologia per l'Ordine de' Frati Minori...* i Danijela Farlatija. Widding mu je, premda je u originalu imao samo V svezak, najveći autoritet. Kad znamo povijesnu znanost onoga doba i Widdingov ugled, u odnosu na neke druge starije povjesničare, to nam je razumljivo.

Već smo spomenuli da je tiskanje dekreta »Cum divisa« Lastrić shvatio kao pretenziju dalmatinskih franjevaca na Hercegovinu. Zato on u svom komentaru obrazlaže što se u srednjem vijeku podrazumijevalo pod pojmom Dalmacija, a što pod Hercegovina. Svoje tvrdnje temelji na Sebastijanu Münsteru, Orbiniju i Farlatiju. Uz povijesne donosi i pravne argumente.

U drugom je poglavlju tiskao povlastice Bosanske provincije »koje nisu zastarjele, kao što je slučaj s mnoštvom onih što ih nabrajaju Widding, Gonzaga i drugi, ili koje barem mogu poslužiti našim potomcima kao pouka i uzor, ako im i kad im budu zatrebale« (str. 32).

To su povlastice o slanju studenata u inozemstvo, o odlasku u Rim bez dopuštenja vrhovne uprave, izboru vizitatora iz vlastite provincije, nepokretnim dobrima i drugo. Uz njih je stavio i dva originalna pisma Propagande, upućena bosanskom biskupu, u kojima ga ona kori i prijeti mu kaznama zbog njegovih samovoljnih postupaka. S tim je Lastrić indirektno htio reći i apostolskim vikarima u Bosni da i oni budu oprezniji. Tiskao je i nekoliko suvremenih izvora koji govore o pastorizaciji u Bosni. U trećem paragrafu ovog poglavlja bilježi i darove katoličkih vladara franjevci- ma Bosne i Srebrene (str. 47—49). Na koncu donosi »neka pisma koja nas štite i preporučuju i neka svjedočanstva da ne bi ostala zaboravljena« (str. 49—55).

U trećem poglavlju, prema ranije spomenutim autorima, obrađuje nekadašnji sastav Bosanske provincije. Mišljenje autora potkrepljuje s dva pisma pape Eugena IV i dekretom bosanskog kralja Stjepana Tvrtka, iz kojih zaključuje kuda se sve prostirala Bosanska vikarija. O suvremenom

opsegu Bosanske provincije kaže: »Sada je sačinjava jedino Bosansko kraljevstvo« (str. 64). Bilježi »razrušene, spaljene i napuštene samostane otkad je porobljena Bosna počela uzdisati a njezinim se uzdasima ne nazire kraja« (str. 66).

Popis vikara Bosanske vikarije u III izdanju preuredio je prema podacima što ih je dobio od Vinka Blaho, ljetopisca ugarske provincije sv. Spasitelja. Tu se služio i Franjom Gonzagom, Franjom Varadincem, petim sveskom Widdinga, Franjom Haroldom i Mihaelom iz Napulja. Usput, na nekoliko mjesta, korigira tvrdnje Mirka Pavića u vezi s pojedinim bosanskim vikarima. Uz vikare u daljnim paragrafima nalazimo popise provincijala, generalnih vizitatora, generalnih definitora izabranih iz Bosne Srebrene, biskupa članova Bosanske provincije, pisaca Bosanske provincije koji su tiskali svoja djela i cismontanskih provincija.

U šestom poglavlju iznesene su nevolje što su ih »ponekad bosanski franjevci pretrpjeli zbog biskupa« i zbog parničenja s pravoslavnim patrijarsima. Pobilježeni su i neki suvremeni događaji.

b) Povijest Bosanskog kraljevstva i prirodne ljepote Bosne

Uz povijest Provincije Lastrić je u II i III izdanju obradio i kratku povijest svoje domovine Bosne.

»Pročitao sam — piše on — kako je neki ozbiljan povjesničar rekao da je za svakog čovjeka sramota ako ne pozna kraja u kojem boravi, ako ne zna kako je u njega došao i od kojih je pređa potekao« (str. 94).

Obišao je neke evropske zemlje, vidio mnogo krajeva i gradova pa mu je bilo krivo što je njegova domovina Bosna gotovo nepoznata ili krivo predstavljena obrazovanim ljudima u Evropi. Za Evropu Bosna je samo jedan mali dio Turskog Carstva. O njoj dugo vremena gotovo ništa nije pisano; o njezinoj povijesti i ljepotama hotimično se šutjelo »zbog tajne državne politike«. Zato Lastrić iz domoljubnih pobuda na latinskom jeziku opisuje prošlost Bosne i njezine ljepote.

- 1) Ime Bosna ima svoje daleko podrijetlo sakriveno u tami prošlosti. »Različita su glade toga mišljenja pisaca — piše Lastrić. — Međutim nije tako samo s Bosnom, nego nema gotovo nijednog naroda koji ne pruža građu za raspravljanje — odakle mu ime i otkud vodi podrijetlo« (str. 94).

Odbacuje Farlatijevo mišljenje da je Bosna dobila ime po istoimenoj rijeci koja kroz nju protječe, a prihvaća Orbinijevo tumačenje da je zemlja dobila svoje ime po narodu.

»Ako je zemlja dobila ime po rijeci — pita se Lastrić — zašto su stari pisci zvali ovaj kraj 'Gornja Mezija' i 'Dardanija', kad je ta ista rijeka uvijek u njoj bila?« (str. 95).

Jasno mu je da Bosna nije uvijek imala iste granice. Njega zanima vrijeme bosanske samostalnosti, pa iz tog vremena uzima i njezine granice.

»Bosna je, dakle, kao kraljevstvo, dok je doživljavala svoj procvat, imala više banovina, kneževina i drugih upravnih jedinica ili pokrajina. Graničila je s istoka s rijekom Drinom, koja utječe u Savu, s juga s Dubrovačkom Republikom i Primorjem (to je izduženi pojas s ovu stranu Jadranskog mora), — sa zapada (prema nekima) sa Cetinom, Kravavskim planinama i rijekom Unom« (str. 113).

O bosanskim banovima piše:

»Budući da nije bilo slovinskih kraljeva koji bi upravljali ilirskim pokrajinama i kraljevinama u jedno skupljenim, one su bile odijeljene jedna od druge i rastavljene upravnim jedinicama. Župani su bili na čelu manjim pokrajinama a većima, kao što je Bosna, vladali su banovi. Ponekad je jedan te isti bio na čelu Bosne, Hrvatske, Dalmacije i Raške. Međutim, vlast bosanskih vladara kao da se uvijek protezala od Save do Jadranskog mora, i od Novog Pazara na zapadu do rijeke Tilura ili Cetine. U tom je prostoru Humska kneževina ili Vojvodstvo sv. Save i to već tada, prije nego što su banovi dobili kraljevsko dostojanstvo« (st. 95—96).

Pokupio je podatke o bosanskim banovima Boriću, Kulinu, Nikoli, Zibislavu i Ninoslavu. Iza tih podataka stavio je ovakvu napomenu:

»Posljednji od slovinskih kraljeva, Krešimir, kralj Bosne i Hrvatske, udao je jedinicu kćer za ugarskog kralja i umro bez muškog potomka. Ugarski kraljevi koji su od nje potekli počeli su uzimati naslov 'gospodari Hrvatske i Bosne'. Međutim, narod ni jedne ni druge pokrajine nije volio da se njima pokorava, nego su im upravljali vlastiti banovi« (str. 97).

Dok govori o hrvatsko-ugarskim kraljevima, koji su vladali Bosnom, poziva se na Orbiniya, Farlatija i Mirka Pavića, a kritizira Andriju Kačića-Miošića.

U trećem paragrafu sedmog poglavlja Lastrić obrađuje bosanske kraljeve. Prvo bilježi svih sedam kraljeva i kraljica, a onda se osvrće na tvrdnju Andrije Kačića-Miošića za kojim se poveo i Mirko Pavić u vezi sa smrću Stjepana Kotromanića i trojicom Tvrtkâ, bosanskih kraljeva. Kad govori o borbi oko prijestolja, početkom XV stoljeća, veli da »je Bosna u isto vrijeme podnosila i izdržavala tri kralja. Želio bih, čitatelju, da se ne čudiš — piše Lastrić — jer je Rim katkad trpio i izdržavao u isto vrijeme trojicu papa« (str. 102).

Propast Bosanskog kraljevstva Lastrić povezuje s kaznom za grijehe i propuste dvojice posljednjih kraljeva Stjepana Tomaša i njegova sina Stjepana Tomaševića, držeći se Orbiniya i neosnovanih priča koje su kolale u drugoj polovici XV stoljeća.

»Ovaj kralj Toma, među mnogim hvale vrijednim djelima, učinio je jedno odurno. Kad je, naime, Mehmed II preodjeven unišao u najjaču tvrđavu Jajce, s namjerom da je ispita, i kad su ga prepoznali, ne samo da ga nije zatvorio itd., kako je trebalo, nego ga je, nakon što mu je iskazao počast i dao darove, i pustio. Koji se kršćanin ne bi zgrozio nad ovim zločinom? Kad je ugarski kralj Matijaš saznao za ovo Tomino nedjelo, još se žešće na njega okomio. Pobunio je protiv

njega njegova nezakonitog sina Stjepana i brata mu Radivoja nepoštenim i zamaljivim obećanjima da ga ubiju, što bezbožni ocubojice i učiniše» (str. 106).

Smrću posljednjeg bosanskog kralja i padom Bosne pod tursku vlast pre-staje Lastrićevo zanimanje za povijest, jer počinje »ropstvo pod kojim stegnemo do dana današnjega« (str. 107).

2) U posljednjem poglavlju Lastrić na sedam stranica opisuje geografiju i prirodno bogatstvo Bosne i Hercegovine. »Vrijednost i ljepota ovog kraljevstva — piše on — uistinu je manje poznata svijetu, pa se ne usuđujem da je opišem, makar to bilo iskreno, a da se taj prikaz kritičarima ne učini izmišljen i pretjeran. Silnik koji ovdje kroji pravdu zavio je sve to u tamu a povijesničari, geografi i kozmografi, budući da ne poznaju ove krajeve, crno ih prikazuju i njih se većinom površno dotiču. Stoga se događa da prešute unutaraju vrijednost ovog tla, pa nastoje opisati samo surovost i neprijaznost planina. No onaj tko bi se oslanjao više na vlastito iskustvo nego li na prikaze povjesničara, sigurno bi potvrdio ovo što ćemo reći« (str. 107)

Bosna je, priznaje Lastrić, planinska zemlja, ali ona je »bogato protkana krasnim i raznolikim livadama i gajevima. Natapaju ih potočići iz izvora, pa one gode pogledu i razveseljuju srce. Nema rijeke koja s obje strane ne bi bila okružena obrađenim njivama i oranicama — što ravnim što brežuljkastim — i to vrlo rodnim«.

Bosanske rijeke i potoci obiluju ribom, a njezino tlo sposobno je da se na njemu gaje žitarice, povrće, voće svake vrste i uzgaja krupna i sitna stoka. Ima raznog rudnog bogatstva »minerala svake vrste i teško bih vjerovao da postoji neka kovina koje ne bi bilo u utrobi bosanskog tla«. Tako »Bosna posjeduje sve potrebito za prijatan ljudski život, a obiluje onim čime se može napuniti vladarska blagajna. Ipak, kako smo gore rekli, jer se sve to prikriva, kršćanski vladari malo cijene ovo kraljevstvo, koje je i te kako vrijedno. To je stvar dostojna žaljenja!«

Nakon toga Lastrić gotovo poziva kršćanske vladare da zauzmu Bosnu. Što ih u tome priječi, — pita se on?

»Možda se plaše sjene brojnih tvrđava, koje ipak, uz suvremenu vojničku vještinu (izuzevši vrlo mali broj) nemaju nikakva značenja«. Poimence nabraja 59 gradova i tvrđava u Bosni, i to »one koje su opasane zidovima i na turski način opskrbljene vojničkom posadom«.

Sumirajući svoj prikaz o vrijednosti bosanskog tla, Lastrić piše:

»Tko bi htio posebno prikazati ljepotu položaja gradova i gradića smještenih uz rijeke i potoke, prijaznost zraka barem u ljetno doba, zdravo podneblje, izvore živih voda, plodnost ravnica što se pružaju s obadvi-je strane rijeka o kojima smo govorili, pašnjake u prodolinama, krasote proplanaka protkanih čas gajevima, čas livadama, zaista bi morao raspresti mnogo duže izlaganje, nego što nam je bila namjera u ovo kratkom prikazu« (str. 107—111).

4. Vrijednost djela *Epitome vetustatum*

O Bosni i Bosanskoj provinciji pisano je i prije Lastrića. Mnoge događaje pobilježili su ljetopisci Reda i Provincije, povjesničari i geografi. Od njih spominjemo one s kojima se Lastrić služio: Sebastijan Münster, Marko Lisabonac, Franjo Gonzaga, Mavro Orbini, Luka Wadding, Lovro Miniati, Ivan Ančić, Franjo Varadinac, Franjo Harold, Mihovil iz Napulja, Andrija Dubočanin, Sebastijan Dolci, Franjo Marczic, Karlo Perudinac, Andrija Kačić-Miošić, Mirko Pavić, Danijel Farlati, Luka Vladimirović, Đanantonio Bomman i Filip Cluvari. Svi se oni, uglavnom fragmentarno, dotiču Bosne i njezinih stanovnika ili bilježe događaje za koje su čuli ili su ih sami doživjeli. Međutim, Lastrić je ovim svojim djelom prvi pokušao znanstveno pristupiti povijesti Bosanske provincije i Bosanskog kraljevstva. Time je postao začetnik moderne historiografije Bosne i Hercegovine. Stoga je važno reći nešto o Lastrićevu pristupu povijesti i značajkama njegova djela.

a) Lastrićev pristup povijesti

Obraćajući se čitateljima, Lastrić piše:

»Svjestan sam i ne stidim se iskreno priznati da nisam stručnjak, niti da imam sposobnosti nastupati kao povjesničar. To vrijedi tim više na ovom području, gdje ima vrlo malo dokumenata, a vrlo ih mnogo nema. Prisilila me, dakle, jedino potreba, spomenuta već prije u predgovoru, da objavim posve sažeti Pregled starina Bosanske provincije. Prisililo me, zatim, poštovanje i, rekao bih, poslušnost prema osobama kojima dugujem obadvoje, a koje žele, iako me na to ne sile, da ovo djelo ponovno tiskam, prošireno nekim bilješkama, posebno o građanskoj Bosni, jer te stvari iščezavaju u pepelu zaborava« (str. V).

Premda se Lastrić skromno i oprezno predstavlja kao historiograf, njegovo ga djelo predstavlja drugačije. Spominje da se služio sutješkim i fojničkim samostanskim arhivom, da mu je iz Ugarske neke dokumente poslao Vinko Blaho, a onda navodi 14 tiskanih djela. U svoja dva dodatka citira ili aludira i na druga povijesna ili zemljopisna djela. Pregledao sam staru sutješku i fojničku knjižnicu i ustanovio da je Lastrić imao na raspolaganju još dosta djela povijesna sadržaja. Za *Epitome vetustatum* upotrebljavao je izvore starije poznate povjesničare i najnoviju povijesnu literaturu. Gotovo pola upotrijebljenih djela tiskano je sredinom ili drugoj polovici XVIII stoljeća.

Ako je sumnjao u neke povijesne izvore ili tvrdnje, Lastrić to nije krio nego je izričito naveo. U popisu bosanskih provincijala piše:

»Premda se u nekoj knjižici, tiskanoj pod imenom g. Plinija Neretvanca, navodi broj provincijala svih godišta, kao da izbori nikad nisu izostali, ja ipak ne prihvaćam početak toga popisa. *Prvo*: zbog razloga koje sam opisao gore u I pogl., III §, br. 3, i IV pogl., II §, br. 3. *Drugo*: jer se početak toga popisa ne nalazi ni u kojem poznatom spisu. *Treće* jer drugi pisci s ponosom navode izvore odakle uzimlju svoje tvrdnje, a Plinije prešućuje ime svoga čuvara starina, kako ga naziva. Sumnjam dakle, da taj popis nije vješto preuđen za neki, meni nepoznati, cilj ili izvađen iz lažnih izvora« (str. 75).

Slično piše i kod prikaza bosanskog kralja Tvrtka I. Lastrić je od spomenutog Vladimirovića preuzeo jedan dokumenat iz 1342. a onda kaže:

»Ovim dekretom kralj nas franjevce obasipa svojom zaštitom, mnogim povlasticama i milostima i visoko nas uzdiže. Pa ipak- ja ga ne navodim opširnije, jer mi izgleda lažan, bilo da misli na Tvrtka I ili na Tvrtka II« (str. 102).

A kad je iznio različita mišljenja o imenu kralja, Lastrić se ponovno osvrće na tek tiskano Vladimirovićevo djelo:

»Uostalom, pronašao sam ne samo ovaj dekret nego i neke druge koje je taj isti pisac tiskao u nekim malim knjižicama, koji mi izgledaju povadeni iz lažnih izvora, premda ne želim isključiti neki bolji sud o tome« (str. 103).

Svoj pristup povijesti i gledanje na nju Lastrić iznosi u »Malom dodatku« osvrćući se na djelo *Storia civile ed ecclesiastica* u kome su podvrgnute kritici njegove tvrdnje iz II izdanja *Epitome vetustatum*.

»Premda je učeni pisac smatrao da treba da me ispravi s obzirom na granice pokrajina i država o kojima govori, neka nitko ne misli da me je povrijedio ili da se ja zbog toga osjećam uvrijeđen. Ja sam već jedanput izjavio, što se jasno vidi iz Pregleda, da nikom ne navješćujem rata, niti koga izazivam na raspravu, nego da svakom dopuštam da zastupa svoje mišljenje. Ja također nisam prešutio da ima mišljenja koja se mojim protive. Ipak sam s pravom mogao prihvatiti mišljenje, koje se bolje slaže s razumom i koje, kao i ja, zastupaju pisci velika glasa i starine. Nužno je bilo samo da ništa ne ustvrdima nepromišljeno i konačno, nego kao pretpostavku...« (str. 129).

Onda najnovijim djelom Danijela Ferlatija *Illyricum sacrum* potkrepljuje svoje ranije tvrdnje.

Uz djelo *Storia civile ed ecclesiastica* došla je do Lastrića priča kako je Đanantonio Bomman, zamoljen od dalmatinskog franjevca Gašpara Vinjalića da mu u djelu popravi talijanski jezik, uzeo Vinjalićevo djelo i počeo ga, uz male preinake, tiskati pod svojim imenom. Ime, istina, nije stavio u naslov nego iza predgovora. Lastrić se ne želi osvrtni na te priče.

»Ja te trice mimoilazim pa volim više pretpostavljati da je pisac prešutio svoje ime i naslov iz skromnosti, nego da donesem kriv sud.

Rekao sam da se čudim što ocjenjivači traže dlaku u jajetu, ali se još više čudim onima koji imaju slab vid i procjenjuju djelo samo s površine ne zalazeći u njega dublje. Stoga optužuju Bommana da je neprijateljski raspoložen i pristran prema Bosni, jer nije dopustio da se na njegovoj topografskoj karti stavi i trag ovog kraljevstva. Ali budući da ja vidim Bosnu, iako ne izričito nego prešutno, pod, istina, zastarjelim imenom Sredozemne Panonije, mogu ih prekorigiti da slabo vide. Bomman se, štaviše, pokazuje nama sklonim i prijatelj onoga što je pravo, jer se nije bojao reći istinu protiv dekreta pečasnog Ebo-re... (str. 130—131).

Uz uloženi trud i dosta prikupljena gradiva Lastrić je svjestan svojih nedostataka.

»Zapisao sam ovdje neke podatke koje sam silom prilika a ne privučen sklonošću morao zabilježiti, iako nisam povjesničar te iako nemam povjesničkih pomagala. (...) Jedina mi je želja i cilj da potaknem buduća pokoljenja našega naroda da nastave njegovati ovu suhu granu znanosti, koju ni naši stari nisu razvijali. Ja sam se ovim počeo baviti gotovo kao osamdesetgodišnjak, drhtavih ruku, upola slijepih očiju i na izmaku tjelesne snage. Nadam se da kasniji naraštaji neće prezreti moj trud zbog oskudnosti i nesavršenosti ovog djela. Umjesto toga nadam se, kad dođu do bogatijih dokumenata i ako budu živjeli u sretnijim vremenima, da će ga, natječući se, proširiti i usavršiti. Neka bude tako!« (str. 94).

b) Značajke Lastrićeva djela *Epitome vetustatum*

Treće izdanje djela *Epitome vetustatum* posljednje je što je Lastrić napisao i tiskao.

»Nije me vukla želja za isticanjem — piše on — a još manje pohlepa za dobitkom, nego samo namjera da spasim čast svoje plodne majke Provincije« (str. 129).

Njegov raniji životni put bio je drugačije usmjeren. Završio je filozofiju i teologiju u srednjoj Italiji, položio lektorski ispit iz filozofije i predavao tri godine filozofiju u Požegi. Odatle je, zbog oskudice osoblja, premješten u Bosnu i u sutješkom samostanu vršio dužnost učitelja novaka, đaka i bio vrlo aktivan pastoralni radnik. Fizički snažan, mlad i ambiciozan savjesno je obavljao svoje dužnosti, a svojim sposobnostima — u vrijeme podjele Provincije 1735 — stavio se na čelo franjevaca iz Bosne. Tada je bio imenovan kustosom Provincije, a šest godina kasnije izabran je za provincijala i pune četiri godine vodio Provinciju. Kad se kasnije povratio u Bosnu, osjetio je nedostatak homiletsko-katehetskih priručnika za svećenike, pa je s toga podučja napisao i tiskao četiri knjige. Kad sve ovo imamo u vidu, moći ćemo lakše uočiti i neke značajke njegova povijesnog djela.

1) Lastrić pristupa proučavanju povijesti kao čovjek izobražen i iskusan u pisanju. Njegovo *Epitome vetustatum* metodički je dobro koncipirano. Podijeljeno je u osam poglavlja, svako poglavlje, već prema potrebi, dijeljeno je na paragrafe, a paragrafi na brojeve. Kod tiskanja je, radi preglednosti, upotrebljavao obična (garmond), kurzivna i sitna (petit) slova. Na vrh stranice stavio je broj poglavlja i paragrafa, a na margini kurzivom otiskivao kratki sadržaj teksta. Opaske u tekstu obilježio je slovima, a tiskao ih je na koncu svakog paragrafa. Iza predgovora i dopuštenja za tisak stavio je sadržaj djela po poglavljima i paragrafima, a na koncu, na pet stranica, donio je stvarno kazalo, gdje je uz svaki pojam zabilježio stranicu i marginalni broj. Treće izdanje je najpreglednije, ali ni prethodna dva metodički mnogo ne zaostaju.

2) Lastrić nije završio studij povijesnih znanosti, ali je kroz studij filozofije i teologije i čitajući suvremena djela iz povijesti usvojio kritički pri-

stup izvorima i literaturi. Svoje tvrdnje temelji uglavnom na dokumentima i tuži se što u Bosni

»nema mnogo toga što je potrebno da se upotpuni kakva takva mala povjesnica« (str. IV).

Odmah u početku bilježi arhive i literaturu,

»da me netko ne bi optužio da sam zbog navedene stvarne nestašice dokumenata stavio nešto nepromišljena u ovo sitno djelce« (str. V).

Uočava mnoge nedostatke starije literature, jer su o Bosni uglavnom prepisivali od starih autora, koji nisu poznavali geografiju Bosne, pa su se tako o njoj uvukle razne pogreške.

3) Dok piše, Lastričeve su asocijacije brze i jasne, a njegov slijed logičan. Trudi se da provede Ciceronov princip istinitosti i autentičnosti u pripovjedanju o prošlim događajima. Doslovce unosi i neke povijesne dokumente u čiju vjerodostojnost sumnja, da se kakvi-takvi sačuvaju, jer »te stvari iščezavaju u pepelu zaborava« (str. V). Uz obradu povijesnih zbivanja u svoje djelo unosi zapažanja iz geografije, arheologije, toponomastike, etnologije, etnografije, kulturne povijesti i prava. Bilježi i svoje osobne uspomene iz života i pastoralnog rada, razgovore sa stručnjacima i prijateljima.

4) Djelo je napisano na latinskom jeziku. Kao potencijalne čitatelje Lastrić je imao pred sobom franjevce, povjesničare i izobražene ljude u Evropi. Njima je želio objasniti franjevačku djelatnost u Bosni kroz stoljeća i predstaviti im povijest i ljepote svoje domovine. Budući da piše na latinskom jeziku, izbjegao je eventualnoj cenzuri turskih vlasti. Njegov strateški popis turskih gradova i tvrđava u Bosni, oštre riječi protiv turske vlasti i pokrajinskih funkcionara nisu povlačile političke reperkusije.

5) Čitatelj se ne može oteti dojmu da se kroz cijelo djelo provlači jedna od čestih monaških rasprava: tko je veći, stariji, časniji? Lastrić je bio motiviran upravo tim pitanjima. On tu nije vidio ništa loše. Bio je svjestan da živi u vremenu kad je starost bila ujedno i znak zasluga i predmet časti, kad su prednost i stara prava ili čvrsta obrana protiv bilo kakva nasrtaja na teritorij ili djelatnost zajednice a dobra iskaznica za široku javnost. Nije se tu radilo o nekoj običnoj raspravi, nego se postavljalo pitanje tko će biti baštinik tradicija, Bosna ili prekosavski krajevi. Za Lastrića i njegovu generaciju to je bilo vrlo važno i nije se smjelo prepustiti slučaju. Moralo se ozbiljnije angažirati i zbog toga što je Bosna i Hercegovina bila još jedina pokrajina koja je ostala pod turskom vlasti. S ranijom reputacijom u Redu bit će ljepše primljeni i oni i njihovi studenti u inozemstvu. Radilo se o tome da se Bosni prizna kontinuirana franjevačka djelatnost kroz stoljeća, da ne bi franjevci drugih provincija mislili da je do djelidbi dolazilo zbog pomodarstva ili nezdravih ambicija pojedinaca, što je u XVIII stoljeću bio dosta čest slučaj. Zato Lastrić u *Epitome vetustatum* unosi i manje važne dokumente i dokazuje neke gotovo nevažne činjenice.

6) Lastrić je odgojen u renesansnom duhu gdje je bio razvijen kult prošlosti; uzdiše za slobodom i samostalnošću Bosanskog kraljevstva. Svijest o slobodi i samostalnosti prenosila se među franjevcima i katolicima s poko-

ljenja na pokoljenje i nije se gasila, premda je turska vlast trajala već preko tristo godina. Kod Lastrića se ona osjećala jače nego drugdje. Za njega je ropstvo nečasno i zato sa smrću posljednjeg bosanskog kralja prestaje i povijest Bosne. U sebi i kod svojih čitatelja on pothranjuje nadu, »kad prestane zima silničke vlasti, kad protutnji grmljavina, kiša i grad toljaga (...)« prispjet će »vesela jesen branje plodova« (str. 15). Grijesi su jedan od razloga zbog čega je propalo Bosansko kraljevstvo. Posljednji bosanski kralj »nije dugo držao žezlo jer je brzo grijeh ocubojstva stigla kazna uništenja« (str. 107). Naši su grijesi, prema Lastriću, razlog zbog kojih se ropstvo toliko oduljilo.

7) Svojim djelom *Epitome vetustatum* Lastrić je želio svojim suvremenicima pružiti i svojevrstan priručnik najnovijih odobrenih bosanskih povlastica. Pobilježio je, radi orijentacije, i sve provincije cismontanske franjevačke obitelji. U tom dijelu, a i u nekim drugim, susrećemo ljetopisno niza nje dokumenata ili mozaičko slaganje prikupljenih podataka.

8) U povijesnim raspravama ponegdje se može zamijetiti da autor posjeduje skolastičku filozofsku izobrazbu. Kad je Bomman napravio nekoliko pogrešaka iz geografije Bosne, Lastrić ga ovako kritizira:

»Kako se onaj koji pozna ove krajeve može uzdržati od smijeha kad naiđe na ovakva protivrjeđja? Zamisli sličnu stvar pa te molim, dragi Bommane, presudi i donesi odluku. Ja kažem da je Jadransko more sjeverna granica Italije a južna granica Dalmacije i njezinih otoka. A onda, kad nabrajam glavne gradove Dalmacije, reknem da su to, uz ostale, Ankona, Sinigaglia, Asiz...

Zar ne bih time kod tebe izazvao smijeh? Tako i ti, dragi moj, tjeraš sve one koji poznaju ove krajeve na smijeh kad stavljaš glavne gradove Bosne u svoju Hrvatsku. Pozivam te stoga, dragi moj, da ovu pogrešku ispraviš; ili da spomenute gradove (kao Samson vrata Gaze) prenceseš preko obale Vrbasa na istočnu stranu, ili da priznaš istinu da se Bosna znatnim dijelom proteže s onu stranu Vrbasa« (str. 132—133).

9) I u dijelu *Epitome vetustatum* susrećemo Lastrićevu koleričnu upornost koju nije smela ni slomila ni turska kubura, iz koje je u sutješkom samostanu bio ranjen, ni ogovaranja i sumnjičenja franjevac, ni crkvene kazne koje su mu često visile nad glavom. Na neke ranije osobne nesporazume on i u *Epitome vetustatum* indirektno odgovara ili barem aluzijama nakazuje šta je mislio i želio. Istina, sve je to u mnogo blažem tonu nego što je to ranije činio u svojim pismima i živom riječi.

5. Utjecaji Lastrićeva povijesnog djela

Treće izdanje djela *Epitome vetustatum* u Bosni je lijepo primljeno. Provincijal Bonaventura Benić odstupa od običnog kancelarijskog načina dopuštanja za tisak i piše:

»To nam je djelo bogodano podario muž, koji ima gotovo osamdeset godina, no koji je na književnom polju vrlo okretan; u njemu je on vrlo kratkim a jasnim načinom, obilno i učeno, iznio na svjetlo ono što je, prekriveno prahom starine i najdubljim tminama, spavalo mrtvim

snom. O tome se, na našu štetu dijelom šutjelo a dijelom se na to ravnodušno zaboravljalo. U svom djelcu on je toj starini uvelike rasvijetlio zagubljene spomenike, svojim bistrim perom on je skladno izmorio raznolika naziranja novijih, i napokon, on je našim potomcima ostavio mnoge korisne primjere da se u njih ugledaju« (str. VIII).

I u široj javnosti djelo je bilo brzo zapaženo. Član ugarske provincije sv. Spasitelja Virgilije Greiderer osvrnuo se na Lastrićevu hipotezu o dolasku franjevaca u Bosnu. Dalmatinski povjesničar Gašpar Vinjalić pisao je Lastriću i obavijestio ga kako djelo *Storia civile ed ecclesiastica* nije Bommanovo nego njegovo djelo. Neke tvrdnje koje je Lastrić kritizirao u »Malom dodatku« Bomman je unio na svoju ruku. Lastrić mu je u odgovoru izrazio sućut zbog neljudskog Bommanova postupka i čudio se svom prijatelju provincijalu Radmanu što je Vladimiroviću dopustio da tiska dekret »Cum divisa«. U pismo od 25. veljače 1777. Lastrić u svezi s djelom *Epitome vetustatum* piše Vinjaliću:

»Da nisam gotovo osamdesetgodišnjak, da mi je barem dvanaest godina manje i da mi ne dršću ruke, sigurno bih ponovno tiskao *Epitome*, ne samo da ga proširim, nego jer sam nakupio mnogo novih podataka kojih ranije nisam imao«¹¹⁾.

Te njegove nove podatke, barem što se tiče nastanka Bosanske vikarije, vjerojatno možemo pročitati u Benićevo pismo Virgiliju Greidereru, rujna 1777¹²⁾.

Lastrićevom smrću, a i zbog drugih velikih povijesnih događaja u Evropi koncem XVIII stoljeća, nastala je stagnacija u životu i djelatnosti Bosne Srebrene¹³⁾. *Epitome vetustatum* je franjevcima glavno povijesno štivo što se tiče Bosanske provincije i Bosanskog kraljevstva, Osim nekoliko ljetopisaca nitko se u Bosni nije ozbiljnije bavio poviješću. Na to se (1851) tuži Ivan Franjo Jukić.

»Bošnjaci pak, koji su mogli, nisu marili, njima je milije znati zemljopis od nove Holandije i Kanade, nego od svoje otačbine. Jedinu Očevac Fr. Filip Lastrić, nešto malo al dobro pisao je, i da ga budu drugi slijedili dosad bi potpunu geografiju i historiju Bosne imali — naša nemarnost jest naš glavni neprijatelj uvijek bio!«¹⁴⁾.

Svi bosanski šematizmi — osim najnovijeg — crpili su uglavnom iz djela *Epitome vetustatum* podatke o povijesti Bosanske provincije. A kad je u drugoj polovici XIX stoljeća ponovno oživjelo zanimanje za povijest Bo-

11) Usp. J. Jelenić, *Spomenici kulturnoga rada franjevaca Bosne Srebreničke*, Mostar 1927, 178—186.

12) Benićevo pismo nalazi se prilijepljeno uz njegov ljetopis u Kr. Sutjesci. Lastrić je povrh njega napisao: »Vindiciae ad Epitomeam: quas erudite eddidit A. R. P. Bon-ra Benich, contra negantes antiquit. etc.«. Kasnije sam ga pronašao otiskanog na 15 stranica u Ankoni 1777. s početnim riječima *Cum Auctor Epitome*.

13) Usp. S. M. Džaja, *Katolici u Bosni i zapadnoj Hercegovini na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće*, Zagreb 1971. a

14) I. F. Jukić, *Sabrana djela*, I, Sarajevo 1973, 165.

sne, Lastrićev doprinos i djelo bili su posebno cijenjeni. Upotrebljavaju ga franjevački povjesničari Anto Knežević, Martin Nedić, Rafo Barišić ml., Ignacije Strukić, Dobroslav Božić, Mijo Vjenceslav Batinić, Jeronim Vladić, Julijan Jelenić i drugi.

Lastrićev je povijesni rad pionirski, ali vrijedan za cjelokupnu povijest Bosne. Pored specifičnih zadataka koje je život i potreba katolika i franjevaca u Bosni pred njega stavila, njegovo je djelo *Epitome vetustatum* povijesnim spoznajama odgajalo svijest i podizalo ponos. Odatle je ono nadraslo problematiku svoga vremena i u kulturnom pogledu uralo u bosanskog čovjeka. Ove godine biblioteka »Kulturno nasljeđe« tiskat će *Epitome vetustatum* u hrvatskosrpskom prijevodu. Tako će i šira javnost biti bolje upoznata sa začetnikom moderne historiografije Bosne i Hercegovine.

ZUSAMMENFASSUNG

BEWEGGRÜNDE UND ZWECK DES GESCHICHTSWERKES LASTRIĆ'S EPITOME VETUSTATUM BOSNENSIS PROVINCIAE (ZUM 200 — JÄHRIGEN TODESTAG DES AUTORS)

Vor mehr als zwei hundert Jahren erschien zum dritten Mal das Geschichtswerk *Epitome vetustatum Bosnensis provinciae* des bosnischen Franziskanerpater Filip Lastrić-Očevac (1700—1783). Eigentlich zeigt er relativ spaet das Interesse fuer die Geschichte, naemlich erst in der Zeit als er die Interessen der Franziskanerprovinz Bosnien in Rom verteidigte. Sein Werk *Epitome*¹ (1762) ist eine kurze historisch-polemische Schrift, die sehr viel Aufsehen erregt hat. Das hat Lastrić bewogen, weiterhin das Geschichtsmaterial zu sammeln, um die Resultate seiner Forschung in *Epitome*² (1765) auf 48 Seiten zu veroeffentlichen. Die dritte Auflage des gleichen Werkes³, von dem hier die Rede ist, erschien auf 146 Seiten (1776) in Ankona.

Lastrić schreibt die Geschichte der bosnischen Fraziskaner provinz und des bosnischen Kocnigtum. Dazu benutzte er alle wertvolleren Quellen, die sich in den Fraziskanerkloestern fanden. Darueber hinaus hat er sich auch an die Leute in anderen Regionen gewandt, um an die vollstaendigere Dokumentation fuer sein Geschichtswerk zu kommen. Im Vorwort fuehrt er die Literatur an, die er benutzt hat. Darunter nennt er zwanzig Fachwerke seiner Zeit mit ausdruecklicher Bemerkung, »damit mich niemand beschuldigt, dass ich wegen des Mangels an Dokumentation etwas Unbedachtes in dieses kleine Werk hineingeschrieben habe.«

Obwohl sich Lastrić als Historiograph bescheiden und vorsichtig vorstellt, laesst ihn dennoch sein Werk im guten Licht erscheinen. Er prueft die Quellen kritisch, waeHLT die Literatur sorgfaeltig und erst dann stellt er seine Geschichtsthesen auf. Dabei sagt er ausdruecklich: »Ich moechte niemandem den Krieg erklaeREN, noch jemanden zur Disput verleiten. Jeder soll seine Meinung vertreten. Ich habe auch nicht verschwiegen, dass es Meinungen gibt, die von meiner Meinung ganz abweichen. Dennoch habe ich mich, wie ich meine, mit Recht fuer die Meinung entschieden, die sich mit Verstand in Einklang bringen laesst und die von den Schriftstellern hohen Ranges und Altertums vertreten wird. Es war notwendig, darauf zu achten, dass nichts Unbedachtes und nichts als endgueltig Sichereres behauptet wird, was nur den Namen der Hypothese verdient« (S. 129). Auf diese Weise hat Lastrić die juengsten Resultate der Geschichtswissenschaft in die Historiographie Bosniens hineingebracht.

Durch sein ganzes Werk weis sich Lastrić als ein grosser Patriot aus. Er beschreibet die Naturschoenheiten und-reichtuemern Bosniens sowie seine ruhmreiche Vergangenheit und verteidigt seine Grenzen, besonders im Suedwesten. Seine Geschichte hat er auf Latein geschrieben. um den europeischen Kulturkreisen zu beweisen, dass Bosnien nicht ein Teil des tuerkischen Keisertums ist, sondern ein Land mit eigenem Volk, eigener Geschichte und eigenem Reichtum von dem es leben kann.

Die Bahnbrechende Geschichtsarbeit von Lastrić ist von grosser Bedeutung fuer die ganze Geschichte Bosniens und Herzegowina. Neben den spezifischen Aufgaben, die ihm das Leben und die Beduerfnisse der Katholiken und der Franziskaner diktiert haben, weckten die in diesem Werk enthaltene Geschichtserkenntnisse das Selbstbewusstsein in Volk und wahrten seinen Stolz. Ueber die Problematik seiner Zeit hinaus uebte dieses Werk einen positiven Einfluss auf den bosnischen Menschen in kultureller Hinsicht aus. Auf diese Weise wurde Filip Lastrić der Urheber der modernen bosnischen Historiographie.

Mr Ilijas Hadžibegović

O PRIVREDNIM PRILIKAMA U BOSNI I HERCEGOVINI POSLJEDNJIH DECENIJA OSMANSKE VLADAVINE

Posljednje decenije osmanske vladavine u Bosni i Hercegovini predstavljaju vrijeme značajnih društvenih promjena. Pokušaji turskih sultana da reformama u administrativnoj, vojnoj, sudskoj i finansijskoj oblasti modernizuju osmansku državu i društvo dali su izvjesne pozitivne rezultate. Ukiđanjem feudalnih institucija: janjičarskog reda 1826, kapetana 1835, timarskog sistema 1839. i esnafske organizacije 1851. godine, stvoreni su izvjesni uslovi za slobodniji razvoj proizvodnih snaga.

Turske reforme doprinijele su slobodnijem razvoju gradske privrede, prvenstveno trgovine, postepenom propadanju balkansko-orijentalnih zanata i pojavi modernih zanata i kapitalističke manufakturne proizvodnje. Međutim, njihova suština nije dublje zadirala u ranije formirane ekonomsko-socijalne odnose na selu. Paralelno s degeneracijom timarsko-spahijskog sistema, tekao je proces čitlučenja koji se u Bosni i Hercegovini završava upravo onda kada su turski sultani činili prve reforme. Zahvatajući poljoprivredno stanovništvo, prvenstveno hrišćansko, proces čitlučenja, koji je značio svojevrsnu eksproprijaciju seljaštva i njegovu pojačanu eksploataciju, bitno je uticao na razvoj proizvodnih snaga i formiranje društveno-ekonomske strukture bosanskohercegovačkog društva sve do 1918. godine.

Ukiđanje pomenutih feudalnih institucija doprinijelo je jačanju interesovanja evropskih država, prvenstveno Austrije, za turske balkanske posjede, pri čemu je Bosna i Hercegovina kao najjisturenija pokrajina bila prva na udaru. Ovo interesovanje nije bilo praćeno samo uspostavljanjem brojnih konzulata nego i stalnim prilivom poslovnih ljudi i kapitala u Bosnu i Hercegovinu. Na ovo su u evropskim zemljama uticale i tekovine industrijske revolucije i privrednog liberalizma. Pri tome su se često prožimali privredni i političko-strateški interesi.

Želje turskih sultana da modernizuju državu i društvo nisu bile zasnovane na realnim mogućnostima Carstva. Integracija Carstva nije se mogla uspostaviti, jer su nacionalni i socijalni pokreti balkanskih naroda djelovali u suprotnom pravcu. Prezaduženost države i stalan nedostatak novca bio je praćen povećanjem poreskih opterećenja potčinjenih naroda. Zaoštravanje socijalnih suprotnosti izraženo je u čestim bunama i ustancima hrišćanskog seljaštva. U svim ovim kretanjima Bosna i Hercegovina imala je značajnog

udjela. Ustankom od 1875—1878. godine istočno pitanje ušlo je u završnu fazu svog razrješavanja.

Provođenje reformi u Bosni i Hercegovini samo je djelomično uspjele. Ukinute su stare feudalne institucije i to je njihova najveća tekovina. Stvaranje modernih evropskih institucija i novih privrednih odnosa ostalo je u početnoj fazi jer ni Tursko Carstvo ni Bosna i Hercegovina za to nisu imali određene društveno-ekonomske i kulturne pretpostavke.

* * *

Na površini od 51.027 km², koliko je imala Bosna i Hercegovina bez Novopazarskog sandžaka, živjelo je 1807/08. godine 1,070.000 stanovnika, 1851/52 — 916.260, a 1871. g. 1,042.000, što predstavlja gustinu naseljenosti od oko 20 stanovnika na jedan kvadratni kilometar.¹⁾ Usljed čestih epidemija, ratova, unutrašnjih kriza i ustanaka, u toku više decenija u Bosni i Hercegovini broj stanovnika nije rastao i kretao se oko jednog miliona. Od toga blizu 90% živjelo je na selu i svojom privrednom aktivnošću podmirivalo potrebe ishrane stanovništva i davalo osnovne sirovine i viškove gradskoj privredi.

Osnovni vidovi privređivanja bosanskohercegovačkog stanovništva bili su zemljoradnja i stočarstvo na selu, a zanatstvo i trgovina u gradu. Agrarni odnosi zasnovani na čitlučkom sistemu bitno su uticali na proizvodne odnose cijelog društva. Veličina čitluka ili kmetskog selišta bila je određena turskim agrarnim zakonodavstvom i kretala se, zavisno od boniteta zemlje, od 60 do 150 dunuma. Takav čitluk predstavljao je osnovnu proizvodnu jedinicu na selu koja je imala da obezbijedi, s jedne strane, normalan život jedne seljačke porodice, ubiranje državnih poreza i haka, a s druge da očuva

1) *Die Landwirtschaft in Bosnien und der Herzegowina*, Sarajevo, 1899. str. 10.; Podaci o broju stanovnika uzeti su prema Šometovom proračunu iz 1807/08, zvaničnom popisu iz 1851/52. i zvaničnom proračunu 1871. godine, koje je detaljno obradio Đorđe Pejanović, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, SAN, Posebna izdanja, knj. CCXXIX Odjeljenje društvenih nauka, Nova serija, knj. 12. Beograd 1955. str. 28—29, 30, 30, 36. Koliko je teško govoriti o broju stanovnika i konfesionalnoj strukturi u Bosni i Hercegovini prije okupacije pokazuje naredna tabela:

godina	muslimana	pravoslavni	katolika	ostalih	svega
1807/08.	520.000	410.000	120.000	20.000	1,070,000
1840.	325.000	400.000	200.000	10.000	935.000
1851/52.	328.000	400.000	178.000	10.000	916.000
	300.000	475.000	147.000	7.500	930.000
1865.	419.628	593.548	257.920	7.754	1,278.850
	362.300	461.000	185.500	13.000	1,021.800
1871.	541.000	340.000	156.000	5.000	1,042.000
1876.	619.044	644.656	—	—	1,263.700
	480.596	646.678	207.119	16.000	1,351.393

Prema zvaničnim popisima i aproksimativnim proračunima raznih savremenika, Pejanović je izvršio kritički prikaz i ustanovio da nije moguće tačno utvrditi broj i strukturu stanovnika u BiH pod turskom upravom u 19. vijeku. Ova tabela je data na osnovu podataka koje je prikupio i kritički obradio Đ. Pejanović, n. d. str. 28—39. Podvučeni brojevi pokazuju zvanične proračune.

nedjeljivost posjeda.²⁾ Obaveze kmetova da državi i zemljoposjednicima daju znatan dio ljetine od žita i sijena umanjivale su njihov interes za obradu zemlje i sve više ih usmjeravale na uzgoj stoke, koja je bila njihovo isključivo vlasništvo. Glavno oruđe za proizvodnju žitarica bila je drvena ralica koju su vukli volovi ili krave, a rjeđe konji. Upotreba gvozdenog pluga bila je rijetka. Računa se da je potkraj osmanske vladavine u Bosni korištena samo jedna trećina obradivog zemljišta. Međutim, i pored pomanjkanja interesa i zastarjele obrade zemlje, žito se redovno pojavljuje kao izvorni artikl iz Bosne i Hercegovine. Količine izvezenog žita bile su različite, jer su zavisile od niza okolnosti koje su uticale na proizvodnju i razmjenu: suše, epidemije, poplave, ratovi i ustanci i velike transportne teškoće. Francuski putopisci zabilježili su, početkom 19. vijeka, da se iz Bosne i Hercegovine izvozi godišnje oko 1000 tona različitih žitarica.³⁾ Richard Erko je zapazio, 1846. godine, da Bosna i Hercegovina raspolaže velikim količinama poljoprivrednih proizvoda koji se, zbog loših puteva, ne mogu plasirati na udaljenija tržišta. Od žitarica najvažnije su ječam, kukuruz i zob, a od voća šljive, od kojih se pravi pekmez i rakija ili se u osušenom stanju prodaju na domaćem i stranom tržištu. Za razliku od Bosne, u Hercegovini su glavni poljoprivredni proizvodi bili duhan, grožđe i povrće, a pored ovih, na bosanskom i dalmatinskom tržištu prodavano je hercegovačko vino. Proizvodnja riže oko Trebižata i Donje Neretve iznosila je oko 4.000 mc, a uz to, u zapadnoj Hercegovini postojalo je i oko 800 dudovih stabala za gajenje svilene bube.⁴⁾

Pred ustanak 1875. godine u Bosni i Hercegovini proizvodilo se oko šest miliona metričkih centi žitarica, od čega se 5,400.000 mc trošilo u zemlji, a ostatak od 600.000 mc izvezio u susjedne zemlje. U toku 1875. godine iz Posavine je izvezeno u Austriju 180.240 mc žitarica. Osim žita u Austriju je iste godine izvezeno 81.750 mc mahunarki i povrća, 2.785 mc suhog voća i 280 mc duhana.⁵⁾

Prirodno-geografski i ekonomsko-socijalni uslovi bili su veoma povoljni za razvoj stočarstva u Bosni i Hercegovini. Ono je, u brdskoplaninskim predjelima činilo osnovu privrednog života. U unutrašnjoj robnoj razmjeni i izvozu stoka i stočni proizvodi zauzimaju najznačajnije mjesto. Početkom 19. vijeka iz Bosne i Hercegovine izvezilo se: 40.000 volova, 20.000 krava 250.000 ovaca, 15.000 svinja, 40.000 volovskih i kravljih koža, 1.000.000 do 1,200.000 oka vune i 3.000 mc loja.⁶⁾ Prema R. Erku, u Bosni i Hercegovini bilo je 1846. godine oko 600.000 grla rogate stoke i oko 3,000.000 ovaca i koza.

2) Vasilj Popović, *Agrarno pitanje u Bosni i turski neredi za vreme reformnog režima Abdul-Medžida (1839—1861)*. SAN, Posebna izdanja, knj. CL, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 59. Beograd 1949. str. 14; Ćiro Truhelka, *Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni*. Sarajevo, 1915. str. 51. Dunum se ovdje računa 900 m², a ne 1.000 m². Podaci o veličini čitluka razlikuju se kod Popovića i Truhelke. Kod prvog veličina čitluka iznosi 60 do 150, a kod drugog 70 do 130 dunuma.

3) Midhat Samić, *Francuski putnici u Bosni na pragu XIX stoljeća i njihovi utisci o njoj*. Sarajevo, 1966. str. 227.

4) Hamdija Kapidžić, *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine u XIX vijeku*. Naučno društvo NR BiH, Građa, knj. III, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. I. Sarajevo, 1956. *Izveštaj Riharda Ercka o Bosni i Hercegovini 1846. godine*, str. 36. i 56; Rudolf Baron Potier des Echelles, *Die Productions-Verhältnisse in Bosnien und der Herzegowina*, Wien, 1879. str. 30.

5) R. Potier, n. d. str. 29—30.

6) M. Samić, n. d. str. 227.

Trideset godina kasnije, 1876. broj stoke nije znatnije porastao. Tada je u Bosni i Hercegovini bilo 2,150.000 ovaca, 1,090.000 koza, 160.000 svinja 106.000 konja i 520.000 goveda.⁷⁾ I na kraju turske uprave stočarski proizvodi zauzimaju prvo mjesto u izvozu. Naročito su mnogo izvožene ovce i koze, rogata stoka i kože, a u manjem broju svinje, konji i magarci. U seoskoj privredi značajno mjesto zauzimao je lov na divljač i pčelarstvo koji su davali veoma važne proizvode (krzno, med i vosak) za domaće i strano tržište.

* * *

Padom Bosne i Hercegovine pod tursku vlast, došlo je do višestrukih promjena u političkom, ekonomskom i kulturnom životu njenog stanovništva. Osvajački ciljevi Turskog Carstva, usmjereni na širi prostor jugoistočne i srednje Evrope, podsticali su razvoj gradova i gradske privrede. Razvoj zanatstva i trgovine imao je prvorazredan značaj za uspješne pripreme osvajačkih pohoda, kao i za snabdijevanje brojnih gradskih posada i stanovništva. Pored zatečenih balkanskih, udomačili su se i raznovrsni orijentalni zanati koje su Osmanlije, kao neophodnu potrebu, unosili u sve osvojene zemlje.⁸⁾ Zaštićeno brojnim privilegijama i jakom državnom zaštitom zanatstvo je činilo osnovu gradske privrede i uživalo znatan društveni ugled.

Procvat zanatske aktivnosti u Bosni i Hercegovini bio je podstican turskim vojnim potrebama, počivao je na bogatstvu domaćih sirovina, a u manjoj mjeri na uvezenim sirovinama i polupreradevinama. Oslanjajući se na domaće sirovine, najstabilnije su se razvijale one grane zanatstva koje su se bavile poljoprivrednim proizvodima i obradom metala i drveta. »Od željeza, bakra, kositra, olova, srebra i zlata izrađivali su i popravljali razne predmete kovači, klinčari, bravari, nalčandžije, nožari, sabljari, puškari, zvonari, kantardžije, limari, zlatari i sahačije; sirovu su kožu učinjali tabaci, a od učinjene kože su izrađivali raznu robu sarači (sedlari, remenari, opančari, nanuldžije), čizmedžije i cipelari; tekstilnu su robu izrađivale čebedžije

7) H. Kapidžić, *Izveštaj R. Erka...* str. 36. Prema podacima austrijskog generalnog konzula dra Teodorovića, 1874. godine u BiH bez novopazarskog sandžaka bilo je:

ovaca i janjadi	1,749.530 grla	volova	198.430
koza i jaradi	873.654 grla	krava	169.313
svinja	161.394 grla	teladi	114.644
konja	98.147 grla		

Vojislav Bogičević, *Grada za proučavanje ekonomskih odnosa u Bosni i Hercegovini pred ustanka 1875. godine*. Godišnjak Istorijskog društva BiH, God. I, Sarajevo, 1949. str. 218.

Godine 1875. iz BiH izvezeno je u Austro-Ugarsku:

rogate stoke	14.500 grla	vune	5.400 centi
svinja	84.630 grla	koža	12.500 centi
ovaca	228.800 grla	voska	2.590 centi
konja i magaraca	3.640 grla		

Računa se da je pred okupaciju 1878. u BiH bilo 98.800 košnica pčela. R. Potier, n. d. str. 28.

8) Nedim Filipović, *Neki novi podaci iz ranije istorije Sarajeva pod Turcima*. Pregled, br. VI, 1953. str. 71; Hamdija Kreševljaković, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu*. Sarajevo, 1958. str. 45—46. Muhamed Hadžijahić, *Neki problemi bosanske privredne historije predkapitalističkog perioda*. Sarajevo, 1965. str. 6.

(vuna), mutabdžije (kostrijet), platnari (pamučna pređa), halači (sirovi pamuk) i jorgandžije, terzije (čohé), abadžije (domaće sukno), kolčakčije, kapa-ri, kečedžije i bojadžije.«⁹⁾ Pored spomenutih postojao je još veliki broj raznih zanata koji su zadovoljavali potrebe stanovništva: mlinari, pekari, nalbanti (potkivači konja), mumdžije (svjećari) mudželiti (knjigovesci), dundžeri, klesari, topljači olova, sujoldžije (vodoinstalateri), bunardžije, čerpičije, čeremidžije, pečari, kaldrmdžije itd.

Do 19. vijeka u Bosni i Hercegovini razvilo se oko dvadeset zanatsko-trgovačkih centara koji su svojom proizvodnjom premašivali potrebe dotičnog mjesta i okoline. U takva mjesta spadali su administrativno-upravni centri: Sarajevo, Mostar, Banja Luka i Travnik, zatim više mjesta koja su se nalazila na važnim trgovačkim putevima i pograničnim oblastima: Foča, Livno, Jajce, Konjic, Tuzla, Zenica, Maglaj, Tešanj, Rogatica, i na kraju ona mjesta koja su svoju zanatsku aktivnost vezala za neposredne izvore sirovina: Kreševo, Fojnica, Vareš, Stari Majdan, Busovača, Srebrenica i Varcar-Vakuf.¹⁰⁾

* * *

Obrada željeza i drugih metala. Proizvodnja željeza i željezne robe u Bosni i Hercegovini prije okupacije 1878. godine bila je poznatija u inostranstvu od bilo koje druge proizvodne djelatnosti. Bogate naslage željezne rude privlačile su pažnju privrednika još od rimskog doba. Francuski putopisci zapazili su, početkom 19. vijeka, da u Bosni ima mnogo rudnika željezne rude. Oni su zapisali da se najkvalitetnije željezo proizvodi u Starom Majdanu, a da se najznačajniji rudnici nalaze u Kreševu, Fojnici i Varešu u kojima radi »... više od dvije hiljade radnika«¹¹⁾ Rudarski upravitelj iz Drniša D. Wolf zatekao je 1841. godine u Fojnici 21 majdan, u Kreševu 23 i u Varešu 20 majdana. Deset godina kasnije Ivan Franjo Jukić bilježi u srednjoj Bosni 49 majdana, a u Krajini 60.¹²⁾ U isto vrijeme u Varešu je bilo 70, a u Kreševu 60 kovačnica.

Prema proračunu V. Mikoljija, na osnovu zakupa majdanske desetine, vrijednost proizvedenog i obrađenog željeza u Bosni 1852. godine iznosila je oko 400.000 fl. ili količinu od 500 vagona. Mada je proizvodnja željeza od sredine 19. vijeka stalno oscilirala, trgovina željeznom robom bila je veoma živa sve do ustanka 1875—1878. godine. Italijanski konzul u Sarajevu Durando izvještava 1865. godine da vrijednost izvezenog željeza i željeznih proizvoda iz Bosne u Srbiju, Vlašku, Rumeliju, Albaniju i Crnu Goru iznosi 4,300.000 pjastera, što čini 12⁰/₀ cjelokupnog bosanskog izvoza.¹³⁾ U toku ustanka pro-

9) H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu...* str. 46.

10) Hamdija Kreševljaković, *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini*, Naučno društvo NR BiH, Djela, knj. XVII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 12. Sarajevo, 1961. str. 57. i dalje.

11) M. Šamić, n. d. str. 221. Austrijska konzularna agencija u Banjoj Luci, izvještava aprila 1856. godine da se u banjolučkom i bihačkom sandžaku proizvodi veoma kvalitetno željezo koje je zbog svoje mekoće i elastičnosti naročito cijenjeno u Srbiji i Vlaškoj. Arhiv Bosne i Hercegovine, Austrijski generalni konzulat Sarajevo br. 450/1856. (U daljem tekstu skraćeno: ABH, AGKS).

12) Vinko Mikolji, *Povijest željezara i željeznog obrta u Bosni*. Metalurški institut »Hasan Brkić« Zenica, Zenica, 1969. str. 94, 96.

13) Isto, str. 121.

dukcija željeza doživjela je težak udarac. Prema izvještaju austrijske konzularne agencije u Banjoj Luci iz 1874. godine, na području banjolučkog i bihačkog sandžaka, željezna ruda topljena je u oko stotinu peći čija je ukupna dnevna proizvodnja iznosila oko 200 mc željeza.¹⁴⁾ Početkom ustanka veliki broj majdana i peći prestao je s radom. Rudari, topioničari i kovači sklanjali su se pred nasiljem preko Save, ili u mirnije krajeve Bosne, a postojeće uređaje uništili su ustanici ili turska vojska. I u srednjobosanskim majdanima proizvodnja željeza imala je velike padove i uspone. U Varešu je 1875. godine proizvedeno 140.000 oka željeza, 1876. svega 18.000 oka, a 1877. godine 328.000 oka. Uz to je istovremeno opala i potražnja za bosanskim željezom u Srbiji, Vlaškoj i Moldaviji. U toku 1877. godine preko austrijske granice izvezeno je iz Bosne svega 835 mc željeza i željezne robe.¹⁵⁾

Od sredine 19. vijeka bilo je nekoliko pokušaja da se u Bosni osnuje akcionarsko društvo za eksploataciju i preradu željezne rude. Nakon istraživanja rudarskih oblasti u Bosni 1860. godine, tri austrijska stručnjaka zatražila su od Porte koncesiju za podizanje tri visoke peći u Starom Majdanu, Varešu i Fojnici. Porta i bosanski valija dali su pristanak, ali su postavili neprihvatljive uslove, pa su interesenti morali odustati od svoje namjere.¹⁶⁾ Pet godina kasnije u Fojnici je bila osnovana prva kovačka zadruga u koju je bilo učlanjeno 25 kovačkih majstora i majdandžija, ali se i ona uskoro raspala.¹⁷⁾ Nakon donošenja Zakona o državnim rudnicima u Turskom Carstvu (1868) i izgradnje prve dionice Hiršove normalnotračne pruge od Dobrljina do Banje Luke 1872. godine, naglo je porastao interes stranog, prvenstveno austrougarskog kapitala za rudna i druga prirodna bogatstva Bosne i Hercegovine. Odranije poznati bečki fabrikant mašina Sigl počeo je 1873. godine pripremati teren kod turskih vlasti za podizanje rudarsko-topioničarskog preduzeća u Bosni. Mada je zahtjev bio propraćen posebnim preporukama iz austrougarskog Ministarstva vanjskih poslova, turske vlasti mu nisu izdale potrebnu koncesiju.¹⁸⁾ Negativan stav Porte prema poduhvatima ove vrste nije bio samo kada je bila riječ o stranom kapitalu. Isti stav Porta je zauzela i prema pokušaju bosanskog valije Derviš-paše Lovčalije koji je 1874. godine, radio na osnivanju konzorcija za podizanje moderne topionice u Varešu. On je uspio da u ovaj poduhvat privuče i neke bosanske paše (Fazli-paša Šerifović i Hajdar-beg Čengić) i dva jevrejska trgovca (Giuseppe Salom Vita iz Trsta i Javer ef. Baruh iz Sarajeva). Prikupio je početni kapital, angažovao stručnjake iz Austrije i započeo izgradnju ceste od Vareša do Podlugova, ali je, na intervenciju Porte, čitav poduhvat obustavljen. Trgovci željeznom robom koji su gotovo čitavu produkciju željeza držali u svojim

14) ABH, AGKS, br. 215/1874. Ovdje treba napomenuti da ove male peći, čiji je kapacitet bio oko dva tovara sirovog željeza dnevno, nisu radile kontinuirano. Zbog toga nije moguće proračunati njihovu godišnju proizvodnju. U Varešu željezna ruda je imala 60–65% željeza, a topljenjem u primitivnim pećima dobijalo se samo 13% željeza. Vidi opširnije: Johann Asboth, *Bosnien und der Hercegovina*, Reisebilder und Studien, str. 394.

15) V. Mikolji, n. d. str. 221–222, 226–227; R. Potier, n. d. str. 35.

16) V. Mikolji, n. d. str. 118.

17) Isto, str. 124–125.

18) ABH, AGKS, br. 182/1873. i 209/1873. Austrougarsko poslanstvo u Carigradu službeno je zamolilo (1872) Generalni konzulat u Sarajevu da se zauzme za Ivana Nepomuka Turkovića iz Karlovca da ostvari svoje planove oko eksploatacije bosanskog drveta. ABH, AGKS, br. 254/2 iz 1872.

rukama obratili su se sultanu s molbom da spriječi podizanje moderne željezare koja bi uništila veliki broj rudara i kovača čije porodice žive od proizvodnje i obrade željeza.¹⁹⁾ Na taj način Porta je do kraja svoje vladavine u Bosni i Hercegovini ostala dosljedna u zaštiti preživjelih institucija. Ona je zakonski i formalno proklamovala reforme i modernizaciju države i društva, ali praktični koraci nisu obećavali suštinske promjene. Bosanska produkcija željeza imala je znatnu reputaciju u gotovo svim balkanskim zemljama, ali je sve do okupacije 1878. godine ostala vjerna tradicionalnoj tehnici i tehnologiji rada. Zbog svoje upornosti u čuvanju tradicije preskupe proizvodnje i transporta, bosansko željezo počelo je naglo gubiti tržište usljed jake konkurencije željezne industrije iz alpskih zemalja i Češke, a i sve većeg prodora belgijskog i engleskog željeza na balkansko tržište.

Obradom željeza bavio se kovački esnaf koji je bio najbrojniji. Obuhvatao je tri skupine zanata: a) kovački, klinčarski, nalčandžijski; b) sabljarski, nožarski i puškarski i c) zildžijski (izrada zvona) i kantardžijski. U 18. vijeku sarajevskom kovačkom esnafu pripadali su rudari, topioničari i kovači iz Kreševa, Fojnice, Vareša i Busovače. Oko 1778. godine u ovom esnafu bilo je preko 1000 članova svih triju konfesija. Najbrojnije su bile radionice koje su izrađivale i popravljale poljoprivredni alat (kose, srpovi, sjekire, motike, lopate, trnokopi, lemeši za plugove, zatim potkovice za konje, ekseri, turpije, svrdlovi, noževi i tome slično). Pored ovih, jedan dio kovača obavljao je svoje poslove putujući od sela do sela. Svoje kovačke usluge naplaćivali su u naturi (žito, vuna, odjevni predmeti i slično), a rjeđe i u novcu.²⁰⁾

Osim željeza i željeznih proizvoda, koji su svojim kvalitetom obezbjeđivali tržište u gotovo svim balkanskim zemljama, i obrada drugih metala, prvenstveno bakra, zlata i srebra bila je poznata daleko izvan granica Bosne i Hercegovine. Pažnju francuskih putopisaca s početka 19. vijeka privukli su predmeti izrađeni od bakra, za koje jedan od njih kaže da su savršene izrade. Prema Šometu de Foseu, u Sarajevu je tada bilo oko šezdeset kazandžijskih radnji u kojima se godišnje obrađivalo oko dvije hiljade metričkih centi bakra. Prema zapažanjima Pjera Davida, Sarajevo je snabdijevalo »...čitavu Rumeliju kalajisanim ili pozlaćenim bakrenim posuđem, jer je uživalo glas da ga izrađuju bolje od i jednog drugog grada u Turskoj«. Fukard navodi da je u Sarajevu 1813. godine, bilo devedeset puškara, a u sarajevskom bezistanu preko dvije stotine zlatara »...čije je glavno zanimanje bilo da ukrašavaju srebrenim i zlatnim šarama hladno i vatreno oružje«.²¹⁾ Kvalitetom izrade i njihovom ljepotom izdvajali su se noževi koji su bili glavni izvozni artikali iz Sarajeva i Foče u Srbiju i Rumeliju.

Osim ukrašavanja oružja, posebno su bili zapaženi zlatni i srebreni filigrani i inkrustirani radovi: ženski nakit, kopče, pehari, table za kafu, kutije za cigarete, čibuci, i tome slično koje su izrađivali vrsni majstori u Sarajevu, Mostaru, Banjoj Luci, Tuzli, Travniku, Zvorniku i Livnu, zatim posuđe izrađeno od bakra: zdjele, table, tanjiri, različite posude za vodu itd.²²⁾ Zlatarski ili kujundžijski zanat počeo je staganirati u prvoj polovini 19. vijeka.

19) V. Mikolji, n. d. str. 109.

20) H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u Starom Sarajevu...* str. 80—95.

21) M. Šamić, n. d. str. 245—246.

22) H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu...* str. 95—118.

Sarajevski zlatarski esnaf imao je 1778. godine preko dvije stotine članova, a 1836. sarajevski zlatari imali su 78 kalfi i 19 majstorskih sinova. Nakon ukidanja esnafa 1851. godine, neki zlatari zatvorili su svoje radnje i prešli u trgovce.²³⁾ Za razliku od mnogih drugih zanata koji su počeli stagnirati u 18. i prvoj polovini 19. vijeka, kazandžijski zanat pokazao je dosta otpornosti prema različitim krizama koje su zahvatile Bosnu i Hercegovinu. Prema popisu iz 1848. godine, u sarajevskom esnafu bilo ih je šezdeset, a stotinu godina kasnije bilo ih je još trideset i jedan.²⁴⁾

Proizvodnja soli. Proizvodnja soli u okolini Tuzle kao i proizvodnja željeza, zasnivala se na nesavremenim metodama. Prema zapisima iz prvih decenija 19. vijeka, tuzlanske solane dobijale su se na isti način kao i stari Sloveni. Velikim solanama nazivale su se one koje su imale 70 do 80 jama, a malim od 40 do 50 jama.²⁵⁾ Prema Hamdiji Kreševljakoviću, tuzlanske solane proizvodile su godišnje 317.000 oka ili 406.000 kg. soli.²⁶⁾ Pred okupaciju, godišnje se proizvodilo prosječno 1500 do 2000 mc soli. S obzirom na ogromnu potrošnju soli, tuzlanske solane podmirivale su samo dio lokalnih potreba. Prema podacima Austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu iz 1875. godine, so je predstavljala jedan od vodećih artikala pri uvozu u Bosnu i Hercegovinu. Godišnje je uvoženo oko 9,000.000 oka morske, marmaroške, vlaške i erdeljske soli. Njena vrijednost na pograničnim mjestima (Brčko, Gradiška, Dubočac i Gabela), gdje je prodavana posrednicima, iznosila je preko 550.000 fl. S obzirom na postojanje velikog broja stoke i na proizvodnju suhomesnatih i mliječnih proizvoda, Bosna i Hercegovina trošila je u 19. vijeku oko devet oka ili oko jedanaest kilograma po glavi stanovnika.²⁷⁾

Prerada kože. Prerada kože bila je rasprostranjena na veliki broj mjesta u Bosni i Hercegovini. Bogato stočarstvo i lov na divljač davali su izobilje sirovina za brojne radionice, ali sve do okupacije nije bilo osnovano ni jedno preduzeće industrijskog tipa. Obradom kože bavila su se četiri esnafa: tabaci, sarači, čizmedžije i ćurčije. Najznačajnije radionice za preradu sirove kože nalazile su se u Sarajevu, Mostaru, Visokom i Jeleču (kod Foče). Francuski putopisci zapazili su da se najbolje kožarske radionice nalaze u Sarajevu i Visokom i da je u njima zaposlen »... vrlo veliki broj radnika svih vrsta.«²⁸⁾ Prema Skariću i Kreševljakoviću, sredinom 19. vijeka u Sarajevu je bilo oko 25 radionica za preradu kože. Pojedine veće radionice upošljavale su u ljetnim mjesecima i po 40 radnika. Tada je tabački esnaf u Sarajevu imao 85 članova iznad 18 godina starosti.²⁹⁾ U Jeleču je bilo tabačkih majstora koji su zapošljavali preko 200 pomoćnih radnika, a u Visokom je pred okupaciju radilo 30 radionica sa po tri do šest pomoćnih radnika, a u sezoni i znatno više. Izrađivali su veoma kvalitetan đon, bijelu mješinu, sahtijan (lijepo izrađena ovčija ili kozja koža) i opanke. Godišnje su visočki

23) Isto, str. 111.

24) Isto, str. 100.

25) M. Šamić, n. d. str. 224.

26) H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u BiH...* str. 98—100.

27) ABH, AGKS, br. 331/1875. Tovar soli prodavan je posrednicima u graničnim mjestima po 75 do 93 pjastera.

28) M. Šamić, n. d. str. 223.

29) H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu...* str. 122.

kožari prerađivali oko 20.000 govedih i 60.000 ovčijih i kozijih koža, a opančari su godišnje izrađivali do milion pari opanaka.³⁰⁾

Čizmedžijski esnaf spadao je u 18. vijeku među najbrojnije, ali je u 19. vijeku stalno opadao, pa gotovo i iščezao. Ovaj esnaf imao je u Sarajevu u 18. vijeku oko 1.000 članova, a 1848. godine samo 171 majstora i kalfi.³¹⁾ I ćurčijski esnaf u Sarajevu bio je takođe u opadanju. U drugoj polovini 18. vijeka (1769) ovaj esnaf imao je 353 člana, a 1866. godine postojale su 42 ćurčijske radnje od kojih 20 većih i 22 manje. U sezoni, od početka maja do kraja augusta, veće radionice upošljavale su po 10 do 20 pomoćnih radnika.³²⁾ Za razliku od čizmedžijskog i ćurčijskog esnafa, sarači su i u prvoj polovini 19. vijeka pokazivali tendenciju uspona. Prema defteru iz 1777. godine, sarački esnaf u Sarajevu imao je 898 članova, a 1823. godine njihov broj narastao je na 1.140.³³⁾

Proizvodnja i prerada kože premašivala je potrebe Bosne i Hercegovine, pa je sirova i prerađena koža predstavljala jedan od glavnih izvoznih artikala. Prerada kože počela je naglo opadati u prvoj polovini 19. vijeka, a naročito poslije okupacije. Vojne potrebe stalno su se smanjivale, a zastarjela tehnika i tehnologija rada, kao i brižljivo čuvana esnafska tradicija nisu se mogli oduprijeti konkurenciji jeftinije industrijske robe.

Tekstil. Proizvodnjom tekstila i tekstilne robe bavilo se zanatstvo i kućna radinost. Korištene su pretežno domaće sirovine, vuna i kostrijet, a u gradovima još i uvezena svila, čoha, pamuk i finija platna. Mada je proizvodnja bila raširena u čitavoj Bosni i Hercegovini, izdvajaju se pojedina mjesta koja su se specijalizovala za izradu nekih tekstilnih proizvoda. Gruba vunena ćebad i ćilimi najbolje su rađeni u Čajniču, Rogatici, Foči, Prozoru, Bileći i Livnu, a mutapi (pokrivači za konje), vreće, torbe i drugo od kostrijeti u Visokom, Varcar Vakufu i Gornjem Vakufu.³⁴⁾

Potrebe seoskog stanovništva za tekstilom i odjevnim predmetima podmirivane su u okviru patrijarhalne zadruge koja je sama uzgajala ovce, a dobijenu vunu žene su prele, tkale i bojile, a zatim šile i ukrašavale vezovima. Društveni položaj žene u bosanskohercegovačkom patrijarhalnom društvu, a posebno muslimanske, kojoj vjerski običaji nisu dozvoljavali bilo kakvu privrednu aktivnost izvan kuće, značajno je uticalo na rasprostranjenost tekstilne proizvodnje. Od vune, kostrijeti, pamuka, lana i konoplja žene su izrađivale sukno, platno, ćilime, ćebad, marame, čarape, šalove itd. U fojničkom kraju žene su tkale kvalitetan štof za odijela, a u bihačkom su od

30) H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u BiH...* str. 59. i 73; Sve tabhane jednog mjesta činile su tabački odžak. Krajem 18. vijeka tabački odžaci bili su u Sarajevu, Čajniču, Rogatici, Foči, Jeleču, Novoj Kasabi, Srebrenici, Tešnju, Banjoj Luci, Jajcu, Livnu, Travniku, Visokom, Fojnici, Mostaru, Konjicu i Stocu. Ova mjesta predstavljaju i glavne centre za preradu sirove kože. H. Kreševljaković, *Gradska privreda i esnafi u Bosni i Hercegovini (od 1463. do 1851)* Godišnjak Istorijskog društva BiH, god. I, Sarajevo, 1949. str. 179.

31) H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu...* str. 134.

32) Isto, str. 142.

33) Isto, str. 63.

34) H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u BiH...* str. 46, 60, 68, 79, 92, 100, 101; R. Potier, n. d. 36—42.

svile i pamuka izrađivale fine muške košulje i ženske haljine.³⁵⁾ Čitava seoska tekstilna proizvodnja zavisila je uglavnom od uzgoja stoke, a prvenstveno ovaca i koza, pa se zbog toga svaka kriza stočarstva prenosila i na krizu u tkačkoj djelatnosti. U tom pogledu stočne bolesti, ustanci, suše i slično imali su teške posljedice za domaću tekstilnu proizvodnju. Austrijski izvještaji konstatuju da je naročito ustanak od 1875—1878. godine imao teške posljedice, jer je veliki broj hrišćanskih seljaka zajedno sa svojim porodicama napuštao domove i gubio stoku. U oblastima koje su bile zahvaćene ustankom gotovo potpuno je propala tkačka djelatnost za koju se tvrdilo da je bila veoma raširena i da nije bila gotovo ni jedna hrišćanska ni muslimanska kuća bez tkačkog stana.³⁶⁾

Patrijarhalna zadruga je dugo vremena proizvodila isključivo za podmirivanje svojih potreba, a rijetko, i od prilike do prilike, iznosila je svoje viškove na tržište ili ih je povjeravala trgovcima koji su obilazili vašare po čitavoj Bosni i Hercegovini. Siromašne žene i djevojke tkale su bez i izrađivale različite vezove i time se prehranjivale. Posebne žene su njihove izradvine nosile i prodavale po kućama imućnijeg svijeta ili na čaršiji. Takve žene zvale su se trgovke. Tkalje i vezilje davale su im 10% od prodane robe.³⁷⁾

Povećane potrebe za novcem i uopšte razmjenom dobara koje su nastupile od sredine 19. vijeka, usljed povećanih novčanih obaveza stanovništva prema državi, uvlačile su seosko stanovništvo u proizvodnju za tržište, pa je i kućna tekstilna radinost postala važan izvor dopunskih prihoda. Mada su postojale dvije važne pretpostavke za razvoj tekstilne industrije — sirovine i radna snaga — do toga nije došlo, jer su nedostajali, ne samo poduzetnički duh nego i potrebni kapital i razvijenije tržište. U tom pogledu učinjen je samo jedan pokušaj za vrijeme Topal Osman-paše. Osnovano je Akcionarsko društvo za proizvodnju sukna s kapitalom od 400.000 — 500.000 groša. Radilo je za potrebe vojske i policije, ali je 1870. godine likvidiralo posao. Nakon toga radilo se, 1873/4. godine, na osnivanju fabrike sukna za koju je bio prikupljen početni kapital, ali je potrošen u druge svrhe i čitav poduhvat je propao.³⁸⁾

Proizvodnja tekstila i odjevnih predmeta u gradovima razvijala se u formi zanata i kućne radinosti. Esnafske organizacije brižljivo su čuvale tradicionalni način proizvodnje i razmjene. Tkački stan nije doživio ni-

35) Arhiv Bosne i Hercegovine, Zemaljska vlada Sarajevo, br. 7045/1881. (U daljem tekstu skraćeno: ABH, ZVS); *Bosnien und die Herzegovina in Wort und Bild*, Wien, str. 487.

36) Isto.

37) H. Kreševljaković, *Gradska privreda...* str. 193.

38) H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu...* str. 156; Vladislav Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*. Sarajevo, 1937. str. 230. Fabrika sukna (aba kompanija) bila je osnovana 1867. godine u Sarajevu. List »Bosna« konstatuje da je ovo preduzeće propalo zbog toga što su se vojničke uniforme izrađivale od rumelijskog sukna lošeg kvaliteta. Kasnije su preduzimane mjere da se u Sarajevu podigne fabrika sukna s godišnjim kapacitetom od 80—100.000 aršina. Njen prihod planiran je da pripada sarajevskoj Islahani, koja je zbog nedostatka posla bila u teškom položaju. Radna snaga u ovoj fabrici bili bi učenici Islahane. »Bosna«, br. 341. 26. dec. 1872—7. jan. 1873.

kakvu tehničku promjenu od 16. vijeka, a gradske zanatlije, terzije, abadžije i drugi, radili su ručno sa najjednostavnijim alatom. Prva šivaća mašina pojavila se u Sarajevu 1866. godine, a prva moderna krojačka radnja, prema H. Kreševljakoviću, 1872. godine.³⁹⁾ Među najbrojnije esnafa spadao je terzijski. Prema popisu iz 1755. godine, u Hercegovini je bio 1.501 član terzijskog esnafa, računajući samo majstore i kalfe, dok je u isto vrijeme mostarski čebedžijski esnaf brojao 98 članova.⁴⁰⁾ U Bosni je moralo biti znatno više članova ovog esnafa s obzirom na to da je sredinom 19. vijeka ona imala 3—4 puta više stanovnika. U Varcar Vakufu bilo je oko 60 mutapčijskih radionica, a u Visokom je još u vrijeme okupacije proizvedeno mutapa u vrijednosti od 60.000 guldena.⁴¹⁾

Mlinarstvo i pekarstvo. Mlinarstvo i pekarstvo bilo je zastupljeno u čitavoj Bosni i Hercegovini. Prije okupacije spominju se samo dva parna mlina s malom pogonskom snagom. Jedan je bio smješten u Brčkom i pripadao je tuzlanskom pravoslavnom episkopu, a drugi je bio vlasništvo samostana Trapisti kod Banje Luke.⁴²⁾ Izgleda da nisu postojale naročite potrebe za velikim mlinovima, jer je onaj u Brčkom radio samo onda kada su male vodenice prestajale s radom zbog presušivanja potoka i rječica na kojima su bile podignute. Veće vodenice bile su najčešće vlasništvo bogatih ljudi i vakufa. Radile su s jednim ili više kamenova, a proizvodile su najčešće samo jednu vrstu brašna. Dnevna proizvodnja vodenice s jednim kamenom iznosila je oko 200 oka brašna. Obično su podmirivale potrebe jednog sela, zaseoka ili samo jedne porodične zadruge.⁴³⁾

U svim većim mjestima — Sarajevo, Mostar, Banja Luka, Travnik itd. — postojali su pekarski esnafi koji su strogo određivali vrstu i kvalitet hljeba, a vlasti su određivale cijenu. Najviše se proizvodio crni i polubijeli hljeb. Krajem turske vladavine, u Sarajevu je bilo preko 70 pekarskih radnji, a u Banjoj Luci oko 20. Tada su samo dvojica hrišćana u Sarajevu imala pravo da prave bijeli hljeb. Jedan je bio esnafski čauš Petar Pasamadžija, a drugi Mate Marušić. Najbolji glas uživali su travnički pekari za koje H. Kreševljaković navodi da su proizvodili 15 vrsta hljebova⁴⁴⁾. Pekari su sami pravili, pekli i prodavali hljeb, a osim toga činili su građanstvu različite pekarske usluge za novac.

Građevinarstvo. Građevinskom djelatnošću u Bosni i Hercegovini za vrijeme turske vladavine bavilo se više različitih zanata: klesari, stolari, dunderi, topljači olova, sujoldžije (vodoinstalateri), bunardžije, ćerpičije

39) H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu...* str. 165.

40) Ahmed S. Aličić-Hivzija Hasandedić, *Popis terzija, ćurčija i abedžija u Mostaru iz 1755. godine*. Prilozi za orijentalnu filozofiju XVIII—XIX, Sarajevo, 1973. str. 315—371. U popisu nema ćurčija.

41) ABH, ZVS, br. 7045/1881; H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u BiH...* str. 100.

42) H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u BiH...* str. 98. Isti, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu...* str. 192—193. Parni mlin u Trapistima podignut je 1872. a u Brčkom 1873. godine.

43) Isto.

44) ABH, AGKS, br. 126. i 929/1860; H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu...* str. 198; Isti, *Esnafi i obrti u BiH...* str. 65. List »Bosna« (br. 162. iz 1869. godine) objavio je da se ukida monopol na prodaju hljeba i mesa. Ubuduće ove artikle mogao je svako prodavati.

(proizvodnja ćerpiča, nepečene cigle), ćeremidžije (proizvodnja ćeremita, crijepa), pećari i kaldrmdžije — koji su zadovoljavali potrebe stanovništva u proizvodnji građevinskog materijala, podizanju kuća, kaldrmisanju ulica, izgradnji bunareva za vodu itd. Najbrojniji među njima bili su dunderi, priučeni zidari i tesari, koji su uglavnom od drveta podizali jednostavne bosanske kuće i pomoćne zgrade. Poslove su obavljali pretežno sezonski, putujući od mjesta do mjesta. Svojom stručnošću zadovoljavali su normalne potrebe seoskog i dijela gradskog stanovništva, dok su svi veći građevinski poduhvati javnog značaja (mostovi, upravne zgrade, značajniji vjerski i vakufski objekti i sl.) zahtijevali stručnu pomoć stranih majstora. Od sredine 19. vijeka pojedinci, vjerske i državne ustanove počinju sve češće angažovati strane građevinare. Pravoslavna crkvena opština iz Dervente sklopila je ugovor 1857. godine za izgradnju crkve sa zidar⁴⁵kim majstorom iz Osijeka Đurom Keržakovićem.⁴⁶) Deset godina kasnije, 1867, za podizanje pravoslavne crkve u Bijeljini ciglu je izrađivao ciglarski majstor Josef Mesaroš, austrijski državljani iz Bošnjaka u brodskoj regimenti.⁴⁶) Iste godine javio je austrijski konzularni agent iz Banje Luke italijanskom konzulu u Sarajevo da se tamo nalazi 15 zidara, ciglara i nadničara iz Udina.⁴⁷) Dvije godine kasnije, 1869, isti agent govori o koloniji italijanskih građevinskih radnika u Banjoj Luci koji tu rade svake godine od proljeća do jeseni. Italijanski građevinari spominju se takođe u Tuzli, Brčkom, Sarajevu i Mostaru, te izgradnji puta Mostar — Sarajevo i prve željezničke pruge u Bosni Dobrljin—Banja Luka.⁴⁸) Gradnjom Konaka i vojne bolnice u Sarajevu rukovodili su inžinjer Franjo Moise i Franjo Linardić iz Splita, a novu pravoslavnu crkvu sagradio je neki Andrija iz Velesa, koji je sa sobom doveo i zidare.⁴⁹)

Osnovni građevinski materijal bili su drvo i ćerpič u Bosni a kamen u Hercegovini. Zbog teškog i skupog transporta proizvodnja svih vrsta građevinskog materijala bila je ograničena na podmirivanje lokalnih potreba.⁵⁰)

Iskorištavanje šuma. Posebno mjesto u privrednoj aktivnosti Bosne i Hercegovine posljednjih decenija turske vladavine pripada iskorištavanju šuma i preradi drveta. Sve do tridesetih godina 19. vijeka bosanskohercegovačko drvo nije predstavljalo značajniji izvorni artikal, jer je gotovo isključivo korišteno za podmirivanje različitih potreba stanovništva, vojske i javnih ustanova. Najveći dio sječe i transporta drveta obavljalo je

45) ABH, AGKS, br. 1336/1857.

46) ABH, AGKS, br. 1264/1867. i br. 1543/1867.

47) P. Mitrović — H. Kreševljaković, *Izveštaji italijanskog konzulata u Sarajevu (1869—1870)*. Naučno društvo NRBiH, Građa, knj. V, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 3, Sarajevo, 1958. dok. 103, str. 146.

48) Isto, dok. 182, 196, 236, 247, 256. str. 191, 210—211, 239, 246—7, 255—6.

49) H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu...* str. 179; V. Skarić, *Sarajevo i njegova okolina...* str. 245.

50) H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu...* str. 176; *Bosnien und Hercegovina in Wort und Bild...* str. 488.

seosko stanovništvo besplatnim radom u okviru već ustaljene obaveze kuluka.⁵¹⁾

Od tridesetih godina 19. vijeka preduzetnici i trgovci iz Hrvatske i Slavonije započeli su kapitalističku eksploataciju bosanskih, a austrijski i tršćanski hercegovačkih šuma koja je sa malim prekidima trajala sve do kraja turske vladavine. Ovi poduhvati bili su tijesno povezani s razvojem šumske privrede u Hrvatskoj i Slavoniji, podizanjem industrije stakla u Sloveniji i izgradnjom saobraćaja u ovim zemljama.⁵²⁾ Osim potaše ili pepeljike, čija je proizvodnja u bosanskim šumama prestala 1851. godine, najviše se proizvodila francuska hrastova duga za burad, a u manjim količinama izvožena je hrastova brodska građa, hrastovo i četinarsko građevinsko drvo, ogrevno drvo i sl.

Težak i preskup kopneni saobraćaj upućivao je preduzetnike na korištenje vodenih puteva koji su jedino bili pogodni za prenošenje većih tereta. To je ograničilo iskorištavanje šuma na Posavinu i područja koja gravitiraju većim rijekama (Una, Sava, Vrbas, Ukrina, Bosna, Drina i Neretva i njihove pritoke). Pred okupaciju Bosne i Hercegovine samo je 5% putne mreže bilo osposobljeno za kolški saobraćaj koji se odvijao uz velike poteškoće i visoke troškove. Normalni hvat pilanske oblovene iz područja planine Crna Gora kod Nevesinja koštao je 25 for. Na transport i manipulaciju otpadalo je 18,50 f., a na sječu i izradu, rezanje na pilani, šumsku taksu od 10%, troškove režije i administracije, svega 6,50 f. To znači da transport i manipulacija odnose tri četvrtine ukupnih troškova eksploatacije i prerade drveta iz udaljenijih krajeva, dok to nije bio slučaj u područjima oko većih rijeka.⁵³⁾

I pored svih teškoća, proizvodnja hrastove duge u bosanskim šumama predstavljala je nosan posao. Najznačajniji proizvođači bili su trgovci drvom iz Hrvatske i Slavonije: Josip Jarić iz Slavenskog Broda proizvodio je dugu u šumama zvrničkog, banjolučkog i derventskeg kraja; Ivan Nepomuk Turković iz Karlovca u bihaćkom okrugu; Ambroz Vraniczany iz Karlovca na planini Prosari, Kozari i Motajici; Jovan Popović i August d'Elia iz Slavenskog Broda u Vučjak planini. Pored ovih, 1867. godine, pojavljuje se i francuska firma Henri i L. D'Heureux. Zajedno sa stranim preduzimačima, a ponekad i samostalno, u proizvodnji francuske duge učestvuju i

51) O pitanju iskorištavanja bosanskohercegovačkih šuma u vrijeme osmanske vladavine više vrijednih priloga objavio je profesor Šumarskog fakulteta u Sarajevu prof. ing. Branislav Begović: *Iskorištavanje naših šuma u prošlosti za potrebe osmanske vojske i mornarice*. »Narodni šumar«, Časopis za šumarstvo i drvenu industriju, God. X, sv. 9—12, Sarajevo, 1956. str. 364—368; *Iskorištavanje šiške i ruja u Bosni i Hercegovini za vrijeme otomanske uprave*. Nar. šumar. XI, sv. 10—12, Sarajevo, 1957. str. 337—344; *Iskorištavanje naših šuma u prošlosti za proizvodnju katrana*. »Nar. šumar.« XII, sv. 1—3, Sarajevo, 1958. str. 30—34; *Iskorištavanje naših šuma za potrebe lokalnog tržišta u periodu otomanske uprave*. »Narodni šumar«, XIV, sv. 7—8, Sarajevo, 1960. str. 353—363; *Iskorištavanje naših šuma za proizvodnju drvenog ugljena u periodu otomanske uprave*, »Šumarski glasnik«, br. 3—4, Sarajevo, 1960. str. 1—8.

52) Branislav Begović, *Strani kapital u šumskoj privredi Bosne i Hercegovine za vrijeme otomanske vladavine*. Radovi Šumarskog fakulteta i Instituta za šumarstvo i drvenu industriju u Sarajevu, God. V, br. 5, Sarajevo, 1960. str. 239.

53) Isto, str. 230, 233, 240.

domaći trgovci, pa i bogatiji seljaci.⁵⁴⁾ Prema procjeni prof. Branislava Begovića, u Bosni i Hercegovini je, od 1853. do 1878. godine, posječeno najmanje 300.000 hrastovih stabala od kojih je izrađeno preko 100 miliona komada francuske duge.⁵⁵⁾

Pilanska prerada drveta u Bosni i Hercegovini počela je u prvoj polovini 18. vijeka. Prva pilana potočara izgrađena je 1738. godine na rijeci Miljacki kod Korana više Pala. Druga takva pilana podignuta je 1800. godine u kreševskom kraju.⁵⁶⁾ Mada ne možemo pouzdano utvrditi hronologiju nastanka i razmještaj pilana potočara, sa sigurnošću se može tvrditi da su, u posljednjoj deceniji turske vladavine, bile u većem broju razmještene po čitavoj Bosni i Hercegovini. U okolini Sarajeva bilo ih je 27, u banjolučkom sandžaku 5, visočkoj nahiji 4, fojničkoj 3, a više takvih pilana bilo je podignuto u travničkom i bihaćkom sandžaku, te u konjičkoj i fočanskoj nahiji.⁵⁷⁾

Pilane potočare podizali su isključivo domaći ljudi. Bile su smještene na potocima i manjim rijekama u blizini šuma. Imale su mali proizvodni kapacitet, pa su podmirivale samo lokalne potrebe. Njihova prosječna godišnja proizvodnja iznosila je oko 4.500 komada daski, što iznosi oko 144 m³ rezane građe. Prema B. Begoviću, potkraj turske uprave u Bosni i Hercegovini bilo je oko 60 pilana potočara koje su godišnje proizvodile oko 270.000 dasaka ili 10.800 m³ rezane građe za čiju izradu je trebalo obezbijediti 18.000 m³ pilanske oblovine. Iz ovih podataka Begović zaključuje da je ukupna pilanska proizvodnja rezane građe bila vrlo ograničena i da se kretala u okvirima kapaciteta jedne današnje parne pilane sa dva puna gatera.⁵⁸⁾

Od sredine 19. vijeka do kraja turske vladavine u Bosni i Hercegovini podignute su tri pilane industrijskog tipa. Prvu takvu pilanu podigli su, 1846. godine, austrijski državljani E. A. Schönefeld, K. W. Andre i tršćanski trgovac Rudolf Kugler u Zatonu na rijeci Buni. Oni su krajem 1845. godine dobili dozvolu od Ali-paše Rizvanbegovića kojom im daje pravo eksploatacije šuma na području mostarskog, nevesinjskog, blagajskog i konjičkog kadiluka. Nešto kasnije, pravo na eksploataciju hercegovačkih šuma dobio je i tršćanski trgovac Leon Kluky. Pilana je radila sa dva gatera na vodenom pogonu, a kapacitet joj je iznosio 100.000 komada daski godišnje. Drvo je dobavljano plavljenjem iz gornjeg toka rijeke Neretve, a rezana građa transportovana je takođe Neretvom do Metkovića gdje je otpremana za inostranstvo. Ova pilana radila je samo do 1850. godine, jer su turske vlasti raskinule ugovor »usljed promjene pravnog shvatanja vlasništva nad šumama.⁵⁹⁾

Drugu pilanu industrijskog značaja podiglo je nekoliko banjolučkih trgovaca, 1855. godine, u Podgradcima na rijeci Vrbaškoj. Njen godišnji kapacitet iznosio je 40.000 komada daski. S izvjesnim teškoćama radila je

54) Isto, str. 67—99.

55) Isto, str. 243.

56) Isto, str. 212.

57) Isto, str. 212—217.

58) Isto, str. 232.

59) Isto, str. 217—220.

do kraja turske uprave. Osim banjolučkih trgovaca, Riste i Tome Radulovića i Sime Pištelica, kao suvlasnik uključio se i tršćanski trgovac Aleksandar Opuić.⁶⁰⁾

Treću pilanu podigao je, 1870. godine, austrijski državljanin Josef Lichtenegger na rijeci Krupi kod Pazarića. Godišnje je proizvodila 20.000 komada daski koje su plasirane na sarajevskom tržištu.⁶¹⁾ Pokušaj istog poduzetnika da podigne i drugu pilanu na rijeci Zujevini nije uspio zbog spora s turskim vlastima oko vlasništva nad zemljom.

Trgovina. Razvoj trgovine u Bosni i Hercegovini posljednjih decenija turske vladavine nije mogao, i pored izvjesnog napretka, da prevaziđe tradicionalne forme razmjene dobara koje su bile karakteristične za feudalno društvo. Patrijarhalna zadruga formirala je davno u istoriji model zatvorene kućne privrede u okviru koje su podmirivane gotovo sve potrebe seoskog stanovništva. Rijetki proizvodi koje patrijarhalna zadruga nije mogla sama proizvesti upućivali su seljaštvo na gradsko tržište, ali i tada ono ostaje u okviru prirodne razmjene. Seljak je teško dolazio do novca, pa mu je on više služio kao mjerilo vrijednosti nego kao sredstvo plaćanja. Naturalni oblici razmjene dobara između sela i grada zadržali su tradicionalne trgovačke forme i običaje. Trgovina s ćepenka u gradu ima još gotovo podređenu ulogu u odnosu na razmjenu koja se odvijala na brojnim pazarima i sajmovima. To je stvorilo tip putujućeg trgovca kojemu je lokalno tržište bilo suviše tijesno i ograničeno.⁶²⁾

Pred okupaciju 1878. godine u Bosni i Hercegovini održavani su vašari (sajmovi) u 87 raznih gradova, varoši i sela. Od toga u 72 mjesta održavani su sedmični, a u 27 godišnji sajmovi. Ovi posljednji bili su od najvećeg značaja za razmjenu dobara između sela i grada kao i pojedinih oblasti Bosne i Hercegovine i inostranstva. Najpoznatiji godišnji sajam u Bosni i Hercegovini održavan je na pravoslavne Duhove u Banjoj Luci. Na ovaj sajam donošena je roba i dogonjena stoka iz svih krajeva Bosne. Sarajevski trgovci i zanatlije (naročito saraći, čizmadžije, terzije, abadžije, kazazi i kazandžije) donosili su na ovaj sajam 400 do 500 tovara različite robe. Osim prodaje gotove robe, trgovci i zanatlije kupovali su sirovine i proizvode kućne industrije iz Krajine.⁶³⁾ Slične trgovačke operacije obavljane su i na svim drugim godišnjim sajmovima koji su trajali po nekoliko dana. Za njih su se podjednako brižljivo pripremali ljudi sa sela, kao i gradske zanatlije i trgovci. To su bile jedinstvene prilike da se obave krupniji trgovački poslovi. Seljaci su nudili sve vrste stoke, vunu, kože, krzna, žito, voće, povrće, zatim proizvode kućne industrije izrađene od vune, kostrijeti, drveta i sl. S druge strane, seljaci su kupovali velike količine soli kojom su se trgovci često koristili kao sredstvom plaćanja seljačkih proizvoda, a u manjoj mjeri zanatsku i industrijsku robu domaćeg i stranog porijekla koju su nudili zanatlije i trgovci.

60) Isto, str. 221—222.

61) Isto, str. 224—227.

62) Ferdinand Schmid, *Bosnien und die Herzegovina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns*, Leipzig, 1914. str. 531—534.

63) H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u BiH...* str. 18—19.

Za unutrašnju trgovinu u gradovima i varošima bio je karakterističan sitni trgovac — mali dućandžija, koji najčešće nije imao kapitala, pa je robu uzimao na kredit kod krupnijih trgovaca koji su redovno postajali kreditni klijenti tršćanskih, bečkih i primorskih trgovačkih kuća.⁶⁴⁾

U unutrašnjoj i vanjskoj trgovini Bosne i Hercegovine Sarajevo je bilo glavni centar u koji je stizao najveći dio robe namijenjen za unutrašnje i vanjsko tržište. Početkom 19. vijeka u njemu se spominju tri jevrejske trgovačke kuće od kojih je svaka raspolagala kapitalom od oko 2 miliona francuskih franaka. Jevrejski trgovci držali su u svojim rukama veliki dio posredničke trgovine s Bečom, Solunom i Skadrom, a bavili su se i bankarskim poslovima. Osim jevrejskih, u Sarajevu je tada bilo više srpskih trgovačkih kuća koje su raspolagale s kapitalom od 600.000 do 1 milion fr. franaka.⁶⁵⁾ U vrijeme Napoleonovih ratova i kontinentalne blokade bogati srpski trgovci bavili su se posredničkom trgovinom pamukom s Istoka i otpremali ga u Kostajnicu i dalje u Beč i Trst, a držali su i gotovo svu trgovinu Bosne i Hercegovine s Dubrovnikom i drugim primorskim gradovima. Njihovi trgovački agenti obilazili su sajmove u Bosni i Hercegovini i drugim turskim balkanskim provincijama na kojima su nabavljali najveći dio proizvoda koji su kasnije bili izvezeni u hrišćanske zemlje. Roba je iz svih krajeva dopremana u Sarajevo, gdje su formirani i kompletirani veći transporti za inostranstvo.⁶⁶⁾ Uloga Sarajeva, kao glavnog trgovačkog grada u Bosni i Hercegovini, još je više porasla nakon ukidanja gradske carine, koja je iznosila 5% od uvezene i izvezene robe iz grada, što je privuklo provincijske trgovce da se u njemu redovno snabdjevaju robom. To je bio nesumnjiv podsticaj za jačanje sarajevske posredničke uloge u trgovini koja je počela stagnirati poslije Napoleonovih ratova i u vrijeme opšte unutrašnje privredne i političke krize koja je trajala od 30-tih do 50-tih godina 19. vijeka.⁶⁷⁾

64) Ahmed Dževdet-paša službovao je u Sarajevu 1863—64. kao Portin inspektor. U jednom pismu iz 1864. godine on piše o načinu trgovanja u Bosni i Hercegovini. Trgovci iz provincije dolaze po robu u Sarajevo. Tada se obrate »svome poznatom trgovcu« i kod njega podmiruju svoje potrebe. Tada trgovac zapiše dug u knjigu, a dužniku iznos duga zapiše na cedulju. »Ovako se posluje bez svjedoka, bez žiga i bez potpisa«. Krupniji sarajevski trgovci imali su veliki broj dužnika u gotovo svim gradovima BiH. Sarajevski trgovci slali su svoje ljude jedanput godišnje da pokupe dugove. H. Kreševljaković, *Iz bosanske trgovine XIX stoljeća*, »Narodna starina«, Zagreb, 1922. str. 162—164.

O načinu trgovanja u Bosni i Hercegovini ruski konzul A. Giljferding zapisao je, 1857. godine, sljedeće: »Trgovci koji kupuju veće zalihe robe u Austriji ili Rumeliji preprodaju jedan njen dio sitnim trgovcima, a i sami drže trgovine za prodaju na malo. *Sva se trgovina svodi na dug*«. (I. H.) Mostarski ili sarajevski trgovci uzimaju u dalmatinskim gradovima ili u Trstu, veći dio robe na kredit. Trgovci koji dođu iz manjih gradova u Sarajevo ili Dalmaciju uzimaju robu isključivo na kredit. Novac prikupljaju agenti trgovačkih kuća«. Aleksandar Giljferding, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i staroj Srbiji*. Preveo Branko Čulić, Sarajevo, 1972. str. 58.

65) M. Šamić, n. d. str. 242.

66) V. Skarić, *Sarajevo*... str. 203—204.

67) Vladimir Stojančević, *Prilike u Bosni i Hercegovini prema izvještajima austrijskog konzula D. Atanackovića 1844. godine*, Istorijski časopis, knj. VII, Beograd, 1959. str. 145.

Drugi grad po veličini bio je Mostar. Sredinom 19. vijeka imao je oko 10 do 12.000 stanovnika. U njemu je tada bilo svega nekoliko srpskih trgovaca koji su smatrani bogatašima. Trgovački značaj Mostara porastao je nakon otvaranja luke u Metkoviću. Roba je dovožena brodovima do Metkovića, a odatle konjima transportovana preko Mostara i Konjica u Sarajevo. Do tada su se mostarski trgovci, kao i trgovci drugih hercegovačkih mjesta, snabdijevali robom u primorskim gradovima (najčešće u Dubrovniku) ili u Sarajevu. Otvaranjem luke u Metkoviću, raniji trgovački pravci pomjeraju se u dolinu rijeke Neretve. Split, Livno i Travnik postepeno gube svoj raniji posrednički značaj za trgovinu Bosne.⁶⁸⁾

U značajan trgovački centar razvila se i Banja Luka, koja je sredinom 19. vijeka imala preko 10.000 stanovnika. Tome je posebno doprinosila blizina Save udaljena 8 sati hoda i pristanište u Gradišci i bogata okolina.⁶⁹⁾ U Banjoj Luci su se okolni kadiluci snabdijevali evropskom manufakturom i kolonijalnom robom, a u Sarajevo se odlazilo samo radi kupovine industrijskih proizvoda iz Carigrada i Rumelije.

U unutrašnjoj posredničkoj trgovini značajan trgovački centar bio je vezirski grad Travnik. Sredinom 19. vijeka imao je oko 7.000 stanovnika. Prosječna vrijednost robe u travničkim trgovačkim radnjama iznosila je, prema slobodnoj procjeni austrijskog konzula Atanackovića, oko 2.000 guldena, ali je najveći broj trgovina imao kapital od 100 do 200 guldena. Svega 3 ili 4 trgovačke kuće imale su robe u vrijednosti od oko 10.000 guldena.⁷⁰⁾ Iz ovog se jasno vidi da Travnik nije uspio da se razvije u trgovački centar onog značaja koji su imali Sarajevo, Mostar i Banja Luka ili neki gradovi na Savi (posebno Brčko i Bijeljina).

Mada ne raspoložemo statističkim podacima o bosanskohercegovačkoj vanjskoj trgovini posljednjih decenija turske vladavine, iz zapisa i službenih izvještaja savremenika može se približno odrediti struktura izvoza i uvoza, a donekle i količina robe koja je išla preko granice u oba pravca. Iz Bosne i Hercegovine izvoženi su pretežno proizvodi zemljoradnje i stočarstva: žitarice, suhe šljive, povrće, duhan, vino, sve vrste stoke, sirova i prerađena koža, krzna, vuna, loj i med, a uz njih proizvodi kućne industrije od vune, kostrijeti i drveta. Od nepoljoprivrednih proizvoda najznačajnije izvozne artikle činili su predmeti izrađeni od željeza, bakra, kože i drveta.⁷¹⁾ Iz inostranstva i drugih turskih provincija u Bosnu i Hercegovinu su uvoženi različiti manufakturni i industrijski proizvodi. Sve do druge polovine 18. vijeka dominantnu ulogu u bosanskom uvozu imali su Carigrad i Rumelija, odakle su dobavljane istočne tkanine, duhan, kafa, šećer, riža i nakit, a iz Srbije rakija i stoka. U drugoj polovini 18. i prvoj polovini 19. vijeka postepeno se povećava uvoz sa zapada i sjevera. Iz Beča, Trsta i dalmatinskih gradova uvozi se čoha, staklo, krznena roba, razni manufakturni proizvodi, nakit, satovi, medicinski instrumenti i lijekovi.⁷²⁾

68) A. Giljferding, n. d. str. 226—227; H. Kapidžić, *Izvještaj R. Erka*, n. d. str. 52; Rudolf Zaplata, *Privredne prilike Bosne i Hercegovine polovinom XIX vijeka*. GZM, XLV, 1933. str. 87.

69) A. Giljferding, n. d. str. 58.

70) V. Stojančević, *Prilike u Bosni...* str. 145.

71) V. Skarić, *Sarajevo...* str. 204; M. Šamić, n. d. str. 226, 227.

72) Isto.

Koliki je bio obim bosanskohercegovačkog izvoza i uvoza, zasada se ne može tačno utvrditi. Prema italijanskom konzulu Durandu, cijeli izvoz iz Bosne 1865. godine iznosio je 41 milion pjastera. Od toga je samo na izvoz željeza u Vlašku i Srbiju otpalo 4 miliona pjastera, a na izvoz noževa i oružja u Rumeliju, Albaniju i Crnu Goru 300.000 pjastera. To znači da je izvoz željeza i željezne robe u balkanske zemlje činilo 12% ukupnog izvoza iz Bosne.⁷³⁾ Prema Vl. Skariću, promet čurčija s evropskim dijelom Turske, sredinom 19. vijeka, iznosio je 300.000 dukata.⁷⁴⁾ Od sredine 19. vijeka drvo kao izvozni artikal dobija sve više na značaju, (hrastove duge za burad, građevinsko i ogrjevno drvo). Prema izvještaju Zagrebačke komore, u bosanskohercegovačkim hrastovim šumama austrijski trgovci i preduzetnici proizvodili su godišnje prosječno tri miliona komada hrastovih duga na kojima su godišnje zarađivali četiri do pet stotina hiljada forinti.⁷⁵⁾

Prema Otto Blau, 1864. godine izvoz iz Bosanskog vilajeta iznosio je 9,763.000 forinti. Najveću stavku u izvozu činile su žitarice (4,300.000 f.), zatim volovi, krave i telad (1,400.000 f.), ovce i koze (1,100.000 f.), suhe šljive (790.000 f.), svinje (650.000 f.), i dalje slijedi koža, vuna i željezo.

U Bosanski vilajet, iste godine, uvezeno je robe u vrijednosti od 7,796.000 f. U uvozu dominira tekstil iz Beča i duhan iz Rumelije. Tekstila je uvezeno u vrijednosti od 1,180.000 f., a duhana 1,100.000 f. Za ovim slijede marame (850.000 f.), razni odjevni predmeti (620.000 f.), razna alkoholna pića (480.000 f.), so (390.000 f.) kafa (345.000 f.), šećer (360.000 f.), riža (325.000 f.), razni metali (240.000 f.), ulje i mast (235.000 f.), itd.⁷⁶⁾

Ukupan obim vanjske trgovine 1865. godine iznosio je 11,500.100 f., od čega je na izvoz otpadalo 5,917.500 f., a na uvoz 5,582.600 f.⁷⁷⁾ Ovi podaci

73) V. Mikolji, n. d. str. 121.

74) V. Skarić, n. d. str. 203.

75) B. Begović, *Strani kapital...* str. 149. Pored francuske duge u Austro-Ugarsku izvoženi su: građevinsko i brodsko drvo, žir, luč, šišarika, smola i kataran. Vidi: R. Potier, n. d. str. 32.

76) Otto, Blau, *Reisen in Bosnien und der Herzegowina*. Berlin, 1877 (Beschreibung des Vilajet Bosnien) str. 156—157.

77) F. Schmid, n. d. str. 535. Prema Pasko-Vasa-efendiji, uvoz u BiH bio je veći od izvoza. On smatra da obim ukupne vanjske trgovine BiH, 1864. godine, iznosi 100 do 105 miliona pjastera od kojih 57 miliona otpada na uvoz, a 43 miliona na izvoz. Godine 1864. iz BiH izvedeno je u Austriju i Tursku:

artikal	vrijednost u pjasterima	i zemlje koje plaćaju danak:	
	Izvoz u Austriju		Izvoz u Tursku
pšenica	4,000.000	pšenica	2,000.000 pj.
kukuruz	1,000.000	kukuruz	2,000.000 pj.
stočna hrana	1,000.000	ječam i zob	2,000.000 pj.
razno žito	1,000.000	razno žito	1,000.000 pj.
sve vrste stoke	6,000.000	stoka	1,000.000 pj.
suve kože	3,000.000	tekstil. roba	3,000.000 pj.
vuna	3,000.000	suhe šljive	1,000.000 pj.
vosak	2,000.000	štavljenja k.	1,000.000 pj.
šljive	5,000.000	krzna	1,000.000 pj.
drvo	2,000.000	željezo i željez. roba	4,000.000 pj.
		puške i nož.	500.000 pj.
Svega	28,000.000	Svega	17,500.000 pj.

Pasko Vasa-efendija, *Bosna i Hercegovina za vreme misije Dževdet efendije*, Sarajevo, 1958. str. 57.

pokazuju u kojoj su mjeri privredni potencijali Bosne i Hercegovine ostali nerazvijeni, a unutrašnje tržište ograničeno na minimalnu potrošnju industrijske robe. U toku 1877. godine obim bosanskohercegovačke vanjske trgovine znatno se povećao, ma da je zemlja bila zahvaćena ustankom, a Turska ratovima sa Srbijom, Crnom Gorom i Rusijom. Obim vanjske trgovine preko austrougarske granice iznosio je 16,448.117 f., i to:

izvoz u Austro-Ugarsku	3,184,563 f.
uvoz iz Austro-Ugarske	5,357.306 f.
izvoz preko Austro-Ugarske u druge zemlje	250.584 f.
uvoz preko Austro-Ugarske u Bosnu i Hercegovinu	7,655.664 f.

To znači da je izvoz iznosio 3,435.147 f., a uvoz 13,012.970 f. Uvoz je bio veći od izvoza za 263%, što ukazuje na katastrofalne posljedice koje su imali za bosanskohercegovačku privredu ustanak i ratovi.⁷⁸⁾

Saobraćaj. U konzularnim izvještajima i putopisnim bilješkama o Bosni i Hercegovini posljednjih decenija turske vladavine stalno je naglašavano da čitava privredna aktivnost zemlje trpi zbog nedovoljno dobrih komunikacija. Unutrašnji i vanjski saobraćaj odvijao se na tradicionalan način. Za promet ljudi i robe korištene su, uglavnom, tovarne životinje i stari karavanski putevi. Nakon turskih osvajanja naših krajeva, putevi od dalmatinskih gradova prema Savi, Dunavu i Drini gube raniji značaj, jer je promet bio usmjeren prema Carigradu i Rumeliji. Ova promjena uticala je višestruko na Bosnu i Hercegovinu, jer je uslovia njenu privrednu i kulturnu zatvorenost u okvirima Turskog Carstva i svela na minimum njen saobraćaj sa sjevernim i zapadnim susjedima, odnosno s Evropom. Dok je Tursko Carstvo bilo u naponu svoje moći i dok je vodila uspješne osvajačke pohode, ova izolacija nije se mnogo osjećala. Od konca 17. vijeka Tursko Carstvo prelazi u potpunu defanzivu, a njene granice se pomjeraju na Savu i Dunav. Bosna i Hercegovina postala je granična turska pokrajina okružena kapetanijama i utvrđenim gradovima. Preduzumljivošću srpskih i jevrejskih trgovaca i zanatlija, u toku 18. vijeka, postepeno se povećava trgovački promet s dalmatinskim gradovima, posebno s Dubrovnikom i Austrijom, ali putevi u svim pravcima propadaju, jer su izgubili raniji strateški i privredni značaj.⁷⁹⁾

U vrijeme Napoleonovih ratova i prvog srpskog ustanka Bosna i Hercegovina dobija izuzetan tranzitni značaj. Nesigurna dolina Morave nado-smještena je starim karavanskim putem koji je išao od Carigrada i Rumelije preko Prištine i Novog Pazara do Sarajeva, a odatle se nastavljao dolinom rijeke Bosne do Save. Sarajevo postaje najvažnija raskrsnica puteva iz koje se transporti kreću u tri pravca. Osim puta Sarajevo — Brod, saobraćaj

78) R. Potier, n. d. str. 50, Detaljan uvid u uvoz i izvoz iz Bosne i Hercegovine 1874. godine nudi izvještaj austrougarskog konzula u Sarajevu dra Teodorovicha iz marta 1875. godine. Vidi: Vojislav Bogičević, *Grada za proučavanje ekonomskih odnosa u Bosni i Hercegovini pred ustanak 1875. godine*. Godišnjak Istorijskog društva BiH, Godina I, Sarajevo, 1949, str. 215—232.

79) F. Schmid, n. d. str. 567—568; Vuk Vinaver, *Sarajevski trgovci u Dubrovniku sredinom XVIII veka*. Godišnjak Istorijskog društva BiH, godina VI, Sarajevo, 1954. str. 254—258; H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u BiH...* str. 26—27.

naglo raste i na relacijama Sarajevo — Travnik — Jajce — Banja Luka — Prijedor — Kostajnica i Sarajevo — Travnik — Livno — Split.⁸⁰⁾ Na taj način je, pod uticajem vanjskih okolnosti (Napoleonovi ratovi, kontinentalna blokada i srpski ustanci), u Bosni i Hercegovini aktivirano više putnih pravaca koji su išli s istoka prema sjeveru i zapadu. Kada su prestali djelovati navedeni vanjski faktori, saobraćaj kroz Bosnu i Hercegovinu naglo je opao i vratio se u skromne razmjere bosanskohercegovačke trgovine s turskim provincijama i inostranstvom. Od sredine 19. vijeka povećava se značaj puta Sarajevo — Konjic Mostar — Metković, i od tada počinje da funkcioniše saobraćajna linija dolinama rijeka Bosne i Neretve (Brod — Sarajevo — Metković) koja je dobila primat u bosanskohercegovačkoj trgovini s inostranstvom i austrijskoj privrednoj ekspanziji u Bosni i Hercegovini.

Pored kopnenih puteva, u manjoj mjeri i dosta neorganizovano, korišten je i riječni saobraćaj. Osim Save, kojom su plovile lađe 20 do 45 tona nosivosti, riječni saobraćaj se odvijao i u donjim tokovima rijeka Une, Sane, Vrbasa, Bosne, Drine i Neretve.⁸¹⁾ Riječni transport bio je od velikog značaja za izvoz drveta i željeza.

Interesovanje turskih vlasti za izgradnju i popravku puteva bilo je nešto povećano od sredine 19. vijeka, ali želje su bile daleko od realnih mogućnosti zemlje. Pokušaj Omer-paše Latasa da nešto učini na izgradnji puteva u Bosni i Hercegovini nije dao trajnije rezultate s obzirom na to da se radilo nestručno i kampanjski. Dugi kišni i snježni period uništavali su ono što bi kulučari uradili u toku ljetnih mjeseci. Računa se da je tada u Bosni i Hercegovini bilo svega 900 km kolskih puteva koji su povezivali Sarajevo s Bosanskim Brodom i Metkovićem i neka mjesta u Hercegovini i Posavini.⁸²⁾

Naročite uspjehe nije postigao ni najpreduzimljiviji bosanski valija Topal Osman-paša. Za vrijeme njegove uprave, pored popravki glavnih putnih linija, donesen je Zakon o putevima koji je objavljen 1869. godine. U njemu je izvršena kategorizacija cesta i uspostavljeni moderni saobraćajno-tehnički normativi. Takođe je bila uvedena obaveza kuluka za sve osobe od 16 do 60 godina starosti da u periodu od pet godina besplatno rade na cestama 20 do 30 dana i da pri tome stave na raspolaganje vučnu i tovarnu stoku.⁸³⁾ Ovim Zakonom glavni teret izgradnje, rekonstrukcije i održavanja puteva bio je prebačen na stanovništvo ali time nisu bili stvoreni uslovi za njegovo sprovođenje u djelo. Socijalno-politički sukobi i sve veća nestašica finansijskih

80) Vasilj Popović, *Trgovina i promet Bosne u Napoleonovo doba*, Spomenik, SKA, LXIX, Beograd 1929. str. 91.

81) R. Potier, n. d. str. 15, 45—50; B. Begović, *Strani kapital...* str. 25—30. Begović je dao dobar osvrt na stanje saobraćaja prema kazivanju savremenika.

82) F. Schmid, n. d. str. 567—568; R. Zaplata, *Privredne prilike...* str. 84—85.

83) Za vrijeme Šerif Osman-paše rađeno je na izgradnji ili opravci sljedećih puteva: Sarajevo—Brod, Maglaj—Tuzla, a odatle preko Majevice za Brčko, Bijeljino i Zvornik, a zatim, Bosanska Gradiška — Banja Luka — Travnik — Livno. Godine 1864. vojska je počela graditi cestu Sarajevo — Mostar, a kasnije je izgradnju preuzela civilna uprava. Kečet navodi da je Osman-paša za ovaj put naručio željezne mostove iz Engleske. Na taj način, veli Kečet, 70-ih godina moglo se iz Sarajeva do Mostara stići za dva dana ugodnog putovanja. Vidi opširnije: Josef Koetschet, *Osman-Pascha, der letzte grosse Wesier Bosniens, und seine Nachfolger*. Sarajevo 1909. godine str. 11—12.

sredstava bili su stalni pratilac neposlovne turske administracije u Bosni i Hercegovini.⁸⁴⁾

Na kraju turske vladavine, prema zapisima savremenika, samo je oko 50% kopnene putne mreže u Bosni i Hercegovini bilo osposobljeno za kolski saobraćaj. Kola koja su prevozila robu od Sarajeva do Bosanskog Broda tovarila su oko 10 kvintala. Da pređu ovaj put, bilo im je potrebno 44 sata, a dnevno se putovalo 6 do 8 sati, zavisno od meteoroloških uslova. Cijena prenosa jednog tovara robe na sat iznosila je 1867. godine 20 do 25 krajcara, a prevoz kolima bio je jeftiniji za 3 do 5 krajcara.⁸⁵⁾ Koncem jula 1878. godine vođitelj italijanskog konzulata u Sarajevu, Usilji, navodi da je u Slavskom Brodu spremno 1700 kola za transport hrane s kirijom od 2 f. dnevno.

Ako se ovim skupim cijenama doda stalna nesigurnost, uticaj klimatskih uslova i sporost transporta, onda se upotpunjuje predstava o negativnim posljedicama koje je tradicionalni prevoz robe imao na čitavu privrednu aktivnost zemlje, a posebno trgovinu. U suštini ništa se nije promijenilo u bosanskom saobraćaju ni poslije izgradnje 104 km normalno-tračne pruge od Dobričina do Banje Luke. Ovu prvu željezničku prugu u Bosni i Hercegovini gradio je baron Hirš 1871—1872. godine, a cilj joj je bio da, zaobilazeći Srbiju, poveže Carigrad sa austrougarskim prugama na sjevernoj granici Bosne. Pruga je završena 1872. godine, ali je, zbog ustanka u Krajini, radila samo do 1875. godine i ponovo aktivirana i pripojena na austrougarske pruge tek u vrijeme okupacije 1878. i 1879. godine.⁸⁶⁾

Pošta i telegraf. Preteče modernog poštanskog saobraćaja u Bosni i Hercegovini bile su menzilhane (poštanske stanice) koje datiraju iz

84) Prihodi Bosne i Hercegovine pri kraju osmanske vladavine nikada nisu mogli pokriti rashode. Svake godine bila su potrebna dodatna sredstva iz drugih vilajeta u iznosu od 8 do 10 miliona pjastera, R. Potier, n. d. str. 56—57.

85) V. Bogičević, *Građa za proučavanje ekonomskih odnosa...* str. 221—222. Sredinom 19. vijeka prevozni troškovi na glavnim putevima kretali su se ovako:

Beč — Brod, 1 tovar	ljeti	4 for.	3 novč.	
Beč — Brod, 1 tovar	zimi	6 for.	50 novč.	
Brod — Sarajevo 1 oka	ljeti	—	3 novč.	
Brod — Sarajevo 1 oka	zimi	—	51/2 novč.	
Trst — Dubrovnik 300 funta podvoz			48 novč.	(1 funta = 0,56 kg)
troškovi istovara i carine			32 novč.	
provizija (špediterski troškovi)			20 novč.	
Dubrovnik — Sarajevo 1 tovar	zimi	6 for.	5 novč.	
Trst — Split podvoz za 300 funta	—		40 novč.	
istovar i carina	—		30 novč.	
provizija (špediterski troškovi)	—		20 novč.	
Dubrovnik — Sarajevo 1 tovar	ljeti	4 for.	30 novč.	
Split — Livno 1 tovar		3 for.	24 novč.	
Livno — Sarajevo 1 tovar		8 for.	35 novč.	
Sarajevo — Novi Pazar 1 tovar	zimi	6 for.	12 novč.	
Sarajevo — Novi Pazar 1 tovar	ljeti	4 for.	10 novč.	

Rudolf Zaplata, *Privredne prilike...* str. 85—86. Vidi: Ivan Franjo Jukić, *Sabrana djela*, knj. I, Svjetlost, Sarajevo, 1973, str. 392—397.

86) O ovoj pruzi vidi opširnije: Dževad Juzbašić, *Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini u svjetlu austrougarske politike od okupacije do kraja Kallayeve ere.* ANU BiH, Djela, knj. XLVIII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 28, Sarajevo, 1974, str. 9—13.

druge polovine 18. vijeka. U njima su tatari (poštari, kuriri) mijenjali konje, odmarali se i uzimali hranu. Ovakav vid prenosa pošte zadržao se sve do kraja turske uprave. U početnom periodu ovakav način prenošenja pošte bio je povremen i dosta nesiguran. Od sredine 19. vijeka, a posebno od vremena Topal-Osman-paše, u Bosni i Hercegovini učinjen je napredak i u razvoju poštanskog saobraćaja. Prvo je na carigradskom drumu postao redovni, a postepeno se uvode i poštanske linije između važnijih administrativno-upravnih i privrednih centara Bosne i Hercegovine. Od 60-ih godina 19. vijeka do kraja turske uprave najznačajnije poštanske linije bile su: Sarajevo — Višegrad — Novi Pazar — Carigrad, Sarajevo — Bosanski Brod, Sarajevo — Travnik — Livno, Sarajevo — Mostar i Sarajevo — Kladanj — Tuzla.⁸⁷⁾ Međutim, i pored izvjesnog napretka koji je učinjen pri kraju turske vladavine, pošta u Bosni i Hercegovini ostala je sve do 1878. godine nesavremena institucija.⁸⁸⁾

Razvoj telegrafskog saobraćaja u Bosni i Hercegovini bio je od izuzetnog značaja ne samo za turski upravni i vojni aparat i strane konzulate nego i za sve stanovništvo zemlje, a posebno za poslovni svijet. Prva telegrafska linija u Bosni i Hercegovini uspostavljena je 1858. godine između Mostara i Metkovića, a dvije godine kasnije, 1860, Sarajevo je, preko Novog Pazara, bilo povezano telegrafskom linijom sa Carigradom. Nakon toga počela je izgradnja unutrašnjih linija koje su povezivale Sarajevo sa sjedištima sandžaka i važnijih kadiluka. Do kraja turske vladavine u telegrafsku mrežu bilo je uključeno oko 30 mjesta.⁸⁹⁾ Osim toga, na nekoliko punktova Bosna i Hercegovina se uključila i u međunarodni telegrafski saobraćaj.

Uvođenjem telegrafskog saobraćaja, u Bosni i Hercegovini izvršena je prava revolucija u prenošenju vijesti. Do pojave telegrafa od Sarajeva do Carigrada vijest je stizala za 10 do 12 dana, a uvođenjem telegrafa svega za jedan dan. U unutrašnjem saobraćaju to je bilo još efikasnije. Od Sarajeva do Mostara vijest je stizala gotovo za dva dana, a telegrafom za nekoliko minuta. Za telegraf su bili posebno zainteresovani trgovci koji su se njime rado koristili za prenošenje poruka i primanje poslovnih informacija.

Raspadanje esnafa. Esnafska organizacija koja je cvjetala u Carigradu i Anadoliji proširila se u istom obliku na osvojene balkanske zemlje. Ona se razvila i učvrstila posebno u onim zemljama koje su bile jače zahvaćene islamizacijom (Makedonija i Bosna i Hercegovina) i koje su uživale povlastice zbog vojnih isporuka (Rumelija).

Prve tragove esnafske organizacije u Bosni i Hercegovini Hamdija Kreševljaković nalazi u Sarajevu početkom 16. a prve znake njenog opadanja

87) Milan Ljiljak, *Pošta, telegraf, telefon u Bosni i Hercegovini I*, Sarajevo, 1975, str. 57—62, 63—64.

88) Isto, str. 64.

89) Isto, str. 127, 135—136. Do 1866. godine telegrafske stanice postojale su u Sarajevu, Mostaru, Travniku, Banjoj Luci, Bosanskoj Gradišci i Višegradu, a zatim u Tuzli (1867), Livnu (1868), Bjeljini (1868), Žvorniku (1868), Bihaću (1868), Gacku, Bosanskom Brodu i Brčkom (1869), Srebrenici (1870), Bileći (1870), Trebinju i Derventi (1873), Vlasenici (1874) i u posljednjoj godini turske vladavine (1878) u Čajniču, Konjicu, Ljubinju, Nevesinju, Foči, Ljubuškom, Počitelju i Prijedoru.

krajem 17. vijeka⁹⁰⁾ Prestankom uspješnih osvajačkih ratova i prelaskom Turskog Carstva u defanzivu (nakon Karlovačkog mira 1699. godine) sve češće se javljaju bune i neredi koji zahvataju i esnafsku organizaciju. Tokom 18. vijeka dolazi do ozbiljnog narušavanja esnafske discipline. »U esnafske organizacije uvlače se raspojasani janičari i ljudi koji nemaju potrebnih kvalifikacija za rad«.⁹¹⁾ Ovakve pojave vjerovatno nisu bile rijetke, jer su članovi esnafa bili prisiljeni da zatraže zaštitu od Porte. Esnafska deputacija koja je podnijela molbu sultanu Mustafi III uspjela je da dokaže pojave narušavanja esnafskog poretka. Da bi spriječio ovakve pojave, sultan je u oktobru 1773. (početak šabana 1187. god.) izdao ferman koji se odnosi na esnafe u čitavom Turskom Carstvu. Ovaj ferman ima izuzetan značaj za proučavanje esnafske organizacije, jer sadrži osnovne principe i odredbe esnafske tradicije i »starih običaja«. U fermandu stoji: »Saglasno starim tradicionalnim državnim uredbama potrebno je da turski podanici koji žive u otomanskoj imperiji i drugi koji su se specijalizirali u kakvom zanatu i koji se broje u članove kakva zanata, obrta i vještine, kao npr. obrađivači kože, vještaci bojenja, krojačkog zanata i drugih zanata i vještina — budu jedan s drugim sjedinjeni po posebnim zakonima i ustanovama«.⁹²⁾

Ovim fermanom oživljene su osnovne odredbe starog esnafskog poretka. Otvaranje novih zanatskih radnji bilo je uslovljeno dozvolom esnafske uprave i potpunim uvažavanjem drevnih običaja na kojima je izgrađena esnafska organizacija. Ponovo se utvrđuje esnafska autonomija i pravo vijeća esnafske uprave da pokreće i rješava sva pitanja i prestupe koji se nalaze u djelokrugu esnafa. Na taj način esnafskoj organizaciji bila je formalno potvrđena ranija državna zaštita.

Fermanom sultana Mustafe III esnafska organizacija u Osmanskoj Carevini nije bila stvarno učvršćena. Opšte pogoršanje političkih, ekonomskih i socijalnih odnosa u Carevini i tekovine industrijske revolucije u zapadno-evropskim zemljama nisu išli na ruku stabilizovanju esnafske organizacije. Pojave narušavanja esnafske discipline iz 18. vijeka nastavljale su se još intenzivnije u prvoj polovini 19. vijeka. Takve pojave nediscipline uvlačile su i esnafsku organizaciju u Bosni i Hercegovini u sve dublju krizu. U svojim radovima H. Kreševljaković navodi niz primjera iz prve polovine 19. vijeka koji ukazuju na početak kraja esnafske organizacije u Bosni i Hercegovini.

Esnafi su ranije rijetko tražili državnu zaštitu, jer su sva sporna pitanja rješavali sami u okviru esnafske organizacije. U prvoj polovini 19. vijeka sve su češći zahtjevi pojedinih esnafa da državna vlast zaštiti njihove interese. U pravcu narušavanja tradicionalnog esnafskog poretka djelovalo je više faktora koji dobrim dijelom vuku korijen iz 17. i 18. vijeka. Socijalnom diferencijacijom unutar esnafa, stečenim imetkom i ugledom, izdvajali su se esnafski prvaci i imućniji majstori od kojih je većina, koristeći se esnafskim privilegijama, dovodila sitne zanatlje u zavisan odnos prema sebi. Tako se vremenom izdvajala esnafska oligarhija koja se u značajnijim zanatsko-trgovačkim centrima (Sarajevo, Mostar, Banja Luka) počela miješati u politiku

90) H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu*, str. 17, Moguće je da je esnafska organizacija postojala i ranije.

91) H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u BiH*, str. 34.

92) Isto, str. 35.

i ponašati kao država u državi. Njima su i najviše smetali uski esnafski okviri u periodu kada evropska industrijska roba vrši sve veći pritisak na tržište u Osmanskoj Carevini. Eho industrijske revolucije počeo se osjećati sve jače u Bosni i Hercegovini, ali on nije bio toliko snažan da za kratko vrijeme uništi esnafsku organizaciju. Esnafska organizacija je dugo vremena bila iznutra nagrizana. Lagana ekspanzija evropske industrijske robe samo je ubrzala ovaj proces, a reforme turskih sultana formalno su ga završile. Ukidanjem janičara 1826. i spahija 1851. godine (a ne 1839. kao u drugim pokrajinama Carevine) veliki broj ljudi u Bosni i Hercegovini izgubio je raniji povlašten položaj uz koji su išli ekonomsko-socijalna sigurnost i izvori prihoda. Našavši se u novim uslovima, znatan broj ranijih janičara, spahija i vojnika po tvrdavama morao se uključivati u različite poslove, a prije svega u trgovinu i zanatstvo. Mnogi od ovih ljudi bili su bez ikakvih kvalifikacija, pa se njihovo shvatanje privrednog liberalizma nije moglo pomiriti s postojećim esnafskim poretkom i njegovim ljubomornim čuvanjem starih privilegija i monopola.

Žalbe esnafskih organizacija redovno su rješavane u smislu zaštićavanja starih običaja. Tek kada su pojedini esnafi počeli pokazivati političku neposlušnost, naročito u Sarajevu, došlo je do uplitanja države u esnafsku autonomiju, što je imalo za posljedicu česte izmjene u esnafskim upravama. Nakon pobune 1848. godine, esnafi su izgubili pravo da samostalno biraju čehaje. U valjinoj bujuruldiji od 12. septembra 1848. godine (13. ševal 1264) ističe se da su za čehaje postavljeni ljudi »koji su ometali red i poredak u zemlji i time stvarali nesigurnost i nespokojnost kod stanovnika, a to je protivno onome što sultan želi, pa se ubuduće zabranjuje esnafu da skida i postavlja čehaje bez odobrenja vlasti«. ⁹³⁾ Prema ovoj naredbi, čehaje su morale dati pismenu obavezu da će svoju dužnost obavljati u potpunom skladu s interesima države. Ovo duboko zadiranje države u esnafsku autonomiju označilo je kraj esnafske organizacije koji je formalno uslijedio 1851. godine nakon jedne izjave Omer-paše Latasa. ⁹⁴⁾

Esnafska organizacija kao osnovna forma unutar koje se razvijalo zanatstvo i trgovina nije iščezla nakon 1851. godine. Esnafi su se održali još nekoliko decenija na bazi dobrovoljnog potčinjavanja starim običajima, ali su izgubili snagu prinude koju su imali do sredine 19. vijeka.

Razdoblje od ukidanja esnafa 1851. do austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine obilježeno je slobodnijim razvojem gradske privrede. Novi poslovni duh počeo se uvlačiti zajedno s reformama koje su likvidirale feudalne institucije zasnovane na privilegijama i pojačanim interesom evropskih zemalja, a posebno Austrije, za balkansko područje, pri čemu je Bosna i Hercegovina kao najjisturenija pokrajina evropskog dijela Turske bila prva na udaru. Reforme su, s jedne strane, proklamovale formalnu pravnu jednakost i sigurnost hrišćana i muslimana (Hatišerif od Gilhane od 1839. i Hatihumajun 1856. godine), a s druge, lišile brojno ljudstvo feudalnih privilegija (janičari, spahije, tvrđavske posade) i na taj način oslobodile znatne snage za privrednu aktivnost, ali ne više ograničene isključivimi esnafskim povlasticama. Novi poslovni duh, zasnovan na načelima slobodne konkurencije, na-

93) Isto, str. 77.

94) Isto.

ročito je podsticao prvobitnu akumulaciju kapitala. Više slobode u unutrašnjoj i vanjskoj trgovini privuklo je i strani kapital da se neposrednije angažuje u privrednoj aktivnosti Bosne i Hercegovine.

Razvoj manufakture

Klasično doba manufakture kao oblika kapitalističkog procesa proizvodnje trajalo je od sredine 16. do posljednje trećine 18. vijeka. Prema Marksu, manufaktorni oblik proizvodnje izrastao je iz zanata na dva načina: prvi, kombinovanjem raznovrsnih samostalnih zanata koji gube samostalnost i postaju u tolikoj mjeri jednostrani da u procesu proizvodnje neke robe sačinjavaju samo djelomične operacije koje se međusobno dopunjuju, i drugi, kooperacijom zanatlija istog zanata pri čemu se individualni zanat rastavlja na različite posebne operacije koje postaju u tolikoj mjeri samostalne da svaka zahtijeva posebnog radnika. To znači da manufakturu karakteriše podjela rada u kojoj djelomični radnik ne proizvodi robu nego se »zajednički proizvodi djelomičnih radnika pretvara u robu«. Takva podjela rada ima pretpostavku »koncentrisanje sredstava za proizvodnju u rukama jednog kapitaliste«.⁹⁵⁾

Pojavu manufakturne proizvodnje u Bosni i Hercegovini teško je vremenski odrediti. Za stvaranje zaključaka nedostaju neophodni statistički podaci koji bi ukazivali na njen početak, rasprostranjenost i istorijski razvitak. Pored nedostatka statistike, cjelovit pogled na razvoj manufakture u Bosni i Hercegovini zamagljuje i prelazni oblici koji se javljaju unutar esnafske organizacije. Za razmatranje manufakture uopšte, a posebno u Bosni i Hercegovini, od značaja je Marksova konstatacija da manufaktura nije izrasla »iz krila starih cehova (esnafa)«, »Trgovac, a ne stari cehovski majstor, postao je šef moderne radionice«.⁹⁶⁾

Od početka 17. vijeka, ekonomsko-socijalna diferencijacija zahvatala je sve veće gradske centre u Bosni i Hercegovini. Sitne zanatlije dolazile su u zavisan odnos prema bogatijim majstorima i trgovcima za koje su po narudžbi izrađivali predmete svoje struke, vršili različite nabavke za njihove transporte i prema njima ostajali u stalnom dužničkom odnosu. Tridesetih godina 17. vijeka zabilježeni su i socijalni sukobi između sitnih zanatlija i bogatih majstora i trgovaca koji se sve češće pojavljuju u ulozi poslodavaca. Ove sukobe pojačavao je priliv ljudi sa sela koji se bave zanatstvom i trgovinom ili se nude kao najamna radna snaga. Među pridošlicama javlja se znatan broj hrišćana koji se uključuju u zanatstvo i trgovinu, a povećava se i broj trgovaca Jevreja.⁹⁷⁾ U nekim esnafima stvaraju se uslovi za odvajanje zanata i trgovine u dvije zasebne djelatnosti.

95) Karl Marks, *Kapital*, t. I, Kultura 1947. (latinica) str. 284—286. 301—302. O postanku kapitalističke manufakture u Rusiji vidi: V. I. Lenjin, *Razvitak kapitalizma u Rusiji*, Kultura, Beograd, 1958. str. 321—379. Zbog blizine i izvjesne sličnosti, za proučavanje manufakture u Bosni i Hercegovini značajno je djelo Rudolfa Bičanića, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750—1860)*. Zagreb, 1951.

96) Karl Marks, *Beda filozofije*, Kultura, Beograd, 1946. str. 123.

97) *Istorija naroda Jugoslavije*, t. II, Prosveta, Beograd, 1960. str. 551—552.

U drugoj polovini 17. vijeka unutar kazandžijskog esnafa u Sarajevu izdvajaju se imućniji majstori i esnafski prvaci koji dovode u zavisan položaj sitne zanatlije svoga esnafa. Oni su nabavljali sirovine (bakar, kalaj i drugo) i davali kanzandžijskim majstorima da im uz pogodbu izrađuju različitu kazandžijsku robu. Na taj način se u kazandžijskom esnafu stvarao jedan prelazni oblik proizvodnje koji je bio mješavina zanata i kućne industrije. Sitni zanatlija ostaje vlasnik svoje radionice i svog alata, vodi poslove pod svojim imenom i drži kalfe i šegrte. Nabavljajući sam dio potrebnih sirovina i radeći dijelom neposredno za kupca, on i dalje zadržava formu zanata, ali u ekonomsko-socijalnom pogledu postaje zavisan od majstora — naručioca (Verlagsmeister) koji je diktirao cijene sirovina i gotove robe. Između ove dvije kategorije esnafskih majstora postoji jedan ugovorni odnos koji reguliše proizvodnju i prodaju. Sitnim majstorima bilo je zabranjeno da svoje proizvode prodaju trgovcima. Oni su svoje proizvode mogli prodavati samo neposredno kupcima, a majstori-naručioci obratno. Oni su naručenu robu od sitnih majstora mogli prodavati samo trgovcima, a ne i neposredno kupcima.⁹⁸⁾ Majstori-naručioci javljaju se u ulozi posrednika i poslodavca koji sitne majstore sve više lišavaju komercijalne funkcije i ostavljaju im samo produktivno-tehničku djelatnost. Oni su jedan dio godine provodili u obilaženju sajмова i trgova stupajući u poslovne odnose s trgovcima u provinciji ili inostranstvu. Na taj način oni su se lično odvajali od proizvodnje, ali su i dalje posjedovali radionice u kojima su radili članovi njihove porodice i najamni radnici njihove struke.⁹⁹⁾ U kazandžijskom esnafu, ipak, nije došlo do značajnijih promjena u procesu proizvodnje. Kazandžijski majstori koji su se pretvorili u trgovce nisu okupili sitne majstore i kalfe u svoju radionicu i nisu ih stavili pod svoju komandu. Oni su i dalje radili kao sitni majstori i kalfe rasuti u malim radionicama. To znači da je izdvajanje imućnijih majstora — naručilaca uticalo na povećanje proizvodnje određenih roba za šira tržišta, ali još se nije razvila podjela rada koja »predstavlja ujedinjavanje radnika u jednu radionicu«.

Ovaj proces se postepeno širio i na druge zanate, ali je uzeo maha tek u posljednjoj trećini 18. i prvoj polovini 19. vijeka. Sredinom 18. vijeka iz Sarajeva u Dubrovnik dolazilo je godišnje prosječno 50 do 80 ljudi koji su obavljali različite trgovačke poslove. Oni su gotovo isključivo bili iz redova pravoslavnih zanatlija sarajevske čaršije. U prvoj polovini 18. vijeka oni su još bili u fazi prerastanja od zanatlija u trgovce. Trgovačke poduhvate počinjali su kao majstori-naručioci prodajom robe koju su sami proizveli dodajući i proizvode koje su naručili od sitnih majstora svoga esnafa. Postepeno su ovoj robi počeli dodavati i druge proizvode, a najčešće domaće sirovine: vosak, vunu, razne vrste kože, loj, željezo i sl. Neki su svojim standardnim proizvodima dodavali uvezenu »stanbolsku robu« i proizvode kućne industrije koje su preprodavali u Dubrovniku.¹⁰⁰⁾

Od 60-ih godina 18. vijeka pretežan broj ovih zanatlija izašao je iz prelazne faze i pojavljuju se kao samostalni trgovci, ali istovremeno i vlasnici

98) H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu...* str. 101—102; *Bosnien und der Herzegowina in Wort und Bild...* str. 490—491.

99) Isto.

100) Vuk Vinaver, *Sarajevski trgovci u Dubrovniku sredinom XVIII veka*. Godišnjak Istorijjskog društva BiH, god. VI, Sarajevo 1954. str. 256—258.

radionica. U obavljanju svojih poslova oni su još ograničeni uskim okvirima esnafske organizacije i njene poslovne etike. Tek od 30-ih godina 19. vijeka, pod udarom opšte ekonomsko-socijalne i političke krize u Osmanskoj Carevini, izazvane ukidanjem feudalnih institucija, neuspješnim ratovima i ustancima potčinjenih naroda, uslijedile su značajne promjene u zanatstvu i trgovini. Ove promjene bile su još jače izražene nakon ukidanja esnafske organizacije 1851. godine. U Bosni i Hercegovini stvara se novi tip trgovca koji se više ne zadovoljava samo funkcijom trgovca posrednika nego stečeni kapital ulaže u zakup carina i desetina, kupovinu zemlje i drugih nekretnina ili ga daje na zajam uz lihvarsku kamatu.¹⁰¹⁾

Novi tip trgovca sve manje robuje patrijarhalnoj i esnafskoj etici, on postaje preduzumljiviji i racionalniji u vođenju poslova. On nastoji da najunosnije oblasti proizvodnje, prvenstveno one koje proizvode za šire tržište, stavi pod svoju kontrolu ili dobije u svoje vlasništvo. Nastupajući s takvim željama, on se polagano pretvara u malog poduzetnika koji nastoji da sitnog majstora liši vlasništva nad sredstvima za proizvodnju i pretvori ga u najamnog radnika.

Za razliku od ranijeg perioda, koji nije dovoljno ispitan, u prvoj polovini 19. vijeka mogu se jasno uočiti oblici manufakturne proizvodnje, ali u veoma ograničenom obimu. Veće radionice za preradu sirove kože zapošljavale su u sezoni do 40 najamnih radnika. U normalnim uslovima uz majstora, odnosno vlasnika radionice, radilo je obično 3 do 6 pomoćnih radnika. Takve radionice postojale su u Sarajevu, Visokom, Jeleču, Mostaru i Travniku. U 20 većih ćurčijskih radionica u Sarajevu radilo je u sezoni i po 30 ćurčijskih kalfi. Proizvodnja ovih radionica bila je 10 do 15 puta veća od proizvodnje malih radionica koje su godišnje obrađivale jedva 1.000 lisičijih koža.¹⁰²⁾ Obradu krzna za porodicu Despića u Sarajevu (1837. godine) obavljalo je u sezoni po 15 do 20 radnika. Radili su, uglavnom, kvalifikovani radnici koji su se specijalizirali za obavljanje određenih radnih operacija (jedan radnik je strugao kožu, drugi krpio, treći krojio, četvrti šivao itd.). Manji broj radnika bio je uposlen u poslodavčevoj radionici u toku čitave godine, a u sezoni ili u doba povoljne konjunktore Despići su zapošljavali kvalifikovane radnike za obavljanje nekih poslova na nadnicu, a koristili su se i sitnim majstorima i kalfama koji su u svojoj radionici ili kod kuće izrađivali određene predmete prema pogodbi. Na osnovu korištenja najamne radne snage kod trgovačke kuće Despića, koja je izrasla iz ćurčijskog esnafa, jasno se uočavaju tri oblika manufakturne proizvodnje: u prvom je izvršena podjela rada između usko specijalizovanih radnika zaposlenih u poslodavčevoj radionici, u drugom, kada sitni majstori u svojoj radionici uz pogodbu izrađuju određene predmete i u trećem, kada kalfa koji ne posjeduje radionicu preuzima od poslodavca sirovinu i obrađuje je uz pogodbu kod svoje kuće.

U ostalim zanatima vladali su gotovo identični odnosi kakvi se pominju u kazanskom esnafu 1820. godine. Esnafska tradicija nalogala je da izučene

101) A. Giljferding, n. d. str. 58. M. Ekmečić, *Ustanak u Bosni...* str. 33.

102) M. Šamić, *Francuski putopisci...* str. 223. Francuski putopisci zapisali su poč. XIX vijeka da u radionicama za preradu kože u Sarajevu radi »vrlo veliki broj radnika svih vrsta«. V. Skarić, *Sarajevo...* str. 203—204; Ibrahim Tepić, *Trgovina Despića u prvoj polovini 19. vijeka*. Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Godina XX, 1972—1973. Sarajevo 1974. str. 97—98.

kalfe otvaraju radionice i u njima prodaju robu za koju su sami nabavili sirovine, a ukoliko kalfa nije bio u mogućnosti da otvori radionicu, on je stupao u najamni radni odnos u jednoj od radionica svoga esnafa ili je od majstora vlasnika radionice uzimao potreban materijal i kod svoje kuće, uz određenu cijenu, proizvodio naručene predmete. Kalfa je bio dužan da izrađenu robu preda majstoru ili trgovcu koji mu je dao sirovinu.¹⁰³⁾

Pored trgovaca kožom i krznima koji su ostavljali sve manje prostora za samostalnu aktivnost sitnih majstora i kalfi, u prvoj polovini 19. vijeka pojavljuju se i značajniji trgovci željezom (demirdžije). Najviše ih je bilo u Sarajevu i Banjoj Luci, a manje u Mostaru. Demirdžijski esnaf u Sarajevu imao je 1848. godine 67 članova, a 1879. godine 29. Potkraj turske vladavine u 11 mjesta bilo je 50 značajnijih trgovaca željezom i željeznom robom od kojih su 22 bila u Sarajevu. Povoljna konjunktura bosanskog željeza na čitavom balkanskom tržištu radala je kod trgovaca naglašenu želju da čitavu proizvodnju stave pod svoju kontrolu ili dobiju u svoje vlasništvo. Sarajevski trgovci željezom odlazili su pazarnim danima u Kreševo, Fojnicu, Vareš i Busovaču, a banjolučki i prijedorski u Stari Majdan i otkupljivali željezo u šipkama i sve vrste željezne robe.¹⁰⁴⁾ Na taj način oni su potiskivali strane trgovce koji su dolazili iz balkanskih zemalja i kupovali robu neposredno od proizvođača. Isključivanjem stranih trgovaca s domaćeg tržišta željezom, razvila se grčevita borba između domaćih trgovaca, s jedne, i vlasnika majdana i proizvođača željeza, s druge strane. Trgovci su nastojali da u svoje ruke preuzmu čitavu proizvodnju i preradu željeza, a proizvođači da sačuvaju samostalnost u radu i vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju. Teškoćama u koje su iz različitih razloga (epidemije, poplave, teške zime, ustanci i sl.) zapadali pojedini vlasnici majdana trgovci su se koristili davanjem zajmova koje dužnici nisu mogli vratiti. Na taj način su trgovci željezom postepeno postajali suvlasnici u majdanima željeza.¹⁰⁵⁾ Ovaj proces tekao je polagano u prvoj polovini 19. vijeka, ali nakon 1850. godine, vlasnici majdana i kovači u srednjoj Bosni naglo su izgubili otpornu snagu i pali u ruke trgovaca. Vlasnici majdana i kovači morali su svojim trgovcima davati svu robu u polugama po unaprijed utvrđenim niskim cijenama. Trgovac je obično davao rudu i ugalj, a majdandžija je dobiveno željezo morao iskovati u poluge i predati trgovcu uz cijenu od 10—12 para po oki. Primljene poluge trgovac je davao na preradu kovačima (vignjarima) koji su uz pogodbu izrađivali naručenu robu i predavali je u trgovčevo skladište. Na taj način su trgovci željezom postepeno postajali gospodari gotovo čitave srednjobosanske produkcije željeza. (Na isti način su sarajevski i tuzlanski trgovci uništili proizvođače željeza i željezne robe u Vijaki u dolini rijeke Krivaje).¹⁰⁶⁾

Za razliku od srednjobosanskih majdana, u Bos. krajini razvio se odnos koji je ličio kmetstvu. »Aga daje majdanište, građu za duhaonicu i šumu za ugljen, te za to prima trećinu rada, ako je dao i samokov onda prima trećinu sve izrađene robe. Štaviše, majdandžija je dužan da agi svu robu doprema u Prijedor ili na Sanu«. ¹⁰⁷⁾ Na ovakav način, do 1860. godine, svi maj-

103) Kao nap. 93.

104) V. Mikolji, n. d. str. 98—99; H. Kreševljaković, *Gradska privreda i esnafi...* str. 189.

105) V. Mikolji, n. d. str. 110.

106) Isto, str. 110—111.

107) Isto, str. 110.

dani u Bos. krajini pali su u ruke malog broja begova i trgovaca. Stare majdandžije su otjerane ili su sami pobjegli. Aga s novim majdandžijama radi po pola. On daje rudu i majdan, majdandžija drveni ugljen i nado, a zajednički plaćaju kovače i pomoćne radnike.

Trgovci, vlasnici majdana uzimali su od majdandžija svu gotovu robu, jer su svog majdandžiju kreditirali životnim namirnicama. Trgovci su također, povremeno, uzimali čitave kovačke porodice u najamni radni odnos. U takvim slučajevima trgovac je, za kraće vrijeme (jednu ili više nedjelja) organizovao manufakturni oblik proizvodnje unutar kojeg je bila tačno izvršena podjela rada. Jedni su kopali rudu, drugi palili drveni ugljen, treći topili, četvrti iskivali poluge, peti pravili određene predmete.¹⁰⁸⁾ Međutim, ovakav oblik proizvodnje nigdje nije trajno primjenjivan tako da se ne može govoriti o kapitalističkom manufakturnom obliku proizvodnje u preradi željeza.

Krajem turske vladavine i gotovo svi srednjobosanski željezni majdani došli su u vlasništvo bogatih trgovaca koji su ih davali u zakup razvlaštenim majdandžijama i majstorima. Za grno i samokov plaćali su trgovcu 100 groša mjesečno zakupnine.¹⁰⁹⁾ U ovom slučaju trgovac se javlja kao vlasnik sredstava za proizvodnju, ali ne i kao organizator kapitalističke manufakture. On se mnogo ne razlikuje od rentijera, jer ostaje po strani od procesa proizvodnje i njegove organizacije. Socijalna nadmoć trgovca zasnivala se na raspolaganju čitavim proizvodom zakupnika, jer ga je držao u stalnom dužničkom odnosu. Na primjerima krajiških, a donekle i srednjobosanskih željeznih majdana jasno se vidi koliko su odnosi iz agrara uticali ili neposredno prenošeni na proizvodnju željeza.

Oblici kapitalističke manufakturne proizvodnje bili su, od sredine 19. vijeka, najviše rašireni u eksploataciji i preradi drveta. Proizvodnja potaše (sirovina za industriju stakla) i hrastove francuske duge za izradu buradi odvijala se u obliku »decentralizovane manufakture«. Proces proizvodnje odvijao se »(..) na više dekoncentrisanih radilišta od kojih je svako predstavljalo produkciju tehničku jedinicu. Te su jedinice sačinjavale radničke družine koje su stupale u najamni odnos sa manufakturnim poduzetnikom. (...) Na čelu radničke družine nalazio se jedan od okretnijih i iskusnijih radnika koga su birali članovi toga kolektiva (...) On je pogađao posao ispred svoje družine, primao predujmove (kaparu), odgovarao za rad, predavao poslovođi izrađenu robu i naplaćivao zarađeni novac za cijelu družinu. Jednu radnu družinu dugara sačinjavalo je 8—12 radnika. Njihov rad unutar družine bio je strogo diferenciran, što znači da je svaki član družine obavljao određenu radnu operaciju i po njoj nosio posebno ime (rušač, cr-

108) E. Latal, *Stari željezni majdani u okolini Ljubije*. GZM, XLV, 1933. Sarajevo, 1933. str. 177—178; V. Micolji, n. d. str. 115.

109) V. Micolji, n. d. str. 125. O položaju razvlaštenih kovača Micolji piše: »Ovisan kovač nije mogao po volji mijenjati svog poslodavca niti bi ga drugi smio primiti, nego bi ga morao tek otkupiti oć dotadašnjeg age, platiti mu sve pa i ono što se kovač u svojoj mucij kod svog zadužio, kao i stanovitu otstupnicu, tako da bi kovač prezadužen nastupao na posao kod novog age. Dugovanja se na taj način nikada nije mogao riješiti, padao je sve dublje u dug i ovisnost«.

tar, pilar, zgontar, vagač, krajčar, šifrač, makljar)«¹¹⁰) I proizvodnja potaše zasnivala se na sličnim principima i unutrašnjoj podjeli rada. »Skupina od desetak radnika pepljara predstavljala je osnovu produkciono-tehničku jedinicu, na čelu koje je stajao desetar ili »centar«, koga je postavljao poslodavac. Desetar je neposredno vršio nadzor nad radom svoje skupine.«¹¹¹) Radom svih skupina u jednoj šumi rukovodio je poslovođa koji je bio zastupnik poslodavaca i rukovodilac čitavog procesa proizvodnje. Organizacija proizvodnje i drugih šumskih sortimenata (građevinsko drvo, hrastovo brodsko drvo, sitno tehničko i ogrevno drvo) bila je potpuno ista kao organizacija proizvodnje duge i potaše.¹¹²)

Pilanska prerada drveta u Bosni i Hercegovini počela se razvijati u prvoj polovini 18. vijeka u krilu zaostale feudalne privrede. Broj malih pilana potočara stalno se povećavao, ali su do kraja osmanske vladavine zadržale zanatski značaj. Njihovi vlasnici bili su obično seljaci koji su sami proizvodili uz učešće članova njihove porodične zadruge. Malom produkcijom (do 5.000 komada dasaka godišnje) ove pilane podmirivale su samo potrebe uskog lokalnog tržišta.¹¹³)

Uporedo s pilanama zanatskog značaja, od sredine 19. vijeka pojavljuju se u Bosni i Hercegovini i prve pilane industrijskog karaktera. Do kraja turske vladavine podignute su tri takve pilane na vodeni pogon. Ove pilane bitno su se razlikovale od malih potočara s obzirom na to da su zahtijevale neuporedivo veće investicije, veći proizvodni kapacitet, šire tržište i veći broj najamnih radnika koji čine jedan proizvodni lanac od obaranja stabala, njihove obrade u pilansku oblovinu i transporta do rezanja u pilani i pripremi za transport na domaće i strano tržište. Pilana u Zatonu na Buni premašivala je svojom proizvodnjom učinak preko 20 malih pilana potočara, a najmanja među njima proizvodila je kao 4—5 pilana potočara.¹¹⁴)

Tri spomenute pilane predstavljaju začetke industrijske proizvodnje u Bosni i Hercegovini, ali one nisu usamljena pojava prije austrougarske okupacije. Od sredine 19. vijeka više austrijskih državljana tražilo je odobrenje turskih vlasti za podizanje malih fabrika piva u Bosni i Hercegovini. Mada je više zahtjeva odbijeno, nekoliko poduzetnika uspjelo je da realizuje svoje namjere. Prvu pivaru podigao je 1864. godine Josef Feldbauer (iz Stare Gradiške) u Kovačićima kod Sarajeva. Zbog otpora na koji je naišao kod lokalnog stanovništva, njen vlasnik je ubrzo došao u finansijske teškoće i obustavio rad. Dvije godine kasnije isti poduzetnik podigao je fabriku sirćeta u Sarajevu. Nakon Feldbauera s pivarom je pokušao Risto Radulović iz Ljubinja. On je podigao pivaru u Lukavici kod Sarajeva, ali je nakon dvogodišnjeg rada doživio sudbinu svog prethodnika. Mnogo uspješniji bio je Slovenac A. Gerdouč koji je 1870. godine podigao pivaru u Kovačićima. Njegov poduhvat preživio je posljednje godine turske vladavine, jer je pivara nastavila rad nakon okupacije.¹¹⁵) Prije okupacije podignute su još dvije fabrike piva.

110) B. Begović, *Strani kapital...* str. 139; R. Bićanić, *Doba Manufakture...* str. 111—112.

111) B. Begović, *Strani kapital...* str. 52—53.

112) Isto, str. 181.

113) Isto, str. 212—217.

114) Isto, str. 217—227.

115) Hamdija Kreševljaković, *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave (1878—1918)*. Sarajevo, 1969, str. 68—69.

Austrijski državljani Mihael Krovinović i njegov sin Anton podigli su 1868. pivaru u Prijedoru,¹¹⁶⁾ a drugu je 1877. podigao samostan Trapisti kod Banje Luke. Ovaj samostan podigao je 1872. godine prvi parni mlin u Bosni i Hercegovini, a drugi je, godinu dana kasnije, podigao tuzlanski pravoslavni episkop s pogonskom snagom od 8 KS. Ako ne računamo lokomotive koje su saobraćale na pruzi Dobrljin — Banja Luka, 1872—1875. godine ova dva mlina predstavljaju prve parne mašine koje su korištene u privredi Bosne i Hercegovine. Sva druga preduzeća (pilane i mlinovi) koristila su se isključivo vodom kao pogonskom energijom. Nakon uvođenja monopola duhana u Bosni i Hercegovini, 1875. godine (u Carigradu 1872) u Sarajevu su podignute dvije manufakturne radionice za preradu duhana. Njihovi vlasnici bili su Kosta Skarić i Jovan Sterija Serezlija.¹¹⁷⁾ U posljednjoj deceniji turske vladavine u Bosni i Hercegovini podignute su i dvije štamparije.

Uloga stranog kapitala

Iz kratkog pregleda privredne aktivnosti u Bosni i Hercegovini posljednjih decenija osmanske vladavine jasno se vidi značajna uloga stranog, prvenstveno austrijskog kapitala koji je djelovao ne samo na formiranje tržišta i domaće trgovačke buržoazije nego je postao i prvi aktivni nosilac kapitalističkih oblika proizvodnje. Od početka 18. vijeka susjedne austrijske zemlje dobijaju sve veći značaj u trgovačkoj razmjeni s Bosnom i Hercegovinom. Trgovačke kuće iz Beča, Trsta, Dubrovnika i drugih primorskih gradova, posredstvom domaćih hrišćanskih i jevrejskih trgovaca, plasirale su svoju robu na bosanskohercegovačkom tržištu. Sve do sredine 19. vijeka neposredni saobraćaj austrijskih trgovaca s Bosnom i Hercegovinom bio je sveden na minimum, a gotovo potpuno je prestao nakon ukidanja austrijskog konzulata u Travniku 1820. godine. Prema izvještajima austrijskog konzula D. Atanackovića iz 1844. godine, za takvo ponašanje austrijskih trgovaca bilo je više razloga. Prema turskim zakonima stranci u Turskoj nisu mogli posjedovati nekretnine (zemlju i kuće) sve do 1855. godine niti se baviti trgovinom na malo, jer Austrija nije imala takav ugovor s Turskom. Ipak, glavne teškoće dolazile su od loših i nesigurnih puteva, pristrasnih sudova koji su u praksi isključivali svjedočenje hrišćana, neefikasne administracije, čestih promjena vezira i provincijskih uprava i sl.¹¹⁸⁾ Zbog toga niska carinska stopa od 3% na uvezenu i izvezenu robu iz Bosne i Hercegovine koju su plaćali austrijski trgovci nije imala odgovarajući učinak. Mada se ne može utvrditi obim trgovačkih poslova između Austrije i Bosne i Hercegovine u prvoj polovini 19. vijeka, sa sigurnošću se može tvrditi da su austrijske zemlje najznačajniji strani izvoznik i uvoznik u Bosnu i Hercegovinu.

116) ABH, AGKS, br. 145/2868, br. 848/1868.

117) ABH, AGKS, br. 7045/1881; H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu...* str. 221; Nikola Jarak, *Poljoprivredna politika Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini i zemljoradničko zadrukarstvo*. Naučno društvo NR BiH, Građa, knj. I. Odjeljenje pivredno-tehnoloških nauka, knj. 1. Sarajevo, 1956. str. 21.

118) V. Stojančević, *Prilike u Bosni i Hercegovini...* str. 146; R. Zaplata/ *Privredne prilike Bosne i Hercegovine...* str. 83—85.

Pojačan interes Austrije za balkansko područje, a prvenstveno Bosnu i Hercegovinu, od sredine 19. vijeka bio je praćen i povećanim prilivom njenih poslovnih ljudi. Otvaranje Generalnog konzulata u Sarajevu i konzularnih agencija u Banjoj Luci, Brčkom, Livnu i Trebinju podstaklo je austrijski kapital na smjeliji odnos prema Bosni i Hercegovini. U njen privredni život uključuje se nova kategorija austrijskih trgovaca i poduzetnika koji ne trguju nevidljivom rukom iz Beča ili Trsta, nego se neposredno angažuju u eksploataciji šumskih bogatstava, a pokazuju i sve veći interes za druga prirodna bogatstva zemlje. Oni se pojavljuju kao organizatori kapitalističke manufakturne proizvodnje i vlasnici prvih preduzeća industrijskog karaktera. Mada ne možemo utvrditi koliki je bio obim investiranog kapitala u pojedine poduhvate, neki primjeri pokazuju da se za bosanskohercegovačke uslove radilo o značajnim investicijama. Schönefeldovo preduzeće u Zatonu na Buni investiralo je (1846. g.) u pilanu preko 70.000 forinti, a Kluky u eksploataciju hercegovačke hrastovine oko 60.000 for.¹¹⁹⁾ Uloženi kapital u pilanu i prateće objekte koje su podigli (1855. g.) banjolučki trgovci u Podgradcima prelazio je sumu 70.000 forinti.¹²⁰⁾ Kolike su bile investicije u drugim poduhvatima, teško je utvrditi, ali se može pretpostaviti da one nisu bile na visini ranije spomenutih s obzirom na to da se proizvodnja potaše, hrastove duge i drugih šumskih sortimenata odvijala u prirodi i s jednostavnim ručnim alatom. Pored austrijskog, u eksploataciju bosanskog drveta, bio je angažovan u manjoj mjeri i francuski kapital, a interesovanje koje je pokazivao engleski i italijanski kapital nije realizovano.

Za veće poduhvate u oblasti rudarstva i industrije, osim bogate sirovinске baze, nisu postojali drugi uslovi. Interesovanje koje je pokazivao austrijski kapital bilo je praćeno velikom podrškom diplomatije i brojnih stručnjaka koji su na razne načine dospijevali u Bosnu i Hercegovinu istražujući prirodna bogatstva, ali do realizovanja nekog većeg poduhvata nije došlo. Najviše što je učinjeno bila je izgradnja dionice Hiršove pruge od Dobrljina do Banje Luke 1871—1872. godine.¹²¹⁾

Od sredine 19. vijeka u Bosni i Hercegovini se pojavljuje još jedna kategorija stranih privrednika koju su uglavnom sačinjavali sitni poduzetnici, zanatlije, trgovci i ugostitelji iz Austro-Ugarske. Još odranije oni su posjećivali sajmove u pograničnim bosanskohercegovačkim mjestima na kojima su prodavali industrijske i zanatske proizvode, a kupovali posavsko žito, stoku i drvo. Takav pogranični promet stvorio je u Bosni duž austrijske granice više gradova koji su do kraja osmanske vladavine, pored nekoliko većih gradova u unutrašnjosti (Sarajevo, Banja Luka, Mostar, Travnik) imali najveći trgovački značaj. U takve gradove spadali su Brčko, Bijeljina, Derвента, Bosanski Novi, Kostajnica, Gradiška i Livno. Od sredine 19. vijeka interes ove kategorije privrednika sve je više usmjeravan na veće gradske centre u unutrašnjosti, posebno Sarajevo i Banju Luku. Među njima je najveći broj zanatlija različitih struka: pekari, cipelari, bravari, kovači, bojadžije, mlinari, opančari, stolari, zidari, proizvođači piva i špiritusa

119) B. Begović, *Strani kapital...* str. 184—185.

120) Isto. str. 221. Trščanski trgovac Aleksandar Opuić otkupio je jednu petinu preduzeća za 14.500 forinti.

121) Dž. Juzbašić, *Izgradnja željeznice...* str. 7—14.

i mali gostioničari. Iz dokumenata austrijskog Generalnog konzulata u Sarajevu jasno se vidi da su ovi ljudi posjedovali mali kapital koji najčešće nije prelazio sumu od 100—200 forinti.¹²²⁾ Većina ovih stranaca bili su marljivi ljudi koji su, i pored teškoća, uspjeli u poslu i stalno se nastanili u Bosni i Hercegovini.¹²³⁾ Oni su zajedno s malim brojem domaćih zanatlija koji su se obrazovali u Carigradu ili u Austriji bili preteče modernog zanatstva u Bosni i Hercegovini. Pored ovih stranaca koji su odigrali pozitivnu ulogu u razvoju proizvodnih snaga u Bosni i Hercegovini, pojavljuje se izvjestan broj špekulanata i ljudi bez kapitala i bilo kakvih kvalifikacija.

ZUSAMMENFASSUNG

UEBER DIE WIRTSCHAFTLICHEN VERHÄLTNISSE IN BOSNIEN UND DER HERZEGOVINA WAEHREND DER LETZTEN DEZENNEN DER OSMANISCHEN HERRSCHAFT

In diesem Artikel hat der Autor die Grundelemente der Erwerbstätigkeit der bosnisch-herzegovinischen Bewohner in den letzten Dezennien der osmanischen Herrschaft bearbeitet, wobei er besonderes Interesse der städtischen Wirtschaft und anderen Zweigen ausseragrarischer Erzeugung einräumte.

Die primäre Erwerbstätigkeit bildete hier die Landwirtschaft und Viehzucht — in den Dörfern — sowie Handel und Gewerbe in den Städten. Die Dorfbewohner (90%) hatten mit ihrer wirtschaftlichen Aktivität den Bedarf an Lebensmitteln für die Bevölkerung (1 Million) befriedigt, ebenso aber die wichtigen Rohstoffe für die städtische Wirtschaft geliefert.

Sozial-ökonomische Verhältnisse haben die Entwicklung des Erzeugungspotentials auf dem Lande erheblich beeinflusst. Mindestens zwei Drittel der Dorfbewohner bildeten die hörigen Kmeten, die verpflichtet waren ihrem Grundbesitzer 1/5 bis 1/2 der Agrarerzeugnisse abzuliefern. Daneben mussten sie den Zehnten, Militärsteuer (nur für Christen, da sie nicht bei Militär gedient haben), Grundsteuer (die Vergija) und andere Abgaben an den Staat und die Religionsgemeinschaften abgeben. Obwohl die Verpflichtungen der Kmeten gegenüber den Grundbesitzern und dem Staat Interesse für die Bodenbearbeitung und die Einführung moderner Wirtschaftsmethoden verminderten, erscheinen die Agrarerzeugnisse als ständiger Ausfuhr-artikel. Zu den Haupterzeugnissen in Bosnien gehörten: Gerste, Mais und Hafer, weiterhin Zwetschken, die zu den wichtigsten Ausfuhrerzeugnissen gehörten. Die Herzegovina erzeugte den Tabak, die Trauben, das Gemüse und den Wein.

Naturgeographische Gegebenheiten und ökonomisch-soziale Verhältnisse begünstigten die Entwicklung der Viehzucht. Diese entwickelte sich besonders in den Gebirgsgegenden. Dem Vieh und dessen Erzeugnissen gehörte im Innen — und Aussenhandel die wichtigste Stelle.

Neben der Landwirtschaft und Viehzucht, spielte in der dörflichen Wirtschaft die Jagt und die Imkerei eine wichtige Rolle, die ihre Erzeugnisse (Felle, Honig und Wachs) für den einheimischen Bedarf, sowie für die Ausfuhr, lieferten.

Das Aufblühen der Gewerbe in Bosnien und der Herzegovina wurde durch militärische Aufträge gefördert, und basierte auf dem Reichtum der einheimischen Rohstoffe, etwas weniger auf eingeführten Rohstoffen und Halbfabrikaten.

122) ABH, AGKS, br. 976/1857, br. 724/1858, 1472/1865.

123) Isto.

An einheimischer Rohstoffe anlehnend, entwickelten sich am besten jene Gewerbezweige, die sich mit der Bearbeitung der Metalle, des Leders und des Holzes beschäftigten. So trat das Land in das 19. Jahrhundert mit ungefähr zwanzig gewerblichen bzw. Handelszentren, deren Erzeugungskapazitäten den lokalen Bedarf übertrafen. Hierher gehörten die Administrativ — und Verwaltungszentren wie Sarajevo, Mostar, Banjaluka und Travnik, weiterhin mehrere Ortschaften an den wichtigen Handelsstrassen und in den Grenzgebieten: Foča, Livno, Jajce, Konjic, Tuzla, Zenica, Maglaj, Tešanj, Rogatica, und zuletzt jene Ortschaften die für die Eisenerzeugung sich spezialisierten: Kreševo, Fojnica, Vareš, Stari Majdan, Busovača, Srebrenica und Varcar Vakuf.

Mehrere Gewerbe in Bosnien und der Herzegovina konnten auf eine lange Tradition im Lande zurückblicken. Mit der Qualität und Schönheit der Erzeugnisse konnten sie sich in allen Balkanländern Absatz sichern. Hierher gehörte vor allem die Metallbearbeitung, besonders des Eisens, des Kupfers, des Goldes und des Silbers, weiterhin die Leder — und Textilerzeugung (Teppiche und Kotzen). Der bosnisch-herzegovinische Handel in den letzten Dezennien der osmanischen Verwaltung konnte trotz gewissen Fortschritts die traditionellen Formen des für die feudale Gesellschaftsordnung charakteristischen Warenaustausches, nicht überschreiten. Die naturalen Formen des Austausches zwischen Stadt und Land behielten die althergebrachten Formen. Der Handel in den städtischen »Čepenak's« (Buden), spielte stets die untergeordnete Rolle gegenüber den Wochn — und Jahrmärkten. Diese Handelsart schuf den Typ des Wanderhändlers, für welchen ein lokaler Handelsplatz zu eng und begrenzt war.

Obwohl der Handel als Träger der ursprünglichen Kapitalanhäufung anzusehen ist, für Bosnien und Herzegovina ist der kleine Handelsmann ausschlaggebend — der kleine Budenkrämer — welcher meistens kein Kapital besass, und sich seine Ware bei den Grosshändlern in Sarajevo sich auf Kredit verschaffte, die aber selbst bei den Triester und Wiener Kaufhäusern Kreditklienten waren.

Die ganze Wirtschaft im Lande litt an schlechten Kommunikationen. Der Innen — und Aussenverkehr entwickelte sich auf althergebrachte Weise. Es wurden in den meisten Fällen Lasttiere und alte Karawanenstrassen verwendet. Zu Ende der türkischen Verwaltung gab es nur 5% guter fahrbarer Wege. Weniger und unorganisiert wurden die Wasserwege für grössere Lasten (Salz, Holz, Bisen, Korn usw.) benützt. Die erste Eisenbahnlinie wurde 1871/72 als Teil der Hirsch'én Ostbahn gebaut.

Das Erscheinen der Manufaktur als einer Form der kapitalistischen Produktionsweise, hat der Autor schon seit der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts verfolgt. Mit dem Übergang der Kommerzialgeschäfte von den einzelnen Meistern auf die Handelsleute, ereigneten sich tiefe Umwandlungen in der ökonomischen und sozialen Lage der kleinen Erzeuger und ihrer Gehilfen. Nachdem sie früher direkt für den Käufer gearbeitet hatten, wurden sie mit der Zeit ausschliesslich vom Vermittler oder jenem Händler abhängig, welcher sie mit den Rohstoffen belieferte, und somit den Preis der Endprodukte diktierte. Somit wurde der Grossteil der Kleinmeister nur anscheinend der Inhaber seiner Produktionsmittel. Ihre völlige Proletarisierung wurde nur durch den Mangel an Industrie, Abgeschlossenheit und Unentwickeltheit des einheimischen Marktes, sowie den Konservatismus der Zunftorganisationen, verschoben. Solche Verhältnisse begannen sich schon seit der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts bei der Innung der Kesselschmiede in Sarajevo, dann bei den Kürschnern, Lederverarbeitern, Posamentaristen und Eisenschmiedern, seit dem 18. Jahrhundert zu entwickeln. In der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts erschienen unter den Kürschnern und Lederverarbeitern schon die ersten kapitalistischen Manufakturisten, die während der Hochsaison 10 bis 20, ja sogar 30 bis 40 Lohnarbeiter beschäftigten welche in der Werkstatt des Arbeitgebers oder als Hausarbeiter angestellt wurden. Eine kleine Anzahl solcher Meister und Kaufleute hielt fast die ganze Produktion und Verkauf in ihren Händen und unter ihrer Kontrolle.

Mit der Aufhebung der Innungen und einem allmählichen Vordringen der kapitalistischen Verhältnisse, begann die traditionelle Brüderlichkeit und Solidarität der Gewerbetreibenden innerhalb ihrer Innung zu schwinden. Mit der Liquidation der feudalen Institutionen vergrösserte sich die wirtschaftliche Ini-

tiative und die Beweglichkeit der städtischen und ländlichen Bevölkerung. Mit der Ankunft fremder Handwerker, in die Städte, kam es allmählich zu einer Verschärfung der Konkurrenz innerhalb einzelner Gewerbe.

Zum Unterschied zu den städtischen Handwerkern in welche die kapitalistischen Erzeugungsformen nur langsam vordringen konnten, im Bergbau, Metallurgie und Eisenverarbeitung weiterhin in der Holzexploitation und — Bearbeitung, kam es zu einer grösseren Konzentration des Kapitals und der Arbeitskraft. In der Holzbearbeitung wurde durch das Engagement des fremden Kapitals die Manufaktur und industrielle Erzeugungsform entwickelt.

Die ganze wirtschaftliche Entwicklung in Bosnien und der Herzegovina in den letzten Dezennien der osmanischen Verwaltung zeigt einen Trend zur allmählichen Zersetzung traditioneller Erzeugungsformen, war jedoch nicht imstande die notwendige Vorbedingungen für die Entwicklung der Industrie zu schaffen.

Dr Nusret Šehić

NEKA PITANJA AGRARNIH ODNOSA U POLITICI MUSLIMANSKOG AUTONOMNOG POKRETA

Naša historiografija o muslimanskom autonomnom pokretu gotovo do danas sudi o njemu kao pokretu, koji je počeo i završio kao akcija za uspostavu vjerske i vakufsko-mearifске autonomije za pripadnike islamske vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini. Gubilo se iz vida da se pomenuti pokret nije u svom programu samo sveo u uske okvire vjersko-prosvjetne autonomije već da je njegova programska platforma daleko šira i da su u njoj od početka zahtjevi iz domena agrarno-imovinskih odnosa imali važno mjesto. Ova akcija Muslimana ima od svoje pojave neosporno političko obilježje koja u svojoj posljednjoj fazi dobija značaj dobro organizirane političke djelatnosti koju inicira i njome rukovodi politička organizacija, izrasla iz ovog pokreta — Muslimanska narodna organizacija. Ne treba, takođe, izgubiti iz vida činjenicu da je i prije konstituisanja autonomnog pokreta došao do izražaja opozicioni odnos određenih muslimanskih krugova prema okupacionoj upravi manifestovan prvenstveno u kritici njene agrarne politike i u zahtjevu da se ona reguliše i primjenjuje u skladu s otomanskim propisima.¹⁾

Već je u jednom drugom radu istaknuto da u prvoj fazi autonomnog pokreta toj muslimanskoj akciji daje vođstvo na čelu sa bivšim muftijom Ali Fehmi Džabićem i da se u to vrijeme pitanjima iz domena vjersko-vakufске problematike daje prvorazredno značenje.^{1a)} I tada su, doduše, u

1) Riječ je o akciji muslimanskih posjednika iz trgovačkog i sarajevskog okružja koji su pokušali preko sultana da interveniraju da okupaciona uprava u Bosni i Hercegovini prestane da krši otomanske agrarne propise i s tim u vezi postavili su konkretne prijedloge. — *Borba Muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju*. Građa koju je sabrao i uredio Ferdo Hauptmann. Izdanje Arhiva SR Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1967, dok. 4. od novembra 1895, str. 63. (Dalje: *Borba Muslimana Bosne i Hercegovine*... Građa).

1a) Vidi o tome moj rad pod naslovom, »Pokret Muslimana za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju u svjetlu pregovora sa Zemaljskom vladom za Bosnu i Hercegovinu 1901. godine«. PRILOZI Instituta za istoriju, Sarajevo, god. IX/L, Sarajevo 1973. godine, br. 9/1.

Na značaj agrarne komponente u muslimanskom autonomnom pokretu prvi je ozbiljnije ukazao prof. dr Ferdo Hauptmann u predgovoru navedene knjige građe pod naslovom, *Borba Muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju*, str. 26, 27.

programu pokreta uključeni zahtjevi koji tangiraju i agrarno-čovinski odnose, ali su oni, ipak, u drugom planu i podređeni su navedenim prioritetnim pitanjima.

Zanimljivo je u ovim uvodnim napomenama takođe istaći da austro-ugarski politički faktori, a i sam B. Kalaj, nisu sumnjali u politički karakter muslimanske akcije, koja je samo zaodjevena prema njihovoj ocjeni, u ruho vjersko-školskog programa.²⁾

Potiskivanje iz muslimanskog vođstva onog kruga ljudi koji su bili pod uticajem Ali Fehmi Džabića i preuzimanje rukovodstva pokreta od 1905. od strane najuticajnijih zemljišnih posjednika na čelu s Alibegom Firdusom, imalo je taj značaj da u gotovo svim bitnijim programskim obilježjima akcija muslimanske opozicije dobija karakter političkog pokreta. Ne samo da sada u prvi plan izbijaju oni programski zahtjevi koji se odnose na agrarno-čovinski odnose, u kojim pitanjima muslimanska opozicija ima jedan dosta razrađen program, nego se tada postavljaju na dnevni red i takva pitanja koja iniciraju određene političke promjene u strukturi okupacionog sistema vlasti. Podvrgavajući najoštrijoj osudi policijski sistem uprave, koji se primjenjuje putem izvanrednih policijskih mjera, internacije, protjerivanja iz mjesta u mjesto i dr., zatim kroz zabranu djelovanja javnih korporacija s političkim programom, vođstvo muslimanskog pokreta stavilo je na dnevni red borbu za konkretne političke ciljeve, kao što su autonomija općina i obezbjeđenje na taj način samouprave stanovništva u upravljanju, zatim borbu za političke slobode i građanska prava da bi se kroz sve to postavio konačan zahtjev za obrazovanje u Bosni i Hercegovini narodnog predstavnštva. U svojoj političkoj akciji ono nastoji mobilizirati muslimansko stanovništvo na ostvarenju neposrednih političkih zahtjeva, kao što su borba za slobodu štampe, a protiv cenzure, za masovno učešće stanovništva u općinskim izborima itd.

Cjelokupna akcija na ostvarenju programa borbe za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju postala je tako sastavni dio borbe za ostvarenje političkih sloboda bez kojih »...ne može biti govora ni o kakvim trajnim ustupcima od strane vlade i ni o kakvoj sistematskoj akciji sa strane naroda«.³⁾

Programska platforma muslimanskog autonomnog pokreta sadrži, međutim, očigledna protivrječja. Dok na planu svojih političkih zahtjeva vođstvo muslimanskog autonomnog pokreta izražava težnje koje su gotovo na liniji onog što je građanska klasa u pojedinim zemljama u procesu političke emancipacije formulisala kao svoj politički program, s druge strane ono u svom programu za regulisanje agrarno-čovinskih pitanja, kao predstavnštvo upravo muslimanskih zemljoposjednika, ispoljava krajnju kon-

2) Navedena knjiga građe pod naslovom, *Borba Muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju*. Dok. 26, od 13. januara 1901. godine, str. 122. Ocjenjujući prvi nacrt muslimanskog statuta o vjersko-prosvjetnoj autonomiji Muslimana iz decembra 1900. godine, Kalaj je, pored ostalog, istakao da on sadrži opštu deklaraciju koja izlazi daleko izvan okvira vlastitih želja Muslimana i očigledno treba da bude apel da oni ostvare jedno autonomno političko jedinstvo čak s administrativnom podjelom, da postanu, drugim riječima, jedan politički faktor, skoro u neku ruku država u državi. Isto, str. 122.

3) »Musavat« (»Jednakost«), god. II, br. 14 od 30. maja 1907.

zervativnost, klasnu ograničenost u težnji da sačuva svoje privilegije stečene u periodu otomanske uprave u Bosni i Hercegovini. Ono je stoga očigledno kratkovidno i ne shvata nove političko-društvene promjene kada i u uslovima austrougarske okupacije uporno insistira na striktnom pridržavanju otomanskih agrarnih propisa i suprostavlja se onim naredbama okupacione uprave koje su, u cilju ublažavanja klasnih suprotnosti, objektivno vodile računa o zaštiti interesa zemljoposjedničke klase.

Iako okupaciona uprava nije inaugurisala radikalnu izmjenu agrarnih odnosa i praktično ostala na politici fakultativnog, a ne obligatnog otkupa kmetova, muslimanski zemljišni posjednici realno nisu više mogli računati da će u novoj upravi imati onakvu potporu i podršku u očuvanju svojih klasnih interesa kako je to bilo za vrijeme otomanske uprave. Sam čin austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine proizveo je psihološki efekat u osnovnoj masi seljaštva, opterećenog kmetskim odnosima, takve vrste da se u njemu stvaralo uvjerenje da je na dnevnom redu oslobođenje kmetskih odnosa i da age i begovi neće u novim političkim uslovima moći više računati na onakvu zaštitu svojih klasnih interesa kako je to bilo u otomanskoj eri. Svakako se i tim momentom, pored ostalog, može objasniti česta pojava neispunjavanja ili samo djelomičnog ispunjavanja svih onih obaveza kojima su kmetovi u odnosima prema zemljišnim posjednicima bili opterećeni i s tim u vezi pojava brojnih žalbi aga i begova na njihove kmetove, sa čije strane nailaze iz dana u dan bilo na otvoren bilo na pasivan otpor. Bilo je pritužbi takvog karaktera da kmetovi jednostavno ne dozvoljavaju svojim agama pristup na čifluk, da su naoružani i spremni na otvoren obračun. Zvanično su se okupacione vlasti stavliale na stranu zemljišnih posjednika i u nemogućnosti da u pojedinim konkretnim slučajevima otvorenog seljačkog otpora interveniraju, savjetovali su zemljišnim posjednicima da sami organizuju otpor i da se naoružani suprotstave nepokornom seljaštvu. Međutim, brojne žalbe i pritužbe muslimanskih zemljišnih posjednika administrativnim vlastima ostajale su neriješene ili se odugovlačilo s njihovim rješavanjem, pa se često dešavalo da je beg na koncu odustao od daljeg parničenja.

Kako je već prethodno pomenuto u programu muslimanskog autonomnog pokreta, posebno u njegovoj posljednjoj fazi, zahtjevi koji se odnose na agrarno-imovinska pitanja zauzimali su dominantno mjesto. Oni su obuhvatali i složena i značajna pitanja. Vođstvo muslimanskog pokreta u svojim zahtjevima polazilo je od turskog agrarnog zakonodavstva, optužujući okupacionu upravu da je svojim mjerama u ovoj oblasti odstupala od turskih propisa ili je dopuštala da budu ozbiljno povrijeđeni. Okupacionoj upravi se, između ostalog, prigovaralo da je izvršila uzurpaciju šumskog posjeda (baltalika) i ispaša (mera) u korist erara, a na štetu privatnih vlasnika i općina. S tim u vezi traženo je da se sva privatna zemljišta, uzurpirana od strane države, vrate privatnim vlasnicima i opštinama. Smatralo se, takođe, da su begovi protuzakonito prikraćeni u raspolaganju kako beglučkom tako i čiflučkom zemljom. Posebno se potenciralo prikraćivanje prava begova u begovskoj i čiflučkoj šumi. Većinu naredbi okupacione uprave, kojima je ova materija regulirana, muslimansko vođstvo pokreta podvrglo je kritici. Smatralo se da one predstavljaju ozbiljnu povredu osnovnih turskih zakona koji tretiraju tu problematiku, da se nije vodilo računa o Saferskoj naredbi i posebno Ramazanskom zakonu. Naročito oštro kriti-

kovana je naredba o raspodjeli haka, naredba o paušaliranju desetine, zatim naredba o parničnom postupku u agrarnim sporovima i dr. U svom konačnom prijedlogu za reguliranje odnosa između aga i kmetova vođstvo muslimanskog autonomnog pokreta formuliraće zahtjeve u 28 tačaka. Ovdje nemamo namjeru da detaljnije ulazimo u analizu svih tih zahtjeva. To će biti zadatak drugog rada. Želimo samo da upozorimo da u njihovoj većini dolazi jasno do izražaja tendencija zemljišnih posjednika, čije interese upravo zastupa vođstvo muslimanskog autonomnog pokreta, da učvrste svoje pozicije u odnosu prema kmetovima, da povećaju komplekse vlastite zemlje na račun čiflučke i da na osnovu vlastite interpretacije turskog agrarnog zakonodavstva iskoriste sve mogućnosti kako bi kmeta privoljeli da ispunjava svoje obaveze ili da ga po mogućnosti odstrane s kmetskog selišta. Nastojanje muslimanskih zemljišnih posjednika da povećaju vlastiti posjed, begluk, na račun zemljišta koje je podlijegalo kmetskom pravu, dolazila je znatnim dijelom otuda što je kmet sve češće izbjegavao da ispunjava svoje obaveze prema agi, što se sve više učvršćivao u svom pravu vlasništva na kmetskoj zemlji, a dijelom i stoga što je u uslovima prodora kapitalističke privrede i povećane industrijalizacije i urbanizacije uslijedilo proširenje tržišta za plasman poljoprivrednih proizvoda, a posebno do povećanih mogućnosti prodaje i plasmana drveta bilo to iz beglučke ili čiflučke šume.⁴⁾

U cjelini gledano, agrarni problem u Bosni i Hercegovini pod austro-ugarskom okupacijom veoma je složen i nedovoljno ispitan. Okupaciona uprava ostavila je na snazi zatečeno otomansko agrarno zakonodavstvo, dajući mu, doduše, svoje tumačenje i upotpunjavajući ga pojedinim novim propisima, iniciranim uglavnom iz potrebe da se njima izbjegniju nepotrebna zaoštavanja odnosa na relaciji kmet—aga. Prema tome, za temeljno ispitivanje ovog fenomena neophodno je dobro poznavanje, prije svega, agrarno-imovinskih odnosa kakve ih je u nasljeđe ostavila otomanska uprava u Bosni i Hercegovini. Složenost i delikatnost problematike agrarno-imovinskih odnosa uslovljena je činjenicom što je njeno rješavanje zadiralo u interese najvećeg dijela njenog stanovništva i što su svi politički problemi u Bosni i Hercegovini na neki način koncentrisani u ovoj sferi odnosa. Austrougarska okupaciona uprava ostavila je ovo pitanje neriješenim i na protivrječnostima koje su rezultirale iz takve njene politike nastojala je sebi obezbijediti lakšu upravu nad okupiranim područjem. Muslimanski zemljišni posjednici, koji su raspolagali najvećim dijelom zemljišnog posjeda u Bosni i Hercegovini, načelno su bili protiv izmjena u domenu agrarno-imovinskih odnosa i uporno su branili svoje klasne pozicije koje su im bile utvrđene otomanskim agrarnim zakonodavstvom. Odstupanje od ovih propisa oni su dozvoljavali samo ako to nije ugrožavalo njihove interese ili ukoliko je otvaralo mogućnosti da prošire svoj postojeći posjed prvenstveno na račun onog zemljišta koje se nalazilo u sastavu kmetskog selišta. Međutim, i takve svoje zahtjeve koji su proizašli kao rezultat novih tendencija u društveno-ekonomskim odnosima muslimanski zemljišni posjednici nastojali su dokazati kao opravdane i »zakonite« i utemeljene u oto-

4) Uporedi: Ferdo Hauptmann, »Bosanskohercegovački aga u procjepu između privredne aktivnosti i rentijerstva na početku XX stoljeća«, Godišnjak Društva historičara Bosne i Hercegovine, god. XVII, 1966—1967, Sarajevo 1969, str. 29. (Dalje: Godišnjak DI).

manskim propisima. S obzirom na to da se agrarni problem u Bosni i Hercegovini u suštini svodio na odnos kmeta i zemljišnog posjednika razumljivo da se potpuno sagledavanje tih odnosa može osvijetliti samo u njihovoj sveukupnosti. U ovom radu pokušava se i ukazati samo na jedan aspekt tih odnosa, i to sa stanovišta nekih zahtjeva kako su ih formulisali muslimanski posjednici u toku pregovora sa Zemaljskom vladom u prvoj polovini 1908. godine. Jedno pitanje je u vezi s optužbama vodstva musl. autonomnog pokreta da su okupacione vlasti na nezakonit način sva ona zemljišta na mirijskom posjedu koja su imala svojstvo mulka zavodili u gruntovnicu kao erazi miriju. Drugo se odnosi na problem općinskih šuma (baltalika) i općinskih pašnjaka (mera) koje su, prema navodima musl. opozicije, takođe suprotno otomanskim propisima uknjižene u gruntovnicu na zemaljski erar. Nije potrebno posebno isticati da su oba navedena pitanja, koja ćemo detaljnije analizirati, živo pogađala interese najvećeg broja seljaštva, bilo da se ono nalazilo ili ne u kmetskom odnosu.

U sklopu jasno izražene težnje muslimanskih zemljišnih posjednika da povećaju svoj postojeći posjed prvenstveno na račun zemljišta koja su bila pod kmetom spada i njihova kritika okupacione uprave da je uvođenjem gruntovnice 1884. godine neopravdano upisivala mulkovne čestice muslimanskih zemljišnih posjednika kao erazimiriju, odnosno kao erarno zemljište. Ove mjere okupacione vlasti oni su smatrali kao nezakonite i u suprotnosti s otomanskim zakonom od 7 ramazana 1274. godine (1858), i to posebno 2 paragrafa i naglašavali da se navedenim postupkom okupacionih vlasti vrši povreda. »...šerijatskih odredaba u nasljedstvu, vakufu i vasi jetu, a na golemu štetu pojedinih posjednika i njihovih nasljednika glede prava vlasništva jer im je njihovo privatno vlasništvo pretvoreno u vlasništvo države, a njima dopušteno jedino pravo služnosti toliko i glede onih kompleksa zemljišta, šuma, ispaša i balatalika, što ih je tim prilikama okupaciona uprava oduzela iz posjeda privatnika i čitavih općina gradskih i seoskih te vakufa u korist države, a na štetu privatnika i općina«.⁵⁾

U nekim svojim ranijim dokumentima, a naročito u veoma iscrpnom elaboratu od septembra 1907. godine, koji većim dijelom sadrži analizu uzroka koji su doveli do prekida pregovora koji su vođeni u julu 1907. godine s predstavnicima muslimanskog autonomnog pokreta, Zemaljska vlada formulirala je stanovište prema optužbama muslimanske opozicije da u svojoj agrarnoj politici vrši povredu otomanskih propisa i da, pored ostalog, zemljišta koja imaju svojstvo mulka (privatnog vlasništva) neopravdano i neosnovano zavode u zemljišne knjige kao erazi miriju (državno vlasništvo). Ona je tvrdila da je njen zakon o zemljišnim knjigama iz 1884. godine u skladu s odredbama Ramazanskog zakona. Zemaljska vlada pozivala se konkretno na pojedine članove Gruntovničkog zakona iz 1884. godine (primjer 1, 13, 14 i dr.) da bi dokazala da oni ne protivriječe odredbama Ramazanskog zakona, odnosno njegovom drugom paragrafu. U skladu sa Ramazanskim zakonom, tvrdila je Zemaljska vlada, prilikom uvođenja zemljišnih knjiga cjelokupno kućno zemljište i dvorišta stabilnih zgrada, skupa s vrtovima koji im pripadaju zavedeno je u zemljišne knjige bez zapreke

5) Memorandum muslimanske opozicije od 1. juna 1907. Sveučilišna biblioteka u Zagrebu, Rukopisna zbirka, Prijepis, str. 10.

kao mulk, bez obzira na zemljišnu površinu, i to na području ne samo gradova i zatvorenih naselja već i na području raštrkanih seoskih kuća. I u toku uvođenja zemljišnih knjiga bila je pravna priroda jedne mirijske zemlje na posredovanje zainteresirane strane pretvorena u mulk ako je mirijska zemlja sadnjom drveća ili izgradnjom objekata na osnovu postojećih odredaba Ramazanskog zakona dobila pravno svojstvo mulka. Drugim riječima, Zemaljska vlada je tvrdila da sva ona zemljišta koja paragraf 2 Ramazanskog zakona definira kao mulk u stvarnosti su i u zemljišne knjige tako zavedena.⁶⁾ Stvar je, međutim, drukčije stajala sa zemljištem na kmetskom posjedu. U takvom slučaju su okupacione vlasti, imajući u vidu instrukciju za provođenje zakona o zemljišnim knjigama, zavodile kućno zemljište, dvorište i vrt u sastavu kmetskog selišta kao mulk samo tada ako je zemljišni posjednik mogao tapijom dokazati da je riječ o privatnoj svojini. U suprotnom nije se moglo zemljište pod kmetom klasificirati kao mulk. Upravo, glavno sporno pitanje bilo je da li se može na kmetskom selištu polagati pravo na mulkovnu svojinu a da se ona ne dokazuje tapijom. Dok su Muslimani tvrdili da može, Vlada je energično to odbijala. I jedna i druga strana tražile su za svoje mišljenje potvrdu u otomanskim agrarnim propisima. Vlada je sa svoje strane prigovarala muslimanskoj opoziciji da se u tim svojim zahtjevima isključivo poziva na paragraf 2 Ramazanskog zakona, a zanemarivala je druge paragrafe istog zakona, na osnovu kojih se može izvući zaključak da na mirijskom zemljištu zasađeno voće ili vinograd, i izgrađene zgrade, koje imaju svojstvo mulkovne svojine, samim tim ne mijenjaju erazimirijski karakter zemljišta na kome su te voćke zasađene ili zgrade izgrađene. Ona je naročito često isticala 131 paragraf Ramazanskog zakona na osnovu koga, prema njenom tumačenju, zemljište na seoskom gospodarstvu ima svojstvo erazi mirije, a zasađene voćke ili vinograd ima karakter mulka.⁷⁾ Otomanski zakon o tapijama od 7 šabana 1276 (1860) i Emlački zakon od 28. redžepa 1291 (1874), u skladu s

6) *Borba Muslimana Bosne i Hercegovine*, građa, dok. 257 od 17. sept. 1907. str. 512, 513. Paragraf 2 Ramazanskog zakona veoma često su citirali i Zemaljska vlada i muslimanska opozicija da bi dokazali ispravnost svojih stanovišta u ovom pitanju. Ovaj član pomenutog zakona utvrđuje postojanje četiri vrste privatne svojine na zemlju (mulk). Prvoj vrsti pripada u području sela i trgovišta postojeće kućno zemljište i pored njega, kao dopuna staništu, zemljište površine najviše od pola dunuma; drugoj vrsti pripada ono zemljište koje je izdvojeno iz sastava državnog vlasništva i nekome prepušteno da bi on nju s naslovom punog vlasništva (mulka) prema šerijatskim zakonima posjedovao; Trećoj vrsti pripada zemljište za koje se plaća desetina (ušrija). Ista zemljišta su, za vrijeme osvajanja, dijeljena među osvajačima; četvrtoj vrsti zemljišta pripadaju ona s kojih se ubire harač, koja su za vrijeme osvajanja prepuštena nemuslimanskom domaćem stanovništvu. — *Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina. Erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen. II Band. Justizverwaltung. Gestez über den Grundbesitz von 7. Ramazan 1274 (1858)*, str. 275. Prevod na njemački jezik. (Dalje samo: *Sammlung für Bosnien und die Hercegovina*).

7) 131. paragraf Ramazanskog zakona precizira šta se smatra čiflukom. Prema njemu, čifluk je zemljište koje se godinama obrađuje i donosi prihod, koju mogu porati 2 vola i koje iznosi 70—80 dunuma bolje kvalitete zemljišta, 100 dunuma srednje kvalitete i 130 dunuma slabije kvalitete zemljišta. Jedan dunum ima 40 aršina u širini i 40 aršina u dužini (ukupno 1600 kvadratnih aršina). U narodu se čifluk naziva ono zemljište na kome se nalaze za potrebe imanja zgrade, oruđa, stoka, sjeme i ostali pribor. Takvi se čif-

propisima Ramazanskog zakona, utvrđuju podjelu mulk-tapija na mulk-objekte na erazimirijskom zemljištu i posebne tapije na zemljište koje zadržava svojstvo erazi mirije.⁸⁾

Rezimirajući ovu svoju analizu i objašnjenje zakona koji su na snazi, Zemaljska vlada je zaključila da nastojanje zemljišnih posjednika da i na kmetskom selištu kućište, dvorišta zajedno s vrtovima, dobiju svojstvo mulka i da se kao takvo zavede u zemljišne knjige, nije u skladu s otomanskim zakonima o zemljišnom posjedu i stoga se ne mogu prihvatiti. Takvi zahtjevi ne mogu se, prema njenoj ocjeni, braniti ni stoga što se mulkovna svojina nasljeđuje prema jednim zakonima, a mirijska prema drugima i stoga bi već kod prvog nasljeđivanja nastala zbrka: kuće i objekti nasljeđivali bi se kao mulkovna svojina, a ostalo zemljište (pašnjaci, livade i šume), kao mirijska svojina. Ukoliko bi se prihvatila ova traženja muslimanske opozicije, bilo bi dovedeno u pitanje jedinstvo kmetskog selišta. Stvorile bi se, drugim riječima, na mirijskom zemljištu bezbroj mulkovnih čestica koje ne bi više bilo moguće ujediniti u jednoj ruci, jer bi to ovisilo od dobre volje svih zainteresiranih stranaka.⁹⁾ Ukoliko bi se kmetsko selište cijepalo na mulk i mirijsku zemlju, time bi se ono na neki način, prema ocjeni Zemaljske vlade, obezvrijedilo i izazvalo bi zaplete u odnosima aga i kmetova. Provodeći u praksu jedno načelo da kućno zemljište, dvorište, zajedno s vrtovima koji pripadaju kmetskom selištu treba zavoditi u zemljišne knjige kao erazi miriju, Zemaljska vlada je smatrala da čini nešto što se održava od najstarijih vremena i da takvim svojim postupkom ništa bitno nije izmijenila u posjedovnim odnosima, jer je i prije i sada nasljednim putem prelazio cio mirijski posjed kmetskog selišta na mirijskog nasljednika i na taj način se obezbjeđivalo da se kmetski posjed održi ujedinen u jednim rukama.¹⁰⁾

S obzirom na to da, prema tumačenju Zemaljske vlade, na kmetskom selištu postojeće zgrade i zasađeno drveće čine mulkovnu svojinu, ona se onda prilikom ostavinske rasprave posebno procjenjuje i njena vrijednost isplaćuje od strane mirijskog vlasnika mulkovnom vlasniku u saglasnosti s paragrafom 35 Ramazanskog zakona. Time se održava mirijski posjed kao jedna cjelina, a istovremeno mulkovnom vlasniku obezbjeđuju se njegova prava.¹¹⁾

Zemaljska vlada smatrala je da ne bi bilo ni korisno za zemljišne vlasnike da se mulkizira (pretvori u privatno vlasništvo — pr. moja) kuć-

luci, u slučaju da vlasnik umre bez zakonskog nasljednika ili ovlaštenog nosioca tapije, putem javne dražbe prodaju. U slučaju da poslije smrti vlasnika jednog takvog seoskog imanja ne bi bilo nasljednika koji na njega ima nasljedno pravo, a naprotiv, postojeće zgrade, stoka i ostali predmeti imaju nasljednika, prema postojećim propisima o upražnjenim dobrima, takvi nasljednici imaju pravo tapije na zemljište na kojima se nalaze zgrade i ona će preći nasljedniku nakon plaćanja tapijske pristojbe. Ali ako nasljednik nije spreman da preuzme to nasljeđe, navedeno zemljište prodaće se putem javne dražbe, a na njemu — postojeće zgrade i ostali predmeti ostaju ipak netaknuti.

Citirani Ramazanski zakon, str. 299—300. Prevod na njemački jezik.

8) *Borba Muslimana Bosne i Hercegovine...* Građa, Dok. 257 od 17. septembra 1907, str. 514.

9) Isto, str. 515.

10) Isto, str. 516.

11) Isto.

no zemljište, dvorište i vrtovi na kmetskom selištu. Odmah bi se time otvorilo pitanje pristupa takvom zemljištu usred mirijske zemlje. Osim toga, kmet za kućište i za korištenje kmetske kuće nije dužan da plaća najamninu. Samo od vrtova bilo bi moguće dobiti dažbinu. Ali gdje njih nema njihovo vlasništvo na kućno zemljište i dvorište bilo bi iluzorno.

Postojalo je u krugu Zemaljske vlade shvatanje da muslimanska opozicija aktuelizira pitanje mulkiziranja zemljišta na kmetskom selištu više s namjerom da manifestuje nezadovoljstvo okupacionom upravom, a manje to čini iz privrednih motiva. A nastojanje muslimanske opozicije da ovo pitanje dovede u vezu sa šerijatskim propisima, vlada je protumačila kao njihov pokušaj da se cio problem prenese na religiozno područje i da se s toga stanovišta napada režim okupacione uprave. Ona je odbacila shvatanje da se pravna priroda zemljišta (nekretnine) ocjenjuje sa stanovišta šerijata. Za to je mjerodavan Ramazanski zakon. Drugim riječima, da li je koje zemljište mulk ili erazi mirija, ocjenjuje se na osnovu pomenutog zakona. I s obzirom na to, kućno zemljište i okućnica na kmetskom selištu na osnovu Ramazanskog zakona ima svojstvo erazi mirije i kao takvo se onda ubilježava u gruntovnicu.¹²⁾

U posljednjim pregovorima između vođstva muslimanskog autonomnog pokreta i Zemaljske vlade, koji su vođeni u Sarajevu od 7. januara 1908. godine do 2. maja iste godine, centralno mjesto zauzela su pitanja koja obuhvataju agrarno-imovinske odnose. U svom posljednjem memorandumu od 1. juna 1907. godine muslimanska opozicija taksativno je navela sve svoje zahtjeve o kojima treba da u pregovorima s vladom postigne saglasnost, pa je ovaj dokument bio podloga na osnovu koje su na njima razmatrana i pitanja iz sfere agrarno-imovinskih odnosa.¹³⁾ Ponovno je aktuelizirano pitanje neovlaštenog zavodenja u zemljišne knjige zemljišnih čestica na erar koje inače imaju pravno svojstvo mulka. Obje strane smatrale su inače ovo pitanje kao veoma sporno, ali i veoma značajno. U početku njegovog razmatranja i jedna i druga strana isticala je i stare, ali i nove argumente da bi dokazale ispravnost svojih stanovišta. I jedna i druga delegacija nalazile su za svoje mišljenje i ocjene podlogu u otomanskom agrarnom zakonodavstvu. Međutim, pregovori su vođeni u nešto drugačijim prilikama nego što je to ranije bio slučaj. Treba imati u vidu da od vremena kada je 1901. u prvim pregovorima ovo pitanje stavljeno na red, pa do 1908. godine, kada se vode ovi najnoviji pregovori, dosta toga u političkom razvitku Bosne i Hercegovine izmijenjeno. Veoma je važno napomenuti da je u istoj godini, kada se vode ovi posljednji pregovori, Beč planirao provođenje aneksije Bosne i Hercegovine. Zato je za austrijske političke faktore bilo veoma važno da se skine s dnevnog reda stalno aktuelno muslimansko pitanje. Već samo vođenje pregovora, koje je uslijedilo uz velika natezanja i pripreme, na svoj način je pokazivalo zainteresiranost Beča da okonča spor sa muslimanskom opozicijom.

Još prije nego što su na pregovorima počeli razgovori o muslimanskom zahtjevu da se mulkizira zemljište i na kmetskom selištu i provede u zemljišne knjige, Zemaljska vlada je, dobivši prethodno saglasnost ministra

12) Isto, str. 515, 516, 517.

13) Navedeni »Muslimanski memorandum« od 1. juna 1907.

Burijana, načelno prihvatila stanovište muslimanske opozicije da se i zemljišta pod kmetom mogu mulkizirati. Time je već otvorena mogućnost da se ovo pitanje kao riješeno skine s dnevnog reda.¹⁴⁾ Međutim, iz taktičkih razloga Zemaljska vlada nastojala da insistira na svojim ranijim stavovima i, ponavljajući stare argumente, ona im je dodavala i neke nove, a posebno će biti iscrpno korišteni njeni argumenti iz elaborata od septembra 1907. godine koji smo ranije dosta detaljno analizirali.

Zadržaćemo se na analizi tih njenih stavova kako bismo pokazali da su određeni prilazi analizi otomanskih agrarnih propisa dozvoljavali mogućnost i različite njihove interpretacije i kako uvjeravanje okupacione uprave da se njena agrarna politika zasniva na dosljednom provođenju otomanskih zakona podliježu opravdanoj sumnji i zaslužuju da budu temeljnije preispitana.

Od početka pregovora vlada je stalno ponavljala svoju tvrdnju da je Gruntovnički zakon od 1884. u svim svojim odredbama poštovao Ramazanski zakon. To se, takođe, odnosilo na njene instrukcije za provođenje Gruntovničkog zakona, koje su objavljene kao Naputak I i Naputak II u zborniku zakona i naredaba.¹⁵⁾ Braneći svoju agrarnu politiku, Vlada je išla i dalje u tome kada je tvrdila da je u njenoj praktičnoj primjeni vodila više računa da zadovolji interese zemljišnih posjednika nego što su i otomanski propisi to dopuštali. Naveden je s tim u vezi stav iz Ramazanskog zakona, zapravo iz paragrafa 2 ovog Zakona, prema kome se u raštrkanim naseljima dodjeljuje zemljište u veličini samo do pola dunuma, ali se dopuštalo da to zemljište može da bude i veće, odnosno dozvoljavalo se da kuće, kućište, bašča, vrtovi kao emlačko zemljište bude i veće od pola dunuma. »... jer bi to gospodarstveno bilo nesgodno, neshodno, kad bi se odjelilo od jedne bašće ili dvorišta pol dunuma u emlač (isto što i mulk — pr. moja), a ono što prelazi, da bude erazi mirija.«¹⁶⁾ Naravno, ovdje se konkretno mislilo na ona zemljišta koja se nisu nalazila pod kmetom. Zemljište koje se nalazilo pod kmetom Zemaljska vlada drugačije je tretirala, a to se vidi iz njene instrukcije za primjenu Gruntovničkog zakona u kojoj se pored ostalog utvrđuje da se ne može kmetovsko kućište, avlija, bašča poemlačiti (mulkizirati — pr. moja), osim ako dotični gospodar mutesarif ne priloži emlačku tapiju.¹⁷⁾ A upravo u tretiranju zemljišta koja su se nalazila pod kmetom krio se, kako je istaknuto, glavni izvor spora između Vlade i pred-

14) Arhiv Bosne i Hercegovine, Fond Zajedničkog ministarstva financija, Pr. BiH, 52/1908.

15) I Naputak za provođenje gruntovničkog zakona za Bosnu i Hercegovinu; II Naputak kako da se vode gruntovnice. U Naputku I o odnosnom pitanju rečeno je sljedeće: »Što se pak tiče onih zemalja, na kojima su kmetovska selišta, ima se kuća i kućište sa baščom samo u tom slučaju upisati kao mulk, ako vlasnik zemlje doprinese mulk-tapiju, dočim kotarski ured, ako ne bude tapija doprinesena, ne smije izdati dozvolu obzirom na pravnu narav kmetovskog odnošaja.« Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu, Godina 1866, str. 139.

16) Muslimanske konferencije 1908. godine. Knjiga zapisnika sjednice s pregovora između Zemaljske vlade i predstavnika vođstva muslimanskog autonomnog pokreta. Zapisnik 4-te sjednice od 25. januara 1908. str. 7. (Dalje: Muslimanske konferencije 1908). Biblioteka Arhiva Bosne i Hercegovine.

17) Navedeni I Naputak za provođenje gruntovničkog zakona, Zbornik zakona i naredaba 1866, str. 139.

stavnik muslimanskog pokreta. I dok su muslimanski predstavnici tvrdili da i na mirijskom zemljištu postoje mulkovne čestice, Zemaljska vlada je zauzela stanovište da sve ono što je... »na erazi miriji sagrađeno, u vrtovima što bude zasađeno, stabla koja rastu, sačinjavaju posebno emlačko dobro, a da ta okolnost, što je na erazi miriji sagrađena kuća, bašća posađena, ne dira u pravnu narav one zemlje, to jest baška emlač, baška zemlja, emlač ide po emlačkom a zemlja po mirijskom zakonu.«¹⁸⁾ A kako su se muslimanski predstavnici naročito mnogo i često uporno pozivali na otomansku naredbu od 23. šubata 1291 (1874) godine da bi dokazali da i na mirijskom zemljištu postoje mulkovne čestice, koje je vlada neopravdano ubilježila u grutnovnicu na erar, Zemaljska vlada je tvrdila da se pomenuta naredba ne odnosi na zemljišta pod kmetom.

Ako rezimiramo u toku ovih pregovora tumačenje Zemaljske vlade određenih odredaba Ramazanskog zakona sa stanovišta zahtjeva muslimanskih predstavnika za mulkiziranjem zemljišta koja se nalaze pod kmetom, onda se ono svodilo na sljedeće:

1. Svojstvo mulkovne svojine imaju samo kućišta, dvorišta u selu ili njihovoj blizini koja su određena za stanovanje zemljišnog vlasnika (mutesarifa).

2. Kućište, dvorište, bašče koje se nalaze u sastavu kmetskog selišta u skladu s paragrafom 2 Ramazanskog zakona ne predstavljaju mulkovnu svojinu, jer su one u sastavu kmetove okućnice.

3. Zgrade za stanovanje kmeta ubrajaju se u gospodarstvene objekte i u skladu s paragrafom 31 Ramazanskog zakona ne predstavljaju mulk na mirijskoj zemlji.

4. Pravno svojstvo zemljišta pod kmetom ne procjenjuje se na osnovu paragrafa 2 Ramazanskog zakona, već drugim odredbama istog zakona, posebno paragrafa 25 i ostalim odredbama istog zakona.¹⁹⁾

Dalje dokumentujući svoje stanovište s namjerom da iscrpi svoga partnera u pregovorima i da ga pokuša privoljeti da prihvati njene poglede, Zemaljska vlada ponavljala je i ranije argumente iz svog elaborata koji smo prethodno već analizirali.

Muslimanski predstavnici bili su uporni u svom traženju za mulkiziranjem čestica i na kmetskom zemljištu i glavni argument za taj svoj zahtjev nalazili su, kako je već pomenuto, u otomanskoj naredbi od 23. šubata 1291. godine (1874). Imajući u vidu tu činjenicu, kao i okolnost da će Zemaljska vlada, navodno, biti u dilemi s obzirom na ovu naredbu da li i zemljište pod kmetom može mulkizirati, daćemo detaljnije sadržaj pomenute naredbe u prevodu s njemačkog jezika.

Šubatska naredba predstavljala je otpis Velikog vezirata Vilajetskom vijeću u Sarajevu. U njoj se prvo konstatuje kako je ranije Veliki vezirat obavijestio Vilajetsko vijeće da je protuzakonito da se izdaju tapijske isprave (tapu senedi) na one arse (zemljišta, gradilišta) koja se nalaze u unutrašnjosti zemlje i gradova i na graničnom području vilajeta. To se, takođe, odnosilo na ona zemljišta čija je najviša površina do 1/2 dunuma

18) Muslimanske konferencije 1908. Zapisnik 4-te sjednice od 25. januara 1908, str. 8.

19) Isto, str. 9—10.

i koja se takođe nalaze u selu i gradu i koja predstavljaju dopunu domaćinstvu, tj. okućnicu (tetime-i sukjna). Navedena zemljišta su u svojstvu mulka i stoga se na njih ne izdaju tapije. S druge strane, na zemljišta čiflučkih građevina (čiftluk-ebnije), zatim za vinograde i bašče izvan grada, tapijske isprave se izdaju. Međutim, i pored ove instrukcije od strane Velikog vezirata Vilajetsko vijeće u Bosni tražilo je naknadna uputstva s obzirom na specifične prilike u zemlji, odnosno na činjenicu da je Bosna brdovita zemlja i da su većina sela u njoj raštrkana, pa se ni dvije kuće ne nalaze zajedno, što je uslovljeno različitom plodnošću, odnosno neplodnošću zemljišta. Međutim, gruntovne vlasti u Bosni su ipak, da bi provele u život navedene instrukcije Velikog vezirata, tražile za sve takve raštrkane kuće i sve građevine (ebnije), koje su se nalazile izvan gradova (kasabat) tapijske isprave i s tim u vezi propisanu pristojbu (hardži-i nizami) i idžare-i zemin (porez na zemlju — tlehovina). Međutim, takve kuće, prema shvatanju Vilajetskog vijeća, oduvijek su smatrane emlak-i srfom (pravi, čisti mulk) i nisu, prema tome, građevine koje su izgrađene na erazi miriji već na gradskom i seoskom zemljištu. Stoga se za takva zemljišta na kojima se nalaze takve seoske kuće ne izdaju tapijske isprave i zato nije potrebno da se plaća, pored emlačkog poreza (porez na privatno zemljište — pr. moja), i tapijske pristojbe i idžare-i zemin (porez na zemlju), jer se nasljeđivanje i prijenos te imovine vrši šerijatskim hudžetima (pismenim ispravama). S druge strane, na zemljišta (arse) građevina, zatim na zemljišta na kojima su zasađena stabla i za trs treba izdavati emlačke isprave (emlak senedati).²⁰⁾

Takvo tumačenje citirane šubatske naredbe išlo je jednim dijelom u prilog stanovištu muslimanske delegacije, iako se ni iz nje ne može definitivno utvrditi da se izdavanje tapije na kućno zemljište i uopće za zemljište na kojima su zasađena stabla i dr. odnosi neposredno na kmetska selišta. Ali bez obzira na to, Vlada je nakon toga istupila dosta otvoreno sa stanovištem da su opravdani zahtjevi muslimanskih predstavnika za mulkiziranjem čestica i na kmetskom zemljištu. Ona je, navodno, odmah poslije objavljivanja Muslimanskog memoranduma od 1. juna 1907. godine uputila dopis okružnim oblastima da se anketom obavijesti da li se mogu i treba mulkizirati čestice na mirijskom zemljištu. Od većine okružnih oblasti ona je dobila pozitivan odgovor, iako je većina »kršćanskih mutesarifa« bila mišljenja da bi trebalo ostaviti stanje kao što je bilo.²¹⁾

Kako smo istakli, iz taktičkih razloga Zemaljska vlada nije odmah u početku pregovora istupila s mišljenjem da je u skladu s otomanskim propisima muslimanski zahtjev da se mulkizira zemljište i pod kmetom već je nastojala da od partnera u pregovorima maksimalno izvuče ono što je bilo moguće u skladu s njenim shvatanjem i da prihvati muslimanski zahtjev u ovom pitanju u trenutku kada je to moglo proizvesti jači utisak na muslimanske predstavnike i na svoj način doprinijeti da se kod njih stvori uvjerenje da je Vlada sklona da udovolji njihovim zahtjevima. Ona je, s pravom, očekivala da će njena popustljivost u jednom pitanju doprinijeti da musli-

20) Isto, str. 14—15.

21) Isto, str. 16.

manski predstavnici budu manje uporni da brane svoj stav u rješenju nekog drugog spornog pitanja, bilo to iz kompleksa agrarne ili neke druge problematike.

Zanimljivo je da je Zemaljska vlada opravdanost muslimanskog zahtjeva da se mulkizira zemljište pod kmetom sada sve glasnije zasnivala na paragrafu 81 Ramazanskog zakona, koji u ranijim raspravama nije gotovo uopće pominjan. U ovom paragrafu pomenutog zakona preciziraju se uslovi u slučaju smrti posjednika tapije na državno zemljište. Ukoliko je dotični u toku svog života na takvom zemljištu s odobrenjem vlasti sagradio zgrade, zasadio voćnjake ili vinograd, onda je to zemljište mulk i kao takvo prelazi u privatnu svojinu. Sa zemljišta na kojem se nalazi voćnjak ili vinograd i zgrade, nasljednik plaća državi nasljednu taksu srazmjerno procijenjenoj vrijednosti tog zemljišta. Zemljište, međutim, besplatno dobija nasljednik, i to u veličini i prostornosti na kojoj se nalazi zasađeni voćnjak, odnosno vinograd i izgrađene zgrade. U registar carske arhive treba izvršiti ispravke s potrebnim napomenama na tapiji njenog ovlaštenog vlasnika. Citirani stav iz Ramazanskog zakona jasnije od bilo kojeg do sada pominjanog propisa ukazuje da su muslimanski zahtjevi da se mulkizira zemljište i pod kmetom imali podlogu u otomanskom agrarnom zakonodavstvu.²²⁾

Iz cjelokupne rasprave o analiziranom pitanju najzad je Zemaljska vlada iskristalizirala zaključak i da i na kmetskom zemljištu treba mulkizirati sve ono što zaista predstavlja mulk. Međutim, praktično ostvarenje takvog načela ne pretpostavlja preispitivanje svega onog što je do tada učinjeno na osnovu Gruntovničkog zakona. Drugim riječima, Zemaljska vlada bila je spremna da razmotri i ispita »...svaki pojedini zahtjev dotičnog interesenta, mutesarifa, da mu se zemlja, bila slobodna bila pod kmetom pod emlač (mulk — pr. moja) očituje, da je vlada spremna i pripravna svaki takav pojedini slučaj uzeti u pretres i ako se pokaže kod kmetovskih kuća, kućišta i avlija da je dotična kuća onde stalno namještena — ne onaka, koja se recimo u jeseni prenese — da je vlada pripravna tako kućište, taku avliju itd. dati upisati kao emlač. Isto to načelo vrijedi i za sve bašće, vrtove, vinograde, bez obzira na veličinu, bilo po dunuma ili više, bilo pod kmetom ili bez kmeta«.²³⁾

22) Navedeni Ramazanski zakon u njemačkom prevodu. Tekst 81. paragrafa istog zakona doslovno glasi: »Wenn der Besitzer eines mit Tapu besessenen Staatsgrundes stirbt, welcher mit Bewilligung der Behörde darauf Obst- oder Weingarten pflanzte, oder Gebäude auführte, welche ein Privateigenthum (mulk) bilden, so übergehen diese Gärten oder Gebäude, gleichwie das übrige Privateigenthum an die Erben. Von dem Grunde, auf dem sich die Obst-, — Weingärten und Gebäude befinden, wird der Staatscasse nur im Verhältnisse des Schätzwertes einer Erbschaftsgebühr bezahlt. Der Grund fällt demnach umsonst an die Erben, und zwar im Verhältnisse des Antheils, welcher denselben an den Bäumen, Weinstöcken und Gebäuden zukommt und demgemäss werden die nöthigen Aenderungen in den Registern der kaiserlichen Archive vorgenommen und die nöthigen Bemerkungen am Rande der Besitztitel (Tapu) der Berechtigten zugefügt.

Anmerkung: Nach der Vorschrift des par. 3 Instruction über die Tapus von 7. Schaban 1276. ist diese letzere Bestimmung ausser Wirksamkeit gesetzt. — Sammlung der für Bosnien und Hercegovina... 1878—1880. II, Band. str. 291.

23) Muslimanske konferencije 1908. Zapisnik 4-te sjednice od 25. jan. 1908, str. 17.

Prihvatanje muslimanskih zahtjeva za mulkiziranjem čestica i na kmetском selištu, svakako je značilo ustupak okupacione uprave muslimanskoj opoziciji. To je vlada tako i shvatila tražeći da se prilikom provođenja u život ove mjere ne zanemare ekonomski momenti, odnosno da ne dođe do raspadanja kmetскоg selišta na manje parcele. Iznesena je, s tim u vezi, ideja o donošenju zakona kojim bi se mulkovni nasljednik prisilio da proda svoju česticu mirijskom nasljedniku. Pomenut je s tim u vezi otomanski zakon od 4 redžepa 1272 (1856) o konfiskaciji, kojim se, pored ostalog, utvrđuje da se i emlač može izvlastiti, odnosno oduzeti²⁴⁾. Muslimanske predstavnike trebalo je uvjeriti u tobožnju dobru volju Zemaljske vlade da se i dalje ide u susret njihovim traženjima, pa je predložena izmjena 59 paragrafa Ramazanskog zakona u tom smislu da kmet bude onemogućen da dobije hakki-tapu ukoliko na nju nema ovlaštenog nasljednika. Čak je Zemaljska vlada predlagala da se pomenuti paragraf potpuno ukine s motivacijom da je pravo državne vlasti da mijenja državni zakon, pa prema tome i Ramazanski, ako se pokaže da više odgovara »... shvaćanju one grupe ljudi kojih se taj zakon upravo tiče, da je taj zakon preživio da ne odgovara potrebama«²⁵⁾. Treba, međutim, istaći da su upravo od strane muslimanske opozicije bili prigovori da je okupaciona uprava odstupila od otomanskih agrarnih propisa i da su toga proistekle za muslimanske posjednike brojne teškoće. Oni stoga nisu htjeli prihvatiti navedeni prijedlog Zemaljske vlade, jer bi se time prećutno saglasili da je okupaciona uprava ovlaštena da prema potrebi ukida ili mijenja naslijeđene turske propise.

Načelan pristanak Zemaljske vlade da se može mulkizirati i zemljište pod kmetom zadovoljio je muslimanske predstavnike. Bilo je među njima onih koji su smatrali da im je Zemaljska vlada izašla u susret i više nego što su oni u tom pogledu tražili, posebno kada je riječ o njenom pristanku da se odobri mulkiziranje i većih površina od 1/2 dunuma (ovdje su oni pristali da se odstupi od paragrafa 2 Ramazanskog zakona koji tačno propisuje površinu od 1/2 dunuma) i da se provede i na zemljištu pod kmetom, takođe bez obzira na veličinu površine. Međutim, nisu se saglasili u prvom trenutku s Vladinim prijedlogom da mulkiziranje uslijedi na zahtjev zainteresirane stranke redovnim putem. Oni su tražili da cio posao u vezi s tom akcijom preuzme na sebe okupaciona uprava ex officio, objavljujući pret hodno naredbu kojom će se propisati da se emlač zemljište na kmetском selištu zavodi u gruntovnicu kao mulk i da se ubuduće ta ostavština nasljeđuje prema šerijatu. Cio taj posao, kojim se predviđa reambulacija gruntovnice, oni su tražili da se obavi u jednom određenom roku. S obzirom na to da se nasljediivanje mulkovnih čestica na kmetском selištu vršilo prema šerijatu (feraizu) gotovo puna četiri stoljeća i na način da je sahibija erazi mirije otkupljivao milćeve od nasljednika, muslimanski predstavnici isključivali su u provođenju ove akcije mogućnost komplikacija i ozbiljnih teškoća. Oni su predviđali mogućnost otkupljivanja milćeva od nasljednika u novcu ili ustupanjem vlasniku milća odgovarajućih zemljišta na nekom drugom mjestu. U slučaju ako se to ne bi moglo regulirati na navedeni način, obje stranke treba da se obrate redovnom sudu da o tome donese svoju ocjenu. A ako se ni tada stranke ne bi mogle nagoditi, onda treba sporni milć od

24) Isto, str. 18.

25) Isto, str. 19.

strane nepristrasnog vještaka procijeniti i na osnovu toga nasljednik mirijske zemlje postaje obavezan da isplati mulkovnom nasljedniku pripadajući dio.²⁶⁾

Muslimanski predstavnici bili su načelno protiv toga da se prema pot-rebi mijenjaju ili ukidaju pojedini otomanski zakoni, jer su smatrali da bi to imalo dalekosežne posljedice, posebno za interese muslimanskih zemljiš-nih posjednika. Oni su smatrali da je 59. član Ramazanskog zakona već izmi-njen na način da isključuje mogućnost da kmet može prije ovlaštenog nasljednika dobiti hakki tapu na erazimirijski posjed. Sa svoje strane oni nisu nikada tražili da se izmijeni Ramazanski zakon i bili su za to da on u cijelosti i dalje ostane na snazi s obzirom na to da odgovara interesima muslimanskih posjednika.²⁷⁾

Načelna saglasnost u pogledu muslimanskog zahtjeva za mulkizira-njem zemljišnih čestica na kmetskom selištu naišla je na teškoće u praktič-nom provođenju u život, s obzirom na to da Zemaljska vlada nije htjela da prihvati muslimanski prijedlog da se to obavi putem jedne naredbe i uz uključivanje u akciju administracije okupacione uprave. Ona je smatrala da je cjelokupno pitanje oko provođenja ovog sporazuma tehničke, a ne princi-pijelne prirode, jer je čitav posao skopčan s velikim financijskim izdacima i u to bi trebalo uključiti komisije sastavljene od sudija, geometara i pisara na području svakog pojedinog kotara. Komisije bi imale zadatak da ispitaju koje zemljište, bilo da se nalazilo pod kmetom ili ne, treba uknjižiti kao mulk. Pledirajući na to da muslimanski predstavnici prihvate njen predlog, Zemaljska vlada istovremeno je skrenula pažnju na činjenicu da gruntovničar nije ovlašten da jednostavno nešto briše i nadopisuje u grun-tovne knjige. Zauzimajući, prema tome, stanovište da svaki onaj, koji ima određeni zahtjev da se neko zemljište poemlači, treba da se izravno obrati nadležnim organima, koji će stvar uzeti u dalji postupak, Zemaljska vlada je smatrala da »... svaka zemlja, čestica, na kojoj imade sgrada i stabala, dakle kućišta, avlije, guvna, bašća, vrt i vinograd, postaće na zahtjev ovlašte-nika mulk i upisat će se kao mulk u gruntovnici«.²⁸⁾ Primjena paragrafa 81 Ramazanskog zakona ograničila bi se time samo na one zemljišne parcele koje će se poemlačiti u postupku ostavinske rasprave.

Iz cjelokupne rasprave o problemu mulkiziranja, bilo da se provodi na kmetskom selištu ili van njega, iskristalisalo se sljedeće gledište:

1. Mulciziranje nekog zemljišta treba da uslijedi na zahtjev stranke.
2. Mulciziranje određene čestice uvodi se u zemljišne knjige od strane suda i na zahtjev stranke. Sud utvrđuje u toku ostavinske rasprave u sva-kom pojedinom slučaju koje zemljište ima svojstvo mulka i nakon toga sli-jedi već utvrđeni postupak.
3. Regulisanje odnosa između varisa (nasljednika mulka) i ashabi inti-kala (nasljednika mirije) vrši se u skladu sa muslimanskim prijedlogom o tom pitanju.

26) Isto, Zapisnik 5-te sjednice od 28. januara 1908, str. 2—7.

27) Isto, str. 8.

28) Isto, Zapisnik 6-te sjednice od 30. januara 1908, str. 10.

4. Zemaljska vlada objaviće u zborniku zakona i naredaba sve propise koji nastanu na temelju utvrđenog načela o provođenju sporazuma o ovom pitanju.²⁹⁾

Iako su muslimanski predstavnici u toku pregovora upozoreni da i pored utanačene saglasnosti o problemu mulkiziranja treba prethodno da se saslušaju i mišljenja druge zainteresirane strane, barun Benko, nastojeći još više da naglasi vladinu želju da se izađe u susret muslimanskim zahtjevima, zaključio je da ne smatra oportunističkim da se anketiraju i okružne oblasti o tom pitanju s obzirom na usaglašeno stanovište da se poemlaćivanje uzima u postupak tek na zahtjev pojedine stranke.³⁰⁾

Muslimanski predstavnici insistirali su na utvrđivanju roka za obavljanje svih poslova u vezi s akcijom na mulkiziranju. Zemaljska vlada tvrdila je da nije u interesu samih zemljišnih vlasti da se za to utvrđuje rok s obzirom na komplikovanost poslova i nemogućnost da sve službe na vrijeme izvrše svoje zadatke. Time su, u stvari, date odriježene ruke administraciji da cio posao u nedogled razvlači i tako svede njihov efekat na što minimalniju mjeru.³¹⁾

S obzirom na to da je ostvarena obostrana saglasnost da se mulkiziranje čiflučkih čestica vrši na zahtjev svake pojedine zainteresirane stranke i da se cio posao u vezi s uvođenjem u zemljišne knjige prepusti sudu, time je i ovo sporno pitanje u daljim pregovorima skinuto s dnevnog reda.

O ostvarenom sporazumu o ovom pitanju postoji izvještaj Zemaljske vlade koji je dostavljen Zajedničkom ministarstvu financija. On je zanimljiv stoga što Vlada priznaje da je dugo zastupala mišljenje da se kmetško zemljište ne može procjenjivati na osnovu Ramazanskog zakona i da je nakon iscrpnije studije ovog pitanja došla do uvjerenja da je takvo njeno stanovište dalje pravno neodrživo. Takođe je u ovom izvještaju Zajedničko ministarstvo obaviješteno da je Vlada svoju instrukciju za provođenje Gruntovničkog zakona izradila ne uvažavajući otomansku naredbu od 23 šubata 1291. (1874)³²⁾ Na osnovu ovakvog obrazloženja trebalo bi zaključiti da je stvarno Zemaljska vlada iz nedovoljne upućenosti u otomanske agrarne propise odbijala muslimanski zahtjev da se mulkizira i zemljište pod kmetom. Teško je, međutim, u to povjerovati. Prije svega, u paragrafu 81 Ramazanskog zakona, koji je u njemačkom prevodu objavljen u Zborniku zakona i naredaba još 1881. godine u Beču i bez podrobnije analize moglo se utvrditi da i na mirijskom zemljištu, odnosno na zemljištu pod kmetom postoje čestice mulkovne svojine. Zanimljivo je da se ništa u pomenutom izvještaju Zajedničkom ministarstvu ne govori o političkim razlozima prihvatanja muslimanskih zahtjeva, koji su sigurno bili presudni da Vlada, ne samo u pitanju mulkiziranja čestica zemljišta pod kmetom, već takođe i u drugim pitanjima ostvari saglasnost s predstavnicima muslimanske opozicije. Vrijedno je, takođe, istaći da je Zemaljska vlada upornost muslimanskih predstavnika da se odobri mulkiziranje čestica i na zemljištu pod kmetom objašnjavala

29) Isto, str. 17—18.

30) Isto, str. 21.

31) Isto, str. 19—20.

32) *Borba Muslimana Bosne i Hercegovine...* Građa. Dok. 277 od 11. maja 1908. Zemaljska vlada obavještava Zajedničko ministarstvo financija o rezultatu pregovora s Egzekutivnim odborom, str. 567—569.

njihovom željom da se muškim potomcima zemljišnih vlasnika obezbijedi dvostruki nasljedni dio, nasuprot nasljednicima po ženskoj liniji, i da to, s obzirom na stvarnu vrijednost voćnjaka i vinograda, nije od malog privrednog značaja. K tome je ona dodala i činjenicu da je nasljedna pristojba za zemljište sa svojstvom mulka bila minimalna. Ovoj Vladinoj konstataciji dodajmo i to da je okućnica na kmetskom selištu, na koju su bacili oko zemljišni posjednici, predstavljala najbolje obrađeni dio kmetskog selišta i da joj je i vrijednost samim tim bila veća od ostalog zemljišta.

Ostvarena saglasnost vođstva muslimanske opozicije i Zemaljske vlade o značajnom pitanju mulkiziranja čestica na kmetskom selištu, na kome je ono istrajno insistiralo, a okupaciona uprava takođe dugo i strpljivo taj njihov zahtjev odbijala, pokazala je spremnost okupacione uprave do konkretnim ustupcima izade u susret traženjima muslimanskih zemljišnih posjednika. Svakako su cijelu ovu stvar, kako je već istaknuto, ubrzali događaji oko pripremane aneksije, čije se provođenje već naziralo, i sigurno je takvim potezima trebalo otupiti oštrinu otpora muslimanskog autonomnog pokreta. Zemaljska vlada nastojala je, pred muslimanskim delegatima, ovaj svoj zaokret u tretiranju razmatranog pitanja zaodjeti frazama deklarativnog značenja, pošto je tobože »...samo shvaćanje zakona, ona misao, onaj etični princip, ona svijest, odgovornosti vlade za svoja djela, da se treba uvijek držati pravde i zakona, potakla je i dovela vladu od toga, da je sasvim ostavila dosadanje shvaćanje i lojalno pristala uz Vaše stanovište, jer je došla do uvjerenja da se tako zakon ima shvatiti.«³³⁾ Iako je Zemaljska vlada nizom argumenata pobijala zahtjeve muslimanskih predstavnika da se mulkizira zemljišta i na kmetskom selištu, da bi zatim obesnažila njihovu vrijednost, prihvatajući muslimanske prijedloge za rješenje tog pitanja, ipak u cjelini gledano, ovaj njen ustupak ne bi trebalo cijeniti kao nešto veoma značajno. Prije svega, ona je privoljela muslimanske predstavnike da se cio rad na mulkiziranju ne provede ex officio, tj. da se putem njene naredbe učini obaveznim, već je ostavljeno svakom interesentu da se pojavi sa svojim zahtjevom na sudu. To je, prema tome, ostavljeno sudu da procedurom odugovlačenja i sistemom tužbi i pritužbi u dobroj mjeri razvodni i umanji pravi efekat ovog vladinog ustupka muslimanskoj opoziciji. Moglo se s pravom pretpostaviti, da će prave teškoće za muslimanske zemljišne posjednike nastupiti kada uslijedi praktična primjena ovog sporazuma, jer je često zavisilo od samog muhtara ili subaše i njihovog svjedočenja da li je traženo zemljište emlač ili nije. S tim u vezi moralo se računati na uobičajene komplikacije u vezi s dobijanjem gruntovničkog izvotka, koji je trebalo da muhtar potvrdi svojim žigom i tek na osnovu toga slijedilo je izdavanje rješenja tražiocu.

* * *

Svoje optužbe protiv okupacione uprave da je u gruntovnicu zavedila na erar zemljište koje ima pravno svojstvo mulka, muslimanska opozicija, predvođena Egzekutivnim odborom, najuže je dovodila u vezu s pojavom uzurpacija općinskih šumskih posjeda i ispaša (baltalika i mera) u korist erara. Kritika ove pojave od strane muslimanske opozicije može se pratiti u

33) Muslimanske konferencije 1908... Zapisnik 6-te sjednice od 30. januara 1908, str. 8.

njihovim prvim dokumentima koje su oni objavljivali u formi memoranduma. Već u pokretu travničkih begova prošlog stoljeća (Teskeredžićev pokret), istaknuto je bilo, pored ostalog, i pitanje općinskih šuma i pašnjaka kojima su se stanovnici zajednički koristili, a koje je država u gruntovnici zavela kao erarnu svojinu. Iz kritike ove pojave proizašao je zahtjev da se izvrši izlučivanje općinskih šuma i pašnjaka iz sastava erarnog zemljišta i stavi na raspolaganje njihovim ovlaštenim korisnicima.³⁴⁾ Ovaj zahtjev, koliko god izražavao opće interese korisnika ove povlastice, odražavao je i jednu težnju zemljišnih posjednika da ponovnim konstituisanjem općinskih šuma i pašnjaka rasterete beglučke šume i pašnjake pravom servituta, kojima su one utoliko više bile opterećene, ukoliko su vlasti primjenjivale strožije kazne za šumske prekršaje na erarnom posjedu.

Okupaciona uprava branila je svoje mjere na uređenju šumskog posjeda na već uobičajen način: tvrdila je da u sferi agrarno-imovinskih odnosa nije ništa poduzimala što nije u duhu otomanskog agrarnog zakonodavstva. Objašnjavajući otomanski šumski zakon od 11. ševala 1286. godine (1870. godine), ona je navodila da je njime utvrđeno postojanje 4 kategorije šumskog posjeda (državno, vakufsko, općinsko i privatno) Ali se, prema njenoj ocjeni, i pored toga i nadalje nije znalo šta obuhvata državni, šta privatni i vakufski, a šta opet općinski posjed.³⁵⁾ Vezirska naredba od 13. ševala 1287. godine (1870), koja je predstavljala razradu pomenutog šumskog zakona, utvrđuje da sve šume treba kategorisati kao državni posjed, a tek poslije, na osnovu vjerodostojnih podataka, mora se ustanoviti šta pripada općinama, a šta privatnim vlasnicima. Izlučenje iz državnih šuma onog što treba da pripadne općinama i privatnim licima trebalo je, prema tome, da slijedi kao naredni zadatak.³⁶⁾ U tu svrhu obrazovano je posebno povjerenstvo kome je bilo naloženo da se »... kod privatnih zahtjeva na šumsko zemljište potražuje važni pravni naslov posjeda i da treba privatne osobe sa njihovim zahtjevima prava vlasništva odbiti ako ne dokažu pravnog naslova posjeda i ako se njihov posjed neda ustanoviti po postojećim zakonima.«³⁷⁾ I u okružnici turskog Ministarstva finansija od 3 sefera 1290. (1873) naloženo je da se ne uvažavaju zahtjevi na šume ako se ne mogu dokazati odgovarajućim dokumentom i da se ne izdaju tapije ako tražilac ne posjeduje dokazne isprave. Takođe treba odbiti sve one zahtjeve koji se odnose »... na samonikle šume i gajeve«, ako se ne mogu dokazati valjanim ispravama.³⁸⁾

34) *Borba Muslimana Bosne i Hercegovine...* Građa. Dok 4. od novembra 1895, str. 68.

35) Otomanski šumski zakon od 11 ševala 1286 (1870) u njemačkom prevodu (Ottomanisches Forstgesetz vom 11. Sheval 1286. (1869.) in: Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina, ... III. Band, Wien, 1881, str. 741—746. — Detaljnije vidi i uporedi Prof. Branislav Begović, *Bosansko-hercegovnačke šume u svjetlu imovinskopravnih odnosa za vrijeme otomanske vladavine*. Posebni otisak »Narodni Šumar«, god. XII, svezak 10—12, Sarajevo 1958.

36) Vezirialschreiben betreffend die Aufnahme und Prüfung des Waldbesitzes vom 13. Seval 1287 (1870) — 24. Kjanum evel 1286. in: Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina 1878—1880. Band III, str. 747.

37) Isto.

38) Erlass des kaiserlich ottomanischen Finanzministeriums betreffend die Constatirung des Waldbesitzes, vom 3 Sefer 1290. (1873). Isto, str. 751—752. — Muslimanske konferencije 1908. Zapisnik 7-me sjednice od 1. februara 1908, str. 7.

Vilajetska naredba od 14. džemaziel ahira 1291. (1874) predstavlja dalje nastojanje otomanske uprave na uređenju posjeda šumskih kompleksa. Njome se zabranjuje izdavanje novih tapija na šume koje se ne nalaze u nečijem posjedu, a treba »... samo one šume uvažiti kao privatni posjed koje se nalaze usred njivah, na koje su od prije izdate tapije.«³⁹⁾ Uputstva za rad povjerenstva koja treba da ocijene opravdanost ili neopravdanost konkretnih zahtjeva za šumskim posjedom, sadržana su bila u posebnoj instrukciji koju je otomanska vlada objavila 23. muharema 1292. godine (1875). Na osnovu ove instrukcije, povjerenstva su bila dužna da traže od stranaka isprave kojima se dokazuje traženi šumski posjed. U njoj se, dalje, utvrđuje »... da izdate naredbe radi ravnanja parnicah, hudžeti, šerijatske presude, isprave koje su izdali nepoznati sipahi (spahije - pr. moja), zakupnici ili namjesnici, neimaju nikakve važnosti za naslov i dokaz šumskog posjeda, te se naređuje da povjerenstva odbiju odlučno sve one koji svoj zahtjev prava vlasništva na šume osnivaju na ovakvim ispravama.«⁴⁰⁾

Zemaljska vlada tvrdila je da su sve njene naredbe kojima se reguliše pitanje posjedovanja šumskih kompleksa imale osnovu u navedenim otomanskim propisima. Pri tome se konkretno mislilo na Naredbu od 18. marta 1884. o podjeli tapija na šumsko zemljište, zatim Naputak za provođenje te naredbe od 28. decembra iste godine.⁴¹⁾ Osnovni smisao propisa austrougarske uprave bio je da zahtjeve privatne prirode na šumsko zemljište treba izvidjeti na licu mjesta i da svaki pojedini slučaj mora biti razmatran u prisustvu stranke, vladinog povjerenika, općinskog starješine (muhtara ili kneza), člana medžlisa kotarskog povjerenstva. Komisiji su bili kao pripomoć šumski činovnik i mjerač. Sve zahtjeve za šumsko zemljište rješavalo je Zemaljsko povjerenstvo. U njegovom sastavu su bila i tri predstavnika naroda. Na osnovu rješenja Zemaljskog povjerenstva, odnosno Zajedničkog ministarstva finansija Zemaljska vlada izdavala je tapije za dodijeljeno šumsko zemljište.⁴²⁾

Prema navodima Zemaljske vlade, na osnovu utvrđenog postupka riješeno je 17.107 podnesenih prijava za dodjelu šumskog zemljišta. Na osnovu toga, podijeljeno je od ukupno 11,171.852 dunuma 3,570.042 dunuma u privatni posjed. Pored toga, Zajedničko ministarstvo izdalo je rješenja po žalbi na 138.826 dunuma. Time je ukupno u privatno vlasništvo dodijeljeno 3,708.868 dunuma. (Podaci se odnose na vrijeme zaključno sa 1907. god). Prema podacima, do konca 1905. godine upisano je u gruntovnicu kao privatno šumsko vlasništvo oko 616.018 hektara zemljišta, na zemaljski erar 1,962.931

39) Erlass der Vilajetsregierung in Sarajevo, betreffend die Constatirung des Waldbesitzes, vom 14. Džemaziul ahir 1291. (1874). in: Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina. Isto, Band III, str. 752.

40) Instruktion für die Commission zur Prüfung der Urkunden über den Waldbesitz. U Zborniku nije utvrđen datum kada je izdana ova instrukcija, ali upoređivanjem nekih podataka utvrdio sam da je ona izdana 23. muharema 1292 (1875). Isto, Band III, str. 759—760... Artikel 4.

41) Naredba o davanju tapija na zemljišta koja se računaju kao šumska zemlja od 18. marta 1884. Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1844. str. 82—86.

42) Muslimanske konferencije 1908. Zapisnik 7-me sjednice od 1. februara 1908, str. 8, 9, 10.

hektar. Na osnovu navedenih podataka, privatni šumski posjed iznosio je blizu $\frac{1}{3}$ u odnosu prema ukupnom državnom šumskom posjedu.⁴³⁾

Određen dio šumskog zemljišta dodijeljen je bio i vakufu. Vakuf Gazi Husref-begove džamije dobio je u tešanjskom kotaru 119.639, a vakuf Ferhad-pašine džamije u Banjoj Luci 8.397 dunuma šumskog posjeda u selu Kola (banjolučki kotar); evladijet vakuf Smajlagića 6.017 dunuma u Aginom Selu (banjolučki kotar). Pored navedenog, Zemaljska vlada je tvrdila da su u gruntovnicu kao vakufska svojina upisana i sva ona zemljišta koja su stvarno bila u njegovom posjedu.⁴⁴⁾

U praksi se, kako tvrdi Zemaljska vlada, šumsko zemljište upisivalo u privatni posjed i bez priloženih dokaza, ako se neposrednim uvidom utvrdilo da se tražena šuma nalazi usred njive interesenta ili arondira (zaokružuje) njegov posjed, odnosno čini sastavni dio cjelokupnog individualnog posjeda. I u Napatku Zemaljske vlade od 18. oktobra 1884. godine, i to u njegovom prvom paragrafu, utvrđuje se da šumsko zemljište usred njive s površinom do 50 dunuma ne podliježe postupku o uređenju šumskog posjeda, već se upisuje u gruntovnicu kao privatno vlasništvo.⁴⁵⁾ Međutim, stvar je bila nešto drugačija sa šumskim parcelama većim od 50 dunuma ili dijelovima takvih šumskih parcela, jer se one nisu smjele upisivati u privatno vlasništvo nego kao bosanskohercegovački erar s obzirom na to da je okupaciona uprava, pozivajući se na Ramazanski zakon, a i na svoju naredbu o dodjeli šumskih tapija, smatrala da je to erarno vlasništvo.⁴⁶⁾

Ne dovodeći u pitanje da se u postupku oko uređenja šumskog posjeda rukovodila otomanskim propisima, Zemaljska vlada je tvrdila da je nastojala da na svaki način izađe u susret molbama pojedinaca za dodjelu šuma, pa ih je i mimo utvrđenog roka, s odobrenjem Zajedničkog ministarstva finansija uzimala naknadno u postupak. Na osnovu toga riješena su još 16.624 takva zahtjeva, odnosno dodijeljeno je u privatno vlasništvo ukupno 782.594 dunuma šumskog zemljišta.⁴⁷⁾

Prilikom uređenja šumskog posjeda vodilo se računa, prema tvrđenju okupacione uprave, da se šumsko zemljište u kategoriji baltalika ne uvodi u gruntovnicu kao privatno vlasništvo. Imao se, navodno, pri tom u vidu i Ramazanski zakon, koji izričito to zabranjuje. Na isti način je postupljeno i u pogledu općinskih pašnjaka (mere) jer se smatralo da seoske općine nisu do tog stepena razvijene da bi im se mogla povjeriti samouprava u tom posjedu. Za Zemaljsku vladu bilo je u ovom slučaju bitno da je ona poštovala otomanske propise i da u praksi nije krnjila pravo općina da se služe baltalicima i općinskim pašnjacima. Stoga je ona smatrala da su optužbe muslimanske opozicije da je okupaciona uprava oduzela privatnim licima, vakufima i općinama njihove pašnjake i šume i zavela ih nezakonito u grun-

43) Isto, Zapisnik 7. Sjednica od 1. februara 1908, str. 15.

44) Isto, str. 9—10.

45) Naredba Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 18. oktobra 1884, nr. 22234/I, kojom se razjašnjava paragraf 1. Naredbe o podjeljivanju zemljišta koja pripadaju šumskim zemljama. Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1884, str. 423.

46) Muslimanske konferencije 1908. Zapisnik 7-me sjednice od 1. februara 1908, str. 10—11.

47) Isto, str. 11.

tovnicu kao bosanskohercegovački zemaljski erar, neumjesne, neopravdane i da autori posljednjeg muslimanskog memoranduma, u kome su takve optužbe iznesene, ne poznaju postojeće zakone i naredbe.⁴⁸⁾

U tretmanu analiziranog pitanja očigledno se radilo o različitom pristupu u tumačenju otomanskog šumskog zakonodavstva s obzirom na to da su muslimanski predstavnici u pregovorima sa Zemaljskom vladom u prvoj polovini 1908. godine istupili s oprečnim mišljenjima i ocjenama u pogledu osnovnih pitanja koja se odnose na postupak okupacionih vlasti oko uređenja šumskog zemljišta, posebno općinskih šuma (baltalika) i općinskih pašnjaka (mera). I kao što je Zemaljska vlada glavne argumente za provođenje svojih mjera nalazila u pitanju uređenja šumskog posjeda u Ramazanskom zakonu, tako isto su se i muslimanski predstavnici pozivali na isti otomanski zakon da bi dokazali da su mjere okupacionih vlasti u tom pogledu bile nezakonite.

Ovdje ćemo ukazati samo na neka osnovna protivrječja u tumačenju pitanja baltalika i mera od strane Zemaljske vlade i muslimanskih predstavnika. Dok je, na primjer, Zemaljska vlada zastupala stanovište da općinama pripada samo pravo korišćenja općinskih šuma, a nikako i vlasništvo nad njima, i da u skladu s Ramazanskim zakonom, one predstavljaju državno, a ne općinsko vlasništvo i stoga se i zavode u gruntovnicu kao bosanskohercegovački zemaljski erar, odnosno kao državno vlasništvo, muslimanski predstavnici zastupali su suprotno mišljenje, pozivajući se, takođe, na Ramazanski zakon, kao i Šumski zakon od 11. ševala 1286. godine (1870). Oni su tvrdili da baltalici i mere predstavljaju izdvojeno zemljište iz mirijske zemlje koje je dodijeljeno žiteljima općine, a ne općinama, i na osnovu toga ih je trebalo uvesti u gruntovnicu kao erazi-i metrukije, odnosno kao baltalik ili meru stanovnika određenog sela ili kraja. A s obzirom na to da nisu povučene nikakve granice između baltalika i mera, s jedne, i erarnog zemljišta, s druge strane, bilo je moguće, prema navodima muslimanskih predstavnika, da se stanovnicima uskraćuje pravo korištenja baltalika, odnosno mera na području jednog sela ili naselja.⁴⁹⁾

U pogledu vakufskih posjeda muslimanski predstavnici zastupali su sličan stav, kao u slučaju baltalika i mera i tražili su da u gruntovnicu i to zemljište treba da se zavede kao erazi-mevkufe, to jest kao uvakufljeni mulk, a ne kao erazi mirija, kako je to činila okupaciona uprava u pojedinim kotarevima (na primjer banjolučkom).⁵⁰⁾

U toku dalje rasprave o ovom pitanju Zemaljska vlada je naglašavala da je ona u svom tumačenju otomanskog agrarnog zakonodavstva polazila od osnovne premise da je u Turskoj u početku zemljište predstavljalo državno dobro i da je tek vremenom određeno izlučeno zemljište postalo privatna ili vakufska svojina. Sve ostalo zemljište koje nije izlučeno, vodi se kao erarno u tom smislu da državi pripada nad njim rekaba (vrhovno pravo vlasništva — moja pr.). A kada je u pitanju zemljište koje je u kategoriji erazi-i metrukije, ona je smatrala da je i ono kao državno zemljište samo prepušteno na uživanje stanovnicima određenog sela ili naselja i rekaba, kao u

48) Isto, str. 16.

49) Isto, Zapisnik 8-me sjednice od 4. februara 1908, str. 5.

50) Isto, str. 11.

slučaju baltalika i mera, i takođe pripada državi, odnosno bosanskohercegovačkom zemaljskom eraru. Neplaćanje taksa na pomenuto zemljište, zatim uplata odštete učinjene na tom zemljištu stanovnicima korisnicima tog zemljišta, a ne državi, što su muslimanski predstavnici navodili kao argument za svoju tvrdnju, prema vladinom tumačenju, ne dokazuje pravo vlasništva na pomenuta zemljišta stanovnicima sela ili naselja, jer rekaba nad njima i dalje pripada državi.⁵¹⁾

Ako se rezimira stanovište Vlade u pogledu analiziranih pitanja, onda se može konstatovati da je ono karakteristično u tome što nalazi podlogu u otomanskim propisima, kao i u vlastitim propisima i što se istovremeno ne poriče obaveza Vlade da se izvrši izlučivanje baltalika i mera iz erarnog zemljišta, na što upućuje i Gruntovnički zakon iz 1844. godine.⁵²⁾ Ne odbijajući, prema tome, u načelu potrebu da se izluče baltalici i mere iz erarnog zemljišta, Zemaljska vlada pravdala je odugovlačenja praktičnog provođenja ove mjere činjenicom da seoske općine još nisu organizovane da bi se općinske šume i pašnjaci njima prepustili na samoupravu. Nakon što se izvrši izlučivanje baltalika i mera, ona je smatrala da će biti »... moguće u gruntovnicu ubilježavati pravna narav zemljišta metruke«.⁵³⁾ Međutim, »pravna narav« zemljišta koje se svrstava u ovu kategoriju ili u kategoriju mevata (to su, zapravo, pusta mjesta daleko od naselja, obično kamenita i krševita, šikara i sl. — pr. moja), utvrđuje se, prema tumačenju Zemaljske vlade, ne na osnovu gruntovnice, već na osnovu zakona i faktičnog stanja.

Dalji tok rasprave o ovom pitanju iskristalisao je stanovište Zemaljske vlade koje je, donekle, značilo u prvi mah izlaženje u susret zahtjevima muslimanske opozicije:

1. Zemaljska vlada saglasila se da šumske parcele, koje su u svojstvu baltalika, kao i pašnjaci označeni kao mera, budu ubilježene u gruntovnicu kao eraz-i metrukie s naznakom sela i naselja kojim stanovnicima pripadaju.

2. Pomenuta zemljišta treba ograničiti i odijeliti u smislu Ramazanskog zakona, a postupak oko sprovođenja prepustiti Zemaljskoj vladi.

3. Cio pomenuti zadatak stoji u vezi s ustrojstvom seoskih općina, odnosno predstavlja pretpostavku da se navedene mjere sprovedu u život.

4. Izlučivanje baltalika i mera pretpostavlja takođe neposredne i temeljite stručne izvide na osnovu kojih bi se utvrdile potrebe stanovništva, zatim prosječan njegov porast, zatim prirast stoke i dr.

Formulišući ove prijedloge sa željom da bez većih natezanja budu prihvaćeni, Zemaljska vlada skrenula je pažnju na moguće reperkusije pri njihovom provođenju s obzirom na to da one mogu izazvati »štetne pokrete« u

51) Isto, Zapisnik 9-te sjednice 6. februara 1908, str. 2—3.

52) Gruntovnički zakon od 1844. godine paragrafom 27. doslovno to definira na sljedeći način: »Šume i pašnjaci koje pojedina sela ili više njih kao baltalik ili meru potražuje, valja upisati na dotično selo kao vlasnika po uspjehu provedenog postupka o izlučenju seoskih šuma i pašnjaka. Sve šume i pašnjaci, kao i sve pustošine (mevat), u koliko se nemaju upisati na koje selo, ili propisom predidućeg paragrafa na izvjesnu osobu, treba upisati na bosansko-hercegovački erar, kao vlasnika.«
Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu, godina 1886, str. 67.

53) Muslimanske konferencije 1908. Zapisnik 9-te sjednice od 6. februara 1908, str. 6—7, 23—25.

seljaštvu, jer postoje, prema njenim navodima, evidentni slučajevi negiranja prava vlasništva pojedinih zemljišnih posjednika na njihove šume i pašnjake. Seljaci su naročito postavljali zahtjev za onim šumskim parcelama, koje su, u postupku uređenja šumskog posjeda i pašnjaka, dodijeljene zemljišnim posjednicima u privatni posjed. Vladina pretpostavka za moguće pokrete seljaka dovedena je u vezi s pokušajima okupacione uprave neposredno poslije donošenja Gruntovničkog zakona 1884. godine da pristupi izlučivanju baltalika u jednom kotaru, od čega se ubrzo odustalo, jer su tu namjeru vlade seljaci shvatili kao da je »... sada došlo vrijeme da se sve to podijeli«. ⁵⁴⁾ Izneseno je čak, tvrđenje da bi seljaci sve razgrabili i pretvorili u privatni posjed da je Vlada odmah poslije donošenja Gruntovničkog zakona 1884. godine izlučila baltalike i mere iz erarnog zemljišta. Time se, takođe, željelo opravdati u očima muslimanskih predstavnika zašto do toga nije ranije došlo, a sigurno se time pokušalo uticati na njih da suviše ne insistiraju na ovom svom zahtjevu, s obzirom na moguće negativne reperkusije, kako za njih, tako i za samu okupacionu upravu. S tim u vezi je muslimanskim predstavnicima sugerisano da je u njihovom vlastitom interesu da sarađuju s okupacionom vlašću.

U skladu s traženjem da se šumsko zemljište, a takođe i pašnjaci, koji su bili na raspolaganju stanovništvu određenog sela ili naselja, treba da dodjeljuju isključivo stanovnicima, a nikako općini ili pojedincima, muslimanski predstavnici bili su protiv toga da se postupak oko izlučivanja baltalika i mera uslovljava predstojećim ustrojstvom seoskih općina. Oni su bili uopće protiv toga da se seoskim općinama prepušta uprava na dotično zemljište i kada bi se one razvile »do savršenstva«. Oni su objašnjavali da se na osnovu postojećih zakona nad tim zemljištem ostvaruje uprava pomoću seoskih starješina i stoga, prema njihovom mišljenju, nisu potrebne nikakve općine. Uslovljavanje regulisanja pitanja baltalika i mera obrazovanjem seoskih općina muslimanski predstavnici ocijenili su kao izraz nespремnosti okupacione uprave da se udovolji njihovom zahtjevu. Što se tiče vladinog upozorenja muslimanskim pregovaračima o mogućnostima pokreta seljaka, koji bi bili izazvani postupkom izlučivanja baltalika i mera, oni se nisu željeli upuštati u raspravu oko tog pitanja, napominjući samo da oni to isključuju kao mogućnost. U slučaju da to i izbije, oni su smatrali da će se to »... lahko spriječiti, dok se zna ko je njegov začetnik... a to je lahko znati...«. ⁵⁵⁾

Kao u drugim pitanjima o kojima se pregovaralo, tako i u ovome, Zemaljska vlada vodila je računa da se približi muslimanskom zahtjevu i stoga, u toku dalje rasprave, predložila da se prilikom izlučivanja baltalika i mera iz sastava erarnog zemljišta u gruntovnici načini poseban izvod kao jedan njen dodatak u »...kojem bi bili svi pašnjaci i šume kao metruke označeni i da bi bilo naročito na čelu toga lista označeno baltalik i mera stanovnika toga i toga sela...«. Zemljišta, koja bi na pomenuti način bila označena u gruntovnici kao metrukie, izostavila bi se iz općeg prometa nekretnina, tj. ona se ne bi mogla dati u zakup, zalog, niti ustupiti u tesaruf, već isključivo bi služila za korištenje stanovnicima određenog sela ili

54) Isto, str. 16.

55) Isto, Zapisnik 10-te sjednice od 11. februara 1908, str. 11.

naselja. S obzirom na to da se nametala potreba kontrole korištenja takvog zemljišta, predviđala se u tu svrhu mogućnost donošenja posebnog pravilnika.⁵⁶⁾

Rasprava o navedenim pitanjima dobila je jednu drugu dimenziju i muslimanske predstavnike bacila u novu neizvjesnost kada su obaviješteni od strane Zemaljske vlade da se o problemu baltalika i mere u toku pregovora ne može postići konačan sporazum, dok se o tome ne sasluša mišljenje i nemuslimanskog dijela bosanskohercegovačkog stanovništva. Muslimanski pregovarači priznavali su da nisu samo oni zainteresirani za pitanja koja zadiru u agrarno-izovinske odnose, ali su upozoravali da su muslimanski zemljišni posjednici, raspolažući s najvišim kompleksima zemlje, istovremeno i najveći platioci zemljišnog poreza i da ih ta činjenica stavlja u drugačiji položaj u odnosu prema svima drugima, a posebno prema onima koji svoj porez plaćaju na obrt i trgovinu, a ne na zemljište. Oni su, stoga, smatrali da gradske općine ne mogu zastupati interese zemljišnih posjednika, ali se ta pitanja ne mogu regulisati ni na nivou seoskih općina, jer u njima nisu zastupljeni »...posjednički stalež niti vakufi.« Interesantno je s tim u vezi istaći da su oni tražili da se »...stave izvan krijeposti od okupacije donešene zakonske ustanove...« i da su naglašavali da sve svoje zahtjeve zasnivaju na turskom agrarnom zakonodavstvu koji ne treba da pretrpi izmjene sve do tada »...dok naša domovina ne bude imala svoj sabor, svoje zakonodavstvo, koje će se sastojati od domaćih sinova, koji najbolje poznaju naš narod i njegove prilike, pa će moći nužne promjene bez povrede narodnog prava izvoditi.«⁵⁷⁾ Time su oni na neki način tada anticipirali jedan program, prema kome bi se uspostavio politički sistem, u kome bi sabor, kao najviši predstavnički organ u zemlji, bio zastupljen od domaćih ljudi s najvišim ovlaštenjima.

Muslimanski predstavnici insistirali su, takođe, na što bržem praktičnom sprovođenju mjera na izlučenju baltalika i mera iz erarnog posjeda, smatrajući da vlada cio taj posao namjerno komplicira i preuveličava, a on, prema njihovom mišljenju, nije ni složeniji ni teži, na primjer, od primjene propisa o paušaliranju desetine, a koji je ipak za relativno kratko vrijeme, tj. u toku nešto više od godinu dana sproveden u život. Oni su predlagali da se praktično provođenje tog zadatka prepusti komisiji vještaka sastavljenoj od predstavnika vlade, predstavnika svih staleža s jednakim pravima i, najzad, predstavnika vakufa. Komisije bi imale zadatak da izluče baltalike i mere iz erarnog zemljišta i da ponovno razmotre sve zahtjeve u pogledu privatnih i vakufskih posjeda. Na osnovu toga donijela bi se konačna rješenja koja će strogo biti zasnovana na zakonu.⁵⁸⁾

U daljoj raspravi Zemaljska vlada je odbacila stanovište muslimanskih predstavnika, prema kome okupaciona uprava nema pravo da preinačuje turske zakone dok Bosna i Hercegovina ne dobije vlastiti sabor, a time i svoje zakonodavstvo. Barun Benko se našao pobuđen da naglasi da je Austro-Ugarska naslijedila raniju otomansku »neograničenu vladu« u Bosni i Hercegovini i da je i u Bosni i Hercegovini konstituisana Zemaljska

56) Isto, Zapisnik 11-te sjednice od 13. februara 1908, str. 13.

57) Isto, Zapisnik 12-te sjednice od 13. februara 1908, str. 10, 11.

58) Isto, str. 18, 19.

vlada koja nije ograničena u svom radu ni vremenom, a ni svojim opsegom i da je ovlaštena da prema svojoj uvidavnosti preinačuje postojeće zakone ili da izrađuje nove.⁵⁹⁾ Očigledno da se civilni adlatus osjetio izazvan kada je o ovim pitanjima dao ovakve ocjene, jer će u drugoj prilici drugačije reagovati na zahtjeve muslimanske opozicije da se u Bosni i Hercegovini konstituišu predstavnički organi.⁶⁰⁾

Zemaljska vlada bila je takođe protiv toga da se prihvati muslimanski prijedlog o obrazovanju komisija u onakvom sastavu i s kompetencijama kako je to muslimanska delegacija predložila jer bi to, prema njenom mišljenju, značilo da one preuzimaju kompetencije nadležnih organa kotarskih, okružnih vlasti i, konačno, nadležnog ministra.⁶¹⁾ Pitanje pomenuatih komisija razmatraće se u toku pregovora u više navrata. Muslimanski predstavnici bili su protiv toga da se zahtjevi muslimanskih zemljišnih posjednika razmatraju u postojećim kotarskim medžlisima, jer u njima nisu bili podjednako i pravedno zastupljeni svi staleži. Oni nisu bili optimisti ni u pogledu stvarne uloge i funkcije seoskih općina, jer ni u njima, prema njihovoj ocjeni, muslimanski zemljišni posjednici nemaju nikakav uticaj. Pominjali su, s tim u vezi, Naredbu o paušaliranju desetine kada muslimanski predstavnici nisu mogli da utiču na rad komisija koje su odmjeralavale visinu paušala, pa se, stoga, često dešavalo da su oni zbog toga bili oštećeni, zatim Naredbu od 20. februara 1884, na osnovu koje su šumske komisije imale zadatak da izvrše izlučivanje baltalike i mere iz erarnog zemljišta i uknjiže ih na dotične stanovnike sela, odnosno naselja ali one to nisu provele u život.⁶²⁾ Pledirajući za takav sastav komisija u kojima bi bili zastupljeni stručni ljudi i od naroda izabrani zastupnici, oni su naglašavali da je njihov zahtjev »... savremen i moderan i odgovara pravdi i humanosti jer držimo da je već jednom prestalo ono reakciono doba kad se od nas tražilo da u vladi i u vladine činovnike gledamo neprikosnovena i nepogrešiva nadprirodna bića.«⁶³⁾

Konstituisanje komisije u duhu muslimanskog prijedloga bilo je za civilnog adlatusa baruna Benka neprihvatljivo, jer, prema njegovim riječima, »... to bi značilo dvadesetgodišnji trudni, za zemlju od neizmjerne koristi rad poništiti.« Ova odlučnost praćena je dosta oštrim riječima i prijetnjama da onaj »...ko hoće da ovdje živi, prva mu je dužnost da štuje uredbu koje su u ovoj zemlji zakonom uređene.«⁶⁴⁾ U tome će se otići

59) Isto, str. 19. Stalan refren najviše uprave u Bosni i Hercegovini bio je da ona nije protiv uspostave »pokrajinskog zastupstva« za Bosnu i Hercegovinu i da će se ono prije ili kasnije uvesti, ali se u tom pravcu ne smije pre nagljeno raditi. Drugim riječima, potrebno je prethodno pripremiti tlo za tako nešto, i to prvenstveno kroz učešće naroda u radu općinskih kotarskih i okružnih vijeća. Htjelo se, zapravo, naglasiti da narodi u Bosni i Hercegovini nisu zreli za uvođenje predstavničkog tijela. To su, uostalom, i najviši politički faktori uprave u Bosni znali otvoreno da konstatuju.

60) Isto, Zapisnik 30. sjednice od 23. aprila 1908, str. 41.

61) Isto, Zapisnik 14-te sjednice od 25. februara 1908, str. 44—45.

62) Riječ je o Naredbi o davanju tapija na zemljišta koja se računaju kao šumska i koja je dobila carevu sankciju 20. februara 1908. — Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu 1884. godina, str. 82—86.

63) Muslimanske konferencije 1908. Zapisnik 19. sjednice od 3. marta 1908. god., str. 6.

64) Isto. Zapisnik 16-te sjednice od 29. februara 1908, str. 23.

i dalje, pa će barun Benko otkriti smisao i pozadinu pregovora, koje vlada vodi s predstavnicima muslimanskog autonomnog pokreta, kada je rekao da su ih pozvali da saslušaju njihove želje i »opravdane tužbe« i da saznaju koje još poteškoće postoje kako bi se one uklonile, a da oni nisu pozvani »...kao konstituenta, koja imade stvoriti nove zakone za Bosnu i Hercegovinu«. »Po našem mišljenju, tvrdio je barun Benko, prilike u Bosni i Hercegovini jesu sasvim zakonito uređene, dakako neće ostati vazda kao danas, jer vrijeme traži poboljšanje, evoluciju, i za to smo Vam zahvalni ako nama pokažete, gdje i kako treba šta poboljšati, ali da u dvojbu stavljate sve što je dosada uprava učinila na temelju postojećeg zakona, i da nama date razumjeti da to neima nikakve vrijednosti, da se to sve mora ukloniti, da treba nove komisije stvarati, da one opet rade što smo mi radili kroz 20 godina, to odbijam najodlučnije.«⁶⁵⁾

Sigurno pod uticajem ovako odlučnog stava civilnog adlatusa i Zemaljske vlade u cjelini, muslimanski predstavnici su svoj prvobitni prijedlog nešto izmijenili određujući sada zadatak komisijama samo izlučivanje baltalika i mera iz sastava erarnog zemljišta i razmatranje pritužbi pojedinih stranaka u pogledu prisvojenog zemljišta i šumskih parcela od strane državnog erara, kategorično odbacujući prigovore da je njihova namjera da dovedu u pitanje sve ono što je na osnovu Gruntovničkog zakona do tada urađeno. Modifikujući tako svoj prvobitni prijedlog, oni su istovremeno dali na znanje da dalje od toga ne mogu ići i, ukoliko se ni to ne prihvati, oni su izjavili da će na drugi način »...tražiti puta i načina da u tom pogledu dođemo do stajih prava.«⁶⁶⁾ Šta je to trebalo u suštini da znači, ostalo je bez pravog objašnjenja, ali je imalo svakako prizvuk prijetnje na nepopustljivo držanje Zemaljske vlade.

Nacrt zakona o izdvajanju općinskih šuma i općinskih pašnjaka (baltalika i mera) iz erarnog zemljišta bio je izrađen 1910. godine, ali je 1912. godine dostavljen Bosanskom saboru na razmatranje.⁶⁷⁾ Njegovo izglasavanje u Saboru uslijedilo je, međutim, tek u junu 1914. godine. Odugovlačenje da se predloženi zakon razmotri u Saboru uslijedilo je stoga što je vladalo jedno vrijeme uvjerenje u Zemaljskoj upravi da on ne bi bio usvojen s obzirom na jako izražene suprotnosti između zemljišnih posjednika i poslanika Srba, zastupnika seljaka, ovlaštenih korisnika servitutnih prava. Drugi momenat koji otkriva razloge zašto se toliko čekalo s usvajanjem pomenutog zakona jeste i jedno shvatanje u krugu Zemaljske vlade da prije stišavanja spoljnopolitičke krize, koja je uslijedila izbijanjem balkanskih ratova, ne predstoji mogućnost uspješnog rada Sabora ni skorijeg njegovog otvaranja, nakon što je uslijedio prekid njegovog rada koncem 1912. godine.⁶⁸⁾ Pa i pored ovih okolnosti, postojalo je mišljenje u krugu Zemaljske uprave da se ne bi smjelo oklijevati s onim što treba da reguliše zakon o

65) Isto, str. 25.

66) Isto. Zapisnik 19. sjednice od 3. marta 1908, str. 14, 15.

67) Kriegsarchiv Wien (KA), Kriegsministerium (KM), Präs. 81 47/2, 1911. Gesetz über die Baltalyk und Meraausscheidung (Entwurf). Upotrebljene dokumente iz Ratnog arhiva u Beču (Kriegsarchiv Wien) stavio mi je na uvid kolega dr Dževad Juzbašić na čemu mu se ovom prilikom toplo zahvaljujem.

68) KA Nachlass Potiorek (N1 Pot), A/3, Fasc. 1, Nr. 268, 17. 6. 1913. Beshleunigung der agrarischen Operation. Vortrag. Prijepis.

izdavanju općinskih šuma i pašnjaka iz sastava erarnog posjeda i da hitnost rješavanja pitanja baltalika i mera nameće potrebu da se tome zadatku pristupi i bez čekanja na konačno usvajanje pripremljenog zakona. Okolnosti koje su diktirale jednu takvu potrebu jesu u prvom redu zabrinjavajuća pojava uzurpacija erarnog zemljišta, prije svega šumskog, koje se nalazilo pod servitutom. Brojne novčane i druge kazne takvom procesu nisu mogle stati na kraj. I poslije amnestije za šumske prekršaje te vrste, koja je uslijedila 1908. godine, uzurpacije su još više učestale, pa se i iznos novčanih globa popeo na 1 milijum i 250 hiljada kruna. Novčane globe postale su omražena mjera i bez naročitog efekta. To je uticalo da se u krugu Zemaljske uprave formiralo mišljenje da će takav nepovoljan trend trajati sve dotle dok se definitivno ne provede razgraničavanje erarnog zemljišta od onog kojim se stanovnici koriste za potrebe servituta. A kako nisu postojali izgledi da se to pitanje ustavno u skorije vrijeme riješi, isticala se, stoga, potreba da se Zemaljska uprava prilagodi nastaloj situaciji i da preduzme odgovarajuće mjere kako bi paralizirala proces koji je obilježen intenzivnom uzurpacijom erarnog zemljišta. S tim u vezi se nametao kao prioritetan zadatak utvrđivanje, obezbjeđenje i rezervacija onih erarnih površina koje su namijenjene za šumsku eksploataciju. Zatim bi slijedilo utvrđivanje onog zemljišta koje bi se izdvojilo za potrebe drvarenja stanovništva i za ispašu, drugim riječima izdvajanje baltalika i mera. Izdvajanje zemljišta za individualnu podjelu bilo bi ono posljednje u toj akciji i ono bi se vršilo samo onim najpotrebnijim stanovnicima, jednom riječi beskućnicima. Za planirane poslove trebalo je pripremiti odgovarajući tehnički kadar (geometre i stručne procjenjitelje zemljišta), a takođe planirati i potrebna finansijska sredstva koja će za cjelokupnu akciju biti utrošena.⁶⁹⁾

U krugu Zemaljske vlade se smatralo da određeni propisi, koji su još na snazi, otvaraju mogućnost da se i bez čekanja na usvajanje pripremljenog zakona o meri i baltaliku pristupi namjeranim akcijama. Tako se individualna podjela određenih objekata i njihovo prenošenje na privatni posjed moglo da vrši na osnovu Naredbe o provizornom djelokrugu rada šefa Zemaljske vlade koja je dobila carevu sankciju 29. oktobra 1878. godine. U paragrafu 14 iste naredbe pravo je Vrhovne zemaljske uprave da odobrava otuđenje, zakup i opterećenja državne imovine i da vrši najviši nadzor nad upravom iste.⁷⁰⁾ Očigledno je u ovom slučaju zanemarena činjenica da je prema Zemaljskom ustavu za Bosnu i Hercegovinu pravo otuđenja i opterećenja erarnog zemljišta fiksirano paragrafom 42 kao pravo Zemaljskog sabora.⁷¹⁾ Smatralo se, dalje, da važeći Gruntovnički zakon iz 1884. godine otvara mogućnost da se pristupi akciji na izdvajanju iz erarnog zemljišta onih površina šumskog zemljišta i pašnjaka za potrebe ovlaštenih korisnika,

69) Isto.

70) Isto. - Navedeni stav paragrafa pomenute naredbe glasi: »... alle Angelegenheiten, welche die Regelung des Verhältnisses zwischen Grundherren und Pächtern das Colonisationwesen die Servituten auf Staatsländerrein und die Benützung öder Gründe betreffen«. — Provisorischer Wirkungskreis des Chets der Landesregierung in Bosnien und die Hercegovina. In: Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina. I. Band, str. 10—14, 1878—1880.

71) Navedeni paragraf, pored ostalog, utvrđuje da je u nadležnosti Bosansko-hercegovačkog sabora »Rasvojenje i opterećivanje zemaljskog imanja«. — Zemaljski ustav (štatut) za Bosnu i Hercegovinu, str. 14.

jer paragraf 27 ovog Zakona utvrđuje da »...šume i pašnjaci, koje pojedina sela ili više njih kao baltaliki i meru potražuju valja upisati na dotično selo kao vlasnika po uspjehu provedenog postupka o izlučenju seoskih šuma i pašnjaka«.72) Ovdje je vrijedno podsjetiti na činjenicu da je svojevremeno vodstvo muslimanskog autonomnog pokreta u svojoj akciji iznudilo od Zemaljske vlade da u pregovorima s njom, pored ostalih pitanja, bude razmatrano i pitanje baltalika i mera. Međutim, sada su određene objektivne okolnosti, koje smo najopštije naznačili, i koje su nametnule potrebu okupacionoj upravi da ovo pitanje aktuelizira i svrsta u hitna za rješavanje.

Treba konstatovati da nacrt zakona o baltaliku i meri nije u svom prvobitnom tekstu pretrpio bitnije izmjene do definitivnog izglasavanja u Saboru. Zemljište koje se izdvaja iz erarnog posjeda za potrebe ovlaštenih korisnika za izmirivanje potreba drvarenja i ispaše, na osnovu ovog zakona, vlasništvo je općine u tom smislu što ga ona može prodati, opteretiti ili pokloniti samo s odobrenjem Zemaljske vlade i pošto se prethodno izmire potrebe stanovništva za drvarenjem i pašom (par. 1) Kao ovlaštene korisnike pomenutog zemljišta zakon navodi zemljoposjednike, age i kmetove (u prijedlogu koji je bio dostavljen Saboru na usvajanje bilo je određeno da su to samo zemljoposjednici i korporacije — pr. moja).73) Iz erarnog zemljišta kao općinske šume i pašnjaci izdvajaju se ona područja na kojima je stanovništvo i ranije imalo pravo ovlaštenog korišćenja (servituta), i to u opsegu da mogu zadovoljiti njihove potrebe (paragraf 4). Potrebe se utvrđuju na osnovu neposrednog uvida na terenu. Kao opravdane potrebe uvažavaju se samo one koje su u vrijeme otcjepljenja utvrđene kao nužne za trajno podmirenje ovlaštenih korisnika. U njihovoj konačnoj procjeni imaju se prvo u vidu potrebe koje stanovnici namiruju iz vlastitih pašnjaka i šuma, ali pri tome ne dolaze u obzir oni pašnjaci i šume koje je sam vlasnik podigao, iako su manje od 100 dunuma, i drugo, potrebe koje korisnik namiruje pravom servituta na zemljištu drugih lica (beglučkim šumama). U zakonskom prijedlogu predviđena je i precizirana mogućnost prava servituta na erarnom zemljištu (par. 6) ali ona je najčešće iznimne prirode. Nakon izvršenog izlučenja općinskih pašnjaka i šuma iz erarnog zemljišta u načelu, zabranjuje se dalje opsluživanje stanovništva u tim šumama i pašnjacima (par. 11).74)

72) Kao napomena 68.

73) Stenografski izvještaj XXIX sjednice Sabora Bosne i Hercegovine održane dne 3. juna 1914. u Sarajevu, str. 10. (Dalje: Stenografski izvještaj Sabora). Biblioteka Arhiva Bosne i Hercegovine. — Uporedi o tome: Prof. ing. Branišlav Begović, *Razvojni put šumske privrede u BiH u periodu austro-ugarske uprave (1878—1918), sa posebnim osvrtom na eksploataciju šume i industrijsku preradu drveta* (XII — Glava, *Iskorišćavanje šuma u vezi besplatnog izdavanja drveta* str. 192—212) Rukopis u Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo.

74) Stenografski izvještaj Sabora, XXIX sjednica, Prijedlog zakona o izlučivanju baltalika i mera, str. 10, 11. — U zakonskom prijedlogu dozvoljava se da se ovlašteni korisnici privremeno pripomognu potrebnom količinom drveta i da se koriste pašnjacima i na erarnom zemljištu ako zemljište izdvojeno za potrebe korisnika servituta ne može da izmiri njihove potrebe. Predviđena je, takođe, mogućnost da se opštinama predaju dijelovi erarne šume ili pašnjaka za potrebe servituta, ukoliko se utvrdi da općinske šume ni pored privremene pripomoći ne mogu zadovoljiti potrebe ovlaštenih korisnika (paragraf 8).

Cjelokupna organizacija na izlučivanju baltalika i mera, prema zakonskom prijedlogu, u kompetenciji su lokalnog, odnosno mjesnog i zemaljskog povjerenstva čiji sastav je takav da obezbjeđuje prema Vladinom tumačenju i stručnost i pravilnu zastupljenost svih zainteresiranih činilaca. Zadatak lokalnih povjerenstava je da na osnovu neposrednog uvida na terenu prikupi sav potreban materijal na osnovu koga se može donijeti odluka o izlučivanju. Cio taj materijal se dostavlja zemaljskom povjerenstvu s obzirom na to da je u njegovoj kompetenciji donošenje prvostepenih odluka o izlučivanju općinskih šuma i pašnjaka, odnosno odlučivanje o uređenju korišćenja šuma i pašnjaka na erarnom zemljištu, zatim donošenja odluka o sporovima između pojedinih općina, sela i susjeda. Na sve odluke zemaljskog povjerenstva stranka ima pravo žalbe u roku od 6 mjeseci. Konačnu odluku o podnesenoj žalbi donosi Zajedničko ministarstvo financija. Pravosnažne odluke imaju značaj sudskog rješenja i službeno se zavode u zemljišnu knjigu (par. 19). Pitanje upravljanja, nadzora nad općinskim šumama i pašnjacima, kao i nad izvršavanjem korištenja u njima, treba da se reguliše posebnim zakonom. (par. 21). A do stupanja na snagu samog zakona Zemaljska vlada je ovlaštena da izdaje odredbe u pogledu prodaje, opterećivanja ili poklanjanja općinskih šuma ili pašnjaka, pošto se prethodno izmire neophodne potrebe stanovništva (par. 22).⁷⁵⁾

U obrazloženju ovog zakona Vladin predstavnik je istakao da izlučivanje baltalika i mera iz erarnog zemljišta treba da stvori zakonsku podlogu »...za daljnje daleke mjere zemaljske vlade za unapređenje naše poljoprivrede«. ⁷⁶⁾ S druge strane, predstavnik je naglasio da predloženi zakon nema konstitutivan karakter, već isključivo deklarativan, tj. da normira ono što već postoji. Smatralo se da neće biti teškoća da se provede izlučivanje s obzirom na to da seljaci dobro znaju dokle ide granica njihovih pašnjaka. I svako selo je u to upućeno. Vlada je smatrala da su gradovi predloženim zakonom dobili određene pogodnosti, jer im je ranijim mjerama okupacione uprave pravo na baltalik i meru dokinuto.

Svojim osnovnim intencijama Zakon o izdvajanju baltalika i mera iz erarnog posjeda, prema tumačenju Zemaljske vlade, nije išao za uvećavanjem erarnog posjeda. Dotadašnjem erarnom posjedu trebalo je priključiti samo ona zemljišta koja su bila potrebna za unutrašnju kolonizaciju. Braneci stanovište da se kao kriterijum za izlučivanje baltalika i mera uzimaju u obzir samo postojeće, a ne i buduće potrebe stanovništva, Zemaljska vlada je smatrala da bi bilo i nemoguće tehnički provesti jednu takvu podjelu u kojoj bi se projicirale buduće potrebe.⁷⁷⁾ Pretpostavljalo se da

75) U sastavu mjesnog povjerenstva su kotarski predstojnik ili njegov zastupnik imenovan od strane Zemaljske vlade kao upravitelj, zatim po jedan šumarski i poljoprivredni stručnjak i najzad predstavnici naroda koje bira kotarsko vijeće iz svojih redova ili iz naroda koji obavezno treba da predstavljaju tri glavne konfesije u Bosni i Hercegovini (par. 13). Zemaljsko povjerenstvo je u sastavu: civilni adlatus ili njegov zastupnik, zatim po jedan viši politički, finansijski, pravni, šumski i poljoprivredni stručnjak Zemaljske vlade, i najzad jedan član Vrhovnog suda i tri predstavnika naroda koje Sabor bira između svojih redova ili iz naroda i to sa kvalifikacijama za izbor u Sabor. — Isto. Prijedlog zakona o izlučivanju baltalika i mera; str. 11—13.

76) Isto, str. 3.

77) Isto, str. 8.

će se selo u međuvremenu unaprijediti, da će ubuduće biti manje potrebe za drvetom s obzirom na to da će i gradnja biti sve češća od cigle i kamena i u domaćinstvu će se sve više koristiti ugalj.⁷⁸⁾

Ozbiljnija kritika predloženog zakona uslijedila je samo iz redova poslanika Srba, okupljenih oko lista »Otadžbina« i lista »Narod«. U njihovoj kritici se prvenstveno naglašavalo da se pitanje baltalika i mera ne rješava samom činjenicom što se to zemljište sada prepušta u vlasništvo općine, jer će seljaci i nadalje plaćati globe, kao što su i ranije plaćali, samo sada općini. Ukazivano je, pored toga, da općine stvarno još nisu organizovane i stoga ne predstavljaju pravni subjekt. Smisao predloženog zakona, prema njihovoj ocjeni bio je, da se državne šume oslobode prava servituta i da tako mogu bez teškoća biti prepuštene državnoj eksploataciji. U zakonskom prijedlogu, nepravilno se, prema ocjeni srpskih poslanika u opoziciji, postojeće potrebe stanovnika uzimaju kao osnov za odmjeravanje veličine šumskog zemljišta i pašnjaka koje treba izdvojiti kao meru i baltalik. Zanimarila se činjenica da će se stanovništvo brojčano povećavati, a samim tim i njihove potrebe porasti. Stoga su oni tražili da se iz erarnog zemljišta izdvoje tolike površine zemljišta kojim će se moći izmiriti ne samo potrebe za drvarenjem i ispašom već i za potrebe unutrašnje kolonizacije. U suštini se njihova kritika svodila na to da treba više zasjeći u erarni zemljišni posjed i time zadovoljiti i buduće potrebe stanovnika, kako za uređenje baltalika i mere, tako isto i za izmirenje individualnih potreba za zemljištem.⁷⁹⁾

Poslanici iz kruga Vladine većine u Saboru uglavnom su pozitivno ocijenili predloženi zakon kojim se reguliše pitanje baltalika i mere. Muslimanski poslanici su posebno naglasili da zakon ispravlja veliku nepravdu prema stanovnicima gradova, kojima je sada omogućeno da takođe zadovolje svoje zajedničke potrebe za drvarenjem i ispašom. Isticalo se da u gradovima, koji s obzirom na strukturu privrede predstavljaju u suštini proširena seoska naselja, živi velik broj, naročito muslimanske sirotinje, koja se većim dijelom takođe bavi stočarstvom i poljoprivredom. Izlazeći tako u susret potrebama tog dijela gradskog stanovništva, zadovoljavali su se, prema mišljenju muslimanskih poslanika, i određeni interesi srednjih slojeva gradskog stanovništva. Zanimljivo je da su muslimanski poslanici određenu osnovu za tumačenje predloženog zakona pronašli u tome kao da on otvara mogućnost ukidanja prava servituta u beglučkim šumama. Oni su objašnjavali da je prirodno da ukidanju prava servituta na erarnom posjedu treba da slijedi ista takva mjera i za privatni posjed. Oni su se, zapravo, pozivali na onaj paragraf (14) predloženog zakona u kome se govori o nagodbama koje će pojedini interesenti i interesni skupovi sklapati između sebe u slučaju sporova koji među njima nastanu u korištenju prava drvarenja i pašne.⁸⁰⁾ Ovo je dalo povoda poslanicima opozicije, koji u predloženom zakonu nisu našli osnovu za rješenje problema servituta u

78) KA, KM, Präs., 81 47/2, 1911. Motivbericht zum Gesetzenwurfe über die Ausschiedung von Gemeinde-Wäldern und Weiden.

79) Stenografski izvještaj Sabora, XXX sjednice, održane 20. juna 1914, str. 4—11; 19—32.

80) Isto, str. 3—4; 11—9.

interesu begova, da pretpostave mogućnost u tom pitanju sporazuma između Vlade i muslimanskih zemljišnih posjednika.⁸¹⁾

Sam tekst zakona, koji je izglasan u Saboru, ne tretira izričito pitanje servituta u beglučkim šumama niti pruža neku osnovu za pretpostavku da će se u tom pitanju zaštititi interesi zemljišnih posjednika. Činjenica je da je u međuvremenu od upućivanja predloženog zakona Saboru do rasprave o njemu i konačnog izglasavanja stvarno bilo pokušaja od strane muslimanskih poslanika da se u predloženom zakonskom tekstu izvrše određene izmjene, i to u smislu ozbiljnijeg rasterećenja beglučkih šuma od prava servituta.⁸²⁾ Muslimanski poslanici iskoristili su trenutak za takvu svoju inicijativu u vrijeme kada austrougarski politički faktori poduzimaju određenu akciju na stvaranju Vladine većine pred predstojeće zasjedanje Sabora, predviđeno potkraj 1913. godine. Oni u tim kombinacijama računaju na poslanike muslimanskog i hrvatskog poslaničkog kluba, kao i na Dimovićevu grupu. U tim nastojanjima Vlada je ispoljila spremnost da učini koncesiju Dimovićevoj grupi u smanjenju procentne stope za fakultativan otkup kmetova.⁸³⁾ Nije nam namjera da ovdje detaljnije to pitanje analiziramo, ali ističemo da su muslimanski poslanici to ocijenili kao pogodan momenat da predlože izmjenu u Zakonu o meri i baltaliku sa ciljem da se jasno i određeno zaštite interesi muslimanskih zemljišnih posjednika u pogledu prava servituta u beglučkim šumama. To je trebalo postići preformulacijom paragrafa 5 pomenutog Zakona, i to onog njegovog stava koji utvrđuje da u konačnoj procjeni potreba stanovništva za korištenje općinskih šuma i pašnjaka treba uzeti u obzir na prvom mjestu potrebe koje oni namiruju iz vlastitih šuma i pašnjaka, zatim na drugom mjestu iz beglučkih šuma i, najzad, na trećem mjestu sa erarnog zemljišta. Ovaj stav bi se, prema prijedlogu muslimanskih poslanika, izmijenio na taj način što bi se na drugo mjesto stavile potrebe koje stanovnici izmiruju iz erarnih šuma, a tek na trećem mjestu potrebe koje oni zadovoljavaju u beglučkim šumama. Da bi ovo učinili prihvatljivijim, muslimanski poslanici su predložili da izmirivanje potreba stanovništva na osnovu prava servituta u erarnim šumama dolazi u obzir samo »... ukoliko ove šume nisu namijenjene za državnu eksploataciju.«⁸⁴⁾ Ove izmjene u predloženom pomenutom zakonu Zemaljska vlada nije prihvatila. Zajednički ministar finansija Bilinski načelno je bio protiv toga da se čine koncesije u političkim pitanjima na račun agrara.⁸⁵⁾ U krugu Zemaljske vlade ocijenjeno je da bi prihvatanja prijedloga muslimanskih poslanika za izmjenu Zakona o meri i baltaliku, na način kako su oni predložili, značilo s jedne strane »... milijunski dar zemljišnim posjednicima na račun države«, a s druge strane njegovo prihvatanje odštetilo bi interese seljaka koji bi sada bili prisiljeni da izmiruju svoje potrebe za drvetom na osnovu servitutskih prava u udaljenim i često nepristupačnim erarnim šumama, umjesto sa beglučkih, koja se nalaze u neposrednoj blizini kmetovskih selišta. Vlada je imala u vidu da je i u redo-

81) Isto, str. 25 (iz govora dr Živka Ježića); str. 31 (iz govora Šćepana Grđića).

82) KA NL Pot A/3, Facs. 2, Nr 544, Vortrag, 10. 11. 1913.

83) Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina, 1913, Wien 1914, str. XXX.

84) Kao napomena 82.

85) Kao napomena 83.

vima srpskih poslanika u opoziciji prijedlog muslimanskih poslanika za izmjenu zakona o meri i baltaliku ocijenjen u saborskom odboru kao neprihvatljiv.⁸⁶⁾ Tako je predloženi zakon izglasan s nebitnim izmjenama u Bosanskom saboru.

Ranije smo već istakli da je vođstvo muslimanskog pokreta u toku svoje političke akcije, a posebno u toku pregovora sa Zemaljskom vladom u prvoj polovini 1908. godine, zaoštravalo pitanje izdvajanja mere i baltalika iz sastava erarnog zemljišta i s tim u vezi postavljalo zahtjev za donošenje zakona o tom pitanju, jer se očekivalo da će ta mjera rasteretiti beglučke šume prava servituta i da će utrti uopće put oslobođenju ovih posjeda prava servituta. Naravno, oni su toj svojoj akciji nastojali da daju općedruštveni karakter i da se predstave kao zastupnici širih interesa, seoskog i gradskog dijela stanovništva, koja su, ograničavanjem prava servituta, bila materijalno pogođena. Nisu, međutim, jedanput muslimanski predstavnici upravo u toku pregovora sa Zemaljskom vladom naglašavali da oni aktueliziraju agrarno pitanje prvenstveno stoga što se ono svakim danom sve više zaoštava na njihovu štetu. Posebno ih je pogađala činjenica da ne mogu, kako su oni doslovno govorili, da upravljaju svojim posjedom kao njihovi vlasnici, da su u tom pogledu sve više ograničavani i da se to odražava na ukupan prihod koji oni ostvaruju sa svojih imanja. Zemljišni posjednici bili su takođe nezadovoljni što su ograničeni u pravu korištenja šumom na kmetskom čifluku, jer za svaku su sječu dužni da traže dozvolu kmeta, iako su, prema njihovim navodima, svaku šumsku parcelu na čiflučkom zemljištu, plaćajući godinama porez, pretplatili daleko više nego što su one stvarno vrijedjele. S druge strane, kmet je potpuno slobodan u raspolaganju istom šumom.⁸⁷⁾ Oni su, stoga, tražili da kmetovi mogu samo s dozvolom zemljišnog vlasnika »... iz čiflučke šume potrebna drva za zgrade, ratarsko oruđe, ogrjev itd. uzimati« i da se kmetu zabrani sječa u čiflučkoj šumi u svrhu trgovine drvetom. S druge strane, zemljišnom vlasniku treba omogućiti da prodaje drvo iz čiflučke šume, pošto kmet prethodno izmiri svoje potrebe za drvetom. Zemljišni vlasnik nije za to dužan da plaća kmetu odštetu ili naknadu.⁸⁸⁾

Zemaljska vlada u pregovorima s vođstvom muslimanske opozicije samo je djelomično izašla ovom zahtjevu u susret, dajući saglasnost da vlasnik šume može slobodno da prodaje drvo iz nje nakon što kmet izmiri svoje potrebe, ali je kmetu i dalje ostalo pravo da može, bez dozvole zemljišnog vlasnika, sjeći drvo u čiflučkoj šumi isključivo za vlastite potrebe. Ne prihvatajući u potpunosti zahtjeve muslimanskih poslanika u ovom pitanju, Zemaljska vlada je zastupala mišljenje da ona postupa u duhu Saferske naredbe i da je pravilno kmetu, koji vodi gospodarstvo na čifluku, ostaviti na raspolaganje i one zemljišne čestice koje su obuhvaćene šumom. Istovremeno, prema njenoj ocjeni, kmet je upravo osoba čijoj brizi za čiflučku šumu, za njeno podgajivanje i čuvanje treba zahvaliti da je pošteđena devastiranja širih razmjera.⁸⁹⁾

86) Kao napomena 82.

87) Muslimanske konferencije 1908. Zapisnik 20. sjednice od 12. marta 1908, str. 24—25.

88) Isto. Zapisnik 24. sjednice od 31. marta 1908, str. 10.

89) Isto. Zapisnik 21. sjednice od 17. marta 1908, str. 3—5.

U zaključku treba konstatovati da se od početka muslimanskog autonomnog pokreta pojavljuje zahtjev da se, s jedne strane, što više beglučki posjed rastereti prava servituta i da istovremeno zemljišnom vlasniku bude obezbijeđeno veće pravo korištenja šume na čiflučkom posjedu. Nema sumnje da je prvi zahtjev zemljišnih posjednika proizlazio znatnim dijelom iz činjenice da se beglučki posjed iz godine u godinu sve više opterećivao pravom servituta i da su, stoga, zemljišni posjednici utoliko bili nestrpljivi da svoj posjed oslobode tog tereta. Ali je to još više uzrok nastojanja da se poveća slobodni beglučki posjed. Činjenica je, međutim, da vođstvo muslimanskog autonomnog pokreta u pregovorima sa Zemaljskom vladom 1908. godine nije formulisalo izričito svoj zahtjev da se beglučki posjed potpuno oslobodi prava servituta. Oni su više insistirali na tome da se provede izdvajanje općinskih šuma i pašnjaka iz erarnog zemljišta, računajući da će nakon toga beglučki posjed biti više pošteđen korištenja tog prava od ovlaštenih korisnika. Kada je zakon o meri i baltaliku pripremljen onda je uslijedio pokušaj od strane muslimanskih poslanika da se i nešto određenije u njemu precizira zaštita beglučkog posjeda od prava servituta. Vidjeli smo da ta njihova inicijativa nije uspjela. Muslimansko vođstvo ni na osnovu otomanskih propisa nije moglo da brani svoj zahtjev niti da pruži uvjerljive argumente prema tumačenju Zemaljske vlade da čiflučka šuma pripada jednom čifluku, kojom se koristi kmet za svoje potrebe, dok beglučke šume, koje su nastale od zemljišta, kojima se koristilo više kmetskih selišta za potrebe drvarenja i ispaše, ne pripadaju jednom označenom čifluku »...nego se upisuje u gruntovnicu na agu bez oznake 'kmetovsko selište'«. Međutim, takvo zemljište, koje je zavedeno u gruntovnicu kao privatni posjed, prema tumačenju Zemaljske vlade, nije izgubilo svoje prvobitno svojstvo da i dalje bude korišteno za zajedničke potrebe stanovnika određenog sela ili naselja.⁹⁰⁾

Upoređujući na kraju ono što su 1908. muslimanski predstavnici u pogledu mera i baltalika smatrali kao sporazumno rješenje u pregovorima sa Zemaljskom vladom, s onim kako se isto pitanje regulisalo Zakonom o meri i baltaliku, nameće se zaključak da je Vlada samo načelno prihvatila da zakonski riješi pitanje izdvajanja mere i baltalika iz erarnog posjeda, ali da su određena konkretna pitanja regulisana na način kako je ona cijenila da je najbolje, ne obazirući se na utanačeni dogovor s predstavnicima vođstva muslimanskog autonomnog pokreta. Doduše, treba istaći da se vlada nije obavezala da provede u život ono o čemu se dogovorila s muslimanskom opozicijom, što je i civilni adlatus Benko jednom prilikom stavio njima jasno na znanje. Zanimljivo je, međutim, napomenuti da u isticanju motiva za donošenje Zakona o meri i baltaliku Vlada prvenstveno naglašava ekonomske momente i potrebu da se novim zakonom spriječi dalja uzurpacija erarnog zemljišta. Ona je, čak, smatrala da je uzurpiranje tog zemljišta uzelo takav zamah da se donošenje pomenutog zakona nameće kao hitna potreba. Drugo, Zakonom se predviđa izdvajanje opštinskih šuma i pašnjaka iz sastava erarnog zemljišta i njihovo ustupanje u vlasništvo općine, a ne, kako su muslimanski predstavnici tražili, da se ono prepusti u vlasništvo stanovnika kojima se dotično zemljište ustupa na zajedničko korištenje.

90) Isto. Zapisnik 22. sjednice od 19. marta 1908, str. 4—5.

Zakon dalje, takođe, nije predvidio da se izdvojeno zemljište u svojstvu mere i balatalika u gruntovnici označi kao metrukije i da se izostavi iz općeg prometa nekretnina, tj. da se ne smije otuđiti, dati u zakup ili zalog. A tako su se muslimanski predstavnici i Zemaljska vlada dogovorili da se to pitanje riješi. Naprotiv, Zakon je dozvolio općini da to zemljište može otuđiti, pokloniti i sl., s prethodnom dozvolom Zemaljske vlade i pod uslovom da su izmirene potrebe stanovništva za drvetom i pašom. Vlada je, doduše, u jednom paragrafu Zakona o meri i baltaliku predvidjela donošenje posebnog zakona o upravljanju općinskim šumama i pašnjacima, ali je pomenutim odredbama određena pitanja raspolaganja tim zemljištem, već unaprijed jasno utvrdila.

Izglasavanje u Bosanskom saboru 1914. godine Zakona o meri i baltaliku, koji, usljed događaja koji su ubrzo nastupili, nije doživio carevu sankciju, uslijedilo je u izmjenjenim političkim prilikama, u poređenju s onim iz predsaborskog perioda u istoriji Bosne i Hercegovine. Tada je muslimanski autonomni pokret već predstavljao prošlost. U međuvremenu je sankcionisan i obnarodovan Zakon o fakultativnom otkupu kmetova, čime je učinjen bitan ustupak muslimanskim zemljišnim posjednicima. Muslimanski politički faktori su svoj do tada opozicioni odnos prema okupacionoj vlasti zamijenili lojalnim odnosom prema režimu okupacije i pozicijom Vladine većine u Bosanskom saboru. Sve te okolnosti nisu se mogle zanameriti prilikom konačnog razmatranja i izglasavanja Zakona o meri i baltaliku.

ZUSAMMENFASSUNG

EINIGE FRAGEN ÜBER DIE AGRARVERHÄLTNISSE IN DER POLITIK DER MOSLIMISCHEN AUTONOMIEBEWEGUNG

In diesem Beitrag stellt der Autor fest dass die moslimischen Grundbesitzer mit der Art der Anwendung ottomanischer Agrarvorschriften seitens der österreichisch-ungarischen Okkupationsverwaltung unzufrieden waren. Ihre oppositionelle Haltung gegenüber dieser Verwaltung ging vor allem aus der Tatsache hervor, dass diese Verwaltung ihre Rechte in dieser Beziehung beschränkte und einengte, und mit ihren Massnahmen eher den Kmeten an die Hand ging. Dieses Moment wurde für die Teilnahme der moslimischen Grundbesitzer in der Autonomiebevegung, die sich zu Ende des Jahrhunderts organisierte, ausschlaggebend. Die moslimischen Grundbesitzer verlangten, nämlich, vor allem die Respektierung der ottomanischen Agrargesetzgebung, die auch weiterhin als massgebend zu gelten hatte, womit also alle Verordnungen und Vorschriften der Okkupationsverwaltung mit welchen die Agrarbesitzumsverhältnisse geregelt wurden, ausser Kraft gesetzt werden sollten. Schliesslich sollten die Kmeten gezwungen werden, ihre Verpflichtungen aufgrund der bestehenden Verordnungen und Gebräuche zu erfüllen. Sie beharrten besonders auf der Beachtung der Saffer'schen Verordnung, die das Verhältnis des Kmeten zum Grundbesitzer in Einzelheiten bereits geregelt hätte.

In der endgültigen Phase der moslimischen Autonomiebevegung spielten die Grundbesitzer eine entscheidende Rolle. Sie bereiteten in Einzelheiten das Programm ihrer Forderungen im Bezug auf die Agrarbesitzerverhältnisse vor, und verlangten bei der Okkupationsverwaltung, mit welcher sie mehrmals' verhandelten, ihre Annahme.

Im Artikel werden zwei wichtige Forderungen eingehend besprochen, die sich auf die Problematik der Agrarverhältnisse beziehen. Mit der ersten wurde die Umwandlung in Mulk (Privatbesitz) jener Grundstücke auf dem Erasi mirije (Staatseigentum) verlangt, die Okkupationsbehörden ihrer Ansicht nach unberechtigt als Aerar in die Grundbücher eingetragen hatten. Dieselbe Eigenschaft haben sie auch für die Ländereien, die von den Kmeten besetzt wurden, d. h. Hausstelle, Hofstelle und Gärten, gefordert. Dahinter versteckte sich der Wunsch für eine Erweiterung des Grossgrundbesitzes, zum Nachteil der Kmeten.

Mit der zweiten Forderung verlangten die moslimischen Grossgrundbesitzer die Aussonderung der Gemeindewälder und Hutweiden aus dem Aerar. Das begründeten sie mit einer ottomanischen Verordnung die — ihrer Ansicht nach — von der Okkupationsverwaltung nicht beachtet wurde.

Es werden weiterhin die ottomanischen Vorschriften, die die Regelung der Agrarverhältnisse zum Thema hatten, in Einzelheiten besprochen.

Die Landesregierung hatte eine bestimmte Zeit die Annahme der Forderungen moslimischer Opposition abgelehnt, mit der Begründung dass ihre Massnahmen zweifellos im Geiste der ottomanischen Agrarvorschriften durchgeführt wurden. Einen jeden Antrag, welcher mit gültigen Dokumenten begründet würde, hätten sie als Privatbesitz in die Grundbücher eintragen lassen. Im Bezug auf Privatbesitz der Kmeten, hatte die Landesregierung einige Zeit hartnäckig die Meinung vertreten dass diese nicht als Mulk qualifiziert werden kann. Die moslimischen Grundbesitzer versuchten aber auch in solchen Fällen ihre Forderungen mit ottomanischen Verordnungen zu begründen. Während der darauffolgenden Verhandlungen über diese Frage, hatte die Landesregierung die moslimische Version der ottomanischen Verordnungen, dass auch das Gelände der Kmeten als Mulk zu gelten hat, jedoch anerkannt. Das war ein wichtiges Zugeständnis der Okkupationsverwaltung gegenüber der moslimischen Opposition.

Im Bezug auf die zweite Forderung wurde ein Kompromiss erreicht, wonach die Landesregierung ihre Einwilligung erklärte, die Balatalik's und die Mera's in absehbarer Zeit aus dem Aerar auszusondern, und in die Grundbücher als Erasi-i-metrukije, mit der Bezeichnung des Dorfes und der Ansiedlung zu welchen sie gehörten, einzutragen. In dem Gesetzentwurf darüber, welcher im Bosnischen Landtag 1914 erörtert und abgestimmt, aber vom Kaiser wegen dem Ausbruch des Ersten Weltkrieges nicht sanktioniert wurde, sollten die Gemeindewälder (Baltalyks) und — Hutweiden (Mera), aus dem Aerar ausgesondert, und unter bestimmten Bedingungen den Gemeinden zur Verfügung gestellt werden, was jedoch nicht im Einklang mit der Forderung der moslimischen Opposition stand, und wonach dieselben den Dorf- und Ortschaftsbewohnern wölig zur Verfügung gestellt werden sollten.

Im Abschluss hebt der Autor hervor dass bestimmte Zugeständnisse die die Okkupationsverwaltung der moslimischen Opposition in der Zeit der direkten Vorbereitungen für die Durchführung der Annexion Bosniens und der Herzegovina einräumte, die weiteren Aktionen der moslimischen Opposition neutralisierte und gefahrlos machte. Das ist der Verwaltung gelungen, nachdem sie seit 1909 die moslimische Volksorganisation, die als politische Vereinigung aus der Autonomiebewegung herausgewachsen war, aus der oppositionellen Haltung für ein loyales Verhältnis gewonnen hat. Dazu hat besonders das Gesetz über die fakultative Kmetenablösung, das im Landtag 1911 aufgenommen wurde, beigetragen.

Dr Luka Đaković

PRILOG OSVJETLJAVANJU POLITIČKIH KRETANJA U
JUGOSLOVENSKIM ZEMLJAMA AUSTRO-UGARSKE
MONARHIJE 1917—1918. GODINE

Vrijeme od Wilsonove poruke Kongresu 8. januara 1918. godine, u čijoj desetoj tački je rečeno da »narodima Austro-Ugarske treba pružiti najslobodniju priliku za autonomni razvitak«, pa do njegovog odgovora na austro-garsku notu o primirju od 18. oktobra iste godine — u kome se konstatuje da se nota ne može prihvatiti iz razloga što su se u tom vremenskom razdoblju zbili događaji od najvećeg značaja u kojima je Vlada SAD na najdalekosežniji način priznala da su narodne težnje Jugoslovena za slobodom pravedne¹⁾ — treba označiti kao izuzetno značajan, ako ne i presudan period u rješavanju jugoslovenskog pitanja, s čime treba dovesti u vezu i aktivnost i ulogu predstavnika koncentrisanih političkih stranaka jugoslovenskih zemalja Habzburške Monarhije.

Ovim radom učinjen je pokušaj da se za prikaz razvoja prilika u Austro-garskoj 1917. i 1918. godine ne koriste samo materijali porijeklom iz krugova koji su bili neprijatelji Monarhije nego da se za rasvjetljavanje nekih unutrašnjih i spoljnih procesa iskoriste i materijali koji su porijeklom od institucija koje su bile zvanične u Monarhiji.

U dosta brojnoj literaturi o stvaranju jugoslovenske države 1918. godine²⁾ znatna pažnja bila je obično posvećivana uzrocima koji su doveli do sloma Austro-Ugarske Monarhije. Tom prilikom se ponajviše ukazivalo na spoljnopolitičke faktore kao presudne činioce u ovim događajima.

1) F. Šišić: *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914—1919*, Zagreb 1920. str. 111. i 179.

2) D. Janković: *O posleratnim radovima na istoriji stvaranja jugoslovenske države*. Jugoslovenski istorijski časopis br. 2, Beograd 1962. str. 68—87. Isti autor: *Radovi o stvaranju jugoslovenske države objavljeni između dva svjetska rata*. Jugoslovenski istorijski časopis br. 3. i 4, Beograd 1966. str. 79—103. Isti autor: *Radovi o jugoslovenskom pitanju u prvom svetskom ratu objavljeni poslednje decenije (1960—1974)*. Jugoslovenski istorijski časopis br. 3. i 4. Beograd 1974. str. 95—120.
F. Čulinović: *Raspad Austro-Ugarske i postanak jugoslovenske zajedničke države*. Naučni skup u povodu 50-godišnjice raspada Austro-Ugarske Monarhije i stvaranje jugoslovenske države, Zagreb (JAZU) 1969. str. 25—29.

Čini se, međutim, da se suviše malo pažnje poklanja unutrašnjim elementima, prije svega nacionalnim odnosima i djelatnosti demokratskih snaga potlačenih naroda ove mnogonacionalne zajednice u kojoj je austro-mađarski hegemonistički režim isključivao egalitet drugih podanika.

Ne ulazeći ovog trenutka u čitav kompleks međusobno povezanih uzročnika sloma Monarhije i ne umanjujući ulogu spoljnopolitičkih faktora, potrebno je istaći, ako ne i posebno izdvojiti onu ulogu koju su u tom procesu imali i unutrašnji nacionalni odnosi. Oni su u 1918. godini bili već sasvim revolucionarni. Možemo slobodno reći da su unutrašnje revolucionarne nacionalne prilike, svakako potpomognute spoljnopolitičkim činiocima, predstavljale jedan od glavnih uzroka raspada Austro-Ugarske Monarhije, a ujedno i stvaranja nove jugoslovenske države.

Naime, kako se rat produžavao, on je sve teže ekonomski pogađao široke narodne slojeve, a pogotovo politički potisnute i ekonomski iscrpljivane Slavene u Monarhiji. To je kod njih izazvalo nacionalno-revolucionarno raspoloženje do te mjere da se ono vremenom pretvorilo u snažan pokret. Procesi neraspoloženja su se u 1918. godini pretvorili u revolucionarna vrenja koja daju pečat političkim prilikama Monarhije u to doba.

Politički i vojni krugovi Monarhije uzalud su pokušavali zaustaviti započete procese koji su hvatali sve dublje i šire korijenje u narodnim slojevima. Začuđujuća je politička kratkovidnost najodgovornijih vrhova Monarhije u časovima kada je trebalo spasavati postojeći dualistički sistem. Oni su uzroke postojećih stanja često tražili tamo gdje nisu postojali. O tome nam, primjera radi, govori i bilješka iz dnevnika Istvána Buriána³⁾ od posljednjeg dana oktobra 1918. godine:

3) István Burián: Rođen je 15. 1. 1851. godine u Stupislavi nedaleko od Bratislave. Burián već kao 30-godišnjak 1882. godine stupa u austrougarsku konzularno-diplomatsku službu u kojoj provodi prvo četiri godine (od 1882. do 1886) kao generalni konzul u Moskvi, a zatim austrougarski poslanik u Bugarskoj od 1887. do 1895, te u Grčkoj od 1895. do 1903. godine. Poslije smrti Benjamina Kalaja, od jula 1903. godine pa do 12. februara 1912. nalazi se na funkciji austrougarskog zajedničkog ministra finansija. Funkcija zajedničkog ministra finansija donosila mu je i čast vrhovnog šefa javne uprave u Bosni i Hercegovini. Za ovaj prvi period obnašanja Buriánove funkcije zajedničkog ministra finansija i vrhovnog upravnika Bosne i Hercegovine karakteristično je da on napušta sistem ranije Kalajevu apsolutističke vladavine i na osnovu tzv. piramidalnog sistema započinje njenu kakvu-takvu demokratizaciju. Isto tako, potrebno je istaći da Burián, poslije preuzimanja vrhovne uprave u Bosni i Hercegovini, napušta Kalajevu misao o stvaranju posebnog bosanskog naroda, poslije čega će se u društvenom životu Bosne i Hercegovine sve više osjećati gibanja u pravcu izražavanja srpskih i hrvatskih nacionalnih težnji.

Od juna 1913. pa do januara 1915 István Burián dobiva ministarski portfelj ugarskog ministra u Beču (A. Latere), da bi 13. 1. 1915. godine zamijenio Bertcholda na dužnosti ministra spoljnih poslova Austro-Ugarske Monarhije. Na položaju ministra spoljnih poslova Burián ostaje sve do 21. decembra 1916. godine, kada ovaj resor prepušta grofu Czerninu.

U vrijeme obavljanja dužnosti ministra spoljnih poslova Burián je 1915. godine vodio pregovore s italijanskom vladom u čemu, kao što je poznato, nije imao uspjeha.

Nadalje je poznato da je Burián kao ministar spoljnih poslova Austro-Ugarske zagovarao kod njemačke vlade prijedloge za mir, ističući potrebu teritorijalne cjelovitosti Austro-Ugarske Monarhije i jačanje njezina položaja na Jadranu. Pored toga, smatrao je totalni i ničim neograničeni podmornički

»Njemačko-austrijska država je juče konstituisana, ali o caru se govori isto malo kao i kod Čeha i Jugoslovena.

Tako kralj može lako izgubiti sve pozicije.

Tužan kraj Istvána Tisze. Tragična sudbina ga je poštedita viđenja takve epohe u kojoj on ne-bi znao živjeti.

Između mene i Tisze bilo je mnogo nesporazuma. On je imao veću vlast i sposobnost, ali mislim da sam ja imao bolji sud u cjelini i bolje sam poznavao ljude.

On je nestao sa svojom epohom kao njen najsajjniji predstavnik⁴⁾

Burián, tvrdeći da je Istvána Tiszu⁵⁾ »sudbina poštedita viđenja takve epohe u kojoj ni sam ne bi znao živjeti« ne vidi i sebe kao istog takvog predstavnika epohe koja je pripadala prošlosti. On se još 31. oktobra 1918. godine pribojava »da bi kralj mogao izgubiti sve pozicije«, jer se u dekretima novoformiranih država ne samo kod Čeha i Jugoslovena, nego i u samoj Austriji, više ne spominje njegovo ime, iako bi se dalo zaključiti da je ovaj austrougarski državnik i diplomata bar po onome što je pod dojmom neposrednih događaja i zbivanja u posljednje dvije presudne godine prvog svjetskog rata zapisao u svoje bilješke za »Dnevnik iz svjetskog rata« o njima drukčije sudio i mislio. Ali, o tome ćemo nešto kasnije govoriti.

rat kao veliku opasnost. Inače, Istvan Burián je poznat kao nepopravljivi pristalica dinastije i dualističkog ustrojstva Monarhije. On će to oraniti čak i pred kraj rata i preduzimaće sve mjere u pokušajima za održanjem dinastije i Austro-Ugarske Monarhije, uprkos njezinom očajnom stanju i potpuno bezizlaznoj situaciji. Poslije napuštanja položaja ministra spoljnih poslova 21. 12. 1916. godine, Burián je 8. februara 1917. godine ponovno imenovan za ministra Zajedničkog ministarstva finansija. Ovaj period veoma je interesantan sa stanovišta pokušaja rješavanja pitanja državopravnog položaja Bosne i Hercegovine i u cjelini preostalog jugoslovenskog kompleksa. István Burián je ponovo 16. aprila 1918. godine postavljen za ministra spoljnih poslova Austro-Ugarske Monarhije na kojoj dužnosti će ostati sve do njene propasti. (Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb MCHLU — knjiga 2. str. 310).

- 4) Magyar országgos levéltár (Mađarski arhiv) u Budimpešti. Bilješke za »Dnevnik iz svjetskog rata« Istvána Buriána. Rukopisne bilješke nalaze se u arhivskoj ostavštini Istvána Buriána u fondu Sidskog arhiva Ref. crkve. Burián akta 26: 86 i 27: 87.
- 5) István Tisza: — grof, mađarski političar. Rođen je u Budimpešti 22. IV 1841. godine a umro 31. X 1918. godine. Studirao je u Berlinu i Hajdebergu, položio doktorat nauka u Budimpešti. Sinovac je Tisze Kalmana. Godine 1866. izabran je za poslanika Ugarskog sabora na listi Slobodoumne stranke (Szabadelvü párt). 1903. do 1905. godine i od 1913. do 1917. godine bio je predsjednik Mađarske vlade. Od 1910. godine nalazio se na čelu Nacionalne stranke rada (Nemzeti Munkápart). Kao predstavnik veleposjedničkog dijela mađarskih vladajućih krugova, uporno je branio dualistički sistem Habsburške Monarhije i bezobzirno provodio politiku nacionalnog ugnjetavanja nemađarskih naroda i socijalnog izrabljivanja širokih narodnih slojeva. Godine 1913. učinio je kraj u Hrvatskoj neustavnom stanju i dotadašnjeg komesara baruna Ivana Skerlicza doveo za bana sporazumjevši se sa Hrvatskosrpskom koalicijom, koja je, na taj način, postala od opozicione vladina stranka. Da bi to postigao, opozvao je Željezničarsku pragmatiku iz 1907. godine, koja je ozakonila upotrebu mađarskog jezika kao službenog na željeznicama u Hrvatskoj. Za vrijeme rata spriječio je da ustavnu vlast u Hrvatskoj zamjeni generalska diktatura oslonjena na Stranku prava (Frankovce). U prvatru 1918. godine ubijen je kao jedan od glavnih vinovnika prvog svjetskog rata. (Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb MCMLXXI knj. 8, str. 336).

Slična mišljenja nalazimo isto tako i kod najviših vojno-političkih predstavnika, kao što je bio general Stjepan Sarkotić, poglavar Bosne i Hercegovine. Tako on u avgustu 1918. godine bilježi u svoj dnevnik sljedeće rečenice:

»Južnoslavensko pitanje je postalo vanjsko-političko pitanje. Po mom mišljenju u njegovom rješavanju morao bi ministar inozemnih poslova imati vodeću i posredničku riječ, prije svega između austrijske i mađarske vlade, upotrebivši sav svoj uticaj i autoritet da dođe do kakvog-takvog kompromisnog rješenja. Nažalost, ovo se ne može očekivati kod Buriána kod koga preovlađuje nezdravo mađarsko stanovište. Samo jedan vješt ministar spoljnih poslova, a po mogućnosti Mađar, mogao bi dovesti Mađare do prihvatljivog rješenja, jer su oni prema svakom drugom čovjeku nepovjerljivi. Takav ministar inozemnih poslova nažalost nepostoji.«⁶⁾

Sarkotić se u svom dnevniku požalio i na Istvána Tiszu. Prilikom njegovog boravka u Bosni i Hercegovini, septembra 1918. godine, on ga je obavijestio o političkim prilikama na jugu Monarhije, pa uviđajući da za sagovornika ima »jednog tako visokog državnika Monarhije koji sa takvom kratkovidnošću i političkim slijepilom posmatra stvari i sudi o njima«, zapanjujući konstatuje: »dok je za svakog građanina dva više dva četiri, za Tiszu je bilo sedam.«⁷⁾

No, daleko bi nas odvelo ilustrovanje postojećeg stanja u zatvaranju kruga najodgovornijih ljudi Monarhije u spomenutom smislu.

Više nas interesuje kako su tekli događaji u ljeto i jesen 1917. i u prvj polovini 1918. godine, o čemu ćemo se obavijestiti iz nekih novih i dosada neiskorištenih dokumenata, pretežno iz mađarskih arhiva.

Potrebno je, međutim, istaći da je ovdje riječ o fragmentarnim podacima: da oni pripadaju samim vrhovima Monarhije, tačnije Austrougarskoj vladi i njenoj obavještajnoj službi. Ti podaci nisu uvijek povjerljivi, ali bez sumnje pokazuju na koji način je Austrougarska vlada, a dijelom i svjetsko javno mišljenje bilo obavještavano o razvoju jugoslovenskih prilika. Dakle, namjera nam je, kako smo već rekli, da putem ovih dokumenata bolje osvijetlimo manje poznatu stranu tih događaja.

Pa ipak, i bez namjere da dublje ulazimo u osobito komplikovanu cjelovitost jugoslovenskog pitanja unutar političkog programa saveznika u toku prvog svjetskog rata, moramo makar i ukraćko naznačiti ona suštinska pitanja koja su bila odlučujuća u procesu stvaranja jugoslovenske države. Naime, realizacija programa ujedinjenja jugoslovenskih naroda umnogome je zavisila od toga da li se i na koji način ono moglo unijeti i formulisati u programima ratnih ciljeva sila Antante i SAD. Ovo tim prije što je priznavanje prava na oslobođenje i ujedinjenje južnoslovenskim narodima u suverenu i nezavisnu državu — podrazumijevalo i rušenje Austro-Ugarske Monarhije.⁸⁾

6) Magyar országos levéltár (Mađarski državni arhiv) u Budimpešti. Odlomci iz dnevnika generala Stjepana Sarkotića — poglavara Bosne i Hercegovine inkorporirani u arhivskoj ostavštini Istvána Tisze u Simodskom fondu Ref. crkve. Tisza akta br. 21 : 43/28.

7) Ibidem.

8) D. Šepić: *Politika rušenja Austro-Ugarske i Južni Slaveni*. Već citirano djelo, Naučni skup, str. 109—121. Andrej Mitrović: *Italija i stvaranje Jugoslavije 1918. godine*. Takođe u već citiranom djelu, Naučni skup, str. 263—275.

Tokom 1916. i 1917. godine države Antante još ne unose u svoj program rušenje Austro-Ugarske; oni više insistiraju na njenoj reformi u demokratsko-federalističkom smislu i odvrćaju je od saveza s Njemačkom. U ovim zemljama jačaju, doduše, i one demokratske snage koje su za rušenje Austro-Ugarske i oslobođenje potlačenih naroda, ali one još nisu toliko snažne da bi mogle uticati na vladajuće krugove. Smjena na prijestolju u Beču još je više učvrstila vladajuće krugove Antante da Austro-Ugarsku treba sačuvati. Štaviše, računalo se da će se putem tajnih pregovora sa carem Karlom preko Siksta Burbonskog u tome i uspjeti.⁹⁾ Vrijeme i okvir ovoga rada ne dozvoljava nam da ulazimo u razmatranje svega onoga što se u tom vremenu događalo i preduzimalo, pa ćemo se stoga zadržati na dva osnovna događaja koji su dotadašnji tok zbivanja programa Antantinih ratnih ciljeva iz temelja izmijenili.

To su revolucija u Rusiji i ulazak SAD u rat.

Nova Ruska vlada zatražila je reviziju ranijih ugovora uključujući i tajni Londonski ugovor (a vlada SAD nije ih ni priznavala.¹⁰⁾ Uz to su i na samom unutarnjem terenu zabilježena dva događaja: u Carevinskom vijeću u Beču objavljena je 30. maja deklaracija Jugoslovenskog kluba, a 20. juna 1917. potpisana je Krfska deklaracija.¹¹⁾

Iz ovih događaja morale su izvući logične zaključke vlade Italije, Engleske i Francuske. No, događaji ipak nisu tekli očekivanim slijedom. Trebalo je još dosta vještine i napora da realnosti prodru u svijest političara. Britanski predsjednik vlade Lloyd George izjavio je 5. januara 1918. godine na konferenciji Trade uniona da njegova Vlada stoji na stanovištu potpune obnove i nezavisnosti Belgije, Srbije i Crne Gore, kao i vraćanja Francuskoj Elzasa i Lotaringije. On je nadalje primijetio da su saveznici saglasni s Vladom i predsjednikom SAD da rušenje Austro-Ugarske nije njihov ratni cilj, ali da »austrougarski narodi« treba da postignu stvarnu autonomiju na demokratskim principima. Uostalom, ova svoja stanovišta ponovio je i predsjednik SAD Wilson u poruci Kongresu i Senatu dne 8. januara, kao i Lloyd George u Parlamentu dne 9. januara 1918.¹²⁾ godine. Spomenimo ovdje da su ranije izneseni stavovi vlada SAD i Engleske odudarali od revolucionarnih stavova koje je zauzela Sovjetska vlada kada je 30. decembra 1917. godine pozvala SAD i sile Antante da se priključe mirovnim pregovorima u Brest-Litovsku, i da objave svoje mirovne pregovore, te da posebno odgovore da li se slažu da se svim narodima — gdje su bili izričito spomenuti Južni Sloveni prizna pravo na samoopredjeljenje.

Postavlja se pitanje koji su sve događaji naveli Austrougarsku vladu da i pored toga što se još i u prvoj polovini 1918. godine ne osjećaju izražene namjere sila Antante i SAD na rušenju Austro-Ugarske Monarhije da

9) D. Šepić: *Jugoslavensko pitanje u politici saveznika 1914—1918. godine*. Politički život Jugoslavije 1914—1945. godine. Zbornik radova Trećeg programa Radio-Beograda, Beograd 1973. str. 185.

10) Ibidem, str. 191.

11) F. Šišić: *Već citirano djelo, Dokumenti*, str. 94. i 96—99.

12) Ibidem, str. 110—114.

vrši nove procjene unutrašnjopolitičkog stanja Carevine i čini pokušaj izvjesnih reformi u rješavanju nacionalnih prilika, prije svega, južnoslovenskog pitanja.¹³⁾

Čini se da su tome najviše doprinijeli događaji u Rusiji, pa ćemo se, i ilustracije radi, poslužiti mišljenjima iste — već spomenute austrougarske ličnosti barona Istvána Buriána. On, naime, u svoje bilješke za »Dnevnik iz svjetskog rata« pod dojmom neposrednih događaja marljivo zapisuje zbivanja, praveći pri tome i šire opservacije i iznoseći razmišljanja dajući o tim procesima i svoje ocjene, sudove i zaključke. Zato su ove njegove bilješke u mnogo čemu interesantne, ne samo sa stanovišta ocjene Buriánove ličnosti nego i mnogo šire od toga. Ovo naše uvjerenje potvrđuje i prvo nošenje vijesti o februarskoj buržoaskoj revoluciji u Rusiji, kada on telegrafski kratko, ali po značaju i sadržaju duboko i dalekosežno konstatuje:

»U Rusiji je došlo 15. marta 1917. godine Petrogradskim događajima do uzdignuća nemira na epohalni revolucionarni nivo... — Pojavili su se novi Žirondisti.«¹⁴⁾

Iz ovoga zaključka proizlazi, dakle, ne samo njegova dobra obaviještenost o tadašnjem stanju i razvoju prilika u Rusiji nego i interesantna uporedba žirondistima, čime on pravi analogiju sa svojevremenim događajima u Francuskoj, očekujući i jakobince. Dajući događajima epohalni značaj, Burián smatra da će dalji razvoj događaja u Rusiji imati svoju uzročnu vezu i posljedice u čitavoj Evropi, ako ne i u svijetu.

Prateći dalje njegove misli i opažanja zapisivana u bilješke »Dnevnik iz svjetskog rata« i sami ćemo doći do ovog i drugih zaključaka.

Burián 15. marta 1917. godine zapisuje da je u Petrogradu došlo do revolucije, ocjenjujući to, kako smo već pomenuli, kao epohalni događaj od najvećeg značaja i s ogromnim posljedicama za dalji razvoj svjetskih prilika. On nadalje abdikaciju cara Nikole i preuzimanje dužnosti princa Mihajla smatra »mirnim tokom u dosadašnjem priključivanju revolucionarnim događajima«,¹⁵⁾ ali izražava sumnju da je sve skupa samo zatišje pred buru koja predstoji, jer kako to on formuliše »revoluciju nije moguće davati u porcijama, bar ne u Rusiji.«¹⁶⁾

Upoznavši se 18. marta s »manifestom ruske revolucionarne vlade«, Burián bilježi da je ona obećala sve slobode i »konstituantu«; da se o caru mišta ne govori; da se jedino zna da je on predao dužnost mlađem bratu Mihajlu, ali da nije isključeno da u Rusiji neće doći do republike, »jer u ovoj beskrajno mutnoj i neizvjesnoj situaciji niko ne želi da bude car.«¹⁷⁾ Burián zbog toga i ne želi da izvodi bilo kakve dalje zaključke, jer kako

13) Spominjući ovdje termine: »Jugoslavensko pitanje« ili »Rješavanje jugoslavenskog pitanja« ne podrazumijeva se njegova sadašnja sadržajna suština ili značaj, nego je riječ o uobičajenoj terminologiji upotrebljavanoj u dokumentima onoga vremena kada je riječ o jugoslavenskim zemljama koje su bile pod Austro-Ugarskom.

14) Magyar országos levéltár (Mađarski državni arhiv) u Budimpešti. Buriánove bilješke za »Dnevnik iz svjetskog rata«. Sinodski fond Ref. crkve. Buriánova akta, 26 : 86 i 27 : 87.

15) Ibidem.

16) Ibidem.

17) Ibidem.

sam kaže: »osnovno pitanje u razvoju daljih događaja jeste u tome što je još uvijek potpuno nepoznata stvar kakav će biti stav narodnih masa i armije prema tekućim događajima«.18) Zbog toga je, po njegovom mišljenju, u postojećoj situaciji najispravniji stav Austro-Ugarske u umjerenom reakciji na događaje u Rusiji. Razlog više ovakvom austrougarskom reagovanju Burián vidi u činjenici što je i sam princ Mihajlo objavio da prijesto prihvata samo pod uslovom da jedna konstituenta odredi oblik buduće vladavine, što je za njega de facto poziv republikanizmu i totalno odricanje od carske samovlasti. U posljedicama svega toga Burián očekuje mnogo obrta i bezbroj događaja.

Krajem marta Burián već konstatuje da je radikalna smjernica u razvoju ruskih događaja pojačana što unosi kako on to zapisuje: »više svjetla u opredjeljenja u stav masa i armije prema njima«19) pa se uskoro može očekivati, kako to Burián ističe, i kontrarevolucija. Međutim, na osnovu razvoja već dotadašnjih događaja on ipak izvodi sasvim određene zaključke: 1. da je carski ugled potpuno uništen; 2. da je sposobnost Rusije za borbu zbog unutrašnjih prilika dobrim dijelom smanjena; 3. da su nezavisnost Poljske i Finske gotove činjenice; 4. da je jugoslovenski problem potpuno prešao na Austro-Ugarsku, što joj daje veću slobodu akcije, ali i veće obaveze i 5. da su Srbija, Crna Gora i Rumunija izgubile rusku potporu.

Ove svoje zaključke Burián uslovljava rezervom »da je sasvim neizvjesno šta će se iz svega toga izroditi ako događaji uzmu sasvim radikalni karakter«.20)

Njegove rezerve i ograde o daljem toku događaja pokazale su se kao opravdane, jer on već početkom aprila 1917. godine bilježi nove zaključke: »Ruska revolucionarna poplava kreće sve više na oslobođenje naroda na polje — izvan ruskih granica objedinjavajući i stavljajući u dodir proletarijat«.21) Iz toga, kako Burián ističe, proizlaze veliki pritisci za mir. »Švuda se već osjećaju pokušaji pobunjivanja protiv Njemačke i Austro-Ugarske što bi nas trebalo da prisili na prinudan mir, bez ostvarivanja ratnih ciljeva i nastavljanja borbi, a sve pod parolom i u ime oslobođenja naroda i mržnje prema Nijemcima«.22) Na kraju Burián kaže: »Mi smo već predugo vrijeme uzdisali za radikalnijim preokretom tamošnje situacije, koju je sada kad je počela teško zaustaviti u ruskim granicama. Nas će prema tome od sada, ako ne ruska armija, a onda ruska demokracija napasti i uništiti kod naše vlastite kuće«.23)

Vrhunac u svojim razmišljanjima Burián dostiže kada procjenjuje kakve će posljedice prouzrokovati po Austro-Ugarsku Monarhiju, kako on to kaže: »demokratska epidemija«. On smatra da je naročito teška politička situacija u austrijskoj polovini države. Po njegovom mišljenju, ponovno otvaranje (zasjedanje) austrijskog parlamenta pokazalo svu složenost te situacije. Jednom riječju, on to kratko formuliše: »Tragičnost naše političke situacije sastoji se u tome da obavezno i vjerno moramo služiti uređenju

18) Ibidem.

19) Ibidem.

20) Ibidem.

21) Ibidem.

22) Ibidem.

23) Ibidem.

koje je prevaziđeno svjetskim razvojem događaja i koje već sada ni rezervnim snagama ne možemo spasiti...²⁴ Za Buriána je ponovo karakteristično da u ocjeni razvoja događaja predviđa njihovu dalekosežnost. Tako on 8. novembra 1917. godine zapisuje:

»Samo čudo nas može spasiti od potpune propasti. Doduše, u ovom ratu mnoga čuda su nas već i spasila«. Ali, kako i sam dalje ističe: »pobjeda Lenjina nad Kerenskim isključuje ubuduće svako čudo koje bi nam pomoglo«.²⁵) To je dakle Buriánova ocjena oktobarske socijalističke revolucije.

Ovo nije nikakva Buriánova simbolika ili figurativno-poetsko izražavanje, nego dilema u kojoj se našao dobar poznavalac svjetskih prilika suočen s neminovnošću historijskog razvitka. On dalje, kako i sam kaže, mora vjerno i obavezno služiti dinastiji i Monarhiji i sigurno je da ne želi njenu propast, ali ga razvoj svjetskih događaja dovodi do toga da postaje svestan historijskih životnih realnosti koje ne pružaju nikakve šanse da takvo društveno uređenje prebrodi krizu i preživi događaje koji nailaze. On to čak i sasvim lijepo i otvoreno formuliše sljedećim rečenicama:

»Cijela moja politička djelatnost patila je zbog toga što je bilo nemoguće popraviti spoljne i unutrašnje odnose na putu razvoja i sa time spriječiti ono katastrofalno rješenje, koje mora uslijediti i stvoriti istinu o nama«.²⁶)

Međutim, i pored svih razmišljanja i njihovog zapisivanja u svoje bilješke, za Buriána je i dalje svaka promjena dualističkog ustrojstva Monarhije, a da se i ne govori o njenoj propasti, kako sam kaže: »katastrofa koja ide na štetu čovječanstva«.²⁷) On »Jugoslavensku i česku federalističku izjavu« (Majsku deklaraciju Jugoslavenskog kluba) kako ih sam naziva smatra »silom koja ruši sve zidove unutar odbrambenih redova od spoljne poplave«, ali ističe dalje, »ako je ova federalizacija na dualističkoj osnovi onda je to najmanje zlo koje nam se moglo dogoditi...«.²⁸)

Polemišući nadalje s nekim vojnim krugovima da su Centralne sile još tako moćne da vojne snage država Antante pretvore u »nesposobnog invalida«, Burián to opovrgava i tvrdi da se to nije moglo učiniti ni u toku ranijih vojnih operacija, a da to pogotovo neće biti moguće sada kada se i Amerika pojavila na bojnom polju. Još značajniju činjenicu na osnovu koje izvodi ovakav svoj zaključak Burián navodi »izvanredno efikasnim potez boljševika (ponudu za mirom) koja se već sada pokazuje tako ispravnom naročito dolje među širokim slojevima stanovništva da je moćnija od bilo kakvog oružja ili broja vojnika«.²⁹) Zbog toga on takve procjene i naziva »sljepilom okorjelih vojnika« kojima se on i ne čudi ali je zbunjen i iznenađen odsutnošću realnosti i objektivnosti zdravog razuma u procjenjivanju stvarnosti postojeće političke situacije kod najodgovornijih državnika njemačke i habsburške Monarhije. Mi nismo sposobni za unutrašnju reformu u potrebnim razmjerama, ističe dalje Burián, pa samim tim i ne mo-

24) Ibidem.

25) Ibidem.

26) Ibidem.

27) Ibidem.

28) Ibidem.

29) Ibidem.

žemo popraviti unutrašnjopolitičko i spoljno stanje, što moraju iznuditi potrebne sile izvan nas i dovesti do neizbježnih promjena i rješenja.

Burián dalje smatra da se u Austro-Ugarskoj na unutrašnjem planu ne preduzima čak ni ono što nalaže predostrožnost, »ako ne osjećam pravde i uviđavnosti u jednoj izuzetno teškoj i kritičnoj situaciji po Monarhiju«. Ima nas, bilježi Burián dalje, 148 miliona protiv milijardu i 335 miliona ljudi na ovoj planeti. U ovom odnosu Burián posebno posmatra Austro-Ugarsku za koju kaže da se 10 miliona Mađara i 10 miliona Austrijanaca nalazi samo naprama 45% žitelja slavenske narodnosti kod kojih je svijest za demokratijom posebno dobro razvijena. S obzirom na događaje koji su se u posljednje vrijeme zbili u Rusiji, Burián smatra da su uklonjene mogućnosti da se njome drugi narodi plaše kao baukom i žandarmom carske samovlasti. Naprotiv! Rusija više nije odbojna, ona sve više postaje privlačna za evropske, naročito slavenske narode koji će ubuduće u ovoj najvećoj svojoj sunarodničkoj državi tražiti uzor, zaštitu i pomoć. Uz sve ovo, kako on ističe, svjetska demokratska struja se sve više pretvara u uslov mira pri čemu se Austro-Ugarska »mora otrovati svjetskom demokratskom okolinom...«.³⁰⁾

Pa i pored svega toga što je Burián zapisao u svoje bilješke »Dnevnik iz svjetskog rata« i bez obzira na njegova mišljenja, sudove i zaključke on je — kako smo već i ranijim njegovim citatom u ovom radu pokazali — u praksi ulagao napore i svoje umijeće da spasi, bolje rečeno, spasava dinastiju i Monarhiju čak i u posljednjim časovima njenog života, kada je već svima bilo jasno da je u beznadežnoj situaciji.

Neka nam u potvrdu izrečenog stava posluži nekoliko misli napisanih perom njegovog bliskog saradnika i prijatelja, poglavara Bosne i Hercegovine generala Stjepana Sarkotića, čak u samo predvečerje pada Monarhije 6. oktobra 1918. godine:

»Danas sam u Beču posjetio grofa Buriána. On se ponaša kao da su sve niti mira u njegovim rukama i kao da je sudbina Evrope ovisna samo o njemu. Kad sam ga napuštao formalno mi se smrklo pred očima, a osim toga već je stvarno mračno, jer je 8 sati naveče. Ne mogu se oduprijeti pomisli, da sam se upravo oprostio od jednog čovjeka tužne sudbine.«³¹⁾

Mislimo da je bilo od koristi za praćenje i osvetljavanje političkih kretanja u 1917. i 1918. godini, što smo se, makar i ukratko i samo u osnovnim crtama, upoznali, da tako kažemo i s drugom stranom medalje jedne po svojoj funkciji značajne ličnosti Monarhije, kao što je to bio István Burián. Koliko su ovakva njegova shvatanja uticala na obavljanje dužnosti u funkciji ministra spoljnih poslova, kao i koliko su uopšte imala odraza na unutrašnje prilike i politiku Habsburške Monarhije, ostaje da se prikupljanjem novih dokumenata i daljnjim istraživanjima dopunjava.

Međutim, po onome što je István Burián zapisao u svoje bilješke za »Dnevnik iz svjetskog rata« proizlazi da je upravo zahvaljujući zbivanjima u Rusiji i njihovim direktnim uticajem došlo i u Habsburškoj Monarhiji ne samo do diferenciranja političkih snaga u samom vrhu Monarhije nego i do konkretnih akcija u tom smislu. Ne možemo, naime, a da ne zapazimo

30) Ibidem.

31) Magyar országos levéltár. (Mađarski državni arhiv) u Budimpešti. Odlomci iz dnevnika Stjepana Sarkotića. Sinodski fond Ref. crkve. Tisza akta 21:43/28.

da je pod utiskom ovih događaja u jednom hronološkom lancu, kako su se vremenski ona zbivala u Rusiji došlo i do njihovog prenošenja i odraza i na austrougarske prilike. Buriánova analogija i upoređivanja savremenih procesa s historijskim događajima koji su se ranije zbili i kroz koje je Evropa, pa i Austro-Ugarska Monarhija sa svim posljedicama prolazila, ne samo 1848. godine nego i ranije, u sličnim prilikama — sada nije proizlazila samo iz straha ili potrebne predostrožnosti nego i iz životne realnosti postojećeg dualističkog ustrojstva države i objektivnih upotrebi i ocjena unutrašnjo-političkog stanja Habzburške Monarhije.

Iz Buriánovih bilješki, nadalje, proizlazi da je on bio i najpovjerljivija ličnost i prvi savjetnik cara Karla IV, pa tako saznajemo i za vladarevo mišljenje i sud kako o svjetskim zbivanjima, tako i o njegovim stavovima o unutrašnjoj politici i stanju Monarhije. Burián 12. maja 1917. godine doslovce zapisuje:

»Uveče u 9 sati pozvao me kralj kod sebe u Laksemburg. Kralj je jako uznemiren. U Mađarskoj u Továrošu su izbili nemiri. Sudjenja na licu mjesta. Naredio mi je da odmah otputujem kod Tisze i da odlučno zahtijevam da se pronađu garancije za miran tok juskog zasjedanja Parlamenta. Da se hitno obećaju prava glasa i to u većoj mjeri nego što se to prvobitno mislilo. Kralj bi prihvatio i opšte pravo glasa. Kralj energično zahtijeva da Tisza ozbiljno razgovara sa opozicijom gdje treba da dođe do izražaja uzajamna popustljivost. Kralj od mene traži da kažem da je to njegova konačna odluka i stav, ali da Tiszi stavim otvoreno do znanja da i ja tako mislim.«³²⁾ Prema Buriánovim bilješkama, kralj mu je dalje naložio da Tiszi kaže da će ga, iako sa žaljenjem, morati žrtvovati, ukoliko se ne urazumi i shvati ozbiljnost političkog trenutka. Jer, kako Burián to ističe, radije će Tiszu žrtvovati nego državu. Kralj je po Buriánovom sjećanju bio tako uznemiren, energičan i odlučan da ga on gotovo nije prepoznao. Rekao mu je da su demokratski događaji »već u kući a ne na granici ili pragu u Monarhiji«. Dakle, car je rusku situaciju Dume iz Petrograda u svojim viđenjima prenio u Budimpeštu, pa je zbog toga i posve razumljiva njegova reakcija i strah. Prema tome, vladar je s najvećom strepnjom i neizvjesnošću gledao na unutrašnjopolitičke prilike, čak i u Ugarskoj za koju se smatralo da je u političkoj prednosti, što se tiče političke stabilnosti i raspoloženja u poređenju s ostalim dijelovima Monarhije. Međutim, car se, ipak pribojavao političke situacije kada je naložio Buriánu da Tiszi skrene pažnju na »malobrojnost vojnih jedinica u Mađarskoj u slučaju potrebe za njihovim angažovanjem«. Ali, čini se da je car shvatio da ta ista armija pripada kako su je oni zvali »struji radikalne demokratije« koja je upravo opasna zbog toga »što će nas napasti i uništiti kod naše vlastite kuće«.

U Mađarskoj se, u stvari, radilo o zahtjevu opozicije za proširenjem prava glasa, što je, u stvari, bio povod ali i najopasnije njeno oružje da se u Parlamentu izazovu polemike ako ne i »katastrofa«, kako su to Burián i car Karlo IV ocjenjivali.

32) Magyar országos levéltár. (Mađarski državni arhiv) u Budimpešti. Buriánove bilješke za »Dnevnik iz svjetskog rata«. Sinodski fond Ref. crkve. Buriánova akta 26:86 i 27:87.

Da je u ranijim prilikama i došlo (a i dolazilo je), do žučnih parlamentarnih duela, pa i na pitanjima izvjesne demokratije političkog života, kao što je to sada bio slučaj s pitanjem proširenja prava glasa, to nikoga nije moglo mnogo uzbuđivati. Sada pod sjenkom događaja u Rusiji, kako to sam Burián kaže: »Kad je došla zlatna vuna«, to se nije smjelo dopustiti.

Burián će tako s velikim strahom pratiti i zasjedanje Bečkog parlamenta, kada se njegovo otvaranje opet pod istim utiscima moralo dozvoliti 30. maja 1917. godine, kao što smo to već istakli, te će tom prilikom zapisati: »Jugoslavenska i česka federalistička izjava u Parlamentu ako su na dualističkoj osnovi najmanje je zlo koje nam se moglo dogoditi.«³³⁾ Ili, »Tiszina greška u pitanju prava glasa nije u njegovim argumentima nego u tome da on još vjeruje da se pravo glasa može dodjeljivati ili uskraćivati što je zastarjelo mišljenje kao i pojam zrelosti.«³⁴⁾

Promjene u nacionalnoj politici se po Buriánovom mišljenju u svijetu koji nailazi nisu mogle izbjeći. Stavove opozicije, smatrao je on dalje, trebalo je uvažavati i iz razloga što oni sada predstavljaju onaj smjer čija je budućnost u pogledu narodnih prava sve izrazitija i što će ovo pravo, kako to Burián ističe, zajednica uzeti izjavljujući da se njime uz potpomaganje univerzuma želi koristiti. Burián na kraju ističe da velika demokratska poplava teče svijetom i da svaki onaj koji se toj poplavi kao nabujaloj rijeci suprotstavi ona će ga progutati. Tisza se, kako on kaže, još neko kratko vrijeme može sa svim tim i boriti, ali nikako ne može bitku i dobiti

Spomenuta Buriánova opisivanja političkih prilika u Austriji, Mađarskoj kao i Tiszini nepomirljivi stavovi otvorili su dalje započete procese diferencijacije, što svjedoči i carevo otpuštanje »mada sa žaljenjem« Istvána Tisze s dužnosti predsjednika mađarske vlade.

Dolazi do novih pokušaja s predsjednicima vlada Esterhazijem i Wekerleom u Mađarskoj, — odnosno Seidlerom i Husarekom u Austriji. Tu je, svakako, smjena i u Generalštabu armije, dolazi Arz umjesto Konrada, kao i smjena ministara za odbranu, pa na kraju i Ministarstvu spoljnih poslova Burián umjesto Czernina i td.

Jednom riječju, zbog uzročne veze dolazi i do uzročnih posljedica u dubljem procesu koji je sada bio teško predvidljiv, i to u vrhovima Monarhije. Dojučerašnji državnici koji su se smatrali nezamjenljivim stubovima dualističkog režima, kako po svome ugledu tako i funkcijama, koje su u njemu imali, tako reći preko noći postaju suvišni, ako ne i opasni u krajnjem grču spasavanja upravo takve Monarhije i dinastije. Šta se to sada novo suštinski zbililo, i to tako duboko, a da zaista nije plod ili želje vladara, a niti tih državnika za takvim promjenama i reformama ustrojstva Monarhije da bi ih mogli nazvati demokratskim ili kakvim drugim sličnim procesima ako nije nužda i posljedica svjetskih zbivanja čiji je prvi vjesnik, a i stvarnost ruski događaji odnosno socijalistička oktobarska revolucija.

Još jednom ćemo na kraju upozoriti na zapažanje o Buriánovoj kontroverznosti u pogledu onoga što je sasvim realno i objektivno uvidao, cijenio i zapisivao u svojim bilješkama, i onoga kako se ponašao u funkciji

33) Ibidem.

34) Ibidem.

ministra spoljnih poslova.³⁵⁾ Tako, na primjer, razmišlja gdje je moguće »dobiti rekompenzaciju«, »uravnoteženje« u teritorijama za krunu Sv. Stefana u slučaju da jugoslovenske teritorije otpadnu. Burián se u svojim razmišljanjima, kako sam kaže, prihvatio »sadržajne i zdrave« Tiszine koncepcije: »Mađarska će prije prihvatiti rumunski zadatak gdje se može slobodno stvarati nego jugoslavenski gdje ima posla sa historijskim i političkim jedinicama.«³⁶⁾ Burián, dakle, vidi mogućnost postanka i moći mađarske krune u tome da umjesto jugoslovenskih zemalja, Rumuni i eventualno Slovaci, zauzmu njihova mjesta a ne u suštini onoga što je već i sam vidio i zapisao u svojim bilješkama o tom istom režimu.

Poslije nešto širih citiranja Buriánovih bilješki za »Dnevnik iz svjetskog rata« — naročito onog dijela koji se odnosio na ruske događaje i zbivanja 1917. i 1918. godine i njihovog uticaja na stanje i prilike u Austro-Ugarskoj ponovo ćemo se vratiti praćenju jugoslovenskog pokreta u tom istom periodu.

Prije svega, smatralo se da je najosjetljiviji i najpouzdaniji barometar u pogledu svih aktivnosti i kretanja vezanih za rješavanje jugoslovenskog pitanja, bio stav italijanske vlade, jer je od njega bio ovisan i odnos saveznika prema ovom problemu.

Početak decembra 1917. godine dolazi u Londonu do prvog službenog kontakta između dr Ante Trumbića, predsjednika Jugoslovenskog odbora, i predstavnika italijanske vojne komisije koju je predvodio general Armando Molo.

Dne 26. januara 1918. godine sastaje se s dr Trumbićem, isto tako u Londonu, i predsjednik Italijanske vlade Vittorio Orlando, koji je tada boravio u službenoj posjeti Engleskoj.³⁷⁾

U februaru mjesecu 1918. godine došlo je do snažne akcije dijela italijanske javnosti u pitanju promjene kursa dotadašnje njene krute politike u pogledu sporazumijevanja i potpomaganja borbe potlačenih naroda Austro-Ugarske, a za njihovo oslobođenje. Rezultat ove akcije je bio izbor Izvršnog akcionog odbora za sporazumijevanje s potlačenim narodima Austro-Ugarske i njegova inicijativa da se u Rimu organizuje kongres potlačenih naroda Austro-Ugarske.

U sastav ovog Izvršnog akcionog odbora ušle su poznate ličnosti italijanskog javnog i kulturnog života kao što su: Colajanni, Cappa, Agnelli, De Viti de Marco, Giretti, Ciriani, di Ernesta Rattisti, Guglielmo Ferrero, Luigi Einnaudi, Ugo Vjetti, Gaetano Salvemini, Romolo Murri, Andrea Torri, Giuseppe Maccaggi, Germano Mondinini, Angelo Sraffa, Giuseppe Prezzoliti,

35) István Burián: »Drei Jahre aus meiner Amtsführung im Kriege«; Berlin 1923.

36) Magyar országos levéltár. (Mađarski državni arhiv) u Budimpešti. Buriánove bilješke za »Dnevnik iz svjetskog rata«. Sinodski fond Ref. crkve. Buriánova akta 26:86 i 27:87.

37) Magyar országos levéltár. (Mađarski državni arhiv) u Budimpešti. M. E. 1918-XII-720-3215 RES./918, Bern 22. III 1918. godine — kao i prethodni izvještaji od 22. 2. 1918. br. 158, odnosno od 26. 1. 1918. br. 157.

Sva tri dokumenta su izvještaji austrougarske obavještajne službe o organizovanju i diplomatskoj aktivnosti jugoslavenskog pokreta. Svi ovi izvještaji potiču iz Berna, a potpisivani su pseudonimom »CHUM«, što je, u stvari, bio naziv glavne centralne austrougarske obavještajne službe sa sjedištem u Bernu.

Giuseppe Riccehieri, Carlo Maranelli, Felice Momigliano, Pietro Silva, Luigi Granello, Arcangelo Chisleri, Umberto Zanotti, Bianco, Alberto Geisser, P. Bonfante, Enzo Caribaldi, A. Lanzillo, Polverelli i drugi.³⁸⁾

U tom smislu je sa Jugoslovenskim odborom u Londonu razgovarao Andrea Torre. Torreu nije bilo lako izaći na kraj s Trumbićem, koji je zahtijevao da se Italija odrekne tajnog Londonskog ugovora. Torre za to nije imao vladina ovlaštenja, kao ni pravo da izađe u susret zahtjevu da se kongres potlačenih narodnosti Austrougarske održi u Londonu a ne u Rimu kao što je to predlagao Torre.³⁹⁾ No, posredovanjem uglednih ličnosti iz engleskog javnog života, kao što su bili Seton — Watson, Stid, Arthur Evans i drugi, Trumbić se složio s prijedlozima Torrea, te je 7. marta postignut sporazum u kome se kaže da predstavnici jugoslovenskog i italijanskog naroda priznaju da je ujedinjenje i nezavisnost jugoslovenskih naroda od životnog interesa za Italiju, kao što je i ujedinjenje italijanskog naroda od životnog interesa za Jugoslovene. Što se tiče granica, sporazumjeli su se da će se one riješiti na mirovnoj konferenciji na osnovu načela narodnosti i prava samoopredjeljenja.⁴⁰⁾

Tako su stvoreni uslovi da se u Rimu od 8. do 10. aprila 1918. godine održi Kongres potlačenih naroda Austro-Ugarske, koji je ujedno bio i najveća manifestaciona podrška rušenju Austro-Ugarske i borbi njenih naroda za slobodu i nezavisnost. Na Kongresu su usvojene odluke i načela prava naroda samoopredjeljenja.⁴¹⁾

Poslije održanog Rimskog kongresa, došlo je do akcije da savezničke vlade priznaju odluku Kongresa i da objave deklaracije u prilog oslobođenja i nezavisnosti potlačenih naroda Austro-Ugarske. Ovome se, kao i u svim ranijim slučajevima, energično suprotstavila Italijanska vlada, a prije svega ministar spoljnih poslova Sidney Sonino. No, jedan drugi događaj — međusaveznička konferencija, koja je svoje zasjedanje održavala u Versaju 1. juna 1918. godine, pokrenula je pitanje priznavanja odluka Rimskog kongresa.

S obzirom na to da Italijanska vlada i ovog puta u pogledu jugoslovenskog pitanja nije promijenila svoje stanovište, pronađen je i usvojen modus da svaka pojedina vlada može u pitanju potlačenih naroda u Austro-Ugarskoj zauzeti slobodan i u odnosu na druge vlade vlastiti stav. Rezultat ove odluke je bio da je Francuska vlada već 29. juna priznala Čehoslovački nacionalni savjet kao vladu Čehoslovačke, nakon čega je slično priznanje izvršila i Britanska vlada. Vlada SAD, koja nije vodila računa o stavu Italijanske vlade, objavila je 28. juna 1918. godine »da sve grane slavenske rase treba da budu potpuno oslobođene od njemačke i austrijske vlasti«.⁴²⁾

Dr Trumbić, odnosno Jugoslovenski odbor, preduzeo je sve potrebne korake kod Francuske i Engleske vlade da i Slovenci, Hrvati i Srbi, koji su bili u sastavu Austro-Ugarske, dobiju isto priznanje koje su dobili Poljaci,

38) Ibidem.

39) Ibidem.

40) Ibidem.

41) Dr Dragoslav Janković — dr Bogdan Krizman: *Grada o stvaranju jugoslovenske države 1. januara do 20. decembra 1918. godine*, Institut društvenih nauka (Odjeljenje za istorijske nauke), Beograd 1964. godine, str. 172—173.

42) Ibidem, str. 164.

Česi i Slovaci. No, Pašičevo mišljenje je bilo da Slovence, Hrvate i Srbe iz Austro-Ugarske treba da zastupa Srpska vlada, a ne Jugoslovenski odbor, što je otežalo rješavanje i onako komplikovanog jugoslovenskog problema.

Poslije priznavanja Čehoslovačke od strane vlada SAD, Francuske i Engleske, kao savezničkih naroda, u italijanskom javnom mnjenju je preduzeta akcija da Sonino da ostavku, jer je on očigledno za sve ovo vrijeme bio ona zapreka koja ne samo jugoslovenskim narodima, nego i ostalim potlačenim nacijama u Austro-Ugarskoj, nije htio priznati pravo samoopredjeljenja.⁴³⁾

Sonino je shvatio situaciju u kojoj se i sam našao, te je popustio i promijenio svoja ranija stanovišta, što je omogućilo Italijanskoj vladi da 8. avgusta obavijesti javnost i uputi note savezničkim državama u kojima je izrazila svoje slaganje da pokret Južnih Slavena za slobodom i nezavisnošću odgovara savezničkim ciljevima.⁴⁴⁾ Tako se i završila ova duga i nezavisna borba, kojoj je, što se tiče jugoslovenskog pitanja, Italijanska vlada zadavala ponajviše brige.

Za sve ovo vrijeme i u jugoslovenskim zemljama koje su bile pod Austro-Ugarskom došlo je do izraženije aktivnosti i pojačanog gibanja u pravcu bolje organizovanosti i međusobne povezanosti političkih snaga usmjerene ka osnovnom cilju — njihovom oslobođenju od Austro-Ugarske i ujedinjenju u samostalnoj i nezavisnoj novoj jugoslovenskoj državnoj zajednici.

Značajna akcija jugoslovenskog pokreta otpora u navedenom smislu — svakako je bio sastanak predstavnika Hrvatske i Slavonije, Bosne i Hercegovine i Dalmacije, Slovenije, Istre i Međimurja u Zagrebu dne 2. i 3. marta 1918. na kome je usvojena rezolucija hrvatskih, srpskih i slovenačkih političara u kojoj se kaže da su svi učesnici nakon dvodnevne rasprave o opštem političkom i narodnom položaju jednodušni u zaključku da je nužna i neophodna koncentracija svih stranaka i grupa koje stojeći na stanovištu narodnog jedinstva usvajaju načelo narodnog samoopredjeljenja, traže svoju narodnu, nezavisnu i na demokratskim temeljima uređenu državu Slovenaca, Hrvata i Srba.⁴⁵⁾

Iz pisanja političkog časopisa »Srbija« od 16. marta 1918. godine (koji je izlazio u Ženevi)⁴⁶⁾ kao i bečkog dnevnika »Neue freie Presse« od 6. marta iste godine, saznajemo i neke detalje o spomenutom zasjedanju.

Jugoslaveni u Austro-Ugarskoj, kaže se u uvodnom članku »Srbije«, grozničavo se spremaju za konačnu bitku. U tu svrhu obrazovan je u Zagrebu

43) Magyar országos levéltár (Mađarski državni arhiv) u Budimpešti. M. E. 1918. — XII 720-3215/918. Izvještaj austrougarske obavještajne službe o organizovanju i diplomatskoj aktivnosti jugoslovenskog pokreta.

44) Ibidem.

45) F. Šišić: Već citirano djelo — dokumenti, str. 125. i 126.

46) Nedeljni politički list »LA SERBIE«, (»Srbija«) Ženeva br. 11, godina III od 16. marta 1918. godine. Brojevi spomenutog nedeljnog političkog lista nalaze se u već citiranoj ostavštini Istvana Buriana u Mađarskom državnom arhivu u Budimpešti u Sinodskom fondu Ref. crkve — Buriánova akta 29:80.

»Nacionalni savjet«⁴⁷⁾ od 24 člana iz svih jugoslovenskih zemalja, čija je osnovna zadaća opšte usmjeravanje jugoslovenske politike. Naime, kako se to već kaže u spomenutom napisu, aktivnost jugoslovenskih demokratskih snaga za stvaranje vlastite slobodne, suverene i nezavisne države u jedinstvenoj akciji dolazila je do izražaja mjestimično i nedovoljno povezana. Od sada će »Nacionalni savjet« — kao jedinstveno organizovano i opunomoćeno narodno tijelo — boreći se za krajnji cilj: potpunu slobodu i nezavisnost svih Srba, Hrvata i Slovenaca, usmjeravati i povezivati cjelokupnu političku aktivnost, metode i taktiku ovih snaga, usmjerene ka osnovnom cilju. To je, dakle, zadatak i punomoć »Nacionalnog savjeta« u cilju oslobođenja i ujedinjenja koje su mu povjerile sve stranke koje su uzele učešća na Zagrebačkoj konferenciji, a koje su predstavljale sve jugoslovenske zemlje. To su bili: poslanici Bečkog parlamenta kao zastupnici Dalmacije, Istre i Slovenije; članovi Bosanskohercegovačkog sabora, poslanici Hrvatskog sabora za Hrvatsku i Slavoniju, a predstavnici političkih stranaka iz južne Mađarske zastupali su ostale jugoslovenske zemlje koje su se nalazile u sastavu Habsburške Monarhije.⁴⁸⁾

Sastanku nisu prisustvovali predstavnici Srpsko-hrvatske koalicije ni Frankove političke stranke.

Po nalogu Budimpešte Zagrebačku konferenciju prvog dana rada, tj. 2. marta, rastjerala je policija. Doduše, hrvatski ban i Hrvatsko-srpska koalicija pravdali su se da je tu akciju policija preuzela bez njihovog znanja. Međutim, protiv ove policijske mjere u Zagrebu je došlo do velikih i oštrih demonstracija pa, kako se to u napisu kaže »bojeći se da ovom prilikom ne dođe i do izliva narodnog gnjeva, vlada u Budimpešti je dozvolila da konferencija nastavi sa radom«.⁴⁹⁾

Usvojeni kominike (deklaraciju) Vlada je dozvolila da objavi jedino bečki list »Neue freie Presse« (razumije se cenzurisan), dok je drugoj štampi u Monarhiji bilo zabranjeno da objavljuju dokumenta s ovog savjetovanja. Evo u kakvom je obliku »Neue freie Presse« objavio kominike:

»Poslije diskusije na sastanku jugoslavenskih stranaka održane u Zagrebu od 2. do 4. marta, o opštem političkom i nacionalnom stanju, svi prisutni konstatuju da su istog shvatanja u pogledu potrebe centralizovanja svih stranaka i grupa, da polazeći od gledišta nacionalnog jedinstva i na osnovu samoupravnih prava naroda traže na demokratskim principima državu Slovenaca, Hrvata i Srba«.⁵⁰⁾

Poslije ove vijesti, »Neue freie Presse« i druge novine u Monarhiji počeli su s komentarima šta, u stvari, treba da znači sporazum o koncentraciji jugoslovenskih stranaka. Tako je, na primjer, bečki »Reichpost« u broju

47) U arhivskim dokumentima, kao i u štampi i časopisima toga vremena kao što su »La Serbie«, »Neue freie Presse«, »Reichpost«, »Az Ujsag« i drugim predstavnicima jugoslavenskog pokreta u jugoslovenskim zemljama koje su bile pod Austro-Ugarskom nazivaju se: »Jugoslavenski nacionalni savjet«, »Jugoslavenski komitet u Monarhiji«, »Jugoslavenski odbor«, »Jugoslavenski pokret« ili prosto Jugosloveni. Nazivj u ovome tekstu su preuzeti u izvornom obliku iz citiranih dokumenata, a odnose se na »Narodno vijeće«.

48) Nedeljni politički list »La Serbie« (»Srbija«), br. 11, godina III, Zeneva 16. marta 1918.

49) Ibidem.

50) »Neue freie presse«, br. 204. Beč 6. marta 1918. godine.

od 6. marta 1918. godine centralizaciju jugoslovenskih snaga u Nacionalni savjet označio kao izuzetno značajnu činjenicu ne samo u pogledu čvrste odlučnosti Jugoslovena da žive slobodno i nezavisno nego još više ističući zabrinutost i ukazujući na kritično loše unutrašnje političko stanje dvojne Monarhije koje može dovesti do najgorih posljedica.⁵¹⁾

Svim listovima i komentarima pala je u oči činjenica da se u izdatom kominikeu ne spominje ni »okvir Monarhije«, a niti habsburška dinastija, iz čega je izveden zaključak da je prvi put manifestovana i javnosti data do znanja želja jugoslovenskih naroda za konstituisanjem slobodne i nezavisne države Slovenaca, Hrvata i Srba.

Tako, na primjer, već spomenuti »Reichpost« od 6. marta 1918. godine tvrdi da se u kominikeu ne sakriva želja da se nova jugoslovenska država formira izvan okvira Habsburške Monarhije, te je stoga i nestrpljiv postavljajući zahtjev da se novoformirani »Nacionalni savjet« odmah izjasni o tom, kako se to kaže, suštinskom životnom pitanju za Monarhiju.

Interesantno je da isti list insistira na izjašnjavanju, kako doslovce kaže: »otvorenih protivurječnosti«⁵²⁾ između dr Korošca i biskupa Jegliča. Nemoguće je, nastavlja dalje list, ostati u ovakvom lažnom stanju. Od dvije jugoslovenske izjave (misli se na izjavu biskupa Jegliča za koju se kaže da je lojalna) i zagrebačkog kominikea, koji je potpisao Anton Korošec, a za koji se tvrdi da je neodređen i dvosmislen, list traži da se dâ objašnjenje koje od ove dvije izjave treba smatrati vjerodostojnom. Po tvrdnji lista nemoguće je tolerisati da neka visoka ličnost katoličkog klera, s time se mislilo na (biskupa Jagliča), ostane u zajednici s jednom strujom kao što je Koroščeva, koja podstrekava nepovjerenje, i u život katoličkog, slovenačkog i hrvatskog naroda unosi neprijateljsku politiku. Dakle, pošto se insistira na diferenciranju stavova i u redovima samog katoličkog klera, to je očito bio pokušaj da se dobije izjava predstavnika visokog klera o lojalnosti Monarhiji čime bi se putem vjerske organizacije utjecalo na suspendovanje svih protivničkih ideja.

Usvajajući jedinstvenu političku platformu, jugoslovenski pokret je od sada i de jure mogao jedinstveno i legitimno djelovati u ime svih jugoslovenskih naroda koji su se nalazili u sastavu Austro-Ugarske. Nije manje značajan korak koji je on preduzeo u povezivanju i sinhronizaciji akcija s Jugoslovenskim odborom u Londonu. Ovaj, pak, svoju djelatnost opet sinhronizuje s jedne strane sa Srpskom vladom, a sa druge s vladama država Antante i SAD, prvenstveno u pravcu internacionalizacije jugoslovenskog pitanja, što je u ovome periodu bilo od izuzetne važnosti. Potreba objedinjavanja svih demokratskih snaga u zemlji i inostranstvu na osnovi prihvatanja principa samoopredjeljenja naroda, bila je tim veća što su položaj i budućnost jugoslovenskih naroda poslije završetka rata općenito bili nejasno i neprecizno formulisani, što je osobito vidljivo u Vilsonovoj poruci Kongresu 8. januara 1918. godine.

Bilo je, dakle, potrebno da se čuje odlučna riječ samih naroda koji su bili u sklopu Austro-Ugarske u njihovoj riješenosti da se oslobode tuđeg tutorstva. Osnovno načelo narodnog samoopredjeljenja usmjeravano je ka

51) »Reichspost«, br. 207, Beč, 6. marta 1918. godine.

52) Ibidem.

zajednici u kojoj se živjelo kao i drugi narodi svijeta. Zbog toga je bila i osnovna zadaća predstavnika jugoslovenskih naroda u postojećim državnim strukturama Monarhije da se Vladi uskrati pravo zastupanja jugoslovenskih naroda u bilo kojem obliku. O tome je trebalo obavijestiti svjetsku javnost, a prije svega Italijansku vladu da bi priznala pravo samoopredjeljenja i jugoslovenskim narodima.

Razumljivo je da je Austro-Ugarska vlada shvatila značaj ovakvog zajedničkog djelovanja svih jugoslovenskih faktora. U kontekstu širih svjetskih zbivanja ona nije ostala skrštenih ruku nego je preduzela potrebne mjere kako bi se i sama obavijestila o aktivnosti jugoslovenskog pokreta. U tom pravcu je izdato naređenje Glavnom štabu austrougarske armije, odnosno obavještajnoj službi da u prioritetne zadatke uvrsti praćenje organizovanja i djelovanja jugoslovenskog pokreta u zemlji i u inostranstvu. Štaviše, u ovom poslu su zajednički radile austrougarska i njemačka obavještajna služba. Plod takve sinhronizovane akcije je i veoma opširan i detaljan izvještaj o organizovanju jugoslovenskog pokreta u SAD.⁵³⁾ Sadržaju i metodama djelovanja jugoslovenskog pokreta u SAD u ovom izvještaju je poklonjena posebna pažnja. Pored ostalog, u njemu se navode i imena aktivista jugoslovenskog pokreta na čelu s profesorom Pupinom, (preko 2.000 ličnosti), zatim redakcije novina, časopisa kao i drugih ustanova i institucija koje su se bavile jugoslovenskom propagandom.

Zajednički naponi ovih dviju službi ispoljili su se u iscrpnim izvještajima o organizovanju jugoslovenskog pokreta i njegove aktivnosti u Engleskoj, Francuskoj i Švicarskoj.⁵⁴⁾ Posebna pažnja, razumije se, bila je posvećena radu jugoslovenskog pokreta u zemlji. Jedan takav izvještaj dostavio je Generalštab austrougarske armije svim nadležnim institucijama Monarhije.⁵⁵⁾ Potrebno je zato da ukratko sažmemo najznačajnije podatke koji su u toj akciji mogli biti prikupljeni.

U početku izvještaja tvrdi se s potpunom sigurnošću da su u svim jugoslovenskim zemljama (Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji, Sloveniji i Bosni i Hercegovini), već izabrani odbori čiji je zadatak da pripreme narod za novu državu — Jugoslaviju. Ovi odbori se vrlo intenzivno bave raznovrsnom propagandom: sa svojim članovima oni održavaju sastanke u različitim mjestima, obavještavaju članove o trenutnoj političkoj i privrednoj situaciji u zemlji, o preduzimanju potrebnih mjera i slično. Pored navedenog ovi od-

53) L. Đaković: »Tajne starih arhiva«. Almanah Matice iseljenika Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1974, str. 84—92.

54) Magyar országos levéltár (Mađarski državni arhiv) u Budimpešti. M. E. 1918. — XII RES. 6999. Bern 9. avgusa 1918. Izvještaj austrougarske obavještajne službe o organizovanju i aktivnosti jugoslovenskog pokreta u Engleskoj, Francuskoj i Švicarskoj.

55) Magyar országos levéltár (Mađarski državni arhiv) u Budimpešti. M. E. 1918. — XII RES. 89—98 od 2. 10. 1918. Izvještaj Glavnog štaba austrougarske armije o: »organizovanju i djelatnosti Jugoslovena« — dostavljen predsjedniku vlade Sándoru Wekerleu. Izvještaj je s obzirom na njegovu važnost, istovremeno dostavljen i: predsjedniku Austrijske vlade, ministrima unutrašnjih poslova Austrije i Mađarske — zajedničkim ministrima odbrane, spoljnih poslova i finansija, a zatim štabovima korpusa: budimpeštanskom, zagrebačkom, temišvarskom i sarajevskom, kao i odgovarajućim odjeljenjima glavnog štaba armije, komandi ratne flote i carevoj vojnoj kancelariji.

bori ubiru članarinu. Imućniji plaćaju 1 krunu, a siromašniji 50 helera mjesečno.

Dne 10. aprila 1918. godine, prema navodima spomenutog izvještaja, u Sušaku je održano posebno tajno zasjedanje »Centralnog Jugoslavenskog komiteta«, na kome se uglavnom raspravljalo o situaciji poslije Wilsonove poruke Kongresu, kao i mjerama koje je u vezi s novostvorenom situacijom trebalo preduzeti, a u duhu Zagrebačke deklaracije. Diskutovalo se, kako se to u izvještaju tvrdi, i o budućoj jugoslovenskoj revoluciji, ali definitivni zaključak o njoj nije donesen. Međutim, na Sušaku je doneseno nekoliko drugih veoma važnih odluka. Tako je zaključeno da se uspostavi kontakt između jugoslovenskog pokreta u zemlji i Jugoslovenskog odbora u Londonu. Ova odluka je, prema tvrdnjama u izvještaju, već počela da se realizuje. Tako se kao potpuno provjerena činjenica navodi da već sada poštansku službu između Jugoslovenskog komiteta u Monarhiji i dr Ante Trumbića, tj. Jugoslavenskog odbora u Londonu, obavljaju podmornice koje u tu svrhu dolaze svaki put na drugo tačno označeno mjesto na Jadranu. Nadalje se, kao već provjerena činjenica, navodi da se prispjela pošta od strane »Jugoslovenskog komiteta« u Monarhiji na dr Trumbića odnosi na najrazličitija pitanja i traženje uputstava o akcijama i mjerama koje se u zemlji preduzimaju na rješavanju jugoslovenskog problema. Uputstva koja ovom poštom dolaze u »Jugoslovenski komitet« u Monarhiji od strane dr Ante Trumbića, tj. Jugoslavenskog odbora iz Londona pretpostavlja se u izvještaju da su u izvjesnoj saglasnosti s namjerama i politikom država Antante i Vlade SAD.

Kao razlog za ovakvu sumnju, navodi se u uputstvu »Jugoslovenskom komitetu« u Monarhiji — da Jugoslovenski klub u Beču zajedno sa češkim i poljskim predstavnicima eventualne zahtjeve austrijskih političkih partija za ujedinjenjem sa Njemačkom smjesta proglasi veleizdajom, i da čine sve što mogu na planu odvratanja Austro-Ugarske od saveza s Njemačkom, tj. da čine pokušaje da se on što više oslabi, ako ne i potpuno prekine.

Izvještačima je posebno palo u oči uputstvo jugoslovenskoj opoziciji u Monarhiji da se uskrati svako povjerenje Austrougarskoj vladi da ona ubuduće u bilo čemu može zastupati interese jugoslovenskih naroda.

Spomenimo ovdje i još neke pretpostavke austrougarske obavještajne službe vezane za sastanak u Sušaku. Tako se dalje navodi da je dogovoreno da se eventualni carev proglas ili manifest o rješavanju nacionalnog pitanja potlačenih nacija u Monarhiji potpuno odbaci. Zatim se u izvještaju navodi da je s političkim predstavnicima Bosne i Hercegovine, u pogledu međusobnog saobraćaja primanja i odašiljanja obavještenja, uspostavljena posebna kurirska služba, organizovana na strogo konspirativnom principu. Isto tako, iznosi se, da su se različite političke struje u jugoslovenskom pokretu složile u pogledu krajnjeg cilja, tj. stvaranja samostalne, suverene i nezavisne jugoslovenske države. Ovome je prema navodima (pretpostavkama) spomenutog izvještaja doprinijela činjenica što je na Zasjedanju u Sušaku navodno postignuta saglasnost da buduća forma nove jugoslovenske države bude republika, s tim da bi predsjednik bio biran po utvrđenom redu, prvo iz redova Slovenaca, zatim Hrvata, pa Srba. U izvještaju se dalje pretpostavlja da bi u tom slučaju porodice Karađorđevića i Njegoša dale svoje ostavke.

Na Zasjedanju u Sušaku usvojeno je i nekoliko konkretnih odluka. Tako je donesena odluka o formiranju nacionalne policije (garde). Njen zadatak bi bio da zaštiti narod od svih onih elemenata koji bi mu mogli škoditi. U datoj situaciji bilo bi potrebno zaštititi narod od nasilja, dakle, očuvati javni red i mir, te obezbijediti privatnu i državnu imovinu od pljačke. Nadalje, ove policijske snage bi prihvatile i eventualno pobunjene vojne jedinice, pa i pojedince da bi bili stavljeni pod kontrolu vlasti⁵⁶). Njihov rad i aktivnost trajao bi sve do uspostave novog državnog poretka.

Druga usvojena odluka je da u datoj situaciji od strane »Jugoslovenskog komiteta« javnosti uputi proglas o stvaranju nove jugoslovenske države,⁵⁷) u kome bi se stanovništvo upozorilo na red i mir, a obećala bi mu se i raspodjela velikih zemljoposjeda, kao i reformisanje crkvenih dobara, te oduzimanje dobiti od ratnih špekulanata i zelenaša.

Na Sušaku je bilo govora i o teritoriji nove države. Postignuta je saglasnost da se u trenutnoj situaciji ističu samo osnovni principi, kao što su: »Cjelokupna neprekinuta etnografsko-politička i geografska cjelina, gdje žive Srbi, Hrvati i Slovenci, bez obzira na postojeće pokrajinske ili državne granice«⁵⁸) i slično. Pa ipak, na sastanku je na osnovu insistiranja i preporuke, koja je dobivena od dr Trumbića, odlučeno da se već sada izjavi da će se Trst s još nekim primorskim krajevima na osnovu narodnog samoopredjeljenja poslije rata odlučiti kome će definitivno pripasti.

Prema navodima istog izvještaja, za novu jugoslovensku državu već je predložena i nova himna, kao i državna zastava. Ona treba da bude plava, bijela i crvena, trobojnica što treba da znači da niko nije prvi, svaka nacija je samostalna i svi zajedno čine jednu cjelinu. Nadalje se tvrdi da Jugosloveni već sada imaju dvije milijarde zlatnika u vrijednosti od po dvadeset franka. Ovaj novac bi trebalo nazvati »sokol«. Na jednoj strani zlatnika bio bi soko, a na drugoj početna slova SHS.

Na kraju izvještaja se ističe informacija da sile Antante i SAD predviđaju iskrcavanje (invaziju) na 13 bliže određenih mjesta u Dalmaciji i Hercegovini. Njihove jedinice bi potpomogli jugoslovenski dobrovoljci, pa ubrzo primorali Austro-Ugarsku da napusti ovu teritoriju.

Tvrđnje, pretpostavke i saznanja, o kojima govori spomenuti strogo povjerljivi izvještaj počele su se uskoro u određenom vidu obistinjavati. Tako već koncem aprila dr Anton Korošec će dati svoju prvu izjavu za štampu, a koju će kasnije i javno iznijeti u Parlamentu »da se jugoslovenskom pitanju niukom slučaju ne može oduzeti međunarodni karakter«.⁵⁹) Time je

56) Prema navodima dr Ferde Čulinovića, iznesenim na Naučnom skupu održanom 1958. godine povodom 50-godišnjice raspada Austro-Ugarske i stvaranja jugoslovenske države, (u već citiranom djelu Naučni skup, str. 20—21) sredinom 1918. godine po sudu dobrih poznavalaca prilika u austrougarskoj vojsci (kao na primjer Edmunda Glaise-Horstenau i drugih) u tzv. zelenom kadru je bilo oko 200.000 bjegunaca vojnika iz svih naših krajeva, koji su mjestimično raspolagali čak i artiljerijom.

57) Magyar országos levéltár (Mađarski državni arhiv) u Budimpešti. M. E. 1918. — XII RES. 89—98 od 2. 10. 1918. Izvještaj Glavnog štaba austrougarske armije o: organizovanju i djelatnosti Jugoslovena dostavljen predsjedniku mađarske vlade Sándoru Wekerlu.

58) Ibidem.

59) Pestí Napló (Peštanski dnevnik) br. 223, Budimpešta, 24. 9. 1918.

započela javna akcija na koju su se austrougarske vlasti već bile pripremile. Reakcija na ovakvu aktivnost Jugoslovenskog kluba i jugoslovenskog pokreta bila je izuzetno oštra. Tako će se, na primjer, u Mađarskom parlamentu zamjeriti ne samo Mađarskoj nego i Austrijskoj vladi što nisu ništa preduzimale, »kada se već sasvim pouzdano zna sve o sadašnjim i budućim jugoslovenskim vođama, pa čak i njihovim telefonskim brojevima.«⁶⁰⁾ Sarkotić je otvoreno izjavio Tiszi da bi on, kada bi bio pitan, bosanskohercegovački, jugoslovenski i sve ostale komitete »strpao iza brave.«⁶¹⁾

O prvim koracima udruženih političkih stranaka i njihovoj aktivnosti u pogledu realizacije odluka jugoslovenskog programa »Nacionalnog savjeta« usvojenih u martu i aprilu u Zagrebu, odnosno u Sušaku, nešto više saznajemo i iz izvještaja mađarskog predsjednika Vlade Sandora Wekerlea, podnesenog na sjednici Vlade dne, 13. jula 1918. godine o uticaju jugoslovenskog pokreta u Rijeci,⁶²⁾ Hrvatskom primorju, te u Međumurju, kao i mjerama koje u vezi s tim treba preduzeti.⁶³⁾

Na osnovu do tada prispjelih izvještaja Direkcije kraljevske mađarske policije iz Rijeke, kaže se u uvodnom dijelu Wekerleovog izvještaja, kao i na osnovu izvještaja Kraljevskog državnog tužilaštva, može se izvan svake sumnje zaključiti da je na spomenutom području od vremena koncentracije političkih stranaka u pogledu jugoslovenskog pitanja došlo do zapaženih političkih aktivnosti. Wekerlea posebno zabrinjava činjenica što su se, kako on to kaže, u jugoslovenskom kolu sada našli i državni službenici, navodeći imena onih koji su zaposleni kod Mađarsko-hrvatskog dioničkog društva i

60) Magyar országos levéltár (Mađarski državni arhiv) u Budimpešti. Posl. dnevnik 1910—1915. XXXIX-354-7-1. Govor Landauer Bele na sjednici Mađarskog parlamenta 18. juna 1918. godine o krahu bosanskohercegovačke i uopšte jugoslovenske politike vodećih krugova Monarhije.

61) Magyar országos levéltár (Mađarski državni arhiv) u Budimpešti. Odlomci iz dnevnika Stjepana Sarkotića Sinodski arhiv Ref. crkve — Tisza akta 21:43/28.

62) »Prema čl. 66. Hrvatsko-ugarske nagodbe (Zak. čl. 1. iz 1868) Rijeka je proglašena za »posebno tijelo pridruženo ugarskoj kruni« (»separatum sacrae regni coronae adnexum corpus«). (Do toga vremena) do 1868. Rijeka je de lege lata spadala u okvir Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, iako je imala posebno svoje autonomno uređenje. Od spomenute nagodbe Rijeka je izdvojena iz državnopravnog okvira Hrvatske, te iako nije otada potpala pod nominalni suverenitet Ugarske, ona je via facti bila pod kontrolom mađarskih državnih vrhova (napose posredstvom riječkog guvernera). To je stanje normirano spomenutom nagodbom (1868) kao privremeno, ali nikada kasnije nije s Ugarskom pravno konačno taj odnos uređen. Mađarskoj vladi nije ni trebalo takvog definitivnog akta (koji je s razvitkom političkih prilika postojao sve bezizgledniji). Velikomadžarskim vrhovima više je odgovaralo (njima povoljno) faktično stanje, jer su oni zapravo upravljali Rijekom — sve do 29. oktobra 1918, kada je Sabor Hrvatske otcijepivši Hrvatsku od Austro-ugarske opozvao Hrvatsko-ugarsku nagodbu i grad Rijeku s lukom opet vratio (reinkorporirao) Hrvatskoj«.

F. Čulinović: citirano djelo, Naučni skup, str. 21.

63) Magyar országos levéltár (Mađarski državni arhiv) u Budimpešti. M. E. K-40-1918-XVI-XX-RES. 3644 od 13. jula 1918. Izvještaj Sándora Wekerlea, predsjednika Mađarske vlade o: »Aktivnosti i uticaju jugoslovenskog pokreta u Rijeci, Hrvatskom primorju i Međumurju«, kao i projekat prijedloga mjera koje smatra da je neophodno potrebno preduzeti protiv jugoslovenskog pokreta podnesen na sjednici Vlade 13. jula 1918. godine.

Mađarske plovidbe u Rijeci, a još više da su uz ovu struju pristali gotovo svi riječki franjevci i kapucini. S obzirom na to da je katolički kler i u Međumurju, kao i u Hrvatskom primorju, počeo da prilazi jugoslovenskom pokretu — Wekerle kao hitnu prvu mjeru predlaže da se ovo crkveno područje izuzme ispod senjske biskupske jurisdikcije i stavi pod upravu mađarskih biskupa.

Druga mjera, koju Wekerle predlaže, bila je da se sve krivične prijave i mjere koje se odnose na jugoslovensko pitanje kao i cenzura štampe, izuzmu iz nadležnosti Državnog tužilaštva u Rijeci i stave pod nadležnost Budimpeštanskog tužilaštva. Nadalje je preporučio da se vojni garnizoni na ovom području pojačaju mađarskim jedinicama, a da se jedinice, sastavljene od drugih nacionalnosti, razmjestite po garnizonima izvan ovog područja. Wekerle je zatražio da se pojača saradnja s austrijskom administracijom u akciji na suzbijanju jugoslovenske aktivnosti. Naime, zbog veće strogosti, kako to Wekerle smatra, na mađarskom upravnom području, zborovi i dogovori jugoslovenskog pokreta održavaju se izvan njega, na austrijskoj strani. Kao primjer navodi se da je 7. aprila 1918. godine riječki Jugoslovenski odbor organizovao veliki narodni zbor u Zametu, na kome je prisustvovalo 600 članova jugoslovenskog pokreta iz Rijeke. Na zboru je govorio prof. Vjekoslav Špinčić koji je za ovu priliku doputovao iz Beča. On je svoj govor, kako se to kaže, počeo riječima da je doputovao iz Beča u Zamet da bi prisutne pozdravio u ime Jugoslavije. On je u nastavku govora naglasio da je cilj jugoslovenskog pokreta stvaranje suverene, nezavisne i slobodne jugoslovenske države. Špinčić je istakao da su svi Jugoslaveni braća, a svjetski rat je pokazao kako se jugoslovenski narodi znaju boriti za svoju slobodu. Na zboru je usvojena rezolucija stanovnika Sušaka i Rijeke u kojoj se jednodušno daje podrška jugoslovenskom programu, a svi prisutni potvrdili su još jednom da se od sada smatraju članovima jugoslovenskog pokreta, opunomoćujući Špinčića da te njihove odluke saopštiti na nadležnom mjestu. Na zboru je Augustin Juretić pozdravio prisutne u ime riječke i sušačke omladine, izražavajući svaku pomoć i podršku omladine jugoslovenskom pokretu.

Wekerle u svom izvještaju naročitu pažnju poklanja štampi. Za primjer su mu poslužile »Primorske novine«, koje su izlazile u Rijeci, a koje su u broju 86 iz 1918. godine, pored napisa »Sad ili nikad«, kako se to tvrdi, stalno donosile napise »nacionalnog potpaljivanja skoro revolucionarnog karaktera«.⁶⁴⁾

U izvještaju se nadalje konstatuje da je jugoslovenski pokret usvojio program za koji se uporno bori, a kome je osnovni princip, kako se u izvještaju doslovce kaže, »da svakoj naciji kojoj se ne dozvoljava slobodno raspolaganje samoupravnim pravom, ništa drugo ne preostaje nego spremnost da ga ostvari oružanom borbom«.⁶⁵⁾

Zbog toga što ove principe jugoslovenskog programa zastupa i gotovo sva štampa u jugoslovenskim zemljama, posebno »Primorske novine«, koje

64) Ibidem.

65) Ibidem.

su, prema izvještaju, »stalna literatura najrazličitijih slojeva Rijeke«, a koje izlaze u velikom tiražu, vlasti su morale zaplijeniti brojeve od 17. i 18. aprila, te 10. i 11. maja 1918. godine. Zbog takve djelatnosti štampe Wekerle je predložio vladi da na osnovu devetnaestog paragrafa, 13. člana Zakona iz 1912. godine zabrani izlaženje lista »Primorske novine«. On doslovce kaže: »Zbog poziva koji se odnosi na ostvarenje ujedinjenja svih jugoslovenskih naroda — po potrebi putem revolucije, što može uzrokovati uzbuđenja velikih razmjera, čak šta više i nemire, što ne bi pokvarilo samu harmoniju stanovništva koja je potrebna u interesu ratnog stanja među nacionalistima, nego može kočiti i ratobornost vojnika južnoslovenskih nacionalnosti i dio armije vezivati za ovo područje u cilju održavanja reda.«⁶⁶⁾

Iz ovog citata jasno se vidi kako je Mađarska vlada kvalifikovala aktivnosti »Nacionalnog savjeta« i kakav im je značaj pridavala. Zbog toga se u izvještaju, podnesenom na sjednici Vlade, uglavnom i govori o mjerama koje treba preduzeti na njegovom suzbijanju.

U izvještaju je nepovoljno ocijenjeno političko raspoloženje i u Međumurju, pa su predložene mjere za suzbijanje jugoslovenske propagande, slične onima u riječkom i hrvatsko-primorskom kraju.

Jugoslovenski pokret ipak nije iznenađen oštrinom reakcije na koju je naišao kod austrougarskih političkih faktora. On već nije mogao biti spriječen u svojoj aktivnosti, njegove akcije, štaviše, postaju sve efikasnije, jedinstvenije i, — što je osobito važno, otvorenije.

Da bismo nešto više potkrijepili tvrdnju o ovoj jedinstvenosti u vođenju akcija, poslužićemo se ovim dokumentima: Memorandumom bosansko-hercegovačkih Srba, Hrvata i Muslimana, predatim Tiszi 21. septembra 1918. godine u Sarajevu, i Deklaracijom Slovenaca, Hrvata i Srba objavljenom takođe 21. septembra 1918. godine u Zagrebu. Oba ova dokumenta sadrže stavove u pogledu rješavanja jugoslovenskog pitanja.

Namjerno ili slučajno, ali u isti dan, tj. 21. septembra 1918. godine, dospjele su u javnost dvije jedinstvene akcije jugoslovenskog pokreta. U Sarajevu su predstavnici bosanskohercegovačkih Srba, Hrvata i Muslimana izrazili svoje stavove u pogledu rješavanja državno-pravnog statusa Bosne i Hercegovine. Ti stavovi su bili sadržani u Memorandumu, koji je uručen Tiszi, u kome je postavljen zahtjev da se jugoslovensko pitanje riješi u cjelini i na temelju prava samoopredjeljenja. Istoga dana usvojena je deklaracija Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu, u kojoj se iznose identični stavovi, kao i u sarajevskom Memorandumu. Oba ova dokumenta su upadljivo slična, po sadržaju, kao i po metodološko-stilističkom iznošenju stavova. Očito je da je u njihovoj razradi bila angažovana ista redakcijska grupa, što znači da su već mnogo ranije bile utvrđene političke platforme, a prema tome i usaglašeni stavovi i mišljenja. Isključeno je da bi Danilo Dimović, kako on sam naglašava, bio autor Sarajevskog memoranduma. To je uočljivo ako usporedimo, odnosno konfrontiramo tekstove:

66) Ibidem.

»Mi se osjećamo jedno, sa svom našom istokrvnom braćom Srbima, Hrvatima i Slovencima ma gdje oni bili. Mi znamo da na kugli zemaljskoj ne možemo odvojeno živjeti, nego da nas već naš položaj upućuje na iskren i pošten sporazum sa geografski najbližim narodima.

Naše narodno pitanje ne može se rješavati bez naroda, ono se ne smije samo djelimično rješavati nego u cjelini i to na temelju narodnog sa-
moopredjeljenja. Svako drugo rješenje u koje ubrajamo i direktno i bez narodne privole prisajedinjenje Ugarskoj, bilo bi nasilje, koje bi vodilo najgorim posljedicama za unutrašnju sigurnost i spoljašnji mir. Napaćena duša našeg napaćenog i jedinstvenog naroda Srba, Hrvata i Slovenaca, ako budemo nasiljem i nepravdom raspomadani, proći će mučenički put borbe da u njemu sa gori i propadne ili da postigne svoju slobodu i jedinstvo...«

»Upirući se, dakle, na pravo uvijek u našem narodu budno — da svaki narod ima pravo da živi svojim vlastitim životom u ime naroda Slovenaca, Hrvata i Srba izjavljujemo, da potpuno i svestrano usvajamo misao sveopšteg mira, koji se ima osloniti na pravo samoopredjeljenja naroda, u međunarodnom već priznatom smislu, da sam narod ima odlučiti o svome životu te zaključiti hoće li utemeljiti samostalnu državu ili sačinjavati državnu cjelinu u zajednici sa drugim narodima. To pravo samoopredjeljenja zahtijevamo i za narod Slovenaca, Hrvata i Srba, ma gdje oni živjeli i tražimo da slobodna provedba toga prava bude međunarodno zajamčena.«

67) Magyar országos levéltár (Mađarski državni arhiv) u Budimpešti. Sinodski arhiv Ref. crkve Tisza akta 20:41/160/1-7 i 20:41/159/1-3.

Originalni primjerak teksta »Jugoslavenskog memoranduma« na srpskohrvatskom jeziku sa svojeručnim potpisima njegovih podnosilaca koji su u Sarajevu bosanskohercegovački predstavnici predali grofu Istvánu Tiszi 21. septembra 1918. godine. Inače, Ferdo Šišić je, kako izgleda, objavio verziju njemačkog prevoda Sarajevskog memoranduma koja je zbog austrougarske cenzure nepotpuna. To sam ustanovio uporedbom originalnog teksta memoranduma na srpskohrvatskom jeziku sa svojeručnim potpisima njegovih podnosilaca s objavljenim Šišićevim tekstom. Isti je slučaj i s odgovorom Istvána Tisze Delegaciji. Tako, na primjer, nedostaju čitavi pasusi kao na primjer: »U Mađarskoj uglavnom nije bilo takvih osuda. Dobra naroda na svim teritorijama u Jugoslaviji uništile su ratne operacije i oštećeni nisu obeštećeni. Naš Sabor je prihvatio prijedlog zakona o uvođenju srpsko-hrvatskog jezika u Bosni i Hercegovini, pošto je stanovništvo Bosne i Hercegovine isključivo srpsko-hrvatsko. Ne samo da ovaj zakon nisu potvrdili, nego i bez obzira na to da je pred potvrđenje postojalo, njemački jezik se na vanredan način širi u javnom upravljanju putem naredbe i politike. Istovremeno je iz javne uprave prognana ćiriljska azbuka, koja je svima nama draga i sveta. Ove metode potiču od vođa centralista, koji svoje ciljeve žele postići putem jedinstvenog njemačkog jezika«.

Isti je slučaj i s objavljenim Tiszinim odgovorom bosanskohercegovačkoj delegaciji koja mu je predala Memorandum.

68) Nedeljni politički časopis »La Serbie« (»Srbija«), Ženeva 21. oktobra 1918. Originalni tekst Deklaracije Slovenaca, Hrvata i Srba kao i komentar o njoj u uvodniku sponenutog lista. Deklaracija je usvojena i potpisana u Zagrebu 21. a ne 24. septembra, kako se to donosi u Šišićevim dokumentima.

Realizaciju programa u oktobru 1918. g. uzeo je u svoje ruke dr Antun Korošec, poslanik Parlamenta i predsjednik Jugoslovenskog kluba. On je 2. oktobra, poslije čitanja Deklaracije Slovenaca, Hrvata i Srba, usvojene u Zagrebu, u Parlamentu izjavio da su politički predstavnici Bosne i Hercegovine svoje iste zahtjeve iznijeli u Memorandumu koji su 21. septembra predali grofu Tiszi s molbom da ih dostavi caru Karlu, te od Parlamenta zatražio da oba ova dokumenta prihvati kao jednu cjelinu u pogledu rješavanja jugoslovenskog pitanja.⁶⁹⁾

Potrebno je još napomenuti da je na zajedničkom sastanku predstavnika Češkog saveza, Jugoslovenskog kluba, Poljskog kluba i Poljske nacionalne partije, održanog 1. oktobra 1918. godine u Beču, zaključeno da se narodima Bosne i Hercegovine u povodu njihovog držanja pred Tiszom, i predaje Memoranduma, uputi sljedeći telegram:

»Na zajedničkom sastanku Čeških, Poljskih i Južnoslovenskih predstavnika sa radošću smo primili k znanju, o tom muškom i gordom držanju, koje su bosanska braća ispoljili prilikom posjete Tisze Ištvana prenapućenoj Bosni i Hercegovini. Posebno nas raduje da su među njima i muslimanski predstavnici.

Ponosni smo na to da su naša braća sa predstavnicima izumirućeg režima tako govorili, kako dolikuje predstavnicima jedne demokratije i nacionalne slobode, koja se tek stvara. Istinite su riječi slavenskog pjesnika: Postoje još orlovi na hridinama Evrope!⁷⁰⁾

Telegram je prenijela cjelokupna štampa Monarhije.

Članovi Jugoslovenskog kluba nisu dozvolili da ih protivnik zbuni, oni će ostati i dalje uporni, insistirajući na realizaciji programa izraženog u dva dokumenta. Tako će Korošec dne 8. oktobra 1918. godine u Bečkom parlamentu izjaviti u ime Kluba jugoslovenskih poslanika da diskusija o Parlamentu nema nikakve vrijednosti za Južne Slavene,⁷¹⁾ dok će 15. oktobra, na Zasjedanju austrijske delegacije, poslije izjave poljskih predstavnika da se »od danas smatraju građanima nezavisne, slobodne i suverene Poljske države«⁷²⁾ solidarišući se sa njima pročitati sljedeću izjavu:

»Pošto Wilson u noti od 8. februara za glavne principe vladavine predpostavlja pravo samoopredjeljenja naroda, ni jedan se narod ne može držati pod tuđom vladavinom bez svoga pristanka i doprinosa. Mi smo već ranije izjavili da se nikada nećemo priključiti takvoj zamisli koja ne objedinjava sve Slovence, Hrvate i Srbe u posebnu saveznu državu, jer samo na ovaj⁷³⁾ način možemo obezbijediti naš nesmetani samostalni razvoj«. Korošec će dalje izjaviti da poslanici Jugoslovenskog kluba još sarađuju s postojećim austrougarskim predstavničkim tijelima samo zato da bi se što prije sklopio mir. U tom smislu on je postavio vladi pitanje da li je ona voljna sklopiti mir ili bi to prepustila novoformljenim nacionalnim vladama. Korošec se pri tome ponovo pozvao na Deklaraciju Slovenaca, Hrvata i Srba, kao i na Bosanskohercegovački memorandum, što je, kako je on istakao, Parlament primio na znanje 2. oktobra. Nadalje je insistirao »da se nigdje, pa ni

69) »Az Ujság« (Novine) br. 230, Budimpešta, 2. oktobra 1918.

70) »Az Ujság« (Novine) br. 236, Budimpešta, 9. oktobra 1918.

71) »Az Ujság« (Novine) br. 242, Budimpešta, 16. oktobra 1918.

72) Ibidem.

73) Ibidem.

na mirovnim pregovorima, ne smije i ne može odlučivati o sudbini jugoslovenskih naroda bez njihovog cjelokupnog sudjelovanja.⁷⁴⁾

Jugoslovenski klub u Bečkom parlamentu postigao je s poslanicima ostalih slavenskih naroda u Monarhiji (Česima i Poljacima) potpunu jedinstvenost u vođenju akcija u pogledu rješavanja nacionalnog pitanja. Tome u prilog govore sljedeće činjenice:

U Ljubljani je dne 16. avgusta 1918. godine, u prisustvu predstavnika iz Hrvatske, Slavonije, Dalmacije i Bosne i Hercegovine, te Poljske i Čehoslovačke, održana konstituirajuća sjednica »Slovenačkog nacionalnog savjeta«.⁷⁵⁾ Za predsjednika je, dakako, jednoglasno izabran dr Anton Korošec. Istovremeno su izabrani i članovi, koji će taj Savjet (Vijeće) predstavljati u Jugoslovenskom nacionalnom vijeću čije će sjedište biti u Zagrebu.

Sljedećeg dana, tj. 17. avgusta, održano je savjetovanje sa svim predstavnicima slavenskih naroda. Pored plenarnog zasjedanja, ovaj skup je radio i u dvije komisije. U prvoj su slavenski predstavnici razmatrali privredna, a u drugoj politička pitanja.

U komisiji za politička pitanja uvodni referat održao je poljski delegat Glombinski. On je govorio o budućim ustavima nove jugoslovenske, čehoslovačke i poljske države, kao i o međusobnim odnosima novostvorenih slavenskih država. Čehoslovački delegat Klofač referisao je o političkoj situaciji i o poduzimanju zajedničkih konkretnih akcija kako od strane novostvorenih »Nacionalnih savjeta« tako i Delegacija nacionalnosti u postojećim predstavničkim i državnim tijelima Monarhije.

Klofač je, između ostalog, izjavio da u cijeloj Čehoslovačkoj više nema ni jednog čovjeka koji bi povjerovao da je sa Bečom ili Budimpeštom moguće vršiti bilo kakve pregovore, pa je, prema tome, isključen i bilo kakav kompromis. On je nadalje konstatovao da je prestala češka naivnost prema Dvojnoj monarhiji i da su austrougarski vlastodršci u velikoj epohi i izgubili glavu, pa da ne znaju šta rade. Zato, po njegovom mišljenju i ne treba gubiti vrijeme ni u pomisli na bilo kakvu saradnju s predstavnicima postojećeg režima koji već sasvim sigurno nestaje, nego da treba svu snagu i energiju posvetiti novoj demokraciji i slobodi u kojoj će sam narod odlučivati o svojoj sudbini i budućnosti. Klofač se zatim slikovito izrazio da je narod nakon Feherheđa preživio lihtenštajnsku vojsku, hiljadu osam stotina četrdeset i osme Bahove husare, a evo već sada je potpuno sigurno da će se preživjeti i sadašnji Husarek. Apelovao je na slavensku štampu da se suprotstavi raznovrsnim izmišljotinama i lažima režima, založio se za apsolutno jedinstvo i akciju svih demokratskih snaga protiv tuđe vladavine i eksploatacije. Izrazio je uvjerenje da dijeli mišljenje svih prisutnih da treba nastaviti akciju, kako je rekao: »čeličnom voljom u kojoj se ništa ne smije zaboraviti.«⁷⁶⁾

74) Ibidem.

75) Nedeljni politički časopis »Československa Samostatnost« (Čehoslovačka samostalnost) br. 3, Pariz, 4. septembra 1918. godine. Ovaj čehoslovački časopis donio je veoma iscrpnu informaciju o zasjedanju Slovenačkog nacionalnog vijeća održanog 16. avgusta 1918. godine u Ljubljani, kao i kompletne govore čehoslovačkih i poljskih predstavnika održane 17. avgusta 1918. godine na ovom skupu pod naslovom »Lublanske slavnosti« (Ljubljanske proslave).

76) Ibidem.

Delegat Škarbek je zahtijevao da se Nijemcima jasno stavi do znanja da ako oni imaju program teritorijalne okupacije od Baltika do Bagdada neka računaju sa otporom Slavena na život i smrt u jedinstvenoj teritoriji od Gdanjska do Trsta.⁷⁷⁾

Gotovo svi prisutni su uzeli učešća u diskusiji o privrednim i političkim pitanjima Monarhije.

Skup je na kraju jednoglasno usvojio zajedničku rezoluciju koju je pročitao jugoslovenski delegat Srđan Budisavljević:⁷⁸⁾

»U Ljubljani je 17. augusta 1918. godine održana zajednička konferencija kojoj su prisustvovali poljski, čehoslovački i jugoslavenski delegati. Učesnici konferencije zanimali su se za sva kulturna, privredna i politička pitanja sadašnjosti i budućnosti slavenskih naroda. Usvajajući kao polazni princip pravo naroda na samoopredjeljenje, na osnovu koga će biti i regulisani međudržavni odnosi — predstavnici spomenutih slavenskih naroda su se jednoglasno sporazumjeli u osnovnim pitanjima, kao i u pitanju zajedničke taktike u interesu postizanja krajnjeg cilja.«⁷⁹⁾

Dakle, u augustu 1918. g. postojao je već zvanični javni dokumenat u kome se kaže da je postignuta jednoglasnost o zajedničkoj taktici za postizanje ciljeva narodnog oslobođenja Slavena u Monarhiji.

Na aktivnost Jugoslovenskog odbora i Kraljevske srpske vlade u pogledu međunarodne verifikacije osnovnih principa Krfske deklaracije, a samim tim i pokušaja da se jugoslovenskom pitanju dâ javni karakter, nailazimo još od samog njenog usvajanja 20. jula 1917. godine, dakle više od godinu dana prije ljubljanskog sastanka.

Naime već 9. avgusta 1917. godine predsjednik Srpske vlade Nikola Pašić, prilikom svoje posjete Londonu i razgovora koji je vodio sa predsjednikom vlade i ministrom spoljnih poslova, pokrenuo je pitanja koja su kao zajednički stav Srpske vlade i Jugoslovenskog odbora formulisana i usvojena u Krfskoj deklaraciji.⁸⁰⁾

Spomenućemo ovdje izjave koje su poslije ovih razgovora dali Nikola Pašić, ministar spoljnih poslova, kao i predsjednik vlade Velike Britanije, iz čijih nejasnih formulacija se može zaključiti da Engleska vlada još ne prihvata, ili bar se ne izjašnjava o Deklaraciji. To je i navelo Pašića da u svojoj izjavi vješto i uopšteno formuliše problem ujedinjenja jugoslovenskih naroda, zaobilazeći suštinska pitanja.

Pošteni mir, izjavio je Pašić, možemo prihvatiti samo tako da bude pravedan prema svim zainteresovanim nacijama. Prvi preduslov takvog mira treba da bude kažnjavanje svih onih koji su podstakli i uzrokovali ovaj veliki svjetski požar. Pravedan mir možemo osigurati samo tako ako se oslobode svi narodi austrougarskog jarma, ako se Francuskoj povrati Elzas i Lotaringija, ako Italijani izvrše sjedinjenje sa svim neoslobođenim krajevima, ako se Česi i Slovaci ujedine i postanu nezavisni, te ako se riješi pitanje Poljaka i Rusina.⁸¹⁾

77) Ibidem.

78) Ibidem.

79) Ibidem.

80) Pesti Napló («Peštanski dnevnik») br. 199, Budimpešta, 10. avgusta 1917.

81) Ibidem.

Ministar spoljnih poslova Velike Britanije sir Robert Cecil rekao je da je Srbija na svoje saveznike prebacila takvu obavezu koja nije ništa manja nego obaveza primljena u slučaju Belgije. Za patnje, nastavio je on, mi treba da omogućimo potpuno oslobođenje Srbije.⁸²⁾

Predsjednik vlade Lloyd George bio je u svojoj izjavi, reklo bi se, sentimentalno-pjesnički raspoložen, ali još više neodređen. »Moje srce pripada Srbiji« — rekao je on. »Djelo je i Srpske vlade da je svjetska civilizacija prihvatila izazov pruskog varvarstva. Ja vjerujem u takav narod, koji zna opjevati svoje poraze. Srbija je uvijek bila sjajna. Sada je stigao dan obračuna. Nacija koja opjeva svoj poraz je besmrtna. Prvi uslov mira je potpuno obnavljanje Srbije bez ikakvih rezervi. Ma koliko trajao rat oslobođenje Srbije je pitanje časti za Engleze. Englezi ovdje još jednom pružaju prijateljsku ruku Srbiji. Mi hoćemo zajednički napredovati preko rata do njenog završetka« — zaključio je Llyd George.⁸³⁾

U takvim prilikama i međunarodnoj konstelaciji razvijala se u 1918. godini aktivnost Jugoslavenskog odbora u Londonu i Nacionalnog vijeća u zemlji.

Kraćim opisivanjem nekih važnijih događaja koji su slijedili želimo da potkrijepimo tvrdnju da su sve aktivnosti potlačenih nacionalnosti, prije svega slavenskih naroda, u Austro-Ugarskoj Monarhiji preduzimane u saglasnosti sa svojim nacionalnim pokretima u zemlji i inostranstvu; u našem slučaju s Jugoslovenskim odborom u Londonu. Ta aktivnost je, prije svega, bila usmjerena na borbu da jugoslovensko, čehoslovačko i poljsko nacionalno pitanje dobije međunarodni karakter, a da se izuzme od upornog insistiranja Austro-Ugarske da bi uređenje međunacionalnih odnosa trebalo da bude unutrašnja stvar Habsburške Monarhije. Zajedničko vođenje svih akcija na ovom planu i njihovo koordiniranje uz veoma dobru međusobnu obaviještenost naročito dolazi do izražaja, kako je to već rečeno, od početka 1918. godine, tačnije od januarske Wilsonove poruke američkom Kongresu.

Dne 18. oktobra 1918. godine stigao je Wilsonov odgovor na notu Austro-Ugarske, upućenu septembra mjeseca predsjedniku i Vladi SAD.⁸⁴⁾ U odgovoru se, kao što je to poznato, konstatuje da se u vremenu od prve Wilsonove poruke Kongresu do prijema septembarske note mnogo što promijenilo, tako da Vlada SAD sada priznaje: »da postoji ratno stanje između Čehoslovačke te Njemačke i Austro-Ugarske carevine, i da je Čehoslovačko narodno vijeće de facto ratujuća vlada koja je snabdjevena potrebnim autoritetom da upravlja vojničkim i političkim poslovima Čehoslovačke. Ona je takođe na najdalekosežnji način priznala da su narodne težnje Jugoslavena za slobodom pravedne. S toga predsjednik više ne može priznati puku autonomiju ovih naroda kao osnovu za mir, već je »prisiljen zahtijevati da budu oni a ne on suci o tomu kakve će akcije od strane Austro-Ugarske vlade zadovoljiti težnje i shvaćanja ovih naroda o njihovim pravima i njihovom određenju kao člana u porodici naroda«.

»Jugoslovenski nacionalni savjet« je smatrao da je usvojeni zajednički zaključak iz aprila 1918. godine potpuno izvršio, tj. da se svojom aktivnošću izborio da se Austrougarskoj vladi uskrati povjerenje i pravo zastupanja ju-

82) Ibidem.

83) Ibidem.

84) F. Šišić, citirano djelo, Dokumenti, str. 179.

goslovenskih naroda. Uostalom, Wilson to u svome odgovoru na austrougarsku notu od 18. oktobra decidno i kaže. Međutim, o novostvorenoj situaciji kao i o Wilsonovom odgovoru, Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba je posredstvom Ante Trumbića bilo i prije uručivanja odgovora Vlade SAD na austrougarsku notu obaviješteno o njenom sadržaju. Naime, Narodno vijeće je već 17. oktobra zasjedalo u Zagrebu, pripremajući deklaraciju, a 18. i 19. oktobra dalo i svoje saopštenje o Wilsonovoj noti. Ono je zato dne 19. oktobra 1918. objavilo deklaraciju u pet tačaka.⁸⁵⁾

1) »Tražimo ujedinjenje cjelokupnog našeg naroda, Slovenaca, Hrvata i Srba na čitavom njegovom geografskom teritoriju bez obzira na ma koje pokrajinske ili državne granice u kojima danas žive — u jednu jedinstvenu, potpuno suverenu državu, na načelima političke i ekonomske demokracije, što u sebi sadržava dokidanje svih socijalnih i ekonomskih nepravda i nejednakosti.

2) Tražimo da na budućoj Mirovnoj konferenciji bude naš narod jedinstveno zastupan po svojim narodnim izaslanicima.

3) Prema tome, otklanja Narodno vijeće osnovu rješenja našeg Narodnog pitanja sadržavanu u austrijskom carskom manifestu od 16. o . m., a isto tako i svaki drugi budući prijedlog, koji bi išao za tim, da se naše narodno pitanje riješi djelimično i da mu se oduzme njegov međunarodni značaj.

4) Narodno vijeće drži da će se jedino ostvarenjem ovih zahtjeva i načela zajamčiti trajan mir među narodima, udruženim i slobodnim državama, a time omogućiti savez naroda i opće razoružanje.

5) Narodno vijeće izjavljuje, da će se, prema općim načelima demokracije, svim inim narodnim manjinama u državi Slovenaca, Hrvata i Srba osigurati slobodni razvoj, a susjednim državama u zaleđu omogućiti i osigurati trgovačko-prometni prilaz na more, a da to ne dira u našu teritorijalnu cjelokupnost i državnu suverenost.«⁸⁶⁾

Reagovanje Jugoslovenskog odbora u Londonu na Wilsonovu notu od 18. oktobra i Deklaraciju Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba dne 19. oktobra 1918. godine izraženo je u uvodnom članku nedjeljnog političkog časopisa »Srbija«, koji je izlazio u Ženevi.

»Već smo više puta tvrdili«, ističe se u tom uvodniku »da se rješavanje austro-mađarskog pitanja više ne nalazi u rukama vođa dualističke Monarhije i njena sudbina ne zavisi više od vladara i dinastije, nego jedino od onih koji je sačinjavaju — od njihove slobodne volje i stremljenja.

Ovo stanje smo uvijek imali pred očima kada smo izjavljivali da više nikakve političke kombinacije ne mogu spasiti Monarhiju od propasti. Naš se stav mnogima činio rizičnim, no on je sada dobio vječito potvrđenje u odgovoru predsjednika Wilsona na posljednju austro-ugarsku notu. Ovaj odgovor koji priznaje pravo slobodnog raspoloženja vlastitom sudbinom — odlučio je sudbinu dunavske Monarhije.

Kao predsjednik demokratske vlade, Wilson je odbio pregovore sa takvom vladom od koje je većina naroda povukla povjerenje za rukovođenje državom i njeno predstavljanje. Ma koliko se činilo odgovor predsjednika

85) Ibidem.

86) Ibidem, str. 180—181.

SAD smjelim kada se čuje prvi put, on nije ništa drugo nego logička posljedica situacije stvorene posljednjih dana i mjeseci. Predsjednik Wilson podsjetio je austrijsko-mađarsku vladu da su veoma značajni događaji nakon njegove poruke od 8. januara doveli do izmjene njegovog stava i odgovornosti SAD. Američka vlada priznajući da Jugoslaveni imaju pravo na slobodu, da su Česi zaraćeni narod i da je njegov nacionalni savjet — vlada češke nacije pravilno shvata da se ne može jednostavno novim mirom prihvatiti i anketiranje ovih naroda. Zato je i preporučeno austrougarskoj vladi, da sami narodi Monarhije procijene kakve mjere treba da preduzme Austrougarska imperija da bi ispunila njihove aspiracije.⁸⁷⁾

U članku se, nadalje, konstatuje kao poznata istina da se narodi Austro-Ugarske, jedan za drugim, žele osamostaliti i odvojiti od matične države još prije nego što ona konačno ne izdahne. »Austrija će danas propasti pod teretom svojih brojnih teških grešaka i nerazumijevanja duha vremena. Od 11 nacionalnosti koje žive na njenoj teritoriji, neće se naći ni jednog čovjeka koji će plakati nad sudbinom Monarhije.«⁸⁸⁾

Interesantan je zaključak ovog članka: »Stari car Franjo Josip imao je dobro predosjećanje kada je na vrijeme sklopio oči. U njegovom pogrebu učestvovala su još sve nacionalnosti, nadajući se da će sa njim zajedno sahraniti i zlu sudbinu svojih naroda. Međutim, za mrtvačkim sandukom Austro-Ugarske koju ćemo sutra sahranjivati, osim nekoliko magnata i nadvojvoda, koji će u stvari doći da oplakuju gubljenje svojih privilegija i titula, niko drugi neće biti.«⁸⁹⁾

Tako su tekli događaji, viđeni kroz prizmu jugoslovenskog pokreta kod svih naših naroda koji su živjeli pod upravom Austro-Ugarske između dvije Wilsonove poruke.

Jugoslovenski odbor u Londonu bio je kroz čitav ovaj period veoma aktivan u vođenju i koordiniranju zajedničkih akcija sa Srpskom vladom, naročito u pravcu formiranja i međunarodnog priznanja nove jugoslovenske države. Naravno, ovoj vrsti aktivnosti morala se poklanjati isto tako velika pažnja, jer bez rješavanja pitanja međunarodnog karaktera, ne bi se mogao postići krajnji cilj oslobođenja jugoslovenskih naroda.

Nužno je zato da makar i ukratko sagledamo akcije koje su vođene u međunarodnim razmjerama, prije svega kod vlada zemalja Antante, u pogledu rješavanja jugoslovenskog pitanja. Kada je riječ o saradnji s Vladom Kraljevine Srbije, platforma od koje se polazilo data je u Krfskoj deklaraciji, dakako samo kao osnovno polazište i princip. Put do njene realizacije zahtijevao je još mnogo napora i umješnosti. Razumije se, da su među samim, da ih tako nazovemo, jugoslavenskim faktorima (Jugoslavenskom odboru, Srpskoj vladi i Narodnom vijeću Slovenaca, Hrvata i Srba) postojala još mnoga neusaglašena pitanja i pogledi u odnosu na novu državu. Sigurno su i u inostranstvu postojale snage koje su, prihvativši osnovna načela samoopredjeljenja naroda iz svojih posebnih interesa, različito tumačilo ove principe. Trebalo je još mnogo truda i strpljenja da se usklade stavovi i mišljenja.

87) Nedeljni politički časopis »La Serbie« (»Srbija«), br. 40, god. III, Ženeva, 29. oktobra 1918.

88) Ibidem.

89) Ibidem.

Znamo da je u ovom periodu 1918. godine i u krugovima Austro-Ugarske došlo do zapažene aktivnosti u pogledu rješavanja državnopravnog položaja Bosne i Hercegovine i jugoslovenskog pitanja u cjelini. Treba se prisjetiti misije grofa Tisze, kao i Sarkotićevog nastojanja da vojnim i političkim metodama utiče i na samog vladara u pogledu promjena stava i političkog kursa prema jugoslovenskom pitanju, kao i obavezama prema Njemačkoj, tražeći zaključivanje separatnog primirja. Ne smijemo ispustiti iz vida, dakle, i potcijeniti mnogobrojne akcije Mađarske vlade. Sve je ovo imalo svoju uzročnu vezu u istoj takvoj aktivnosti država Antante i jugoslovenskog pokreta. I ovi forumi su razrađivali uslove za uklapanje mira u okvire međunarodnog karaktera rješavanja pitanja potlačenih nacionalnosti u Monarhiji. Iz veoma pouzdanih obavještajnih izvora saznalo se da će uskoro doći do krupnih promjena, prije svega u vezi s češkim i jugoslovenskim pitanjem, kao i u stavovima SAD. Razumije se, da je i Austro-Ugarska s tim računala, pa je i ovih mjeseci pokušavala da nađe neko svoje rješenje. Stoga ćemo se ponovo poslužiti podacima jednog takvog veoma iscrpnog izvještaja austro-ugarske obavještajne službe u kome se, između ostalog, navodi⁹⁰⁾ da je između italijanskog ministra spoljnih poslova Sonina i predsjednika vlade Orlanda došlo do sporazuma o jugoslovenskom pitanju. Dakle, postojeći nesporezumi u samoj vladi u odnosu na jugoslovensko pitanje koji su bili veoma pažljivo i intenzivno razmatrani u gotovo cjelokupnoj štampi zapadne Evrope tada su već bili prevaziđeni. U izvještaju obavještajne službe se, štaviše, konstatuje da je Italijanska vlada uputila notu svim savezničkim vladama, te izdala saopštenje za štampu u kome to potvrđuje. Ovim dokumentima Italijanska vlada se saglašava sa stremljenjima jugoslovenskih naroda i za slobodom i nezavisnošću, kao i konstituisanjem jedne slobodne države.

Ova izjava je, prema citiranom izvještaju, sa zadovoljstvom prihvaćena u javnosti. Jednoglasna je ocjena, izražena i u štampi, da je ovaj korak Italijanske vlade najznačajnija činjenica njene ratne politike. Time se i stanje u pogledu jugoslovenskog pitanja iz temelja i potpuno izmijenilo. »Najviše zainteresovana nacija priznala je pravo Južnim Slavenima za samostalnom i suverenom državom.⁹¹⁾ Jugoslavija će, prema tome, od sada sa istim pravom iznositi svoje zahtjeve, i boriti se za ratne ciljeve, kao i Česka. Tako je Italija bila prva država koja je priznala zahtjeve nove nacije i o tome obavijestila cijeli svijet.«⁹²⁾

Obavještavajući zajedničkog ministra spoljnih poslova o rezultatima aktivnosti jugoslovenskog pokreta za nezavisnost, u izvještaju se govori o raspoloženju i spremnosti Italijanske vlade da ispuni i mnoge druge uslove. Tako se, na primjer, tvrdi da je poslije septembarskog sastanka predsjednika Italijanske vlade Orlanda i ministra spoljnih poslova Sonina s predsjednikom Srpske kraljevske vlade Pašićem i predsjednikom Jugoslovenskog odbora Trumbićem, italijanska štampa počela da stvara odgovarajuće raspoloženje, izražavajući želju da (Italijanska) vlada ispuni i druge zahtjeve

90) Magyar országos levéltár (Mađarski državni arhiv) u Budimpešti. M. E. 1918-XII-RES-720-3215, Bern, 4. oktobra 1918. Izvještaj austrougarske obavještajne službe o organizovanosti i diplomatskoj aktivnosti jugoslovenskog pokreta — sa pregledom pisanja zapadnoevropske štampe o jugoslovenskom pitanju.

91) Ibidem.

92) Ibidem.

predsjednika Srpske kraljevske vlade. Na prvom mjestu istican je zahtjev o ujedinjenju svih Jugoslovena sa Srbijom.

Predsjednik Jugoslovenskog odbora Ante Trumbić bio je očito zadovoljan razvojem događaja i postignutim rezultatima. On se na putu iz Rima u Pariz, kamo je išao na pregovore i konsultacije s Francuskom vladom, a gdje se našao i Nikola Pašić, zadržao kratko vrijeme u Ženevi, gdje je primio urednika lista »Journal de Geneve«, kome je dao izjavu.⁹³⁾ Trumbić je bio posebno zadovoljan razgovorima u Rimu, odajući priznanje svim onim italijanskim krugovima koji su s otvorenim simpatijama pratili konstituisanje jugoslovenske države. Ante Trumbić je tom prilikom naglasio da je takav tok događaja u interesu i samih Italijana, jer udaljšavanje Nijemaca od obala Jadranskog mora, mora biti zajednički cilj jugoslovenskog i italijanskog naroda. Što se tiče teritorijalnih pitanja, Trumbić je izjavio da će se ona riješiti između Italije i Jugoslavije, a na osnovu principa koji će se utvrditi na mirovnoj konferenciji. On je time očito mislio na princip nacionalnog samoopredjeljenja. Znamo, međutim, da su kasnije, u Rapallu, stvari pošle i otišle drugim tokom, zašto je dijelom bio kriv i Nikola Pašić.

Interesantno je istaći i još dva pitanja kojima se Ante Trumbić u svojoj izjavi pozabavio. On je posebno naglasio solidarnost svih stranaka buduće jugoslovenske države koja je rezultirala u činjenici da je organizacija »Jugoslovenski pokret« tada već prerasla u jedinstvenu narodnu organizaciju. Nastao kao logička reakcija na izrabljivačku austrougarsku politiku u jugoslovenskim zemljama, on je bio riješen da se bori na život i smrt za slobodu naroda u samostalnoj i suverenoj državi. Trumbić je zatim istakao da će solidarnost jugoslovenskog pokreta sa českim, slovačkim i poljskim narodnim predstavnicima doći do potpunog izražaja na sljedećem zasjedanju Bečkog parlamenta. Potpuna opstrukcija predstavnika slovenskih naroda dovešće Austrijsku vladu, tako je mislio Trumbić, do ostavke. Opozicija Jugoslavena u Austro-Ugarskoj Monarhiji ogleđa su u masovnom bježanju vojnika s oružjem i opremom u planine, gdje ih prihvata i hrani stanovništvo. Na osnovu svega ovoga Ante Trumbić zaključuje da akcija jugoslovenskih naroda predstavlja veliki prilog u borbi sila Antante protiv austronjemačkog savezništva. Prisno i iskreno priključivanje jugoslovenskih naroda saveznicima, smatrao je on, obavezuje ih da jugoslovenskim narodima dodijele ono javno priznanje koje oni i sami zaslužuju.

Ante Trumbić je prije svog dolaska u Pariz, a nakon postignutih rezultata u pregovorima s Italijanskom vladom, morao posebno naglasiti jedinstvenost jugoslovenskog pokreta i zbog sljedećih činjenica.

Početak septembra 1918. godine u zapadnoevropskoj štampi pojavila se serija članaka u kojima se tvrdilo da među postojećim političkim partijama u jugoslovenskim zemljama pod austrougarskom upravom postoje nejedinstvenost i različitost u pogledima i stavovima oko stvaranja jugoslovenske države.⁹⁴⁾ Tako je pariski »Eclair« dne 7. septembra 1918. godine objavio članak preuzet iz italijanskog lista »Il resto del Carlino«. ⁹⁵⁾ o strankama koje su se, navodno, sukobile na jugoslovenskom pitanju. S obzirom na to da je ovaj članak veoma nepovoljno uticao na javnost, Jugoslovenski odbor

93) Ibidem.

94) Ibidem.

95) Ibidem.

je odmah reagovao dajući ispravku koji je isti list (»Eclair«) u izvodima objavio pet dana kasnije. U objavljenim člancima zapravo je bilo najviše riječi o kompromisnom, pa i oportunističkom držanju Srpsko-hrvatske koalicije, koja se prema ovim navodima u pogledu jugoslavenskog pitanja pogađala s Mađarima, s kojima, uzgred budi rečeno, je održavala i prisne kontakte. Isto tako, tvrdilo se da Srpsko-hrvatska koalicija ne odobrava aktivnost Jugoslavenskog odbora u Londonu. Time se, svakako, mislilo na potpisivanje Krfske deklaracije. Prema već izrečenim navodima, Srpsko-hrvatska koalicija je bila za ujedinjenje Bosne, Hercegovine i Dalmacije sa Hrvatskom, dok je Slovence, Rijeku, Banat i Istru prepuštala njihovoj sudbini. Navodno je u tom smislu bio postignut i tajni sporazum između koalicije i Mađarske vlade. Nadalje, analizirao se u već spomenutim člancima i stav Starčevićeve stranke prava, kao i Frankove partije prema istom pitanju.

Prema tome, u ispravci Jugoslavenskog odbora, objavljenoj 12. septembra u pariskom »Eclair«, kategorički se opovrgavaju ove tvrdnje, kao i navodi da se i ostale političke partije u drugim pokrajinama ne slažu sa konstituisanjem nove jugoslovenske države kao samostalne i suverene zajednice, nego da imaju svoje prijedloge da bi ona bila pod habsburškim žezlom. Nadalje, u ispravci se opovrgavaju navodi u italijanskom listu »Il resto del Carlino« o navodnom velikom razilaženju i nejedinstvenom stavu u pogledu ostvarivanja jugoslovenskog programa i kod Slovenaca.

Istine radi, u ispravci se konstatuje da Šadlerova Hrvatska stranka u Bosni i Hercegovini nije toliko značajna kako ju je predstavio »Il resto del Carlino«. Naprotiv, druga politička struja ona koju predvodi dr Sunarić, i kojoj pripada najveći dio katoličkog stanovništva u Bosni i Hercegovini, u potpunom jedinstvu sa Srbima. Istovremeno se osporava činjenica da su klerikalni Slovenci, čiji je glavni vođa bio Anton Korošec bili dinastički raspoloženi. Istina je, naglasio je Trumbić, da svi Slovenci čvrsto stoje na jugoslovenskom programu. Da bi ovu tvrdnju zapadnoevropske štampe demantovali, slovenački listovi »Slovenec« i »Slovenski narod«⁹⁶⁾ donijeli su nekoliko članaka opovrgavajući suprotne glasove. Korošec je tada izbacio parolu »Jugoslavija ili smrt«, a »Slovenec« je pišući o toj njegovoj izjavi dodao: »I nema te vlasti koja će nas skrenuti sa puta obasjanog slobodom«. U ispravci se dalje navodi da i bez obzira na to što jugoslavenski demokrati pripadaju Internacionali, oni bez izuzetka stoje na osnovama jugoslovenskog programa.

U zaključku ispravke kaže se da je ogromna većina političkih stranaka i stanovništva opredijeljena za samostalni jugoslovenski nacionalni program, makar se i dozvolila mogućnost da u brojnim strankama postoje i takve struje koje ne prihvataju mogućnost podjele Austro-Ugarske, te stoga još taktiziraju sa Austrijancima i Mađarima.

Drugo, veoma značajno pitanje koje je dr Ante Trumbić pokrenuo u svom intervjuu, što ga je dao u ženevskom listu, bilo je učešće jugoslovenskih dobrovoljaca na bojnopolju u sastavima savezničkih armija. On je naglasio da je samo u borbama u Dobrudži protiv Mackensenove armije učestvovalo 42.360 jugoslovenskih dobrovoljaca organizovanih u jugoslovenskom korpusu. Ovaj korpus je formiran u Rusiji, a kasnije je preko Odese prebačen na solunski front, pa popunjen novim dobrovoljcima. Pored toga, još od

96) Ibidem.

1915. godine u 260-om francuskom puku, kako je istakao Trumbić, postoji jedna jugoslovenska četa. I u engleskoj armiji ima jugoslovenskih dobrovoljaca, dok je u SAD u toku formiranja više jugoslovenskih divizija. Trumbić je istakao da se i u redovnoj srpskoj armiji bori na hiljade dobrovoljaca iz ostalih jugoslovenskih krajeva. On je ovim želio da istakne da su se pored srpske i crnogorske vojske na strani saveznika borili i dobrovoljci iz ostalih jugoslovenskih zemalja, dajući svoj doprinos savezničkim armijama u borbi protiv centralnih sila. Ovaj vojni potencijal zajedno s velikom aktivnošću jugoslovenskog pokreta, po mišljenju Trumbića, u velikom je obimu doprinio pobjedi sila Antante nad centralnim silama. To se moralo uzimati u obzir kada je razmatrano jugoslovensko pitanje u cjelini.

ZUSAMMENFASSUNG

EIN BEITRAG ZUR AUFKLÄRUNG DER POLITISCHEN BEWEGUNGEN IN DEN SÜDSLAVISCHEN LÄNDERN DER OESTERREICHISCH-UNGARISCHEN MONARCHIE IN DEN JAHREN 1917 UND 1918

In der bisherigen zahlenmässig beträchtlichen historiographischen Literatur über die Entwicklung der Verhältnisse in den letzten zwei Jahren des Ersten Weltkrieges, besonders aber im Bezug auf die Gründung des Jugoslawischen Staates, besondere Aufmerksamkeit wurde den Ursachen die zum Zusammenbruch der Austro-Ungarischen Monarchie geführt hatten, gewidmet.

In diesem Beitrag war es zwar nicht möglich in alle Komponenten der untereinander verbundenen Ursachen einzudringen, die zum Verfall des Habsburger Reiches geführt hatten, besondere Aufmerksamkeit wurde aber der Rolle gewidmet, welche in diesen Prozessen die internationalen Beziehungen gespielt haben, die einen von den Grundanlässen für den Zerfall Oesterreich-Ungarns, und der Erschaffung des neuen südslawischen Staates darstellen.

Die Tatsache ist charakteristisch dass die Unterlagen für diesen Beitrag nicht aus dem Kreise der Gegner, vielmehr aus dem Archivgut der amtlichen Institutionen der Monarchie stammen. Hierher gehören vor allem die Materialien des Geheimdienstes, welcher die Entwicklung der südslawischen Frage 1917 und 1918 verfolgte, und darüber eine eigene Version der Ereignisse aufbaute.

Im Jahre 1917 und später, ereigneten sich zwei wichtige Vorfälle: Eintritt der USA in den Krieg, und die Oktoberrevolution in Russland. Beide beeinflussten die Verhältnisse in der Monarchie.

Der Autor benützte für den Beitrag auch eigenhändige Notizen István Buriáns für sein »Tagebuch aus dem Weltkrieg«. Burián war, nämlich, während des ganzen Ersten Weltkrieges in zwei vitalen Funktionen in Oesterreich-Ungarn engagiert: abwechselnd bekleidete er die Aemter des Finanzministers und jenes des Auswärtigen Amtes. Somit sind seine, unter dem direkten Eindruck verfassten Notizen, eine erstklassige Geschichtsquelle, nicht nur für die Klärung seiner eigener Person, vielmehr für die Erkennung der Standpunkte und Ansichten der verantwortlichen Faktoren der Monarchie anzusehen. Diese Aufzeichnungen spiegeln weiterhin die innerpolitische Lage Oesterreich-Ungarns, besonders im Bezug auf die Weltereignisse und die Prozesse die sich in den letzten zwei Kriegsjahren abgespielt hatten, wieder.

István Burián hatte zwar seine Memoiren im Buch »Drei Jahre aus meiner Amtsführung im Kriege« (Berlin, 1923) herausgegeben, sie unterscheiden sich aber von den Notizen die unmittelbar nach den Ereignissen in das Tagebuch eingetragen wurden. Sie spiegeln somit ein getreueres Bild über die Welt um den Autor wieder, als jenes Werk, das erst einige Jahre nach den Geschehnissen der Oeffentlichkeit geboten wurde.

Dr Milan Gaković

ZEMLJORADNIČKI POSLANIČKI KLUB U USTAVOTVORNOJ SKUPŠTINI KRALJEVINE SRBA, HRVATA I SLOVENACA

Savez zemljoradnika je u političkom životu Jugoslavije između dva rata poznatiji pod imenom Zemljoradnička stranka. Ova stranka je još nazivana i Srpskom zemljoradničkom strankom, pošto je, uglavnom, (izuzev Dalmacije do 1928) okupljala srpsko seljaštvo. Za razliku od većine političkih stranaka u novoj državi Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, koje se nadovezuju na stare stranačke formacije i razvijaju svoju djelatnost ili pod ranijim nazivima ili pod novim, Savez zemljoradnika je nova politička stranka nastala poslije prvog svjetskog rata. Na političko organizovanje seljaštva u jugoslovenskim zemljama nakon stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1. decembra 1918. uticale su promjene do kojih je došlo u toku prvog svjetskog rata. Velika socijalna strujanja koja zahvataju Evropu u toku rata, naročito od oktobarske revolucije 1917, vrše snažan uticaj i na seljaštvo u jugoslovenskim zemljama. Seljak je osjetio i uvidio potrebu političkog organizovanja. Osim promjena do kojih je došlo u toku prvog svjetskog rata, na političko organizovanje seljaštva snažno je uticalo ujedinjenje, kao i to što su svi seljaci došli do prava glasa. Tako neposredno nakon stvaranja zajedničke jugoslovenske države dolazi, kao i u svim zemljama istočne, srednje i jugoistočne Evrope, do stvaranja i naglog jačanja političkog seljačkog pokreta: kod Hrvata seljačkog, kod Srba zemljoradničkog, a kod Slovenaca kmetijskog. Ovi seljački pokreti bili su izraz nezadovoljstva sitnog i srednjeg seljaštva sa politikom građanskih stranaka, kao i nezadovoljstva sa svojim ekonomskim i političkim položajem u kapitalističkom sistemu.

Već prvih dana poslije stvaranja zajedničke države seljaštvo će veoma snažno istupiti sa svojim zahtjevima za podjelu zemlje. Dugotrajni ratni napori, oskudica i bijeda koja je došla do izražaja na kraju prvog svjetskog rata i neposredno poslije njegovog završetka, propast Austro-Ugarske, rasulo stare vlasti, ideje oktobarske revolucije i opšti porast revolucionarnog raspoloženja u Evropi u vrijeme stvaranja zajedničke države krajem 1918, dovede do zaoštrenih klasnih sukoba na selu u krajevima gdje su postojali feudalni i njima slični odnosi. Krajem 1918. i početkom 1919. godine seljaci sami na revolucionaran način rješavaju agrarno pitanje. Agrarni nemiri u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Slavoniji i Vojvodini su, nakon stvaranja

Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1. decembra i formiranja prve vlade 20. decembra 1918, prisilili regenta i vladu da od prvog časa pitanje agrarne reforme postave kao neodložno pitanje opšte državne politike. U želji da suzbiju revolucionarne seljačke pokrete koji su stvarali anarhičnu situaciju u krajevima gdje nova vlast još nije bila potpuno organizovana, regent Aleksandar je Manifestom od 6. januara 1919. obećao seljacima da će se odmah pristupiti izvođenju agrarne reforme ukidanjem feudalnih i njima sličnih odnosa i parcelizacijom velikih posjeda i pozvao ih da mirno sačekaju da im država zakonskim putem preda zemlju. Zatim je prva vlada 25. februara 1919. izdala Prethodne odredbe za pripremu agrarne reforme kojima se ukidaju kmetski odnosi u BiH, Sandžaku, Kosovu i Makedoniji i kmetstvu slični odnosi (kolonat) u Dalmaciji. U Odredbama je takođe predviđena i razdioba velikih posjeda. Takva žurba u rješavanju agrarnog pitanja bila je uslovljena političkom nužnošću. Cilj je bio da se zadovolji revolucionarno raspoloženo seljaštvo, stiša socijalno vrenje, da se odvoje seljačke mase od boljševičkih ideja, kao i da se putem agrarne reforme pridobiju seljaci i od njih formira državotvoran elemenat.¹⁾ Pored zahtjeva za zemljom, seljaštvo zahtijeva i poboljšanje svog ekonomskog i političkog položaja.

Sa Savezom zemljoradnika iz Srbije koji je osnovan 12. oktobra 1919. godine u Velikoj Plani (okrug smederevski) ujediniće se, nakon izbora za Ustavotvornu skupštinu, Savez težaka iz BiH, Težački savez iz Dalmacije i dio Seljačkog saveza iz Hrvatske i Slavonije u jedinstvenu političku stranku: Savez zemljoradnika, dok će Samostojna kmetijska stranka iz Slovenije i dalje ostati samostalna uz obavezu da će usko saradivati sa Savezom zemljoradnika i da će njeni poslanici s poslanicima Saveza zemljoradnika sačinjavati zajednički poslanički klub u Ustavotvornoj skupštini Kraljevine SHS. Postojeće građanske političke stranke su s omalovažavanjem gledale na osnivanje Saveza zemljoradnika, pa su mu odmah iz stranačkih razloga odrekle svaki značaj. Isticano je da će se proširiti od Velike Plane (mjesto gdje je osnovan), pa čak do Osipaonice (selo udaljeno od Velike Plane 20 km). Međutim, prvi izbori koji su zatim došli demantovali su ove prognoze.²⁾

Na izborima za Ustavotvornu skupštinu od 28. novembra 1920. Savez zemljoradnika je u Srbiji dobio 45.121 glas i 14 poslaničkih mandata, a u Vojvodini 4.748 glasova i jednog poslanika, Savez težaka u BiH 55.108 glasova i 12 poslaničkih mandata, Težački savez je u neokupiranom dijelu Dalmacije dobio 10.636 glasova i tri poslanička mandata, a Samostojna kmetijska stranka u Sloveniji 33.010 glasova i 9 poslaničkih mandata. Ove političke organizacije seljaka su, izuzev Seljačkog saveza u Hrvatskoj i Slavoniji, postigle neočekivani uspjeh. Nakon izbora za Ustavotvornu skupštinu, definitivno se konstituise Savez zemljoradnika. Sa svojih 39 poslanika i 151.603 glasa Savez zemljoradnika je na prvim izborima bio po broju glasova i narodnih poslanika peta po jačini stranka, a u Ustavotvornoj skup-

1) Milan Gaković, *Rješavanje agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini (1918—1921)*, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu, 1970. br. 6, str. 28—34.

2) Miloš Moskovljević, *Zemljoradnički pokret kod Srba, Selo i seljaštvo* (studije i članci), Sarajevo 1937, str. 40—47.

štini četvrta pošto poslanici Radićeve HRSS nisu učestvovali u radu na donošenju ustava.³⁾ Bazu na kojoj je stvoren Savez zemljoradnika čini zadugarstvo u Srbiji i agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini, Vojvodini i Dalmaciji.

Savez zemljoradnika, kao i sve političke stranke seljaka u to vrijeme u Evropi, zasniva svoj program i svoju ideologiju na nizu pogrešnih i nenaučnih postavki. Osnovna pogreška Saveza zemljoradnika je u tome što na seljaštvo gleda kao na jednu kompaktnu cjelinu. Zanemarena je činjenica da među seljacima ima i bogatih i siromašnih, kao i onih koji imaju mnogo ili malo zemlje, ili je nemaju uopšte. Zatim bilo je pogrešno uljepšavanje i idealizovanje seoskog načina života i njegovo isticanje nad gradskim. Davanje prednosti selu nad gradom. Prema Savezu zemljoradnika, seljaci su jedini nosioci društvenog progresa. Prenaglašavaju se suprotnosti između sela i grada. Za seljačke ideologe gradovi su nosioci eksploatacije seljaka. Oni su sakrivali činjenicu da u gradu žive i rade eksploatatori i eksploatirani. U ideologiji Saveza zemljoradnika polazi se od vjerovanja u životnu sposobnost sitnog i srednjeg seljaštva. Naime, smatralo se da se podizanjem povoljnih kredita, organizovanjem u zadruge i drugim mjerama može očuvati sitni seoski proizvođač. Ovakvo shvatanje proizlazilo je iz naivnog i nenaučnog gledanja na ekonomska zbivanja. Kapitalistički odnosi su se na selu razvijali snagom ekonomske nužnosti. Taj proces se nije mogao zaustaviti i njegovo zaustavljanje bi, u stvari, predstavljalo društveno nazadovanje. Zabluda je bila i vjerovanje u moć glasačkih kuglica i povoljnih izbornih rezultata. Ni u jednoj zemlji seljaštvo nije uzelo vlast i ostvarilo svoj program na slobodnim izborima, a nasuprot kapitalu. Najvažniji i osnovni cilj Saveza zemljoradnika, stvaranje zadrugne seljačke države na bazi privatne svojine, bio je utopistički i neostvarljiv. Vjerovalo se da je zadruga nekapitalistička ustanova i da će se pomoću zadrugarstva zamijeniti kapitalistički poredak. Međutim, zadruga je udruživala seljake različitog imovnog stanja. Nikako se nije moglo izbjeći da se u zadrugu ne prenesu odnosi koje je sam kapitalizam stvarao na selu. Zemljoradnici nisu uviđali da su promjene na selu i u poljoprivredi neizbježne. Da će se primjenom mehanizacije i vještačkih đubriva broj seljaka znatno smanjiti a proizvodnja povećati. To se moglo u to vrijeme uočiti u nizu razvijenih zemalja. Oni nisu predviđali da će nestati sela i seljaka u klasičnom smislu te riječi, da će se poljoprivreda industrijalizovati, a broj ljudi koji se njom bavi naglo smanjiti. Prema tome, budućnost je bila u sve većem približavanju sela i grada, u ukidanju ranijeg antagonizma i prenošenju gradske kulture i civilizacije na selo.

Stav Saveza zemljoradnika prema radničkom i komunističkom pokretu bio je u skladu s uvjerenjem vođstva da u jednoj seljačkoj zemlji ne može doći do proleterske revolucije i zamjene kapitalističkog uređenja komunističkim zbog neznatnog broja fabričkih radnika, a i zbog toga što je u tadašnjoj fazi razvoja nemoguće organizovati društvo bez privatne svojine. Stav Saveza zemljoradnika bio je da je bavljenje zemljoradnjom nezamislivo bez privatne svojine koja daje podstrek za rad i usavršavanje, da su interesi radništva i seljaštva različiti i da seljaštvo može ostvariti

3) Statistički pregled izbora narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu Kr. SHS, izvršenih na dan 28. novembra 1920. godine, Beograd 1921.

svoj program samo vlastitom borbom. Pri tome se ističe da će interesi radnika u seljačkoj državi biti zaštićeni na pravedan način. Vođstvo Saveza zemljoradnika je prenebregavalo savez radnika i seljaka, i na taj način pomagalo buržoaziji da ometa zajedničku saradnju siromašnih slojeva sela i grada. Međutim, da bi pridobio seljačke mase, Savez zemljoradnika je istupao s kritikom države, njenih institucija i organa, a samim tim je nesvjesno podsticao te iste mase na radikalniju kritiku kapitalističkog porotka uopšte.⁴⁾

Zemljoradnički pokret kod Srba poslije prvog svjetskog rata ponikao je iz prilika i cjelokupnog stanja u kome se tada nalazilo seljaštvo. Ne radi se o uticaju sa strane ni o čemu drugom već o stvarnoj potrebi srpskog seljaštva za svojom političkom organizacijom. Normalno je bilo da se u jednoj isključivo seljačkoj i zaostaloj kapitalističkoj zemlji, kao što je bila Jugoslavija, stvaraju seljačke političke stranke. I pored toga što nije mogao prevazići početnu fazu razvitka jednog seljačkog pokreta kod Srba, i što nije mogao da izgradi konkretniji i primjenljiviji program, već je ostao kod početnog mutnog i neostvarljivog programa, Savez zemljoradnika se održao u političkoj borbi predstavljajući značajnu opozicionu snagu u jugoslovenskoj državi između dva rata. Savez zemljoradnika nije bio idejno homogen niti je bio čvrsto organizovana stranka. U vođstvu stranke, koje su sačinjavali intelektualci i ugledniji seljaci, stalno je dolazilo do sukoba i trvenja između tzv. desnice i ljevice. I pored čestih sukoba i osipanja, i pored toga što je imao da izdrži pritisak koji je na njega vršila vlast, kao i pritisak većih stranaka, Savez zemljoradnika je uspio da se održi i da u Srbiji, istočnoj Bosni, istočnoj Hercegovini, Crnoj Gori, a posebno u Bosanskoj krajini (banjalučki i bihaćki okrug) ostvari snažan uticaj na srpsko seljaštvo i da ga zadrži sve do 1941. godine. I pored radikalne kritike buržoaskog društva i zahtjeva da se poboljša ekonomski, politički i kulturni položaj seljaštva, Savez zemljoradnika u svojim koncepcijama razvitka društva i države ne izlazi iz okvira kapitalističkog sistema.

* * *

U Zemljoradnički poslanički klub, koji je konstituisan na početku rada Ustavotvorne skupštine, ušlo je 14 poslanika Saveza zemljoradnika iz Srbije i jedan poslanik izabran u Vojvodini, zatim 12 poslanika Saveza težača iz BiH, 3 poslanika Težačkog saveza iz Dalmacije i 9 poslanika Samostojne kmetijske stranke iz Slovenije. Tako je ovaj klub sa 39 poslanika bio četvrti po jačini u Ustavotvornoj skupštini — iza Demokratskog, Radikalnog i Komunističkog poslaničkog kluba. Za predsjednika Kluba izabran

4) Mihailo Avramović, *Neuspjeh Zemljoradničke stranke*, Nova Evropa, knj. VII, broj 7 od 1. marta 1923, Zagreb, str. 212—214 i *Agrarna reforma i zemljoradnički pokret*, Nova Evropa, knj. II, broj 7 od 21. maja 1921, Zagreb, str. 224—249; dr Vasa Čubrilović, *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*, Beograd 1958, str. 563—565; Jovan M. Jovanović, *Država najvećega broja, Selo i seljaštvo* (studije i članci), Sarajevo 1937, str. 17—19; dr Bogdan Stojsavljević, *Seljaštvo Jugoslavije 1918—1941*, Zagreb 1952, str. 132—140; Mijo Mirković, *Seljaci u kapitalizmu*, Zagreb 1952, str. 83—89; dr Dragoljub Jovanović, *Agrarna politika*, Beograd 1930, str. 429—437.

je Vojislav Lazić, narodni poslanik SZ za valjevski okrug.⁵⁾ Od početka rada Ustavotvorne skupštine 12. decembra 1920. pa do donošenja Vidovanskog ustava 28. juna 1921. godine Poslanički klub Saveza zemljoradnika je bio veoma angažovan u radu oko ustava insistirajući da u njega uđe što više odredaba iz prijedloga ustava Saveza zemljoradnika.

Na 9. redovnom sastanku Konstituante 31. januara 1921. izabran je Ustavni odbor od 42 člana u kome su radikali i demokrati imali većinu. Od zemljoradnika u Ustavni odbor su ušla četiri poslanika, i to: Mihailo Avramović, Bogumil Vošnjak, Milan Bošković i Jovan M. Jovanović. Ustavnom odboru je stavljeno u zadatak da pripremi od podnesenih nacрта prijedlog ustava za diskusiju u Plenumu skupštine. Ustavni odbor počeo je s radom 1. februara 1921. uzimajući (po Poslovniku) najprije u pretres nacrt ustava koji je izradila druga vlada Milenka Vesnića, a prihvatila kao svoj, s izvjesnim dopunama, vlada Nikole Pašića.⁶⁾ Pored vladinog nacрта ustava u Skupštini i u javnosti se pojavilo više nacрта ustava od strane pojedinih ličnosti i političkih stranaka. To su nacrti ustava Stojana Protića, dr Josipa Smodlake, Radivoja Novakovića, dr Ante Trumbića, Narodnog kluba, Jugoslovenskog kluba, Jugoslovenske muslimanske organizacije, Socijaldemokratske stranke, Saveza zemljoradnika, Republikanske stranke i Hrvatske republikanske seljačke stranke.⁷⁾

Savez zemljoradnika je podnio svoj prijedlog ustava Ustavotvornoj skupštini 14. februara 1921. godine. On se sastoji od 139 članova i podijeljen je na tri dijela: politički, privredni i zdravstveno-kulturni. Prijedlog se uglavnom zasniva na programu SZ i polazi od činjenice da u državi ima više od 80% seljaka te da, prema tome, i u ustavu toj činjenici treba posvetiti punu pažnju. Pošto se prijedlog ustava Saveza zemljoradnika u mnogo čemu razlikuje od ostalih prijedloga opširnije ćemo prikazati osnovnu koncepciju toga prijedloga.

U prvih šest članova (opšte odredbe) za naziv države predlaže se ime »Jugoslovenska Država Srba, Hrvata i Slovenaca«. Svi Jugoslovenski narodi se tretiraju kao »troimeni narod srpsko-hrvatsko-slovenački«. Na čelu države je kralj. Država kao politička zajednica počiva na načelu slobode i od tog načela moraju polaziti svi zakoni, kao privredna zajednica ona se temelji na zadružnom načelu kao jedinom načelu privredne pravičnosti, a kao kulturna zajednica — na načelu razvijanja prosvjete i kulture u svim slojevima stanovništva. Državni jezik je srpskohrvatski ili slovenački.⁸⁾

U prvom, političkom dijelu, koji ima sličnosti s ostalim nacrtima ustava govori se o pravima i dužnostima državljana, o kralju, o državnoj vlasti (ustavotvorna, zakonodavna, izvršna vlast — narodna vlada) i sudskoj vlasti. Međutim, u ovom dijelu, za razliku od ostalih nacрта, originalnost je u shvatanju uloge kralja, u instituciji narodne vlade čijeg bi predsjednika birala narodna skupština na dvije godine apsolutnom većinom, zatim u

5) »Selo«, glavni organ Saveza zemljoradnika, Beograd, br. 53 od 19. decembra 1920.

6) Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS, knj. I, sv. br. 4, str. 14—20.

7) Nedim Sarac, *Bosna i Hercegovina u koncepcijama ustava jugoslovenske države 1920—1921. godine*, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, 1968. godine, br. 4, str. 139—153.

8) Predlog ustava Zemljoradničke stranke, Beograd 1928, str. 3—4.

zahtjevu da se narodni poslanici biraju kao predstavnici zanimanja i klasa (profesionalni parlament), u tome da birači mogu u svako doba opozvati narodnog poslanika, kao i u tome da se ukine advokatski red i da pravni branioci budu državni službenici, a suđenje i zastupanje da bude besplatno.⁹⁾

Polazeći od shvatanja da se u ustavu, pored regulisanja političkih pitanja i političkih odnosa, treba da regulišu i ekonomski odnosi, Savez zemljoradnika je drugi dio svoga prijedloga »Privredna zajednica« posvetio privrednim pitanjima, a naročito agrarnom pitanju i dužnosti države da se stara o unapređivanju poljoprivredne proizvodnje i ekonomskom i kulturnom podizanju seljaka. U čl. 95 se kaže da je država dužna da se brine o tome da se svim građanima stvori podjednaka mogućnost da se sprema za privredne poslove kojima naginju i da razvijaju nesmetano svoju privrednu spremu i snagu, a u čl. 96 da država treba da se stara da svako može slobodno vršiti svoje privredne poslove i da se prinudi može pribjeći samo u izuzetnim slučajevima, kada to opšti interesi zahtijevaju. Dalje, (čl. 97) država je dužna da zaštiti interese radne snage. Sloboda ugovaranja u privrednim odnosima se priznaje kao načelo društvenog razvitka (čl. 98), a zeleništvostvo (lihvarstvo), kako novčano tako i robno, zabranjuje se (čl. 99). O privatnoj svojini se kaže da se ona priznaje u načelu, ali da je vlasnik dobra — pokretnog ili nepokretnog — samim tim što je vlasnik, dužan da ga ne upotrebljava na štetu cjeline. O pravu vlasništva na zemlju govori se u 102. članu: »Zemlja pripada onima koji je sami obrađuju. Svi dosadašnji oblici držanja zemlje koji su protivni ovom načelu ukidaju se ukoliko se zakonom ne odrede izuzeci. Nigde ne smeju postojati nikakvi kmetijski, čivčijski, kolonatski ni njima slični odnosi. Za raskidanje takvih odnosa u korist onih koji su zemlju radili ne priznaju se naknade. Naknada se ne priznaje ni za posede: 1) koje je tuđinska vlast pretvorila iz feudalnih u ma kakve druge oblike, 2) koje je tuđinska vlast darovala pojedincima besplatno ili uz nisku prodajnu cenu, 3) koji su postali samovlasnim prisvajanjem državne i opštinske zemlje. Zemljoradnici koji bi raskidanjem ovih odnosa ostali bez dovoljno zemlje daće se druga u zamenu. Zakonom će se odrediti na koji će se način pomoći onima koji su raskidanjem ovih odnosa ostali bez sredstava za život a nemoćni su za samostalan rad. Podela velikih poseda radi davanja zemlje potrebitim zemljoradnicima vrši se redom od najvećih ka sve manjim. Sa pravom svojine nad zemljom skopčana je i dužnost posednika da je razumno obrađuje i iskorišćuje. Od onih koji toj dužnosti ne budu odgovarali svojom krivicom zemlja će se oduzimati i davati potrebitima. Naslednici zemlje biće zakonom zaštićeni od lakoumlja, nemara i raspikućstva njihovih roditelja ili staralaca. Zakonom će se utvrditi i najmanja površina koja se ne može deliti među naslednike niti otuđiti. Isto tako zakonom će se onemogućiti i stvaranje novih velikih poseda preko utvrđene granice«. Zemljoradnički poslanički klub je i u pregovorima za ulazak u vladu i pri krajnjem odlučivanju da li će se glasati za nacrt ustava vladine većine ili ne — polazio od odredaba ovog člana i insistirao na njihovom usvajanju. U vezi s kolonizacijom se u 103. članu kaže da će se naseljavanje seljaka koji nemaju zemlje, ili je nemaju dovoljno, izvoditi pomoću naseljeničkih zadruga, a osim zemljom naseljenici moraju biti snabdjeveni i neophodnim sredstvima za uspješnu proizvodnju. Pri nase-

9) Isto, str. 4—32.

ljavanju prvenstvo treba da imaju siromašne porodice poginulih ratnika, ratnih i vojnih invalida i dobrovoljaca.

U skladu sa programom stranke u ovom dijelu prijedloga izuzetno mjesto se daje zemljoradničkom zadrugarstvu. Zakonom se ima štititi i potpomagati udruživanje pojedinaca radi zaštite ili unapređivanja proizvodnje, a u »svim slučajevima ovakvim udruženjima — zadrugama ili savezima njihovim — daje se pod jednakim uslovima prvenstvo pred svim kapitalističkim preduzećima« (čl. 106). Dalje, država je po čl. 107 obavezna: 1) davati redovno jemstvo nabavljačkim zadrugama ili njihovim savezima, 2) davati u toku 25 godina 5 od hiljade (5%) od ukupnog državnog budžeta glavnoj zadružnoj blagajni za kreditiranje zadruga i zadrugara, 3) podići svake godine najmanje 10 zadružnih žitnih magacina duž željezničkih pruga i vodenih puteva i dati ih zemljoradničkim zadrugama, odnosno njihovim savezima pod zakup koja će obuhvatiti samo srazmjernu amortizaciju i 4) davati savezima zadruga (zemljoradničkih, radničkih i zanatskih) svake godine najmanje 1 od hiljade (1%) od ukupnog državnog budžeta za kulturne ciljeve zadrugarstva. Jedan zadružni zakon ima važiti za cijelu zemlju. Zakon se ima donijeti u sporazumu s glavnim zadružnim savezom. Predlaže se da država svake godine odvoji najmanje 1% od ukupnih prihoda za ublažavanje i otklanjanje posljedica koje nastanu usljed povrede radne snage, požara, pomora stoke, grada i drugih vremenskih nepogoda, a zatim da se sredstvima ovog fonda redovno vrši regulisanje rijeka i isušivanje močvara (čl. 108). Po čl. 114 na izvoz zemljoradničkih proizvoda ne može se uvoziti nikakav porez ni carina. Ovo isto vrijedi i za unutrašnji promet zemljoradničkih proizvoda.

Od značaja je još istaći iz ovog dijela prijedloga ustava čl. 110, u kome se kaže da je obavezno učešće radnika u dobiti preduzeća u kojima rade i da visinu učešća treba da odredi zakon, kao i čl. 111, u kome se kaže: »Dužnost je države kontrolisati veliki kapital i sprečavati njegove zloupotrebe. Zemljoradnici i radnici imaju prema zakonu pravo da preko svojih organizacija kontrolišu preduzeća kojima daju sirovine ili radnu snagu.«¹⁰⁾

Treći dio prijedloga ustava posvećen je zdravstvu, prosvjeti i kulturi. Država je dužna da se brine o čuvanju narodnog zdravlja, a liječenje, njega bolesnika i lijekovi su besplatni. Društva koja rade na čuvanju i jačanju narodnog zdravlja i vaspitanju podmlatka — moraju dobijati stalnu državnu pomoć. Higijena je obavezan predmet u svim državnim školama. Brak stoji pod zaštitom države i ona vodi računa o tome kako roditelji obavljaju svoje roditeljske dužnosti. Briga o invalidima i ratnoj siročadi ima da bude opštenarodna.¹¹⁾ Najvažnije odredbe u članovima koji se odnose na školstvo su sljedeće: Nastava je javna, slobodna i besplatna. U cijeloj zemlji nastava počiva na jednoj i istoj osnovi. Škole ne smiju biti usredsređene samo u gradovima već rasporedene po cijeloj zemlji prema potrebama stanovništva, i seoskog i gradskog, i prema prirodi samih škola. Osnovna nastava je obavezna za sve, bez razlike pola. Svake godine treba da se u budžetu predvide sredstva za suzbijanje nepismenosti u narodu, pored rashoda određenih za redovnu nastavu, i to dokle god potreba bude to

10) Isto, str. 32—36.

11) Isto, str. 38—39.

zahtijevala. Služba u vojsci, u stalnom kadru, ima biti u isto vrijeme viša škola za narodno obrazovanje. Dopuštaju se privatne škole, osim osnovnih, prema odredbama zakona.¹²⁾ U 134. članu se kaže da je država dužna da se brine o čuvanju historijskih spomenika, umjetničkih predmeta i prirodnih znamenitosti.

Posljednji članovi prijedloga ustava Saveza zemljoradnika odnose se na religiju. Pored odredbe da je sloboda vjere i savjesti zagarantovana i da su sve vjeroispovijesti pred zakonom ravnopravne, važno je spomenuti 138. član, u kome se kaže da vjerske organizacije i njihovi članovi ne smiju upotrebljavati svoju duhovnu vlast u političke svrhe i član 139, po kome sveštenike svih dopuštenih vjerskih organizacija plaća država, a svi dosadašnji načini njihova plaćanja se ukidaju.¹³⁾

U izradi prijedloga ustava Savez zemljoradnika je polazio od svoga programa i od činjenice da je tada više od 80% stanovništva činilo seljaštvo i da o interesima toga stanovništva treba voditi računa kada se donosi ustav za jednu seljačku zemlju. Pošto je Zemljoradnički poslanički klub činio manjinu u Ustavotvornoj skupštini, on i nije mogao računati da će njegov nacrt ustava biti primljen, ali je svim silama nastojao da u vladin nacrt ustava uđe što više odredaba kojima će se zaštititi interesi seljaštva, u čemu će samo djelimično uspjeti.

Interesantno je navesti primjedbe regenta Aleksandra na prijedlog ustava Saveza zemljoradnika, date u razgovoru sa Jovanom M. Jovanovićem — Pižonom, koje je ovaj naknadno po sjećanju zabilježio. Pižonova kratka zabilješka o ovim razgovorima napisana je na kraju Prijedloga ustava Zemljoradničke stranke, koji je u vidu knjižice štampan 1928. godine. Iako uz zabilješku nije stavljen datum, po svemu sudeći, ona je napisana nakon ubistva kralja Aleksandra 9. oktobra 1934. Pošto je od ličnih protivnika optuživan kao dvorski čovjek, Pižon je želio da u ovoj zabilješci iznese i kakav je bio odnos kralja prema njemu lično. Zbog značaja zabilješke navodimo je u cijelosti: »Zbog ovoga predloga Ustava Saveza Z. je došao u sukob sa Regentom. On je bio ljut što su predlagači uneli u Ustav čl. 29, 31, 32, 34, 37, 43, 44, 61, 63, ceo Odeljak V Izvršna vlast čl. 61—86 (zaključno).

Prvi razgovor sa Regentom na večeri u Oficirskom Domu, — večera posle izglasanoga Ustava Vidovdanskoga datoj od strane Regenta. U kratkom razgovoru — smisao ovaj: »vi ste mi oduzeli sva prava jednoga suverena, ja nisam onda drugo nego figura-automat... — Visoč., vi ćete biti vladalac po ugledu na Englesku, nećete ulaziti u partisko-politički metež...« — Dobro, dobro, razgovaraćemo... — Stojim na raspoloženju vašem... Od ovoga časa su mi Avramović M. (Mihailo — pr. M. G.) i drugovi privezali »dvorski čovek«, a Dvor opet »zemljoradnici-boljševici. Princeza Jelena (Aleksandrova sestra — pr. M. G.) mi je to u oči rekla u Dvoru na večeri, na Terazijama. Onda kad nije bilo reči da njena deca uđu u kombinaciju za naslednike prestola prezumtivne.

Drugi, treći razgovor, i četvrti do 1924. dugo i naširoko o vladarevim prerogativama. Najviše ga je ljutilo: a) Narodna vlada, b) Princ Pavle kao prezumtivni naslednik, narodna široka prava, a sužena vladaočeva. Poslednji razgovor je završen pretresanjem svakoga paragrafa — iz ovoga usta-

12) Isto, str. 39—40.

13) Isto, str. 40—41.

va. Poslednje reči, završetak: »vi nemate vere u mene, vi više verujete narodu — prevarićete se« — »Narod je večit a ljudi su prolazni, narod je kao suveren teži od jednog suverena — čoveka, ali bolje sa njim, voditi ga, nego da vodi on...«

Deset godina docnije kralj A. nije zaboravio »ovu uvredu« ustava Saveza zemljoradnika. Nekolicini ljudi je govorio »užeše mi sva suverena prava zemljoradnici«. Poslednji kojemu je govorio, ponovio ovo isto, bio je Dr Danilo Dimović, advokat iz Zagreba«.14)

Zanimljivo je mišljenje Jovana Cvijića o prijedlogu ustava Saveza zemljoradnika. Svoje primjedbe na prijedlog ustava SZ Cvijić je iznio u pismu Pižonu od 5. marta 1921. godine iz Slanog kod Dubrovnika. Između ostalog, u pismu se o prijedlogu kaže: »Ovo je ne samo zdrava osnova, već ste umeli svoju osnovnu koncepciju o državi dobro sprovesti i u detaljima. Politički deo — u mnogome zajednički sa ostalim nacrtima ustava — vrlo je dobar i originalan u shvatanju uloge vladaoca i načina na koji se određuje predsednik narodne vlade. Ali su mi se naročito dopali odeljci o sudskoj vlasti (kao: Pravni branioci su državni organi; suđenje i zastupanje je besplatno) i o privrednoj zajednici, gde ste usvojili dosta stvari iz razumnog socijalizma. Možda bih ja u tom pravcu i malo dalje otišao. Nisam jedino potpuno zadovoljan sa odeljkom kulturna zajednica, jer je ostao u mnogo-me... (dalje nečitko). Ipak i u njemu ima vrlo dobrih stvari (kao: 'u celoj zemlji nastava počiva na jednoj i istoj osnovi')«.15)

Ustavotvorna skupština Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca od početka zasjedanja 12. decembra 1920. postaje centar političkog života, a skupštinska sala — mjesto odakle se očekivalo rješavanje najvažnijih pitanja novostvorene države. Skupština koja je trebalo da donese ustav bila je sastavljena od 16 političkih stranaka i grupa. Sve ove stranke su uglavnom imale jasna gledišta u pogledu pitanja unutrašnjeg uređenja države, to jest da li su za centralizam ili federalizam. Najveće stranke: Demokratska i Radikalna insistirale su na tome da se državi da monarhijski oblik s parlamentarnim sistemom uprave i centralizmom u administraciji. Po njima, sve državne institucije treba da rade na učvršćenju narodnog i državnog jedinstva i izjednačavanju narodne psihe kako bi se izbrisale istorijske granice i tradicije i pokrajinski mentaliteti. Na drugoj strani su Narodni klub, Jugoslovenski klub i JMO zahtijevali široke autonomije za pojedine pokrajine. Hrvatska republikanska seljačka stranka, koja je donijela odluku da ne učestvuje u radu Ustavotvorne skupštine, u to vrijeme je zahtijevala federativno uređenje, pa čak i takvo uređenje koje bi bilo slično konfederativnom uređenju države. Prema tome, od prvog dana rada Ustavotvorne skupštine vodiće se oštra borba između pristalica centralizma i unitarizma, na jednoj strani, i pristalica federalizma, na drugoj. Dalje, u Ustavotvornoj skupštini su predstavljene i opozicione stranke (Savez zemljoradnika, socijaldemokrati i republikanci), koje su u svojim programima i u svojim prijedlozima ustava više insistirale na rješavanju društvenih i privrednih problema. U nacrtu ustava vladinih stranaka (Radikalne i Demokratske) nisu unesene socijalne i ekonomske odredbe. U njemu je sva pažnja poklonjena

14) Arhiv Jugoslavije, Fond Jovana M. Jovanovića-Pižona, kutija 32, listovi 239—240.

15) AJ, Pižonov fond, kutija 34, listovi 352—353.

političko-pravnom i administrativnom uređenju zemlje, a rješavanje privrednih problema je prepušteno slobodnoj privatnoj inicijativi. Da bi se omogućilo donošenje centralističkog ustava, za Radikalnu i Demokratsku stranku je bilo najvažnije da se parališe uticaj HRSS i KPJ u Ustavotvornoj skupštini. One su to djelomično i učinile već na početku rada — donošenjem Poslovnika za rad Ustavotvorne skupštine koji je sadržavao odredbu o obaveznom polaganju zakletve poslanika kralju, čime se prejudiciralo monarhističko uređenje države, kao i odredbu prema kojoj će se ustav donijeti običnom, prostom većinom a ne kvalifikovanom, dvotrećinskom većinom.¹⁶⁾

Prva vlada Nikole Pašića, obrazovana 1. januara 1921, nakon ostavke druge Vesnićeve vlade 23. decembra 1920, imala je da obezbijedi donošenje ustava. Ova vlada je bila sastavljena samo od predstavnika radikala i demokrata, s tim što je ostavljeno nekoliko upražnjenih portfelja koji su se imali popuniti predstavnicima manjih stranaka pomoću kojih će se obezbijediti natpolovična većina poslanika u Ustavotvornoj skupštini za donošenje vladinog centralističkog ustava.¹⁷⁾ Zbog toga će Pašić od početka rada Ustavotvorne skupštine voditi razgovore s predstavnicima pojedinih stranaka, pokušavajući da ih privoli da uđu u vladu i obećaju da će glasati za ustav.

Odmah nakon obavljenih izbora za Ustavotvornu skupštinu, prije nego što je Vesnićeva vlada podnijela ostavku, počeli su pregovori radikala i demokrata s predstavnicima Saveza zemljoradnika oko njihovog ulaska u vladu i podrške vladinom prijedlogu ustava. Savez zemljoradnika je bio privlačan za vladine stranke zbog toga što se on u osnovi slagao s načinom unutrašnjeg uređenja države kakav su one zahtijevale. Naročito je Demokratska stranka insistirala na tome da se ostvari sporazum sa Savezom zemljoradnika. Radi ostvarenja ove kombinacije regent Aleksandar je pozvao na razgovor predsjednika Zemljoradničkog poslaničkog kluba (dalje ZPK) Vojislava Lazića 17. decembra 1920. Po odluci Kluba, predsjednik je otišao na razgovor. Na regentovo pitanje kakav je stav SZ u pitanju jedinstva države, Lazić je odgovorio da SZ želi potpuno ujedinjenje s jednim parlamentom i jednim zakonodavstvom za čitavu zemlju. Regent je tražio da mu se izlože osnovne stvari iz programa SZ i kojoj je stranci SZ sličan po svom programu, te šta je seljake rukovodilo da osnuju svoju čistu seljačku stranku. Zatim je tražio da mu se odgovori da li bi SZ uzeo učešća u jednoj novoj vladi. Lazić je odgovorio da o tome samo Klub može donijeti odluku. Regent je na kraju razgovora istakao da je njemu povjereno od Krune da prikupi sve elemente za sastav nove vlade i da on u tom smislu treba da zna: želi li SZ da uđe u vladu, a ako ne, da je onda potrebno da jasno iznese svoj stav o jedinstvu zemlje, o monarhiji i samoupravama. Istoga dana poslije podne Lazić je obavijestio Pašića da ZPK ne želi u vladu, a da je za puno jedinstvo, monarhiju i potpunu i široku samoupravnu ničim ograničenu.¹⁸⁾

Krajem decembra 1920. Pašić je pozvao predsjednika ZPK Lazića i zamolio ga da mu dostavi mišljenje SZ o ulasku u vladu i uslove koje po-

16) Dr Branislav Gligorijević, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd 1970, str. 204.

17) Sten. bel. US, knj. I, sv. br. 2, str. 2—7.

18) »Selo«, br. 54 od 26. decembra 1920.

stavlja za svoje učešće u vladi. Nakon konsultovanja sa Klubom i Glavnim izvršnim odborom, Lazić je Pašiću predao napisane zahtjeve. U njima se kaže da bi SZ pomogao svaku vladu koja bi pristala da se u ustav unesu ova načela iz programa i prijedloga ustava SZ:

1. Da se izbori za narodno predstavništvo vrše po zanimanjima.
2. Da birači imaju pravo opozvati svoje poslanike.
3. Da ministri odgovaraju pred redovnim sudovima za svoj rad.
4. Da se obezbijedi sigurniji položaj činovnika, ali da činovnici odgovaraju, kako za protivzakonito vršenje, tako i za nevršenje službe po zakonu, i to kako po tužbi zainteresovanog tako i svakog drugog građanina.
5. Da suđenje bude besplatno i da se svugdje, gdje god je moguće, uvedu sudovi dobrih ljudi.
6. Da se odbrana smatra kao javna funkcija i da bude besplatna.
7. Da se ukinu vojni i duhovni sudovi.
8. Da se policija stavi pod nadležnost samoupravnih tijela.
9. Da se služba u vojsci reformiše tako da ona bude više narodna škola, gdje će biti obavezna ne samo vojnička obuka već i moralno zdravstvena, kao i da se rok službe skрати na najmanju potrebnu mjeru.
10. Da se narodno zdravlje smatra kao najveći kapital narodni, te prema tome da ljekarska i babička služba, operacije, njega i lijekovi budu besplatni.
11. Da se cjelokupna nastava tako preuredi da svako zanimanje dobije besplatno potrebno opšte i stručno obrazovanje.
12. Da se vjera smatra kao privatna stvar.
13. Da se ukinu sve privilegije grada na račun sela.
14. Da se agrarna reforma izvede u duhu programa Saveza zemljoradnika.
15. Da se zadrugarstvo smatra kao opštekorisna ustanova pa prema tome i obavezna.
16. Da se zemljoradnja smatra kao najvažnija grana narodne privrede i svim sredstvima pomaže.
17. Da se saobraćaj razvija prema potrebi najvažnijih privrednih grana i prema potrebi sela.
18. Da se briga o invalidima i ratnoj siročadi smatra kao opštenarodna briga.
19. Da se provede načelo progresivnog oporezivanja.
20. Da se prizna pravo socijalizovanja svih onih preduzeća koja su sazrela za to.¹⁹⁾

Lazić je sljedeći sastanak sa Pašićem imao 11. januara 1921. Pašić je na tom sastanku, sada kao predsjednik vlade obrazovane 1. januara 1921, izjavio da je vlada nepotpuna, jer je sačinjavaju samo radikali i demokrati, i da je nekoliko ministarskih mjesta ostalo nepopunjeno. Želio bi da u vladi budu zastupljene i ostale političke stranke, naročito zemljoradnici. Ako bi Zemljoradnička stranka dala svoj pristanak, dalo bi joj se jedno mini-

19) »Selo«, br. 58 od 15. januara 1921.

starsko mjesto. Pored zemljoradnika želio bi da u vladi budu zastupljene: JMO, Jugoslovenski i Narodni klub. Svi sa po jednim portfeljom. Dalje je izjavio da su prije božićnih praznika vođeni pregovori sa JMO i da je tad bio postignut sporazum. Pošto se poslanici JMO još nisu vratili u Beograd, njihovo sadašnje držanje nije poznato. U prvim pregovorima JMO su obećana dva ministarska mjesta, ali kako se sada misli na širu koaliciju, daće im se samo jedno. Pašić je dalje rekao da je zadatak njegove vlade da donese ustav, zakon o izboru narodnih poslanika, zakon o administrativnoj podjeli zemlje i, ako se bude imalo vremena, zakon o agrarnoj reformi. Na pitanje kakav je stav vladinih stranaka o 20 tačaka, koje je ZPK postavio kao svoj zahtjev i koje bi trebalo da se unesu u ustav, Pašić je odgovorio da ih je pročitao i da je njegovo mišljenje da se one ne mogu ostvariti, tj. unijeti u ustav. On predlaže da se agrarno pitanje u BiH riješi tako što bi kmetovi postali potpuno slobodni, bez plaćanja ikakve naknade. Ukoliko bi bilo takvih kmetova i seljaka koji nemaju dovoljno zemlje, da im se dađe zemlja od begluka i velikih posjeda po zakonu o eksproprijaciji, a plaćanje te zemlje da padne na teret države. Ako se takva zemlja ne bi našla, a bude više porodica bez zemlje, da se onda te porodice nasele u Makedoniji i na Kosovu. Što se tiče ostale pomoći seljaku, može se omogućiti davanje jeftinog kredita preko Uprave fondova ili naročitih zavoda. Mogu se ustanoviti i produžne škole u selima, gdje bi se predavalo o poljoprivredi i higijeni. Ovo bi bili ustupci koje vlada nudi SZ. O 20 tačaka SZ Pašić nije govorio u svom klubu, pa ni sa demokratima, jer smatra da se veći dio njih ne može ostvariti i da ni jedna stranka do sada nije mogla na svom početku ostvariti svoj program, pa to neće moći ni zemljoradnici. Na kraju razgovora Pašić je izjavio da zemljoradnici treba da uđu u vladu kako bi se na taj način osigurala vladina većina za donošenje ustava, a ulaskom zemljoradnika u vladu i ostale političke stranke i grupe odustale bi od svojih pretjeranih zahtjeva.²⁰⁾

Tri dana kasnije, 14. januara 1921, održan je ponovo sastanak na Pašićev zahtjev. Sastanku su od zemljoradnika prisustvovali Vojislav Lazić i Ivan Pucelj, a od radikala i demokrata Pašić i Davidović. Na početku sastanka Pašić je izjavio da je parlamentarna situacija neobično teška, zbog toga što u vladi nisu zastupljene sve stranke ili bar većina. Današnja radikalsko-demokratska vlada ne predstavlja većinu, i da bi se ustav mogao donijeti, treba da se vlada pojača. Navodi da donošenje ustava ometaju komunisti, HRSS, Korošćev Jugoslovenski klub i Narodni klub — nepolaganjem zakletve i svojim odsustvom od rada, a JMO takođe pravi smetnje pretjeranim zahtjevima. Smatra da Savez zemljoradnika treba da uđe u vladu, nudi jedno ministarsko mjesto i navodi da će ulazak zemljoradnika primorati i ostale na popuštanje. Zatim predočava da će ako zemljoradnici ne uđu u vladu, današnja vlada biti prinuđena da dá ostavku, a onda ni druge grupe neće imati većinu za sastav vlade, pa će prema tome sve grupe podjednako snositi odgovornost pred narodom za nedonošenje ustava. Na tome na čemu je insistirao Pašić insistirao je i Davidović. Zatim su Lazić i Pucelj izjavili da je Savez zemljoradnika i stvoren zbog nezadovoljstva radom Radikalne i Demokratske stranke, koje sada čine vladu, koje su radile na štetu seljaka, bogateći buržoaziju, od osnivanja države pa do danas. Takav rad

20) »Selo«, br. 59 od 18. januara 1921.

je natjerao seljake da osnuju svoju klasnu političku stranku i ova stranka SZ ima zadatak i želju da kroz ustav sprovede svoja načela i ustavom zaštiti interese seljaka i spriječi dosadašnji rad varoških stranaka, koji je bio štetan za seosko stanovništvo. Na zahtjev Lazića i Pucelja da Pašić i Davidović iznesu svoja mišljenja o zahtjevima SZ iznesenim u 20 tačaka, koje bi trebalo unijeti u ustav, Pašić je prvi iznio svoj stav. On je izjavio isto što i prije 3 dana, navodeći ponovo da nijedna stranka nije mogla odmah ostvariti svoj program, te savjetuje zemljoradnicima da se zadovolje onim što im se nudi i što im se sada može dati.

Davidović je na samom sastanku pročitao svih 20 tačaka i izjavio da se one mogu usvojiti, izuzev dvije-tri. Naročito ne pristaje na izbor poslanika u parlament po zanimanjima i na zahtjev za vezani mandat. Izbori po zanimanjima, izjavio je Davidović, za današnje vrijeme nisu zgodni, a to se može zamijeniti jednim stručnim odborom koji bi davao savjete vladi i Skupštini prilikom donošenja zakona. U taj odbor bi moglo ući 100 do 150 ljudi. Misli da je i vezani mandat nezgodan, jer bi poslanici imali mnogo neprijatnosti od strane političkih protivnika. Predložio je Pašiću da bi o zahtjevima zemljoradnika trebalo razmisliti i da on smatra, iako o tome u svom klubu nije još ništa govorio, da se svi zahtjevi — sa malim izmjenama i dopunama — mogu usvojiti, izuzev dvije prednje tačke. Razgovor je prekinut bez ikakvih zaključaka, pošto je ovaj sastanak bio samo informativan. Oba šefa su pri rastanku naglasila da će o zahtjevima zemljoradnika govoriti u svojim klubovima i izrazili su želju da se razgovori između vlade i SZ produže.²¹⁾

Pregovori Pašićeve vlade s pojedinim opozicionim strankama trajale sve do marta 1921. godine. Pošto vlada, u pogledu unutrašnjeg državnog uređenja, nije htjela da odstupa od centralizma, u obzir za pregovore nisu mogli doći ni Narodni ni Jugoslovenski klub, jer su u svojim prijedlozima ustava tražili autonomističko i federativno uređenje države. Isto tako vlada nije željela da pregovara ni s komunistima, socijaldemokratima i republikancima, zbog dijametralno različitih stavova vlade i ovih stranaka u najvažnijim pitanjima. Ranije smo rekli da je Radićeva HRSS sa svojih 50 poslanika, odmah nakon izbora, donijela odluku da bojkotuje rad Ustavotvorne skupštine. Prema tome, Pašićeva vlada je mogla da pregovara samo sa Savezom zemljoradnika, Slovenačkom kmetijskom strankom, JMO i Nacionalnom tursko-albanskom organizacijom (Džemijetom). Već u prvim kontaktima sa Zemljoradničkim poslaničkim klubom i Poslaničkim klubom JMO vlada je uvidjela da će veoma teško pridobiti za saradnju oba kluba. Pridobijanje jednog kluba isključivalo je pridobijanje i zadovoljenje drugog. U pregovorima vlade sa SZ i JMO najteži problem je bilo bosansko agrarno pitanje. Zemljoradnici su zahtijevali da se ne daje odšteta bivšim feudalcima za oduzetu kmetску zemlju i da se sve beglučke zemlje oduzmu i daju u puno vlasništvo onima koji tu zemlju obrađuju, a JMO je tražila punu odštetu za kmetскую zemlju i izuzimanje beglučke zemlje od agrarne reforme. Iako je zahtjevima zemljoradnika bilo lakše udovoljiti, Pašić je više insistirao na pridobijanju JMO. Njemu je bilo mnogo stalo do toga da za ustav pridobije predstavnike Muslimana iz BiH, slovenačke kmetijce i Džemijet kako bi se ublažili opravdani prigovori da je ustav srpski, pošto

21) Isto.

za njega neće glasati ogromna većina hrvatskih i slovenačkih poslanika. Vlada će uspjeti tek u martu 1921. da za saradnju na donošenju ustava pridobije Samostojnu kmetijsku stranku iz Slovenije, koja je parlamentarno-klupski povezana sa SZ, i JMO, kao i da izazove izvjesna neslaganja u SZ u pitanju ulaska u vladu i glasanja za ustav.

U načelnoj debati o vladinom prijedlogu ustava, koja je vođena u Ustavnom odboru od 1. do 16. februara 1921, predstavnik SZ Mihailo Avramović je zahtijevao da se u ustav unesu i socijalne i ekonomske odredbe. U svom govoru održanom u Ustavnom odboru 7. februara 1921. Avramović je rekao: »Današnji ustav ne može biti samo akt o političkoj organizaciji države, već o ukupnoj njenoj organizaciji, pošto ni današnja država nije samo organizacija političkog već ukupnoga života narodnoga.« On je, dalje, govorio da je vrijeme ekonomskog liberalizma prošlo, vrijeme kada su bile primarne političke slobode, i da je došlo vrijeme teških socijalnih i klasnih borbi kada političke garancije nisu ono što je bitno u životu pojedinaca i društvenih grupa. Dalje je izjavio da bi se vladin prijedlog ustava, što se tiče političke strane, mogao uzeti kao osnova za diskusiju, ali da ga treba dopuniti socijalnim i ekonomskim odredbama.²²⁾ Zahtjev predstavnika SZ da se ustavom regulišu i društveno ekonomski odnosi podržao opozicija u Ustavnom odboru, a naročito predstavnici socijadlemokrata, republikanaca i komunisti.²³⁾ Vladine stranke, Radikalna i Demokratska, uvažice zahtjev zemljoradnika i ostalih opozicionih stranaka i u ustav će se, po uzoru na njemački i čehoslovački, unijeti čitav jedan odjeljak (treći) pod nazivom: Socijalne i ekonomske odredbe, u kome će se pored ostalih regulisati i agrarno pitanje.²⁴⁾ Ovom izmjenom vlada se nadala da će obavezati poslanike SZ da glasaju za ustav. Tako će se član 12 u vladinom prijedlogu ustava, u kome je samo stajalo da je svojina zajemčena, da se sadržina, obim i ograničenje privatne svojine određuje zakonom i da se ukidaju feudalni odnosi, proširiti u čitav jedan odjeljak sa 23. člana.²⁵⁾ Vlada nije imala namjeru da u ustav unosi naročite odredbe socijalnog i privrednog karaktera. Međutim, ona je pred snažnim argumentima opozicije popustila. U želji da pokaže dobru volju za saradnju sa opozicionim strankama, riješena na kompromise, vlada će usvojiti izvjesne odredbe u čije ostvarenje ni sama nije vjerovala. To se najbolje vidi na primjeru privrednog savjeta. Sve novine koje je opozicija uspjela da unese u ustav vlada je prihvatila kao odraz novog vremena, a ne kao nešto što je neophodno da se odmah riješi. Usvajajući socijalno-ekonomske odredbe, vlada nije učinila nikakvu stvarnu koncesiju ljevičarskim strankama. Ostvarujući samo djelomično njihov program, ona je u stvari dopunjavala svoj i pred svojim pristalicama se predstavljala kako shvata i prihvata duh novog vremena.

Zahtjev za uvođenje profesionalnog parlamenta iznio je Mihailo Avramović u Ustavnom odboru 28. februara 1921. On je u svom govoru istakao da današnji politički parlament ne može rješavati veoma složena privredna pitanja, jer su u njemu uglavnom zastupljeni predstavnici jedne klase. Kad

22) Stenografske beleške Ustavnog odbora Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS, knj. I, str. 20—22.

23) Isto, str. 17—19, 31—43, 45—48, 51—52, 140—145.

24) Sten. bel. US, knj. I, sv. br. 7, str. 6—9.

25) Sten. bel. US, knj. I, sv. br. 3, str. 3.

su u pitanju ekonomski sukobi i ekonomska pitanja, neophodno je za njihovo rješavanje potražiti saradnju predstavnika svih klasa i zanimanja. U skladu s programom svoje stranke, on je zatražio da svaka klasa i svako zanimanje bira svoje predstavnike u narodnu skupštinu zavisno od brojnosti i značaja pojedinih zanimanja. Odgovarajući na primjedbe protivnika koji su isticali da bi predstavništvo klasa i grupa još više razvilo i pooštrilo borbu klasa, Avramović je rekao: »Ja smatram da pošto klasna borba postoji, pošto se ona ne može izbjeći, da imamo da potražimo samo oblike kroz koje će ta borba da bude plodna, korisna, a ne štetna (...). Ako se da prilika svima zanimanjima da dodu potpuno do svoga profesionalnog interesnog izražaja onda prestaje samim tim povod za surovu klasnu borbu. (...) Prema tome ne gledamo mi na klasnu borbu onako, kao što čusmo pre nekoliko dana neku gospodu ovde, kao na nekoga bauka, od koga treba bežati, što treba kao kugu proterivati iz našeg društva nego na protiv u klasnoj borbi, u profesionalnoj borbi vidimo jedan veliki podstrek za progres našeg društva, samo što mi tražimo da se ta borba organizuje, da se disciplinuje, a ona se u organizovanoj grupi, samim tim što je vodi organizovana grupa, ona se ublažuje, ona se disciplinuje, ona postaje plodna i korisna.«²⁶⁾ Odbacujući načelno ideju profesionalnog parlamenta, vlada nije željela prihvatiti nikakav prijedlog koji bi bio u suprotnosti s političkim parlamentom. Međutim, vlada je pristala da prihvati jednu instituciju, ali koja ne bi prisvajala prava političkog parlamenta, nego koja bi svojim savjetodavnim radom ubrzala donošenje zakona u parlamentu. Tako je vlada pristala da se u ustav u čl. 44 unese ova odredba: »Za izradu socijalnog i privrednog zakonodavstva ustanovljava se Privredni Savet. Bliže odredbe o sastavu i nadležnosti njegovoj odrediće se zakonom.«²⁷⁾

Vlada je nastojala da do početka diskusije o vladinom prijedlogu ustava u Ustavotvornoj skupštini obezbijedi potrebnu natpolovičnu većinu od ukupnog broja poslanika za donošenje ustava. Zbog toga je vlada u prvoj polovini marta 1921. ubrzano vodila pregovore sa JMO i Samostojnom kmetijskom strankom sa željom da ih privoli na saradnju oko donošenja ustava. Nakon dužih pregovora i obostranog popuštanja, sporazum između vlade i JMO je postignut 15. marta 1921. godine. Prema zvaničnom saopštenju »Pravde«, lista JMO vlada Nikole Pašića se obavezala da će u svoj prijedlog ustava unijeti one odredbe iz nacрта ustava JMO koje se tiču zaštite i ravnopravnosti vjera, osiguranja vjersko-prosvjetne autonomije, šerijatskih sudova i izbornog sistema koji će štiti manjine, kao i odredbu prema kojoj će se poštovati istorijske granice BiH, odnosno da će BiH ostati teritorijalno kompaktna. Kmetско pitanje će se potpuno likvidirati plaćanjem naknade za kmetška selišta u ukupnom iznosu od 255 miliona dinara. Isplata će se vršiti pola u gotovom novcu, a pola u državnim obveznicama. Manjim i oskudnijim posjednicima će se sva suma isplatiti u novcu. Kao baza za isplatu poslužiće posljednja katastarska procjena. Naseljeni begluci će se dvostruko platiti u odnosu na kmetška selišta i u tu svrhu će vlada odobriti 50 miliona dinara. Beglučkim zemljama »hodalicama« sopstvenici će moći slobodno raspolagati. Beglučke zemlje koje su bespravno uzurpirane od strane

26) Sten. bel. Ustavnog odbora, knj. II, str. 139—141.

27) Zbornik zakona i naredaba za BiH, godina 1921, Sarajevo 1922, Vidovdanski ustav, str. 150; dr Savo Mojić, *Privredni parlament*, Beograd 1929, str. 90—110.

težaka vratiće se posjednicima. Vlada se, dalje, obavezala da će pomoći Vakuško-mearifsku upravu da sanira svoje finansije i da će narediti da se vrati olovo sa džamija koje se nalazi kod vojnih vlasti, a koje su austrougarske vlasti uzele za vojne potrebe u toku rata. Pošto nije bilo vremena da se ovo olovo transportuje i preradi, ono je ostalo u vojnim skladištima. Ukoliko ovog olova ne bi bilo dovoljno, domiriće se iz rudnika. Pomoć države invalidima i ratnoj siročadi izjednačiće se u čitavoj državi. Prema postignutom sporazumu, JMO će dobiti nekoliko važnijih mjesta u Zemaljskoj vladi BiH i dva ministarska mjesta u centralnoj vladi u Beogradu. Poslanički klub JMO je odmah odredio svoje predstavnike u vladi: dr Mehmeda Spahu — da preuzme jedan privredni resor i dr Hamdiju Karamehmedovića — za ministra narodnog zdravlja.²⁸⁾

Vlada Nikole Pašića se odlučila na ovaj sporazum iz više razloga. Prvi i najvažniji je politička nužda i potreba. Naime, trebalo je obezbijediti glasove za donošenje ustava. Ranije smo rekli da vlada nije imala velikog izbora među strankama za pregovore ukoliko je željela da ostane vjerna principu centralističkog uređenja države. Demokratska stranka je više željela saradnju sa Savezom zemljoradnika nego sa JMO, jer je SZ glasao za Poslovnik i omogućio vladi da prisili opoziciju na polaganje zakletve kralju i na pristanak da se ustav donese samo natpolovičnom većinom. Zahtjeve SZ je bilo lakše i bezbolnije ostvariti nego zahtjeve JMO. Međutim, sporazum sa JMO pružao je vladi veće političke koristi. Pridobijanjem SZ povećala bi se samo srpska većina, a pridobijanje JMO je značilo razbijanje anticentralističkog fronta prema Beogradu. Vladajuća srpska buržoazija je smatrala da će pridobijanjem političkih predstavnika Muslimana u BiH obezbijediti i dominantan ekonomsko-politički uticaj u BiH. Vođstvo JMO je u pregovorima znalo da iskoristi veoma težak položaj vlade. Stiče se utisak da je vlada bila spremna i na veće ustupke, samo da bi obezbijedila donošenje ustava. Vlada je u prvoj polovini marta 1921, preko Demokratske stranke, uspjela da pridobije za saradnju Samostojnu kmetijsku stranku iz Slovenije i nekoliko poslanika SZ iz BiH i Srbije, i da na taj način izazove rascjep u Zemljoradničkom poslaničkom klubu. Slovenački kmetijci su pristali na saradnju sa vladom da bi riješili neka praktična pitanja i dobili jedno ministarsko mjesto u centralnoj vladi i nekoliko mjesta u Pokrajinskoj vladi u Ljubljani.²⁹⁾

Na sporazum vlade sa JMO oštro je reagovao Savez zemljoradnika. Ovaj sporazum je najviše pogodio SZ i on će isključivo uticati na dalje ponašanje ZPK u Ustavotvornoj skupštini. Njime je izigran SZ, i svi dalji pokušaji vlade da dođe do sporazuma sa SZ bili su osuđeni na neuspjeh. Od početka rada Ustavotvorne skupštine Poslanički klub se izjasnio da želi da iskreno saraduje na donošenju ustava i da će u tom pogledu predstavljati radnu i konstruktivnu, a ne nikako nepomirljivu opoziciju. Međutim, kada se u javnosti saznalo da je vlada spremna da udovolji zahtjevima JMO, Mihailo Avramović je u Ustavnom odboru. 7. marta 1921. u vezi s agrarnom refor-

28) »Pravda«, glasilo Jugoslavenske muslimanske organizacije, Sarajevo, br. 30, od 17. marta 1921.

29) Branislav Gligorijević, sp. djelo, str. 211—212; Milan Gaković, *Rješavanje agrarnog pitanja u BiH (1918—1921)*, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu, 1970, br. 6, str. 100—102.

mom izjavio: »Mi smo voljni za sporazum i to pravičan i pravedan; ali nika-ko nismo voljni da se to pitanje lomi preko koljena, da se lomi iza naših leđa i da se lomi bez sporazuma. Tu ćete naći kod nas nepomirljivu opoziciju. Do sada mi to nismo bili. Od vas, gospodo, iz većine zavisi, kako ćemo se mi dalje opredeliti. Mi ne želimo da budemo opozicija, mi želimo da bude-mo korisni saradnici na ovom velikom narodnom poslu.«³⁰⁾ Početkom mar-ta 1921. Zemlji-radnički poslanički klub je prekinuo pregovore sa vladom. U tom smislu je ZPK donio i posebnu odluku koja je objavljena u listu »Selo« od 8. marta 1921. U toj odluci se kaže da ZPK obustavlja dalje pregovore i razgovore s vladom i njenim predstavnicima — sve dok se ne vidi držanje vlade u Ustavnom odboru prema zahtjevima SZ, a naročito prema njegovim minimalnim zahtjevima, a isto tako i dok vlada ne obustavi sve progone teža-ka u pitanjima agrara u BiH, Dalmaciji i ostalim krajevima. Određeni čla-novi kluba za pregovore s vladom saopštiće vladi ovu odluku Kluba. Protiv ove odluke, tj. protiv prekida razgovora sa vladom, glasali su svi slovenački poslanici, a od poslanika iz BiH Marko Gaković, Risto Đokić i Nikola Div-ljan i iz Srbije Milan Miloradović.³¹⁾ Na tvrdnje vladinih listo-va kako su zemlji-radnici krivi što vlada vodi pregovore sa JMO i što pri-staje da agama i begovima u BiH isplati ogromne sume na ime otkupa nji-hovih feudalnih prava, odgovorilo je »Selo« 12. marta 1921. člankom: »Obma-njivanje javnosti«. U njemu se kaže da je za vrijeme pregovora predstavnika SZ sa vladom, vlada istovremeno vodila pregovore i sa JMO, Kad god je u pregovorima zemlji-radnika sa predstavnicima vlade pomenuto agrarno pitanje, predstavnici vlade iz Radikalne stranke su stalno naglašavali da vlada stoji na stanovištu da bivšim feudalcima treba dati naknadu za uki-danje njihovih feudalnih prava. Ovo vladino gledište nisu mogli prihvatiti poslanici SZ, Dakle, istina je u tome da je vlada Nikole Pašića, a naročito njen radikalni dio, odbila zemlji-radnike od sebe time što je uvijek zastu-pala stanovište da bosanskim feudalcima treba dati naknadu, a nije istina da vlada Nikole Pašića tek sada pristaje na davanje naknade, pošto se ZPK drži neodređeno ili što neće da pregovara sa vladinim predstavnicima.³²⁾

Povodom saopštenja Samostojne kmetijske stranke iz Slovenije o raz-lozima koji su ih naveli da istupe iz ZPK, poslanici SZ su 16. marta 1921. izda-li poseban kominike sa željom da isprave netačnosti saopštenja slovenačkih kmetijaca i da osude pred javnošću njihov postupak. Iako se Samostojna kmetijska stranka nije ujedinila sa SZ, već je ostala samostalna i pri svom programu, njeni poslanici su ušli u ZPK i prihvatili prijedlog ustava SZ. Međutim, od početka rada Ustavotvorne skupštine SKS, u kojoj su glavnu riječ vodili dr Bogumil Vošnjak i Ivan Pucelj, više je vodila računa o svojim lokalnim interesima nego o stavovima Saveza zemlji-radnika. U kominikeu se kaže da je neslaganje u ZPK nastupilo u vrijeme grozničave žurbe vladinih stranaka i vladine javnosti da se i zemlji-radnici uvuku u vladu. »Od prvog dana poslanici SKS nisu mogli da se pomire s nazorima i idejama SZ. Bez određene zemlji-radničke ideologije, predstavnici SKS, čiji se program zasniva na nekoliko praktičnih pitanja, pokazivali su sklonost i volju za rešavanje tih praktičnih i lukrativnih pitanja. Smatrajući da se ta pitanja

30) Sten. bel. Ustavnog odbora, knj. III, str. 26.

31) »Selo«, br. 73 od 8. marta 1921.

32) »Selo«, br. 74 od 12. marta 1921.

moгу rešiti samo kroz vladu, oni su nastojali da im se omogući ulazak u centralnu vladu i da dobiju mesta u Pokrajinskoj vladi slovenačkoj. Ovde su išli tako daleko da su poslednjih dana, bez znanja Zemljoradničkog kluba, neposredno pregovarali za ulazak u vladu. U tom se naročito isticao gospodin Vošnjak«. Na kraju kominikea ističe se da u SZ nema diktature pojedinaca, već da ima program i statut koji se ne smiju prodavati ni za ministarske stolice ni za izvozne i uvozne operacije. Slovenački kmetijci nisu bili prinuđeni od »varoških« zemljoradnika da napuste ZPK nego su ga napustili sami, i to onda kada su se uvjerali: 1. da ne mogu ubijediti cio Klub da se uđe u vladu, 2. da Zemljoradnički klub neće napustiti svoj stav prema agrarnoj reformi i 3. da se SZ kao načelna stranka ne može zadovoljiti sitnim materijalnim koncesijama i uslugama.³³⁾

JMO je sporazumom od 15. marta 1921. obezbijedila ustavnu zaštitu vjerskih propisa i običaja, odštetu za feudalne zemljoposjednike, izuzimanje dobrog dijela beglučke zemlje od agrarne reforme, teritorijalnu kompaktnost BiH i svoje puno učešće u vlasti. Kao događaj od velikog političkog značaja sporazum između vlade i JMO izazvao je u jugoslovenskoj političkoj javnosti oštra reagovanja i različite komentare. Svi poslanici opozicionih stranaka koji su učestvovali u načelnoj debati u Ustavotvornoj skupštini o prijedlogu ustava većine Ustavnog odbora, a i kasnije u specijalnom pretresu o pojedinim članovima, počev od komunista pa do poslanika Jugoslovenskog kluba, podvrgli su žestokoj kritici ovaj sporazum nazivajući ga nedopustivom trgovinom. Čak i pjedini poslanici Radikalne i Demokratske stranke su u ustavnoj debati osudili sporazum između vlade i JMO. Najviše su kritikovane one tačke sporazuma koje govore o rješavanju agrarnog pitanja u BiH i o teritorijalnoj kompaktnosti BiH, odnosno o administrativnoj podjeli BiH na oblasti samo u okviru postojećih granica.

Ovaj sporazum je najviše pogodio seljake u BiH, pošto je dobar dio beglučkih zemalja izuzet od agrarne reforme i pošto su obećanu odštetu zemljoposjednicima imali indirektno da plate kao najbrojniji poreski obveznici, a jedan dio beglučke zemlje su morali sami platiti. Otuda je sasvim razumljivo što je najjače i po vladu najneugodnije reagovao Savez zemljoradnika u BiH. Čim se saznalo za sporazum između vlade i JMO, Savez zemljoradnika je uputio seljacima u BiH proglas u kome ih je pozvao da održe protestne skupštine na kojima će osuditi sporazum »krštenih i nekrštenih begova« i da s njih upute protestne telegrame Ustavotvornoj skupštini, vladi i Zemljoradničkom poslaničkom klubu u Beograd. Organizatori i govornici na ovim skupovima treba da budu poslanici SZ.³⁴⁾ Da bi spriječila održavanje protestnih zborova i moguće neredе, Zemaljska vlada za BiH izdaje »Obznanu« 27. marta 1921, u kojoj se kaže da Vlada zbog agitacije Zemljoradničke stranke protiv sporazuma vlade i JMO, mora saopštiti svima da je sporazum zaključen pristankom stranaka zastupljenih u kraljevskoj vladi i da je isti »u cijelom javnom mnijenju naše zemlje povoljno primljen, kao stvar dobro proučene i promišljene potrebe«. Dalje se kaže da je posljedica sporazuma »potpuno osiguranje prijema Ustava tako potrebnog za zemlju, kao i potpuno osiguranje javne bezbednosti«. Zatim se posebno naglašava da će svaka agitacija za samovoljno zauzimanje zemljišta ma u kom

33) AJ, Pižonov fond, kutija 32, list 132—133.

34) Arhiv Bosne i Hercegovine, Zemaljska vlada, Prez. br. 3.265/1921.

vidu i svako samovoljno mijenjanje postojećeg zemljišnog odnosa biti u začetku spriječeno. Isto će se postupiti i sa zborovima i manifestacijama.³⁵⁾

I pored objavljene »Obznane«, Savez zemljoradnika je održao protestne zborove seljaka u Sarajevu, Varcar Vakufu, Tešnju, Prijedoru, Ključu, Derventi, Banjoj Luci, Podnovlju i Bihaću s kojih su poslani protestni telegrami Ustavotvornoj skupštini. Ovi telegrami su pročitani na 14. redovnom sastanku Ustavotvorne skupštine 14. aprila 1921.³⁶⁾ U BiH je krajem marta, u aprilu i početkom maja 1921, održan čitav niz protestnih zborova uz učešće velikog broja zemljoradnika na kojima je sporazum vlade i JMO podvrgnut žestokoj kritici, kao sporazum koji seljake ponovo vraća nazad u »petovjekovno ropstvo«. Samo u Sarajevu na protestnom zboru održanom 27. marta 1921. prisustvovalo je oko 10.000 zemljoradnika.³⁷⁾ Savez zemljoradnika je mislio da će, kao i ranije u 1919. i 1920. godini, protestima i pritiscima moći uticati na vladu da vodi računa o seljačkim zahtjevima. Međutim, ovoga puta se to nije dogodilo. I pored ogorčenih protesta i prijetnji nemirima i nasiljem, sporazum je i dalje ostao na snazi. Za vladu je bilo važnije donošenje ustava nego rješavanje agrarnog pitanja u interesu seljaka u BiH.

I pored toga što je sporazum između vlade i JMO izazvao prekid pregovora vlade sa Savezom zemljoradnika, i vlada i SZ su smatrali i gajili varljivu nadu da bi moglo doći do nekog kompromisa. Zbog neodređenog i kolebljivog držanja ZPK u pregovorima s vladom i zbog svođenja njegovih zahtjeva uglavnom samo na bosansko agrarno pitanje, vlada se nadala da će moći uz manje ustupke pridobiti ZPK da glasa za ustav. Ovo je vladi bilo potrebno zbog toga što ona, i pored sporazuma sa JMO i slovenačkim kmetijcima, nije osigurala sigurnu natpolovičnu većinu, jer je JMO mogla u svakom momentu da otkaže sporazum ukoliko se vlada ne bi strogo pridržavala njegovih odredaba. S druge strane, Savez zemljoradnika se nadao da, sve dok se konačno ne donese ustav i dok se odredbe sporazuma vlade i JMO ne sankcionišu ustavom, zakonima i uredbama, postoji mogućnost da se taj sporazum poništi ili izmijeni, naročito njegove odredbe koje se odnose na bosansko agrarno pitanje. Da bi saznao kakav je stav SZ pred početak načelne debate o ustavu u plenumu Ustavotvorne skupštine, Pašić je 20. marta 1921. pozvao na razgovor Mihaila Avramovića. Pašić je želio da sazna kakav je konačan stav SZ prema agrarnoj reformi i ustavu. Avramović je odgovorio da ZPK ostaje pri svom ranijem stanovištu — da bivši feudalci nemaju pravo na naknadu za raskinute feudalne odnose i da Klub smatra da im tu naknadu ne treba ni dati. SZ pristaje da se razgovara o socijalnoj pomoći, ali pod uslovom da se ta pomoć ne daje samo feudalcima već svima kojima je ona potrebna. Na pitanje da li će ZPK glasati za ustav Avramović je odgovorio da će Klub glasati za ustav u cjelini kakav je on sada, tj. poslije dodavanja trećeg odjeljka Socijalne i ekonomske odredbe, ali da Klub zadržava pravo da se kod pojedinih članova ustava ogradi, kao kod odredaba o štampi o ovlašćenju vlade da ona izdaje uredbe itd. Ako se ti članovi izmijene, tj. ako vlada odustane od odredaba o štampi i ako pristane da se jednom tijelu, iza-

35) »Narodno jedinstvo«, službeni organ Zemaljske vlade za BiH, br. 62 od 29. marta 1921.

36) Sten. bel. US, knj. I, sv. br. 7, str. 1—2.

37) »Tcžački pokret«, organ Saveza zemljoradnika za BiH, Sarajevo, br. 5, 6, 7, 8 i 11 od 3, 20, 26. aprila, 7. maja i 10. juna 1921.

branom iz skupštinske sredine po načelu srazmjernosti, povjeri da ono, kad skupština nije na okupu, pretresa i donosi u sporazumu s vladom zakone i uredbe, onda će Klub bez ikakve ograde glasati i za ove članove. O ovome razgovoru sastavljena je zabilješka koju su potpisali Pašić i Avramović. Na osnovu ove zabilješke Pašić je izradio kominike za štampu.³⁸⁾ Ovaj razgovor i doneseni zaključci su nejasni i neodređeni. Iz njih je veoma teško zaključiti da li je Avramović obećao da će zemljoradnici glasati za ustav u načelu, nakon načelnog pretresa, ili na kraju pri konačnom glasanju i kakve vlada treba da učini ustupke da bi zemljoradnici glasali za ustav. Nejasno je takođe, da li će zemljoradnici glasati za ili protiv ustava, ako vlada u cjelini ne ispuni onaj minimum koji je Avramović tražio. Ovaj i drugi razgovori su davali povoda radikalima da nakon konačnog glasanja za ustav optužuju SZ da je obećao glasati za ustav, ali da to nije učinio i pored toga što je vlada ispunila njegove uslove. S druge strane, predstavnici SZ su isticali da oni nikad nisu nikom dali obećanje da će bezuslovno glasati za ustav, a što se tiče zahtjeva SZ poznato je da ih vlada nije ispunila ili što je ispunila to je tako stilizovano u ustavu da se SZ morao od toga ograditi.³⁹⁾

Ustavni odbor je 5. aprila 1921. završio svoj najvažniji posao i predao Ustavotvornoj skupštini prijedlog ustava većine Ustavnog odbora izrađen na osnovi vladinog prijedloga ustava. Načelna debata o prijedlogu ustava većine Ustavnog odbora otpočela je u Ustavotvornoj skupštini 14. aprila, a završena 12. maja 1921. Od poslanika SZ u načelnoj debati su učestvovali: Vojislav Lazić, Risto Đokić, Stevan Benin, Dimitrije Popadić, Čedomir Stanković i Borisav Štavljanin. Oni su u svojim govorima podvrgli kritici prijedlog ustava većine Ustavnog odbora, zbog toga što se u njemu nije našlo mjesta za minimalne zahtjeve SZ, naročito za one koji se odnose na rješavanje agrarnog pitanja u BiH i Dalmaciji. Međutim, i pored toga što podneseni prijedlog ustava ne zadovoljava SZ, oni su izjavili da će u načelu glasati za taj prijedlog, s tim što zahtijevaju da se pojedini članovi prijedloga u toku debate o pojedinostima izmijene u smislu zahtjeva SZ, a ako se to ne učini poslanici SZ će kod konačnog glasanja za ustav glasati protiv.⁴⁰⁾ Poslanici SZ i poslanici drugih opozicionih stranaka su u načelnoj debati osudili sporazum između vlade i JMO od 15. marta 1921. kao najobičniju trgovinu na račun naroda i državne kase. Braneći sporazum i JMO, poslanik JMO Sakib Korkut je u svom govoru u Ustavotvornoj skupštini 21. aprila 1921. rekao: »Općenito se govori da smo trgovci. Zašto? Zato jerbo smo, prihvaćajući saradnju sa vladinim strankama i napravivši s tim strankama kompromis, popustili u nečemu da u nečemu dobijemo. Pravili smo nagodbu. Gospodo moja, ako smo radi toga mi trgovci, onda su bili trgovci i Drinković i Korošec i Etbinov (Etbina Kristana — M. G.) drug Korać, pa su bili trgovci, samo slabi trgovci, i seljaci (misli se na SZ — M. G.) koji su pregovarali pa nisu dobili. Trgovčiči kramarčići.⁴¹⁾ Ove riječi su izazvale burne proteste kod poslanika SZ i oni su u tom momentu uz veliko negodovanje napustili skupštinsku salu.

38) »Selo«, br. 77 od 22. marta 1921, članak Mihaila Avramovića: *Kod Pašića*.

39) »Selo«, br. 107 od 31. jula 1921, članak Mihaila Avramovića: *Protiv neistine*.

40) Sten. bel. US, knj. I, sv. br. 6, str. 3—4; sv. br. 7, str. 6—9; sv. br. 8, str. 20—25; sv. br. 13, str. 4—9; sv. br. 17, str. 9—15; sv. br. 18, str. 6—11; sv. br. 19, str. 2—6; sv. br. 22, str. 2—4.

41) Sten. bel. US, knj. I, sv. br. 13, str. 15—18.

Glasanje u načelu za prijedlog ustava većine Ustavnog odbora obavljeno je u Ustavotvornoj skupštini 12. maja 1921. Od 320 prisutnih poslanika za prijedlog ustava glasalo je 227 a protiv 93 poslanika. Pošto su otpali poslanici Samostojne kmetijske stranke i dvojica poslanika SZ, i osnovali Klub samostalnih seljaka, poslanički klub SZ je tada imao 28 poslanika. Od toga broja je 15 glasalo za prijedlog, a 13 poslanika je bilo odsutno.⁴²⁾ ZPK je djelimičnim glasanjem za prijedlog ustava većine Ustavnog odbora omogućio vladinoj koaliciji da uspješno prebrodi još jednu prepreku, ali je do konačnog glasanja za ustav zahtijevao od vlade ispunjenje svojih minimalnih zahtjeva. Kako će se ZPK dalje ponašati u Ustavotvornoj skupštini, zavisice od same vlade. To se najbolje vidi i iz izjave Jovana M. Jovanovića, koju je dao u ime SZ u Ustavnom odboru 14. maja 1921. U toj se izjavi kaže: »Zemljoradnička stranka je još u svojim pregovorima sa vladom izjavila da se ne slaže sa izvesnim odredbama u predloženom nacrtu ustava. Ipak smatrajući da naša zemlja i zbog spoljašnjih i zbog unutrašnjih prilika treba što pre da dobije jednu zakonitu bazu za svoj dalji život i za celokupno svoje uređenje, Zemljoradnička stranka je dala svoj glas u načelu za predloženi nacrt ustava. Ona je taj svoj glas dala sa uverenjem da će se i u Ustavnom odboru a zatim i u Ustavotvornoj skupštini prilikom specijalnog pretresa kod pojedinih članova učiniti izmene na bolje. Zemljoradnički klub je u tome smislu i podneo jedan čitav niz amandmana i nada se da će vlada izaći na susret i pristati na izmene u smislu tih amandmana. Ne učini li to, onda Zemljoradnička stranka zadržava sebi pravo, da se pri glasanju o pojedinim članovima i u Odboru i u Ustavotvornoj skupštini prilikom specijalnoga pretresa opredeli.«⁴³⁾

Poslije postignutog sporazuma s vladom, vođstvo JMO, da ne bi bilo izigrano, strogo je vodilo računa da se odredbe sporazuma ostvare do donošenja ustava. Tako su 26. marta 1921. u vladu ušla dvojica predstavnika JMO: dr Mehmed Spaho, kao ministar trgovine i industrije, i dr Hamdija Karamehmedović, kao ministar narodnog zdravlja, a u ime slovenačkih kmetijaca u vladu je ušao Ivan Pucelj kao ministar poljoprivrede. Istog dana kada je u načelu izglasan prijedlog ustava većine Ustavnog odbora 12. maja 1921, vlada je izdala Uredbu o finansijskoj likvidaciji agrarnih odnosa u BiH i Uredbu o postupanju sa beglučkim zemljama u BiH.

Pitanje kmetske zemlje bilo je ranije riješeno Prethodnim odredbama od 25. februara 1919, kada su seljaci-kmetovi proglašeni za slobodne vlasnike kmetskih zemalja i Uredbom o upisu vlasništva bivših kmetova na kmetskim selištima u zemljišnim knjigama u BiH od 21. jula 1919. Uredbom o finansijskoj likvidaciji agrarnih odnosa u BiH od 12. maja 1921. regulisano je samo plaćanje naknade bivšim vlasnicima za oduzetu kmetsku zemlju i za oduzeti dio beglučke zemlje. Po ovoj Uredbi, država treba da za oduzetu kmetsku zemlju isplati bivšim feudalnim posjednicima 255 miliona dinara. Pošto se vodilo računa o malim zemljoposjednicima, bivši vlasnici su podijeljeni prema visini zemljarine (poreza) u 28 kategorija, pa je za svaku po regresivnoj skali određen faktor kojim će se množiti zemljarina pri utvrđivanju visine odštete. U najnižu kategoriju uvršteni su posjednici sa zemljarinom od 40 kruna koja se množi sa faktorom 1600, a

42) Sten. bel. US, knj. I, sv. br. 22, str. 15—18.

43) Sten. bel. Ustavnog odbora, knj. IV, str. 50—51.

najvišu (sa faktorom 400) oni čija zemljarina prelazi 6.000 kruna. Po ovom sistemu obračunavanja oni posjednici koji su imali manje poreza dobijali su veću odštetu po jednom hektaru od onih koji su plaćali više poreza, odnosno koji su imali veću površinu kmetske zemlje. Posjednicima prve kategorije sva odšteta je odmah isplaćena u novcu. U prvu kategoriju uvršteni su i čisti vakufi, crkve, manastiri i druge kulturne ustanove. Ostalim kategorijama odšteta je isplaćivana na sljedeći način: dvije trećine u obligacijama (obveznicama), a jedna trećina u novcu, i to najkasnije do 15. juna 1922. godine.⁴⁴⁾

Beglučko pitanje je regulisano Uredbom o postupanju s beglučkim zemljama u BiH od 12. maja 1921. U pregovorima s vladom vođstvo JMO je nastojalo da se begluci izuzmu od agrarne reforme smatrajući ih za potpuno slobodne i ničim opterećene posjede. JMO je tražila da se begluci tretiraju kao veliki kapitalistički posjedi, a ne feudalni, i da se na njih primijene agrarni zakoni i uredbe kao i na ostale velike posjede, kao na pr. u Vojvodini i Hrvatskoj. Kada u tome nije uspjela, onda je nastojala da površina beglučke zemlje koja će potpasti pod udar agrarne reforme bude što manja. Beglučkom uredbom od 12. maja 1921. preuzeti su uglavnom članovi iz Uredbe od 14. februara 1920. sa Izmenama koje je izvršila Protićeva vlada 11. maja 1920. Uredbom od 12. maja 1921. naseljeni begluci na kojima postoje kmetstvu slični odnosi deset godina, računajući od 25. februara 1919. unazad, prelaze otkupom u vlasništvo obrađivača pod uslovom da je egzistencija dotične porodice (beglučara) vezana za taj begluk i ako nije ugovoreno vrijeme trajanja tog odnosa. Otkup za ove naseljene begluke država će platiti dvostruku katastralnu vrijednost izraženu u dinarima (čl. 2 i 3). U kmetsko selište pretvoreni begluci tretiraće se kao kmetski odnos i ako kmetski odnos nije u gruntovnici upisan (čl. 4). Na zahtjev zainteresovanih stranaka provešće se revizija presuda na osnovu kojih su kmetska selišta pretvorena u begluk, i to od sastava gruntovnice. Ukoliko se ustanovi nezakonitost presuda, s takvim beglucima će se postupiti kao i s kmetskim selištima (čl. 5). Ona beglučka zemljišta na kojima ne postoji kmestvu sličan odnos, a koja seljačka porodica obrađuje već deset godina, računajući od 1919. unazad, prelaze prisilnim otkupom u sopstvenost zakupca. Na isti način postupiće se i s beglučkim ogradama u Hercegovini. U ovim slučajevima gdje će se izvršiti prisilni otkup naknadu će platiti sami seljaci pogodbom s vlasnicima, a ako pogodba ne uspije, onda će se naknada utvrditi kod nadležnih organa prema vrijednosti i dohotku zemlje. Država će težacima olakšati plaćanje zemlje davanjem dugoročnog agrarnog kredita (čl. 7 i 9). Begluci koji su nastali prisvajanjem seoskih ispaša privode se svrhama agrarne reforme, a ukmećene krčevine pripadaju bivšim kmetskim porodicama, iako su u gruntovnici kao begluk unesene (čl. 8). Četvrtarski vinogradi prelaze prisilnim otkupom u vlasništvo obrađivača, s tim što će se bivšim vlasnicima platiti otkupna cijena utvrđena na osnovu desetogodišnjeg čistog prihoda (čl. 10).⁴⁵⁾

44) Uredba o finansijskoj likvidaciji agrarnih odnosa u BiH od 12. maja 1921, »Službene novine«, br. 111 od 20. maja 1921.

45) Uredba o postupanju sa beglučkim zemljama u BiH, »Službene novine«, br. 111 od 20. maja 1921.

Po Uredbi o finansijskoj likvidaciji agrarnih odnosa u BiH za likvidaciju odnosa na beglučkim zemljama, odnosno za plaćanje naseljenih begluka po dvostrukoj katastralnoj vrijednosti, određena je suma od 25 miliona dinara, s tim da se ona može povećati ako se ukaže potreba. Ostala beglučka zemljišta, koja po Beglučkoj uredbi od 12. maja 1921. potpadaju pod udar agrarne reforme, plaćaće seljaci — beglučari na temelju pogodbe s vlasnicima. Prema ovoj Uredbi, dobar dio beglučkih zemalja ostao je u punom vlasništvu begova. To su takozvane zemlje hodalice koje su često mijenjale obrađivače. Uredba o postupanju beglučkim zemljama od 12. maja 1921. nije zadovoljila seljake — beglučare, te će oni i dalje nastaviti borbu za dobijanje sve beglučke zemlje. Tako će se odmah osjetiti prije-ka potreba za revizijom Beglučke uredbe od 12. maja 1921. godine.

Za vrijeme debate o svakom članu prijedloga ustava većine Ustavnog odbora, koja je otpočela 17. maja a završena 27. juna 1921. poslanici Saveza Zemljoradnika su se često pojavljivali kao govornici da bi podvrgli kritici one članove prijedloga ustava koji nisu bili u skladu s najminimalnijim zahtjevima Saveza zemljoradnika. U pretresu članova trećeg odjeljka: Socijalne i ekonomske odredbe od 27. maja do 2. juna 1921. u vezi s rješavanjem agrarnog pitanja u BiH došlo je do burnog raspravljanja i međusobnog vrijeđanja između poslanika Saveza zemljoradnika i JMO. U toku ove opširne i žučne debate najviše se govorilo o 42. i 43. članu prijedloga ustava, pošto se oni tiču agrarne reforme. Od strane zemljoradničkih poslanika i poslanika JMO iznesen je agrarni problem BiH sa čitavom svojom istorijom, počev od srednjeg vijeka, s posebnim akcentom na sve ono što se događalo u rješavanju agrarnog pitanja od ujedinjenja 1918. Predstavnicima Saveza zemljoradnika su zatražili: da se 42. i 43. član vrati u Ustavni odbor na izmjenju uz uvažavanje njihovih zahtjeva, da vlada ukine uredbu od 12. maja 1921, da se tačno odredi šta vlada podrazumijeva kod »kmetstvu slični odnosi«, da se jednako postupa s kmetskom i beglučkom zemljom i da se jednako ne tretira feudalna i kapitalistička svojina. Oni su bili protiv naknade za kmetску i beglučku zemlju, ističući da su zemljoposjednici do tih zemalja silom došli i da su ih silom održavali. Prema njihovom mišljenju, treba dati socijalnu pomoć samo onim zemljoposjednicima koji su nesposobni za privređivanje. Zemljoradnički poslanici su upozorili vladu da će seljaci u BiH prije proliti krv nego dozvoliti da se provedu uredbu od 12. maja 1921. Na drugoj strani, poslanici JMO su i ovog puta iznijeli sve nepravde koje su im učinjene od prevrata 1918, naročito u pogledu rješavanja agrarnog pitanja. Oni su odbili optužbe da su kupljeni, tvrdeći da su podnijeli veliku žrtvu da bi se već jednom riješilo agrarno pitanje, pitanje zbog koga su od svoje braće u BiH bili izvrgnuti neopravdanoj mržnji i neravnopravnom tretmanu. Izjavljujući da će glasati za članove ustava kojima se regulišu agrarni odnosi, istakli su da im je krivo što se agrarna reforma ne provodi jednako u čitavoj državi i što vlada nije u potpunosti usvojila njihov zahtjev da se beglucci tretiraju kao čisti privatni posjedi.⁴⁶⁾

Interesantno je istaći da su, prilikom debate o trećem odjeljku, poslanici Radikalne stranke iz BiH dr Milan Srškić i Todor Lazarević u svojim govorima podvrgli kritici onaj dio sporazuma između vlade i JMO koji

46) Sten. bel. US, knj. II, sv. br. 32, 35, 36 i 37.

se odnosi na agrarno pitanje, kao i 42. član prijedloga ustava u kome se govori o ukidanju feudalnih odnosa. Odmah drugog dana ministar za agrarnu reformu Nikola Uzunović je u ime vlade i Radikalne stranke osudio »ispade« Srškića i Lazarevića i izjavio da iza njihovog mišljenja o sporazumu i agrarnim uredbama od 12. maja 1921. ne stoji ni vlada ni Poslanički klub radikala. On je njihova istupanja okarakterisao kao drastičan primjer partijske nediscipline.⁴⁷⁾ Povodom istupa Srškića i Lazarevića, sa-stao se 1. juna 1921. Poslanički klub JMO i zaključio da ministri Spaho i Karamehmedović odmah podnesu ostavke na članstvo u vladi pošto »vlada nije ispunila velikog dijela sporazuma koji je sklopljen u martu o. g.«⁴⁸⁾ Međutim, ovaj nesporazum je ubrzo otklonjen i ministri, predstavnici JMO, su povukli svoje ostavke. Još od izmjene Beglučke uredbe 11. maja 1920. dolazilo je do razmimoilaženja u stavovima oko agrarne reforme između bosanskih radikala na čelu sa Srškićem i vođstva Radikalne stranke u Beogradu. Srškić je dobro znao da kompromisni stav radikala prema agrarnoj reformi nisu odobravali seljaci u BiH. Karakteristično je pismo Milana Srškića od 2. februara 1921, tada još predsjednika Zemaljske vlade za BiH, dr Lazaru Markoviću u kome zamjera vođstvu stranke — što su u vladi uzeli ministarstvo za agrarnu reformu. U pismu se o tome kaže: »A zašto smo se otimali za agrarnu reformu, kad će baš ovoj vladi zapasti, da ovu reformu izvrši, a to će izazvati među mnogim seljacima zlu krv, sve kad bi bilo garancija, da će se ova reforma izvesti po načelima, na kojima mi mlađi stojimo. (...) Po novinama sudeći izgleda, da smo se otimali za ovaj portfelj, jer je to tražila JMO. Ako je to tačno, onda su vrlo strašne perspektive, jer ja i mnogo mojih drugova, ne želimo u tom pitanju praviti kompromisa.«⁴⁹⁾

Kada se vidjelo da vlada ne odustaje od odredaba sporazuma zaklju-čenog sa JMO, ni od uredbi donesenih 12. maja 1921, kao ni od 42. i 43. člana u svom prijedlogu ustava, i kada je bilo jasno da će to sve vladina većina sankcionisati ustavom, Savez zemljoradnika čini posljednje poku-šaje da prisili vladu da usvoji njegove najminimalnije zahtjeve, obećavajući da će pri konačnom glasanju glasati za ustav. Vojislav Lazić je u ime ZPK u Ustavotvornoj skupštini 15. juna 1921. uputio vladi tri zahtjeva: prvo, da se odredbe u prijedlogu ustava o agrarnom pitanju revidiraju prije konačnog glasanja za ustav i formulišu u skladu sa zahtjevima SZ; drugo, da se u vezi s tim odmah ukinu uredbe o agraru od 12. maja 1921. i donesu druge uredbe — u duhu prijedloga ZPK i u dogovoru s njim i, treće, da se sve odredbe u prijedlogu ustava koje se odnose na političke slobode gra-đana, kontrolu Skupštine nad radom vlade i uredbodavnu moć vlade iz-mijene u demokratskom duhu. Lazić je dalje izjavio da bi, ukoliko bi vlada prihvatila ove zahtjeve, poslanici SZ glasali za ustav.⁵⁰⁾ Međutim, pošto vlada nije reagovala na ponuđeni sporazum, predsjednik ZPK Vojislav La-zić je 24. juna 1921. uputio pismo predsjedniku vlade Nikoli Pašiću u ko-me posljednji put, neposredno pred konačno glasanje za ustav, iznosi mi-nimalne zahtjeve svoje stranke i nudi podršku vladi pri glasanju za ustav

47) Sten. bel. US, knj. II, sv. br. 36, str. 19—23, 33—36, 41—47.

48) »Pravda«, br. 60 od 7. juna 1921.

49) AJ, Fond dra Lazara Markovića, kutija 1, listovi 544—545.

50) Sten. bel. US, knj. II, sv. br. 45, str. 3.

ukoliko se prihvate zahtjevi. U tom se pismu traži da se u prelazna naređenja ustava unesu sljedeće odredbe:

»1. a) Da se sva beglučka zemljišta priznaju kao kmetstvu slična, bez obzira od kada ih zemljoradnik obrađuje, a i ona koja dosadašnji sopstvenici nisu obrađivali ni sami ni u vlastitoj režiji. Prema tome, da se odmah povuče Uredba o finansijskoj likvidaciji agrarnih odnosa u BiH i Uredba o postupanju sa beglučkim zemljama u BiH od 12. maja ove god. Mesto ovih uredaba da se zakonom odredi način, na koji će se pomoći onima, koji su raskidanjem ovih odnosa ostali bez sredstava za život i nemoćni su za rad. U isto vreme i istim zakonom da se reši i pitanje dobrovoljaca, invalida, ratne siročadi i ratom postradalih.

b) Da se izrično priznaju kao kmetstvu slični, kolonatski i svi ostali težački odnošaji u Dalmaciji.

c) Da se pitanje odštete za eksproprisane velike posede ostavi odluci Zakonodavne skupštine i u principu i u pojedinostima.

2. Da se uredbodavna vlast vlade, koja je sankcionisana Vašim ustavom ukinе i vaspostavi puna kontrola Parlamenta nad radom vlade. Prema tome da se i sve predustavne uredbe, koje Vaš ustav uzakonjuje bez učesća zakonodavne vlasti, podvrgnut prethodnom pregledu i odobrenju zakonodavne vlasti pre nego što dobiju silu zakona.

3. Da se pitanje podele države na oblasti reši isključivo na osnovu jednog zdravog privredno geografskog principa bez obzira na brojno stanje stanovništva.

Samo u slučaju da Vaša vlada i Vaša većina pristanu i učine ova popuštanja sa svoje strane Zemljoradnički klub je gotov da žrtvuje, za sada i u ovom trenutku, ceo svoj ostali program i glasa za ustav vladine većine.⁵¹⁾

Pošto nije bio siguran da je obezbijeđena potrebna natpolovična većina za donošenje ustava, Pašić je ovoga puta pokušao da ostvari sporazum sa ZPK. On je 25. juna prije podne pozvao predsjednika ZPK V. Lazića da s njim razgovara o zahtjevima SZ. Za zahtjeve SZ pod tačkom 1 on je izjavio da vlada ne može pristati da se ukinu uredbe od 12. maja 1921, jer ih je njegova vlada izdala i potpisala. Jedino se vlada može postarati da se one provode s više obzira prema seljacima. Pristao je da se u prelazna naređenja ustava unese odredba kojom bi se kolonatski i svi ostali trajni težački odnosi u Dalmaciji priznali kao kmetstvu slični. Isto tako pristao je da se pitanje odštete za eksproprisane velike posjede ostavi odluci Zakonodavne skupštine, i u principu i u pojedinostima. Kod zahtjeva pod tačkom 2 pristao je da se uredbe izdane od 1. decembra 1918. do donošenja ustava podnesu Zakonodavnom odboru u Narodnoj skupštini, u roku koji ustav bude predvidio, na pregled, izmjenu ili odbacivanje. Uredbe koje vlada ne bude podnijela Odboru smatraće se nevažećim. Međutim, Pašić je izjavio da će se još posavjetovati sa vladom — da li da se Zakonodavnim odborom ostave odriješene ruke u pogledu konačnog odlučivanja o uredbama ili će i vlada u tome imati udjela. Kod zahtjeva pod tačkom 3 izjavio je da vlada ne može pristati da se ne vodi računa o broju stanovnika u oblastima. Pašić

51) Sten. bel. US, knj. II, sv. br. 54, str. 21.

je tražio da SZ konačno odluči da li će ući u vladu, ako zbog primanja njegovih zahtjeva predstavnici JMO izađu iz vlade, pa da mu se to istog dana poslije podne saopšti. Lazić je na sve ovo izjavio da ZPK ostaje pri svojim zahtjevima, a što se tiče ulaska u vladu, obećao je poslije dati odgovor.

Istog dana po podne V. Lazić se sastao s Pašićem i saopštio mu da ZPK ne može odustati od svojih zahtjeva, ali ako se ti zahtjevi prime pa zbog toga predstavnici JMO izađu iz vlade, Klub je spreman da povede pregovore i o stupanju u vladu. Poslije ovoga Pašić je pristao da se uredbe od 12. maja 1921. upute Zakonodavnom odboru, ali nije pristao da se odmah ukinu, zato što bi po njegovom mišljenju bilo nelogično da ih ista vlada koja ih je izdala sama i ukida. Za ostale uredbe izdate od 1. decembra 1918. pristao je da se u roku od 10 dana po izglasavanju ustava upute Zakonodavnom odboru, koji će svoje mišljenje o njima iznijeti pred Skupštinu. Za zahtjev pod tačkom 3 izjavio je da pristaje da se podjela na oblasti izvrši na osnovu privrednih, geografskih i saobraćajnih prilika, ali da bi se spriječilo uspostavljanje istorijskih granica — treba unijeti najveći broj stanovnika, koje oblasti smiju imati. Ili, ako se izostavi taj broj, onda da se izostavi i odredba koja govori o spajanju dvije ili više oblasti u jednu po želji njenih stanovnika, a ako ta odredba ostane — treba dodati na kraju po odobrenju Narodne skupštine. Podjelu na oblasti, srezove i opštine ima da izvrši sadašnja Skupština i ta se podjela ne može mijenjati bez odobrenja Narodne skupštine. Lazić je u ime Kluba izjavio da ne može pristati da uredbe o agraru od 12. maja 1921. idu sa ostalim uredbama pred Zakonodavni odbor, već da se odmah po postignutom sporazumu ukinu. Na ovo je Pašić odgovorio da će ovaj zahtjev sutra iznijeti pred Parlamentarni odbor skupštinske većine i pred Ministarski savjet, pa je idući sastanak zakazan za sutra 26. juna po podne. Kad je Lazić otišao sutradan kod Pašića, ovaj mu je saopštio da je sa JMO potvrđen sporazum i da njegovi predstavnici i dalje ostaju u vladi, pa prema tome zahtjevi ZPK nisu mogli biti primljeni. Jedino je vlada pristala da sve uredbe upute Zakonodavnom odboru, izuzev uredbi o agraru od 12. maja 1921, koje i dalje ostaju na snazi.⁵²⁾ Poslije i ovog posljednjeg neuspjelog pokušaja da se postigne sporazum s vladom ZPK je donio odluku da glasa protiv ustava.

U znak protesta protiv prijedloga ustava vladine većine i uredba o agraru od 12. maja 1921, Savez zemljoradnika je još početkom juna zakazao za Vidovdan 28. juna 1921 (dan kada će se izglasati ustav) protestne seljačke skupštine u čitavoj BiH. U pozivu se, između ostalog, kaže da: »Svi težaci, bez razlike ko je za koju stranku glasao prošlih izbora, treba da bratski pruže ruke i dođu na te skupštine, jer su došli teški i sudbonosni dani po hiljade težačkih porodica.«⁵³⁾ Međutim, ova inicijativa SZ izazvala je oštro reagovanje vlasti. Predviđajući da bi moglo doći do većih incidenata i poremećaja javnog reda i mira, načelnik banjalučkog okruga Jovo Todorović zabranio je održavanje protestne težačke skupštine u Prijedoru zakazane za 28. juni 1921, i o tome odmah obavijestio Zemaľjsku vladu u Sarajevu tražeći odobrenje i podršku za svoj postupak. U vezi s

52) »Selo«, br. 104 od 9. jula 1921, članak: *Kako su tekli pregovori o glasanju za ustav.*

53) »Težački pokret«, br. 11 od 10. juna 1921.

tim je predsjednik Zemaljske vlade za BiH dr Nikola Đurđević obavijestio 25. juna 1921. ministra unutrašnjih djela u Beogradu da je odobrio mjere banjalučkog okružnog načelnika i da je naredio i ostalim okružnim načelnicima u BiH da i oni zabrane održavanje težačkih protestnih skupština zakazanih za 28. juni 1921. od strane SZ. Đurđević svoj postupak opravdava time što u akciji SZ vidi »jedan antidržavni akt, kome je tendencija da protestuje protiv člana 42 i 43 u Ustavotvornoj skupštini, već primljenog i izglasanog ustava (misli se na prihvatanje u načelu prijedloga ustava vladine većine — M. G.) i da na taj način u široke slojeve težačkog naroda unese borbu protiv državnog ustavu, koji se sa toliko teških muka i brojnih zapreka baš ovih sudbonosnih dana privodi kraju«. On smatra da se nikako ne bi smjelo ni zbog unutrašnje ni zbog spoljnopoliitičke situacije, dozvoliti da Srbi u BiH, a oni su isključivo članovi SZ, prvi otpočnu borbu protiv ustava. Posljedice toga bi bile nedogledne, jer bi se pružio povod antidržavnim elementima da otpočnu davnu najavlvenu borbu protiv ustava i državne vlasti. On i u obrazovanju seoskih vijeća vidi »dobru dozu boljševičke orijentacije naših zemljoradnika.«⁵⁴⁾

Saznavši da je ZPK odlučio da glasa protiv ustava, vlada će u posljednjem trenutku pridobiti Nacionalnu tursku organizaciju (Džemijet) koja je predstavljala muslimane iz južnih krajeva i borila se protiv agrarne reforme a za zaštitu interesa begova u Makedoniji, Sandžaku i Kosovu. I za pridobijanje Džemijeta vladi je kao sredstvo poslužila agrarna reforma. Naime, Pašić je obećao isplatiti zamašnu odštetu begovima u južnim krajevima. Međutim, kad je trebalo da se pristupi glasanju za ustav 28. juna 1921. Pašić je pozvao Mihaila Avramovića i saopštio mu da su poslanici Džemijeta u posljednjem momentu otkazali da glasaju za ustav, preklinjući ga da ZPK glasa za ustav ili da dozvoli da bar jedan dio članova Kluba glasa za ustav. Zbog toga je sjednica Skupštine bila prekinuta da bi ZPK mogao donijeti odluku. Nalazeći se pred veoma teškom dilemom, jedan broj članova Kluba je bio spreman da glasa za ustav, ali prije nego što je o tome donijeta odluka došao je sekretar Skupštine dr Voja Janjić i saopštio da će poslanici Džemijeta glasati za ustav, te je prema tome natpolovična većina osigurana. Tada je ZPK ostao pri svojoj ranijoj odluci da glasa protiv ustava.⁵⁵⁾

Prije konačnog glasanja za prijedlog ustava vladine većine predstavnici poslaničkih klubova: Saveza zemljoradnika, Socijaldemokratske stranke, Republikanske i Narodne socijalističke stranke iznijeli su razloge zbog kojih poslanici njihovih klubova neće glasati za predloženi prijedlog ustava. Poslanički klub Džemijeta je dao izjavu u kojoj se kaže da će, i pored toga što sve vladine stranke nisu odobrile njihov jučerašnji sporazum sa vladom, poslanici njihovog kluba glasati za ustav »jer smo uvereni da će gospodin Predsednik Vlade sa svojim drugovima održati pravdu prema nama i drugim delovima naših državljanima.«⁵⁶⁾ Prije konačnog glasanja, Skupštinu su u znak protesta napustili komunistički poslanici, a zatim i poslanici Jugoslovenskog i Narodnog kluba. Od 419 izabranih poslanika glasanju je pristupilo 258 poslanika, od toga 223 za, 35 protiv, a odsutan je bio 161

54) ABiH, ZV, Prez. br. 7.064/1921.

55) »Selo«, br. 104 od 9. jula 1921.

56) Sten. bel. US, knj. II, sv. br. 55, str. 2—4.

poslanik.⁵⁷⁾ Od zemljoradničkog poslaničkog kluba, koji je na početku rada Ustavotvorne skupštine imao 39 poslanika, u martu 1921. su se odvojili poslanici Samostojne kmetijske stranke iz Slovenije sa dvojicom poslanika SZ (Milanom Miloradovićem iz Srbije i Markom Gakovićem iz BiH) koji su glasali za ustav. Od 28. poslanika koliko je imao ZPK pri konačnom glasanju, 21 poslanik je glasao protiv ustava, 5 je bilo odsutno, a 2 poslanika (Dimitrije Popadić iz Srbije i Nikola Divljan iz BiH) su glasala za ustav. Tako je konačno, nakon dvije i po godine od stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, donesen Vidovdanski ustav, kojim je ozakonjen buržoaski poredak i centralističko uređenje države, kao i dominirajući položaj srpske buržoazije.

Opširnije smo prikazali aktivnost Zemljoradničkog poslaničkog kluba u Ustavotvornoj skupštini iz više razloga. Savez zemljoradnika neće više ni na jednim izborima između dva rata dobiti onoliko poslaničkih mandata koliko ih je dobio na prvim izborima 28. novembra 1920, niti će se više ikad njegov poslanički klub naći u situaciji u kojoj je bio za vrijeme rada na donošenju ustava da učestvuje u rješavanju najvažnijih pitanja i problema u državi, u situaciji u kojoj su bili prisiljeni i kralj, i vlada i najveće političke stranke da vode računa o njegovim stavovima. Aktivnošću ZPK u Ustavotvornoj skupštini i njegovim glasanjem protiv Vidovdanskog ustava određen je i stav Saveza zemljoradnika prema politici zasnovanoj na Ustavu od 28. juna 1921, odnosno prema svim vladama i režimima do 6. januara 1929. godine. Ne mogavši se u toku rada na donošenju ustava sporazumjeti sa Pašićem i Radikalnom strankom, Savez zemljoradnika će sve do 1929. biti u oštroj opoziciji prema radikalima i prema svakoj vladi u kojoj oni budu zastupljeni. Nikola Pašić nije želio da dođe do sporazuma sa SZ, jer bi ga time priznao za partnera u borbi za povjerenje srpskog seljaštva. On je smatrao da srpsko seljaštvo treba i može da predstavlja samo Radikalna stranka. Vodio je pregovore sa zemljoradnicima oko njihovog ulaska u vladu samo da bi ih izigrao i kompromitovao. On nije napravio sporazum sa JMO i Džemijetom da bi, kako je govorio, oslabio decentralistički i separatistički front nego i da bi ojačao položaj radikala u odnosu na Demokratsku stranku i eliminisao uticaj SZ na srpsko seljaštvo.

Za vrijeme rada Ustavotvorne skupštine Poslanički klub SZ nije imao stalan, jasan i određen stav. On je u borbi za ostvarenje svojih minimalnih zahtjeva bio spreman na popuštanje i kompromise. ZPK je u početku zahtijevao da u ustav uđu osnovni principi programa i prijedloga ustava SZ kao: profesionalni parlament, vezani poslanički mandat, obaveza države da pomaže i favorizuje zemljoradničko zadrugarstvo u odnosu na ostale oblike udruživanja itd, da bi na kraju sve svoje zahtjeve sveo samo na radikalno rješavanje agrarnog pitanja u BiH i Dalmaciji i na ukidanje uredbi o agraru od 12. maja 1921. U toku rada na donošenju ustava došlo je i do cijepanja ZPK. Najprije su otpali slovenački kmetijci, a zatim i četvorica poslanika SZ koji su glasali za ustav. To se osipanje nastavilo i poslije donošenja ustava, tako da je stranka u to vrijeme pretrpjela i najveće unutrašnje potrebe. Za SZ nije bilo dobro što je neposredno nakon osnivanja ušao u izbornu borbu i što je odmah postigao neočekivani uspjeh dobivši, s obzirom na svoju mladost, velik broj poslanika. On nije na početku imao do-

57) Sten. bel. US, knj. II, sv. br. 55, str. 8.

voljan broj čvrstih partijskih organizacija ni sposobnih i odanih ljudi koji bi valjano rukovodili strankom, tako da su se odmah u vođstvo i poslanike bili ugurali i takvi koji nisu imali ništa zajedničko sa zemljoradničkom ideologijom. Prijedlog ustava Saveza zemljoradnika, koji je izrađen na osnovu programa SZ, naišao je na nerazumijevanje i kritiku poslanika vladine većine. Stav vladine većine prema prijedlogu ustava SZ najbolje se vidi iz govora Milana Pribičevića, narodnog poslanika Demokratske stranke, održanog u Ustavotvornoj skupštini 10. maja 1921. U njemu se, između ostalog, kaže: »Ja jako žalim, što se gospoda govornici iz Zemljoradničkog kluba nisu u svojim govorima zabavili sa tim šta je suština njihovog nacrt ustava... Ja bih rado čuo, da neko od njih ko pre nije govorio, da bar sada opširnije protumači njihovu doktrinu o državi na zadružnoj osnovi? A neka nam i objasni kakav cilj je u tome što kralju oduzimaju izvesan deo vlasti i pored jednoga kralja, koji treba da bude kao neka figura, postavljaju drugog kralja predsednika vlade! Izgleda mi, da se njihov nacrt ustava nalazi u lutanju između komunizma i republikanizma i kraljevine kao rezultat nekih doktrina i izbira kojeg prema svojim biračima imaju.«⁵⁸⁾ I pored velikih napora, ZPK nije uspio da se u ustav unesu mnogi njegovi prijedlozi i zahtjevi. U tom pogledu je imao malo uspjeha. Jedino su na njegov zahtjev, koje su svesrdno podržali komunisti, socijaldemokrati i republikanci, u ustav unesene socijalne i ekonomske odredbe. Međutim, i to je uneseno i formulisano onako kako je to odgovaralo vladinoj većini.

Na kraju ostaje da se odgovori na pitanje — zbog čega je Zemljoradnički klub glasao protiv ustava kad je na početku rada Ustavotvorne skupštine omogućio da se izglasa Poslovnik u kome su bile odredbe o obaveznom polaganju zakletve od strane narodnih poslanika kralju i o tome da je za donošenje ustava potrebna samo natpolovična većina, kad nije pravio pitanje od oblika vladavine i načina unutrašnjeg državnog uređenja, kad je u načelu glasao za prijedlog ustava vlade i većine Ustavnog odbora i kad je od početka izjavljivao da želi iskreno da sarađuje na donošenju ustava i da će u tom pogledu predstavljati radnu i konstruktivnu, a ne nikako nepomirljivu opoziciju. Međutim, zbog sporazuma između vlade i JMO od 15. marta 1921, odnosno zbog agrarnih uredaba od 12. maja 1921, koje su proistekle iz tog sporazuma, kao i zbog stava Pašića i Radikalne stranke prema Savezu zemljoradnika i njegovim minimalnim zahtjevima, ZPK je odlučio da glasa protiv ustava. Savez zemljoradnika je bio spreman da se odrekne svih svojih zahtjeva, ali se nije mogao odreći radikalnog rješavanja agrarnog pitanja u BiH i Dalmaciji. Zbog insistiranja na rješavanju ovog pitanja, on je i pridobio seljačke mase u ovim pokrajinama. Glasanjem ZPK protiv Vidovdanskog ustava obilno su se u svojoj propagandi koristili protivnici Saveza zemljoradnika, a naročito Radikalna stranka. Oni su zbog glasanja protiv ustava zemljoradnike nazivali komunistima, radićevcima, anacionalnim elementima i protivnicima države, kralja i srpstva. Vođstvo SZ je moralo uložiti mnogo truda da bi i svojim biračima i pristalicama prikazalo, objasnilo i opravdalo ponašanje ZPK u Ustavotvornoj skupštini i njegovo glasanje protiv Vidovdanskog ustava.

58) Sten. bel. US, knj. I, sv. br. 20, str. 10.

ZUSAMMENFASSUNG

ABGEORDNETENKLUB DER BAUERNPARTEI IN DER KONSTITUANTE DES KÖNIGREICHES DER SERBEN, KROATEN UND SLOVENEN

Mit dem Bauernverband Serbiens, der am 12. Oktober 1919 in Velika Plana, Bezirk Smederevo, gegründet wurde, wird sich nach den Wahlen für das legislative Parlament der Verband der Landbauern Bosniens und Bauernverbandes aus Kroatien und Slavonien, in eine einheitliche politische Partei vereinigen: den Bauernverband. Die Unabhängige Bauernpartei Sloveniens wird auch weiterhin selbstständig bleiben, wohl mit der Verpflichtung einer Mitarbeit mit dem Bauernverband. Abgeordnete beider Organisationen sollten weiterhin einen gemeinsamen Klub in der Konstituante des Königreiches SHS bilden. Diese politische Organisationen, ausgenommen den Bauernverband in Kroatien und Slavonien, hatten bei den Wahlen für die Konstituante am 28. November 1920 einen unerwarteten Erfolg erzielt. Mit 39 Abgeordneten und 151.603 Stimmen wurden sie der Zahl nach die fünfte, und in der Konstituante die vierte Partei, nachdem die Abgeordneten der Kroatischen Republikanischen Bauernpartei Radić's an der Abstimmung über die Verfassung teilgenommen haben.

Der Bauernverband, von den Grundsätzen seines Programmes ausgehend, hatte seinen Entwurf der Verfassung ausgearbeitet, und am 14. Februar 1921 der Konstituante vorgelegt. Als Unterschied zu den anderen Vorschlägen, wurde in diesem ausser der Staatsjuristischen und politischen Fragen auch eine verfassungsgemässe Regulation der sozial-ökonomischen Beziehungen vorgesehen. In seinem Vorschlag der Verfassung geht der Bauernverband von der Tatsache aus dass über 80% der Bevölkerung im Staat aus Menschen die sich mit der Landwirtschaft befassen, besteht, und somit sollten ihre Interessen besonders berücksichtigt werden. Der ökonomische und kulturelle Fortschritt des Dorfes sollte die Hauptsorge der staatlichen Politik und der staatlichen Verwaltung werden. Es wurde nämlich verlangt dass der Staat so organisiert und geordnet werden soll, wie es den Wünschen und Interessen der Mehrzahl seiner Bewohner entspricht.

Während der Tätigkeit der Konstituante hatte der Abgeordnetenklub des Bauernverbandes aber keinen stabilen, klaren und entschlossenen Standpunkt vertreten. Im Kampf um die Verwirklichung seiner minimalen Forderungen war er sogar auf Nachgiebigkeit und Kompromisse gestimmt. So hatte er anfänglich verlangt dass in die Verfassung die Grundprinzipien seines Programmes eingetragen werden sollten, so unter anderem eine radikale Lösung der Agrarfrage, ein professionales Parlament, gebundenes Abgeordnetenmandat, Verpflichtung des Staates die landwirtschaftliche Kooperative zu unterstützen und andere Formen der Vergesellschaftungen zu favorisieren, doch zuletzt hat er sich nur für die Lösung der Agrarfrage in Bosnien, der Herzegovina und in Dalmatien, sowie für die Aufhebung der Verordnung vom 12. Mai 1921, radikal eingesetzt.

Während der Arbeit an der Verfassung kam es zu einer Spaltung innerhalb des Klubs. Es fielen zuerst die slovenischen Parteigenossen ab, danach noch vier eigene, die für die von der Regierung vorgeschlagene Verfassung ihre Stimme abgegeben haben. Da dabei seine minimalen Forderungen nicht berücksichtigt wurden, hatte der Abgeordnetenklub der Bauernpartei gegen die am 28. Juni 1921 proklamierte Verfassung gestimmt.

Dr Rasim Hurem

O RAZVOJU NARODNOOSLOBODILAČKOG POKRETA U ISTOČNOJ BOSNI U DRUGOJ POLOVINI 1942. GODINE

Poznato je da se narodnooslobodilački pokret nije u svim oblastima Bosne i Hercegovine u svim periodima NOR-a razvijao pod istim uslovima i s istim intenzitetom. Publikovani historiografski radovi pokazuju da su razlike u tom smislu došle do izražaja već u periodu ustanka 1941—1942. godine.¹⁾ Ustanak pod vodstvom KPJ snažno se razvijao i ubrzo zahvatio gotovo sve krajeve Bosne i Hercegovine. U toku prvih ustaničkih mjeseci formiralo se više snažnih ustaničkih centara: u kraju oko Drvara, u Podgrmeču, na Kozari, u Janju i Pljevi, u istočnoj Hercegovini, na Ozrenu (dobojskom), Majeveci, u Birču, na pl. Zvijezdi, Romaniji i Jahorini, iz kojih je poticao najveći broj ustaničkih akcija usmjerenih prema gradovima i komunikacijama. Ustaška vlast u ovim krajevima ubrzo je razbijena. Okupatori su bili prisiljeni da i sami intervenišu. Italijanski okupator je u septembru—oktobru 1941. g. reokupirao drugu i treću zonu, što je podstaklo aktivnost srpskih nacionalističkih snaga koje su zagovarale politiku italijanskog okupatora i pozivale ustanike da napuste narodnooslobodilačku borbu i vrate se kućama. Nasuprot njima, komunisti su razvijali borbena raspoloženje masa, pozivali ih u borbu protiv italijanskog okupatora i borili se za pobjedu linije NOP-a. U tom cilju oni su u reokupiranim oblastima (Hercegovina i južni dijelovi Bosanske krajine i centralne Bosne) u periodu septembar—decembar 1941. poklanjali veliku pažnju organizaciono-politič-

1) Vidi: Pero Morača, *Prelomna godina narodnooslobodilačkog rata*, Beograd 1957; *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945*, prva knjiga, Beograd 1963; Nevenka Bajić, *Komunistička partija Jugoslavije u Hercegovini u ustanku 1941. godine*, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo br. 2, Sarajevo 1966; Isto (nastavak), *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine XVII/1966—1967*; dr Dušan Lukač, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, Beograd 1967; Pero Morača, *Jugoslavija 1941*, Beograd 1971; dr Rasim Hurem, *Kriza narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine*, Sarajevo 1972; dr Zdravko Antonić, *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941*, Beograd 1973; Đorđe Piljević, *Hercegovina 1941. godine*, u: 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine — Naučni skup, održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine, Sarajevo 1973; dr Zdravko Antonić, *O specifičnostima revolucionarnih tokova u Bosni i Hercegovini (1941—1943. godine)*, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, Godina XXI—XXVII, Sarajevo 1976.

kom radu na terenu i u ustaničkim jedinicama. Radilo se na izgradnji vojne i političke strukture NOP-a i na pripremanju ustaničkih snaga za borbe s italijanskim okupatorom. Rezultati su bili veliki. U istočnoj Hercegovini je već početkom novembra došlo do organizovanih borbi protiv italijanskog okupatora. Te borbe, kao i borbe protiv oružanih snaga tzv. Nezavisne Države Hrvatske (NDH) do kraja 1941. g. znatno su se rasplamsale. I u reokupiranom dijelu Bosanske krajine i centralne Bosne snage NOP-a su do kraja 1941. g. preovladale. Postepeno su otpočele borbe protiv italijanskog okupatora i protiv četnika.²⁾

U periodu oktobar—decembar ustanak u istočnoj Bosni i u sjevernom dijelu centralne Bosne i Bosanske krajine je jačao, a oružane snage ustanka su rasle. U istočnoj Bosni je oslobođena široka teritorija, od linije Sarajevo—Višegrad, na jugu, do linije Doboj—Tuzla—Zvornik, na sjeveru. Oslobođena teritorija je bila povezana s oslobođenom teritorijom u zapadnoj Srbiji. Sami ili u izvjesnoj saradnji s lokalnim četnicima partizani su oslobodili Rogaticu, Trnovo, Olovo i vodili borbe na prilazima Višegradu. Potom je težište akcija usmjereno prema dolini Bosne i prema Majevici i Semberiji. Partizani su bili na domaku Sarajeva, Vareša, Visokog i Kaknja, a zajedno sa četnicima zauzeli su Koraj.³⁾ U Bosanskoj krajini je bila oslobođena čitava teritorija kozarskog područja (pl. Kozara, Lijeveče, kraj između Kozare i Banje Luke, zatim teritorija u pravcu Bosanskog Novog i Bosanske Dubice). Ustanak se razbuktao i u sjevernom dijelu centralne Bosne (između Vrbasa i Bosne). Oslobođena je široka teritorija oko Kotor Varoši, a ustanak se dalje širio u pravcu Kupresa, Travnika, Teslića, Prnjavora, Dervente i doline r. Save i na zapad u pravcu Banje Luke.⁴⁾ Borbeno raspoloženje naroda je raslo, a u partizanske odrede, koji su uspješno vodili borbu protiv okupatora i ustaških i domobranskih snaga pristizali su novi borci.

U prvoj polovini 1942. g. okupatori u saradnji s ustaškim, domobranskim i četničkim snagama izveli su dvije snažne ofanzive protiv partizanskih snaga u istočnoj Bosni i Hercegovini i na Kozari. Oni su u toku ofanzive zauzeli sve gradove i veća naseljena mjesta. Četnici su izvršili pučeve u većem broju partizanskih jedinica u istočnoj Bosni i sjevernoj Hercegovini. Osim toga, u istočnoj Bosni su sklopili sporazume o saradnji s organima NDH i na odnosnim teritorijama uspostavili svoju vlast. U većini muslimanskih sela tuzlanskog bazena držala se Muslimanska legija. U tim uslovima, a i izložen teroru okupatora, ustaša i četnika, veliki broj ustanika u istočnoj Bosni privremeno je napustio NOP odrede i jednim dijelom prišao

2) *Borbe protiv okupatora, ustaša i četnika — novembar 1941 — maj 1942*, u: Hercegovina u NOB, Beograd 1961, 220—221; Nevenka Bajić, *KPJ u Hercegovini u ustanku 1941. god.*, Godišnjak XVII/1966—1967, 152—155; dr Dušan Lukač, *n. d.*, 273—299, 322—402; Pero Morača, *Jugoslavija 1941*, 620—623, 626—627; dr Rasim Hurem, *Kriza NOP-a...*, 38, 47, 63—64; Đorđe Piljević, *Hercegovina 1941. godine*, 239—240.

3) Pero Morača, *Jugoslavija 1941*, 605—606; dr Zdravko Antonić, *Ustanak...*, 293—298, 300, 324—325, 374, 427.

4) Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom IV, knj. 2, dokumenat br. 190, str. 529—533 (nadalje: Zb. NOR, IV—2, 190/529—533); dr Dušan Lukač, *n. d.*, 300—317, 334—343; Pero Morača, *Jugoslavija 1941*, 625.

četnicima. U odredima su ostali oni koji su bili spremni da se bore i van svojih sela. To su u većini bili članovi KPJ i SKOJ-a, radnici, seljaci, đaci i studenti. Od tih boraca formirana je Grupa udarnih bataljona. U Šekovićima je djelovao Birčanski NOP odred, koji je, mada i sam okrnjen i relativno malobrojan (oko 400 boraca), uspješno branio svoju slobodnu teritoriju. Na Jahorini, Romaniji (Glasinac), u nekim selima istočno od Rogatiće, na Ozrenu (dobojskom), Majevidi i u Semberiji ostale su manje, uz to razasute i međusobno nepovezane grupe partizana. Ove grupe jačine 10 do 30 ljudi, mahom članova KPJ, nisu mogle da u datim uslovima preduzimaju vojne akcije, ali su u kraju u kojem su boravile vršile politički uticaj na narod.⁵⁾

I u istočnoj Hercegovini je u toku treće neprijateljske ofanzive došlo do kolebanja i osipanja ustanika. Dosta veliki broj boraca Sjevernohercegovačkog i Južnohercegovačkog NOP odreda je otišao svojim kućama, a neki su prišli četnicima. U saglasnosti sa štabovima i komandama vratili su se svojim kućama i oni borci koji usljed gubljenja veze sa svojim jedinicama u toku ofanzive nisu uspjeli da se povuku sa svoje teritorije. Navedeni hercegovački odredi su se poslije treće neprijateljske ofanzive povukli u rejon Zelengore, gdje je od boraca tih odreda formiran Hercegovački NOP odred. Ovaj odred se početkom avgusta 1942. prebacio iz rejona Zelengore u rejon Prozora i ušao u sastav Udarne grupe brigada. U istočnoj Hercegovini je zavladao teror četnika, koji su nastojali da unište ostatke partizanskih odreda i organizacije KPJ. Četnicima je išao naruku i tzv. Zagrebački sporazum, potpisan između Kraljevine Italije i NDH 19. juna 1942. godine. Tim sporazumom NDH je, između ostalog, prihvatila neke ranije obaveze italijanske vojne komande. Naime, NDH je priznala »dobrovoljnu protukomunističku miliciju« (MVAC) koju su osnovale italijanske vojne vlasti, tj. priznala je četnike koji su saradivali s italijanskim okupatorom. Za uzvrat MVAC je priznala navodni suverenitet, zakone i organe vlasti NDH. Na ovaj način vlada NDH je prema četnicima u Hercegovini i u južnom dijelu istočne Bosne (italijanska okupaciona zona) došla u sličan odnos koji je imala sa četnicima u Bosni (njemačka okupaciona zona) poslije potpisivanja sporazumâ o saradnji s pojedinim četničkim odredima. U ovakvoj situaciji u Hercegovini je od preostalih partizana i partijskih i političkih radnika, u avgustu mjesecu, formiran partizanski bataljon »Sloboda«, koji se održavao s dosta teškoća.⁶⁾

Za razliku od istočne Bosne i Hercegovine veliki dio Bosanske krajine bio je sredinom 1942. g. slobodan. Okupatori i ustaše su kontrolisali veća mjesta i važnije komunikacije. U krajevima južno i istočno od Banje Luke

5) *Oslobodilački rat...*, I, 175—186, 200—202, 206—212, 316—317; Rasim Hurem, *Sporazumi o saradnji između državnih organa Nezavisne države Hrvatske i nekih četničkih odreda u istočnoj Bosni 1942. god.*, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo br. 2, Sarajevo 1966; Isti, *Kriza NOP-a...*, 187—241; Isti, *Prilike u istočnoj Bosni sredinom 1942. godine*, u: AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943) — Materijali s naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine, Sarajevo 1974.

6) *Oslobodilački rat...*, I, 269—271, 278, 330—331; dr Rasim Hurem, *Kriza NOP-a...*, 216—217, 221—241.

(dio područja Trećeg i Četvrtog krajiškog NOP odreda) privremeno je preovladao uticaj četnika, koji su sklopili sporazume s vlastima NDH i s njima zajedno vodili borbu protiv NOP-a. Neprijateljska ofanziva na Kozaru, juna — jula 1942. g., u kojoj su nadmoćne njemačke i ustaške snage zadale težak udarac Drugom krajiškom NOP odredu, kao i izvršile pljačku i paljenja sela i masovna ubistva i odvođenje stanovništva u logore, nije ozbiljnije otežala razvoj narodnooslobodilačke borbe u zapadnoj Bosni. Snažan doprinos razvitku borbe i narodnooslobodilačkog pokreta u Bosanskoj krajini dala je Grupa proleterskih i udarnih brigada, koja je s Vrhovnim štabom došla u Bosansku krajinu u ljeto 1942. godine. Sadjejtstvom proleterskih brigada i krajiških brigada i NOP odreda oslobođeno je više gradova (Prozor, Gornji Vakuf, Livno, Duvno, Jajce, Mrkonjić-Grad, Ključ, Bihać) i sela u oblasti Gornjeg Vakufa, Rame, Livna, Posušja, Duvna, između Jajca i Travnika i u Cazinskoj krajini. Slobodna teritorija u Bosanskoj krajini je proširena. Pozicije četnika u zapadnoj (područje pl. Manjače i prema Kninu), a donekle i u srednjoj Bosni su uzdrmane, a četničke jedinice su se demoralisale. Boravak Centralnog komiteta KPJ i Vrhovnog štaba i proleterskih brigada u Bosanskoj krajini, kao i važni politički događaji na tlu Bosanske krajine (Prvo zasjedanje AVNOJ-a i dr.), imali su veliki značaj za daljnji razvoj NOP-a u ovoj oblasti.⁷⁾

Čitav niz faktora: slaba povezanost oblasti i nedovoljna razmjena ustaničkih iskustava, reokupacija druge i treće zone u ljeto — jesen 1941. g., okupatorske ofanzive tokom prve polovine 1942. godine, djelatnost četništva i dr. uticali su na razvoj ustanka i narodnooslobodilačkog pokreta u prvoj godini NOR-a. Rezultat toga bio je taj da su razlike, u smislu u kom o njima govorimo, između pojedinih oblasti Bosne i Hercegovine bile u drugoj polovini 1942. godine zaista velike. S obzirom na to, nužno je da se razvitak NOP-a u Bosni i Hercegovini u tom periodu, isto kao i ustanak 1941. g., izučava ne samo u cjelini nego i u svakoj oblasti posebno.

Namjera nam je da na osnovu raspoloživih izvora izložimo osnovne elemente razvitka narodnooslobodilačkog pokreta u istočnoj Bosni u drugoj polovini 1942. godine.⁸⁾

O ovom pitanju nije dosad cjelovito pisano. Sintetizovane istorije NOR-a naroda Jugoslavije, kao i *Pregled istorije SKJ* ili ga samo dotiču ili mu uopšte ne posvećuju pažnju.⁹⁾ Jedan broj istoričara, baveći se istorijom NOR-a

7) Rade Bašić, *Ustanak i borbe na Kozari 1941—1942*, Beograd 1957, 173—252, 259—270; *Oslobodilački rat...*, I, 231—242, 269—292; Mišo Leković, *Ofanziva proleterskih brigada u leto 1942*, Beograd 1965; dr Dušan Lukač, *n. d.*, 403—481.

8) U ovom radu istočna Bosna je uzeta kao operativno područje na kom je djelovao Operativni štab NOP i dobrovoljačkih odreda istočne Bosne, a docnije, kada je formiran, i Oblasni komitet KPJ za istočnu Bosnu. Granice ovog područja vidi: Rasim Hurem, *Sporazumi o saradnji...*, 285, bilješka br. 1.

9) *Oslobodilački rat...*, I, Beograd 1963; *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1963; Vlado Strugar, *Jugoslavija 1941—1945*, drugo izdanje, Beograd 1970.

u istočnoj Bosni, odnosno raznim pitanjima iz okvira NOR-a koja se na ovaj ili onaj način povezuju s prilikama i događajima u istočnoj Bosni, daju u svojim radovima korisne podatke za izučavanje istorije NOP-a u ovoj oblasti u navedenom periodu.¹⁰⁾

Sačuvana je arhivska građa koja nudi dosta podataka od značaja za izučavanje ovog pitanja. Građa je porijeklom iz raznih forumâ KPJ, zatim iz raznih registratura Trećeg Rajha, Kraljevine Italije, NDH i četničkog pokreta. Najvažniji njen dio čini građa NOP provenijencije. Sva ova građa uglavnom je političke prirode. Ova građa, najvećim dijelom neobjavljena, nalazi se u Arhivu Vojnoistorijskog instituta u Beogradu (arhiva NOR-a, njemačka arhiva, talijanska arhiva, arhiva NDH i četnička arhiva), Arhivu za radnički pokret u Beogradu (fond CK KPJ), Arhivu Instituta za istoriju radničkog pokreta Srbije (fond CK KPJ i fond Okružnog komiteta KPJ za Srem), Istorijskom arhivu Pokrajinskog komiteta SKS za Vojvodinu i Arhivu Muzeja narodne revolucije Vojvodine (fond OK KPJ Srem). Manji dio građe nalazi se u Arhivu Centralnog komiteta SK BiH (fotokopije u dokumentaciji Instituta za istoriju u Sarajevu) i u Historical Section of the Admiralty, London (mikrofilm u arhivu Vojnoistorijskog instituta u Beogradu).

Jedan broj dokumenata objavljen je u *Zborniku dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom II, knj. 5, tom IV, knj. 2, 6 i 11, tom IX, knji. 1, i u Arhivu Saveza komunista Bosne i Hercegovine, tom III, knj. 2.

10) Petar Kačavenda, *Kriza četničkog pokreta Draže Mihajlovića u drugoj polovini 1942. godine*, Istorija radničkog pokreta — Zbornik radova, 1, Beograd 1965; Rasim Hurem, *Sporazumi o saradnji...*, Prilozi br. 2, Sarajevo 1966; Isti, *Rogatica za vrijeme narodnooslobodilačkog rata 1941—1945 godine*, u: Rogatica, Sarajevo 1966; Rafael Brčić, *Razlozi i pravci pojačanog angažovanja njemačkog okupatora u NDH 1942/1943. godine (s posebnim osvrtom na značaj privrednog potencijala BiH)*, Prilozi br. 4, Sarajevo 1968; Drago Borovčanin, *Organizacija KPJ na Romaniji od osnivanja do 1945. godine*, Prilozi br. 5, Sarajevo 1969; Veselin Đuretić, *Organi narodne vlasti u Bosni i Hercegovini uoči Prvog zasjedanja AVNOJ-a*, Prilozi br. 5, Sarajevo 1969; Isti, *Obnavljanje i konstituisanje elemenata revolucionarno-demokratskog sistema u Hercegovini i istočnoj Bosni u vrijeme bitke na Sutjesci*, u: *Netretva—Sutjeska 1943*, Beograd 1969; Petar Kačavenda, *Prilog pitanju odnosa Komande bosanskih četnika i Vrhovne komande Draže Mihajlovića (1942)*, Prilozi br. 8, Sarajevo 1972; Obrad Bjelica, *Borbena jedinstvo i saradnja naroda i jedinica istočne Bosne, Srema, i Slavonije (sredina 1942—1943/44)*, u: AVNOJ i NOB u BiH, Beograd 1974; Isti, *Borbena jedinstvo i saradnja bosansko-hercegovačkih i crnogorskih jedinica i naroda u drugoj i trećoj godini NOR-a (sredina 1942—1943)*, u: AVNOJ i NOB u BiH, Beograd 1974; Rafael Brčić, *Njemački i italijanski planovi u Bosni i Hercegovini u svjetlu dokumenata (1942—1943)*, u: AVNOJ i NOB u BiH, Beograd 1974; dr Venceslav Glišić, *Veze narodnooslobodilačkog pokreta zapadne Srbije i istočne Bosne 1942—1943. godine*, u: AVNOJ i NOB u BiH, Beograd 1974; mr Rafael Brčić, *Osnovna obilježja korekcije njemačko-ustaške politike prema Srbima u »Nezavisnoj državi Hrvatskoj«*, Prilozi Instituta za istoriju Sarajevo, godina XI—XII, br. 11—12, Sarajevo 1975—1976; dr Zdravko Antičić, *Semberija i Majeвица u okviru širih vojno-političkih kretanja 1942. godine*, referat na savjetovanju: *Semberija u 1942. godini*, održanom u Bijeljini 6. i 7. novembra 1975., rukopis.

Dnevnici i sjećanja učesnika u narodnooslobodilačkom ratu, objavljeni u više knjiga, zbornika i listova sadrže dosta podataka i objašnjenja značajnih za izučavanje NOP-a u istočnoj Bosni 1942. godine.¹¹⁾

* * *

Pokrajinski komitet KPJ i Glavni štab NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu, koji su u toku druge polovine 1942. godine boravili na terenu istočne Bosne, preduzeli su poslije završetka treće neprijateljske ofanzive značajne mjere za oživljavanje ustanka i razvoj NOP-a u ovoj oblasti. Oni su krajem maja zajedno s Grupom udarnih bataljona napustili zenički kraj i došli u Šekoviće. Analizirali su situaciju u istočnoj Bosni i odlučili da druga Tita obavijeste o situaciji u istočnoj Bosni i da zatraže njegov savjet za daljnji rad; odlučeno je takođe da se na Majevicu pošalju ljudi koji bi uspostavili kontakt s tamošnjom organizacijom KPJ i donijeli vijesti o prilikama na Majevisi i u Semberiji, u pravcu kojih je već tada postojala orijentacija Pokrajinskog komiteta i Glavnog štaba; da se ispita situacija u dijelovima istočne Bosne kroz koje je »protutnjala« treća neprijateljska ofanziva, prije svega na Romaniji; da Grupa udarnih bataljona poslije neophodnog odmora počne s vojnim akcijama protiv okupatora i ustaša, protiv četničkih odreda koji sarađuju s ustašama i koji se bore protiv partizana, te protiv jedinica muslimanske milicije koje se prema partizanima odnose neprijateljski. Odlučeno je da se podstiče diferencijacija u četničkim redovima i u muslimanskoj miliciji tako što neće biti napadane one njihove jedinice koje ne vode borbu protiv partizana.¹²⁾

Početkom juna na Majevicu su otišli kuriri Glavnog štaba a na Romaniju Todor Vujasinović. T. Vujasinović je tamo proveo nekoliko dana, došao u vezu s Grujom Novakovićem, Radom Jakšićem i drugim članovima KPJ. On je stekao utisak da se prilike u tom kraju odvijaju u znaku oživljavanja NOP-a. Članovi KPJ u širem području Romanije održavali su partizanski duh i kod mnogih bivših partizanskih boraca i simpatizera NOP-a nije došlo do

11) Vladimir Dedijer, *Dnevnik, I*, Beograd 1945; Rudi Petovar, *Šesta proleterska istočnobosanska brigada*, Beograd 1951; Rodoljub Čolaković, *Zapisi iz oslobodilačkog rata, II*, Beograd 1956; Slavko Mićanović, *S Majevice i Semberije*, Sarajevo 1961; Stevo Popović, *Majevički partizani*, knj. druga, Sarajevo 1961; Veljko Stanković, *Teški dani*, Beograd 1969; Svetozar Vukmanović — Tempo, *Revolucija koja teče — memoari*, knj. 1, Beograd 1971; Avdo Humo, *Godine iskušenja i podviga*, Beograd 1977; Čamil Kazazović, *1942—1945 — Zenica u narodnooslobodilačkoj borbi*, Zenica s. a.; Četrdeset godina, knjiga peta i šesta: 1941—1945. — Zbornik sjećanja aktivista jugoslavenskog revolucionarnog radničkog pokreta, Beograd 1961; Istočna Bosna u NOB-u 1941-1945. — Sjećanje učesnika, prva i druga knjiga, Beograd 1971; 1941-1942 u svedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe, knj. 10—25, Beograd 1975; Žene Bosne i Hercegovine u narodnooslobodilačkoj borbi 1941—1945. godine — Sjećanja učesnika, Sarajevo 1977; Uglieša Danilović, *Bitka u Maleševcima, »Oslobođenje«* od 1. do 6. decembra 1972.

12) Todor Vujasinović, *Kosorići iz Kusača i drugi*, 28; Rodoljub Čolaković, *Zapisi... II*, 37; Svetozar Vukmanović Tempo, *Sjećanje na razvoj narodnooslobodilačke borbe u Bosni i Hercegovini*, u: Četrdeset godina, knjiga peta, 152; Isti, *Revolucija koja teče*, knj. 1, 275—276; Rodoljub Čolaković, *Taktika KPJ u istočnoj Bosni u 1942. godini*, u: 1941—1942 u svedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe, knj. 24, 678.

demoralizacije. Grupe partizana koje su se nalazile u partizanskim selima štitile su ova sela od ustaša i četnika, a noću su vršile manje diverzije.¹³⁾ I sa Majevice i Semberije stizale su uglavnom povoljne vijesti.¹⁴⁾ Sredinom juna udarni bataljoni su preduzeli prvu veću akciju. Napali su Vlasenicu, ali bez rezultata, i potom se povukli u Šekoviće.¹⁵⁾ Poslije toga (krajem juna) Svetozar Vukamnović — Tempo i Todor Vujasinović otišli su u Vrhovni štab, koji se tada nalazio u blizini Ostrošca (Hercegovina).¹⁶⁾ S. Vukamnović — Tempo je podnio Titu izvještaj o stanju u istočnoj Bosni. Upoznao ga je s trenutnim stavom prema četnicima i muslimanskoj miliciji i s preduzetim vojnim akcijama. Tito je odobrio sve što je tokom posljednjih mjeseci učinjeno u istočnoj Bosni, kao i politiku PK KPJ prema četnicima i muslimanskoj miliciji u tom času. Ocijenio je kao dobro to što su partizani uspjeli da se održe u istočnoj Bosni. Naložio je da Pokrajinski komitet KPJ i Glavni štab za Bosnu i Hercegovinu s Grupom udarnih bataljona ostanu u istočnoj Bosni, da mobilišu što više ljudi u partizanske jedinice, da politički utiču na narod, vrše oružane akcije po cijeloj istočnoj Bosni i da se samo u slučaju da ne mogu da izdrže pritisak neprijatelja povuku zapadno od rijeke Bosne. Naredio je da se Grupa udarnih bataljona u istočnoj Bosni proglasi Šestom NOU brigadom.¹⁷⁾

Tokom juna i jula oružana narodnooslobodilačka borba u istočnoj Bosni nije dobijala na intenzitetu. Preostale grupe partizana nisu vršile napade i zasjede, One su očekivale neki krupniji poduhvat u znaku kog bi i same nešto učinile. Međutim, neuspjeli napad na Vlasenicu pokazao je da Grupa udarnih bataljona nije kadra da zauzima gradove i jača uporišta okupatora i ustaša. Tim bataljonima je trebalo više boraca. Trenutno, kada je »talas četeničke izdaje prelio ... velika prostranstva«, grupi od 550 boraca »nije drugo preostalo nego da manevriše«. ¹⁸⁾ Iz gradova nisu stizale ohrabrujuće vijesti. U Sarajevu je izvršena »provala« organizacije KPJ i uhapšena većina komunista. Dosta punktova narodnooslobodilačkog pokreta je razbijeno, a mnogobrojni saradnici NOP-a su pohapšeni ili onemogućeni u svom radu. Otkrivanjem partijskih veza našle su se u opasnosti organizacije KPJ u još nekim mjestima Bosne i Hercegovine, naročito u Mostaru, Banjoj Luci i Tuzli. U Sarajevu su otkrivene pristalice NOP-a među pripadnicima domobranstva NDH, a neke od njih i pohapšene. U Visoko, Bijeljini i Žepču uhap-

13) Todor Vujasinović, *Kosorići iz Kusača i drugi*, 30; Slavko Mićanović, *S Majevice i Semberije*, 142; Stevo Popović, *Majevički partizani*, knj. druga, 211—212; Avdo Humo, *n. d.*, 154—155.

14) Svetozar Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče*, knj. 1, 276; Rodoljub Čolaković, *Taktika KPJ u istočnoj Bosni...*, 679. Stevo Popović je zapisao da su Cviko Radovanović i Drago Stevanović otišli na Majevicu početkom jula i da tamošnjim drugovima nisu donijeli nikakve poruke. Stevo Popović, *Majevički partizani*, knj. druga, 211—212.

15) Vojo Ljujić, *Formiranje grupe udarnih bataljona*, u: Istočna Bosna u NOB-u, prva knjiga, 432—434.

16) Isto, 434; Todor Vujasinović, *Kosorići iz Kusača i drugi*, 35; Svetozar Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče*, knj. 1, 277.

17) Rodoljub Čolaković, *Zapisi...*, II, 60; Svetozar Vukmanović Tempo, *Sjećanja na razvoj NOB-e u BiH*, 152; Isti, *Revolucija koja teče*, knj. 1, 276—278; Avdo Humo, *n. d.*, 155.

18) Todor Vujasinović, *Kosorići iz Kusača i drugi*, 55; Svetozar Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče*, knj. 1, 278.

šeno je dosta pripadnika NOP-a, odnosno ljudi za koje se u policijskim dokumentima kaže da su vršili komunističku propagandu, pomagali partizane ili bili pod sumnjom da su održavali veze s partizanima.¹⁹⁾ Suočen sa svim ovim i imajući u vidu poruku Vrhovnog štaba, Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu, poslije povratka S. Vukmanovića — Tempa, najvjerovatnije krajem jula, dao je novu analizu prilika i zadataka u istočnoj Bosni. On je sada polazio od toga da u istočnoj Bosni mora ostati i u njoj oživjeti ustanak, što znači da politički i vojnički treba nastupiti ofanzivno, naročito protiv četnika kao glavnog oslonca okupatora. Da bi se to postiglo, bilo je potrebno razbiti bar jedno od glavnih uporišta četnika ili ustaša. Izabrane su Majevica i Semberija, koje su po ocjeni Pokrajinskog komiteta iz više razloga bile privlačne kao buduća partizanska baza i oslonac ponovnog širenja slobodne teritorije u istočnoj Bosni: 1. narod Semberije i Majevice bio je naklonjen NOP-u, a KPJ je imala uticaj na taj narod, 2. očekivalo se da će se u semberskim selima dobiti novi borci za Šestu brigadu, 3. vojnički gledano, Majevica je bila široko manevarsko područje i pogodna kao odskočna daska za širenje ustanka u istočnoj Bosni i 4. Semberija i Majevica nudile su najbolju mogućnost ishrane.²⁰⁾ Drugog avgusta od Grupe udarnih bataljona formirana je u Sekovićima Šesta istočnobosanska NOU brigada, a dan kasnije, trećeg avgusta, održana je konferencija komunista na kojoj je članovima KPJ u Šestoj brigadi i okolnim selima predočena trenutna vojnopolitička situacija u istočnoj Bosni i saopštena odluka o odlasku na Majevicu.²¹⁾

Na sjednici, krajem jula, Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu odredio je da Avdo Humo, član Pokrajinskog komiteta, ide u Sarajevo, uspostavi kontakt s tamošnjom partijskom organizacijom i učini sve da bi se ona ponovo osposobila za izvršavanje zadataka koji su stajali pred njom. A. Humo i grupa partijskih radnika koja je pošla s njim imali su zadatak da ponovo izgrade partijske punktove i kanale za izlazak Sarajlija u partizanske jedinice i da, osim toga, stvore sistem veza s Vrhovnim štabom, Pokrajinskim komitetom KPJ za Bosnu i Hercegovinu, Oblasnim komitetom KPJ za Bosansku krajinu, Oblasnim komitetom KPJ za Hercegovinu i s onim mjestima u kojima djeluju partijske organizacije. U tuzlanski bazen otišao je Pašaga Mandžić — Murat sa zadatkom da tamo politički djeluje, da mobilize što više radnika za Šestu brigadu i stvori veze između Tuzle i Šeste brigade.²²⁾

19) Svetozar Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče*, knj. 1, 284; dr Rasim Hurem, *Kriza NOP-a...*, 246—248; Avdo Humo, *n. d.*, 181.

20) Referati Cvijetina Mijatovića i Steve Popovića na Oblasnom partijskom savjetovanju za istočnu Bosnu održanom u Bijeljini 29. II, — 2. III, 1944, Institut za istoriju u Sarajevu, dokumentacija, fond Obl. komitet KPJ za istočnu Bosnu, kat. br. 2667 i 2666 (nadalje: IIS, dokumentacija, kat. br. 2667 i 2666) — fotokopija; Todor Vujasinović, *Kosorići iz Kusača i drugi*, 55; Rodoljub Čolaković, *Zapisi...*, II, 66; Svetozar Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče*, knj. 1, 278; Cvijetin Mijatović Majo, *Oružano bratstvo i jedinstvo istočnobosanaca i vojvodana*, u: *Istočna Bosna u NOB-u...*, I, 712—713; Uglješa Danilović, *Bitka u Maleševcima*, »Oslobođenje« od 1. do 6. decembra 1972.

21) Rudi Petovar, *Šesta proleterska...*, 34—36; Rodoljub Čolaković, *Zapisi...*, II, 67—68.

22) Rudi Petovar, *Šesta proleterska...*, 37; Todor Vujasinović, *Kosorići iz Kusača i drugi*, 75; Rodoljub Čolaković, *Zapisi...*, II, 66—67; Svetozar Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče*, knj. 1, 283—284; Avdo Humo, *n. d.*, 157.

Pokrajinski komitet KPJ smatrao je da, osim navedenog, treba jačati oružane grupe i grupice partizana razasute u istočnoj Bosni, širiti uticaj KPJ na narod i uvjerenje da je kriza ustanka samo privremenog karaktera, pridobijati muslimanski i hrvatski živalj, širiti ideju bratstva i jedinstva i raditi na uspostavljanju veza sa snagama NOP-a u Srbiji. O tome je bilo govora na pomenutoj partijskoj konferenciji.²³⁾

Izgleda da je konkretan plan Pokrajinskog komiteta KPJ bio da se po dolasku Šeste brigade na Majevicu stvori slobodna teritorija, da se iskoristi međusobno rivalstvo četničkih komandanata na Majevidi, da se razbije njihov zajednički front prema partizanima i da se s njima, zavisno od daljnjih događaja, konačno obračuna. Takođe je bilo u planu da se istovremeno Šesta brigada brojno ojača, osposobi za borbe većih razmjera i da se obnovi Majevički NOP odred.²⁴⁾

Šesta brigada je u dva maha (5. i 14. avgusta) pokušala da se iz Sekovića prebaci na Majevicu. U prvom slučaju Šesta brigada se na putu za Majevicu sukobila sa četnicima Dušana Kovačevića, koji su se nalazili u dolini Spreče, a drugi put s kladanjskom ustaškom milicijom. U oba slučaja borbe su otkrivale položaj i pravac kretanja Šeste brigade, zbog čega je izostao efekat iznenađenja a eventualni prelaz preko puta Tuzla — Zvornik bio je skopčan sa rizikom. Zato je Šesta brigada u oba slučaja odustala od pokreta na Majevicu i vratila se u Sekoviće.²⁵⁾

U međuvremenu je okupator zajedno s ustaškim, domobranskim i lokalnim četničkim snagama pripremao ofanzivu na Sekoviće. Ta ofanziva je počela 24. avgusta, i to iz više pravaca. Ne želeći da ostane u okruženju i da prihvati borbu sa nadmoćnim neprijateljem, Šesta brigada je napravila pokret prema Vlasenici, preuzela inicijativu, izvela uspješan napad na željezničke stanice Nevačka i Pjenovac na željezničkoj pruzi Olovo — Han Pijesak, porušila željezničku prugu i mostove, zapalila pilanu u Pjenovcu i drvenu građu u njoj, ostvarila znatan plijen u oružju, municiji, hrani, odjeći i obući i odatle produžila pokret prema Romaniji. S Romanije se vratila u Sekoviće 5. septembra. Za to vrijeme Birčanski NOP odred je uspješno izdržao neprijateljsku ofanzivu, a okupator i njegovi saradnici nisu uspjeli da otkriju sklonjene ranjenike. U cjelini uzeto ofanziva na Sekoviće završila je bez uspjeha. Šesta brigada i Birčanski odred su potvrdili svoju snagu i vitalnost, što je hrabrilo pristalice NOP-a do kojih je stigla vijest da Brigada i Odred nisu uništeni.²⁶⁾

Brigada se prebacila na Majevicu 11. septembra. Prilikom prelaska ceste Tuzla — Zvornik, odbacila je grupu ustaša koja se kretala prema mjestu prelaza i na Majevicu je stigla bez gubitaka. Majevički četnici se nisu upustili u borbu sa Šestom brigadom. Rudi Petovar ocjenjuje da je narod i

23) Rudi Petovar, *Šesta proleterska...*, 34—36.

O ovim ocjenama situacije u istočnoj Bosni i odlukama PK KPJ za BiH pisali smo u radu: dr Rasima Hurem, *Prilike u istočnoj Bosni sredinom 1942. godine*, 59—62.

24) Rudi Petovar, *Šesta proleterska...*, 40.

25) Isto, 41—44; Svetozar Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče*, knj 1, 278.

26) Rudi Petovar, *Šesta proleterska...*, 45—52; Svetozar Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče*, knj. 1. 278—279; Miloš Zekić, *Borbeni put Šeste proleterske istočnobosanske brigade*, u: *Istočna Bosna u NOB-u...*, I, 616; Isti, *Partizanski Birač*, u: *Istočna Bosna u NOB-u...*, II, 274.

priličan broj četnika na Majeveci bio protiv borbe s partizanima, a S. Vukmanović — Tempo navodi da su sami četnici, mimo Radivoja Kerovića, četničkog vođe na Majeveci, poručivali partizanima »da njihova puška neće pucati na brata Srbina!«²⁷⁾

Ni četnički komandanti na Majeveci nisu u datom trenutku bili za to da se dolasku Šeste brigade na Majevecu suprotstave oružjem. Prema raspoloživim sjećanjima savremenika priličan broj majevečkih četnika — seljaka bio je protiv izdajničke politike svojih vođa i protivio se tome da se suprotstavi partizanima, čiji je ugled kao boraca protiv okupatora i ustaša ostao kod tih četnika — seljaka neokrnjen. Takvom raspoloženju četnika — seljaka doprinijela je i činjenica da su se na Majevecu vratili borci bivšeg Majevičkog NOP odreda (sada II bataljon 6. brigade), koje su oni poznavali. Takvo držanje četnika — seljaka primoralo je četničko vodstvo na Majeveci da se ne suprotstavlja prelazu Šeste brigade preko Majevice. Ono je bilo razlog zbog kojeg su R. Kerović i Đuro Bižić u tom trenutku istupali kao pristalice saradnje s partizanima i na riječima bili protiv bratoubilačke borbe. Neki učesnici koji su zapisali svoja sjećanja misle da je razlog takvom držanju R. Kerovića i Đ. Bižića bilo i to što je na Majeveci postojalo rivalstvo između četničkih komandanata R. Kerovića i Đ. Bižića, s jedne, i kaptana Dragoslava Račića i Steve Damjanovića — Leke, s druge strane, kao i između R. Kerovića i Đ. Bižića. Svaki je od njih, izgleda, mislio da će taktiziranjem sa Šestom brigadom ojačati svoj položaj i otkloniti svog, odnosno svoje suparnike.²⁸⁾

U to vrijeme odnos snaga na Majeveci i Semberiji bio je nepovoljan za Šestu brigadu. Mišljenje Štaba brigade i grupe partijskih rukovodilaca koji su se kretali zajedno sa Šestom brigadom (Iso Jovanović, Uglješa Danilović, Cvijetin Mijatović — Majo, Rodoljub Čolaković i Svetozar Vukmanović — Tempo)²⁹⁾ bilo je da se Šesta brigada u datoj situaciji ne upušta u borbu protiv četnika na Majeveci već da bez borbe nastavi put prema Semberiji. O tome je grupa partijskih rukovodilaca u pratnji članova Štaba brigade vodila razgovore s vojvodom R. Kerovićem (Zlatovo na Majeveci 13. IX 1942). R. Kerović se nije suprotstavio prolazu Šeste brigade i ona je sredinom septembra bez borbe stigla u partizanska sela Korenita, Gornja Bukovica i Magnojevići (srez Bijeljina). Brigada je u tim selima ostala nekoliko dana, odmorila se i oporavila i donekle se snabdjela odjećom i obućom.³⁰⁾

Dolazak Šeste brigade na Majevecu i Semberiju imao je veliki odjek. Narod je dočekao Šestu brigadu s radošću i zadovoljstvom. Presretao je kolonu i borcima pružao ponude (hrana, piće). Na prolazu kroz bogate voćnjake niko od boraca nije ništa ubrao. To se jako dojmilo naroda na Majeveci izloženog višemjesečnoj četničkoj pljački. U Semberiji je narod masovno izlazio u susret borcima, koji su Semberce osjećali kao svoje i primali

27) Rudi Petovar, *Šesta proleterska...*, 52—54; Svetozar Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče*, knj. 1, 280.

28) Rudi Petovar, *Šesta proleterska...*, 54—55; Rodoljub Čolaković, *Zapisi...*, II, 112—114; Svetozar Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče*, knj. 1, 280.

29) Rudi Petovar u svojoj knjizi: *Šesta proleterska istočnobasanska brigada*, na više mjesta navodi da je tu bio i Todor Vujasinović.

30) Rudi Petovar, *Šesta proleterska...*, 54—56; Rodoljub Čolaković, *Zapisi...*, II, 99—102.

njihove ponude.³¹⁾ U svom dnevniku Vladimir Dedijer bilježi da je i narod Posavine s radošću očekivao dolazak partizana.³²⁾

Brigada je kratko boravila u semberskim selima. Njemački okupator i ustaše su koncentrisali svoje snage u Brčkom, a četnici su držali brdske krajeve. Teren na kome se nalazila Šesta brigada bio je nepodesan za manevrisanje većih jedinica. S druge strane, Šesta brigada po ocjeni njenog štaba nije na tom terenu i u tom trenutku mogla da prihvati odlučnu borbu s udruženim neprijateljima, jer nije bilo izgleda da se u tome uspije.³³⁾ Zato je Štab brigade u saglasnosti s prisutnim članovima PK KPJ i Glavnog štaba za Bosnu i Hercegovinu donio odluku da se Šesta brigada povuče u selo Jablanicu na Majeveci, što je ona i učinila. Međutim, prilike u Jablanici nisu za Šestu brigadu bile mnogo povoljnije nego u drugim majevećkim selima. Narod se bojao represalija od strane okupatora, ustaša i četnika u slučaju da tamo Šesta brigada boravi duže vrijeme, a Jablanički četnički bataljon nije još bio spreman da se pridruži Brigadi. Šestoj brigadi nisu pristupali novi borci. Osjećaj nesigurnosti dolazio je i odatle što se jablanički kraj nalazi nedaleko od Tuzle, u kojoj je bio jak okupatorski garnizon. Na kraju, čim je Šesta brigada napustila Korenitu, u to selo je upao jedan njemački bataljon iz Brčkog, a neposredno po dolasku Šeste brigade u Jablanicu uslijedio je pokret njemačkih snaga iz Tuzle prema Jablanici, što je ukazivalo na predstojeći napad na Šestu brigadu. Suočena s ovim činjenicama Šesta brigada je 26. septembra napustila Jablanicu u namjeri da se prebaci preko rijeke Bosne i pridruži krajiškim partizanima, koji su se, prema raspoloživim informacijama, nalazili u centralnoj Bosni. Brigada je stigla na Trebavu, u selo Srpska Zelinja. Na tom putu domaća muslimanska legija joj nije pružila otpor, kao ni četnici Trebavskog četničkog odreda. R. Petovar ističe da je u četničkom odredu, kao i u Štabu odreda, bilo ljudi koji su sa simpatijama gledali na partizane i njihov dolazak, kao i to da je štab četničkog odreda, koji se nalazio u Srpskoj Zelinji, bio iznenađen neočekivanim dolaskom Šeste brigade i da zbog toga nije protiv nje preduzimao ozbiljne mjere. T. Vujasinović, koji se kretao sa Šestom brigadom, pregovarao je s popom Savom Božićem, komandantom Trebavskog četničkog odreda sa ciljem da izdjejtvuje to da trebavski četnici ne prave Šestoj brigadi smetnje na njenom putu kroz Trebavu do rijeke Bosne, u čemu nije uspio. Štab brigade je izbjegavao da uđe u borbu sa četnicima i njemačkim okupatorom na Trebavi. R. Petovar navodi da je narod na Trebavi, slično kao i na Maje-

31) Rudi Petovar, *Šesta proleterska...*, 54—56; Rodoljub Čolaković, *Zapisi...*, II, 100—101, 103—104; Svetozar Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče*, knj. 1, 280.

32) »Posle (njemačke ofanzive na Šekoviće avgusta 1942. g. — R. H.) su naši krenuli na Majevecu preko Spreče. Narod nas je odlično dočekaao. Sva muslimanska sela između Spreče, Save i Drine su naoružana, ali mi smo mirno prolazili i nijedna puška nije opalila... U čitavoj Posavini narod nas jedva čeka« (Vladimir Dedijer, *Dnevnik*, I, 340—341).

33) Prema R. Petovaru, tri su elementa na osnovu kojih se došlo do takve ocjene. »Prvo, politička situacija je nalagala da prva borba bude što uspješnija, zbog sticanja povjerenja narodnih masa; drugo, Brigada još nije uspjela da stvori na Majeveci takve uslove koji bi joj omogućili sigurnu podršku naroda, i treće, brojno stanje i municija kojom je Brigada raspolagala nisu dozvoljavali da se upušta u borbe sa neizvjesnim ishodom.« (Rudi Petovar, *Šesta proleterska...*, 56—57).

vici, bio protiv borbe s partizanima, ali da je, s druge strane, privremeni mir, koji je S. Božić postigao sporazumom sa NDH, smatrao povoljnim i da zbog toga nije moglo biti govora o borbi protiv Nijemaca i ustaša. S druge strane, prelazak preko rijeke Bosne je bio neizvjestan, jer je situacija u dolini Bosne bila nejasna, a sama rijeka nabujala. U međuvremenu Štab brigade je saznao da u centralnoj Bosni nema partizanskih jedinica, da trebavski i ozrenski četnici pokazuju spremnost da Šestu brigadu napadnu, te da postoji mogućnost da dođe i do borbe s ustašama i domobranima iz Doboja i drugih okolnih garnizona. Zbog svega toga Šesta brigada nije prešla rijeku Bosnu, već se krajem septembra vratila na Majevicu.³⁴⁾

Povratkom Šeste brigade na Majevicu, njen štab i partijski rukovodioci koji su se kretali sa Šestom brigadom došli su do uvjerenja da sama Šesta brigada, bez pomoći drugih snaga, neće moći da savlada teškoće koje su stajale pred njom. Zato je na sastanku Štaba brigade, kome je prisustvovao i S. Vukmanović — Tempo, održanom u selu Perići, odlučeno da se Šesta brigada poveže sa sremskim partizanima, koji bi dolaskom na Majevicu ojačali Šestu brigadu i pomogli joj da se uspješno obračuna s majevičkim četnicima i da stvori bolje uslove za dalje vođenje borbe.³⁵⁾ U tom smislu S. Vukmanović — Tempo je u ime Vrhovnog štaba dao naređenje Fruškogorskom NOP odredu i Okružnom komitetu KPJ za Srem da se dva bataljona sremskih partizana prebace u istočnu Bosnu i pridruže Šestoj brigadi.³⁶⁾ Takođe je donesena odluka da S. Vukmanović — Tempo ode u Vrhovni štab i predloži da se glavnina partizanskih snaga, koja se u to vrijeme nalazila u Bosanskoj krajini u svojim akcijama orijentiše bliže rijeci Bosni i na taj način olakša akcije Šeste brigade.³⁷⁾ U to vrijeme vođene su uspješne borbe s domobranima na cesti Tuzla — Brčko i u Jablanici. U sukobu sa četnicima D. Račića i S. Damjanovića — Leke jačine 500—600 ljudi, 3. oktobra, Šesta brigada nije prihvatila odlučnu borbu. Ocijenjeno je da snage Šeste brigade neće biti dovoljne za obračun sa četnicima. Odlučeno je da se 1. i 3.

34) Rudi Petovar, *Šesta proleterska...*, 56—60; Rodoljub Čolaković, *Zapisi...*, II, 106; Svetozar Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče*, knj. 1, 281; Vojo Ilić, *Od Šekovića preko Majevice do Srema i natrag*, u: *Istočna Bosna u NOB-u...*, I, 679; Uglješa Danilović, *Neki aspekti vojno-političke situacije u Bosni i Hercegovini*, u: 1941—1942 u svedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe, knj. 10, 97.

35) Rudi Petovar, *Šesta proleterska...*, 60—61; Svetozar Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče*, knj. 1, 281.

36) U pismu Okružnog komiteta KPJ za Srem Centralnom komitetu KPJ od 22. 10. 1942. (Arhiv za radnički pokret, Beograd, fond CK KPJ, godina 1942, br. 528 — nadalje: ARP, CK KPJ, 1942/528) stoji da je S. Vukmanović Tempo naredio da se iz sremskih snaga »dodeli 200 boraca (1 bataljon) kako bi našim snagama popunili oslabljenu brigadu (Šestu brigadu — R. H.)«. Najvjerovatnije se na ovaj bataljon odnosi i sjećanje J. Veselinova Žarka, koji kaže da je Slobodan Bajić donio Okružnom komitetu KPJ Srem »pismo u kome se u ime Vrhovnog štaba traži da jedan bataljon Sremaca uđe u sastav Šeste brigade.« (Jovan Veselinov Žarko, *Susret sremskih i bosanskih partizana*, u: *Istočna Bosna u NOB-u...*, I, 702).

37) OK KPJ Srem — CK-u KPJ 22. 10. 1942, ARP, CK KPJ, 1942/528; Svetozar Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče*, knj. 1, 282, 291. U navedenom pismu OK KPJ Srem stoji da je S. Vukmanović Tempo »otišao... u Vrhovni štab sa namerom da od Vrhovnog štaba zatraži pomoć od 1 brigade i da se obe brigade (najvjerovatnije brigada koja je tražena i Šesta brigada — R. H.) upute na teren istočne Bosne.«

bataljon Šeste brigade prebace u Srem i da se na taj način stupi u vezu sa sremskim partizanima.³⁸⁾ Bataljoni su krenuli noću 4/5. oktobra pravcem selo Brodac — mjesto Lisnik na Savi (10 km zapadno od sela Rača), gdje su se prevezli u Srem noću 5/6. oktobra. Drugi bataljon Šeste brigade ostao je na Majevidi sa zadatkom da vrši gerilske napade protiv četnika i okupatora.³⁹⁾

Iz izloženog se vidi da Šesta brigada od svog osnivanja, 2. avgusta, do prelaska u Srem, 6. oktobra 1942. godine, nije preduzimala odlučne borbe protiv neprijatelja — Nijemaca, ustaša, domobrana i četnika. Oni su bili brojno višestruko jači i bolje naoružani, stalno su pratili Šestu brigadu i nastojali da je okruže i unište. Šesta brigada je uspješno manevrisala i izbjegavala sukob koji je za nju u datim uslovima bio bez izgleda na uspjeh. R. Petovar misli da Šesta brigada nije imala dovoljno pouzdanja u svoju snagu što se ispoljavalo u njenoj nedovoljnoj aktivnosti, prekomjernom čuvanju žive snage i izbjegavanju borbi. S druge strane, stalni pokreti, odsustvo vojničkih pobjeda i osjećaj usamljenosti (između ostalog, nije bilo stalne veze sa Vrhovnim štabom) negativno su uticali na borbeni moral Šeste brigade. Tome su doprinosili i predstojeća zima i odsustvo izgleda za stvaranje slobodne teritorije i uslova za boravak Šeste brigade preko zime.⁴⁰⁾ Usljed stalnih opasnosti i čestih napada Šesta brigada nije mogla da sa raspoloživom snagom ostane na Majevidi, gdje je došla iz Šekovića, već je bila prisiljena da pokuša da se prebaci zapadno od rijeke Bosne, a kad ni to nije uspjelo, Šesta brigada se sa svoja dva bataljona prebacila u Srem.⁴¹⁾

38) Štab VI NOU brigade — VŠ-u NOP i DV Jugoslavije 31. 1. 1943, Arhiv Vojnoistorijskog instituta Beograd, Arhiva NOR-a, kutija 989, reg. br. 11/5—2 (nadalje: AVII, NOR, 989—11/5—2); Neđo Bogičević, *Šesta istočnobosanska brigada u Sremu*, u: Četrdeset godina, knjiga šesta, 245; Uglješa Danilović, *Bitka u Maleševcima*, »Oslobođenje« od 1. do 6. decembra 1972.

»Na širem prostoru Majevice i Semberije postojale su jake četničke snage, naslonjene na ustaško-domobranska uporišta. Bilo je očigledno da su naše snage nedovoljne za razbijanje ovako jakog neprijatelja. Zbog toga je odlučeno da se brigada prebaci u Srem, poveže sa tamošnjim partizanima i u povratku, eventualno udružena sa Sremcima, pristupi razbijanju neprijateljskih uporišta i rasplamsavanju narodnooslobodilačke borbe u Semberiji, na Majevidi, itd.« (Miloš Zekić, *Borbeni put Šeste proleterske istočnobosanske brigade*, 616).

39) Zb. NOR, IV—11, 140/259; Rudi Petovar, *Šesta proleterska...*, 61—64; Vojo Ilić, *Od Šekovića preko Majevice do Srema i natrag*, 680.

40) Rudi Petovar, *Šesta proleterska...*, 60, 64—65.

41) Vidi o tome pismo Okružnog komiteta KPJ Srem Centralnom komitetu KPJ od 22. 10. 1942, ARP, CK KPJ, 1942/528.

»...U takvoj situaciji 6. istočnobosanska brigada izbjegavala je jače udarce, manevrišući i vodeći danonoćne borbe. No to je uticalo da dođe do osipanja i iznurenosti, a zbog represalija nad narodom (posebno na Majevidi), teško ju je bilo popunjavati. To je sve imalo za posljedicu da njene snage nisu bile dovoljne da bi izišle nakraj sa brojnim neprijateljskim i kvislinškim snagama, a kamoli da preuzmu inicijativu, prevladaju na ovom terenu i razbiju četnike. Vrhovni štab je, stoga, preko svog delegata naredio štabu 3. odreda da sa jednim svojim bataljonom ojača brigadu.

Međutim, u to isto vreme, svakodnevne borbe sa nadmoćnim četnicima, ustaško-domobranskim i njemačkim snagama primorale su i 6. istočnobosansku brigadu da se radi predaha, odmora, organizacionog sređivanja i popune prebaci u Srem...« (Obrad Bjelica, *Borbeno jedinstvo i saradnja naroda i jedinica istočne Bosne, Srema i Slavonije*, 244—245).

Dok je Grupa udarnih bataljona boravila u Šekovićima (juli 1942) i dok je Šesta brigada bila u stalnom pokretu u istočnoj Bosni i u Sremu (avgust — oktobar 1942. g.) prilike u sjevernom dijelu istočne Bosne (tuzlanska oblast) postebeno su se mijenjale u znaku oživljavanja NOP-a. U Semberiji se već u proljeće 1942. godine komunistima polako vraćala vjera u vlastite snage i oni su počeli da se više bave partijsko-političkim radom⁴²⁾. Osim toga, u Semberiju je početkom marta došao dio boraca Majevičkog NOP odreda, koji su tu boravili i politički djelovali.⁴³⁾ Obnovljeno je više organizacija NOP-a koje su politički uticale na narod i doprinosile jačanju nade u uspjeh pokreta. U selima su održavani skupovi na kojima je govoreno o skorom dolasku NOP odreda, o zadacima koje do tada treba izvršiti, kao i o novostima sa svjetskih frontova i iz drugih krajeva Jugoslavije. Izdavane su radio-vijesti koje su dopirale u kuće i bile izvor istinitih informacija. Početkom maja obnovljena je veza sa Sremom, koja je olakšavala sve vrste aktivnosti pripadnika NOP-a u Semberiji.⁴⁴⁾ U maju je formirana partizanska četa (Bijeljinska četa) od boraca bivšeg Majevičkog NOP odreda, koji su početkom marta došli u Semberiju i od novih boraca koji su dobrovoljno došli u četu. Ova četa je sve do dolaska Šeste brigade u Semberiju, sredinom septembra, krstarila Semberijom, očekujući Šestu brigadu, ne upuštajući se u borbe sa četnicima zato što je bila malobrojna (imala je oko 50 boraca) i što nije imala u pravom smislu riječi vojničku organizaciju.⁴⁵⁾ Vijest o postojanju Šeste brigade koja se nalazi u Birču i koja će, možda, doći na Majevicu još više je ohrabrila aktiviste i pripadnike NOP-a i podstakla njihovu aktivnost. Očuvanje žetve za potrebe naroda i prikupljanje i transport hrane u paratizansku bazu u selu Trnova bila je jedna od važnih zadaća aktivista NOP-a i partizanske čete. Da bi onemogućili okupatora i ustaše da sakupe žito, borci čete su pokupili kaiševe sa vršalica i tako vršalice onesposobili za vršidbu. Pokošena pšenica je slagana u stogove, a narodu je dato uputstvo da za svoje potrebe »mlati« onoliko pšenice koliko je potrebno za ishranu.⁴⁶⁾ U majevičkom okrugu su u toku ljeta 1942. godine otklonjene organizaciono-političke slabosti u radu partijske organizacije u čemu je najviše uspjeha imala partijska organizacija bijeljinskog sreza.⁴⁷⁾ Djelovao je sreski komitet KPJ za Bijeljinu u sastavu: Svetolik Gospić — Brko, sekretar, te Drago Tojić — Gango, Mlađan Jeftić, Milan Pantić —

42) Stevo Popović, *n. d.*, 123, 173.

43) Dr Zdravko Antonić, *Semberija i Majevisa u okviru širih vojnopolitičkih kretanja 1942. godine*, 19.

44) Jeremija Ješo Perić, *Razvoj NOP-a u nekim selima Semberije 1942*, u: *Istočna Bosna u NOB-u...*, I, 593—595.

45) Zb. NOR, IV—6, 4/14—15; Rodoljub Čolaković, *Zapisi...*, II, 107—108; Jeremija Ješo Perić, *Razvoj NOP-a u nekim selima Semberije 1942*, 593. Uglješa Danilović novodi da je ova četa vršila »manje akcije protiv domobrana i četnika.« (Uglješa Danilović, *Kriza ustanka u istočnoj Bosni u proljeće 1942*, u: *Istočna Bosna u NOB-u...*, I, 402—403).

46) Slavko Mićanović, *n. d.*, 176—177; Stevo Popović, *n. d.*, 217; Jeremija Ješo Perić, *Razvoj NOP-a u nekim selima Semberije 1942*, 597—598.

47) Okružnica br. 1 Okr. komiteta KPJ Majevisa od 5. 3. 1943. AVII, NOR, 1966 -1/1—5—18 (prepis).

Tenk i Slavko Mićanović, članovi i više opštinskih komiteta KPJ, Sreski komitet i veći broj mjesnih komiteta SKOJ-a, kao i više narodnooslobodilačkih odbora.⁴⁸⁾ V. Dedijer je na osnovu kazivanja S. Vukmanovića — Tempa zapisao (13. XI 1942) da samo u okolini Bijeljine ima 300 članova SKOJ-a, »koji jedva čekaju da priđu u naše redove.«⁴⁹⁾ Simpatije naroda Semberije za NOP su stalno rasle. Narod je okretao leđa četnicima, hrvatskom domobranstvu i muslimanskoj legiji.⁵⁰⁾

U Posavini je »ozbiljna osjeka« trajala sve do jeseni 1942. godine. Jedna grupa aktivista NOP-a iz Posavine priključila se četničkoj četi sastavljenoj od seljaka iz jednog dijela Posavine (»Posavski četnički bataljon«), koji nisu bili za borbu protiv partizana. Boraveći među ovim seljacima — četnicima ovi aktivisti uticali su na njihovo raspoloženje protiv bratoubilačke borbe i koristili se takvim njihovim raspoloženjem za svoje sve bogatije djelovanje na liniji NOP-a u Posavini. Između ostalog, pokušavali su da uspostave vezu s fruškogorskim partizanima, ali bez uspjeha. U samoj Posavini naglo je opadao četnički uticaj poslije sporazuma koji je u ime tamošnjih četnika sklopio S. Božić s ustaškim vlastima krajem maja 1942. Narod je postepeno uviđao smisao četničke politike i sve više okretao leđa četnicima. Dolazak Šeste brigade na Majevicu jačao je povjerenje naroda u snagu i odlučnost partizana u njihovoj borbi protiv okupatora i njihovih saradnika, kao i nadu u skoro oslobođenje. Ovome je doprinio povratak Posavača — aktivista NOP-a iz »Posavskog četničkog bataljona«. Oni su radili na organizovanju naroda u NOP-u i uspostavili su vezu s organizacijom KPJ i NOP-a na Majevisci (u Ražljevu).⁵¹⁾

Jednomjesečni boravak Šeste brigade na Majevisci (11. IX do 6. X 1942) imao je zapažen politički efekat. Borci i rukovodioci Štaba brigade objašnjavali su narodu ciljeve partizanske borbe i potrebu njenog daljeg vođenja kao i antioslobodilački karakter četničke politike i prakse. Sama pojava Šeste brigade imala je velikog odjeka. Narod se uvjerio da partizani nisu uništeni, da Šesta brigada postoji, da je to dobro organizovana i snažna jedinica, da se ona, pošto je ubrzo otišla sa Majevice, može ubrzo i vratiti i nadao se da će se uskoro moći stati nakraj četničkom teroru. »Nestalo je nevjerice u daljnje mogućnosti narodnooslobodilačke borbe«, a snaga naroda je ponovo došla do izražaja. Aktivirali su se partijski radnici i simpatizeri NOP-a na Majevisci, uspostavljeni su kontakti s njima, kao i veze s partijskim organizacijama u Tuzli, Brčkom i drugim mjestima. Ponovo je aktivirana obavještajna mreža koja je prikupila podatke o snazi neprijatelja, što je omogućilo da se prave planovi za predstojeće akcije protiv neprijatelja.⁵²⁾

U Birču je tokom ljeta — jeseni 1942. godine djelovao Birčanski NOP odred. Kao što je rečeno, Birčanski NOP odred je uspješno izbjegao udar neprijateljske ofanzive na Šekoviće 24—30. avgusta i nakon toga nastavio da na svojoj teritoriji djeluje vojnički i politički. U Birču se do 12. septembra

48) Rodoljub Čolaković, *Zapisi...*, II, 110; Jeremija Ješo Perić *Razvoj NOP-a u nekim selima Semberije 1942*, 593; dr Zdravko Antić, *Semberija i Majeвица u okviru širih vojno-političkih kretanja 1942. godine*, 19.

49) Vladimir Dedijer, *Dnevnik*, I, 340—341.

50) Rodoljub Čolaković, *Zapisi...*, II, 128—129; Stevo Popović, *n. d.*, 208-209, 250.

51) Nikola Simić, *Prilike u Posavini 1942*, u: *Istočna Bosna u NOB-u...*, I, 662—663.

52) Rudi Petovar, *Šesta proleterska...*, 64; Stevo Popović, *n. d.*, 273.

nalazila i Šesta brigada, koja se s Birčanskim NOP odredom ograničila na odbranu slobodne teritorije, a povremene akcije izvodili su u cilju prikupljanja hrane. U samim Šekovićima hrana je prikupljana na dobrovoljnoj osnovi, ali raspoložive količine hrane nisu bile dovoljne za održavanje ovih jedinica. Težište rada Šeste brigade i Birčanskog NOP odreda bilo je na idejno-političkom i vojno-stručnom obrazovanju boraca. Takođe je razvijan politički rad na terenu Birča. Jačala je partijska i skojevska organizacija. Posvećena je pažnja i organizaciji antifašističkog fronta žena. »U svim selima funkcionisali su narodnooslobodilački odbori«. Logorske vatre i kulturne priredbe bili su redovni oblici društvenog života boraca i naroda. Poslije odlaska Šeste brigade na Majevicu Birčanski NOP odred je bio izložen svakodnevnim napadima lokalnih četnika koji su opljačkali sela Šekoviće, Brajince i druga, zapalili nekoliko kuća i pobili preko 30 ljudi i žena. Odred se uspješno odupirao četničkim napadima. Dolaskom Šeste brigade u Birač, 18. decembra Birčanski NOP odred je ojačao a »vlasenička i kladanjska četnička brigada« su razbijene. Neki borci ovih »brigada« stupili su u partizanske jedinice.⁵³⁾

Iz oskudnih izvora o narodnooslobodilačkom pokretu u Tuzli u to vrijeme saznajemo da je partijska i skojevska organizacija u gradu bila sastavljena »od čvrstih i provjerenih kadrova, spremnih i sposobnih za sve zadatke koji su stajali pred ilegalnim pokretom u okupiranom gradu.«⁵⁴⁾ U Tuzli je djelovao Mjesni komitet KPJ.⁵⁵⁾ Mišo Vokić ocjenjuje da su političko raspoloženje u gradu i snaga uticaja KPJ i narodnooslobodilačke borbe u narodu bili takvi da su omogućavali partijskoj organizaciji u gradu da se još više razvije i proširi.⁵⁶⁾ Prema kazivanju P. Mandžića, koji je početkom avgusta otišao u tuzlanski bazen sa zadatkom da tamo političke djeluje i mobilize radnike za Šestu brigadu, u Tuzli je u septembru 1942. g. izgledalo da bi veliki broj ljudi otišao u Šestu brigadu ako bi ona prethodno postigla značajniji uspjeh u borbi.⁵⁷⁾ Na osnovu informacije, dobivene od S. Vukmanovića — Tempa, V. Dedijer je zapisao da »u tuzlanskim rudnicima ima skoro 10.000 radnika koji sami vode štrajkove i pišu parole«, da se »jedna naša patrola od osam ljudi spustila... pravo u rudnik i održala zbor« i da bi se u Tuzli mogla mobilisati jedna čitava divizija.⁵⁸⁾ Koliko je tih štrajkova bilo, ne zna se. Jedan od njih bio je štrajk rudara u Đurđeviku (kraj Tuzle) organizovan najvjerojatnije u prvoj polovini avgusta.⁵⁹⁾ Situacija u okupiranom gradu »preplavljenom Nijemcima, ustašama, policajcima i agentima« nije bila pogodna za rad. Pokrajinski komitet KPJ je uputio u Tuzlu Vladimira Perića — Valtera kao svog instruktora. V. Perić je boravo u Tuzli po prilici od kraja septembra 1942. do kraja aprila 1943. godine. Svojim ra-

53) Štab VI NOU brigade — VŠ-u NOP i DV Jugoslavije 31. 1. 1943, AVII, NOR, 989—11/5—2; Miloš Zekić, *Partizanski Birač*, 274.

54) Mišo Vokić, *Boravak Vladimira Perića Valtera u Tuzli 1942/43. godine*, u: Istočna Bosna u NOB-u..., I, 777.

55) Nisim Albahari, *Prevazilaženje krize ustanka 1942. godine i novi polet narodnooslobodilačke borbe u istočnoj Bosni*, u: Istočna Bosna u NOB-u..., II, 9.

56) Mišo Vokić, *Boravak Vladimira Perića Valtera u Tuzli 1942/43. g.*, 776.

57) Stevo Popović, *n. d.*, 288.

58) Vladimir Dedijer, *Dnevnik*, I, 340—341.

59) Izvještaj Zapovjedništva UNS-e Zagreb od 17. 8. 1942, AVII, NDH, 172a—48/6—1.

dom i iskustvom doprinio je poboljšanju rada organizacije kako u smislu orijentacije i prilagođavanja uslovima i potrebama, tako i u smislu jačanja aktivnosti i uspješnog izvršavanja brojnih zadataka. V. Perić — Valter je posvetio posebnu pažnju prikupljanju podataka o snazi, rasporedu i naoružanju njemačkih, ustaških i domobranskih jedinica u Tuzli i okolnim mjestima i o njihovoj obavještajnoj djelatnosti. Organizacija i održavanje redovnih veza sa slobodnom teritorijom je takođe bilo predmet posebne pažnje. Osim toga, utvrđene su ranije i uspostavljene nove veze Tuzle sa mjestima u kojima su djelovale ilegalne organizacije KPJ (Sarajevo, Doboj, Lukavac, Kladanj, Gračanica i dr.⁶⁰)

Rad članova KPJ i pristalica NOP-a u Brčkom, koji u provali, početkom 1942. godine, nisu bili pohapšeni, bio je sve do dolaska Šeste brigade iz Srema i poraza četnika na Majevici veoma skroman. Ubrzo poslije bitke u Maleševcima Sreski komitet KPJ za Brčko, koji se nalazio na slobodnoj teritoriji, učvrstio je veze sa članovima KPJ u Brčkom i odredio šta treba učiniti u vezi s obnavljanjem partijske i skojevske organizacije u gradu.⁶¹)

Razvoj NOP-a u Tuzli i tuzlanskoj oblasti u ljeto — jesen 1942. g. izazvao je zabrinutost ustaške vlasti u gradu. Ona se bojala da partizani ne zauzmu Tuzlu i tražila je od Glavnog stožera hrvatskog domobranstva da preduzme mjere za odbranu Tuzle.⁶²)

* * *

Odnos snaga u istočnoj Bosni u toku ljeta — jeseni 1942. g. bio je takav da sama Brigada nije mogla da razbije četnike i da ponovno rasplamsa ustanak.⁶³) Dok se razmišljalo o izlazu iz te situacije, traženi su i dobijeni podaci o prilikama u Sremu i Vojvodini i »došlo se na pomisao da se stupi u vezu sa Sremcima i predloži izvođenje zajedničkih akcija i u Sremu i u istočnoj Bosni.«⁶⁴)

Sremci su nešto ranije ispoljili svoje interesovanje za istočnu Bosnu. (U sremskim NOP odredima bili su ne samo borci iz Srema nego i borci iz Banata i Bačke; u ovom radu na svim mjestima gdje se govori o Sremcima misli se, u stvari, na Vojvođane). Sremci su tražili mogućnost za proširenje prostora za dještvo sremskih partizana i za izbjegavanje eventualne izolacije koja bi neprijatelju dala veliko preimućstvo. Na okružnom partijskom savjetovanju održanom u selu Pećinci, decembra 1941. riješeno je da se što prije uspostave veze i saradnja s organizacijama KPJ i partizanskim jedinicama u Srbiji, Bosni i Hrvatskoj. Tzv. prva neprijateljska ofanziva usljed koje je došlo do izmijenjenih uslova u Srbiji, kao i relativna udaljenost

60) Mišo Vokić, *Boravak Vladimira Perića Valtera u Tuzli 1942/43. g.*, 775—778.

61) Asim Mujkić — Joco Vočkić, *Ilegalni partijski rad u Brčkom 1941/1942.* u: *Istočna Bosna u NOB-u...*, I, 836.

62) UNS Tuzla — Glavnom stožeru domobranstva 9. 10. 1942, AVII, NDH, 14—9/1—19.

63) O. Bjelica je situaciju u istočnoj Bosni u to vrijeme ocijenio kao tešku i vrlo ozbiljnu i istakao da je četnicima pošlo za rukom da uz pomoć njemačkih i ustaško-domobranskih snaga »preovladaju na znatnom dijelu ove teritorije.« (Obrad Bjelica, *Borbeno jedinstvo i saradnja naroda i jedinica istočne Bosne, Srema i Slavonije*, 244).

64) Cvijetin Mijatović Majo, *Oružano bratstvo i jedinstvo istočnobosanaca i vojvođana*, 712—713.

slavonskih partizana pokazali su da realne mogućnosti za povezivanje i saradnju postoje jedino s istočnom Bosnom. Prvi kontakti s partizanskim jedinicama (grupama) u istočnoj Bosni uspostavljeni su krajem 1941. i početkom 1942. godine.⁶⁵⁾ U ljeto 1942. Bosutska četa je uspostavila veze s Bijeljinskom četom u Semberiji.⁶⁶⁾ U isto vrijeme Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju je ukazivao na značaj sigurnih veza Srema s Bosnom i Slavonijom u cilju koordinacije akcija i međusobnog pomaganja. I Pokrajinski komitet je isticao da Fruškogorski NOP odred nema najidealnije pozicije u slučaju jačeg napada neprijatelja.⁶⁷⁾ Sredinom avgusta 1942. Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju interesirao se za vijesti s Majevice i tražio da Sremci na svaki način pomognu drugovima »sa teritorije Majevičkog odreda« kako bi se oni oporavili i ojačali.⁶⁸⁾ Posljednjih dana avgusta trajala je ofanziva Nijemaca protiv Podunavskog i Fruškogorskog NOP odreda u toku koje se dio boraca Fruškogorskog odreda zajedno sa Bosutskom četom prebacio iz Srema (iz bosutskih šuma) u Semberiju.⁶⁹⁾ Krajem septembra Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju je naglašavao još veći značaj veze s Majevicom zato što je Majevicu smatrao prostorom »za rasterećenje u slučaju potrebe« i zato što je očekivao da na Majevicu mogu doći jače partizanske snage. Pokrajinski komitet je preporučivao Okružnom komitetu Srem da »u tom cilju« uputi manje grupe partizana prema Majevici.⁷⁰⁾ Kao što je već rečeno, i S. Vukmanović — Tempo je u ime Vrhovnog štaba tražio, krajem septembra, da Okružni komitet KPJ za Srem i Štab Fruškogorskog NOP odreda pošalju dva bataljona kao pomoć Šestoj brigadi. Sremci su taj zahtjev prihvatiti sa zadovoljstvom.⁷¹⁾

Rukovodstvo NOP-a u Sremu je u to vrijeme ispitivalo mogućnost povezivanja sa snagama NOP-a u Slavoniji (treća operativna zona) i na Majevici i stoga je na obje strane slalo svoje kurire.⁷²⁾ Zato su postojali ozbiljni razlozi. I onako snažne, partizanske snage u Sremu (Fruškogorski, Podunavski i Posavski NOP odred i Bosutska četa) nisu mogle da prime sve veći broj dobrovoljaca. Nedostatak oružja, skučen manevarski prostor za razvoj i djeljstva partizanskih snaga i nedovoljna povezanost s narodnooslobodilačkim pokretom u susjednim krajevima dovodili su u pitanje daljnji razvitak pokreta. Postavljalo se pitanje šta učiniti s brojnomo snagom u ograničenom prostoru u slučaju neprijateljskog napada. »Predstojeći zimski dani ovo su

65) Jovan Veselinov Žarko, *Susret sremskih i bosanskih partizana*, 701.

66) Marko Peričin Kamenjar, *Velika ofanziva na Frušku goru (do prelaska odreda u Bosnu)*, u: 1941—1942 u svedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe, knj. 11, 182—186.

67) PK KPJ za Srbiju — OK-u KPJ Srem 18. 6. 1942, Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta Srbije, fond OK KPJ Srem, br. 19, (nadalje: AIRPS, OKS, 19).

68) PK KPJ za Srbiju — OK-u KPJ Srem 15. 8. 1942, AIRPS, OKS, 27.

69) Rudi Petovar, *Šesta proleterska...*, 56; Marko Peričin *Velika ofanziva na Frušku goru*, 198—199.

U izvještaju OK KPJ Srem CK-u KPJ od 24. 9. 1942. stoji da je štab Fruškogorskog NOP odreda na traženje drugova iz Majevičkog NOP odreda (radi se o Bijeljinskoj četi), koji su željeli da zajedno sa Sremcima idu ususret Šestoj brigadi, u tu svrhu poslao Bosutsku četvu sa 70—80 boraca. ARP, CK KPJ, 1942/467.

70) PK KPJ za Srbiju — OK-u KPJ Srem 24. 9. 1942, AIRPS, OKS, 31.

71) Jovan Veselinov Žarko, *Susret sremskih i bosanskih partizana*, 702.

72) OK KPJ Srem — CK-u KPJ 16. 10. 1942, AIRPS, CK KPJ, 38.

još više potencirali... u zimskom periodu, kada padne snijeg i sve ogoli, situacija se znatno pogoršava kako za dještvo, tako i za opstanak većih jedinica, kako na Fruškoj gori, tako, posebno, u južnom i jugoistočnom Sremu.«⁷³⁾ Rješenje ovih problema postavljalo se u drugoj polovini 1942. godine kao imperativ. U dogovoru s Glavnim štabom za Hrvatsku od navedena tri NOP odreda formiran je jedan, Sremski NOP odred, koji je ušao u sastav Treće operativne zone. Ali, udaljenost, neredovne veze i nepoznavanje prilika u Slavoniji, zatim jake neprijateljske snage koje su razdvajale snage NOP-a u Sremu i Slavoniji praktično su onemogućavali njihovo povezivanje. Izlaz se morao tražiti na drugoj strani.⁷⁴⁾

Dolazak Šeste brigade u Srem privremeno je odložio slanje jednog, odnosno dva bataljona Sremaca u istočnu Bosnu, što je u ime Vrhovnog štaba tražio Svetozar Vukmanović — Tempo, ali je dolaskom Šeste brigade u Srem slanje Sremaca u istočnu Bosnu bilo, izgleda definitivno riješeno.⁷⁵⁾ Jovan Veselinov piše da su sremski partizani i bez formalnih odluka shvatili dolazak Šeste brigade u Srem kao početak stvaranja trajnog drugarstva i prijateljstva naroda dviju susjednih oblasti.⁷⁶⁾ S druge strane, Glavni štab za Bosnu i Hercegovinu je predložio rukovodstvu NOP-a u Sremu da zajedno sa Šestom brigadom u istočnu Bosnu uputi glavninu Sremskog odreda. Cilj je bio da se zajedničkim snagama razbiju četnici »koji su u to vrijeme gospodarili Majevicom« i stvore uslovi za daljnje vođenje borbe, da se stvori zajednička baza za zimovanje i da se stvore uslovi za prerastanje Sremskog NOP odreda u partizanske brigade.⁷⁷⁾ Rukovodeći se potrebama oslobodilačkog rata i imajući u vidu direktive »višeg partijskog rukovodstva«, (vjerojatno Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju) Okružni komitet KPJ za Srem je prihvatio ovaj prijedlog i donio odluku da se jednim bataljonom Sremskog odreda (oko 260 ljudi) popuni i ojača Šesta brigada, da se dva bataljona (oko 440 ljudi) takođe upute u istočnu Bosnu, a da jedan bataljon (oko 200 ljudi) ostane u Sremu kao jezgro novih jedinica koje će se stvarati.⁷⁸⁾ Sremci su organizirali kanal za prebacivanje hrane i drugog u istočnu Bosnu, koja bi služila za potrebe Sremskog NOP odreda, Šeste brigade i partizanskih snaga na Majevidi.⁷⁹⁾ Nakon što su se Sremski odred i Šesta brigada snabdjeli, naročito hranom i nakon obavljenih dogovora između štaba briga-

73) Obrad Bjelica, *Borbena jedinstvo i saradnja naroda i jedinica istočne Bosne, Srema i Slavonije*, 246.

74) OK KPJ Srem — CK-u KPJ 27. 10. 1942, ARP, CK KPJ, 1942/535; Nikola Božić, *Vojvodani u istočnoj Bosni*, u: Istočna Bosna u NOB-u..., II, 22.

75) »Pojavom VI proleterske brigade i mi smo bili prisiljeni odložiti prebacivanje naših snaga. Ali čim brigada bude dobila naređenje za pokret, krenuće i naše snage u cilju smještaja za zimu« (OK KPJ Srem — CK - u KPJ 22. 10. 1942, ARP, CK KPJ, 1942/528).

76) Jovan Veselinov Zarko, *Susret sremskih i bosanskih partizana*, 701.

77) Miloš Zekić, *Borbeni put Šeste proleterske istočnobosanske brigade*, 617; Nikola Božić, *Vojvodani u istočnoj Bosni*, 23; Uglješa Danilović, *Bitka u Maleševcima*, »Oslobođenje« od 1. do 6. decembra 1972.

78) Izvještaj OK KPJ Srem o radu Partije, SKOJ-a, odreda i drugih organizacija, podniet na partijskom savjetovanju mjeseca decembra 1942, Arhiv Muzeja narodne revolucije Vojvodine, fond OK KPJ Srem, inv. br. 159; OK KPJ Srem — CK-u KPJ 22. 10. 1942, ARP, CK KPJ, 1942/528; OK KPJ Srem — CK-u KPJ 27. 10. 1942, ARP, CK KPJ, 1942/535; Nikola Božić, *Vojvodani u istočnoj Bosni*, 23.

79) OK KPJ Srem — CK-u KPJ 27. 10. 1942, ARP, CK KPJ, 1942/535.

de i rukovodstva sremskih partizana, odlučeno je da se Šesta brigada zajedno sa Sremskim NOP odredom vrati u istočnu Bosnu. Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju je ovu odluku i njeno izvršenje pozitivno ocijenio i sugerisao da Sremski NOP odred ostane u istočnoj Bosni, jer da je to u interesu NOP-a u Srbiji i u Sremu («i zbog Srbije i zbog vas».⁸⁰) U međuvremenu je stigao izvještaj da četnici na Majevidi vrše teror nad narodom i da Drugi bataljon Šeste brigade nije mogao da im se suprotstavi.⁸¹) Ova činjenica je ubrzala pripreme Šeste brigade za povratak.⁸² Brigada se zajedno sa Sremskim NOP odredom, noću 4/5. novembra, pr' vezla preko Save (kod sela Brodac) i povratila u istočnu Bosnu.⁸³)

Može se reći da je dolazak većeg dijela sremskih partizana u istočnu Bosnu u jesen 1942. bio rezultat obostrane spremnosti Bosanaca i Sremača da se zjedničkim snagama bore protiv zajedničkih neprijatelja. U istočnoj Bosni je postojala proleterska brigada, koja je brojala oko 550 boraca, uglavnom komunista, ali koja nije bila toliko snažna da bi u situaciji kakva je u istočnoj Bosni bila u ljeto — jesen 1942. godine mogla da ponovo razbukta ustanak. Za nekoliko mjeseci (maj — oktobar 1942. g.) u istočnoj Bosni nije bilo uspjeha u mobilizaciji novih boraca.⁸⁴) Na drugoj strani, u Sremu je djelovao snažan NOP odred (oko 1.000 boraca) u koji su željeli da dođu i mnogi drugi. Međutim, Srem nije bio prostor na kome bi snage, koje su bile spremne za borbu i na koje se moglo računati, mogle da dođu

80) Mihajlo (Blagoje Nešović) — OK-u KPJ Srem 24. 11. 1942, Istorijski arhiv PK SKS za Vojvodinu, inv. br. 37.

81) Vjerovatno je ovaj izvještaj stigao prije uspješne akcije Drugog bataljona VI brigade protiv dva četnička bataljona pod komandom Petra Rusića u selu Trnovi, 28. oktobra — akcije koju pominje V. Subotić (Vukašin Subotić, *Velika pobjeda partizana nad četnicima na Maleševcima*, u: Istočna Bosna u NOB-u..., I, 745).

82) Neđo Bogičević, *Šesta istočnobosanska brigada u Sremu*, 254.

83) Rudi Petrovar, *Šesta proleterska...*, 82—83; Vojo Ilić, *Od Šekovića preko Majevice do Srema i natrag*, 691; Obrad Bjelica, *Borbeno jedinstvo i saradnja naroda i jedinica istočne Bosne, Srema i Slavonije*, 246.

»...Pevajući, Sremci su prešli u istočnu Bosnu puni optimizma i nade u pogledu daljeg razvitka oružane borbe, znajući da je pod rukovodstvom Partije narodnooslobodilačka borba i revolucija jedna, bez obzira na kojoj se teritoriji vodi i protiv kojeg neprijatelja. Osim toga, već ranije je svi-ma bilo jasno da je, s obzirom na brojnu jačinu partizanskih odreda, Srem nepogodan za dejstvo jačih partizanskih snaga. Uzak operacijski prostor ograničen dvama velikim rekama, ispresecan gustom mrežom komunikacija, relativno slabo pošumljen i načićkan neprijateljskim garnizonima, nije dozvoljavao krupnije borbene poduhvate niti izvođenje većih akcija, naročito u neposredno predstojećem zimskom periodu. U sremskim partizanskim odredima bilo je tada blizu hiljadu partizana. Teritorijalno široko prostranstvo istočne Bosne nudilo je daleko povoljnije mogućnosti za dejstvo jačih snaga, omogućavalo je širi razmah borbenih dejstava i stvaranje slobodne teritorije. Osim toga, otvorale su se mogućnosti za sticanje novih borbenih iskustava. U Sremu je pak snažan politički aktiv u već razvijenim formama političke organizovanosti naroda i uz neophodan minimum od oko 200 naoružanih partizana bio potpuno dovoljan za dalje jačanje i razvijanje NOP, novu mobilizaciju i borbene akcije. Slivanje borbe u Sremu sa borbom u ostalim krajevima naše zemlje kao neophodan uslov razvijenog ustanka, bio je ostvaren...« (Milenko Radovanov, *Stvaranje prvih vođanskih brigada*, u: Istočna Bosna u NOB-u..., I, 838—839).

84) Jovan Veselinov, *Sremci u narodnooslobodilačkoj borbi*, u: Četrdeset godina, knjiga peta, 181.

do izražaja. Snage NOP-a u Sremu, koji je relativno uzak, ovičen dvjema velikim rijekama i ispresijecan komunikacijama, bile su donekle izolovane (geografska i politička izolacija), a osim toga izložene opasnosti snažne intervencije njemačkog okupatora.⁸⁵⁾ Bilo je u interesu daljeg razvitka NOP-a i uspješnog vođenja narodnooslobodilačke borbe u Sremu i istočnoj Bosni da se narasle snage NOP-a u Sremu zajedno s domaćim snagama ispolje u borbi protiv brojnih neprijatelja (njemački okupator, ustaše, četnici) u inače prostranoj istočnoj Bosni. Prevagnulo je mišljenje da Šesta brigada i Sremci, i jedni i drugi fizički i moralno ojačani, mogu da savladaju četnike u istočnoj Bosni. Pripreme njemačkog okupatora i ustaša za napad na parti-zanski logor na Fruškoj gori ubrzale su donošenje ovakvog rješenja. Otpale su kombinacije za slanje sremskih partizana u Slavoniju (oko 600 ljudi) kao i kombinacije za odlazak Šeste brigade u ovu oblast.⁸⁶⁾

* * *

Za vrijeme boravka u Sremu Šesta istočnobosanska brigada je vršila uspješne napade na njemačke, ustaške i domobranske posade. Najznačajniji bio je sukob Šeste brigade i jednog bataljona Sremaca s njemačkim snagama kod Dvorca u bosutskim šumama, 14. oktobra. U toj borbi njemačke snage su pretrpjele teške gubitke i bile potpuno razbijene. Zarobljena je velika količina oružja i municije, radio-stanica i komora s kompletnom opremom. Brigada je kroz ovu borbu vojnički ojačala, a njeni borci su stekli samopouzdanje.⁸⁷⁾

Svojim prelaskom u Bosnu Šesta brigada i Sremski NOP odred su rastrojili četnike u Semberiji. D. Račić, koji se sa svojim štabom nalazio u selu Međaši, povukao se sa svojim bataljonima u sela Gornja i Donja Pilica. Đ. Bižić se povukao iz sela Svinjarevac u selo Maleševci, a »Brčanski četnički bataljon« pod komandom kapetana Jove Prnjatovića iz sela Brodac u domo-

85) »... Čak i da smo mogli da zadržimo na svom terenu, na tom relativno malom prostoru, tako brojnu jedinicu, od preko 1000 naoružanih boraca Sremskog odreda, mi bismo morali da se povezujemo sa susednim ustaničkim krajevima radi zajedničke borbe i međusobnog pomaganja, jer je to bio jedan od bitnih uslova opstanka vojvođanskih partizanskih jedinica i daljeg razvitka oružane borbe« (Jovan Veselinović Zarko, *Susret sremskih i bosanskih partizana*, 702).

86) »... Kada se ove snage nisu uspele prebaciti na drugu stranu reke Bosne, Štab VI brigade je doneo odluku da se prebaci u Slavoniju i tako su došli na naš teren. Prije nego što je brigada došla na naš teren, drug Tempo otišao je u Vrhovni štab sa namerom da od Vrhovnog štaba zatraži pomoć od 1 brigade i da se obe brigade upute na teren istočne Bosne. U slučaju da to ne uzmogne tamo postići, preko 'Sl. Jug.' imao bi da javi, da bi se brigada uputila u Slavoniju, na teren III zone radi zimovanja« (OK KPJ Srem — CK-u KPJ 22. 10. 1942, ARP, CK KPJ, 1942/528).

87) Štab VI NOU brigade — VS-u NOP i DV Jugoslavije 31. 1. 1943, AVII, NOR, 989—11/5—2; Zb. NOR, IV—11, 140/260; Rudi Petovar, *Šesta proleterska...*, 71—76; Miloš Zekić, *Borbeni put Šeste proleterske istočnobosanske brigade*, 616—617; Vojo Ilić, *Od Sekovića preko Majevice do Srema i natrag*, 685—688; Uglješa Danilović, *Bitka u Maleševcima*, »Oslobođenje« od 1. do 6. decembra 1972.

bransko uporište Balatun istočno od Brodca.⁸⁸⁾ Narod Šemberije je dočekaio partizane s velikim zadovoljstvom.⁸⁹⁾ Štab brigade i Štab Sremskog NOP odreda zajedno s prisutnim članovima Pokrajinskog komiteta KPJ i Glavnog štaba za Bosnu i Hercegovinu odlučili su da Šesta brigada i Sremski odred izvrše pokret u sela na sjevernim ograncima Majevice i da odatle vrše napade na okupatorske posade i na četnike. Šesta brigada i Sremski odred su 8. novembra stigli i smjestili se u sela Čengiđ, Donja Trnova i Kacevac. Odatle su produžili pokret prema selima Gornja i Donja Pilica, gdje su 11. novembra kod manastira Tavna izvršili napad na četničke bataljone Bore Bogdanovića, Petra Rusića i Jove Radića i na štab D. Račića. Ovaj napad je bio uspješan. Četnici su se razbježali na sve strane, Račićevi saradnici su pobjegli prema Drini, a sam Račić u Srbiju. Zarobljeno je 50 četnika s oružjem i municijom. Račićev štab i četnički bataljoni su razbijeni.⁹⁰⁾ Tri dana kasnije, 14. novembra, jedinice Šeste brigade i Sremskog NOP odreda su bez otpora ušle u selo Tobut, odakle se R. Kerović sa svojim četnicima prethodno povukao prema brdskim selima Majevice. 16. novembra oslobođeno je mjesto Lopare. Tokom borbi za Lopare razbijena su okolna uporišta Hadžiefendićeve legije, domobrana i četnika. Zarobljena je čitava domobranska satnija (četa) s njenim oružjem i opremam (Lopare), kao i jedan broj legionara (Kokošinjac). Takođe je zarobljen i razoružan četnički bataljon Koste Tojića (Površnice). Partizanima se predao i Jablanički četnički bataljon i stavio se pod komandu Šeste brigade. U toku borbi za Lopare onesposobljena je saobraćajnica Tuzla — Brčko, zarobljeno je 170 neprijateljskih vojnika i bogat ratni plijen, a zarobljeni domobrani, legionari i četnici, osim izuzetaka, pušteni su kućama.⁹¹⁾ U produžetku akcije protiv majevičkih četnika od 20—25. novembra veći dio Šeste brigade kretao se prema planinskom dijelu Majevice (prema selu Zlatovu, koje je smatrano glavnim uporištem četnika R. Kerovića) i nazad, prema selu Donja Trnova. Na tom putu 22/23. novembra u selima Kiseljak i Jasenica iznenađen je i zarobljen Jasenički četnički bataljon (oko 60 ljudi). Istog dana Drugi bataljon Šeste brigade je uaoš u selo Humci i zarobio oko 70 četnika koji su pripadali Trebavskom četničkom odredu.⁹²⁾ Na oba mjesta, kao i u borbama prije toga, otpor četnika je bio slab i neorganizovan.

Ubrzo su stigla obavještenja da njemačke i domobranske snage iz Tuzle vrše napade na cestu Tuzla — Brčko, da se ozrenski četnici koncentrišu u Tuzli a trebavski četnici u nekim selima na Majeveci. To je upućivalo

88) Štab VI NOU brigade — VŠ-u NOP i DV Jugoslavije 31. 1. 1943, AVII, NOR, 989—11/5—2; Rudi Petovar, *Šesta proleterska...*, 86; Jeremija Ješo Perić, *Razvoj NOP-a u nekim selima Šemberije 1942*, 603; Vukašin Subotić, *Velika pobjeda partizana...*, 745—746; Uglješa Danilović, *Neki aspekt...*, 112—113.

89) Ministarstvo unutrašnjih poslova — Glavnom stanu Poglavnika 27. 11. 1942, AVII, NDH, 65—1/8—1.

90) Zb. NOR, IV—11, 140/260; Rudi Petovar, *Šesta proleterska...*, 88—89; Jeremija Ješo Perić, *Razvoj NOP-a u nekim selima Šemberije 1942*, 603; Vukašin Subotić, *Velika pobjeda partizana...*, 746—748.

91) Šire o tome: Rudi Petovar, *Šesta proleterska...*, 89—93; Vukašin Subotić, *Velika pobjeda partizana...*, 749—751.

92) Rudi Petovar, *Šesta proleterska...*, 94—96, Vukašin Subotić, *Velika pobjeda partizana...*, 751—753.

V. Subotić navodi da je 2. bataljon Šeste brigad upao u selo Lukavicu noću 23/24 novembra. Vukašin Subotić, *Velika pobjeda partizana...*, 752.

na pretpostavku da predstoji ofanziva ovih snaga protiv Šeste brigade i Sremskog NOP odreda, pa se Šesta brigada s Majevice povukla u Donju Trnovu.⁹³) Glavni štab za Bosnu i Hercegovinu je smatrao da ne treba očekivati takvu ofanzivu i braniti se nego, naprotiv, zadržati inicijativu i odmah napasti koncentraciju četničkih snaga na Majevisi, u selu Maleševci, gdje je bilo sjedište štaba Đure Bižića. U Maleševcima se nalazila grupa četnika Đ. Bižića (tzv. Drinski bataljon sa 400—500 četnika), trebavski četnici pod komandantom popa Dimitrija Stefanovića (tzv. Posavski četnički bataljon sa oko 500 četnika), posavski četnici pod komandom kapetana J. Prnjatovića (tzv. Brčanski četnički bataljon sa oko 150 četnika), četnički bataljon R. Kerovića (oko 200 četnika), te četnički štab za Slavoniju pod komandom kapetana Žarka Milurovića — Ugrina s pratnjom od oko 20 četnika. Taj napad na četnike 28. novembra bio je iznenađan i završio se punim uspjehom. Dobo- branske jedinice iz Bijeljine i Janje nisu stigle da četnicima blagovremeno pruže pomoć. U borbi je poginulo i ranjeno oko 250 četnika, zarobljeno 350,⁹⁴) a oko 300 četnika se povuklo prema Koraju i prema Posavini. U borbi su izginuli navedeni četnički komandanti, izuzev R. Kerovića, koji je pobje- gao prema Priboju (na Majevisi). Zaplijenjene su velike količine oružja i municije i četnička arhiva.⁹⁵)

Iz nekih dokumenata i onoga što su o ovim događajima pisali učesnici može se zaključiti da je na Majevisi i u Posavini, a djelomično i na Trebavi uništena »udarna snaga« četnika, da je učinjen kraj četničkom gospodarenju na Majevisi, Semberiji i Posavini, da su četnici u ovim krajevima poslije Maleševaca egzistirali kao razbijene grupe bez uticaja na narod i da je čet- nički poraz na Maleševcima bio »prekretnica u razvoju narodnooslobodilač- kog pokreta« u čitavoj tuzlanskoj oblasti.⁹⁶) Obrad Bjelica misli da je razbi- janje četnika na Majevisi, naročito borba na Maleševcima, imalo za istočnu Bosnu onaj značaj kakav je imala pobjeda nad hercegovačkim i crnogorskim četnicima na Prenju i Glavatičevu, marta 1943. godine.⁹⁷) Prihvatljiva je ocjena Milorada Sojića da je udarom Šeste brigade na četnike na Malešev- cima odstranjena ona smetnja razvoju partizanskih jedinica koju su stvorili četnici svojim napadom na štab Majevičkog NOP odreda, 20. II 1942. i da je stvorena mogućnost razvoja i prevage partizanskih snaga u brojnom pogle-

93) Rudi Petovar, *Šesta proleterska...*, 95—96.

94) Štab VI NOU brigade — VŠ-u 27. 3. 1943, Zb. NOR, IV—11, 140/261. Prema nekim sjećanjima, zarobljeno je oko 600 četnika. Rudi Petovar, *Še- sta proleterska...*, 100; Miloš Zekić, *Borbena put Šeste proleterske istočno- bosanske brigade*, 618; Vukašin Subotić, *Velika pobjeda partizana...*, 758.

95) Štab VI NOU brigade — VŠ-u NOP i DV Jugoslavije 31. 1. 1943, AVII, NOR, 989—11/5—2; Zb. NOR, IV—11, 140/261. Šire o borbama na Maleševcima: Rudi Petovar, *Šesta proleterska...*, 96—102; Miloš Zekić, *Borbena put Šeste proleterske istočnobosanske brigade*, 618—619; Vukašin Subotić, *Velika pobjeda partizana...*, 753—762.

96) Štab VI NOU brigade — VŠ-u NOP i DV Jugoslavije 31. 1. 1943, AVII, NOR, 989—11/5—2; Rudi Petovar, *Šesta proleterska...*, 100—102; Uglješa Danilo- vić, *Kriza ustanka u istočnoj Bosni...*, 420—421; Vukašin Subotić, *Velika pobjeda partizana...*, 758—759; Uglješa Danilović, *Bitka u Maleševcima*, »Oslobođenje« od 1. do 6. decembra 1972.

97) Obrad Bjelica, *Borbena jedinstvo i saradnja naroda i jedinica istočne Bosne, Srema i Slovenije*, 247.

du, »ali pod uslovom borbe ne samo protiv ustaša i okupatora nego i protiv četnika, koji su se već potpuno otkrili kao saradnici okupatora.«⁹⁸⁾

Uspješne borbe šeste brigade i Sremskog NOP odreda protiv ustaških, domobranski, a naročito protiv četničkih snaga od 5 do 28. novembra 1942. godine imale su veliki politički značaj. Vojničke pobjede su stvorile mogućnost za rast vojnih i političkih snaga NOP-a u sjevernom dijelu istočne Bosne, naročito na Majeveci i u Semberiji. Već sam dolazak jačih partizanskih snaga (Šesta brigada i Sremski NOP odred) u Semberiju izazvao je radost i oduševljenje pristalica NOP-a i narodnooslobodilačke borbe i, s druge strane, izazvao je strah i nespokojstvo četničkih pristalica. Pobjeda partizana nad četnicima kapetana D. Račića kod manastira Tavne i povlačenje R. Kerovića i njegovih četnika iz Tobuta, gdje se, izgleda, smatrao gospodarom, u dubinu Majevice potvrdili su snagu partizana i pokazali nemoć dotičnih četničkih grupa i njihovih komandanata. Borba za Lopare je pokazala da se partizani bore protiv okupatora i protiv svih njegovih saradnika, a da se četnici zajedno sa okupatorom, ustašama i domobranima bore protiv partizana. Time je ugled partizana u narodu rastao, a mišljenje onog dijela naroda, koji je pod uticajem četničke propagande vjerovao da četnici sve što čine, čine u interesu naroda, se mijenjalo. Pristalice NOP-a su dolazile u partizanske štabove i nudile svoju pomoć oko smještaja i ishrane boraca. Neki su se javljali u partizanske jedinice, gotovo čitav Jablanički četnički bataljon, u kome su dotada djelovali komunisti, prešao je na stranu partizana. Od njega i od novopridošlih boraca formiran je Jablanički partizanski bataljon.⁹⁹⁾ Muslimani na Majeveci (izuzev u nekim selima), kao i pripadnici Hadžidedićeve legije držali su se »sve bolje i sve ... otvorenije« na strani partizana.¹⁰⁰⁾ Pobjeda nad četnicima kod Maleševaca omogućila je razvoj NOP-a u čitavoj tuzlanskoj oblasti. Poslije te pobjede narod je bez kolebanja pružao podršku partizanima.¹⁰¹⁾ Partizanske jedinice su u prvih deset dana mjeseca decembra prokrstarile kroz više sela Majevice i Semberije i razoružale oko 250 (prema V. Subotiću više stotina) četnika. U jedinice su se javljali novi borci iz selâ i gradova. Mnogi semberci iz Trnove, Popova, Glogovca, Dvorova, Međaša, Broca i drugih sela otišli su u partizane. Pored Jablaničkog, formiran je još jedan partizanski bataljon. Od tih bataljona nekoliko dana poslije bitke na Maleševcima formiran je Majevički NOP odred sa oko 300 boraca. Ubrzo je ovaj odred narastao na oko 400 boraca. Istovremeno su jačali i naoružavali se Šesta brigada i Sremski NOP odred. Poslije pobjede na Maleševcima, partizanske jedinice su postale »potpuni gospodari na čitavoj Majeveci« a NOP u gradovima (Tuzla, Bijeljina, Brčko) je ojačao.¹⁰²⁾

98) Miroslav Sojić, *Neke specifičnosti ustanka u Bosni i Hercegovini 1941 i prvih mjeseci 1942 godine*, Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine III/1951, 31.

99) Rudi Petovar, *Šesta proleterska...*, 93—94; Vukašin Subotić, *Velika pobjeda partizana...*, 747, 748, 751—752.

100) Štab VI NOU brigade — VŠ-u NOP i DV Jugoslavije 31. 1. 1943, AVII, NOR, 989—11/5—2.

101) Rudi Petovar, *Šesta proleterska...*, 100—102.

102) Kotarska oblast Bijeljina — Velikoj župi Posavje 14. 12. 1942, AVII, NDH, 175—51/10—1; Rudi Petovar, *Šesta proleterska...*, 102—103; Jeremija Ješo Perić, *Razvoj NOP-a u nekim selima Semberije 1942*, 605; Vukašin Subotić, *Velika pobjeda partizana...*, 759; Rodoljub Colaković, *Taktika KPJ u istočnoj Bosni...*, 684.

Krećući se Majevicom i Semberijom, partizani su u prvoj polovini decembra radili na aktiviranju starih i osnivanju novih organa narodne vlasti. Narodnooslobodilački odbori koji su do tada bili ilegalni, sada su legalizovani, a mnogi novi su formirani. Takođe je oživio rad partijskih i omladinskih organizacija. Ove mjere su doprinijele jačanju snaga NOP-a u ovom kraju.¹⁰³⁾

O ovakvoj promjeni raspoloženja naroda svjedoči i ustaški izvještaj iz Zvornika, pisan 12. decembra 1942. godine, u kome se kaže da su partizani prošli kroz Majevicu, da su narodu podijelili rezerve hrane zaplijenjene od četnika i da stanovnicima hrvatskih sela (to su mogla biti hrvatska ili muslimanska sela) nisu nanijeli nikakve štete. Dobro postupanje partizana s narodom i činjenica da su četnici zbog svojih postupaka »i pravoslavnom seljaku postali nepodnošljivi« učinili su — stoji u ovom izvještaju — dobru propagandu u korist partizana.¹⁰⁴⁾

U borbama od 5. do 28. novembra, a naročito u borbi na Maleševcima, pokazala se saradnja istočno-bosanskih i sremskih partizana kao uspješna i manifestovala se ideja bratstva i jedinstva. Po ocjeni Cvijetina Mijatovića i Steve Popovića, povezivanje Šeste brigade sa sremskim partizanima i njihova zajednička akcija protiv domobranskih i ustaških uporišta i protiv majevičkih četnika odigrali su gotovo presudnu ulogu u izvođenju ofanzivnog nastupa, »naročito protiv četnika kao glavnog oslonca okupatora.«¹⁰⁵⁾

Uspjesi Šeste brigade i Sremskog NOP odreda, kao i Birčanskog NOP odreda u borbi protiv četnika bili su bitan faktor jačanja NOP-a u istočnoj Bosni posljednjih mjeseci 1942. godine. Tome su doprinijele i organizaciono-političke i propagandne mjere KPJ u istočnoj Bosni. Partijska rukovodstva i vojni štabovi na terenu istočne Bosne objašnjavali su narodu tok narodno-oslobodilačke borbe i ukazivali na perspektivu njenog razvitka i, s druge strane, na činjenicu da se četnici ne bore protiv okupatora i ustaša nego da saraduju s okupatorima i ustašama u borbi protiv partizana. Štab Grupe proleterskih bataljona je u svom proglasu od 16. juna 1942. objašnjavao stanovništvu vlaseničkog, kladanjskog, zvorničkog i tuzlanskog područja da je netačna tvrdnja okupatora i njihovih slugu da je ustanak u istočnoj Bosni likvidiran i da su razbijeni svi NOP odredi. Ukazano je na to da se proleterski bataljoni i Birčanski NOP odred nalaze u tom kraju, da vode borbu protiv okupatora i njegovih saradnika, a da četnički vođe potajno pregovaraju s Pavelićem, njegovim ustašama i legionarima o zajedničkom vođenju borbe protiv partizana i da, s druge strane, šire laž »o tome kako su proleterski udarni bataljoni došli u ovaj kraj da ubijaju Srbe, da pale crkve i vješaju sveštenike«. Štab Grupe bataljona je pozvao borce koji »lutaju danas po šumama istočne Bosne«, koji su »malaksali i izgubili vjeru u pobjedu«, da pod zastavom narodnooslobodilačke borbe, a ne sa četničkim vođama nasta-

103) Rudi Petovar, *Šesta proleterska...*, 103; Vukašin Subotić, *Velika pobjeda partizana...*, 759; dr Veselin Đuretić, *Obnavljanje i konstituisanje elementa revolucionarno-demokratskog sistema u Hercegovini i istočnoj Bosni u vrijeme bitke na Sutjesci*, 531.

104) AVII, NDH, 65—9/8—2.

105) Referati Cvijetina Mijatovića i Steve Popovića na oblasnom partijskom savjetovanju za istočnu Bosnu održanom u Bijeljini 29. 2 — 2. 3. 1944, IIS, dokumentacija, kat. br. 2667 i 2666.

ve borbu protiv svih neprijatelja narodne slobode. Muslimanima je ukazano na zločinačku politiku Pavelića, koji je Muslimanima mnogo obećavao, a u stvari nanio im ogromne nesreće. Istaknuto je da partizanska borba nije samo borba srpskog naroda nego da je to borba svih poštenih ljudi za slobodu »svih naroda bez razlike«, te da i Muslimani treba da stupe u tu borbu. U proglasu je istaknuto da su se partizani drukčije ponašali prema muslimanskoj miliciji koja je uzela oružje da brani svoja sela od četnika nego prema ustaški raspoloženim selima iz kojih su vršena nasilja i zločini nad srpskim življem obližnjih sela i koja su iskorišćavana za borbu protiv partizana. Na kraju, rečeno je da je tuđin vijekovima zavađao narode Bosne i Hercegovine. Srbi i Muslimani navedenog kraja su pozvani da se slože u zajedničkoj borbi protiv okupatora i njegovih pomagača.¹⁰⁶⁾

Zaključenje sovjetsko-engleskog ugovora o savezu 26. maja 1942. i sporazum SSSR-a sa Velikom Britanijom i SAD o otvaranju drugog fronta je po ocjeni Centralnog komiteta KPJ omogućavalo da se pokrenu u borbu oni koji su se još kolebali, a s druge strane da se demoralizuju sluge okupatora i izoluju oni koji su se izdavali za prijatelje Engleske, a u stvari služili okupatoru i bili protiv narodnooslobodilačke borbe. Ocijenjeno je da će aktivnije učesće Engleske u ratu protiv sila Osovine pokazati masama da se ne može biti »prijatelj Engleske« a služiti silama Osovine, što čine Draža Mihajlović i njegovi istomišljenici na terenu, među njima i »dangičevci« u Bosni. Na osnovu ove ocjene otpočela je oštrija kampanja protiv četnika.¹⁰⁷⁾ U skladu s ocjenom CK KPJ T. Vujasinović, ranije komandant Ozrenskog NOP odreda uputio je proglas narodu i borcima ozrenskog i trebavskog kraja. On je istakao da partizani vode borbe u svim krajevima Jugoslavije, a da ozrenski i trebavski borci »u tom času ... stoje skrštenih ruku, ukoliko nisu okrenuli svoje puške protiv svojih dojučerašnjih drugova«. T. Vujasinović je ukazao na činjenicu da se lokalni četnički vođe i političari (Đokan Šarčević, Cvijetin Todić i Branko Stakić) sporazumijevaju s ustašama i služe okupatoru. T. Vujasinović je pozvao borce Ozrena i Trebave da se uvrste u partizanske redove i učestvuju u borbi protiv okupatora i njegovih slugu.¹⁰⁸⁾

Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu uputio je 19. avgusta 1942. proglas rudarima tuzlanskog kraja. U proglasu je rečeno da je Hitlerov »novi poredak« donio rudarima bespravlje i gladovanje i, uopšte, prozrokovao težak položaj. Istaknuti su uspjesi partizana i rast snaga narodnooslobodilačkog pokreta u raznim krajevima Jugoslavije, a isto tako ukazano je na saradnju sila antihitlerovske koalicije i na izgled za otvaranje drugog fronta. Na kraju, Pokrajinski komitet je istakao da u redove narodnooslobodilačke borbe treba da stupaju širi slojevi naroda, u prvom redu radnici koji će u redove narodnooslobodilačke vojske donijeti svoje dugogodišnje borbeno iskustvo, svoju organizovanost, svoju uprnost i disciplinu. Pokrajinski komitet je pozvao rudare tuzlanskog kraja da napuste svoje jame i da stupe u redove proleterske NOU brigade.¹⁰⁹⁾

106) Zb. NOR, IX—1, 95/342—346.

107) Zb. NOR, II—5, 13/42—48, 14/49—53.

108) Arhiv Saveza komunista Bosne i Hercegovine, tom III, knj. 2 (nadalje: Arhiv SK BiH, III—2), Sarajevo 1953, 211—213.

109) Isto, 224—226.

U južnom dijelu istočne Bosne (sarajevska oblast) u toku druge polovine 1942. godine nije bilo NOP odreda. Postojala su partizanska uporišta odnosno manje partizanske grupe na Romaniji (Glasinac), oko Rogatice (sela: Gučevo, Okruglo, Šatorovići, Osovo, Seljani) i na Jahorini (Trnovo, Kalinovik, Miljevina). Te grupe su sačinjavali uglavnom članovi KPJ i odvažniji borci. Uslovi za njihov rada bili su veoma teški. Njemački okupator, ustaše i četnici činili su sve da ih unište. Oni su pljačkali i palili sela koja su opredijeljena za narodnooslobodilački pokret.¹¹⁰⁾ Ove grupe su bile brojčano male i nisu mogle da preduzimaju napade na ustaške, domobranske i četničke snage, već su se ograničavale na održavanje veza s narodom i na razvijanje političke aktivnosti u narodu. Komunisti su objašnjavali političku situaciju, okupljali ljude oko sebe i pripremali ih za nove akcije i borbe. Grujo Novaković, koji je predvodio grupu na Romaniji zabilježio je da je situacija, naročito poslije treće neprijateljske ofanzive, bila takva da je jedan manji broj političkih aktivista prisiljavala »da se snalaze samostalno u izuzetno teškim uslovima, da se prilagode novonastaloj situaciji i da u izmijenjenim prilikama izgrade taktiku političkog djelovanja i razvijanja dalje aktivnosti«. Ta aktivnost je postepeno rasla. Na Glasincu i u nekim drugim selima oživljen je politički rad i vremenom stvoreni uslovi da manje jedinice i grupe vrše vojne akcije. Krajem 1942. g. uništena je žandarmerijska stanica u Kalimanićima i vršene druge manje akcije. U isto vrijeme na Romaniju je stigla Šesta brigada, koja je vodila borbe protiv četnika i razbila neke četničke štabove. Broj partizanskih boraca na Romaniji je rastao. Krajem 1942. oko 150 boraca sa Romanije otišlo je u Šestu brigadu. Ostali dio ljudstva, organizovan »u borbene jedinice« nastavio je da se bori u svome kraju.¹¹¹⁾

Grupa od oko 50 boraca ranijeg Muslimanskog bataljona Romanijskog NOP odreda vratila se poslije treće neprijateljske ofanzive u sela kraj Rogatice. Od boraca koji nisu bili iz tih sela formirana je malobrojna grupa koju su predvodili Mujo Hodžić i Camil Džindo. Ta se grupa nekoliko dana kretala po selima oko Rogatice da bi se potom dio boraca iste grupe povratio u fočanski kraj, a drugi dio otišao u Šestu brigadu. Borci koji su bili iz tih sela ostali su kod svojih kuća »s tim da prema mogućnostima nastave da

110) »Počev od avgusta 1942. za nama je, u sporazumu sa Nijemcima, organizovao intenzivnu potjeru i četnički poručnik Dobrica Đukić, koji je inače došao u naš kraj iz Srbije. Izgleda da su po njegovom naređenju u novembru 1942., četnici zapalili selo Šatoroviće, a djelimično i selo Okruglo, Trnorni do i Osovo. U tim selima tih dana, kao i uvijek mi smo imali sigurno uporište, pa je Dobrica Đukić mislio da će nas na taj način likvidirati. Zahvaljujući komšijama Srbima, mi smo na vrijeme otkrivali zasjede četnika Dobrice Đukića« (Mujo Hodžić Crni, *Formiranje i borbeni put Muslimanskog bataljona Romanijskog NOP odreda*, u: Istočna Bosna u NOB-u..., I, 314).

111) AVII, NOR, 989—11/5—2; Zb. NOR, IV—11, 140/262—263; Drago Borovčanin, *Organizacija KPJ na Romaniji...*, 117; Grujo Novaković, *Legendarna Romanija*, u: Istočna Bosna u NOB-u..., I, 741—742.
G. Novaković piše da je žandarmerijsku stanicu u Kalimanićima likvidirao odred, što nije u skladu sa činjenicom da je Romanijski NOP odred ponovo formiran avgusta 1943. g. Vidi: Savo Pređa, *Četnički pohod na istočnu Bosnu* (»Treći Račićev ustanak«), u: Istočna Bosna u NOB-u... II, 311.

pomažu NOB i da ponovo izađu u partizane kada za to budu povoljniji uslovi«. Među njima se nalazilo i nekoliko članova KPJ koji su imali zadatak da rade s »otpuštenim borcima i narodom u svojim selima« i da nastoje da te borce i dalje drže vezanim za NOP.¹¹²⁾

U to vrijeme, i kasnije, do oktobra 1943. godine, u Rogatici je djelovala grupa aktivista i simpatizera NOP-a, koja je bila usko povezana s partizanskim grupama u okolini Rogatice i na Glasincu, slala im vijesti, sanitetski materijal, novac i dr. Djelujući na liniji NOP-a, ova grupa je postala uticajan faktor u političkom životu grada i njegove okoline.¹¹³⁾

U Kalinoviku i okolini djelovalo je nekoliko članova i kandidata za Partiju i simpatizera NOP-a. Partijski kadar je bio mlad, a partijske organizacije nisu bile dovoljno učvršćene. Dugo su radile bez veza s partijskim rukovodstvom, tj. bez partijskih direktiva, samoinicijativno, dogovarajući se međusobno i određujući zadatke. S obzirom na četnički teror i progone, rad partijskih organizacija je bio skopčan s velikim teškoćama i nije bio svestran. Članovi Partije su obavještavali narod o kretanju partizanskih jedinica i o razvoju NOP-a i ukazivali na lažnost četničkih vijesti o navodnom uništenju partizanskih snaga. Partijske organizacije su radile na tome da, koristeći se rodbinskim, prijateljskim i drugim vezama, izazovu u narodu otpor četničkoj mobilizaciji. Takođe su radile na spasavanju pripadnika NOP-a koji su bili izloženi četničkom teroru i progonima.¹¹⁴⁾

U Miljevini se u ljeto 1942. g. oformila jedna grupa pripadnika NOP-a, boraca koji su napustili jedinice koje su u proljeće 1942. prišle četnicima. Neki iz te grupe bili su članovi KPJ, a ostali u većini kandidati za KPJ i članovi SKOJ-a. Ova grupa je politički djelovala u narodu, naročito među omladinom. Obavještavala je narod o borbama partizanskih jedinica i razotkrivala četničke neistine o navodnom prestanku partizanske borbe. Uticala je na omladinu da se ona odupre mobilizaciji u četničke jedinice. Ova grupa aktivista se brinula za zaštitu od četnika i u tom cilju držala je straže po selu. Održavala je veze s partizanskim porodicama u Foči i uspjela je da ovim porodicama otpremi izvjesnu količinu hrane u kojoj su one oskudijevale.¹¹⁵⁾

112) Mujo Hodžić Crni, *Formiranje i borbeni put Muslimanskog bataljona...*, 313; Isti, *Pokušaj formiranja Muslimanskog bataljona u Foči maja 1942. godine*, u: 1941—1942. u svedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe, knj. 25, 550—551.

113) U ovoj grupi su bili: dr Alija Tomić, Remzija Kreso, Munib Hafizović, Momo Lučić, Salko Hrnjičević, Hasan Pilav, Edhem Branković, dr Šefik Sadić i još neki. Rasim Hurem, *Rogatica za vrijeme narodnooslobodilačkog rata 1941—1945 godine*, u: Rogatica, Sarajevo 1966, 128; Mujo Hodžić Crni, *Pokušaj formiranja Muslimanskog bataljona u Foči maja 1942. godine*, 551—552.

114) Izvještaj partizanskog rukovodstva za Kalinovic i okolinu 14. 4. 1943, IIS, dokumentacija, fond OK KPJ Sarajevo, kat. br. 1379 — fotokopija; Kazivanje Bore Tepavčevića, 20. 4. 1977.

115) U ovoj grupi su bili: Janko Janjić, Neđo Janjić, Miladin Rističević, Nikola Stanković, Neđo Stanković, Rajko Nogo, Neđo Golijanin, Đole Vuković, Mirko Vuković, Vojin Cicović, Ilija Nogo, Radoje Stanković i još neki. Veljko Stanković, *Teški dani*, Beograd 1969, 167—168, 170, 171, 177; Kazivanje Bore Tepavčevića, 20. 4. 1977.

Organizacije KPJ djelovale su u nekim okupiranim gradovima, npr. u Vlasenici, Gorazdu i Foči.¹¹⁶⁾

U Zenici, gdje je partijska i skojevska organizacija bila razbijena u »provalama« u januaru i martu 1942. g. i gdje je došlo do demoralizacije pojedinih simpatizera NOP-a, ostao je jedan broj aktivista NOP-a koji su nastavili da rade za pokret.¹¹⁷⁾ Ova grupa komunista uspjela je da oživi NOP u Zenici i da kroz razne aktivnosti okupi oko sebe veliki broj saradnika i simpatizera NOP-a naročito u željezari i rudniku mrkog uglja. Preko tih saradnika prikupljani su obavještajni podaci, oružje, municija i druga materijalna i novčana sredstva. Uspostavljen je kontakt s jednim brojem podoficira u domobranstvu, koji su takođe prikupljali obavještajne podatke, oružje i municiju i stavljali ih na raspolaganje organima NOP-a. Posredstvom žena aktivistkinja prikupljani su dobrovoljni prilozi u novcu i materijalu. Žene su raznosile štampane vijesti i po potrebi prenosile oružje, municiju, sanitetski materijal i dr. Slušane su i umnožavane radio-vijesti »Slobodne Jugoslavije«, Radio-Moskve i Radio-Londona. Posredstvom grupe građana Muslimana ometana je mobilizacija muslimanske omladine u 13 SS »Handžar« divizionu. Prikupljenim sredstvima je, pored ostalog, kupovano oružje. Komunistima je uspjelo da organizuju i naoružaju dvije manje partizanske grupe. Krajem ljeta organizovana je tetovska partizanska grupa, koja nije preduzimala nikakve oružane akcije nego se kretala po okolnim selima (Doglobodi, Orahovica, Vranduk i Gradišće) i u njima politički djelovala objašnjavajući ciljeve narodnooslobodilačke borbe. Krajem oktobra 1942. organizovana je partizanska grupa u selu Sviće, na desnoj strani rijeke Bosne. Ove grupe nisu uspjele da se razviju i postanu jezgro budućeg NOP odreda. Grupu u selu Sviće odmah po njenom formiranju razbili su četnici, a tetovsku grupu, nekoliko dana kasnije (5. novembra), ustaše.¹¹⁸⁾

Ranije je rečeno da je Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu odredio krajem jula 1942. da A. Humo, član Pokrajinskog komiteta ide u Sarajevo sa zadatkom da obnovi sarajevsku partijsku organizaciju koja je »provalama« u martu — aprilu te godine bila oslabljena. A. Humo je došao u Sarajevo s grupom komunista u avgustu 1942.¹¹⁹⁾ Najprije je formiran novi Mjesni komitet KPJ od pet članova, koji je povezivao članove Partije koje policija nije bila otkrila, radio na proširenju partijske organizacije i rukovodio njenim radom. Partijska organizacija se postepeno oporavljala i popunjavala novim kadrovima kako iz grada, tako i kadrovima upućenim sa slobodne teritorije. Takođe su u sarajevsku partijsku organizaciju pristizali oni njeni članovi koji su u toku 1941. bili uhapšeni i sada su se vraćali iz zatvora ili logora. Do novembra 1942. partijska organizacija u Sarajevu je proširena i organizaciono učvršćena. Partijske ćelije su postojale i djelovale u više pri-

116) Nisim Albahari, *Prevazilaženje krize ustanka 1942. godine...*, 9.

117) To su bili članovi i kandidati KPJ: Sabaha Čolaković, Ivan Rački, Rifat Čolaković i Alija Šehović. Kasnije, po izlasku iz zatvora pridružio im se Šukrija Uzunović, a u mjesecu septembru i grupa članova SKOJ-a u kojoj su bili: Ekrem Šehalić, Salko Bešliagić, Jozo Mandić, Ante Oreb i Đemal Burazerović. Camil Kazazović, 1942—1945 — *Zenica u narodnooslobodilačkoj borbi*, 31—32.

118) Šire o tome: Camil Kazazović, *n. d.*, 31—63.

119) Savo Pređa, *Partizanska obavještajna služba*, u: Istočna Bosna u NOB-u..., II, 570.

vrednih preduzeća, u svim gradskim četvrtima i u nekim ustanovama i školama. Mjesni komitet KPJ je počeo da redovno izdaje »Bilten« i letke, koji su štampani u obnovljenoj partijskoj tehnici. Građani su obavještavani o političkoj situaciji, o stanju na frontovima, o borbama partizana, o četničkoj kolaboraciji s okupatorima i ciljevima četničke politike i sl. U Sarajevu je ponovo formirano gradsko rukovodstvo SKOJ-a i, pored postojećih, nova skojevska jezgra po kvartovima, školama i preduzećima.¹²⁰⁾ Takođe su stvoreni »odbori za pomoć«, zatim antifašistički front žena, kao i »oružane udarne grupe« kakve su u Sarajevu postojale u vrijeme dizanja ustanka 1941. g.¹²¹⁾

U periodu o kome je ovdje riječ, tj. poslije četničkih pučeva u NOP odredima, poslije objelodanjene četničke saradnje s okupatorima i sporazuma četnika s ustašama i ustaša s četnicima, u Sarajevu se odvijao proces političke diferencijacije u srpskom, muslimanskom i hrvatskom građanstvu. Tom procesu partijska organizacija u Sarajevu je poklonila pažnju i činila napore da i u tom pravcu proširi svoj uticaj. Ona je početkom septembra mjeseca okupila jednu grupu naprednih i politički uglednih građana Sarajeva.¹²²⁾ Ta grupa građana je, izgleda, vršila ulogu gradskog odbora fronta. Ona je obavljala i druge poslove u korist NOP-a (npr. prikupljanje novčanih sredstava i dr.), ali je njen najvažniji zadatak bio da djeluje u građanskim sredinama u gradu, među ljudima koji su imali uticaja i da u tim sredinama organizuje punktove NOP-a. Na taj način komunisti u Sarajevu su uspostavili veze i oko sebe okupili više uticajnijih građana, mahom intelektualaca — Muslimana, Hrvata i Srba — spremnih da aktivno rade za narodno-oslobodilački pokret.¹²³⁾

Može se reći da je uticaj Komunističke partije u gradu u periodu avgust — novembar 1942. godine znatno ojačao i proširio se na širok krug građana. Broj aktivista i pristalica NOP-a je rastao, a sadržaj i oblici njegovog rada postajali su bogatiji. Između ostalog, u preduzećima su izvođene »sitne sabotaže«, a partijsko uporište je stvoreno i »u intelektualnoj sredini« u gradu. Uspostavljena je veza s aktivistima NOP-a u domobranskoj vojsci, uglavnom s oficirima u domobranskoj komandi u Sarajevu i na aerodromu u Rajlovcu. Od tih oficira su dobivane važne informacije o vojničkim planovima neprijatelja.¹²⁴⁾

Partijska organizacija u Sarajevu je uspostavila i održavala kuriske veze sa Centralnim komitetom KPJ i Vrhovnim štabom, koji su se u to vrijeme nalazili u Bosanskoj krajini, dvostruke veze (preko Tuzle i preko Romanije) s Pokrajinskim komitetom KPJ i Glavnim štabom za Bosnu i Hercegovinu, koji su se nalazili na Majevidi i u Semberiji, kao i redovne veze s partijskim organizacijama u Tuzli, Banjoj Luci i Mostaru.¹²⁵⁾

120) Avdo Humo, *n. d.*, 183, 218, 234; Zvonko Grbac, *Žene Sarajeva u borbi protiv okupatora*, u: *Žene Bosne i Hercegovine u narodnooslobodilačkoj borbi 1941—1945. godine* — Sjećanja učesnika, Sarajevo 1977, 424—425.

121) Avdo Humo, *n. d.*, 234.

122) To su bili: Boro Knežić, sudija, dr Zaim Šarac, advokat, Anto Babić, profesor, Huso Brkić, profesor i dr Blagoje Kovačević, ljekar-hirurg. Isto, 218.

123) Isto, 218—219, 232—234.

124) Isto, 216—217, 235—238, 245.

125) Isto, 217—218, 235.

Jedan od faktora koji je bio velika smetnja bržem razvitku NOP-a u sarajevskoj oblasti u to vrijeme bili su četnici D. Mihajlovića. Oni su u ovom dijelu istočne Bosne, naročito u predjelu južno od željezničke pruge Sarajevo — Ustiprača zadržali inicijativu sve do sredine 1943. godine. U ovom kraju, koji je bio u okviru italijanske okupacione zone italijanske vojne vlasti su protežirale četnike već u toku priprema tzv. treće neprijateljske ofanzive, a s tom politikom nastavile su i kasnije. One su četničke inicijative usmjeravale prema demokracionalnoj liniji iza čega je stajala italijanska ambicija da pod svoju kontrolu stavi dio istočne Bosne sjeverno od ove linije, po mogućnosti i grad Sarajevo.¹²⁶⁾ U tu svrhu italijanski okupator je počev od kraja jula 1942. godine omogućavao penetraciju četnika iz Srbije i Crne Gore, a početkom septembra ohrabrio je Dobrosava Jevđevića da pokuša da sa svojim četnicima pređe sjeverno od demokracionalne linije. Takav stav Italijana odgovarao je D. Mihajloviću. Četnici Pavla Đurišića su u avgustu 1942. godine izveli jednu »akciju« u pljevaljskom, čajničkom i fočanskom srezu u toku koje su, prema izvještaju samog P. Đurišića, spaljena sva muslimanska sela i ubijeno do 8.000 Muslimana: žena, djece i staraca.¹²⁷⁾ Foču su zauzeli 19. avgusta i u njoj »napravili strahovit pokolj muslimanskog svijeta« koji nije uspio da izbjegne.¹²⁸⁾ Poslije zauzeća Foče, četnici koji su iz Srbije dolazili putem Višegrad — Ustiprača i Priboj — Ustiprača koncentrisali su se u dijelu istočne Bosne između rijeke Drine i granice Bosne i Hercegovine prema Crnoj Gori i Srbiji (Foča, Čajniče, Višegrad).¹²⁹⁾ To je podstaklo ustanike iz ovog kraja koji su se tokom treće neprijateljske ofanzive predali okupacionim vlastima i vlastima NDH da sada prilaze četnicima.¹³⁰⁾ Italijanske vlasti su im dale oružje, municiju, odijelo, hranu i plaćale ih.¹³¹⁾ Odavde su se četnici kretali u pravcu planine Devetak (sjeverno od Rogatice) i u pravcu planine Jahorine i Treskavice (sjeverno i južno od Kalinovika).¹³²⁾ Prema jednom izvještaju Komande VI armijskog korpusa, iz fočanskog kraja je u područje Kalinovika došla formacija od 6.000, a u zonu planine Treskavice

126) Rafael Brčić je u svom članku: *Njemački i italijanski planovi u Bosni i Hercegovini u svjetlu dokumenata (1942—1943)*, u: AVNOJ i NOB u BiH, 132—133, 145—146, ukazao na dosljednost italijanskog okupatora u namjeri da zagospodari cijelom Bosnom i Hercegovinom. On je citirao izvještaj generala M. Roate od 9. 9. 1942. g. u kome se Roata založio za radikalno i konačno rješenje privrednog i vojnog problema Dalmacije na taj način što bi se Bosna i Hercegovina okupirala ili uključila, zajedno sa Dalmacijom, u jedan »vojni guvernerij«, ili što bi se, možda, proglasio »italijanski protektorat« nad Bosnom i Hercegovinom.

127) O tome vidi: Obrad Bjelica, *Borbena jedinstvo i saradnja bosansko-hercegovačkih i crnogorskih jedinica i naroda u drugoj i trećoj godini NOR-a*, 189.

128) Avdo Humo — Josipu Brozu — Titu 1. 9. 1942, ARP, CK KPJ, 1942/433; Vidi i Zb. NOR, IV—6, 167/494—495, 500—502.

129) Velika župa Vrhbosna — Predsjedništvu vlade 19. 9. 1942, AVII, NDH, 155—12/7—1; Pukovnik Gian Carlo Re, šef italijanske vojne misije u Zagrebu — Komandi trupa Crne Gore 5. 9. 1942, AVII, talijanska arhiva (nadalje: TA), 58—10/4a—1.

130) Peta oružnička pukovnija — Vrhovnom oružničkom zapovjedništvu 11. 9. 1942, AVII, NDH, 147—46/2—1.

131) Bilješka o prilikama u istočnoj Bosni sačinjena 24. 9. 1942, AVII, njemačka arhiva (nadalje: NJA), 40—G—49/2.

132) AVII, NDH, 147—46/2—1, 155—12/7—1.

formacija od 2.000 četnika.¹³³⁾ Izgleda da su četnici namjeravali da u njemačku okupacionu zonu nastupe preko željezničke pruge Sarajevo — Ustiprača i preko željezničke pruge Tarčin — Bradina. D. Jevđević, koji je predvodio četnike u istočnoj Hercegovini i bio u službi italijanskog okupatora došao je, 12. avgusta, sa svojim oficirima iz Nevesinja u Kalinovik.¹³⁴⁾ U Trnovu se 4. septembra sastao s majorom Geitnerom, predstavnikom Štaba 718 njemačke divizije i vodio razgovor o mogućnosti prelaza njegovih četnika u istočnu Bosnu sjeverno od demarkacione linije. D. Jevđević je tražio dozvolu da njegovi četnici prekorače demarkacionu liniju u slučaju kada progone partizane. Štabu 718 divizije je ponudio saradnju u borbi protiv partizana tako što bi sa svojih 12.000 četnika preuzeo »održavanje reda i mira u istočnoj Bosni od Sarajeva do Višegrada«. On je garantirao da bi željezničke i cestovne veze u tom kraju bile potpuno sigurne. Smatrao je da bi domobranske posade mogle tu i dalje ostati, ali da bi ustaše morale da napuste istočnu Bosnu. U stvari, D. Jevđević je tražio da sa svojim četnicima zaposjedne srezove Sarajevo, Rogaticu i Višegrad u kojima bi, navodno, održavao red i mir. Prihvatio je da njegovi četnici budu podređeni Štabu 718 divizije. Štab 718 divizije je odbio ponudu za saradnju s napomenom da bi prelazak demarkacione linije od strane četnika izazvao intervenciju njemačkih oružanih snaga.¹³⁵⁾ To je najvjerovatnije rečeno po naredjenju njemačkog generala u Beogradu. Njemački general je stavio do znanja Superslodi »da ne može tolerisati da četnici pređu demarkacionu liniju prema sjeveru« i zamolio da ona sa svoje strane ne dozvoli da se četnici D. Jevđevića prebace preko željezničke pruge Tarčin — Bradina.¹³⁶⁾ Njemački konzul u Sarajevu je vjerovao da D. Jevđević »ide za tim da na koncu prigrabi u svoje ruke područje južno od Save i istočno od Bosne«, tj. istočnu Bosnu,¹³⁷⁾ što nije bilo u skladu sa njemačkim interesima.

D. Jevđević je i pored toga uputio u mjesecu septembru jednu jaču grupu četnika u područje Rogatice. Druge grupe su se pojavljivale u području Igmana, kod Pala i kod Prače. Nijemci su reagirali tako što su uhapsili njegovu majku, sestru i još neke njemu bliske osobe. D. Jevđević je u jednom pismu Štabu 718 divizije uložio protest protiv ovih hapšenja i uvjeravao Štab da Nijemci bez saradnje sa četnicima neće u predstojećoj zimi moći da održe red u istočnoj Bosni.¹³⁸⁾ U isto vrijeme D. Jevđević se interesovao za

133) Komanda VI armijskog korpusa — Komandi Superslode 13. 9. 1942, AVII, TA, 58—30/40—1.

Pukovnik Bonfatti, vojni ataše Kraljevine Italije u Beogradu saopštio je Superslodi da su ove formacije brojale 4—10 hiljada četnika, AVII, TA, 58—21/4a—1.

134) Peta oružnička pukovnija — Vrhovnom oružničkom zapovjedništvu 19. 8. 1942, AVII, NDH, 76—18/3.

135) Supersloda — Komandi VI armijskog korpusa 10. 9. 1942, AVII, TA, 58—20/49—1; Njemački konzulat Sarajevo — Njemačkom poslanstvu Zagreb 12. 10. 1942, AVII Beograd, Mikroteka, London (nadalje: London) N—12, 305901—02, AVII, NDH, 147—46/2—1, 172—32/3—3.

136) Dnevnik Superslode za 8. 10. 1942, AVII, TA, 58—1/7a—12.

137) Njemački konzulat Sarajevo — Njemačkom poslanstvu Zagreb 12. 10. 1942, London N—12, 305901—02.

138) Isto.

političko raspoloženje u Sarajevu, naročito kod Srba i ispitivao mišljenje uticajnih građana Srba o mogućnosti stvaranja bolje organizacije četničkog pokreta u gradu i prikupljanja materijalnih sredstava. Vijesti o tome koje je od svog izaslanika dobio nisu ga mogle oduševiti.¹³⁹⁾ Njegovi planovi i pokušaji vezani za njemačku okupacionu zonu ostali su bez rezultata.

Međutim, četnici su bili aktivni i sjeverno od demarkacione linije, naročito u nekim dijelovima sarajevske oblasti. Prema izvještaju A. Hume od 1. IX 1942, situacija na Romaniji u to vrijeme je bila vrlo ozbiljna, između ostalog zbog »dosta velikog brojnog pojačanja četničkih snaga.« Na Devetaku se nalazio jedan četnički bataljon, a očekivalo se da dođu nove četničke snage u jačini od 1.000 ljudi.¹⁴⁰⁾ Četnici su do kraja oktobra uspostavili kontrolu nad istočnom polovinom ondanišnjeg rogatičkog sreza, odakle su se povukle sve ustaške i oružničke posade. Pljačkali su muslimansku imovinu i palili kuće koje su Muslimani iz straha od četnika napustili i izbjegli u gradove (Rogatica, Sarajevo, Višegrad.) U srpskim selima su vršili mobilizaciju za četničke jedinice.¹⁴¹⁾ Izgleda da je na Romaniji i Devetaku bilo oko 2.500 četnika koje su predvodili Savo Derikonja, Rajko i Miloš Čelonja i Radivoje Kosorić (tzv. Romanijski korpus, kojim je komandovao kapetan Momčilo-
vić).¹⁴²⁾ I u vlaseničkom srezu je rastao broj četnika tako što su četnici dolazili »iz Srbije i drugih krajeva« i što je tamošnji četnički komandant B. Radović vršio mobilizaciju. Ta mobilizacija je vršena i pod prijetnjom da će svaki onaj koji je sposoban za oružje, a koji se ne odazove pozivu biti strijeljan. Muslimansko stanovništvo iz daljnjih sela vlaseničkog sreza napuštalo je svoje domove i odlazilo u izbjeglištvo.¹⁴³⁾

Četnici su uzimali maha i u krajevima u kojima su imali sporazume s ustaškim vlastima, npr. u zeničkom kraju. Suzbijali su narodnooslobodilački pokret, progonili komuniste, a i prema ustaškim vlastima bili su agresivni. S pojačanom aktivnošću četnika u jesen 1942. godine pojavilo se kod nekih ustaških funkcionera shvatanje da sporazumi sa četnicima nemaju nikakav značaj za NDH, budući da četnici ne rade u skladu sa sporazumima, i da s toga te sporazume treba raskinuti.¹⁴⁴⁾

Četnici su provodili propagandu u narodu. U tom smislu postojalo je jedno uputstvo koje je, po svoj prilici, izdato sredinom 1942. godine. U tom uputstvu se iznosi shvatanje da je rat koji traje, rat ideologija i, s tim u vezi, iznosi se četničko tumačenje pojma komunizma, fašizma i demokratije. Praktično, četnici su svoje propagandne napore usmjeravali jedino protiv

139) T. Petrović — Dobrosavu Jevđeviću 29. 9. 1942, AVII, četnička arhiva, Bosna i Hercegovina — politička akta, br. 70 (nadalje: BH—P—70).

140) Avdo Hume — Josipu Brozu—Tatu 1. 9. 1942, ARP, CK KPJ, 1942/433.

141) AVII, NDH, 78—48/12, 155—39/8—2; Rasim Hurem, *Rogatica za vrijeme NOR-a...*, 128—129.

142) AVII, NDH, 78—17/14; Zb. NOR, IV—11, 140/262—264.

143) AVII, NDH, 155—48/8—1.

144) Vidi: Izvještaj Vrhovnog oružničkog zapovjedništva NDH Ministarstvu hrvatskog domobranstva od 12. 12. 1942., AVII, NDH, 52—9/3—2.

KPJ i protiv NOP-a¹⁴⁵). Budući da se NOP u istočnoj Bosni razvijao, a uticaj četnika i pored njihove propagande postepeno opadao, među četničkim komandantima se početkom 1943. godine pojavilo mišljenje da bi protiv uticaja partizanske propagande »trebalo povesti dobro smišljenu borbu na naučnoj bazi. Najbolje bi bilo kada bi imali detaljno razrađenu Ravnogorsku ideologiju koju bi stavili na suprot komunizmu«.¹⁴⁶)

* * *

Za vrijeme boravka Šeste brigade u Sremu, u Semberiji se nalazilo više rukovodilaca NOP-a u Bosni i Hercegovini: Iso Jovanović, Rodoljub Čolaković, Hasan Brkić, te Petar Stambolić.¹⁴⁷) U to vrijeme uspostavljena je veza sa Centralnim komitetom KPJ. U novembru mjesecu Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu je donio odluku da se formira oblasni komitet KPJ za istočnu Bosnu. Zadatak oblasnog komiteta bio je da u svim krajevima istočne Bosne stvara, povezuje i učvršćuje partijske organizacije. Ovaj rad na jačanju partijske organizacije trebalo je da se ostvaruje kroz oživljavanje borbe protiv okupatora i njegovih saradnika, naročito protiv četnika, kroz stvaranje u početku manjih partizanskih grupa za vršenje gerilskih

145) To uputstvo sadrži sljedeće osnovne zadatke četničke propagande:

1. Umjesto sa četnicima i četničkom politikom, kao što je bilo do tada, ubuduće treba operisati s jugoslavenskom politikom i jugoslavenskom vojskom. U tu vojsku treba pozivati »poštene« Hrvate i Muslimane. Ustaše, komunisti i »razno razni politikaneri i izdajnici« nemaju mjesta u toj vojsci.

2. Domobrane pripadnike muslimanske milicije treba uvlačiti u četničke redove s tim što se oni ne moraju »dići u šume«. Treba ih uključivati samo formacijski, a oni treba da ostanu »na svojim mestima«.

3. Stvara se »nova« Jugoslavija, koju niko neće moći da razbije, kao što su Nijemci razbili »staru« Jugoslaviju. Sve narodnosti će biti iseljene iz Jugoslavije »a samo Srbi, Hrvati, Slovenci i Muslimani imaće pravo da žive u Jugoslaviji«.

4. U budućoj Jugoslaviji vladace red, rad i socijalna pravda. Daju se obećanja seljacima, radnicima, činovnicima, obećava demokratija i najavljuje borba protiv korupcije i protiv krađe državne imovine.

5. Sloboda ne dolazi sama od sebe i zato u odsudnom času treba ići u borbu za slobodu. U tom pravcu razvijati svijest naroda. Štab Romanijskog korpusa — Komandantu Sjemečkog bataljona 28. 7. 1942. — prilog, BH—P—310. Lažnost četničke propagande izvanredno ilustruje pismo kapetana Miloša N. Jovanovića, komandanta Ozrenskog korpusa Golubu Mitroviću, komandantu Zeničkog vojno-četničkog odreda od 13. 2. 1943. g. u kome se, između ostalog, kaže: »Mi u ovim krajevima ne smemo još početi (misli se na progone i ubistva Muslimana — R. H.) jer nije vreme podesno. Naprotiv morate sve poduzeti da na svoju stranu privučete Muslimane, najbolje je da im stalno pretite, pa i tamo nekoga napadnete, ali da se ne zna ko je učinio. Recite da su to učinili neodgovorni elementi i pozovite ih da se sami brane u zajednici sa Vama.

Možete ih lepim rečima zvati u svoje redove slati im u tom smislu pisma i pozive, ako smatrate da to može dovesti do cilja. Turci su naučili uvek prelaziti onome ko je jači. Uvek morate mrdati i desno i levo to morate iskoristiti a kada dođe naš dan, znaćemo kako ćemo se razgovarati« (BH—P—534).

146) Štab Romanijskog korpusa — Komandantu istočne Bosne i Hercegovine 16. 1. 1943, BH—P—286.

147) Jeremija Ješo Perić, *Razvoj NOP-a u nekim selima Semberije 1942.*, 601.

akcija, kroz formiranje narodnooslobodilačkih odbora, te kroz razvijanje političkog rada sa ženama i omladinom. Za sekretara Oblasnog komiteta KPJ određen je Hasan Brkić, koji je u novembru mjesecu kao sekretar Oblasnog komiteta došao iz Semberije na Majevicu.¹⁴⁸⁾

* * *

Iz naprijed izloženog vidi se da se narodnooslobodilački pokret u istočnoj Bosni u drugoj polovini 1942. godine razvijao pod veoma teškim uslovima. Četnici su se putem sporazumâ sa ustaškom NDH, što je bilo pod kontrolom njemačkog okupatora, uklopili u sistem okupacije i zajedno s okupatorima i ustašama nastojali da onemoguće narodnooslobodilački pokret. I pored toga snage NOP-a u istočnoj Bosni su rasle. U sjevernom dijelu istočne Bosne (tuzlanska oblast) nalazila se Šesta istočnobosanska brigada i Birčanški NOP odred. Povratkom Šeste brigade iz Srema zajedno sa Sremskim NOP odredom i njihovim pobjedama nad četnicima, naročito u borbi na Maleševcima, novembra mjeseca, partizanske snage u tuzlanskoj oblasti su ojačale toliko da su u daljnjoj borbi protiv okupatora i njegovih saradnika, naročito protiv četnika, mogle da preuzmu inicijativu. Adekvatno tome, raslo je borbeno raspoloženje naroda. Vidnu ulogu u tome odigralo je povezivanje istočnobosanskih i sremskih partizana i njihova zajednička borba protiv četnika u Semberiji i na Majevisi. Sremci su u borbama u istočnoj Bosni pokazali zapažene vojničke i političke kvalitete. Razvitku NOP-a u tuzlanskoj oblasti doprinijela je i činjenica da se rukovodstvo NOP-a u Bosni i Hercegovini u to vrijeme orijentisalo uglavnom na tuzlansku oblast, naročito na Majevicu i Semberiju. U isto vrijeme u južnom dijelu istočne Bosne (sarajevska oblast) snažno su se nametnuli četnici D. Mihajlovića, koji su u tom pogledu uživali podršku i pomoć italijanskog okupatora. Partizanske grupe u toj oblasti bile su male i nisu mogle da se same suprotstave četnicima. I pored toga, snage NOP-a u sarajevskoj oblasti su se postepeno konsolidovale i politički jačale. U cjelini uzeto, u istočnoj Bosni u drugoj polovini 1942. godine odvijao se proces prevazilaženja teškoća u koje je ustanak i narodnooslobodilački pokret u ovoj oblasti bio zapao, s tim što se taj proces u tuzlanskoj oblasti odvijao nešto brže a u sarajevskoj oblasti sporije. Narodnooslobodilački pokret, kako na slobodnoj teritoriji, tako i u okupiranim selima i gradovima je rastao i jačao. Četničko služenje okupatorima i njihovo sporazumijevanje s ustašama nije se više moglo prikrivati. Četnici su ostali bez stvarnog uticaja u narodu. U vrijeme uspješnih borbi sa četnicima, novembra — decembra 1942. g., i kasnije u partizanske jedinice su došli novi borci, od čega oko 300 ljudi iz četničkih redova. Partizanske snage u istočnoj Bosni, ne računajući Sremce, od novembra 1942. do marta 1943. godine gotovo su se utrostručile u ljudstvu. Na drugoj strani četničke snage su znatno oslabile. Snažnije četničke grupe ostale su na Ozrenu (dobojskom), Trebavi i Romaniji, te južno od demarkacione linije (Gornje podrinje), ali su te grupe u to vrijeme postale podložne demoralizaciji i nesposobne da se »ozbiljno i samostalno« suprotstave jačim partizanskim jedinicama. Jednogodišnje iskustvo Muslimana i Hrvata sa ustaškom NDH, naročito sporazumijevanje

148) Referat Steve Popovića na oblasnom partijskom savjetovanju za istočnu Bosnu održanom u Bijeljini 29. 2. — 2. 3. 1944, IIS, dokumentacija, kat. br. 2666; Abdulah Sarajlić, *Nepokorena Tuzla*, u: Istočna Bosna u NOB-u..., II, 134.

NDH sa četničkim odredima u proljeće — ljeto 1942. godine doprinijeli su tome da su pozicije NOP-a u redovima Muslimana, a zatim i Hrvata u istočnoj Bosni znatno ojačale. Muslimani su u sve većem broju prilazili NOP-u i sve aktivnije pomagali narodnooslobodilačke partizanske jedinice. Moral vojske u NDH garnizonima je slabio.¹⁴⁹⁾ Krajem 1942. godine u istočnoj Bosni su uglavnom stvoreni vojni i politički preduslovi za snažni razmah narodnooslobodilačkog pokreta i za izvođenje krupnijih akcija protiv okupatorâ i njihovih pomagača.

ZUSAMMENFASSUNG

ÜBER DIE ENTWICKLUNG DER VOLKSBEFREIUNGSBEWEGUNG IN OST—BOSNIEN WÄHREND DER ZWEITEN HÄLFTE DES JAHRES 1942

Die Volksbefreiungsbewegung in Ostbosnien in der zweiten Hälfte des Jahres 1942 entwickelte sich unter sehr schweren Bedingungen. Im Zeitabschnitt Januar—Mai jenes Jahres hatten dort die deutschen und italienischen Besatzer, zusammen mit Ustascha's, Domobranen und Tschetnik's kräftige Angriffe auf Partisanen ausgeübt. Die Tschetnik's hatten in mehreren Partisaneneinheiten Putsch organisiert, und nachdem sie mit der Ustascha—NDH eine Verständigung erzielt hatten, die unter der Kontrolle des deutschen Besatzers vollzogen wurde, schalteten sie sich in das System der Okkupation ein, und versuchten somit zusammen mit den Besatzern und den Ustascha's die Volksbefreiungsbewegung (VBB) zu vereiteln. Trotzdem haben sich die Kräfte der VBB in Ostbosnien permanent vermehrt. Nach der Rückkehr der Sechsten ostbosnischen Brigade aus dem Syrmium, zusammen mit der syrmischen Partisanen und mit den Siegen dieser Einheiten über die Tschetnik's, besonders in der Schlacht auf dem Maleševci, im November, erstarkten sie im nördlichen Teil Ostbosniens (Gebiet um Tuzla) so, dass sie im weiteren Kampf gegen den Besatzer und seinen Mitarbeitern die Initiative übernehmen konnten. In Verbindung damit wuchs auch die kämpferische Stimmung bei der Bevölkerung. Eine wichtige Rolle spielte dabei die Verbundenheit bosnischer und syrmischer Partisanen, wie auch ihr gemeinsamer Kampf gegen die Tschetnik's in Semberien und auf der Majevisa. Dazu hat auch die Tatsache beigetragen, dass die Führung der VBB in Bosnien und der Herzegovina zu dieser Zeit sich in Ostbosnien befand, und somit besonders auf das Tuzlaer Gebiet konzentriert wurde, besonders auf der Majevisa und in Semberien.

Zu derselben Zeit haben sich im südlichen Teil Ostbosniens (Gebiet Sarajevo) die Tschetnik's des Draža Mihailović stark aufgedrängt, die in dieser Beziehung von den italienischen Besatzern unterstützt und gefördert wurden. Partisanengruppen in diesem Gebiet waren in der Minderzahl, und konnten sich gegenüber den Tschetnik's nicht behaupten. Trotzdem haben sich die Kräfte der VBB im Sarajevoer Gebiet allmählich konsolidiert und politisch gestärkt.

Allgemein genommen, in der zweiten Hälfte 1942 entwickelte sich in Ostbosnien der Prozess der Überwindung der Schwierigkeiten in welche sich der Aufstand und Volksbefreiungsbewegung befanden, wobei dieser Prozess im Tuzlaer Gebiet sich etwas schneller, und im Sarajevoer Gebiet langsamer entwickelte. Trotz dieser Schwierigkeiten hatte sich die VBB in Ostbosnien, auf dem befreiten Territorium, ebensogut wie in den besetzten Dörfern und Städten, entwickelt. Bis zum Ende 1942 wurden dann die militärischen und politischen Vorbedingungen für eine volle Initiative und einem kräftigen Schwung der VBB, aber auch für Durchführungen massiver militärischer Aktionen gegen die Besatzer und ihre Helfer, geschaffen.

149) Zb. NOR, IV—11, 140/265.

Dr Drago Borovčanin

O IZGRADNJI BOSANSKOHERCEGOVAČKE DRŽAVNOSTI POSILIJE DRUGOG ZASJEDANJA AVNOJ-a

Elementi bosanskohercegovačke posebnosti mogu se naći u većini dokumenata KPJ, u kojima se, poslije Splitskog plenuma CK KPJ iz 1935. godine, razmatraju problemi nacionalnog pitanja u Jugoslaviji. Oni su vidnije došli do izražaja na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ 1940. godine, da bi na Septembarskom savjetovanju u Stolicama 1941. godine bili naznačeni i prvi elementi bosanskohercegovačke državnosti. Međutim, konture Bosne i Hercegovine kao posebne federalne jedinice u sastavu Jugoslavije vidimo tek poslije osnivanja Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH-a), 25. i 26. novembra 1943. godine, u Mrkonjić-Gradu.

Kada je AVNOJ na svom Drugom zasjedanju 29. i 30. novembra 1943. godine u Jajcu, pored ostalih, donio i Odluku o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu, kojom je određeno da i Bosna i Hercegovina dobije status federalne jedinice u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji, otpočeo je intenzivniji proces izgradnje bosansko-hercegovačke državnosti.

Kako problem izgradnje Bosne i Hercegovine kao posebne federalne jedinice, u sastavu DFJ, nije ni u pravnoj, a ni u istorijskoj nauci, do sada svestranije obrađivan i zahvatan, odlučio sam da ovom prilikom ukažem na taj proces u vremenu neposredno poslije Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Tako će u ovom radu biti obrađena četiri po mom mišljenju, najznačajnija pitanja u procesu izgradnje bosanskohercegovačke državnosti u periodu koji je označen, a to su: Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a, izgradnja i djelatnost organa narodne vlasti u Bosni i Hercegovini poslije Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a, izgradnja funkcije sudske vlasti i Narodnooslobodilački front kao konstitutivni element državnosti Bosne i Hercegovine.

* * *

Za Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a njegovo Predsjedništvo je izvršilo temeljite prethodne pripreme. Naime, odmah poslije Drugog zasjedanja AVNOJ-a, 29. i 30. novembra 1943. godine, i donošenja Odluke o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu, kojom je i Bosni i Hercegovini određen status federalne jedinice u sastavu DFJ, Predsjedništvo je pristupilo pri-

premama Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a da bi se ovo tijelo proglasilo za najviši zakonodavni i izvršni organ narodne vlasti u federalnoj Bosni i Hercegovini. Međutim, zbog ratnih prilika i neprijateljskih ofanziva ovaj zadatak je morao biti odložen sve do sredine 1944. godine. No, čim se situacija, donekle, sredila i uslovi bili povoljniji za zasjedanje, Predsjedništvo ZAVNOBiH-a pristupa konkretnim poslovima oko priprema ovog zasjedanja. Tako je na sjednici, od 24. do 25. aprila 1944. godine, odlučeno da se »već odsada vrše pripreme za saziv Vijeća na Drugo zasjedanje«¹⁾. Na toj sjednici je govoreno o podizanju Vijeća na visinu zakonodavnog i izvršnog parlamenta koji bi bio u stanju da rješava sva pitanja u vezi s ostvarenjem izgradnje bosanskohercegovačke državnosti.

Uporedo s pripremama za Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a Predsjedništvo je razmatralo i prijedloge zakonskih i drugih akata koje mu je dostavilo Predsjedništvo AVNOJ-a a to su: Zakon o ravnopravnosti jezika u DFJ, Zakon o imenu države i državnom grbu DFJ, Deklaracija Predsjedništva AVNOJ-a, Zakon o ustrojstvu i poslovanju AVNOJ-a i zemaljskih antifašističkih vijeća, Zakon o ustrojstvu i poslovanju narodne vlade DFJ, Zakon o ustrojstvu i poslovanju NOO-a, Zakon o izbornom redu za izbor narodnih predstavnika u organe narodne vlasti, Zakon o kaznama za izdajnike i neprijatelje naroda. Istovremeno raspravljalo je i o drugim pitanjima. Pripreme za Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a počele su u vrijeme kada je i AVNOJ bio vrlo aktivan na polju zakonodavne djelatnosti, kojim se dograđivala nova jugoslovenska država, Demokratska Federativna Jugoslavija.

Nakon izvršenih osnovnih priprema, Predsjedništvo ZAVNOBiH-a, na sjednici od 9. maja 1944. godine, donosi Odluku o sazivu Vijeća na Drugo zasjedanje na dan 30. juna 1944. godine, pa dalje.). Međutim, interesantno je ukazati na činjenicu da je Predsjedništvo istog dana uputilo dopis Oblasnom NOO-u za istočnu Bosnu u kome je ukazalo na karakteristike razvoja narodne vlasti u Bosni i Hercegovini, pa kad govori o ZAVNOBiH-u pored ostalog, kaže i ovo: »... Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a održaće se početkom mjeseca juna... Učinite sve sa svoje strane da se na vrijeme prikupe svi vijećnici iz Istočne Bosne, da bi što u većem broju prisustvovali zasjedanju...«³⁾. Ove razlike o vremenu zakazivanja zasjedanja, najvjerovatnije, dolaze otuda što je dopis Oblasnom odboru upućen nešto prije sjednice Predsjedništva na kojoj je usvojena odluka o sazivanju Drugog zasjedanja, a u ranijim diskusijama bilo je zauzeto stanovište, da se zasjedanje održi početkom juna. Na sjednici je vjerovatno preovladalo mišljenje da Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a treba dobro pripremiti pa makar bilo i kasnije održano. Takav zaključak se može izvući i iz diskusije vođene na sjednici Predsjedništva od 17. juna, na kojoj je rečeno da se »moramo odlučiti na termin prema mogućnostima, da delegati stignu sa najudaljenijih mjesta« i na kojoj je konstatovano da su na vrijeme upućeni pozivi svim oblastima, te da su preduzete sve mjere da delegati iz istočne Bosne dođu na zasjedanje, iako

1) *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine. — Dokumenti*, Izdavačko preduzeće »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1968. godine str. 125 (u daljem tekstu ZAVNOBiH, knjiga I, str. 125).

2) Odluka o sazivu Vijeća na Drugo zasjedanje glasi: »Zemaljsko antifašističko vijeće saziva se na Drugo zasjedanje koje će se održati od 30. juna 1944. godine pa dalje. Odluka o sazivu saopštiće se članovima« (ZAVNOBiH, knjiga I, str. 145).

3) ZAVNOBiH, knjiga I, str. 143 i 144.

postoje velike teškoće za njihov dolazak. A teškoće su dolazile otuda što je u to vrijeme u istočnoj Bosni još uvijek bjesnila takozvana sedma neprijateljska ofanziva. Jedinice 3. korpusa i dvije vojvođanske brigade (16. i 36) vodile su ogorčene borbe sa 13. SS »Handžar« i 7. SS »Princ Eugen« divizijom na prostoru Srebrenica — Vlasenica — Romanija. Žestina njemačkih operacija u istočnoj Bosni bila je, prije svega, motivisana željom da unište ili bar za duže vrijeme onemoguće da istočna Bosna postane teritorija i vojna baza za operacije jačih snaga NOVJ, koja bi sa ovog područja prešla u Srbiju. U ovakvim uslovima većina vijećnika ZAVNOBiH-a iz istočne Bosne, koja je tada radila i boravila na njenoj teritoriji, praktično je bila odsječena od ostale slobodne teritorije na kojoj je djelovalo Predsjedništvo ZAVNOBiH-a. Izuzev radio-veze, svaki drugi kontakt je bio onemogućen. Međutim, na istoj sjednici je konstatovano da na području Bosanske krajine ima 15 vijećnika iz istočne Bosne, da će stići delegati iz Hercegovine i iz Bosanske krajine, i da će biti obezbijeđena većina koja je potrebna za punovažno odlučivanje. Prema tome, zasjedanje treba održati bez obzira na dolazak ostalih delegata iz istočne Bosne.

Interesantno je naglasiti da je i na ovoj sjednici bilo govora o datumu održavanja Drugog zasjedanja, pa je zaključeno da se sjednica održi između 27. i 30. juna, s tim da se kasnije donese odluka o njenom odlaganju ako bude postojala mogućnost da prisustvuju i delegati iz istočne Bosne. Dakle, iako je već bila donesena odluka da se zasjedanje sazove za 20. juni i dalje, na ovoj sjednici se govori o drugom terminu 27. junu. Česte promjene odluke o vremenu održavanja Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a bile su uslovljene, prije svega, ratnim okolnostima, zatim željom Predsjedništva da se zasjedanje održi što je prije moguće, ali u isto vrijeme i željom da zasjedanju prisustvuju svi vijećnici, da zasjedanje bude što bolje pripremljeno kako bi njegove odluke bile što efikasnije. U interesu bolje pripreme zasjedanja na ovoj sjednici Predsjedništva je zaključeno da se pripreme svi nacrti odluka i drugih dokumenata koje treba da usvoji Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a, da se materijali umnože i dostave vijećnicima. Posebno je odlučeno da se materijali dostave vijećnicima iz istočne Bosne i da se depešom traži njihova izjava o tim dokumentima, ako ne budu mogli stići na zasjedanje.

Neposredno poslije ove sjednice, pristupilo se izradi nacрта potrebnih akata. Predsjedništvo je na sjednici od 21. 22. i 23. juna razmotrilo i usvojilo nacрте svih odluka i drugih dokumenata pripremljenih za Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a. Iz zapisnika sa ovih sjednica se jasno vidi da je diskusija bila široka i vrlo plodna i konstruktivna i da je bilo dosta konkretnih prijedloga, dosta izmjena i dopuna u predloženim aktima, koje su imale značajno suštinsko poboljšanje i stilsko dotjerivanje. Tako su svi materijali za Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a bili pripremljeni na nekoliko dana prije zasjedanja, što je bilo od značaja za dobar i plodan rad na samom zasjedanju.

Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a, kako je već i ranije bilo odlučeno, održano u Sanskom Mostu u vremenu 30. juna do 2. jula 1944. godine.⁴⁾ S obzirom na to da je zasjedanje održano u ratnim uslovima i da je postojala realna mogućnost napada iz vazduha, koji je neprijatelj obično izvodio po

4) Isto, str. 164.

danu, zasjedanje je održavano noću. Prva sjednica počela je 30. juna u 21 sat i trajala je do četiri sata 1. jula, dok je druga sjednica počela 1. jula u 21 sat, a završila se 2. jula u 5,30 sati, kada je zasjedanje zaključeno.⁵⁾ Prema zapisniku Verifikacionog odbora, izabranog na početku Drugog zasjedanja, vidi se da je ustanovljeno »da su podnijeli punomoćja 184 vijećnika. Od toga je prisutno 107, a punomoćje je poslao 41 vijećnik. Nije došlo na zasjedanje iz vojnih i nepoznatih razloga 25 vijećnika«⁶⁾ Najveći broj odsutnih vijećnika je iz istočne Bosne, jer nisu mogli stići na zasjedanje zbog ratnih prilika. Međutim, ovdje je značajno naglasiti da je među vijećnicima ZAVNOBiH-a bilo i sedam žena, što je svakako i rezultat njihovog učešća u narodnooslobodilačkoj borbi od prvih ustaničkih dana, kao i masovnog učešća u organima narodne vlasti. Kada je riječ o strukturi vijećnika ZAVNOBiH-a, treba konstatovati da je i nacionalni sastav bio približan nacionalnoj strukturi stanovništva Bosne i Hercegovine. Pored toga, značajno je konstatovati da su bili zastupljeni i Poljaci i Ukrajinci, koji žive na području Bosne i Hercegovine.

Zasjedanje su uveličali svojim prisustvom i članovi savezničkih vojnih misija pri Vrhovnom štabu NOVJ, i to: misije Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika, Velike Britanije i Sjedinjenih Američkih Država, te predstavnik Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske. Predsjedništvo AVNOJ-a nije moglo s Visa da uputi svoga predstavnika na ovo zasjedanje, pa je uputilo pozdravni telegram potpisan od predsjednika i sva tri potpredsjednika, u kome je istaknuto da je u oslobodilačkoj borbi naših naroda »pripala Bosni i Hercegovini časna uloga najglavnije spone između svih zemalja Jugoslavije, uloga bojišta naših najslavnijih bitaka, tla na kojima se naša narodnooslobodilačka vojska razvila do svoje današnje moći, i u kojoj su, u Bihaću i Jajcu, udareni temelji Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji«.?) Ovo su bile riječi još jednog velikog priznanja narodima Bosne i Hercegovine za njihov doprinos u narodnooslobodilačkoj borbi.

No, kada je riječ o Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a, treba odmah konstatovati da ono predstavlja osnovnu kariku u lancu u procesu izgradnje bosanskohercegovačke državnosti u toku narodnooslobodilačkog rata. Jer, dok je svrha Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a bila konstituisanje ZAVNOBiH-a kao političkog predstavništva naroda Bosne i Hercegovine, i da u isto vrijeme bude manifestacija oslobodilačke svijesti, demokratskih sloboda, bratstva i jedinstva i ravnopravnosti naroda, Drugo zasjedanje imalo je, pored toga, i izraziti karakter radne sjednice. Vijećnici ZAVNOBiH-a su, na Drugom zasjedanju, poslije izbora Verifikacionog odbora, izbora novih vijećni-

5) Isto, str. 279, bilješka br. 15; Nikola Babić i Duško Otašević, *ZAVNOBiH — Izgradnja bosansko-hercegovačke državnosti*, Muzej revolucije Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1970, str. 79.

6) Ako se pogleda spisak vijećnika Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a, onda se vidi da ih je bilo 173, 77 iz Bosanske krajine, 35 iz Hercegovine i 54 iz istočne Bosne. Prema zapisniku Verifikacionog odbora, Vijeće je imalo 166 vijećnika. Na Drugom zasjedanju su izabrana 23 nova vijećnika. Tako je na Drugom zasjedanju bilo ukupno 196 vijećnika. Kako je predsjednik prozvao novoizabrane vijećnike da zauzmu svoja mjesta, onda se može zaključiti da je sjednici bilo prisutno od ukupno 196, 130 vijećnika.

7) *ZAVNOBiH*, knjiga I, str. 170 i 171.

ka, usvajanja izvještaja Verifikacionog odbora, izbora predsjedništva zasjedanja i usvajanja Odluke o poslovniku za rad ZAVNOBiH-a, saslušali referate: Đuro Pucara: »Značaj Odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a za dalji razvoj narodnooslobodilačkog pokreta Bosne i Hercegovine« i Hasana Brkića: »Izgradnja bosansko-hercegovačke državnosti u okviru Demokratske Federativne Jugoslavije«. Ovi referati su, svaki u svojoj tematici, predstavljali značajan doprinos sagledavanju i rješavanju osnovnih pitanja koja su bila na dnevnom redu zasjedanja. Iz njih su se vijećnici neposredno upoznali s najvažnijim problemima, uspjesima i konkretnim zadacima koji su u to vrijeme bili pred narodima Bosne i Hercegovine u daljoj borbi za konačno oslobođenje, te u političkom i državnom djelovanju ZAVNOBiH-a i drugih organa NOP-a.

Ovdje je značajno kazati da je u referatu »Značaj Odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a za dalji razvoj narodnooslobodilačkog pokreta Bosne i Hercegovine«, Đuro Pucar, na početku, istakao da je Drugo zasjedanje AVNOJ-a svojim odlukama označilo prekretnicu oslobodilačke borbe naših naroda, jer je, pored ostalog cilja narodnooslobodilačke borbe — oslobođenje Jugoslavije, dalo i jasan program budućeg državnog uređenja nove Jugoslavije. »Tim odlukama« rečeno je u referatu »narodi Jugoslavije su stekli pravo da organizuju svoju zemlju na federativnom principu«.8) Njima su definitivno ozakonjeni osnovni organi narodne vlasti, narodno-oslobodilački odbori, koji su se počeli razvijati od početka narodno-oslobodilačke borbe. Stvoreni su svi uslovi, da ti odbori dograde narodnu demokratsku vlast sa svojim vrhovnim organima. Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije, koje je prije Drugog zasjedanja bilo opšterpartijsko tijelo, poslije tog zasjedanja pretvoreno je u najviši zakonodavni i izvršni organ; stvoren je i vrhovni naredbodavni i upravni organ naroda Jugoslavije na čelu sa maršalom Jugoslavije drugom Titom — Nacionalni komitet — prva narodna vlada Jugoslavije. Prema tome stvoreni su i svi uslovi da se i opštepolutička predstavništva — antifašistička vijeća narodnog oslobođenja pojedinih zemalja, iz opšterpartijskih tijela pretvore u zakonodavna i izvršna tijela, koja će biti nosioci, ne samo suverenosti pojedinih naroda, nego će istovremeno biti i graditelji državnosti tih naroda«.9)

Kad je govorio o odjeku odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a u inostranstvu i našoj zemlji, Đuro Pucar je kazao da je »bio ogroman«. »Velika Britanija kao i američka vlada uvidjevši kakvu moralnu i borbenu snagu predstavlja naša Narodnooslobodilačka vojska... priznali su je kao dio savezničke vojske«. »Krug naših prijatelja postao je veći. Baza kairske vlade svela se samo na grupu najreakcionarnijih ljudi«. »Nedavnim padom Purićeve vlade smjenjeni su sa vlasti i poslednji predstavnici velikosrpskih političara. Nova vlada Šubašića svojim stavom prema narodnooslobodilačkom pokretu, znači veliki korak napred ka učvršćenju međunarodnih pozicija federativne Jugoslavije. Kako vidite, drugovi i drugarice, ugled naše zemlje je porastao«. U referatu je, takođe, istaknuto da su odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a imale ogroman uticaj na širenje i snaženje narodnooslobodilačkog pokreta u zemlji uopšte i u Bosni i Hercegovini posebno. Kod onih koji se bore one su učvrstile uvjerenje da će Bosna i Hercegovina

8) Isto, str. 179.

9) Isto.

biti ravnopravna članica demokratske zajednice jugoslovenskih naroda i da će imati sve mogućnosti i uslove da izgradi svoju državnost. Među onim koji su bili na strani neprijatelja nastalo je vidno pomjeranje i grupisanje sa ciljem da se parališe uticaj odluka AVNOJ-a na najšire slojeve naroda.

Govoreći o promjenama koje su nastale poslije Drugog zasjedanja AVNOJ-a, Pucar je istakao da su se pred ZAVNOBiH postavili mnogo veći i složeniji zadaci i da zato ZAVNOBiH nužno mora da promijeni svoju raniju funkciju opštepolitičkog predstavnika narodnooslobodilačkog pokreta Bosne i Hercegovine, »jer je na osnovu prava samoopredjeljenja i voljom naših naroda, Bosna i Hercegovina postala federalna jedinica«.10) Naglasio je da su narodi Bosne i Hercegovine ušli dobrovoljno, svojom vlastitom voljom s narodima Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije i Crne Gore u federativnu jugoslovensku državnu zajednicu. Novim položajem koji je nastao u Jugoslaviji određen je i položaj i funkcija ZAVNOBiH-a. »Mi smo se danas — kaže Đuro Pucar — radi toga i sastali da donesemo, pored drugih važnih odluka, i odluku o pretvaranju ZAVNOBiH-a iz opštepolitičkog predstavnništva u državno predstavnništvo federalne Bosne i Hercegovine. Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine treba danas da se pretvori, od opštepolitičkog predstavnništva u državni organ, treba da se pretvori u parlament, u najvišu zakonodavnu i izvršnu vlast Bosne i Hercegovine«.11)

Na kraju referata Đuro Pucar je ukratko istakao zadatke koji su stajali pred ZAVNOBiH-om, pa je rekao »Mi danas moramo uložiti sve snage, raditi mnogo više nego što smo do sada radili, da nas događaji ne bi zatekli nespремne. Zato je potrebno prvo, da jačamo našu slavnu Narodnooslobodilačku vojsku još većom mobilizacijom Srba, naročito da je jačamo mobilizacijom Muslimana i Hrvata, drugo, da izgrađujemo našu bosansko-hercegovačku državnost i još više da jačamo našu demokratsku vlast, treće, da izgradimo našu narodnooslobodilačku frontu koja će okupiti narode Bosne i Hercegovine u jedinstveni pokret za borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika i koja će biti najveći oslonac u izgradnji federalne Bosne i Hercegovine; i četvrto, da stvorimo još veće prijateljstvo i solidarnost u borbi naših naroda i veliku tekovinu naše borbe svih naroda Jugoslavije — federalnu Bosnu i Hercegovinu izgrađujemo i čuvamo kao najveći amanet naših palih heroja za našu sretniju budućnost«.12)

U referatu »Izgradnja bosansko-hercegovačke državnosti u okviru Demokratske Federativne Jugoslavije«13) Hasan Brkić je istakao da su narodi Jugoslavije u svojoj oslobodilačkoj borbi protiv fašističkog okupatora izvojevali dvije velike tekovine koje su narodnooslobodilačkom pokretu davale nerazrušivu unutrašnju čvrstinu i snagu, a to su »istinska narodna vlast i ravnopravnost i bratstvo naroda«. Govoreći podrobnije o tim tekovinama, Brkić je kazao da je »sa razvojem našeg oslobodilačkog pokreta, kao opštenarodnog i demokratskog, nastao i novi oblik narodne vlasti, oličen u narodnooslobodilačkim odborima. Sve razvojne etape oslobodilačke borbe na-

10) Isto.

11) Isto.

12) Isto, str. 189.

13) Isto, str. 189.

volje naroda Bosne i Hercegovine, donio odluku da se Bosna i Hercegovina konstituiše kao posebna federalna jedinica u sastavu Demokratske Federativne Jugoslavije i da se ZAVNOBiH proglasi za vrhovno zakonodavno i izvršno predstavničko tijelo, odnosno da se konstituisao u najviši organ državne vlasti Bosne i Hercegovine. Time je ZAVNOBiH i formalno proglašen državnim organom federalne Bosne i Hercegovine.

Kao predstavnik narodnog suvereniteta, ZAVNOBiH ima vlast u Bosni i Hercegovini koju Vijeće vrši samo ili putem svojih organa. Tako je propisano da ZAVNOBiH svoju zakonodavnu vlast vrši na plenarnim sjednicama, dok bi između plenarnih zasjedanja zakonodavne poslove obavljao preko svog Predsjedništva. Naime, ovom odlukom su konstituisani i izvršni organi ZAVNOBiH-a, Predsjedništvo i Narodna vlada Bosne i Hercegovine kao najviši izvršni državni organi i određeni su njihovi međusobni odnosi. Međutim, u članu 5. citirane odluke je određeno da će funkciju vlade, dok vlada Bosne i Hercegovine ne bude obrazovana, vršiti Predsjedništvo ZAVNOBiH-a. Hasan Brkić je to u referatu na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a obrazložio na sljedeći način: »Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, kao najviši zakonodavni i izvršni predstavnički organ u Bosni i Hercegovini, ima pravo da imenuje svoju vladu. To pravo su izvojevali naši narodi u oslobodilačkoj borbi, to nam je priznala federativna Jugoslavija. Predsjedništvo je predložilo Vijeću odluku na osnovu koje bi privremenu funkciju bosansko-hercegovačke vlade vršilo samo Predsjedništvo našeg vijeća. Mi smatramo da još nije pogodan čas za stvaranje naše vlade. Onog časa kada budu zreli svi potrebni uslovi, kako u našoj zemlji tako i u opštem međunarodnom položaju naše zemlje, mi ćemo pristupiti njenom stvaranju.«²²⁾ Tako je praktično za određeno vrijeme izvršna vlast ZAVNOBiH-a ostala na njegovom Predsjedništvu, koje se sastojalo od predsjednika, tri potpredsjednika, sekretara i najmanje dvadeset članova Predsjedništva. Međutim, to ne znači da se nije pristupilo osnivanju organa državne vlasti. Evo šta je s tim u vezi rekao Hasan Brkić u referatu na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a: »Mi već danas, u okviru Predsjedništva, moramo stvoriti organe državne vlasti, koji će u pogodnom času primiti na sebe funkciju naše vlade. Predsjedništvo je u tom pogledu već donijelo odluku da pristupi stvaranju potrebnih odjeljenja za razne organe državne uprave.«²³⁾ Odlukom nije propisano koja će se odjeljenja formirati pri Predsjedništvu. Ali, propisano je da putem ovih odjeljenja Predsjedništvo organizuje rad narodnooslobodilačkih odbora u svim granama državne uprave: privrednoj, prosvjetnoj, zdravstvenoj, sudskoj itd. U tu svrhu na sjednici Predsjedništva ZAVNOBiH-a od 6. jula 1944. godine obrazovana su: Odjeljenje za narodnu privredu, Odjeljenje za narodnu prosvjetu, Odjeljenje za narodno zdravlje i socijalno staranje, Odjeljenje za obnovu, pravosuđe i Odjeljenje za ishranu.²⁴⁾ Na sjednici Predsjedništva od 18. avgusta 1944. godine osnovano je i Odjeljenje za javnu upravu.^{24a)} Prema potrebi, mogla su biti obrazovana i druga odjeljenja pri ZAVNOBiH-u. Predsjedništvu ZAVNOBiH-a je stavljeno u nadležnost da ukida i odluke narodnooslobodi-

22) Isto, str. 189.

23) Isto, str. 189.

24) Isto, str. 292.

24a) Isto, str. 310—311.

lačkih odbora i narodnooslobodilačkih skupština ukoliko su one suprotne zakonima federalne Bosne i Hercegovine i Demokratske Federativne Jugoslavije, što znači da je Predsjedništvo bilo odgovorno i za zakonitost rada svih organa narodne vlasti u Bosni i Hercegovini.

U članu sedmom Odluke određeno je da je rad ZAVNOBiH-a i njegovih organa javan, pa je propisano da se odluke ZAVNOBiH-a i njegovog Predsjedništva objavljuju, i to u obadva pisma, ćirilici i latinici.

Kako se da zaključiti iz izloženog, Odlukom o konstituisanju ZAVNOBiH-a u najviše zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo naroda federalne Bosne i Hercegovine udareni su i pravni temelji bosansko-hercegovačke državnosti.

Nakon usvajanja ove Odluke, ZAVNOBiH je, u ulozi državnog organa, donio i druge odluke i akte koji su dograđivali sistem nove narodne vlasti u Bosni i Hercegovini.

Jedan od najznačajnijih akata usvojenih na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a jeste »Deklaracija ZAVNOBiH-a« o pravima građana Bosne i Hercegovine.²⁵⁾ U njoj su sažeti osnovni principi koji su ozakonjeni odlukama ZAVNOBiH-a na njegovom Drugom zasjedanju. Deklaracija, iako formalno pravno nije ustav, ona ima sva obilježja ustavnog akta. U prvom dijelu Deklaracije istaknuto je da su narodi Bosne i Hercegovine, u borbenom bratstvu s ostalim narodima Jugoslavije, izvojevali u slavnoj i krvavoj borbi protiv fašističkog okupatora i njegovih pomagača svoju narodnu demokratsku vlast i da je u toj borbi osujećen pokušaj okupatora da iskopa nepremostiv jaz između naroda Bosne i Hercegovine. Kazano je da se u plamenu pravednog oslobodilačkog rata iskiva bratstvo Srba, Muslimana i Hrvata i da se time udara siguran temelj slobodne i zbratimljene Bosne i Hercegovine, ravnopravne federalne jedinice u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji. »Prvi put u istoriji — kaže se dalje u Deklaraciji — Srbi, Muslimani i Hrvati Bosne i Hercegovine, ujedinjeni u narodnooslobodilačkom pokretu, stupili su na isti put, počeli su da izgrađuju svoj zajednički dom, u čije su temelje uzidane kosti njihovih najboljih sinova. Prvi put u istoriji oni su postali kovači svoje sudbine, čvrsto riješeni da jednom za uvijek sahrane vjekovnu mračnu i tešku prošlost i da izgrade državnu zajednicu u kojoj će živjeti u ravnopravnosti, slobodi, miru i blagostanju«.

U drugom dijelu Deklaracije Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, kao najviše zakonodavno i izvršno predstavničko tijelo federalne Bosne i Hercegovine, izražavajući pravedne težnje naroda za čovječnijim životom u slobodi i dostojanstvu, zajamčuje:

— ravnopravnost Srba, Muslimana i Hrvata Bosne i Hercegovine koja je njihova zajednička domovina;

— slobodu vjeroispovijesti i savjesti kao i ravnopravnost svih vjeroispovijesti;

— slobodu zbora i dogovora, udruživanja i štampe;

— ličnu i imovinsku sigurnost građana, kao i slobodu privatne inicijative u privrednom životu;

25) Isto, str. 233 i 234.

ših naroda odražavaju se na karakter, funkciju i značaj narodnooslobodilačkih odbora kao organa borbe. Oni su se postepeno razvijali i dizali uporedo sa opštim porastom i razvojem našeg pokreta, i danas su se afirmisali kao najbolja forma naše demokratije¹⁴⁾ (kurziv D. B.) Isto tako je istakao da se u vatri narodnooslobodilačke borbe naroda Jugoslavije ostvarilo i bratstvo i ravnopravnost naroda naše zemlje, pa je u vezi s tim rekao »Ideja Jugoslovenstva i ljubav prema otadžbini dobile su svoj pravi smisao.«¹⁵⁾

Kad je konstatovao da su tekovine NOB-e ozakonjene na Drugom zasjedanju AVNOJ-a, Brkić je naglasio da ovo zasjedanje predstavlja prekretnicu u razvoju NOP-a, odnosno da je Bosna i Hercegovina poslije Drugog zasjedanja AVNOJ-a, prvi put u svojoj istoriji, postala ravnopravni sudionik u izgradnji kako cjelokupne jugoslovenske državne zajednice, tako i graditelj svoje sopstvene državnosti. S tim u vezi govorio je i o značaju Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a i odluka koje treba da budu usvojene na njemu, pa je, pored ostalog, kazao: »Na ovom zasjedanju Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine treba da se konstituiše u najvišu zakonodavnu vlast Bosne i Hercegovine. Tim aktom ono postaje prvim našim Parlamentom«. U daljem izlaganju ukazao je na činjenicu da »parlamenti naroda Jugoslavije kao nosioci narodnog suvereniteta i najviše vlasti bitno se razlikuju od većine drugih parlamenata«. Istakao je da ZAVNOBiH, za razliku od drugih parlamenata kod kojih je jedna vlast odvojena od druge, u sebi sjedinjuje zakonodavnu vlast. Tako postavljena vlast je zato što se vlast u Jugoslaviji, kao cjelini, pa i u Bosni i Hercegovini, razlikuje od svih onih oblika vlasti u kojima nije obezbijeđeno učešće naroda. Sjedinjavanje zakonodavne i izvršne funkcije naše vlasti — kaže dalje Brkić — predstavlja najpotpuniji oblik demokratije... Jedinstvo izvršne vlasti u našem parlamentu znači da narod neposredno učestvuje u svim državnim poslovima.«¹⁶⁾

Pored ova dva referata, u kojima je analizirana dotadašnja borba naroda Jugoslavije i istaknuti zadaci koji su u to vrijeme stajali pred narodima Bosne i Hercegovine u pravcu daljeg razvoja narodnooslobodilačke borbe i izgradnje organa narodne vlasti, o zadacima u izgradnji bosanskohercegovačke državnosti na zasjedanju su podnesena još tri referata: Dušan Ivezić »Privredni problemi naše narodne vlasti«,¹⁷⁾ dr Vaso Butozan »Zdravstveni problemi Bosne i Hercegovine u oslobodilačkom ratu«¹⁸⁾ i prof. Anto Babić »Rad narodnooslobodilačkih vlasti na prosvjetnom polju«,¹⁹⁾ u kojima su istaknuti problemi i zadaci koje su ZAVNOBiH i drugi organi narodne vlasti u Bosni i Hercegovini morali rješavati u to vrijeme i u narednom periodu.

Nakon podnesenih referata, vođena je vrlo živa i sadržajna diskusija, u kojoj je uzelo učešća 36 vijećnika. Svi su oni podržali postavljene zadatke u referatima, kao što su i odobrili ocjene dotadašnjeg razvoja narodnooslobodilačke borbe i organa narodne vlasti. Od posebnog značaja je činjenica da su i referenti i diskutanti imali jedinstveno mišljenje o potrebi

14) Isto.

15) Isto.

16) Isto.

17) Isto, str. 262.

18) Isto, str. 256.

19) Isto, str. 259.

proglašenja ZAVNOBiH-a za najviši zakonodavni i izvršni organ vlasti federalne Bosne i Hercegovine, kao i o potrebi jačanja i razvijanja NOB-e i mobilizacije svih ljudskih i materijalnih snaga za NOB.

U nastavku rada na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a prešlo se na donošenje odluka i drugih dokumenata koji su bili na dnevnom redu. Tako su redom usvojeni:

— Odluka o odobrenju rada bosanskohercegovačke delegacije na Drugom zasjedanju AVNOJ-a;

— Odluka o konstituisanju Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine u najviše zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo Federalne Bosne i Hercegovine;

— Deklaracija ZAVNOBiH-a o pravima građana Bosne i Hercegovine;

— Odluka o stvaranju zakonodavnog odbora pri Predsjedništvu ZAVNOBiH-a;

— Odluka o ustrojstvu i radu narodnooslobodilačkih odbora i narodnooslobodilačkih skupština u Federalnoj Bosni i Hercegovini;

— Odluka o uspostavljanju Zemaljske komisije pri Predsjedništvu ZAVNOBiH-a za ispitivanje zločina okupatora i njegovih pomagača;

— Odluka o stvaranju Vjerske komisije pri Predsjedništvu ZAVNOBiH-a;

— Odluka o izborima za narodnooslobodilačke odbore i narodnooslobodilačke skupštine;

— Izjava priznanja ZAVNOBiH, NOV i POJ i Vrhovnom komandantu, maršalu Jugoslavije Josipu Brozu Titu i

— Odluka o odobrenju rada Predsjedništva ZAVNOBiH-a.²⁰⁾

Odluke i drugi dokumenti, usvojeni na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a, imali su dalekosežan značaj za izgradnju državnosti Bosne i Hercegovine i za dalju izgradnju narodne vlasti. Bosna i Hercegovina se na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a prvi put u svojoj istoriji pojavila s državno-pravnim dokumentima, koji su je predstavili kao slobodnu i ravnopravnu federalnu jedinicu u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji. Na taj način narodi Bosne i Hercegovine su stupili na istorijsku pozornicu kao svjesni i ravnopravni graditelji svoje budućnosti.

Prednju konstataciju najbolje potvrđuje član prvi Odluke o konstituisanju Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine u najviše zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo federalne Bosne i Hercegovine,²¹⁾ u kome se kaže: »Na temelju slobodno izražene volje naroda Bosne i Hercegovine, a u skladu sa odlukama donijetim na Drugom zasjedanju Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije na dan 29—30. novembar 1943. godine u Jajcu, Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine na svom Drugom zasjedanju konstituise se u vrhovno zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo, u najviši organ državne vlasti Bosne i Hercegovine samoupravne federalne jedinice u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji«. Ovom odredbom jasno je kazano da je ZAVNOBiH, na osnovu slobodno izražene

20) Isto, str. 231—242.

21) Isto, str. 232.

— da pozivaju, ujedinjuju i organizuju sav narod u borbi protiv okupatora i njegovih pomagača, da učvršćuju jedinstvo pozadine i fronta, mobilišu sva narodna sredstva za pomoć Narodnooslobodilačkoj vojsci i partizanskim odredima Jugoslavije;

— da čuvaju i jačaju bratstvo među narodima Jugoslavije i gaje duh vjerske tolerancije;

— da rade u svom djelokrugu na rješavanju privrednih, zdravstvenih, kulturno-prosvjetnih, tehničko-saobraćajnih, kao i ostalih pitanja preko podčinjenih organa javne uprave;

— da obezbjeđuju građanima ličnu i imovinsku sigurnost, kao i njihovu privatnu inicijativu u svim granama privrednog života;

— da stalno vode brigu o siromašnim porodicama poginulih boraca NOV i POJ, invalidima NOR-a, kao i svim žrtvama fašističkog terora i puštošenja;

— da u saradnji s vojnim vlastima osiguraju pravilno snabdijevanje NOV i POJ vodeći stalno računa o srazmjernom opterećenju pojedinaca i krajeva i

— da obezbjeđuju najšire učešće naroda u jačanju narodne vlasti i u čuvanju tekovina NOB-e.

Narodnooslobodilački odbori i narodnooslobodilačke skupštine su, koliko su im ratni uslovi dozvoljavali obavljali sve poslove iz svoga djelokruga. Članom 5. je propisano da narodnooslobodilački odbori i narodnooslobodilačke skupštine polažu račun o svom radu višem narodnooslobodilačkom odboru, odnosno skupštini kojoj su podređeni, a narodnooslobodilački odbori sreza, okruga i oblasti bili su dužni da polažu račun o svom radu i svojoj skupštini. Kako se vidi, bila je predviđena i vertikalna i horizontalna odgovornost NOO-a i narodnooslobodilačkih skupština. To je ulivalo veliko povjerenje narodu u novu narodnu vlast, jer su građani bili sigurni da neće doći do zloupotrebe vlasti ni od pojedinaca ni od cijelog odbora, odnosno skupštine. Ovo tim prije što su odbornici seoskog, opštinskog i gradskog NOO-a, kao i članovi sreske, okružne i oblasne narodnooslobodilačke skupštine bili dužni da pred narodom polažu računa o svom radu i radu tijela narodne vlasti u koje su izabrani. Jer, narod je mogao, u skladu s propisima, opozvati sve odbornike ako nisu radili ili ako njihov rad nije zadovoljio.

Ovom odlukom je određena i nadležnost o administrativno-teritorijalnoj podjeli Bosne i Hercegovine, o određivanju broja odbornika u pojedinim NOO-a i skupštinama, propisan je način izbora i određeno ko ima pravo glasa. Tako je propisano da o podjeli Bosne i Hercegovine na oblasti, okruge, srezove, opštine, gradove i sela odlučuje ZAVNOBiH, vodeći računa o ekonomskim, geografskim i saobraćajnim prilikama, kao i o tome da se tom podjelom obezbijedi maksimalno učešće naroda u vršenju funkcije vlasti i njegova kontrola nad njom. I broj odbornika u seoskim, opštinskim i gradskim NOO-ima i članova u sreskim, okružnim i oblasnim narodnooslobodilačkim skupštinama određivao je ZAVNOBiH. Propisano je da se izbori za sve NOO-e i narodnooslobodilačke skupštine izvrše na osnovu opšteg, jednakog i neposrednog izbornog prava, tajnim glasanjem. ZAVNOBiH je sebi zadržao pravo da u ratnim prilikama može odlučiti da se odstupi od načela neposrednog i tajnog glasanja. Naročito je važno naglasiti odredbu koja propisuje da građani Bosne i Hercegovine koji su navršili 18 godina

života, bez obzira na narodnost, vjeru, imovno stanje i mjesto boravka, imaju pravo da biraju i da budu birani u sve organe narodne vlasti. Vojnici NOV i POJ dobili su izbornu pravo bez obzira na godine starosti. Izbornu pravo nisu dobila jedino umobolna lica i lica koja su na osnovu zakona lišena toga prava. Žene su dobile jednako pravo kao i muškarci da biraju i da budu birane.

U cilju daljeg razvijanja narodne demokratije i obezbjeđenja učešća najširih slojeva naroda u izgradnji bosanskohercegovačke državnosti, Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine usvojilo je »Odluku o izborima za seoske, opštinske i gradske NOO-e i sreske, okružne i oblasne narodnooslobodilačke skupštine«,³⁰⁾ kojom je obavezalo Predsjedništvo da raspiše izbore.

Kad se ovim odlukama doda i »Odluka o poslovniku za rad ZAVNO-BiH-a«,³¹⁾ kojom je regulisan rad redovnih i vanrednih zasjedanja, pitanje rada Predsjedništva, verifikacije mandata, pitanja novih vijećnika i njihovog imuniteta, zatim način donošenja i proglašavanja odluka ZAVNO-BiH-a, onda se može kazati da je njima u dobroj mjeri zaokružen pravni sistem o organima narodne vlasti u federalnoj Bosni i Hercegovini. Ove odluke ujedno obilježavaju i jednu fazu razvitka narodne vlasti u uslovima oslobodilačkog rata i polaznu osnovu daljeg državno-političkog razvitka u oslobođenoj zemlji. U njima je sadržano pravno sankcionisanje u revolucionarnoj praksi realizovanih principa narodne demokratije i ravnopravnosti naroda u federalnoj Bosni i Hercegovini. U njima su sadržani i zakonski temelji državnosti Bosne i Hercegovine u okviru jugoslovenske federacije kao rezultat zajedničkih napora njenih naroda u oslobodilačkom ratu.

Na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH je donio još neke odluke koje su takođe značajne. Među njima su i »Odluka o stvaranju zakonodavnog odbora pri Predsjedništvu ZAVNOBiH-a«,³²⁾ »Odluka o uspostavljanju zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača«,³³⁾ i »Odluka o uspostavljanju vjerske komisije«. ³⁴⁾

Odlukama i drugim aktima, usvojenim na Drugom zasjedanju ZAVNO-BiH-a, položeni su pravni temelji Federalne Bosne i Hercegovine. ZAVNO-BiH je na ovom zasjedanju i de jure postao najviši organ državne vlasti federalne Bosne i Hercegovine. A, usvajanjem »Odluke o odobrenju rada Predsjedništva ZAVNOBiH-a«,³⁵⁾ ZAVNOBiH je podigao na rang zakona sve odluke koje je Predsjedništvo ZAVNOBiH-a donijelo između Prvog i Drugog zasjedanja. Prema tome, i te odluke su postale sastavni dio pozitivnog prava federalne Bosne i Hercegovine. Time je i de facto i de jure ZAVNOBiH-u sankcioniran status najvišeg državnog organa u Bosni i Hercegovini već od njegovog osnivanja.

Pravni akti, usvojeni na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a, govore sami po sebi da ovo zasjedanje Bosanskohercegovačkog parlamenta nije imalo samo konstitutivni i manifestacioni, iako je bilo i toga, nego je imalo i

30) ZAVNOBiH, knjiga I, str. 237.

31) Isto, str. 248 i 242.

32) Isto, str. 236.

33) Isto, str. 240.

34) Isto, str. 241.

35) Isto, str. 276.

— ravnopravnost žena s muškarcima, kako u političkom životu zemlje, tako i u svim oblastima društvene djelatnosti;

— svakom građaninu zajamčeno je pravo žalbe na rješenje organa vlasti, kao i pravo molbe i pritužbe svim organima vlasti, kao i pravo molbe i pritužbe svim organima državne vlasti;

— niko nije mogao biti suđen bez prethodnog sudskog postupka;

— izborno pravo građana zajamčeno je isto, kao i u »Odluci o NOO-a i NO skupštinama«.

S obzirom na to da je borba za oslobođenje zemlje još trajala, u Deklaraciji je postavljeno kao dužnost i čast svakog za oružje sposobnog građanina Bosne i Hercegovine da kao vojnik Narodnooslobodilačke vojske ili borac partizanskih odreda učestvuje u oslobodilačkom ratu. Uporedo s tim, ZAVNOBiH je preuzeo na sebe obavezu i stavio u dužnost svim organima narodne vlasti da obezbijede, putem zakonodavstva, svim trudbenicima grada i sela, život u skladu sa savremenim shvatanjima socijalne pravde i dostojanstvom čovjeka; da preduzmu mjere za likvidaciju nepismenosti u Bosni i Hercegovini, da rade na planskoj izgradnji mreže škola i kulturno-prosvjetnih ustanova u kojima bi se unapređivalo opšte obrazovanje naroda i time omogućio njegov što brži kulturni i ekonomski razvitak i u posvećivanju najveće brige čuvanju i podizanju narodnog zdravlja u Bosni i Hercegovini.

I »Odluka o odobrenju rada bosanskohercegovačke delegacije na Drugom zasjedanju AVNOJ-a«²⁶⁾ ima svoj specifičan značaj. Njome je, prije svega, kako i sama Odluka kaže, ZAVNOBiH odobrio rad delegacije Bosne i Hercegovine na Drugom zasjedanju AVNOJ-a, a time i prihvatio sve odluke koje je usvojilo ovo zasjedanje, odnosno prihvatilo uređenje nove jugoslovenske države na demokratskom i federativnom principu. U odluci je posebno istaknuto da ZAVNOBiH na svom Drugom zasjedanju u potpunosti usvaja odluku AVNOJ-a o federativnom i demokratskom uređenju Jugoslavije, u kojoj je i Bosna i Hercegovina ravnopravna federalna jedinica. Posebno je značajno naglasiti da je i u ovoj odluci istaknuto da su se narodi Bosne i Hercegovine slobodno i svojom vlastitom voljom udružili s narodima: Srbije, Hrvatske, Slovenje, Crne Gore i Makedonije u zajedničku državu — Demokratsku Federativnu Jugoslaviju. S tim u vezi, ZAVNOBiH je izjavio »da će časno izvršavati sve obaveze koje proizlaze iz pripadnosti Bosne i Hercegovine DFJ i da ZAVNOBiH kao nosilac bosansko-hercegovačke državnosti i narodnog suvereniteta... ne priznaje nikakvu drugu vlast, osim AVNOJ-a i Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije koji jedino mogu da zastupaju narode Jugoslavije pred inostranstvom«.

»Odluka o ustrojstvu i radu narodnooslobodilačkih odbora i narodnooslobodilačkih skupština u Federalnoj Bosni i Hercegovini«²⁷⁾ predstavlja, u stvari, dopunu Odluke o konstituisanju ZAVNOBiH-a u najviše zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo federalne Bosne i Hercegovine, jer njihovim zajedničkim odredbama narodnooslobodilački odbori i narodnooslobodilačke skupštine, zajedno sa ZAVNOBiH-om i njegovim izvršnim organima, postaju organi državne vlasti. Shodno tome, u članu prvom

26) Isto, str. 231.

27) Isto, str. 237.

ove Odluke je propisano da »Sva vlast u federalnoj Bosni i Hercegovini pripada narodu koji predstavljaju narodnooslobodilački odbori, narodnooslobodilačke skupštine i zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine«. Time je izražen i narodni suverenitet. Ovom odlukom je utvrđeno da temelj narodne vlasti u Bosni i Hercegovini predstavljaju narodnooslobodilački odbori koji su nastali u toku oslobodilačke borbe naroda Bosne i Hercegovine i razvili se, istorijskom nužnošću i voljom samih naroda, u organe demokratske narodne vlasti. Članom trećim propisana je i struktura organa narodne vlasti, pa je određeno da narodnu vlast u selu, opštini i gradu predstavljaju narodnooslobodilački odbori sela, opština i grada, a narodnu vlast u srezu, okrugu i oblasti sreske, okružne i oblasne narodnooslobodilačke skupštine. Sreske, okružne i oblasne narodnooslobodilačke skupštine su, prema ovoj odluci, birale svoje izvršne i naredbodavne organe, sreske, okružne i oblasne narodnooslobodilačke odbore. Dakle, dok su niži NOO-i u cjelini vršili svu vlast, dotle su viši organi vlasti, od sreza pa dalje, imali skupštine, kao zakonodavne, i narodnooslobodilačke odbore, kao izvršne i naredbodavne organe vlasti.

U takvim i sličnim odredbama izražavala se snaga i čvrstina jugoslovenske federacije kao cjeline i Federalne Bosne i Hercegovine posebno. Određeno je da njen politički osnov čine sistem narodne vlasti — novi i svestraniji tip istinske narodne demokratije, koja je predstavljala vlast oslobođenih narodnih masa. Svi organi narodne vlasti od seoskog, odnosno mjesnog odbora do najviših državnih tijela birani su od naroda i podvrgavani njegovoj stalnoj kontroli, koliko je to u ratnim uslovima bilo moguće. Tako je narodna volja postajala osnova državne politike, kako u slučaju kada je u pitanju pravo i sloboda pojedinaca, tako i u slučaju kada je u pitanju sloboda i nesmetan razvitak svakog pojedinog naroda. Takav princip organa državne vlasti izgrađivao se u čitavoj Jugoslaviji. Na tim principima se izgrađivala i jugoslovenska federacija. A takav tip jugoslovenske federacije omogućio je ne samo nesmetan razvoj pojedinih naroda nego takva federacija istovremeno stvara uslove da se na širokoj osnovi postigne i trajno učvrsti političko, duhovno i kulturno jedinstvo svih jugoslovenskih naroda.²⁸⁾ Ali isto tako treba naglasiti da je narodna demokratija u novoj Jugoslaviji imala klasni karakter. Kroz forme nove narodne vlasti — narodnooslobodilačke odbore, narodnooslobodilačke skupštine, zemaljska antifašistička vijeća narodnog oslobođenja i AVNOJ-a, radnička klasa Jugoslavije, na čijem čelu je stajala KPJ, provodila je diktaturu nad onim snagama u Jugoslaviji koje su podržavale okupatora ili su nastojale da se obnovi stari sistem vlasti. U tome je i jedna od specifičnosti narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji.²⁹⁾

Svi narodnooslobodilački odbori i narodnooslobodilačke skupštine, kao i njihovi izvršni organi, mogli su vršiti vlast u granicama prava koja su proizlazila iz zakona federalne Bosne i Hercegovine i Demokratske Federativne Jugoslavije. Oni su bili, takođe, dužni da provode naredbe, rješenja i odluke viših organa kojima su podređeni. Članom 13. Odluke određeni su i okviri djelatnosti narodnooslobodilačkih odbora i narodnooslobodilačkih skupština, koji su se sastojali u sljedećem:

28) H. Brkić, *U matici života*, »Oslobođenje«, Sarajevo 1967, str. 49.

29) Isto.

Izgradnja jugoslovenske federacije tekla je uporedo s nastojanjima rukovodstva NOP-a da AVNOJ i Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije dobiju međunarodno priznanje kao jedini legitimni predstavnici naroda i države Jugoslavije. Naime, saveznici su do tada de jure priznavali Kraljevsku izbjegličku vladu za legitimnog predstavnika Jugoslavije. Međutim, AVNOJ i Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije imali su iza sebe ogromnu masu naroda okupljenu u narodnooslobodilačkoj borbi koja je svojim uspjesima već utvrdila novi državni sistem, novonastalu državu u kojoj su svu vlast imali narodnooslobodilački odbori, zemaljska antifašistička vijeća i AVNOJ.

Međutim, u izgradnju Jugoslavije na novim demokratskim i federativnim osnovama i priznanju AVNOJ-a i Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije od strane saveznika suprotstavljale su se sve reakcionarne snage i u zemlji i u inostranstvu. Neposredno poslije Drugog zasjedanja AVNOJ-a sva jugoslovenska reakcija se uključuje u kampanju protiv odluka usvojenih na Drugom zasjedanju AVNOJ-a. Purićeva izbjeglička vlada i velikosrpski krugovi, koji su stajali iza nje, nastoje svim silama da zaustave proces izgradnje Jugoslavije na novim osnovama i njeno priznanje od strane saveznika. Najaktivniji je u tome bio Draža Mihailović. On je pokušao prvenstveno da demonstrira širinu političke osnove četničkog pokreta u zemlji, pa je u decembru mjesecu 1943. godine donio odluku da otpočnu pripreme za jedan široki skup svojih pristalica, da bi pred svijetom pokazao da je njegov pokret opštenarodni, demokratski i jugoslovenski. Taj skup, koji je nazvan Svetosavski kongres, održan je od 25. do 29. januara 1944. godine u selu Ba, kod Ljiga.⁴¹⁾ Glavna sjednica je održana 29. na svetog Savu, po čemu je kongres i dobio ime. Kongresu je prisustvovalo oko 300 delegata, među kojima su bili najreakcionarniji predstavnici građanskih partija (Narodna radikalna stranka, Demokratska stranka, Socijaldemokratska stranka, Jugoslovenska nacionalna stranka, Samostalna demokratska stranka i Hrvatska seljačka stranka), koji su podržavali pokret Draže Mihailovića.⁴²⁾ Glavnu riječ na ovom Kongresu imao je dr Živko Topalović, vođa Socijaldemokratske stranke, jer je Mihailović smatrao da je on najpogodnija ličnost koja treba da se suprotstavi »komunističkim« idejama NOP-a.

Kongres je prihvatio jedan akt koji je nazvan »Osnovna načela budućeg uređenja Jugoslavije«,⁴³⁾ kao pandan odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a, u kojem je istaknuta stara ideja monarhističke federacije na trijalističkoj osnovi. Naime, kazano je da će Jugoslavija biti ustavna monarhija izgrađena na federativnom principu. Ali, taj princip polazi od stranih buržoaskih teorija da u Jugoslaviji žive Srbi, Hrvati i Slovenci, pa prema tome ta tri naroda će imati svoju autonomiju u okviru Jugoslavije, što znači da bi bile konstituisane tri federalne jedinice, Srbija, Hrvatska i Slovenija. U sastav Srbije bi ušle Makodonija, Crna Gora i Bosna i Hercegovina, jer su to po velikosrpskim teorijama srpske zemlje. Značajno je naglasiti da je

41) Arhiv V. I. I. Beograd, Četnička arhiva, broj 46—2/8—a—260. Vidi B. Petrović, *Vođstva građanskih stranaka i njihova politika za vrijeme rata i revolucije naroda Jugoslavije*, Politički život Jugoslavije 1941—1945, Zbornik radova, Treći Program Radio Beograda, str. 519.

42) Isto.

43) Arhiv V. I. I. br. 22/4-7-88.

i Mustafa Mulalić prihvatio takvo rješenje državnog uređenja i da je nastavio svoju djelatnost na okupljanju Muslimana Bosne i Hercegovine na toj platformi.^{43a)}

Međutim, četnička reakcija na odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a i izgradnju nove jugoslovenske federacije bila je koliko u zakašnjenju, toliko, više slaba, da izazove veći odjek bilo u zemlji, bilo u inostranstvu. Ona je bila tim slabija što je Svetosavski kongres odlukama AVNOJ-a suprotstavio staru monarhističku ideju o trijalističkoj federaciji koja je već bila odavno profanirana u narodu Jugoslavije.

I taj posljednji pokušaj Draže Mihailovića da se suprotstavi revolucionarnim snagama u Jugoslaviji doživio je opšti neuspjeh. Jugoslavija se i dalje dograđivala na demokratskom i federativnom principu, usvojenom na Drugom zasjedanju AVNOJ-a, a AVNOJ i Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije su, i pored svih poteškoća tokom 1944. i početkom 1945. godine, priznati od strane saveznika kao legitimni predstavnici naroda Jugoslavije. Taj pozitivni proces, s jedne, i neuspjeh četničkog pokreta Draže Mihailovića, s druge strane, doveo je do desolidarisanja pojedinih političara iz starih jugoslovenskih stranaka i diplomata kraljevske vlade sa starim snagama i do početka njegovog izjašnjavanja za narodnooslobodilački pokret. Tako, u tom vremenu dolazi i do daljeg raslojavanja i diferencijacije u redovima jugoslovenske buržoazije, a time i do početka njihovog kraja kao organizovane snage, što je imalo pozitivan uticaj na dalji razvoj NOP-a i dovodenja revolucije do kraja.

* * *

Opšte prilike na oslobođenoj teritoriji u vrijeme i poslije Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a bile su već toliko sređene i stabilizovane, da je Predsjedništvo ZAVNOBiH-a moglo uspješno nastaviti rad na proširenju mreže organa narodne vlasti i izgradnji državne uprave u skladu s Deklaracijom i odlukama usvojenim na Drugom zasjedanju, u daleko povoljnijim uslovima nego što su bili ranije. Jer, sredinom 1944. godine NOVJ je prešla o ofanzivu na svim frontovima u Jugoslaviji. Od toga vremena okupator i njegovi saradnici u našoj zemlji nisu mogli preduzeti ni jednu ozbiljniju akciju na širim područjima, jer se slobodna teritorija sve više ustaljivala i organizovala. Do kraja 1944. godine, u sadjejtstvu sa Crvenom armijom, oslobođen je sjeveroistočni dio zemlje, a NOVJ koja je tada izrastala u moćnu armiju od preko 500.000 boraca oslobodila je Makedoniju, Srbiju, Crnu Goru i Dalmaciju. Bio je oslobođen i veliki dio Bosne i Hercegovine, kao i mnoga područja u ostalim dijelovima Jugoslavije. I, upravo zahvaljujući tim uspjesima NOVJ, stvoreni su uslovi da Predsjedništvo ZAVNOBiH-a ima svoje sjedište za relativno duže vrijeme u jednom mjestu. Ono je najprije bilo u Sanici do 1. oktobra 1944. godine, a onda u Jajcu sve do 15. aprila 1945. godine, kada je prešlo u oslobođeno Sarajevo.

Kako su na cijeloj oslobođenoj teritoriji već do Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a bili izabrani seoski, gradski i opštinski narodnooslobodilački odbori, te sreske, okružne i oblasne narodnooslobodilačke skupštine, to je

43a) B. Petranović, n. d., str. 519.

radni karakter. Ovaj radni karakter se ispoljio naročito u onome dijelu njegovog rada kada je raspravljalo o iskustvima i kada je određivalo dalje zadatke organa narodne vlasti na privrednom, kulturnom i zdravstvenom polju.

Kada se govori o pravnim aktima, usvojenim na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a, na kraju treba konstatovati da oni, iako pojedina pitanja državne organizacije u Bosni i Hercegovini regulišu odvojeno, ipak se ne mogu tako posmatrati. Svi ti akti regulišu jedinstven pravni sistem Bosne i Hercegovine. Naime, oni svi zajedno čine, praktično, Ustav Bosne i Hercegovine, jer materija koja je njima regulisana ustavnog je karaktera. Istina, ove odluke i drugi akti nisu predstavljali izgrađen i cjeloviti ustav, ali su, svakako, predstavljali pravni temelj Federalne Bosne i Hercegovine u sastavu DFJ. I to što ovi akti nisu nosili naziv ustav ili zakon, ne može umanjiti njihovu važnost, a pogotovu njihovu pravnu valjanost. Pri ocjenjivanju nekih dokumenata moramo polaziti od njihove sadržine. Sadržina odluka ZAVNOBiH-a, usvojena na Drugom zasjedanju, je revolucionarna i tvoračka, pa su, prema tome, njihovi nazivi od manjeg značaja.

Na ovom mjestu treba konstatovati da je odluke i druge dokumente, usvojene na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a, donio na osnovu odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a, koji su, kao akti najviše vlasti u Jugoslaviji, davali ovlaštenja zemaljskim vijećima narodnog oslobođenja da uređuju unutrašnje odnose onako kako to najbolje odgovara narodima odnosnih federalnih jedinica. Pravni osnov za donošenje odluka koje imaju ustavni karakter proizlazio je i iz principa suvereniteta naroda i njegovog samoopredjeljenja. Narodi Bosne i Hercegovine su se izjasnili da Bosna i Hercegovina bude posebna federalna jedinica u sastavu DFJ, pa, prema tome, oni su sami i birali svoje predstavnike u najviši organ vlasti, koji je u toj ulozi mogao da donosi i takve odluke. Prema tome, te akte je donijelo predstavničko tijelo kome je narod već ranije pružio punu podršku, a i rješenja koja je donijelo to tijelo, kasnije prihvatio kao svoje.

Konstituisanje ZAVNOBiH-a u najviše zakonodavno i izvršno predstavničko tijelo naroda Bosne i Hercegovine pada u vrijeme kada se završava druga etapa izgradnje jugoslovenske federacije. Naime, poslije Drugog zasjedanja AVNOJ-a, u svim jugoslovenskim zemljama se pristupilo njihovom konstituisanju u samostalne federalne jedinice Demokratske Federativne Jugoslavije. I zavisno od opštih uslova i ratnih prilika, pripremana su i održavana zasjedanja zemaljskih antifašističkih vijeća narodnog oslobođenja i vršena njihova konstituisanja u najviša zakonodavna i izvršna predstavnička tijela pojedinih jugoslovenskih zemalja. Tako je na Prvom zasjedanju Slovenačkog narodnooslobodilačkog sveta održanom 19. i 20. februara 1944. godine u Črnomelju ovaj organ proglašen najvišim zakonodavnim i izvršnim predstavničkim organom federalne Slovenije.³⁶⁾ Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske sastalo se 8. i 9. maja 1944. godine u Topuskom na svoje Treće zasjedanje na kome je donijelo odluke kojim je ozakonjeno konstituisanje Hrvatske kao samostalne federalne je-

36) L. Geršković, *Dokumenti o izgradnji narodne vlasti u NOB-i*, Prosveta, Beograd 1948. str. 293 (Dalje Leo Geršković — *Dokumenti*) i F. Čulinović, *Dokumenti o Jugoslaviji*, Školska knjiga, Zagreb 1968. str. 511, (Dalje: F. Čulinović *Dokumenti*).

dinice u sastavu DFJ i ZAVNOH proglašen za najviši zakonodavni i izvršni predstavnički organ federalne Hrvatske.³⁷⁾ 14. jula 1944. godine sastalo se u Kolašinu Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Crne Gore, kada se transformiralo u Crnogorsku antifašističku skupštinu narodnog oslobođenja koja se proglasila vrhovnim zakonodavnim i izvršnim organom u Crnoj Gori.³⁸⁾ Prvo zasjedanje Antifašističkog sabora narodnog oslobođenja Makedonije održano je 2. avgusta 1944. godine,³⁹⁾ na kome je ovo tijelo konstituisano u najviše zakonodavno i izvršno tijelo federalne Makedonije. I, konačno 11. novembra 1944. godine u oslobođenom Beogradu održana je sjednica Velike antifašističke skupštine Srbije,⁴⁰⁾ na kojoj je ovo tijelo proglašeno za najviše zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo federalne Srbije.

Sva zasjedanja najviših predstavničkih tijela federalnih jedinica, bez obzira na to kako su se zvala, donijela su iste ili gotovo iste pravne akte. Na svima njima donesene su odluke o odobrenju rada njihovih delegacija na Drugom zasjedanju AVNOJ-a, odluke o proglašenju tih dijelova za najviše zakonodavne i izvršne predstavničke organe odnosnih federalnih jedinica, Deklaracije o pravima građana, odluke o narodnooslobodilačkim odborima kao osnovnim organima narodne vlasti i druge koje su predstavljale ustavne akte odnosnih federalnih jedinica. Posebno treba kazati da su zemaljska antifašistička vijeća narodnog oslobođenja, odnosno drugi odgovarajući organi, donošenjem odluka o potvrdi rada svojih delegacija na Drugom zasjedanju AVNOJ-a, još jedanput potvrdili uređenje Jugoslavije na demokratskom i federativnom principu i ozakonili izgradnju svojih zemalja kao posebnih federalnih političkih jedinica članica Demokratske Federativne Jugoslavije. Održavanjem ovih zasjedanja i proglašenjem zemaljskih antifašističkih vijeća narodnog oslobođenja za najviše zakonodavne i izvršne predstavničke organe državne vlasti, obilježava se još jedna etapa u izgradnji jugoslovenske federacije. Time se, ujedno, obilježava dovršenje osnovne strukture jugoslovenske federacije. Naime, time je, u državnompravnom smislu bilo riješeno i nacionalno pitanje u Jugoslaviji, kao jedno od osnovnih pitanja iz programa narodnooslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji. To je dalo još veću snagu NOP-u i stvorilo još povoljnije uslove da se narodnooslobodilačka borba dovede do kraja.

Na kraju treba dodati da se, poslije ovih zasjedanja i poslije odluka donesenih na njima, obilježava završna faza razvitka narodne vlasti u uslovima oslobodilačkog rata i stvara polazna osnova daljeg državnompravnog razvitka u oslobođenoj zemlji. U odlukama je sadržano pravno sankcionisanje u revolucionarnoj praksi realizovanih principa narodne demokratije i ravnopravnosti naroda kako u federativnoj državi kao cjelini, tako i u njenim federalnim jedinicama. U tim odlukama, kao i u odlukama ZAVNO-BiH-a, sadržani su temelji državnosti pojedinih federalnih jedinica jugoslovenske federacije, kao rezultata zajedničkih napora svih naroda Jugoslavije u oslobodilačkom ratu.

37) L. Geršković, *Dokumenti*, i prof. dr Ferdo Čulinović, *Dokumenti*, str. 525.

38) L. Geršković, *Dokumenti*, str. 537.

39) L. Geršković, *Dokumenti*, str. 343.

40) F. Čulinović, *Dokumenti*, str. 538.

čelu odsjeka nalazio se šef odsjeka koji je rukovodio njegovim cjelokupnim radom i bio odgovoran za svoj rad i rad odsjeka okružnom narodnooslobodilačkom odboru, iz čijeg je sastava morao biti i imenovan.

Pri sreskim narodnooslobodilačkim odborima osnovano je pet odjeljaka, i to: Privredni odjeljak, sa sljedećim referatima: za zemljoradnju i stočarstvo, za građevinarstvo i saobraćaj, za trgovinu, industriju i zanate, za šume i za veterinarstvo; Odjeljak za narodno zdravlje i socijalno staranje, s referatima: za narodno zdravlje i za socijalno staranje; Odjeljak za narodnu prosvjetu, s referatima: za osnovnu nastavu i analfabetske tečajeve i za narodnu prosvjetu; te Upravni odsjek, Finansijski odsjek i Komisija za ishranu kao jedinstveni organi. Na čelu odjeljka stajao je šef odjeljka, koga je imenovao sreski NOO iz sastava svojih članova kome je i bio odgovoran.

U tački V Odluke propisano je da se pri opštinskim narodnooslobodilačkim odborima formiraju sekcije kao organi uprave za pojedine oblasti, na čijem čelu treba da stoji član opštinskog NOO-a, koji je odgovoran opštinskom odboru za svoj rad u sekciji. Koje sekcije se formiraju, odlukom nije precizirano, što znači da je ostavljeno opštinskim NOO-ima da ih formiraju prema svojim potrebama.

Ova Odluka predstavlja prvi cjelovit akt Predsjedništva ZAVNOBiH-a, kojim je bila regulisana organizacija državne uprave u federalnoj Bosni i Hercegovini kao cjelini. I ranije je Predsjedništvo ZAVNOBiH-a propisivalo organizaciju državne uprave, ali samo na nivou federalne jedinice. Ovom prilikom je regulisano pitanje državne uprave i u nižim administrativno-teritorijalnim jedinicama na jedinstven način, što predstavlja određeno zaokruženje poslova na organizaciji državne uprave. Svi kasniji propisi iz ove oblasti bili su, uglavnom, samo razrada i potrebno prilagođavanje organa uprave na principima postavljenim u ovoj odluci.

Od posebnog značaja je činjenica da je Odlukom propisana odgovornost nosilaca poslova u pojedinim organima uprave, izvršnim organima najviših predstavničkih organa, Predsjedništvu ZAVNOBiH-a, odnosno dotičnom narodnooslobodilačkom odboru. Vertikalna odgovornost je propisana samo u okviru administrativno-teritorijalne jedinice, a ne i između nižih i viših organa uprave u cjelini. Ta činjenica govori da je Predsjedništvo pri izradi ove odluke pošlo od već usvojenog principa da je najviša vlast na određenom području dotični NOO, odnosno narodnooslobodilačka skupština, odnosno ZAVNOBiH, kojim su njihovi organi uprave odgovorni.

U nastavku rada na izgradnji državne uprave Predsjedništvo ZAVNOBiH-a je, na sjednici od 15. novembra 1944. godine u Jajcu, izdalo Pravilnik o ustrojstvu i radu narodnooslobodilačkih odbora i narodnooslobodilačkih skupština⁴⁹⁾ kojim je određeno da narodnu vlast u federalnoj Bosni i Hercegovini, pored ZAVNOBiH-a kao najvišeg zakonodavnog i izvršnog organa, predstavljaju seoski, gradski i opštinski NOO-i i sreske, okružne i oblasne narodnooslobodilačke skupštine i propisane njihove obaveze. Prema odredbama iz ovog Pravilnika, oblasna narodnooslobodilačka skupština, kao organ narodne vlasti, dužna je da provodi zakone, odluke i naredbe na svom području preko oblasnog NOO-a i organa uprave, koji su ovim Pravilnikom propisani, kao i u ranijoj Odluci stvaranja organa javne uprave, o kojoj je

49) Isto, str. 578.

govoreno. Jedina novina je u tome što su pri Finansijskom odjeljenju, kao njegove unutrašnje organizacione jedinice, osnovani Odsjek za blagajnu i Odsjek za knjigovodstvo. Okružne narodnooslobodilačke skupštine su, kao organi narodne vlasti, dužne da provode zakone, odluke i naredbe viših organa narodne vlasti, kao i svoje odluke i naredbe, preko okružnog NOO-a i njegovih organa uprave koji su ostali nepromijenjeni, osim Finansijskog odsjeka, koji je prilagođen organizaciji Odjeljenja za finansije oblasnog NOO-a. I sreska narodnooslobodilačka skupština je dužna da kao organ narodne vlasti provodi zakone, odluke i uredbe viših organa narodne vlasti na svom području, kao i svoje odluke i naredbe, preko sreskog NOO-a i njegovih organa uprave.

Pomenutim Pravilnikom je propisan odnos viših i nižih narodnooslobodilačkih odbora prema kome su niži NOO-i podređeni višim NOO-ima kao i ZAVNOBiH-a i da im odgovaraju za svoj rad. Svi narodnooslobodilački odbori su obavezni raditi u skladu sa zakonima, naredbama i rješenjima AVNOJ-a, ZAVNOBiH-a, kao i u skladu s naredbama i rješenjima viših organa narodne vlasti. Višim narodnooslobodilačkim odborima je dato ovlaštenje da kontrolišu rad nižih NOO-a. Dakle, ovim Pravilnikom je propisana vertikalna odgovornost najviših organa narodne vlasti počev od seoskog NOO-a pa do ZAVNOBiH-a. Međutim, odgovornost organa državne uprave nije promijenjena u odnosu na ranije stanje.

Ovim Pravilnikom je regulisano i pitanje administracije pri NOO-ima, tako što je propisano da je svaki NOO dužan da ima urednu administraciju u okviru koje treba da vodi knjigu zapisnika s pojedinih sjednica predstavničkih i drugih organa, urednu arhivu, dnevnik primitaka i izdataka materijalnih dobara, blagajnički dnevnik, djelovodni protokol i dnevnik primljene i otpremljene pošte.

Predsjedništvo ZAVNOBiH-a je još jednom, na sjednici od 7. februara 1945. godine, takođe u Jajcu, raspravljalo o pitanju organizacije državne uprave, pa je odlučilo da reorganizuje dotadašnje Odjeljenje za narodno zdravlje i socijalno staranje u Odjeljenje za narodno zdravlje i Odjeljenje za socijalno staranje, Odjeljenje za šume i rude u Odjeljenje za šume i Odjeljenje za rude.⁵⁰⁾ Nizom pojedinačnih promjena u unutrašnjoj organizaciji pojedinih odjeljenja ZAVNOBiH-a ovim je bila, uglavnom, dovršena organizacija državne uprave pri Predsjedništvu ZAVNOBiH-a, koja se nije mijenjala sve do obrazovanja vlade Bosne i Hercegovine.

Predsjedništvo ZAVNOBiH-a je mnoštvom svojih odluka, uputstava, rješenja i drugih podzakonskih akata regulisalo način rada pojedinih svojih organa uprave, kao i prava i dužnosti i način rada narodnooslobodilačkih odbora i njihovih organa uprave. Analizom ovih akata može se doći do zaključka da je opšta politika NOP-a, koju su provodili najviši organi vlasti, u to vrijeme izražavana kroz normativnu djelatnost. Ta činjenica govori sama po sebi da su organi vlasti već bili uvršćeni i organizovani, pa su bili sposobni da provedu tu politiku u život. Mnoštvo izvještaja oblasnih, okružnih, sreskih i opštinskih NOO-a, kao i pojedinih odjeljenja ZAVNOBiH-a iz perioda između Drugog i Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a, govori da su i predstavnički organi narodne vlasti i njihovi organi uprave bili vrlo aktivni na

50) Isto, str. 578.

u periodu poslije ovog zasjedanja bio osnovni zadatak pred Predsjedništvom ZAVNOBiH-a da osniva narodnooslobodilačke odbore na novooslobođenim teritorijama i učvršćuje i dograđuje organizaciju postojećih NOO-a i narodnooslobodilačkih skupština kako bi što efikasnije djelovali. Međutim, do toga vremena nije bilo, ili nije bilo dovoljno, izgrađena organizacija državne uprave kako pri Predsjedništvu ZAVNOBiH-a, tako ni pri oblasnim, okružnim i sreskim skupštinama. Zato je u ovom periodu, dakle odmah poslije Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a, njegovo Predsjedništvo usmjerilo svoju djelatnost baš u tom pravcu. Naime, Predsjedništvo ZAVNOBiH-a, kao i njegovi organi, usmjerili su svoju djelatnost na sve oblasti društvenog života, pa je u tom procesu pristupilo izgradnji državnog aparata putem kojeg je jedino bilo moguće obezbijediti uspješno rukovođenje radom narodnooslobodilačkih odbora i narodnooslobodilačkih skupština. U tom cilju, već na prvoj sjednici poslije Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a, 6. jula 1944. godine, održanoj u Grdanovcima u Podgrmeču, Predsjedništvo je donijelo odluku o formiranju odjeljenja pri Predsjedništvu ZAVNOBiH-a.⁴⁴⁾ Ovom odlukom su osnovana sljedeća odjeljenja: za narodnu privredu, za narodnu prosvjetu, za narodno zdravlje i socijalno staranje, za obnovu, za pravosuđe i za ishranu. Na istoj sjednici su za načelnike odjeljenja imenovani pojedini članovi Predsjedništva. U isto vrijeme je imenovana i Zemaljska komisija za ispitivanje zločina okupatora i njegovih pomagača i odlučeno da uže Predsjedništvo da inicijativu za obrazovanje Zemaljskog Crvenog krsta i stvaranje mreže ove organizacije na terenu. Nakon izvršenih priprema, Predsjedništvo je na sjednici, od 6. avgusta 1944. godine, naimenovalo i Zemaljski odbor Crvenog krsta.⁴⁵⁾

S izgradnjom državne uprave je nastavljeno. Na sjednici Predsjedništva, od 18. avgusta 1944. godine, formirana su još dva odjeljenja pri Predsjedništvu ZAVNOBiH-a: Upravno odjeljenje i Odjeljenje za finansije.⁴⁶⁾ Tada je pri Predsjedništvu bilo osnovano ukupno osam odjeljenja i jedna komisija. Raznovrsnost poslova koji su stajali pred odjeljenjima, kao resornim organima uprave, zahtijevali su da se izvrši potrebna unutrašnja organizacija ovih organa, pa je s tim u vezi Predsjedništvo odlučilo da se unutar pojedinih odjeljenja osnuju odsjeci za pojedine uže grane uprave. Tako je u sastavu Odjeljenja za narodnu privredu osnovano šest odsjeka: Odsjek za poljoprivredu i stočarstvo, Odsjek za šumarstvo i rudarstvo, Odsjek za industriju i zanate, Odsjek za trgovinu i kredit, Odsjek za građevinarstvo i saobraćaj i Odsjek za veterinarstvo. U Odjeljenju za narodno zdravlje i socijalno staranje obrazovana su dva odsjeka: za narodno zdravlje i za socijalno staranje, dok su u Odjeljenju za narodnu prosvjetu osnovana četiri odsjeka: za osnovnu nastavu i analfabetske tečajeve, za srednju nastavu, za narodnu prosvjetu i za nauku i umjetnost.⁴⁷⁾ Unutrašnja organizacija odjeljenja je ostala tada nepromijenjena, jer načelnici odjeljenja nisu prisustvovali sjednici Predsjedništva, pa Predsjedništvo nije ulazilo u taj problem.

44) ZAVNOBiH, knjiga I, str. 291.

45) Isto, str. 308.

46) Isto, str. 311.

47) Isto, str. 311.

Ali, kako su poslovi pred organima vlasti iz dana u dan bivali sve obimniji, to je bilo nužno da se preduzmu ozbiljnije mjere oko izgradnje državne uprave pri svim organima narodne vlasti. Zato Predsjedništvo ZAVNOBiH-a poslije izvršenih priprema, na sjednici od 3. septembra 1944. godine u Sanici, donosi Odluku o stvaranju organa javne uprave,⁴⁸⁾ kojom je propisalo privremenu strukturu organa javne uprave počev od Predsjedništva ZAVNOBiH-a, pa do opštinskih NOO-a. Odlukom je propisano da osnovni organi uprave, pri Predsjedništvu ZAVNOBiH-a i oblasnim narodnooslobodilačkim skupštinama budu odjeljenja, pri okružnim narodnooslobodilačkim skupštinama odsjeci, pri sreskim narodnooslobodilačkim skupštinama odjeljci, dok su pri opštinskim narodnooslobodilačkim odborima mogle biti formirane sekcije za pojedine grane uprave.

Prednjom odlukom je pri Predsjedništvu ZAVNOBiH-a osnovano devet odjeljenja, i to: Odjeljenje za narodnu privredu, sa sljedećim odsjecima: za poljoprivredu i stočarstvo, za šumarstvo i rudarstvo, za industriju i zanate, za trgovinu i kredite, za građevinarstvo i saobraćaj i za veterinarstvo; Odjeljenje za narodno zdravlje i socijalno staranje, sa sljedećim odsjecima: za narodno zdravlje i za socijalno staranje; Odjeljenje za prosvjetu, s odsjecima: za osnovnu nastavu, za srednju nastavu, za narodno prosvjećivanje i za nauku i umjetnost; Finansijsko odjeljenje, s odsjecima: za neposredne poreze, za takse i za budžet; Odjeljenje za pravosuđe, Odjeljenje za unutrašnje poslove (Upravno odjeljenje); Odjeljenje za ishranu, Odjeljenje za obnovu i Odjeljenje za informacije bila su jedinstvena, bez odsjeka u svom sastavu. Na čelu svakog odjeljenja stoji načelnik koji rukovodi cjelokupnim radom odjeljenja i odgovoran je Predsjedništvu ZAVNOBiH-a, dok na čelu odsjeka stoje šefovi koji su odgovorni načelniku odjeljenja.

Pri oblasnim narodnooslobodilačkim skupštinama, odnosno odborima je osnovano osam odjeljenja, i to: Privredno odjeljenje sa sljedećim odsjecima: za poljoprivredu i stočarstvo, za građevinarstvo i saobraćaj, za industriju i zanate, za šume i rude i za veterinarstvo. Odjeljenje za narodno zdravlje i socijalno staranje, s odsjecima: za narodno zdravlje i za socijalno staranje; Prosvjetno odjeljenje, s odsjecima: za osnovnu nastavu i analfabetske tečajeve, za srednju nastavu i za kulturno-prosvjetni rad; Odjeljenje za pravosuđe, Upravno odjeljenje, Finansijsko odjeljenje, Odjeljenje za ishranu i Odjeljenje za obnovu osnovani su kao jedinstveni organi uprave bez njihove unutrašnje podjele na odsjeke. Na čelu odjeljenja nalazio se načelnik koji je rukovodio radom odjeljenja u duhu direktiva oblasnog narodnooslobodilačkog odbora, kojem je i bio odgovoran za rad. Načelnik odjeljenja je bio postavljen iz sastava članova oblasnog NOO-a. Na čelu odsjeka je stajao šef koji je bio odgovoran načelniku odjeljenja, odnosno oblasnom NOO-u.

Okružni narodnooslobodilački odbori su imali šest odsjeka, i to: Privredni odsjek, s odjeljcima: za zemljoradnju i stočarstvo, za građevinarstvo, za trgovinu, za zadržavanje, industriju i zanate; Odsjek za narodno zdravlje i socijalno staranje, Prosvjetni odsjek, s odjeljcima: za osnovnu nastavu i analfabetske tečajeve, za srednju nastavu i za narodno prosvjećivanje; Upravni odsjek, Finansijski odsjek i Odsjek za ishranu osnovani su kao jedinstveni organi uprave bez podjele na unutrašnje organizacione jedinice. Na

48) Isto, str. 357.

provođenju zadataka koji su im bili povjereni. Ovom prilikom nije moguće detaljnije analizirati cjelokupnu djelatnost svih organa narodne vlasti. Ali, neophodno je ukazati na one najvažnije poslove koje su obavljali kako bi se dobila jasnija slika o njihovom aktivnom radu.

Najviše poslova, i najsloženijih, bilo je u oblasti privrede. Najveći broj preduzeća i rudnika bio je uništen, poljoprivredu zapuštena, stočni fond sveden na minimum, kao što su i zalihe hrane i drugih potreba za život bile više nego minimalne. Da bi otpočeo normalniji privredni život na oslobođenom području, bilo je neophodno da organi uprave, kao i izvršni organi vlasti, osposobe sve privredne objekte za proizvodnju i da organizuju sve raspoložive snage za obradu poljoprivrednih imanja. Iz niza akcija koje su vodili organi uprave vidi se da je posebna pažnja bila posvećena poljoprivredi. Kad Odjeljenje za narodnu privredu Predsjedništva ZAVNOBiH-a šalje upute Oblasnom NOO-u za Bosansku krajinu u kojem mu daje zadatke u pogledu sakupljanja poljoprivrednih proizvoda i priprema za jesenju sjetvu, kaže da se tim poslovima mora prići s najvećom ozbiljnošću.⁵¹⁾ Da bi se ti poslovi obavili dobro i na vrijeme, potrebno je da se organizuje međusobna pomoć, ističe se u tim uputama. U vezi s akcijom za sakupljanje poljoprivrednih proizvoda i obavljanje jesenje sjetve Odjeljenje za narodnu privredu ZAVNOBiH-a šalje i zahtjev Štabu V korpusa NOVJ da njegove jedinice posude konje NOO-ima radi obrade poljoprivrednih imanja i da izvrše zamjenu raspoloživog sjemenskog žita za merkantil kojim raspolažu poljoprivrednici i NOO-i⁵²⁾. Slične mjere preduzimane su i u drugim krajevima Bosne i Hercegovine.⁵³⁾ Iz niza izvještaja oblasnih, okružnih i drugih NOO-a se može vidjeti da su ovi zadaci uspješno bili obavljani.

U cilju očuvanja preostalog stočnog fonda, sprečavanja prenošenja stočnih zaraza na stoku i ljude, onemogućavanja neovlašćenog prisvajanja tuđe stoke, te sprečavanja krijumčarenja stokom s oslobođenog na neoslobođeno područje, Predsjedništvo ZAVNOBiH-a je donijelo Privremeni pravilnik o stočnim uvjerenjima⁵⁴⁾, kojim je određeno da se vlasnicima stoke, u interesu dokazivanja vlasništva i zdravlja stoke, izdaju uvjerenja kad se vrši promet stokom.

U tom vremenu je bio vrlo uočljiv problem snabdijevanja vojske i stanovništva hranom, jer su bile vrlo male količine na raspolaganju, pa je u organima uprave izrađen Program rada organa vlasti na obezbjeđenju naroda potrebnim količinama živežnih namirnica, kao što je mast, meso i ulje.⁵⁵⁾

U šumarstvu i šumskoj privredi, kao jednoj od glavnih privrednih grana Bosne i Hercegovine, preduzimane su vrlo opsežne mjere. S obzirom na potrebe većih količina tehničkog drveta za preradu i za obnovu porušenih i popaljenih kuća i drugih gospodarskih objekata, kao i opravku privrednih preduzeća i rudnika, sačinjen je plan sječe drveta koji je išao za tim da se usijeku potrebne količine, ali i da se sačuva šuma od devastiranja. Posebna pažnja je posvećena osposobljavanju za rad pilana koje su se nalazile na oslobođenom području da im se obezbijede potrebne količine tehničkog drveta

51) Isto, str. 381.

52) Isto, str. 464.

53) Isto, str. 490.

54) Isto, str. 609.

55) Isto, str. 688.

za preradu kako bi se pribavio potreban građevinski materijal i oprema. U cilju zaštite šuma Odjeljenje za narodnu privredu ZAVNOBiH-a je preporučilo oblasnim NOO-ima da postave šumarsko osoblje na najpotrebnija mjesta prema organizaciji šumske službe koja je takođe izrađena i dostavljena svim NOO-ima.

Aktivnost organa uprave federalne Bosne i Hercegovine i organa uprave NOO-a bila je usmjerena i na organizaciju proizvodnje i prerade rude. U tu svrhu su osposobljeni rudnici u Ljubiji, Palančištu, Jajcu, Bugojnu, Gračanici, Kreki, Bukinju i Puručiću.⁵⁶⁾ U Tuzli je otvoren rudnik soli, a preduzete su i druge mjere.

S obzirom na potrebe finansiranja industrijske i poljoprivredne proizvodnje, kao i kupovine proizvoda za ishranu stanovništva, za nabavku građevinskog materijala za obnovu kuća i privrednih objekata, problem novčanih sredstava je bio vrlo težak. U cilju što efikasnijeg rješenja toga pitanja Predsjedništvo ZAVNOBiH-a je donijelo Pravilnik o organizaciji finansijske službe federalne Bosne i Hercegovine⁵⁷⁾, u kome su, pored same organizacije finansijske službe, propisani i oblici prihoda države. Oni su se sastojali od neposrednih i posrednih poreza, prireza, taksa, od državnih preduzeća, monopola, konfiskacije neprijateljske imovine i dobrovoljnih priloga. Pravilnikom su propisani i prihodi nižih organa vlasti, odnosno administrativno-teritorijalnih jedinica, nazvani prihodi samouprave, koji su se sastojali od poreza koje država ustupa samoupravama, prireza na postojeće državne poreze, taksa, samoupravnih preduzeća, zajmova i dobrovoljnih priloga.

Svi državni organi su, u smislu odredaba ovog Pravilnika, morali imati svoj budžet, koji treba da bude donesen za kalendarsku godinu. Budžetom su morali biti predviđeni svi prihodi i rashodi, grupisani po partijama i pozicijama.

Na osnovu brojnih izvještaja koje je sastavljalo Odjeljenje za finansije Predsjedništva ZAVNOBiH-a može se zaključiti da su finansijski poslovi funkcionisali u skladu sa citiranim Pravilnikom koliko je to u ratnim uslovima bilo moguće. Odjeljenje za finansije je vodilo evidenciju cjelokupnog finansijskog poslovanja i o finansijskom stanju i problemima redovno obavještavalo Predsjedništvo.⁵⁸⁾ Odjeljenje je vršilo i potrebnu raspodjelu sredstava kako za potrebe ZAVNOBiH-a, tako i za potrebe narodnooslobodilačkih skupština i obavljalo sve druge finansijske poslove koje mu je stavilo u dužnost Predsjedništvo ZAVNOBiH-a.

Osnovni zadatak prosvjetnih organa bio je usredsređen na suzbijanje nepismenosti u Bosni i Hercegovini. Težište rada bilo je usmjereno na otvaranje osnovnih škola i analfabetskih tečajeva, kao i na podizanje učiteljskog kadra i rukovodilaca analfabetskih tečajeva. Samo na području Bosanske krajine u oktobru 1944. godine bilo je otvoreno 67 osnovnih škola i 228 analfabetskih tečajeva, sa 10.600 polaznika.⁵⁹⁾ Analfabetski tečajevi su, kao i osnovne škole, radili i u drugim krajevima, ali nema podataka o njihovom

56) Isto, str. 464, 597 i 703—711.

57) Isto, str. 362.

58) Vidi Izvještaj Odjeljenja za finansije Predsjedništva ZAVNOBiH-a od 9. septembra 1944. godine i 9. i 15. oktobra 1944. godine, ZAVNOBiH, knjiga I, str. 369 i 478.

59) ZAVNOBiH, knjiga I, str. 456.

broju. Za osposobljavanje učiteljskog kadra osnovani su učiteljski tečajevi, koji su osposobljavali polaznike za učiteljski poziv. Prvi tečaj završila su 33 slušaoca, a drugi 51 slušalac.⁶⁰⁾ Do oktobra 1944. godine završila su i četiri kursa slušalaca za rukovodioce analfabetskih tečajeva na kojima je osposobljeno oko 100 ljudi za te poslove i koji su već tada bili uključeni u rad. U oktobru 1944. godine radila su još četiri tečaja, na Kozari, u Sanskom Mostu, Jajcu i Hercegovini.⁶¹⁾

Odjeljenje za narodnu prosvjetu Predsjedništva ZAVNOBiH-a je izradilo jedinstven plan i program osnovnih škola i stavilo u dužnost svim osnovnim školama da nastavu izvode prema tom programu, što je i rađeno.⁶²⁾ Odjeljenje je donijelo i Privremena uputstva za organizaciju i rad osnovnih škola i analfabetskih tečajeva u Bosni i Hercegovini,⁶³⁾ u kojima je određeno da škole rade po planu i programu koje donosi Predsjedništvo ZAVNOBiH-a. Ovim Uputstvom je propisano obavezno pohađanje škola za svu djecu, mušku i žensku, od 7 do 12 godina starosti, zatim da je nastava u školama potpuno besplatna i da se osnovna škola dijeli na tri stupnja, a da svaki stupanj traje šest mjeseci. Ukoliko nema uslova da se upišu u školu sva djeca dorasla za školu, bila je određena obaveza škola da prvo upisuju stariju djecu, da ne bi prerasla, pa onda ostalu prispjelu za školu. Propisano je, takođe, da učitelje postavlja oblasni NOO, a da se o materijalnim i drugim problemima škola brinu opštinski NOO-i.

Uputama je određena obaveza otvaranja analfabetskih tečajeva u svim selima, gradovima i vojnim jedinicama u kojima ima nepismenih i uključivanja u tečajeve svih nepismenih lica od 12 do 45. godina starosti. Organi vlasti su obavezni da uvedu evidenciju nepismenih i da u njoj vrše ispravke po završavanju tečajeva i opismenjavanju određenog broja ljudi.

Predsjedništvo ZAVNOBiH-a je, na prijedlog Odjeljenja za narodnu prosvjetu, odlučilo da predloži Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije da donese odluku o ukidanju svih privatnih škola⁶⁴⁾. Kao razlog za takav prijedlog navedeno je da su te škole bile u rukama rimokatoličkih redova, muških i ženskih, pa se obrazovanje u njima vrši jednostrano i nenaučno. Ujedno je predloženo da se vjeronauka uvede samo kao fakultativan predmet u školama.

Pred organima uprave iz oblasti zdravlja i socijalnog staranja bili su, takođe, krupni zadaci. Preuzimanje sanitetskih ustanova i obezbjeđenje sanitetskog kadra bio je osnovni zadatak Odjeljenja za narodno zdravlje i socijalnu politiku Predsjedništva ZAVNOBiH-a, kao i nižih organa vlasti.⁶⁵⁾ S tim u vezi, u cilju suzbijanja zaraznih bolesti, koje su u tim ratnim danima harale, Odjeljenje za narodno zdravlje i socijalnu politiku organizuje 19. oktobra 1944. godine konferenciju o problemima zdravstva u Bosni i Hercegovini.⁶⁶⁾ Na konferenciji je zauzeto stanovište o otvaranju ambulanti i postavljanju ljekara u srezovima, bilo je govora o zdravstvenim ekipama

60) Isto, str. 370. 456 i 754.

61) Isto, str. 456.

62) Isto, str. 456.

63) Isto, str. 840.

64) Isto, str. 618.

65) Vidi upute Povjereništva za narodno zdravlje Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije, ZAVNOBiH, knjiga I, str. 531.

66) ZAVNOBiH, knjiga I, str. 531.

koje će raditi na suzbijanju tifusa i drugih zaraznih bolesti, o otvaranju kurseva za bolničarke, o zdravstvenim sekcijama pri opštinskim NOO-ima, o zaštiti ratnih vojnih invalida, porodica poginulih boraca i napuštene djece koje je bilo dosta.

Odjeljenje za narodno zdravlje i socijalnu politiku preduzelo je mjere za nabavku potrebnih količina cjepiva protiv velikih boginja, te izradilo program za kurseve dezinfektora i za članove zdravstvenih sekcija.⁶⁷⁾

Analizirajući probleme razvitka i izgradnje organa narodne vlasti u Bosni i Hercegovini, može se zaključiti da je, bez obzira na raznolikost uslova pod kojima se razvijala, od Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a do oslobođenja 1945. godine narodna vlast dobila svoju punu fizionomiju kako u pogledu svoje unutrašnje organizacije, tako i u pogledu zahvatanja svih aktuelnih državnih pitanja. Razvijajući svoju djelatnost na ekonomskom, prosvjetnom, zdravstvenom, na polju saobraćaja, itd., narodnooslobodilački odbori su se afirmisali kao vlast koja je u vrlo teškim ratnim uslovima mogla da rješava sva pitanja narodnog života.

* * *

U izgradnju sistema jedinstvene vlasti radnog naroda u federalnoj Bosni i Hercegovini, kako smo i ranije istakli, poseban značaj ima organizacija funkcije sudske vlasti. Poslije Fočanskih propisa, donesenih u februaru 1942. godine, sudska vlast su obavljali NOO-i i vojni sudovi. Međutim, razvijanjem organa javne uprave pri NOO-ima nametnula se potreba da se sudska vlast odvoji od upravne vlasti, jer su im bile različite kako funkcije i odgovornost njihovih nosilaca, tako i njihovi vanjski proceduralni oblici. Iz tih razloga, a i u cilju izgradnje državnosti Bosne i Hercegovine i učvršćenja prakse sigurnosti građana, Predsjedništvo ZAVNOBiH-a, 17. oktobra 1944. godine u Jajcu, izdaje Upute za organizaciju i rad narodnih sudova,⁶⁸⁾ kojima je propisano da se formiraju narodni sudovi kao posebni samostalni organi jedinstvene vlasti u Bosni i Hercegovini.

Uputama je određeno da se sudska vlast izgradi na principima demokracije pri izboru sudija, zbornosti sudova, višestepenosti sudova, nezavisnosti sudova u donošenju odluka, javnosti rada sudova i odgovornosti za rad narodu.

Za vršenje sudske vlasti u Bosni i Hercegovini osnovani su: opštinski narodni sudovi, sreski narodni sudovi i okružni narodni sudovi. Pri predsjedništvu ZAVNOBiH-a, prema pomenutim uputama, trebalo je osnovati privremeni sudski savjet. Međutim, do konstituisanja ovog savjeta nije došlo. Svi sudovi su bili samostalni u svom radu. Prema principu izbornosti sudova, u sve sudove sudije su bile birane. Sudije opštinskih sudova birao je narod neposredno na opštinskim zborovima birača, sudije u sreske i okružne sudove birale su sreske, odnosno okružne narodne skupštine, dok je članove Privremenog sudskog savjeta trebalo da imenuje Predsjedništvo ZAVNOBiH-a.

67) Isto, str. 632 i 747.

68) Isto, str. 520.

Poštujući princip zbornosti sudova, Uputama je propisano da opštinski i sreski sudovi sudsku vlast vrše u vijeću od tri člana, a okružni sudovi u vijeću od pet članova. Samo izuzetno, u stvarima najmanje vrijednosti, mogli su kod opštinskih sudova presude donositi sudije pojedinci. U nedostatku pravnik-a sudije su mogli biti i ostali građani. Ali, Upute su obavezivale da se kod sreskih i okružnih sudova obezbijedi bar po jedan pravnik.

Usvajajući princip odgovornosti sudija, propisano je da su narodni sudovi, u donošenju svojih odluka, odgovorni narodu, i to opštinski sudovi direktno, a sreski i okružni narodni sudovi preko odnosnih narodnooslobodilačkih skupština. Sudovi su bili dužni da sude zakonito i u duhu pravednosti, interesa naroda i ciljeva narodnooslobodilačke borbe. Osnove na kojima su sudovi donosili svoje odluke bili su zakoni i zakonske naredbe AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a i narodni pravni običaji ukoliko nisu bili suprotni demokratskim principima nove revolucionarne vlasti. Sudovi su svoje odluke donosili po svojoj savjesti i najboljem znanju.

Organizacija narodnih sudova bila je određena tako da svaki sud ima svoga predsjednika, koga su birali sudije odnosnog suda iz svoje sredine. Prema obimu poslova, sudovi su imali određen broj sudskih vijeća, čijeg je predsjednika imenovao predsjednik odnosnog suda koji je vršio i raspored sudija po vijećima. Svi sudovi su morali imati sekretara koji je trebalo da bude pravnik ili pravnoj praksi vješta osoba. Sekretar je bio dužan da obavi sve pripreme radnje za rasprave, da prouči predmet i izradi nacrt sudske odluke, ali on nije mogao odlučivati prilikom glasanja.

Uputama je propisan i sudski postupak koji je bio zasnovan na načelima neposrednosti, usmenosti, javnosti, brzini i neformalnosti. U dijelu Uputa o sudskom postupku propisana je i mjesna i stvarna nadležnost sudova. Prema tim odredbama, uprivatno-pravnim stvarima nadležni su sudovi prema mjestu boravka tuženoga, a ako tuženi boravi u više mjesta on je mogao biti tužen kod svakog suda nadležnog za dotično mjesto. U krivičnim stvarima nadležnost suda je određena prema mjestu gdje je počinjeno krivično djelo. Ako je krivično djelo počinjeno na područjima više sudova, postupak protiv okrivljenog se mogao pokrenuti kod svakog od sudova na čijem je području djelo počinjeno. Samo u privatno-pravnim stvarima manje vrijednosti (ako je upitanju dug i sl.), stranke su se mogle sporazumjeti koji će im sud stvar raspraviti.

Stvarna nadležnost je bila određena tako da su opštinski sudovi bili nadležni da sude za prekršaje, lakše tjelesne povrede, krađe, prevare i pronevjere manje vrijednosti, za sve šumske i poljske štete, za sporove oko stoke, za stvari iz uporednih, naročito najamnih i zakupnih ugovora, u sporovima između poslodavaca i posloprimaca, bili su nadležni da donose presude za nužne prelaze, u sporovima oko kućnih i poljskih služnosti, za uređenje međa i u sporovima u smetanju posjeda, a u privatno-pravnim stvarima za sporove i zahtjeve u vrijednosti do 50.000 kuna-dinara.

Sreski sudovi su bili nadležni da sude za sve prestupe koji ne spadaju u nadležnost opštinskih sudova, kao i za sve zločine ako ne spadaju u nadležnost vojnih sudova ili ako je propisana kazna smrti, a za presude u privatno-pravnim stvarima u vrijednosti preko 50.000 kuna-dinara. Sreski narodni sudovi su bili nadležni u sporovima za utvrđivanje vanbračnog očinstva bez obzira na vrijednost u presuđivanju obaveza koje odatle proizlaze, te u pro-

vođenju ostavinskih rasprava, u vođenju zemljišnih knjiga i u svim ostalim vanparničnim stvarima. U sporovima oko razvrgnuća zajednice mogli su donositi samo privremene presude koje će biti na snazi samo dok traje rat. Sreski sudovi su po načelu dvostepenosti bili nadležni da rješavaju o žalbama protiv presuda opštinskih narodnih sudova.

Okružni narodni sudovi bili su nadležni da sude za zločine za koje je propisana kazna smrti, osim onih koji spadaju u nadležnost vojnih sudova. U privatno-pravnim stvarima okružni narodni sudovi bili su nadležni u sporovima koji su im stavljeni u nadležnost posebnim propisima. U drugom stepenu bili su nadležni da sude o žalbama protiv odluka sreskih narodnih sudova, a u trećem stepenu sudili su, konačno, o žalbama protiv odluka opštinskih narodnih sudova.

Privremenom sudskom savjetu je bila određena nadležnost da rješava, konačno, žalbe protiv presude sreskih i okružnih narodnih sudova. Međutim, on nije mogao donositi odluke o samoj stvari. Mogao je samo da potvrdi ili da ukine odluku narodnog suda. Bilo je propisano da Privremeni sudski savjet tumači i svojim rješenjima pomaže pravilno regulisanje pravnih odnosa i da pokazuje put kako da se u toku rata ostvari pravni poredak.

Uputama je propisan i način podnošenja tužbi, određivanje rokova i ročišta, učešće javnosti pri suđenju, vođenju zapisnika na raspravama. Propisane su forme sudskih odluka, način prekida i mirovanja postupka, pozivanja pred sud. U Uputama se govori o dokaznom postupku, svjedocima, vještacima, mogućnosti preinačenja i povlačenja tužbe, preslušavanju stranaka, izostanka stranaka, nagodbi stranaka, žalbenom postupku, obnovama postupka i dr.

Propisano je da sudske odluke izvršava sam sud ili organ onog narodnooslobodilačkog odbora na čijem se području nalazi lice ili stvar na koje se odnosi zahtjev za izvršenje. U privatno-pravnim stvarima izvršenje se naređuje na prijedlog stranke i na osnovu pravosnažne sudske odluke. Odluku o izvršenju donosi sud koji je donio konačnu odluku u prvom stepenu. U krivičnim stvarima izvršenje je naređivao sud koji je donio prvu odluku o kazni. Radi naplate duga izvršenjem su mogle biti uzete samo one stvari koje nisu neophodno potrebne za život izvršenika i njegovih ukućana. Od izvršenja su zemljoradniku bile izuzete kuća, gospodarske zgrade, minimum zemlje potrebne za održavanje porodice, te za to potrebna radna stoka i radni inventar, a zanatlijama potreban alat za obavljanje njihovog zanata, dok su plaćenim intelektualcima i radnicima bile izuzete dvije trećine njihove redovne mjesečne prinadležnosti.

Ovim Uputama navedena je i funkcija javnog tužioca. Javni tužilac je, kad je povrijeđen javnopravni interes, bio nadležan da, pri sreskim i okružnim narodnim sudovima, zastupa javne interese. Javni tužilac je po službenoj dužnosti stavljaio prijedlog za otvaranje postupka, za pokretanje istrage, stavljanja u istražni zatvor, podizao je optužnicu i zastupao je na suđenju. Međutim, u procesu je tužilac bio stranka i imao je pravo na pravni lijek. U imovinskim sporovima države s privatnopravnim licima javni tužilac je bio dužan da zastupa interese države.

Javne tužioce je postavljalo Predsjedništvo ZAVNOBiH-a na prijedlog Odjeljenja za pravosuđe.

Iz izloženog se da zaključiti da je proglašenjem ZAVNOBiH-a za najviše zakonodavno i izvršno predstavničko tijelo Federalne Bosne i Herce-

govine, a narodnooslobodilačkih odbora i narodnooslobodilačkih skupština za najviše organe vlasti na svom području, te osnivanjem i učvršćenjem organa državne uprave i na kraju osnivanjem narodnih sudova, — završen proces izgradnje sve tri funkcije jedinstvene vlasti radnog naroda: zakonodavne, upravne i sudske. Ali, osnivanjem posebnih organa za obavljanje pojedinih funkcija vlasti, vlast nije podijeljena. Ona je ostala jedinstvena, jer je proizlazila iz naroda i služila narodu. Podijeljene su samo njene funkcije, kako bi, s obzirom na specifičnost djelovanja pojedinih organa vlasti, ona bolje funkcionisala.

* * *

Narodnooslobodilački front u Jugoslaviji, pa i u Bosni i Hercegovini, postoji od početka ustanka 1941. godine. Međutim, do 1944. godine pod pojmom Narodnooslobodilačkog fronta podrazumijevao se narodnooslobodilački pokret u cjelini u čiji sastav je ulazila i NOVJ, NOO-i, omladinska organizacija i organizacija žena, pa je takav front, pod rukovodstvom KPJ, vršio određenu ulogu organizatora masa u borbi protiv okupatora. I kada je 1942. godine osnovan AVNOJ, a kasnije i zemaljska antifašistička vijeća narodnog oslobođenja po pojedinim jugoslovenskim zemljama, ova tijela su preuzela ulogu najvišeg političkog organa NOP-a u Jugoslaviji, odnosno u pojedinim jugoslovenskim zemljama. Ova tijela su i osnovana kao najviši opštepolutički organi NOP-a, iako su vršili i funkcije vlasti na svojem području.

Međutim, kada su AVNOJ i zemaljska antifašistička vijeća narodnog oslobođenja proglašeni za najviše organe državne vlasti, nametnula se potreba da se konstituiše određena politička organizacija koja će preuzeti ulogu političkog mobilizatora narodnih masa. Tako je u procesu stvaranja jugoslovenske federacije, pored AVNOJ-a, zemaljskih antifašističkih vijeća narodnog oslobođenja i NOO-a, kao organa državne vlasti, došlo do osnivanja odgovarajuće političke organizacije koja je preuzela ulogu daljeg objedinjavanja i usmjeravanja svih revolucionarnih i narodnih snaga u borbi protiv okupatora. Ta politička organizacija je odmah osnovana kao zasebna i samostalna organizacija tako da može okupljati široke narodne mase pod zastavu NOB-e. Kako se NOF već do tada bio afirmisao kao pogodna forma političkog angažovanja masa, to je zauzet stav da se pod tim imenom osnuje i jedinstvena politička organizacija NOP-a u Jugoslaviji. U okviru jedinstvenog NOF-a Jugoslavije drugom polovinom 1944. godine pristupilo se formiranju opštenarodnih političkih organizacija, pod nazivom NOF, u svim jugoslovenskim zemljama.

Neposredno poslije Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a na kome je ovaj organ proglašen za najviše zakonodavno i izvršno predstavničko tijelo federalne Bosne i Hercegovine, za najviši organ državne vlasti, za narodni parlament, održana je 3. jula 1944. godine u Zdeni i Prva zemaljska konferencija Narodnooslobodilačkog fronta Bosne i Hercegovine⁶⁹⁾ na kojoj je konstituisan NOF Bosne i Hercegovine kao jedinstvena politička organizacija ove zemlje. Na konferenciji je bilo 150 delegata iz svih krajeva Bosne i Hercegovine, među kojima su i predstavnici KPJ za BiH, USAOBiH-a, AFŽ-a,

69) Arhiv Komunističke partije Bosne i Hercegovine, tom I, knjiga 1, str. 235 (u daljem tekstu Arhiv KP BiH).

HSS i ugledni demokrati i patrioti koji su bili van stranaka, Srbi i Hrvati i Muslimani. Kad se vidi ovakav sastav delegata na konferenciji, mogao bi se steći utisak da je NOF Bosne i Hercegovine konstituisan kao koalicija više samostalnih političkih stranaka ili organizacija. Međutim, iako su konferenciji prisustvovali predstavnici pojedinih građanskih stranaka, NOF nije prihvatio stranački pluralizam u svojoj organizaciji, jer su svi članovi bili d. žni da prihvate jedinstveni program i registruju se kao članovi NOF-a. Na tom principu su osnovane organizacije narodnooslobodilačkog fronta i u drugim jugoslovenskim zemljama. Čak i tamo gdje je bilo koalicionih oznaka u vrhovima organizacije NOF-a, nisu imale bitniji značaj, jer su bile samo prelaznog oblika.

Ali, kad se čita referat Đure Pucara Starog, održanog na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a,⁷⁰⁾ u kome analizira političke prilike u Bosni i Hercegovini, moglo bi se zaključiti da je rukovodstvo NOP-a bilo u situaciji da u određenom smislu odstupa od principa punog jedinstva organizacije NOF-a, odnosno da podrži stvaranje određenih organizacija i rukovodstava za pojedine nacionalnosti. Na takav zaključak navodi onaj dio referata u kome Pucar konstatuje da su Muslimani u Bosni i Hercegovini svojim istorijsko-društvenim položajem i političkim vaspitanjem u staroj Jugoslaviji razvili izvjesne svoje posebnosti koje su kod njih učvrstile osjećanje posebnosti Muslimana kao cjeline, kao i to da među Muslimanima djeluju politički ljudi koji nisu za pokret, jer ne vide garanciju da će njihova ravnopravnost s ostalim narodima biti obezbijeđena, pa kaže »Stoga se nameće nužna potreba da se u okviru Narodnooslobodilačkog fronta Bosne i Hercegovine stvori neki muslimanski politički odbor koji bi imao autoritet među Muslimanima i koji bi kao takav mogao da utiče na veći priliv Muslimana u naše redove«. Sličnu konstataciju je iznio i za Hrvate, pa je zatim kazao da »Kroz Hrvatsku i muslimansku posebnost i kroz njihovo političko vođstvo, koje će odstraniti uticaj reakcije na narod, treba sve te političke zaostale mase približiti opštenarodnom i opštepitičkom jedinstvenom pokretu naroda Bosne i Hercegovine«.

Kad se, međutim, analiziraju drugi dokumenti, koji govore o NOF-u kao političkoj organizaciji, može se doći do zaključka da mogućnost osnivanja posebnih političkih odbora za pojedine nacionalnosti u Bosni i Hercegovini u okviru NOF-a nije značila da je NOF koalicija političkih partija. NOF Bosne i Hercegovine ispunjavao je cjelokupni politički prostor i u njemu nije ni bilo mjesta za organizovanje suprotnih snaga, prihvatanje programa drugačijeg od programa NOF-a, i širenja ideja koje su se kosile s politikom KPJ. Komunisti u NOF-u, Muslimani i Hrvati su se suprotstavili osnivanju posebnih političkih odbora. Tako je i Avdo Humo u članku »Pod zastavom narodnooslobodilačkog fronta« objavljenom u »Oslobođenju« od 8. avgusta 1944. godine⁷¹⁾ pisao da »Nardnooslobodilački front, po svojoj unutrašnjoj strukturi nije koalicija stranaka nego jedinstveni pokret — opštenarodni savez svih političkih snaga naše zemlje«. Da je NOF jedinstvena politička organizacija, vidi se jasno i iz »Uputstava o organizaciji odbora NOF-a u Bosni i Hercegovini«,⁷²⁾ u kojima se kaže da je »NOF

70) ZAVNOBiH, knjiga I, str. 187.

71) Arhiv KP BiH, tom I, knjiga 1, str. 280.

72) Arhiv KP BiH, tom I, knjiga 1, str. 285.

jedinstvena opštenarodna politička organizacija koja ima za svrhu da okupi sve patriotske i demokratske snage u cilju oslobođenja naše domovine i ostvarenja demokratske federativne Jugoslavije u kojoj je Bosna i Hercegovina federalna jedinica«. Ili dalje »On će okupiti sve narodne snage Bosne i Hercegovine bez obzira na njihovu partijsku, vjersku i nacionalnu pripadnost, u jedinstvenu organizaciju da bi preko te organizacije ostvario još šire jedinstvo Srba, Muslimana i Hrvata, koji će okupljeni u zajedničkoj borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika, zajednički izgrađivati federalnu Bosnu i Hercegovinu«. Sve ovo potvrđuje da je orijentacija rukovodstva NOP-a da se i u Jugoslaviji kao cjelini, a i u pojedinim jugoslovenskim zemljama, osnuje jedinstvena politička organizacija s jasnim programom okupljanja širokih narodnih masa kako za borbu protiv okupatora, tako i za izgradnju nove federativne Jugoslavije. Narodi Bosne i Hercegovine prihvataju tu koncepciju, što se da jasno zaključiti iz masovnog učešća u NOB-i i njihovog uključivanja u organizaciju NOF-a. Mase su prihvatile NOF kao svoju organizaciju zato što su osjetile da je to jedina organizacija koja je u svom programu zacrtala ravnopravnost svih naroda Bosne i Hercegovine. Pored toga, treba naglasiti da u Bosni i Hercegovini nije ni bilo tako čvrstih partija, izuzev donekle HSS, JMO i Zemljoradničke stranke u Bosanskoj krajini, pa šire mase nisu bile ni vezane stranački tako da bi kod njih u punoj mjeri do izražaja došla partijska pripadnost. A odlaskom jednog većeg broja vodećih ljudi u ratne tabore okupatora, nestalo je i tih partija. Pojavom NOF-a s njegovim programom pružena je prilika većini da se opredijeli za narodnooslobodilački front.

Da bi NOF Bosne i Hercegovine dobio i svoju punu organizacionu formu, na Prvoj konferenciji NOF-a Bosne i Hercegovine imenovan je i Izvršni odbor ove političke organizacije. U Izvršni odbor imenovano je 28 članova: Srba, Hrvata i Muslimana, među kojima su bili pripadnici KPJ, USAOBiH-a, AFŽ-a, kao i vanstranački ljudi, patrioti, pripadnici NOP-a.⁷³⁾

Odmah nakon izbora, Izvršni odbor NOF-a Bosne i Hercegovine je u ime najšire političke organizacije federalne Bosne i Hercegovine uputio proglas narodima Bosne i Hercegovine u kome ih je pozvao da se ujedine u borbi za konačno oslobođenje zemlje. U proglasu ističe i platformu NOF-a, pa kaže da je zadatak NOF-a »okupljanje još širih demokratskih i predstavničkih snaga Bosne i Hercegovine, proširivanje i učvršćivanje organizacija narodnooslobodilačkog pokreta radi istjerivanja okupatora iz naše zemlje, uništenje domaćih izdajnika i izgradnja federalne Bosne i Hercegovine u okviru demokratske federativne Jugoslavije«.⁷⁴⁾

Izvršni odbor NOF-a Bosne i Hercegovine je odmah pristupio osnivanju organizacija NOF-a na terenu. S tim u vezi, 19. avgusta 1944. godine donio je i »Uputstva o organizaciji odbora NOF-a u Bosni i Hercegovini«,⁷⁵⁾ u kojima je propisao strukturu nove masovne političke organizacije. Prema odredbama ovog Uputstva, organizacija NOF-a Bosne i Hercegovine sastoji se od seoskih, opštinskih, sreskih, okružnih, oblasnih, kao i zemaljskog odbora NOF-a Bosne i Hercegovine. Uputstvom je propisan i broj članova

73) Arhiv KP BiH, tom I, knjiga 1, str. 237.

74) ZAVNOBiH, knjiga I, str. 288.

75) Arhiv KP BiH, tom I, knjiga 1, str. 285.

pojedinih odbora, kao i način njihovog izbora. Dakle, kako se vidi, organizaciona struktura NOF-a je ista kakva je i struktura organa državne vlasti u Bosni i Hercegovini u to vrijeme.

Po usvajanju pomenutih uputstava, Izvršni odbor NOF-a Bosne i Hercegovine pristupio je i formiranju odbora NOF-a na cijelom području Bosne i Hercegovine. Istina, o formiranju organizacije NOF-a nije sačuvano mnogo dokumenata. Ali, prateći list »Oslobođenje« iz 1944. godine, može se vidjeti da je ono registrovalo mnoge sreske, okružne i druge konferencije NOF-a na području Bosne i Hercegovine na kojima su birani odgovarajući odbori.⁷⁶⁾ Iz članka »Naši zadaci u NOF-u«, objavljenom u »Oslobođenju« od novembra 1944. godine, pored ostalog, zabilježeno je i ovo: »I kod nas u cijeloj Bosni i Hercegovini, privodi se kraju organizacija NOF-a. U mnogim krajevima stvoreni su seoski, gradski i sreski odbori NOF-a. Ranije su izabrani oblasni odbori NOF-a za Bosansku krajinu, Istočnu Bosnu i Hercegovinu«.

Osnivanje organizacije NOF-a u Bosni i Hercegovini omogućilo je NOO-ima da se oslobode mnogih ranijih političkih dužnosti i da se još više posvete radu na izvršavanju onih zadataka koji im proizlaze iz njihove funkcije u opštem sistemu narodne vlasti u zemlji. Organizacija NOF-a, kao politička organizacija, koja obuhvata najšire narodne mase i koja izražava volju, težnje, potrebe i shvatanja tih masa, postaje njihov organizator na izvršavanju poslova i zadataka koje određuju organi narodne vlasti. Organizacija NOF-a postaje i oblik preko koga narod može da utiče i vrši kontrolu nad radom ljudi koje je izabrao za nosioce funkcija vlasti.

I, upravo, osnivanje NOF-a, kao jedinstvene opštenarodne političke organizacije, koja okuplja sve napredne narodne snage na principu koji su ovdje istaknuti, najbolji je dokaz da su u Jugoslaviji nastale temeljne promjene, da su one narodne snage koje su u ranijim režimima bile sputavane, koje nisu mogle da dođu do izražaja, postale osnovni nosioci političkog života kako naroda Jugoslavije u cjelini tako i naroda Bosne i Hercegovine posebno. I da su one postale osnovni graditelji i osnovna snaga na kojoj treba da počiva buduća državna zajednica, da će narodne mase i narodi biti jedini politički faktor i snaga u novoj Jugoslaviji i Bosni i Hercegovini. To je u isto vrijeme značilo da se u Jugoslaviji više neće obnoviti onakav partijski život, onakva partijska praksa kakva je bila ranije. S obzirom na to da je NOF stvoren na bazi opšte demokratskog saveza svih narodnih snaga na platformi borbe za oslobođenje zemlje i izgradnje demokratske federativne Jugoslavije, on i nije ništa drugo nego organizacija tih snaga izraslih i ojačanih u toku trogodišnje borbe. Jer, NOF kao svenarodna politička organizacija i jeste djelo NOB-e, djelo velikog političkog osvješćivanja naših naroda u školi NOR-a, naroda koji je mogao da ocijeni ko će mu biti najbolji prijatelj, koji je mogao da ocijeni kakav oblik političke organizacije da odabere kako bi mogao da uspješno završi rat, kao i da putem te političke organizacije izgradi poredak onakav kakav najbolje odgovara njegovim interesima. Ako tražimo ono što je omogućilo

76) Vidi Arhiv KP BiH, tom II, knjiga 2, na stranama 15, 18, 19, 86, 88, 128, 173 i 175, te dokumente (fotokopije) u Dokumentaciji Instituta za istoriju u Sarajevu, fond NOF-a, kat. br. 3548, 4225, 4512 i 5128.

da NOF okupi sve demokratske snage u Jugoslaviji, pa i u Bosni i Hercegovini, ono što je omogućilo da se u njemu nađu sjedinjeni i Srbi i Hrvati i Slovenci i Makedonci i Crnogorci i pripadnici ostalih narodnosti, a u Bosni i Hercegovini i Srbi i Muslimani i Hrvati, onda ćemo konstatovati da je NOP i one demokratske snage koje su u njemu učestvovali prvi put u historiji ovih naroda pravilno postavili u toku NOR-a rješenje pitanja nacionalne ravnopravnosti i slobode. U NOP-u je ostvareno jedinstvo, ostvareno je bratstvo, ali jedinstvo i bratstvo zasnovano na punoj ravnopravnosti i zato je NOF kao opštenarodna organizacija mogao da i u Bosni i Hercegovini, koja je bila od davnina izložena smutnjama i međusobnoj mržnji i nepovjerenju njenih naroda, povede i udruži Muslimane, Srbe i Hrvate u borbi za zajednički cilj. Svi su oni shvatili da je NOF ona politička snaga, ono oružje kojim će se izgrađivati i po potrebi braniti tekovine NOR-a. To govori da su nove demokratske snage u Jugoslaviji našle svoj novi organizacioni oblik političkog udruživanja u NOF-u, koji je predstavljao novi i do tada najširi oblik ujedinjavanja i čvrstog povezivanja zdravih demokratskih i političkih snaga naroda koje su se našle na istom putu i pred istim zadacima. Ako se tome doda činjenica da je omladinska organizacija i organizacije žena Bosne i Hercegovine, kao i cijele Jugoslavije, osnovana još ranije, onda se može konstatovati da je drugom polovinom 1944. godine bio završen proces konstituisanja najvažnijih političkih organizacija u Bosni i Hercegovini.⁷⁷⁾

Pred NOF, kao i pred druge društveno političke organizacije u Bosni i Hercegovini, postavljeni su zadaci da sve one, od najniže ćelije, seoskog odbora, odnosno aktiva, pa do najviših rukovodstava, učine sve da narod organizovano pomaže NOO-e, da vrši svakodnevnu kontrolu nad njihovim radom da se više nikad u našoj zemlji ne povrati staro, tj. režim korupcije, terora i nasilja. Ovakvi zadaci su postavljeni pred NOF i ostale organizacije i zato što je ranije NOP bio politički i oružani pokret naroda Jugoslavije, odnosno Bosne i Hercegovine, a poslije proglašenja AVNOJ-a i zemaljskih antifašističkih vijeća narodnog oslobođenja za najviše organe državne vlasti NOF, koji je objedinjavao rad svih političkih organizacija, postao je i čvrst temelj izgradnje nove državne zajednice.

Prema izloženom, može se doći do zaključka da je NOF, kao najšira opštenarodna politička organizacija naroda Bosne i Hercegovine, postao vrlo značajan konstitutivni elemenat državnosti Bosne i Hercegovine. On je na sebe preuzeo vrlo značajne političke poslove, bez čijeg pravilnog obavljanja nije bilo moguće zamisliti mobilizaciju širokih narodnih masa u borbu do konačnog oslobođenja zemlje, a pogotovo njihovu mobilizaciju da bi masovno učestvovali u organima narodne vlasti i drugim oblicima aktivnosti koje su od značaja za izgradnju federalne Bosne i Hercegovine kao posebne državne jedinice u sastavu Demokratske Federativne Jugoslavije.

77) Arhiv KP BiH, tom I, knjiga 1, str. 418.

ZUSAMMENFASSUNG

UBER DEM AUSBAU DER BOSNISCH—HERZEGOVINISCHEN STAATLICHKEIT NACH DER ZWEITEN TAGUNG DES ZAVNOBiH

Die zweite Tagung des ZAVNOBiH, die vom 30. Juni bis zum 2. Juli 1944 abgehalten wurde, stellt das elementare Kettenglied im Prozess des Aufbaues der bosnisch-herzegovinisches Staatlichkeit im Laufe des Volksbefreiungskampfes und der sozialistischen Revolution dar. Dieser Beschluss wird aus der Tatsache herangezogen, dass das Ziel der ersten Tagung des ZAVNOBiH seine Errichtung als politische Vertretung der Völker Bosniens und der Herzegovina, und zugleich eine Kundgebung der freiheitlichen Gesinnung, demokratischer Freiheiten, der Brüderlichkeit, Einheit und der Gleichberechtigung der Völker. Die zweite Tagung sollte ausserdem auch den Charakter einer Arbeitssitzung zum Ausdruck bringen. Auf ihr wurden Entschlüsse gefasst, die sich auf den Aufbau Bosniens und der Herzegovina als einer gesonderten föderalen Einheit innerhalb des DF Jugoslawien zu beziehen hatten.

Mit diesen Beschlüssen stellte sich Bosnien und die Herzegovina zum ersten Mal in seiner Geschichte vor, mit seiner staatsrechtlichen Dokumenten, die es als eine gesonderte, freie und gleichberechtigte föderale Einheit des DF Jugoslawien vorstellten.

Nach dieser Tagung sind die Völker Bosniens und der Herzegovina als bewusste und gleichberechtigte Erbauer eigener Zukunft an die historische Bühne getreten, und ZAVNOBiH sich als oberste gesetzgebende und vollstreckende Volksvertretung, zum höchsten Organ der Volksmacht in Bosnien und der Herzegovina konstituierte.

Paralell mit dem weiteren Ausbau der jugoslawischen Föderation wurde auch die bosnisch-herzegovinsche Staatlichkeit weitergebaut. Bis zum Ende des Krieges wurde die Volksmacht, von der dörflichen, über die Gemeinden-, und Kreis-, bis zur Landesverwaltung voll ausgebaut. Verwaltungs- und Gerichtsweisen sind Grundorgane der Macht in Bosnien und der Herzegovina. Die Volksbefreiungsfront hatte sich nach der Zweiten Tagung des ZAVNOBiH in eine mächtige allvölkische Organisation entwickelt, und alle Patrioten des Landes, ohne Rücksicht auf nationale oder religiöse Zugehörigkeit vereinigt.

PRILOZI

Mr Pavo Živković

RADIČ OZRISALJIĆ, TRGOVAC I DIPLOMATA NA DVORU PORODICE PAVLOVIĆA

U početku treće decenije petnaestog stoljeća u Dubrovačkom arhivu, u različitim serijama, često se pominje i privlači pažnju jedan od bosanskih trgovaca i diplomata na dvoru porodice Pavlovića, Radič Ozrisaljić. Bio je jedan u nizu bosanskih trgovaca koji su u to vrijeme bili veoma aktivno angažovani u različitim ekonomskim poslovima s najistaknutijim dubrovačkim trgovcima. U trgovačkoj i političkoj aktivnosti napravio je veoma blistavu karijeru, zahvaljujući u prvom redu svojim sposobnostima i snalažljivosti. Sitni trgovac u početku postaje vrlo brzo trgovac krupnijih razmjera, a uz to i veoma uticajna ličnost na dvoru porodice Pavlovića. Njegov uspon ilustruje postojanje široke trgovačke razmjene Bosanaca s Dubrovčanima u prvoj polovini petnaestog stoljeća. Život i rad Radiča Ozrisaljića zbog svega toga zaslužuje da bude šire obrađen. Sitniji podaci, rasuti u istorijskim radovima, o različitim aktivnostima ove ličnosti omogućavaju nam da uz pomoć novih arhivskih podataka formiramo određeniju predstavu o njegovom životu i radu u prvoj polovini 15. stoljeća.

O porijeklu ove ličnosti, na žalost, ništa se određenije ne može reći. Poteškoću u prvom redu predstavlja određivanje njegova identiteta. Sa

sigurnošću se može reći da je bio porijeklom iz Rogatice.¹⁾ Iz arhivskih dokumenata se vidi da je bio u srodstvu s mnogo poznatijim Brailom Tezalovićem, koji je također djelovao na dvoru kneza Pavla i njegovih sinova Petra i Radosava Pavlovića posljednjih godina 14. i u prvoj polovini petnaestog stoljeća.²⁾ U arhivskim dokumentima spominje se Radič kao »nepos« Braila Tezalovića.³⁾ Čak se jednom prilikom spominje kao: Radič Ozrisaljić Tezalović.⁴⁾ V. Čorović misli da je on bio nećak Brailov.⁵⁾

Brailo je imao tri brata: Vukosava, Bogišu i Hvala.⁶⁾ Vukosav, njegov mlađi brat, umro je vrlo mlad ne ostavivši iza sebe nikakvog potomstva. Najmlađi njegov brat Bogiša imao je tri sina: Vukašina, Bjelijaka i Juraja.⁷⁾ O trećem njegovom bratu, na žalost, vrlo malo se zna. Hval se ne pominje u ćirilčkim izvorima, ali ga zato nalazimo u testamentu Braila Tezalovića. Tu se, čak, pominju i neki njegovi potomci, ali na žalost, ne poimenično.

J. Vuković iznosi mišljenje da je Radič Ozrisaljić mogao biti sin nekog Ozrisaja Kopijevića iz istoimenog mjesta. Uz svoje uže prezime nosio je i naslijeđeno, Kopijević.⁸⁾ Isti autor smatra da je prezime Kopijević izvedeno od nadimka, a pravo mu je prezime Ozrisaljić. Ovakvo mišljenje može se i prihvatiti s obzirom na to da je zaista postojalo mjesto s imenom Kopijević. Udaljeno je svega pet kilometara od Rogatice.⁹⁾ U nekoliko slučajeva zabilježen je Radič i kao Kopijević i kao Tezalović.

Ovakva upotreba dva i više prezimena, kakav je bio slučaj s njim, uočljiv je kod vlasteoskih porodica u dubrovačkom zaleđu.¹⁰⁾ Sudeći po tome, mogao je on zaista biti Kopijević s obzirom na to da je pripadao toj porodici za koju J. Vuković kaže da je to prezime dobila prema nadimku. Kako je on bio u srodstvu s mnogo poznatijim Tezalovićima, pojavljuje se

- 1) D. Kovačević, *Razvoj i organizacija carina u srednjovjekovnoj Bosni*. Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine VI, Sarajevo 1954, 229—241, HAD: Diversa Cancellariae LIII, fol. 232' 8. X 1439. (dalje: Div. Canc.)
- 2) O Brailu Tezaloviću je napisana veća studija i nalazi se u rukopisu.
- 3) HAD; Acta Consilii Rogatorum IV, fol. 5, 11. I 1427. fol. 6, 12. I 1427. pro Radic nepote Braili. (dalje: Cons. Rog.)
- 4) HAD: Debita Notarie XIV, fol. 86, 18. I 1427. Cum Radin Radomirich et Radic Osrisaglich Tesalovich... (dalje: Deb. Not.)
- 5) V. Čorović, *Kako je vojvoda Radosav Pavlović prodao Dubrovčanima Konavljane (1423—1427.)* Godišnjica Nikole Čupića XXXVI, Beograd 1928. 71—109, 106. U prijevodu riječ nepos ima šire značenje: rođak, unuk sestrić i dr. te stoga nije moguće sa sigurnošću prihvatiti ovakvo mišljenje V. Čorovića.
- 6) U jednoj od povelja spomenuta su samo dvojica Brailove braće: Bogiša i Vukosav. Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma 1/2, Beograd — Sr. Karlovci 1934*, 171. Iz testamenta Braila Tezalovića koga je on sačinio u Dubrovniku može se vidjeti da je on imao još jednog brata koji se zvao Hval. P. Živković, *Baštinići zaostavštine Braila Tezalovića*, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu IX/1 (1973.) 318—325, 324.
- 7) Lj. Stojanović, *Povelje i pisma, 1/2*, 172.
- 8) J. Vuković, *Novo čitanje i tumačenje nekih starih bosanskih nadgrobnih natpisa*, Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine I, Sarajevo 1949. 80—100, 99. Slično mišljenje zastupa i Đ. Mazalić u svome radu: *Borač, bosanski dvor srednjeg vijeka*, Glasnik Zemaljskog muzeja LIII, Sarajevo 1942, 31—94, 81.
- 9) Đ. Mazalić, *Borač, bosanski dvor srednjeg vijeka*, 44.
- 10) M. Dinić, *Humsko-trebinjska vlastela*, SANU, posebna izdanja knj. 397, odeljenje društvenih nauka, Beograd 1967, 99.

u dokumentima ponekad i s tim prezimenom. Potvrdu o njegovoj rodbinskoj povezanosti s Brailom Tezalovićem daju priznanice o podizanju kamenta na zaostavštinu pomenutog Braila. U jednoj od njih pominje se njegov sin Vlatko Popović kao bliži i rođak, bratučed Jelače, kćerke Braila Tezalovića.¹¹⁾ Teško je ovdje ustanoviti o kakvom je srodstvu riječ, pa se jedino sa sigurnošću može reći samo to da je bio rođak.

Iz svega ovoga može se izvesti zaključak da je najbliža istini pretpostavka J. Vukovića, koji smatra da je Radič bio sin nekog Ozrisaja Kopejevića, što je već ranije pomenuto. Takav se i u arhivskim izvorima pominje, ali je nemoguće ustvrditi da je to baš njegov otac.¹²⁾

Drugi problem koji se ovdje nameće, a koji je teško razriješiti je pitanje datiranja njegova rođenja. S obzirom na to da se u političkim i ekonomskim poslovima javlja početkom treće decenije 15. stoljeća može se pretpostaviti da je mogao biti rođeu prvih godina stoljeća. Živio je do početka sedme decenije. Posljednji put se pominje 1461. godine, kada je podigao dohodak od Konavala za vojvodu Petra i kneza Nikolu Pavlovića.¹³⁾ Nešto kasnije (1467. godine) njegova žena je pomenuta kao udovica quondam Radic Copievich.¹⁴⁾ Za nju se jedino zna da se zvala Stoisava.¹⁵⁾ Ništa se određenije o njoj ne može reći zbog oskudice podataka. U braku sa spomenutom Stoisavom rodio se Radiču sin Vlatko Popović.¹⁶⁾ Nije nam poznato da li je on, iz pomenutog braka, imao još nekog od sinova ili uopšte neko dijete. Testament Radičev iz koga bi se to najbolje moglo vidjeti nije nam, na žalost, sačuvan, te su time uskraćene još neke zanimljive pojedinosti iz njegova privatnog života.

Već prve vijesti o Radiču Ozrisaljiću dovode ga u vezu sa službom kod vojvode Radosava Pavlovića. Prvo njegovo javljanje datira iz 1424. godine kada ga sretamo u dubrovačkim arhivskim knjigama, i to kao carinika spomenutog vojvode Radosava Pavlovića.¹⁷⁾

U arhivskim knjigama Dubrovačkog arhiva ima dosta podataka o carinicima pojedinih bosanskih feudalaca koji su imali bliže trgovačke veze s Dubrovačkom Republikom. Jedan od tih je i Radič Ozrisaljić. Ime ovoga

11) Lj. Stojanović, *Povelje i pisma I/2*, 170—171. Riječ bratučed, prema objašnjenju koje daje Rječnik JAZU, značilo bi brata od strica—fratera patruelis, ili drugo tumačenje: da je bratučed od dviju bratje dica. Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika I, JAZU, Zagreb 1880—1882. 609.

12) Izvjesni Ozrić Radosaljić se spominje kao trgovac 1427. godine i poticao je iz Goražda. Deb. Not. XIV, fol. 97, 20. II 1427.

13) Cons. Rog. XVI, fol. 229, 27. II 1461. M. Dinić, *Dubrovački tributi (Mogoriš, Svetodmitarski i Konavoski dohodak, Provižium braće Vlatkovića)* Glas SKA 168, Beograd 1935. 203—257, 250.

14) M. Dinić, *Humsko-trebinjska vlastela*, 94. napom. 27. HAD: Lamenta de Foris XXXVIII, fol. 217', 7. IV 1467 (dalje: Lam. de for.)

15) Domina Stoissava nobillis Bosnensis relicta quondam Radic Copievich similiter nobillis Bossnensis. M. Dinić, *Humsko-trebinjska vlastela*, 94. Lam. de for. XXXVII, fol. 217', 7. IV 1467.

16) Na žalost, vrlo je teško ustanoviti od kuda je Vlatko Popović nosio ovo prezime s obzirom na to da se zna pouzdano da je bio sin Radiča Ozrisaljića. Č. Truhelka, *Tursko-slovenski spomenici Dubrovačke arhive*, Glasnik Zemaljskog muzeja XXIII, Sarajevo 1911. br. 41. 12. II 1475.

17) D. Kovačević, *Razvoj i organizacija carina u srednjovjekovnoj Bosni*, 240. Div. Canc. XLII, fol. 258, 1. IV 1424.

čovjeka u različitim arhivskim serijama Dubrovačkog arhiva vrlo često sretamo u njegovim trgovačkim i kreditorskim poslovima. Njegova trgovačka razmjena s Dubrovčanima dobrim dijelom je bila zasnovana na odnosima zaduženja koja je imao kod njihovih trgovaca. Registrovani dugovi pokazuju, uglavnom, novčanu vrijednost naplaćene robe, a vraćanje duga propraćeno je isporukom druge robe kreditoru. U ovakvim poslovima susrećemo ga u zajednici s ortacima. Određeni broj Dubrovčana javlja se rjeđe ili češće u ovakvim poslovima s Radičem Ozrisaljićem. Kao dužnika u dubrovačkim knjigama zaduženja sretamo ga već 1426. godine. Zajedno sa Grubojem Doberkovićem, koji je poticao iz Prače, zadužio se Radič na sumu od trideset osam dukata kod Dubrovčanina Tome Bunića s rokom vraćanja do tri mjeseca.¹⁸⁾ Već pomenute godine (1426.) sretamo ga i kao zastupnika i jemca Braila Tezalovića za dug što ga je ovaj učinio kod Tome Bunića u iznosu od osamnaest dukata.¹⁹⁾ Spomenuti dug učinio je Brailo još 1424. godine,²⁰⁾ što znači da se već te godine i Radič javlja u trgovačkonovčanim poslovima.

Zanimljivo bi bilo ispitati barem u onoj mjeri u kojoj to istorijski izvori dozvoljavaju ko su bili kreditori i čime se bave njegovi poslovni partneri. Dubrovčanin Toma Bunić, koji trguje više puta s Radičem, pripada veoma uglednoj porodici Bunića. Njeni članovi u ovo vrijeme ističu se kupovinom bosanskog olova. Još jedan istaknuti Dubrovčanin pominje se kao kreditor. Bio je to Antonije Butković, također jedan od istaknutih dubrovačkih trgovaca koji trguje s dubrovačkim zaleđem, uključujući tu i Bosnu. Kod pomenutog Antonija zadužio se on na sumu od sedamdeset i dva perpera i sedam groša uz obavezu vraćanja s rokom od mjesec dana.²¹⁾ Kreditor mu je bio i Luka Sorkočević, kod koga se on u zajednici s Brailom Tezalovićem zadužio na sumu od 160 dukata. Napravljeni dug iz 1427. godine obavezali su se pomenuti dužnici vratiti u srebru.²²⁾ Ovaj podatak

18) Deb. Not. XIV, fol. 50, 29. VIII 1426. Nos Gruboe Dobercovich de Praca et Radic Osrisaglich gabelotus de Ledenize, confitemur quod super nos et super omnia bona nostra obligamus nos dare et solvere ser Thome de Bona ducatos auri triginata octo, usque ad tres menses proxime futuro. Et sit de preseti viagio.

19) Deb. Not. XIV, fol. 20, 13. V 1426. Ego Radic Osrisaglich meo proprio nomine confiteor quod super me et omnia mea bona, obligo me et, ut procurator, nomine Brailli Tesselovich ad ipsum et eius bona obligandum et allia facienda ut de procura apparet in procuris cancelariis die XIII novembris 1424. a notario catastici viso et lecto dicto nomine confiteor quod super ipsur; Braillum et omnia eius bona obligo illum dare et solvere ser Thome de Bona ducatos auri decem et novem cum dimidio, usque ad tres menis proxime futuro.

20) Vidi napomenu 19.

21) Deb. Not. XIV, fol. 106' 5. IV 1427 »...obligo me dere et solvere Antonio de Butcho yperperos septuaginta duos et grossos septem, usque ad unam mensem proxime futuro.

22) Deb. Not. XIV, fol. 85' 16. I 1427. Nos Braillus Texalovich et Radic Osrisaglich confiteor quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et solvere ser Luce de Sorgo, ducatos auri centum sexaginta, videlicet pro solutione ipsorum ducatorum CLV quibus nos dicunt et faciunt debitum dicti ser Luce eidem dare et solvere tantam quantitatem et sumi argenti plichi mercantesci ad responsionem yperperum decem et octo pro libra quantam capient dicti ducati centum cexaginta, et sic usque ad quinque menses proeime futuro. Et sit de presenti viagio.

nas upućuje na zaključak da je on trgovao i ovim skupocjenim metalom, osim olovom, jednim od najrasprostranjenijih artikala u trgovini Bosanaca i Dubrovčana.

Izvoz srebra iz Bosne u Dubrovnik dostiže maksimum u prvoj polovini 15. stoljeća. Izvori nam govore da je srebro postalo jedan od najvažnijih predmeta uvoza Dubrovčana iz Bosne. Postavlja se pitanje u kojoj su mjeri, i da li su uopće domaći trgovci učestvovali u trgovini ovim dragocjenim metalom. Ovaj podatak nas upućuje na zaključak da je bilo i Bosanaca, koji su njime trgovali kako to pokazuje navedeni primjer. Bilo je to, istina, u mnogo manjoj mjeri nego što je slučaj s Dubrovčanima.

Kad je riječ o vrsti bosanskog srebra kojim su trgovali Bosanci ili Dubrovčani, izvori ga najčešće pominju kao pliko.²³⁾ Ovo srebro je vađeno iz rudnika bazena srednje Bosne (Kreševo, Fojnica, Dusina, Deževica i Ostružnica). Bosansko srebro je plaćano nešto manje nego argentum de glama iz Novog Brda ili ono iz Srebrenice.²⁴⁾ Pliko srebro kojim su Radič Ozrisaljić i Brailo Tezalović trebali da izmire dug pomenutom Dubrovčaninu, Luki Sorkočeviću procijenjeno je na osamnaest perpera po libri. Ova razlika u cijeni srebra razumljiva je ako se ima u vidu da je argentum de glama iz Novog Brda imalo 24-karatnog zlata, pa je samim tim moralo biti skuplje.^{24a)}

Domaći ljudi kroz trgovinu stupaju u trgovačka društva, što pokazuje i slučaj Radiča Ozrisaljića. U zajednici s Bosancem Radinom Radomirićem on održava poslovne veze s još jednim članom dubrovačke porodice Sorkočevića, Vlahom Sorkočevićem. Kod njega su se pomenuti Bosanci zadužili na sumu od 54 i po dukata, s rokom vraćanja najdalje do tri mjeseca.²⁵⁾

23) Vidi prethodnu napomenu.

24) Podijeljena su mišljenja oko toga da li se plico odnosi na kvalitet ili formu srebra. Jedni smatraju da se plico odnosi na formu (Č. Mijatović, *Studije za istoriju srpske trgovine*, 246. E. Lilek smatra da je riječ plico sinonim riječi komad, ne prihvatajući mišljenje da je riječ o značenju određene forme srebra, E. Lilek, *Riznica porodice »Hranića«*, Glasnik Zemaljskog muzeja br. II, Sarajevo 1889, 9. Ima i suprotnih mišljenja. Tako, na primjer, D. Daničić u Rječniku iz književnih starina srpskih iznosi mišljenje da je riječ o kvalitetu srebra kad je u pitanju riječ plico. Đ. Daničić, *Rječnik iz književnih starina srpskih II*, Beograd 1863. 314. On izjednačava plico s glamskim srebrom koje je po kvaliteti nešto bolje, jer sadrži u sebi zlata. M. Rešetar, *Dubrovačka numizmatika I*, Sremski Karlovci 1924. 226. Nije onda čudo da se srebro različito plaćalo. Na primjer srebro iz srpskih rudnika se plaćalo 21 perper za libru, srebro iz Srebrenice 18. perpera i 10 groša, a srebro iz Bosne 18 perpera i 6 groša. D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Djela knj. 18, odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, Sarajevo 1961. 168.

24a) Glamsko srebro iz novobrdskog rudnika je imalo 1/6 (16,67%) zlata I. Voje Argentum de glama I. Č. XVI-XVII (1970), 20.

25) Deb. Not. XIV, fol. 86, 18. I 1427. Cum Radin Radomirich et Radic Osrisaglich, se et bona sua obligaverint, dare et solvere ser Blasio de Sorgo ducatos auri quinquaginta quator cum dimidio unius ducati usque ad tres menses proxime futurum, et sit de presenti viagio.

Pomenuti dug su napravili 1424. godine,²⁶⁾ a izmirili su ga tek 1427. godine, što se može vidjeti iz poništene priznanice. I ova, kao i malo prije pomenute dubrovačke porodice, igrala je vidnu ulogu u političkom i ekonomskom životu Dubrovačke Republike. U četrnaestom i petnaestom stoljeću predstavljala je jedan od najrazgranatijih rodova dubrovačke vlastele. Poslovne veze članova ovog roda s Bosancima bile su starog porijekla. Iz Bosne su izvozili velike količine olova i druge rude, a prodavali su u Bosni najčešće sol i ulje.

Svoje poslovne veze održavao je Radič Ozrisaljić i s drugim Dubrovčanima. Tako se u zajednici s Brajkom Rađomirićem zadužio kod Dubrovčanina Dobrića Nalješkovića na sumu od osamdeset sedam i pol dukata, s rokom vraćanja od tri mjeseca.²⁷⁾ Održavajući poslovne veze s Dubrovčanima, bio je ponekad i u nezavidnim situacijama. Tako je jednom, zbog neizmirenja Ivanu Teodora Trodanelića, dospio u zatvor. Prilikom boravka u Dubrovniku bio je optužen od pomenutog Dubrovčanina i zatvoren. Za njegovo oslobađanje morao je intervenirati Brailo Tezalović. Argumente za to, Brailo je tražio u njegovoj poslaničkoj službi koju je obavljao za vojvodu Radosava Pavlovića, jer kao takav nije smio biti zatvoren. Ovakve navode Dubrovčani su odbili uz obrazloženje da je njegov poslanički mandat već bio istekao. Spor je na kraju riješen tako što su se njih dvojica obavezali da će izmiriti cjelokupno dugovanje prema Ivanu Teodora Prodanelića.²⁸⁾

Radič nije ostao dugo samo sitni trgovac. U toku 1427. godine susrećemo ga u zajednici s dvojicom njegovih rođaka, poznatih bosanskih trgovaca: Brailom Tezalovićem i Brajkom Hvaovićem, u krupnijim trgovačkim poslovima. Pomenuta trojica Bosanaca isporučila su velike količine olova Dubrovčaninu Tomi Buniću. Vrijednost isporuke procijenjena je na 2965

26) Isto, ... pro ut de dicta obligatione continetur publico inscripto publicato ex catastico manu Mellini de Cremona jurati notariis comunis Ragusius in 1424. indicti secunda die sexto septembri. Ibiq̄ue Braillus Texalovich testificatus de scripta obligationem constituens se principalem debitorem cum scriptis Radin et Radic et ad melius tenentem promisit super se et bona sua, dare et solvere heredibus et sucesoribus dicti ser Blasii de Sorgo usque ad quinque menses proxime futurum nisi antea ipsum scriptum debitum solutum fuitur per nictos Radin et Radic vel alterium eorum, ducatos auri quinquaginta quator cum dimidio debiti obligationis de qua supra fit mentio. Et sit de presenti viagio.

27) Deb. Not. XIV, fol. 86—87' 18. I 1427. (na margini: Pro heredibus Dobrichi de Nale qua Radic Osrisaglich)Cum Braichus Radmirich se bona sua obligaverit, dare et solvere Dobricho Nalis ducatos auri octuaginta septem cum dimidio, usque ad tres menses proxime futurum. Prout de dicta obligatione continetur inscriptio publicato ex catastico manu ser Baptiste de Firmo jurati notarius comunis Ragusius in 1421. indicta XIII-a die secundo mensis augusti. Ibiq̄ue Radic Osrisaglich se plegium et principalem debitorem constituens ad melius tenentem cum scripto Braicho principali debitore promisit super se et omina sua bona dare et solvere heredibus dicti Dobrichi creditoris ex sumam ducatum octuaginta septem auri cum dimidio debiti et obligatus scriptis ducatos auri quadraginta septem cum dimodio. Et usque ad festum Sancti Steffani proxime futuro. Et sit de presenti viagio.

28) Div. Canc. XLIV, fol. 99' 16. I 1427.

dukata i 18 groša.²⁹⁾ Ortaci su isporučeni olovom izmirili najprije dug pomenutom Dubrovčaninu u iznosu od 1508 dukata,³⁰⁾ a bilo je procijenjeno na 8 13 dukata za jedan milijar. Ukoliko olovo u Dubrovniku u roku od šest mjeseci bude skuplje, biće isplaćeno devet dukata za jedan milijar.³¹⁾

Ovaj artikal za dubrovačku trgovinu u prvoj polovini 15. stoljeća imao je veliki značaj. Zbog blizine rudnika olova nije bilo poteškoće oko nabavke ove rude. Iz ovog se vidi da je olovo, po svemu sudeći, imalo prvorazredan značaj u trgovini Radiča, kao, uostalom, i drugih bosanskih trgovaca njegovog vremena. Dubrovnik sa svoje strane je pokazivao veliki interes za ovaj metal, jer je on postao sve traženiji artikal i u prekomorskim gradovima. Uviđajući značaj olova u trgovačkom prometu, Dubrovačka Republika je na razne načine stimulirala uvoz ovog metala iz Bosne. Jedan od tih je i stavljanje većih količina soli na raspolaganje onim njenim trgovcima koji uvezu više olova.

Radič Ozrisaljić je dobro znao da iskoristi sve ove okolnosti i da tako svoje poslove usmjeri sigurnim putem uz velike i raznovrsne mogućnosti sticanja profita. Poslovnim vezama s Dubrovčanima sklapao je uporedo prisne odnose i s domaćim trgovcima. Stupao je u zajednička preduzeća sa ciljem da poduzme poslove većih razmjera i tako ostvari unosne zarade, a za slučaj neuspjeha lakše podnese gubitke.

U poslovima ekonomske prirode sretamo ga i kao jemca bosanskim trgovcima. Među ostalim, spominju se Brailo Tezalović³²⁾ i Brajko Hvaović³³⁾ kao dužnici kojima je on bio jemac.

Dubrovački kreditori nisu bili nimalo sentimentalni prema bosanskim dužnicima. To pokazuje i primjer Radiča, koji je, kako je već ranije pomenuto, zbog duga Ivanu Prodaneliću bio zatvoren u Dubrovniku. Jemci, koje su dubrovački kreditori zahtijevali pri kreditiranju bosanskih trgovaca, morali su biti ljudi koji su mogli svojim imenom i imovinom pružiti potrebnu garanciju kreditoru. U obzir su dolazili trgovci iz istog mjesta odakle je poticao i sam dužnik. Često su to njegovi poslovni saradnici, kakav je slučaj s Radičem.³⁴⁾ U pogledu tehnike poslovanja domaći trgovci su mnogo

29) Deb. Not. XIV, fol. 87, 19. I 1427. Nos Brailus Thesalovich et Radiz Osrisaglich confitemur quod super nos et super omnia bona nostra obligamus nos tanquam procurator et procuratione nomine Braichi Chvalovich de Praca ad ipsum et bona sua obligandi ut de procura pati in procuris cancelarii in 1426, die primo novembris dicto procuratio nomine confiteor quod super dictum Braichum Chvaovich et super omnia bona sua, obligo ipsum Braichum et bona sua dare et solvere ser Thome de Bona ducatos auri duos mille noningentos sexaginta quinque et quod decem et novem usique ad tres menses proxime futuro.

30) Isto... ducatos auri mille quingentos et octo et grossos viginti quinque id ser Thomas de Bona dedit eidi Braillo et aliis supradictis debitoribus ut supra pro plumbo quidem predicti debitores dare debent eidi ser Thome de primo plumbo quidem conducent Ragusius ad ducatos auri octo e uno tercio uni ducati ad mensuram Ragusius. Uporedi D. Kovačević, Trgovina u srednjevjekovnoj Bosni, 54.

31) Isto: quod quidquid dictum plumbum valbit Ragusius ad ducatos contatos usque ad menses sex proxime futuro, ultra ducatos auri novem. pro quolibet miliaris quod illud plus ultra ducatos novem pro miliari sit et esse debeat dicti Brailli.

32) Vidi napomenu 15.

33) Vidi napomenu 29.

34) Vidi napomenu 15.

toga naučili od Dubrovčana zahvaljujući najviše ličnim kontaktima. U poslovnim vezama sa Dubrovčanima za pojedine trgovce od velikog značaja je bila i njihova pismenost. Jedan od rijetkih među bosanskim trgovcima, kao takav, bio je i Radič Ozrisaljić, koji je uz sve ovo bio i pisar vojvode Radosava Pavlovića.³⁵⁾

Na osnovu dosadašnjeg izlaganja može se formirati određena predstava o načinu i organizaciji poslova Radiča Ozrisaljića. U toku svoje dugogodišnje poslovne karijere on se, uglavnom, udružuje i najčešće posluje sa svojim rođacima, a također i s nekim istaknutim trgovcima iz Pravče (iz roda Radomirića). Kao što je već ranije spomenuto, na to ga je natjerala potreba, bilo da je riječ o ostvarenju koristi ili pretrpljenoj šteti u toku poslovne aktivnosti.

U poslovnim vezama s Dubrovčanima susrećemo Radiča ponovno u toku 1429. godine i ovoga puta u zajednici s Brailom Tezalovićem. Pominje se dug od sto i šezdeset dukata koji su oni morali izmiriti Dubrovčaninu Luki Sorkočeviću. Pomenuti dug su se obavezali da će izmiriti u srebru.³⁶⁾ Po svemu sudeći, ovo bi mogao biti onaj isti dug koji su napravili još 1427. godine, a koji oni nisu bili izmirili u roku što im je bio dat. Ovoga puta dužnici su uzeli novu obavezu vraćanja pomenutog duga od 160 dukata u roku od pet mjeseci uz nešto izmijenjene uslove. Između ostalog, ti novi uslovi predviđali su i kaznu u slučaju neispunjenja uzete obaveze.³⁷⁾ Dubrovčaninu Luki Sorkočeviću su Radič i Brailo morali isporučiti plikog srebra u vrijednosti od 160 dukata i u toku 1431. godine (to je bio onaj isti dug još iz 1427. godine) po cijeni od 18 perpera po libri.³⁸⁾ Na osnovu poništenja priznanice, može se zaključiti da su pomenuti dug dužnici izmirili traženim srebrom. Ovaj nas podatak upućuje na zaključak da trgovina vojvodinih podanika i Dubrovčana nije prestajala ni u vrijeme konavoskog rata (1430—1433. godine). U zajednici sa Brailom, Radič se obavezao vratiti cjelokupni dug Ivanu Prodaneliću koji je iznosio 208 perpera, i to najkasnije za pet mjeseci.³⁹⁾ Dužnici nisu ni ovoga puta postupili prema datom obećanju, jer

35) D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, 134.

36) Div. Canc. XLV, fol. 276, 8. VIII 1429. Nos Brailus Texalovich et Radic Osrisaglich confitemur quod super nos et omnia bona nostra obligamus nos dare et solvere ser Luce de Sorgo ducatos auri centum sexaginta, videlicet pro solutione dictorum ducatorum centum sexaginta de quibus nos dicimus et facimus debitores dicti ser Luce. Eidem dare et solvere tantam quantitatem sumamque argenti plichi mercanteschi ad rationem yperperum decem et octo pro libra, quantam capient dicti ducati centum sexaginta. Et hoc usque ad quinque menses proxime futuros. Usporedi: D. Kovačević, *Trgovina*, 118.

37) Kazna je iznosila umjesto ranijih pet šest procenata za svaku godinu, sve do cjelokupnog izmirenja duga, Div. Conc. XLV, fol. 276, 8. VIII 1429 ... et si ultra dictum terminum ipsos tenerimus sint ab inde in antea in pena de quinque in sex pro anno donec ispos cum integritatem solverimus, tenendo se dicto creditore ad nos ambos vel unum ex nobis, pro toto vel pro parte ipsius debiti prout solverit et sibi placuerit.

38) HAD: Diversa Notariae XVII, fol. 155, 22. XI 1431 (dalje: Div. Not.)

39) Deb. Not. XIV, fol. 363' 5. XII 1429. Brailus Texalovich et Radic Osrisaglich confessi fuerunt quod super... dare et solvere ser Johanne Teodori Prodanello pro resto omnium debitorum et rationum... usque in presentem diem yperperos ducentos et novem grossos de Ragusio usque ad quinque mensem proxime futuros.

se taj dug pominje i nešto kasnije, tačnije 1433. godine. Tek tada su izmili dug, što se opet vidi iz poništene priznanice.⁴⁰⁾ Nakon 1433. godine, Radiča više ne susrećemo u njegovim privatnim poslovima, barem ne u knjigama Dubrovačkog arhiva, što ne mora da znači da se on takvim poslovima više nije bavio. U ekonomskim poslovima ga nalazimo i u toku 1439. godine, ali ovoga puta bilo je to njegovo posredovanje za vojvodu Radosava Pavlovića, za koga je završavao poslove u Dubrovniku koje je ovaj imao sa Bunićima.⁴¹⁾

Nesumnjivo je da se Radič bavio i uvozom dubrovačke robe u Bosnu. Međutim, zbog oskudice podataka nije moguće u cjelini obuhvatiti sve grane trgovačke aktivnosti ovog domaćeg trgovca. Vrlo je teško utvrditi tačno šta je to Radič najviše uvezio iz Dubrovnika. Nesumnjivo da je to na prvom mjestu morala biti sol, artikal koji je Bosancima bio veoma potreban. Pored soli, uvozni artikal mogla je biti i tkanina čiji je izbor na bosanskim trgovima bio veliki i raznovrstan kad su u pitanju boje, vrsta i kvalitet.

Učestala zaduživanja Radiča u Dubrovniku tokom jedne godine, a još više zaduženja koja se mogu pratiti kroz čitav niz godina, najrječitije govore da je riječ o trgovcu koji je dobro razgranao svoje poslove. Na osnovu ukupnog zbira vrijednosti registrovanih zaduženja, kao i na osnovu podataka iz drugih izvora, može se zaključiti da je riječ o trgovcu koji se može svrstati u srednje imućne bosanske trgovce. Sveukupna njegova zaduženja zajedno s ortacima penju se do cifre od 500 dukata i 280 perpera.⁴²⁾ Ako se ovome dodaju i njegovi zajednički poslovi s Brajkom Hvaovićem i Brai- lom Tezalovićem, kojima je bio jemac, onda se ta suma znatno povećava i dostiže cifru od oko 3500 dukata.⁴³⁾

Cjelokupan uvid u njegove poslovne odnose s Dubrovčanima s pravom nameće zaključak da je obim njegovih poslova bio velik, a i kapital kojim je raspolagao morao je biti znatnih razmjera. Njegovi dugovi, zavedeni u arhivskim knjigama Dubrovačkog arhiva (Debita), pokazuju da je riječ o znatnim iznosima u toj njegovoj poslovnoj aktivnosti. Učestala zaduženja u toku jedne godine (1427), a, i kontinuitet u toku cijelog niza godina, rječito govore o intenzivnosti njegovih veoma bogatih poslovnih veza s Dubrovčanima. U svakom slučaju one su bile kudikamo većih razmjera od iznosa do kojeg se moglo doći na osnovu svih njegovih zaduženja i podataka kroz poslovne knjige koje govore o njegovoj trgovačkoj aktivnosti. Na žalost, ne postoji njegov testament koji bi možda pružio određeniju sliku o njegovoj aktivnosti. Mogao bi se na taj način vidjeti i kapital kojim je raspolagao i koji je stekao putem trgovačkih poslova.

Razgranati poslovi Radiču Ozrisaljiću su vremenom stvorili ugled vještog i okretnog trgovca. Ostao je ipak, osrednji trgovac, bio je, prije svega, izvoznik bosanskog olova i u manjoj mjeri izvoznik srebra. Na taj način postao je važan faktor u privrednom životu Bosne prve polovine petnaestog stoljeća u kojem je živio i djelovao.

40) HAD: Citaciones de Foris I, fol. 19, 25. V 1433.

41) Div. Canc. LIII, fol. 232' 8. X 1439. Usporedi: D. Kovačević, *Trgovina u sred-njevjekovnoj Bosni*, 55.

42) Deb. Not. XIV, fol. 86, 87, 85', 106', 383', Div. Canc. XLIV, fol. 236, fol. 99'.

43) Deb. Not. XIV, fol. 20, fol. 87.

II

Uporedo s poslovnom aktivnošću, razvijala se i diplomatska aktivnost Radića Ozrisaljića. Nepune četiri decenije bio je u službi porodice Pavlovića (Radosava i njegovih sinova Ivaniša, Petra i Nikole), obavljajući raznovrsne političke i ekonomske poslove za njih. U toj njegovoj dugogodišnjoj službi na dvoru Pavlovića sretamo ga u različitim misijama najprije kod vojvode Radosava, a onda i njegovih sinova: Ivaniša, Petra i Nikole Pavlovića. Svoju aktivnost u službi vojvode Radosava Pavlovića započeo je Radić, početkom 1424. godine, kada je pomenut kao: gabelotus Ledenice voivode Radosavi Paulovich.⁴⁴⁾

Od interesa je da se razmotri kakva je bila nadležnost ovog službenika i koji poslovi su ulazili u domen njegove službe. Carinici krupnih bosanskih feudalaca javljaju se uporedo s pravom feudalaca na ubiranje carine. Vodili su računa o sveukupnim poslovima na carini, kao i ekonomskim poslovima koje su obavljali u korist vlasnika carine. Svi trgovački poslovi na carini išli su njegovim posredovanjem. On je, čak, rješavao i neke sporove među trgovcima.⁴⁵⁾ Iz sadržaja tekstova arhivske građe može se vidjeti da je carinik obavljao poslove kao službenik svog gospodara. Obično se u dokumentima za njih kaže da su u službi dotičnog gospodara. Takav je bio slučaj i s Radićem Ozrisaljićem, koji je tu službu obavljao za vojvodu Radosava Pavlovića i kao takav se pominje više puta.⁴⁶⁾

Položaj carinika kao službenika bio je na gornjoj polovini ljestvice u hijerarhiji službenika bilo kod kralja ili oblasnih gospodara u srednjovjekovnoj bosanskoj državi. Često su to bili i domaći ljudi. Na to ukazuju i sama imena tih lica, među kojima je i Radić Ozrisaljić za koga se sa sigurnošću zna da je bio porijeklom iz Bosne.⁴⁷⁾

Kao carinik Radić je bio upućen u Drijeva 1430. godine da od upravnika carine (a taj je bio Dubrovčanin), naplati zakupninu za dio vojvode Radosava Pavlovića. Za cjelokupnu sumu novca, koliko je Radosav trebao da dobije, trebao je on kupiti soli u Drijevu.⁴⁸⁾ U istoj službi javlja se i ne-

44) D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, 240. Div. Canc. XLII, fol. 258, 1. IV 1424.

45) M. K. Ivanović, *Prilozi za istoriju carina u srednjovjekovnim srpskim državama*, Spomenik SKA 97, Beograd 1948, 29.

46) Div. Canc. XLII, fol. 258, XLIII, fol. 232', Cons. Rog. V, fol. 77'. Usporedi: D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, 55, *Isti, Razvoj i organizacija carina*, 240.

47) Radoe Osrisaglich de Rogatica gabelotus et nuntius voivode Radossavi Pavlovich... Div. Canc. XLIII, fol. 232', 8. X 1430. Usporedi: D. Kovačević, *Razvoj i organizacija carina*, 241.

48) Cons. Rog. IV, fol. 140, 30, III 1430... quod scribere debeant respondendo literis gubernatoribus gabelle Narenti quod dare debeant Radic Osrisaglich officiali voivode Radossavi de sale quantum placuerit dicto Minori consilio accipiendo econverso pro comuni nostro de sale tantum pro rationem et rata nostra. Nekoliko dana kasnije usvojeno je u Vijeću umoljenih sa velikom većinom glasova da se sol dadne Radiću. Cons. Rog. IV, fol. 142' 8. IV 1430. ...respondendi gubernatoribus gabele Narenti pro sale que requirit Radic Osrisaglich scriptum quod arengatum est in presenti consilio.

što kasnije.⁴⁹⁾ Dubrovčani su s vojvodom Radosavom sačinili sporazum da oni snabdijevaju i nadgledaju trgovinu soli u Drijevu i da, po odbijanju uloženog kapitala, predaju ovome četvrtinu, na koliko je imao pravo vojvoda Radosav Pavlović u Drijevu.⁵⁰⁾ Kako je vojvoda Radosav imao pravo na četvrtinu pomenute carine, držao je on tamo svoga službenika. Izvjesno vrijeme u toj službi bio je Radič Ozrisaljić,⁵¹⁾ za koga se kaže da živi u Drijevimu.⁵²⁾

U dugotrajnim pregovorima oko Konavala koji su vođeni s Radosavom Pavlovićem učestvuje i Radič s još nekoliko najistaknutijih feudalaca na vojvodinom dvoru (Brailo Tezalović, Vukas Pribilović, Radosav Obradović, Vlatko Tumurlić i drugi). Njega u pregovorima susrećemo nešto kasnije, u vrijeme kada oni dobijaju svoju završnu formu. Dubrovčani mu se obraćaju 1424. godine s molbom da posreduje u ovim pregovorima i tako pomogne ubrzavanju njihova toka.⁵³⁾

Tokom zime 1424. i 1425. godine bili su učestali napadaji odmetnika na dubrovačke karavane. I sam vojvoda je uviđao pretjeranost u ovakvim postupcima, pokušavajući da stane na kraj takvoj pojavi, a istovremeno se žurio da se izvini Dubrovčanima zbog svega toga. U februaru 1425. godine uputio je svoje poslanike u Dubrovnik da pomaknu pregovore s mrtve tačke. Nema nikakvih podataka o učešću Radiča u ovom poslanstvu, ali se sa sigurnošću može reći da je u toku ove godine bio na usluzi ne samo vojvodi Radosavu nego i samim Dubrovčanima. Sredinom novembra 1425. godine Dubrovčani mu se obraćaju pismom tražeći od njega i Braila Tezalovića da im pomognu u pregovorima oko Konavala. To su činili posredstvom svojih ljudi Mateja Gradića i Tome Bunića s kojima je Radič bio u poslovnim vezama.

Pokretanju pregovora oko Konavala doprinijeli su, nema sumnje, mnogo i politički događaji ovoga vremena. Turski upad u Bosnu, koji je uslijedio 1424. godine, umnogome je zastrašio i samog vojvodu Radosava, kao i neke njegove ljude (Radoja Ljubišića). Zbog svega ovoga odnosi sa Dubrovačkom Republikom vidno se popravljaju. Pod kraj 1425. godine uputio je vojvoda Radosav svoga čovjeka Radoja Ljubišića u Konavle da povede istragu o sukobima na granici. Nekako u isto vrijeme upućuju Dubrovčani svoje poslanike: Mateja Gradića i Tomu Bunića da vojvodi Radosavu ponude ranije uslove oko kupovine njegova dijela Konavala. Pomenuti dubrovački poslanici se najprije za pomoć obraćaju Brailu Tezaloviću i Radiču

49) Cons. Rog. V, fol. 77' 8. IV 1432. ...respondendi literis gubernatoribus gabelle Narenti quod si Radic Osrisaglich gabellotus vojvode Radossavi levare vellet partem salis tangentem ipsum Radossavum solummodo ei dare debeant tantum de sale quantum de denariis id quo eum tangit per diem et horam. Sličan posao obavio je on i 1435. Cons. Rog. VI, fol. 50' 3. V 1435.

50) M. Dinić, *Trg Drijeva i okolina u srednjem veku*, Godišnjica Nikole Čupića XLVII, Beograd 1938. 109—148, 133.

51) Radič je u Drijevu bio u periodu od 1430. do 1433. godine, jer se tih godina spominje kao vojvodin službenik na drijevskoj carini. Cons. Rog. IV, fol. 77' Cit. de For. I, fol. 19. Trg Drijeva je bio podijeljen na tri dijela. Jednu polovinu je držao vojvoda Sandalj, a drugu su držali Pavlovići i Radivojevići.

52) Cit. de For. I, fol. 19, 25. V 1433.

53) Cons. Rog. III, fol. 215, 8. VI 1424.

Ozrisaljiću.⁵⁴⁾ U decembru 1425. godine prepisuje Radič Ozrisaljić povelje koje su Dubrovčani izmijenili s vojvodom Sandaljom Hranićem prilikom kupovine njegova dijela Konavala.⁵⁵⁾ Vojvoda Radosav Pavlović je time želio imati predstavu o pravom stanju stvari, plašeći se da ga Dubrovčani ne bi izigrali i stavili u inferiorniji položaj u odnosu na vojvodu Sandalja.

Očigledno je da je i Radič Ozrisaljić bio uključen u uži krug vojvodinih savjetnika i da je neposredno učestvovao u pregovorima i tehničkom pripremanju ugovora. Ne može se sa sigurnošću reći da je on kao nosilac dvorske titule, po svojoj funkciji, ulazio u vojvodin savjet, ali se to može pretpostaviti. Na vojvodinom dvoru uživao je dobar glas kao iskusen i razborit čovjek. Imao je naročito ugleda među ostalom vojvodinom vlastelom, a uz to se isticao i pismenošću zbog čega je i bio uključen u prepisivanja povelja.

U toku 1426. godine pregovori oko Radosavova dijela Konavala prenose se s vojvodina dvora na dubrovačko tle. Pod kraj decembra pregovori su već bili okončani.⁵⁶⁾ Dubrovčani su nagradili i posrednike u ovim pregovorima, među kojima je bio i Radič. Nakon izvjesnih razmatranja u Vijeću umoljenih, odlučeno je da se on nagradi sa 150 perpera.⁵⁷⁾ Njegov rođak Brailo, koji je isposlovao komad zemlje za sebe i Vukosava Pribilovića,⁵⁸⁾ pokušao je da to učini i za Radiča, nastojeći da privoli dubrovačku vladu da mu uveća barem novčanu nagradu. Na žalost, u ovim svojim nastojanjima nije imao uspjeha, vidi se to iz jedne odluke Vijeća umoljenih prema kojoj je odlučeno da se ostane pri ranijem stavu i odluci o visini nagrade za Radiča Ozrisaljića.⁵⁹⁾

Iz do sada izloženog se vidi da je Radič, kao sposoban čovjek, uz to i povjerljiv, uzimao učešća u različitim poslovima posredovanja između vojvode Radosava Pavlovića i Dubrovačke Republike. Kako je među Dubrovčanima uživao veliki ugled, njime se koristio vojvoda Radosav u posredovanju kod Dubrovčana i u vrijeme kad su njegovi odnosi sa Dubrovačkom Republikom bili veoma loši. Ovo se u prvom redu odnosi na vrijeme konavaoskog rata (1430—1433). Tako ga na primjer, 1430. godine upućuje Radosav Pavlović u Drijeva da naplati carinu za njegov dio, što ga je prodao Dubrovčanima. Za primljeni novac trebao je kupiti sol za svoga gospodara.⁶⁰⁾ Nekoliko godina kasnije javlja se u sličnoj misiji, opet naplaćujući carinu za vojvodu Radosava za njegov dio u spomenutom trgu. I ovoga puta, prema instrukcijama vojvode Radosava, za podignuti novac trebao je ku-

54) Cons. Rog. III, fol. 269' 12. XI 1425. Pro literis et commissionem dandas et scribendas Braillo et Radic pro fatis Canalis. ... comittendi literis scribendis Braillo super facto Canalis per ser Mateum de Gradj et ser Thomam de Bona et commissionem dandam Radicio super inde.

55) V. Corović, *Kako je vojvoda Radosav prodao Dubrovčanima Konavle*, 102.

56) Za prodati dio Konavala dobio je vojvoda Radosav Pavlović u gotovu 10 000 dukata, stalni godišnji dohodak u iznosu od 600 perpera, kuću bivšeg protovestijara Žoreta Bogšića. V. Corović, *Kako je vojvoda Radosav prodao Dubrovčanima Konavle*, 105.

57) Cons. Rog. IV, fol. 5, 11. I 1427. P. Živković, *Diplomatska aktivnost Braila Tezalovića*, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu X/2, (1974) 31—53, 46. V. Corović, *Kako je vojvoda Radosav prodao Dubrovčanima Konavle*, 106.

58) HAD: Acta Consilii Maioris III, fol. 153, 25. II 1427.

59) Cons. Rog. IV, f. 6' 12. I 1427. ... de stando prout stannius

60) Vidi napomenu 48. Cons. Rog. IV fol. 140, 30. III 1430.

piti sol u Drijevu.⁶¹⁾ Kroz cijelo vrijeme trajanja konavoskog rata zadržao se Radič Ozrisaljić u Drijevu kao carinik vojvode Radosava Pavlovića, jer ga i 1433. godine susrećemo tamo.⁶²⁾ Od tada se kroz duži vremenski period Radič ne pojavljuje u arhivskim knjigama Dubrovačkog arhiva. Ponovo se pominje tek 1439. godine, kada je kao poslanik vojvode Radosava Pavlovića bio upućen u Dubrovnik, gdje je trebao da naplati dugove od braće Bunića za svoga gospodara. Od pomenutih Dubrovčana je trebao naplatiti prihode od njegove zemlje u Konavlima, u Donjoj Gori, što mu je darovala Dubrovačka Republika prilikom druge diobe Konavala 1427. godine, kada je od Radosava bio otkupljen njegov dio.⁶³⁾ Ovo je bila njegova posljednja misija obavljena za vojvodu Radosava s obzirom na to da je ovaj ubrzo poslije toga i umro (1441. godine).

Promjena koja je uslijedila na dvoru porodice Pavlovića, nakon smrt vojvode Radosava, nije bitnije uticala na njegov položaj. Njegova aktivnost u vrijeme vojvode Ivaniša Pavlovića i njegove braće Petra i Nikole postaje mnogo učestalija i uz to sve značajnija. I položaj mu se vidno promijenio u pozitivnom smislu. On je, čini se, umio vrlo dobro da iskoristi nemirno vrijeme koje nastaje poslije smrti vojvode Radosava.

Bosna je u to doba proživljavala trenutke građanskog rata. Ni nakon smrti vojvode Radosava, (ovaj je bio u sukobu sa Stefanom Vukčićem) nije odmah došlo do izmirenja Stefana i njegove sestre Teodore i njenih sinova. Tek sredinom maja 1442. godine bio je sklopljen mir između zavađenih strana.⁶⁴⁾ Pri uzajamnom potvrđivanju povelja između Dubrovčana i Pavlovića, savjetuju Dubrovčani vojvodu Ivaniša da traži od Stefana Vukčića povelju o nekadašnjem Radosavljevom poklonu koji je ovaj uzeo kad je prvi put osvojio Trebinje.⁶⁵⁾ Ovakva situacija upućuje na zaključak da se Ivaniš nije upleo u rat između kralja Tvrtka II Tvrtkovića i Stefana Vukčića-Kosače početkom 1443. godine. Mir između kuće Pavlovića i Stefana nije dugo potrajao. Kada je novembra 1443. godine umro kralj Tvrtko II Tvrtković i kad je na njegovo mjesto došao novi kralj Tomaš, izbio je novi sukob kralja sa Stefanom Vukčićem. Ovoga puta vojvoda Ivaniš se našao na strani kralja. Saveznici su prodrli u Drijeva i zauzeli ga. Tako se trg Drijeva nakon tri decenije ponovno našao u kraljevim rukama. U ovo nemirno vrijeme ne znamo za Radičevu sudbinu^{65a)} Tek sredinom pete decenije javlja se ponovno u službi vojvode I. Pavlovića. Odlazi u Dubrovnik s Mitošem Curićem da za vojvodu Ivaniša i braću Petra i Nikolu traži konavaoski dohodak za proteklih šest godina.⁶⁶⁾ Pomenuti poklisari su podigli 3600 perpera i iste

61) Vidi napomenu 49.

62) Cit. de For. I, fol. 19, 25. V 1433.

63) Div. Canc. LIII, fol. 236' 8. X 1439. D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, 55. D. Kovačević spominje da je on tom prilikom naplatio dug za olovo koje su Bunići kupili od vojvode Radosava Pavlovića.

64) S. Ćirković, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*, SANU, posebna izdanja knj. 376, odeljenje društvenih nauka, Beograd 1964. 56.

65) S. Ćirković, *Herceg Stefan Vučković-Kosača i njegovo doba*, 57.

65a) Jedini put on se spominje pod kraj januara 1444. godine, kada je bio upućen u Dubrovnik kao poslanik vojvode Ivaniša Pavlovića, ali se na žalost ne zna u kakvoj misiji on odlazi tom prilikom u Dubrovnik. Cons. Rog. IX, fol. 12, 28. I 1444.

66) Deb. Not. XXIX, fol. 113, 12. VII 1445. Usporedi: M. Dinić, *Dubrovački tributi*, 249.

stavili u Komunu na čuvanje uz dobit od 5^{0/0}.⁶⁷⁾ Ovoga puta uz njegovo ime upisana je titula kneza, a to nas upućuje na zaključak da je imao neku višu dvorsku službu u kojoj ga i susrećemo nešto kasnije.

Teško je ustanoviti kakva je uloga Radiča Ozrisaljića bila u vrijeme sukoba do kojih je došlo 1445. godine između njegovih gospodara i Stefana Vukčića-Kosače. U sukobu kralja i vojvode Stefana vojvoda Ivaniš Pavlović je stao na stranu kralja. U vrijeme smirivanja prilika u Bosni 1446. godine Radičeva aktivnost na dvoru vojvode Ivaniša i njegove braće (Petra i Nikole) je ponovno oživjela. U toku 1447. godine dolazi zajedno s dijakom Mitošem Curićem u Dubrovnik da tamo podigne konavoski dohodak koji su Pavlovići podizali za prodati dio Konavala. Tom prilikom su im Dubrovčani isplatili za braću Pavloviće pomenuti dohodak za protekle tri godine. Ukupna suma primljenog novca je iznosila 1800 perpera.⁶⁸⁾

I naredne godine (1448) susrećemo Radiča Ozrisaljića u sličnoj misiji za svoje gospodare (Ivaniša, Petra i Nikolu Pavlovića). Ovoga puta odlazi zajedno s Vučićem Muržićem u Dubrovnik s namjerom da naplati kamate na uloženi novac koji su braća Pavlovići imali u Komuni. Isplaćene kamate trebalo je da stave u Komunu na čuvanje uz dobit od 5^{0/0}. Tom prilikom Radič i Vučić dobili su darove od strane Dubrovačke vlade. Darovi su se sastojali od sukna, a vrijednost im je iznosila četrdeset perpera.⁶⁹⁾

Njegovim i Vučićevim posredstvom vojvoda Ivaniš Pavlović, pokušao je da u Dubrovniku naplati sumu od 600 perpera i sljedeće 1449. godine. Po svemu sudeći, to je bio pokušaj naplate konavoskog dohotka za pomenutu godinu. Dubrovačka vlada im nije udovoljila zahtjevima vjerovatno zbog toga što je praksa bila da se pomenuti dohodak isplaćuje u jesen, a oni su se sa zahtjevom pojavili krajem maja. Uz izvinjenja Dubrovčani su odbili da

67) Lj. Stojanović, *Povelje i pisma* I/2, 145—146.

68) Radič Ozrisaljić i Mitoš Curić podigli su u toku 1447. godine konavoski dohodak za tri godine: 1445. 1446. i 1447. Div. Not. XXXII, fol. 83' 17. XII 1447. Usporedi: M. Dinić, *Dubrovački tributi*, 249.

69) Cons. Rog. XI, fol. 12', 17. X 1448... dandi ambaxiatori vojvode Ivanis Pavlovich et fratrum eius, videlicet Petar et Nicole, de denariis capitalis quos ipsis fratres habuit in Comuni nostro tantum quantum ipsis ambaxiatores ponent, dantibus ipsis ambaxiatoribus expeditorias in opportunam forma. Pro eodem: Prima pars est de donando sriktis ambaxiatores Radoe Osrisaglich et Vochich Mursich ambaxiatores suprascriptorum fratrorum Pavlovich. Pro eodem: ... de donando quilibet ipsorum ambaxiatorum in panno yperperorum quadringentorum. Ovom prilikom Radič Ozrisaljić je zajedno sa Vučićem Muržićem podigao sumu od 1638 perpera i četiri groša. Div. Not. XXXIII, fol. 44, 21. X 1448, Nobiles viri Radoe Osdrisalich et Vuchich Mursich ambaxiatores vojvode Ivanis et eius fratrum, videlicet Petar et Nicole comitum Radossavi Pavlovich ut constat per literas eorundem existentem penes Nicolam de Stella cancellarium Comunis Ragisii in ydiomate sclavo sponte et excerta scientia, confessus et manifestus fuit habuisse et recepisse a domino Rectore ser Nicole Johanis de Caboga et eius Minoris consilio, dante et numerante nomine et vice Comunis Ragusiis et vigore liberatis habite a Consilio rogatorum scripto die XVII presentis mensis pro solutione capitalis yperperorum mille quadringentorum quos habuerunt predictis fratres vojvode in nostrum Comune. Et pro prode ipius capitalis pro toto tempore quo dicti denari dicti capitali steterunt in Comune yperperum quinquaginta octo grossos quator. Item yperperum centum octuaginta in alia manu pro solutione prodis aliorum yperperorum trecentorum sexaginta quos habuerunt in Comune ad quinque pro centenariorum soluti usque XXIII junii

isplate spomenutu sumu novaca.⁷⁰⁾ Radič je ovoga puta pomenut kao carinik kako je to, uostalom, stajalo u dokumentu i za Vučića Muržića. Teško je ustanoviti o kakvoj carini je riječ. Nije isključeno da su oni bili carinici u jednoj od carina koje su držali braća Pavlovići na svojim posjedima. Uostalom, njega smo kao takvog susretali i ranije kod vojvode Radosava u Drijevimama. Sasvim je sigurno da ovoga puta nije riječ o carini na tom trgu s obzirom na to da se taj trg nije više nalazio u rukama Pavlovića. Pomenuta misija, učinjena za vojvodu Ivaniša, bila je posljednja koju je on učinio za pomenutog vojvodu. Jedno izvjesno vrijeme njemu se ponovno gubi svaki trag u izvorima, što ne mora da znači da je time prestala njegova aktivnost. To je vrijeme promjena na dvoru porodice Pavlovića jer 1450. godine umire Ivaniš, a nasljeđuju ga vojvoda Petar i knez Nikola Pavlović.

Smjena na dvoru Pavlovića predstavljala je produžetak neprijateljstava s hercegom Stefanom Vukčićem — Kosačom, ali samo na kratko vrijeme, jer je ubrzo vojvoda Stefan uspio da umiri svoje sestriće i da Pavloviće, nekadašnje svoje velike protivnike i suparnike, dovede u gotovo vazalni položaj. Kako je herceg Stefan Vukčić u toku 1451. godine bio u sukobu s Dubrovačkom Republikom, pružali su mu Pavlovići pomoć u tom ratu. Samim tim morali su se zamjeriti Dubrovčanima, tako da se to odražavalo i na isplaćivanje redovnog konavoskog dohotka. Zbog njihovih indirektnih neprijateljstava s Dubrovčanima, uskratili su im oni isplaćivanje pomenutog dohotka koji je samo nekoliko godina ranije podizao Radič Ozrisaljić u ime svojih gospodara. Ovakvi politički odnosi Dubrovačke Republike i kuće Pavlovića morali su uticati i na njegovu aktivnost. U svakom slučaju ona je ovakvim odnosima morala biti sputavana.

Nakon okončavanja konavoskog rata i sklapanja mira između hercega Stefana Vukčića i Dubrovčana, tim mirom bili su obuhvaćeni i sami Pavlovići. Odmah nakon toga uslijedilo je novo potvrđivanje povelja i privilegija od strane vojvode Petra i kneza Nikole Dubrovčanima. To je još jednom otvorilo vrata posredničkoj aktivnosti Radiča Ozrisaljića, koji se ponovno nakon izvjesnog vremena javlja u posredničkoj misiji za braću Pavloviće. Zajedno s Radosavom Bradijevićem i dijakom Mitošem Curićem upućen je u Dubrovnik da u ime vojvode Petra i kneza Nikole Pavlovića

1448. Qui denari summant in totum yperperum 1638 grossos 4. Qua perperi dicti ambassiatores nomine et vice prifatorum voyvode et comitum fratrum et pro solutionetipsorul yperperorum 1638 grossos 4 fecerunt et faciunt dictis domino Recroris et Consilio stipulanti et recipienti nomine et vice Comunis Ragusiis sinem remissionem quietacionem absolutionem securitatem ac pactum perpetuum de ulterius non petendo.

Ovom prilikom podigao je Radič Ozrisaljić zajedno sa spomenutim Vučićem Muržićem i novac za najamninu kuće i zakup zemlje u Konavljju. Isto, fol. 44, 21. X 1448. Suprascripti Radoe Osrisalich et Vuchich Mursich ambassiatores suprascriptorum voyvode Ivanis et fratrum supra nominatorum, confessis et manifesti fuerunt habuisse et recepisse integram soluti tocius afflicti eorum domus in qua habitat ser Petrus de Proculo et partum terarum quas id ser Petrus tenet ab eis ad afflictum ab ipso ser Petro de Proculo, videlicet anni proxime preteritum finiti die sancti Michaelis de mensis septembris nuper decursi.

70) Cons. Rog. XI, fol 77', 29. V 1449. ...de excusando nos a petitione quam faciunt Radoe Osrisalich et Vuch, gabelotis nomine voyvode Ivanis Pavlovich pro yperperum 600.

potvrđi sve ranije privilegije koje su Dubrovčani uživali od njihovih predaka: kneza Pavla Radenovića, njihova djeda, vojvode Radosava, njihova oca i Ivaniša, njihova brata.⁷¹⁾ Tom prilikom spomenut je Radič kao dvorski knez.

Svuda po dvorovima vladara i krupnije vlastele bio je uveden upravnik dvora pod različitim imenima: dvorodržica, dvorski knez ili dvornik.⁷²⁾ U srednjovjekovnoj Bosni je on nosio naziv: praefectus aulae ili još comes palatinus. Dvorski (knez) bio je dvoranin koji je upravljao dvorom.⁷³⁾ Ovakve dvorske službe najčešće su povjeravane ljudima iz redova vlastele.⁷⁴⁾ Na osnovu svega ovoga dalo bi se zaključiti da je i Radič pripadao tom društvenom sloju. Iz povelja se može vidjeti da oni istupaju u ime dvora kao svjedoci i garanti čije svjedočenje obavezuje davaoca i sve njegove podanike na poštovanje poveljom datih prava. Dvorskom knezu kao najbližem vojvodinom saradniku, koji je bio dobro upućen u državne poslove, morala je pripadati važna uloga u savjetu kad je bila riječ o pregovorima međudržavnog karaktera.

Na povelji kojom vojvoda Petar i knez Nikola Pavlović potvrđuju privilegije Dubrovčanima pominje se Radoje Tezalović, čije ime je moglo biti napisano i u ovakvom obliku.⁷⁵⁾ Uz njegovo ime upisana je titula kneza. Njegov boravak u Dubrovniku iskoristili su braća Pavlovići (vojvoda Petar i knez Nikola) da preko njega ulože u dubrovačku komunu 2500 perpera, ostatak od ranije uloženi 3600, koliko je bio uložio njihov brat vojvoda Ivaniš Pavlović.⁷⁶⁾

Duže vrijeme Dubrovčani su uskraćivali Pavlovićima konavoski dohodak zbog njihovih veza s hercegom Stefanom Vukčićem u vrijeme rata Dubrovnika s njim. Tek nakon što je rat bio okončan, i nakon što su braća Pavlovići potvrdili Dubrovčanima ranije privilegije i povelje,⁷⁷⁾ mogli su oni ponovno nesmetano ubirati konavoski dohodak koji su im Dubrovčani isplaćivali. Pod kraj 1455. godine uputili su vojvoda Petar i knez Nikola Pavlović svoga poslanika Radića Ozrisaljića u Dubrovnik s namjerom da za njih tamo naplati pomenuti dohodak za jednu godinu, i to pomenutu (1455) koja se završavala. Podignuti novac, prema instrukciji svojih gospodara, trebao je on uložiti u dubrovačku Komunu na čuvanje uz dobit od 5% za godinu. Prilikom ovog njegovog odlaska u Dubrovnik obavio je još neke poslove za braću Pavloviće (vojvodu Petra i kneza Nikolu). Tamo je trebao po njio-

71) Lj. Stojanović, *Povelje i pisma I/2*, 148—151.

72) S. Novaković, *Vizantijski činovi i titule u srpskim zemljama XI—XV veka*, Glas SKA 78, Beograd 1908. 178—280. C. Truhelka, *Državno i sudbeno usrtstvo Bosne u doba prije Turaka*, Glasnik Zemaljskog muzeja XIII, Sarajevo 1901, 71—112.

73) Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika, JAZU II, Zagreb 1884—1886, 949.

74) A. Babić, *Iz istorije srednjovjekovne Bosne (Diplomatska služba u srednjovjekovnoj Bosni)*, Sarajevo 1972, 109.

75) Teško se može održati mišljenje A. Babića, koji kaže da je to možda nepoznati Brailov sin ili jedan od spomenute dvojice Radonja ili Radoslav, čija su imena mogla da budu napisana i u obliku »Radoje«. A. Babić, *Diplomatska služba u srednjovjekovnoj Bosni*, 162.

76) Lj. Stojanović, *Povelje i pisma I/2*, 146—148.

77) Cons. Rog. XIV, fol. 189', 18. VIII 1455.

vom nalogu kupiti soli. Vijeće umoljenih mu je odobrilo tu kupovinu i to 412 modija, s tim da je isplati najkasnije do kraja decembra tekuće godine (1455).⁷⁸⁾ Radiča Ozrisaljića su Petar i Nikola uputili u Dubrovnik i dvije godine kasnije (1457) s namjerom da tamo podigne konavoski dohodak u visini od 600 perpera za pomenutu godinu. Dubrovačka vlada mu je isplatila traženi dohodak u spomenutoj cifri (600 perpera).⁷⁹⁾

U proljeće 1456. godine bosanskoj državi je zaprijetila nova opasnost od Turaka. Potrajala je sve do decembra te godine, kada su se oni povukli iz zemalja hercega Stefana Vukčića — Kosače. U vrtlogu političkih trvenja u Bosni opasnosti koje su pristizale od Turaka nisu bili pošteđeni ni braća Pavlovići. U takvim okolnostima su Dubrovčani ponovno za jedno izvjesno vrijeme prekinuli isplaćivanje konavoskog dohotka. Razumljivo je da se ova-kvo stanje moralo odraziti i na Radičevu poslaničku i posredničku misiju koja na neki način ponovno slabi. Tek nakon izvjesnog smirivanja stanja i prilika u Bosni pojavljuju se vojvoda Petar i Knez Nikola Pavlović sa zahtjevom kod dubrovačke vlade da se isplati konavoski dohodak. Učinili su to posredstvom svoga poslanika Radiča Ozrisaljića, koji je bio upućen u Dubrovnik u toku 1457, 1458, 1459 i 1460. godine. Ukupna suma koju je on

78) Cons. Rog. XIV, fol. 216', 12. X 1455. Prima pars est de dando Radoe Osrisalich ambassiatori voyvode Pethar Paulovich et comitis Nicole eius fratris tributum sine censum unius anni qui petente pro Canalis fraciente ipsas literas expeditorias in oportuna forma. Pro eodem: Prima pars est quod volentibus voyvode Pethar et comite Nicola eius fratrem ponere denarios in Comune nostrum ad prode quinque pro cento in anno, de acceptando ipsos denarios scriptum privilegie que habuit dicti Paulouich i a dominio nostro Pro eodem: Prima pars est de dando libertatem domino Rectori et suo parvo Consilio, offerendi voyvode Pethar Paulouich et comiti Nicole eius tratri de sale Comunis nostri quant rum ipos domino Rectori et Consilio videbitur, cum hoc quod teneatur levare dictum sal quod totum mensem novembris proxime futurum. Et cum hoc etiam quod teneatur dare sufficientem plegiaria tam de modis 412 salis quodusque nunc habuerunt quem de dicto sale quod levabunt dando terminum scriptum ordines. (Ova odluka je zamjenjena drugom odlukom koja glasi: Secunda pars est de dando dictam libertatem cum conditione plegiarie suprascripte, et quod teneantur levare dictum sallem per totum mensem decembri proxime futurum.

79) Osim konavoskog dohotka naplatili su Radič Ozrisaljić i dijak Miotoš još i kamata u visini od 395 perpera, pa je sveukupna suma koju su oni dobili od dubrovačke komune iznosila 995 perpera. Deb. Not. pro Comun. I, fol. 35, 5. X 1457. Radoe Osrisalich et Miotos diac ambassiatores voyvode Pethari Pavlovich et comitis Nicole eius fratris prout apparebat per literas credentiales in eos factas, confessis fuerunt habuisse et recepisse a magnifico domino vicerectoris comunis Ragusii ser Zupano de Bona et suo Minori consilio dantibus et solventibus nomine dicti Comunis yperperos sexcentos pro tributo Canalis pro uno anno completo die prima novembri 1456. Item yperperi trecentos quadraginta quinque pro prode annorum trium completorum die 24 junii 1457 pro yperperis duobus milibus trecentos quos habuit in comune nostrum ad prode quinque pro cento in anno. Item yperperos quinquaginta pro cento in anno, qui n totummant yperperi 995. Dva mjeseca kasnije aliis yperperis quingentis quos habuit in comune nostrum ad prode quinqua pro cento in anno, qui in totum summant yperperi 995. Dva mjeseca kasnije podigao je on sam konavoski dohodak za 1457. godinu u iznosu od 600 perpera. Isto, fol. 35, 3. XII 1457. Radoe Osrisalich ambassiator suprascriptus confessus fuit habuisse et recepisse a domino Rectori et suo Minori consilio dantibus nomine comunis Ragusii yperperos sexcentos pro tributo Canalis pro uno anno completo die prima novembri 1457.

naplatio u ime svojih gospodara iznosila je oko 4300 perpera.⁸⁰⁾ Krajem februara 1461. godine pomenut je ponovno kao poslanik braće Pavlovića u Dubrovniku. Od zakupaca kuće i zemlje koje su vojvoda Petar i knez Nikola imali u Konavlu trebao je on naplatiti zakupninu koju je inače trebao da isplati Petar Prokulović, koji je bio zakupac. Visina potraživanja iznosila je dvije stotine deset dukata. Spomenuta potraživanja Radič nije mogao ostvariti s obzirom na to da je zakupac već ranije bio isplatio traženu sumu

80) Cons. Rog. XV, fol. 181, 1. XII 1457 ... faciendi responsum Radoe Osrisalich ambassiatori vojvode Pethari Pavlovich et comitem Nicole eius fratris et Marte uxore dicti vojvode Pethar, et sibi dando tributum unius anni pro contrata Canalis qui annus complevit de mense novembri proxime preteriti, faciente ipso Comuni nostro expeditorias opportunas et dictas denarios incasimiterim in Comunem super facta ad prode quinque pro cento. I nešto kasnije pojavio se on u Dubrovniku u službi svojih gospodara u namjeri da u ime vojvode Petra i kneza Nikole podigne konavoski dohodak za 1458. godinu, a podigao je i kamate na uloženi novac. Ukupna suma podignutog novca što ju je Radič podigao iznosila je 829 perpera i 9 groša. Nakon što je Vijeće umoljenih donijelo odluku da se sav novac isplati Radiču Ozrisaliću poslaniku braće Pavlovića, nakon par dana spomenuta suma novca bila je isplaćena. Cons. Rog. XVI, fol. 45, 22. V 1459 ... dandi Radoe Osrisalich ambassiatori vojvode Pethari Pavlovich et comitis Nicole eius fratris id quid debent habere a Comuni nostro pro tributo Canalis ac pro prode denariis quas habuit in Comune nostrum faciente ipso Radoe expeditoriam opportunam. Et id quod dicto Radoe debetur iterum recipiendi in Comune scriptum pactum. I godinu dana ranije boravio je on u Dubrovniku opet u misiji svojih gospodara. Ovoga puta imao je namjeru da tamo podigne za vojvodu Petra i kneza Nikolu kamate na njihov uloženi novac u dubrovačkoj Komuni. Div. Canc. XLVII, fol. 86, 26. II 1458. Naredne godine našao se on ponovo u Dubrovniku sa namjerom da naplati konavoski dohodak i kamate na uloženi novac. Ukupna suma koju je tada podigao bilo od konavoskog dohotka, bilo od kamata iznosila je 829 perpera i 9 groša. Deb. Not. pro Comun. I, fol. 43', 26. maj 1459. Radoe Osrisalich ambassiator vojvode Pethari Pavlovich et comitis Nicole eius fratris prout ex credentialibus literis constat, confessus fuit habuisse et recepisse et recepisse a magnifico domino Rectori ser Nicola de Gondola et sui Minori consilio dantibus et solventibus nostris comunis Ragusii pro tributo Canalis unius anni completi die prima novembri 1458. yperperos sexcentos. Item pro prode unius anni completi die 24. junii 1458 yperperos 2300 ad quinque pro cento yperperos centum quindecim. Item pro prode unius anni completi die primo novembri 1458 yperperos quingentos ad quinque pro cento, yperperi viginti quinque. Item pro prode unius anni completi die prima novembri 1458 yperperos 995 ad quinque pro cento yperperos 49,9. Item pro prode unius anni completi die prima novembri 1458 yperperorum sexcentorum ad quinque pro cento yperperos treginta, qui in totium summant yperperos 829 grossos 9. Početkom decembra 1460. godine podigao je on u Dubrovniku konavoski dohodak za protekle dvije godine, a osim toga podigao je i kamate na novac koji su vojvoda Petar i knez Nikola držali u Komuni. Deb. Not. pro Comun. I, fol. 49', 2. XII 1460. Radoe Osrisalich ambassiator vojvode Pethari Pavlovich et comitis Nicole eius fratris prout apparet ex literas credentialibus, confessus fuit habuisse et recepisse a domino Rectore ser Andrea de Restis et suo Minori consilio dantibus et solventibus pro tributo Canalis nomine dicit comunis pro duobus annis finitis die prima novembri 1460 yperperos mille ducentos. Item yperperos ducentos sexaginta grossos novem pro prode yperperos quinqua millium ducentorum quatordecim grossos novem, quos habuit in nostro Comuni ad prode quinque pro cento in anno, pro toto tempore preterito usque ad diem primam novembri 1460.

zajedno s Marinom Bućom.⁸¹⁾ Radič je, kako se iz dokumenta može naslutiti, bio posrednik u davanju pomenute kuće i zemlje u zakup koja je objavljena još u toku 1447. godine u vrijeme vojvode Ivaniša. Po svemu sudeći, bilo je ovo njegovo posljednje javljanje i posljednja njegova misija koju je obavio za braću Pavloviće. Poslije 1461. godine njega više ne susrećemo u historijskim izvorima. U periodu od tada, pa do 1467. godine on je i umro, o čemu svjedoči jedan drugi arhivski podatak.⁸²⁾

Na žalost, ne raspoložemo nikakvim dokumentima koji bi nam pružili obavještenja o tome da li je Radič Ozrisaljić ostavio nakon svoje smrti kapital, kao i to koliki je on bio, ako ga je već i ostavio. Njegov sin Vlatko Popović se nešto kasnije pominje kao korisnik zaostavštine Braila Tezalovića, s kojim je njegov otac bio u rodbinskim vezama, kako je to već ranije u radu istaknuto. Plodom zaostavštine spomenutog Braila koristio se sin mu Vlatko Popović nekoliko godina, bilo sam ili u zajednici sa svojim rođakom Jurajem Bogišićem.⁸³⁾

Poslije svega što je sakupljeno i prikazano na prethodnim stranicama, može se u kratkim crtama sažeti životni put Radiča Ozrisaljića. Poticao je iz porodice u kojoj trgovina nije bilo nepoznato zanimanje. Bavio se i sam trgovačkim poslovima. Tridesetih godina petnaestog stoljeća počeo je voditi ekonomsko-trgovačke poslove, kako svoje tako i svojih gospodara, najprije vojvode Radosava, a onda i njegovih sinova: Ivaniša, Petra i Nikole Pavlovića, obavljajući uz to i političke poslove koji su mu naloženi od spomenutih njegovih gospodara. Nakon smrti vojvode Radosava bio je u službi njegovih sinova, čiji je na kraju svoje karijere postao dvorski knez. I tako vremenom Radič Ozrisaljić postaje u prvom redu trgovac, zatim carinik, poslanik i na kraju dvorski knez.

Njegova složena djelatnost služi kao dokaz značaja i uloge domaćih ljudi na dvoru porodice Pavlovića. Ovo svjedoči o sve većem i svestranijem angažovanju domaćih ljudi u bosanskoj privredi i ostalim oblicima aktivnosti na dvoru Pavlovića. Ovakav put uzdizanja nije i jedini primjer na spomenutom dvoru. Sličan primjer nalazimo i u ličnosti Braila Tezalovića.⁸⁴⁾ Bilo je takvih primjera i u drugim dvorovima oblasnih gospodara bosanskih, od kojih treba spomenuti dvor hercega Stefana i primjer Pribislava Vukotića.⁸⁵⁾

81) Cons. Rog. XVI, fol. 229, 27. II 1461 ... de habendo pro valida locatio factam sub die II decembri 1447. per Radoe Ozrisalich ambassiatorem vojvode Pethari Pavlovich et comite Nicole eius fratris de domo Ragusii et terris Canalis ser Petro de Proculo. Pro eodem: ... de deliberando super facto portatum alias date per ser Marinum de Bucha, ser Petro de Proculo supra vojvodam Pethari Pavlovich et comitem Nicolam eius fratris de ducatis 210.

82) Tada je spomenuta njegova žena Stoisava kao udovica. M. Dinić, *Humsko-trebinjska vlastela*, 94. Lam. de For. XXXVIII, fol. 217, 7. IV 1467.

83) Vlatko Popović podiže kamate sve do 1469. godine sam, a od tada to čini u zajednici sa svojim rođakom Jurjem Bogišićem. Lj. Stojanović, *Povelje i pisma I/2*, 171, 172, 172—173.

84) O Brailu Tezaloviću je napisana jedna monografija koja se najvećim dijelom nalazi u rukopisu, a samo jedan njen manji dio je objavljen pod naslovom: *Diplomatska aktivnost Braila Tezalovića*, Prilozi X/2, Sarajevo 1974, 31—53.

85) S. Čirković, *Počteni vitez Pribisav Vukotić*, Zbornik Filozofskog fakuleta u Beogradu X/1 (1968.), 259—267.

Jedan broj dokumenata za napomene: 69, 79, 80, 81 ustupio mi je kolega Boris Nilević, te se koristim ovom prilikom da mu se na tome zahvalim.

Kao što je to bio slučaj i na drugim stranama, i u Bosni su u petnaestom stoljeću vlastela popunjavala iz redova ljudi koji su to postigli više zaslugom svojih sposobnosti i snalžljivosti nego rodoslovljem. U svemu tome u prvom redu treba naglasiti uslove koji su im pogodovali za sticanje takvog položaja. Prije svega, bila je to potreba krupnih bosanskih feudalaca za ljudima koji bi im mogli uspješno voditi veoma složene i razgranate poslove na njihovim dvorovima.

ZUSAMMENFASSUNG

RADIĆ OZRISALJIĆ, EIN KAUFMANN UND DIPLOMAT AM HOF DER FAMILIE PAVLOVIĆ

Mehr als früher hatte die wirtschaftliche Aktivität in Bosnien in der ersten Hälfte des XV Jahrh. einem beträchtlichen Teil der Handelsleute es ermöglicht, in den Adelsstand aufzusteigen. Um diese Zeit entwickelt sich die Schicht der einheimischen Händler, deren Aktivität sich fast bis zur Adriaküste erstreckte. Die Einheimischen waren nicht imstande, beträchtliche Eigenständigkeit zu entwickeln; sie haben sich an die Ragusaner angelehnt. Einer war auch der aus der ersten Hälfte des XV Jahrhunderts bekannte Radić Ozrisaljić.

Sein Geburtsdatum konnte nicht ermittelt werden; seiner Tätigkeit zufolge, die bereits in den dreissiger Jahren des Jahrhunderts bekannt ist, darf angenommen werden, dass er in den ersten Jahren nach der Jahrhundertwende geboren wurde. Nicht ohne Interesse ist auch seine Herkunft. Es ist anzunehmen, dass er Sohn eines Ozrisaj Kopijević war, aus dem gleichnamigen Ort, nach dem die Familie ihren Namen hat. Geboren wurde Radić in Rogatica. Bekannt ist, das er mit der Familie Tezalović verwandt war. Mit einem Mitglied dieser Familie, mit Brailo Tezalović, machte er Geschäfte, wodurch er mit bekannten Familien der Republik von Ragusa in Verbindung gekommen ist.

Radić führte drei Namen: Ozrisaljić, Kopijević und Tezalović. Den ersten hat er von seinem Vater erhalten, der zweite ist eigentlich sein Spitzname, und der dritte kommt von der nahverwandten Familie.

Radić lebte bis zum Beginn des siebenten Jahrzehnt des XV Jahrhunderts. Zum letzten Mal wird er 1461 erwähnt, und seine Frau dann, 1467, schon als Witwe. In dieses Interval also fällt sein Todestag. Ueber die Frau ist kaum etwas bekannt. Es ist nur sicher, dass sie Stoisava hiess. Nach ihm blieb ein Sohn namens Vlatko Popović, welcher in den achtziger Jahren als Erbe des Brailo Tezalović erwähnt wird.

Fast vier Jahrzehnte lang begegnet man Radić Ozrisaljić in Verschiedenen Missionen und Aktivitäten, sei es in privaten oder jenen im Dienste der Familie Pavlović. Seine Geschäfte waren unterschiedlich. Am Hofe der Pavlovići bekleidete er manigfache Funktionen, zuerst beim Baron Radoslav, später bei dessen Söhnen Ivaniš, Peter und Nikolaus. In den Schuldbüchern der Ragusaner Republik stösst man oft auf seinen Namen. Zu oft hat er nämlich bei dortigen Geschäftsleuten und anderen Bürgern Schulden gemacht. Es ging dabei meistens um angesehene Familien.

Die erste Nachricht über seine Aktivität stammt aus dem Jahr 1424, als er in der Funktion des Prokurators in den Geschäften des Brailo Tezalović mit den Bunić's in Dubrovnik verhandelt. Etwas später wird er wieder erwähnt, sei es allein oder als Geschäfteilhaber. Als seine Kreditoren und Partner gelten Mitglieder der bekannten Familien, wie Bunić, Sorkočević, Butković, Prodanečić, Nalješćević und andere. Auch in Prača und Gorazde knüpft er geschäftliche

Beziehungen mit bekannten Händlern an. Besonders intensive Beziehungen pflegt er mit Brailo Tezalović, mit den Gebrüdern Radomirić (Radin und Brajko), dann mit Brajko Hvaović, Gruboje Doberković und anderen. Mit diesen zusammen hat er bei den Ragusanern Kredite erhalten, die er dann mit der Warenlieferung zu begleichen versuchte. Er tritt aber auch als Garant für andere Geschäftsleute aus Bosnien auf. Seine Schulden wurden in zwei verschiedenen Valuten gebucht: in Perper und Dukaten. Davon abhängig wurde auch die Frist für die Rückzahlung angesetzt, wobei es in den meissen Fällen um einen bis sechs Monaten ging. Es kam aber vor, dass wegen der Verzögerung bei der Abzahlung neue Kontrakte mit verlängerten Terminen geschlossen werden mussten.

In den Kreditgeschäften gab es gewöhnlich nur einen Gläubiger. Die Schulden wurden oft mit Metalllieferung beglichen, wobei in der Regel Blei, im geringeren Masse Silber in Betracht gekommen ist. Es gab Fälle, wo die Schuld erst nach dem Richterspruch beglichen werden konnte, so im Gerichtsverfahren mit Ivan Prodanelić, der ihm nach seiner Ankuft in Dubrovnik sogar verhaften liess.

Die besten Geschäfte entwickelte Radić in der dritten Dekade des XV Jahrhunderts. In wenigen Jahren hat er damals einen Umsatz von 500 Dukaten und 280 Perper erreicht. Wenn man dazu noch seine Tätigkeit mit den Partnern berücksichtigt, dann auch den Wert seiner Bürgschaften, dann kann diese Ziffer 3.500 Dukaten erreichen — womit sich nur ein kleiner Teil der damaligen bosnischen Kaufleute rühmen konnte.

Trotz allem kann Radić Ozrisaljić zu den durchschnittlich Bemittelten in Bosnien gezählt werden. Ausser der Geschäftstätigkeit ist er uns auch als Vermittler in vielen anderen ökonomischen und politischen Angelegenheiten bekannt. Er war besonders für den Baron Radosav Pavlović und seine Söhne engagiert: sei es als Hofschreiber oder Zöllner in Ledenice. Eine Zeit arbeitete er auch in Drijeva, wo er für das eingenommene Geld Salz einkaufte. Er hat auch an den Verhandlungen der Ragusaner mit dem Radosav Pavlović über den Verkauf von Konavle teilgenommen, und wurde dafür von den Ersteren mit einer Summe Geld belohnt.

Auch nach dem Tode Radosav Pavlović blieb er im Dienst der Familie. Für seine neue Herren und Auftraggeber ging er öfters in diplomatischen Missionen nach Dubrovnik. Er tritt auch als Zeuge bei der Erstattung von Urkunden auf, in welchen er als »Knez« betitelt wird. Diesen Titel hat er zweifellos für seine treuen Dienste erworben.

Das Beispiel Radić Ozrisaljić's spricht eindeutig dafür, dass in der ersten Hälfte des XV Jahrh. an den Höfen der regionalen Herrscher Einheimische in der Wirtschaft und anderen Aktivitäten, eine wichtige Rolle gespielt haben. Sein Beispiel zeigt uns ebenso, wie ein Geschäftsmann in den Adelsstand aufgenommen werden konnte, mehr auf Grund seiner Fähigkeiten als Folge seiner Abstammung.

Behija Zlatar

KOPČIĆI I VILIĆI

*(Prilog pitanju izučavanja muslimanskih begovskih porodica
u Bosni i Hercegovini u XVI stoljeću)*

Pitanje nastanka i razvitka muslimanskih begovskih porodica u Bosni veoma je složeno i malo izučavano. To je u prvom redu zbog toga što nedostaju istorijski izvori. Porodični arhivi nisu očuvani, tj. berati kojima su dodjeljivani posjedi uglednim ličnostima ili nisu sačuvani ili je teško doći do njih. Isto tako vakufskih zakladnih povelja (vakufnama), koje bi takođe mogle pružiti podatke u obradi ove teme veoma je malo sačuvano. Za sada jedino turski katastarski popisi (defteri) ostaju jedini izvori koji sadrže izvjesne podatke, istina kratke i jednostrane, vezane za članove značajnijih begovskih porodica. Ti podaci se, uglavnom, odnose na njihove posjede (zijamete, timare, čiftluke, mulkove, vakufe), kao i na titule, odnosno funkcije pojedinih članova tih porodica koje su oni vršili u turskoj administraciji. Defteri pružaju podatke i o tome u kojoj mjeri su posjedi ovih porodica bili nasljedni, tako da se može pratiti razvoj pojedinih begovskih porodica.

Kao što je poznato, Bosna je u turskom periodu od samog početka i kroz cijeli taj period predstavljala isturenu krajinu (serhat) prema Austriji i Mletačkoj Republici i zbog toga je za Tursko Carstvo imala veliki strateški i politički značaj. Većina vojnih pohoda Osmanlija protiv tih dviju zapadnih sila, glavnih njihovih neprijatelja u Evropi, poduzimani su sa tla Bosne. U ovim pohodima velikog udjela imali su ljudi domaćeg porijekla. Za svoje zasluge dobivali su posjede (zijamete i timare). Oni koji su rano prihvatili ideologiju vladajuće klase — islam — mogli su da dođu do visokih položaja u vrhovima Turskog Carstva. Zato je u XVI stoljeću na dvorovima turskih sultana veliki broj funkcionera bio južnoslavenskog porijekla. Oni su svojim uticajem nastojali da očuvaju prestiž u svom rodnom kraju, prije svega da očuvaju imanja i da ih zadrže u porodici. Na taj način, a posebno daljnjim aktivnim uključivanjem svojih rođaka u timarski sistem i njihovim prihvatanjem islama, oni su pomagali jačanju svojih rodova.

Na razvoj muslimanskih begovskih porodica uticala je i činjenica što su mnoge vojničke službe (kapetani, dizdari i gradski mustahfizi) kasnije (od druge polovine XVI stoljeća) postale nasljedne u porodici. Na taj način su te službe sve više prelazile u ruke domaćih ljudi. Naročito su dolazile do

izražaja one porodice koje su se nalazile u pograničnim dijelovima bosanskog sandžaka i koje su čuvale granicu.

U Turskom Carstvu se u ovom periodu nije mnogo tolerisalo učvršćivanje i jačanje aristokratskih porodica. Čim bi neka porodica znatnije ojačala, centralna vlast je poduzimala mjere da je oslabi, pa i uništi. Međutim, u provincijama je stanje bilo drugačije. Daleko od centralne vlasti, provincijski begovi su imali veća ovlaštenja (serbestijet), te su mogli da svoje posjede dobrim dijelom zadrže ili da steknu nove i nastojali su da ih zadrže u porodici. Tako su uspijevali da ojačaju ekonomski i da se pretvore u provincijsku aristokraciju. U XVI stoljeću u Bosni feudalnu klasu sačinjavali su najvećim dijelom domaće islamizirane spahije, visoki činovnici i njihovi potomci porijeklom iz Bosne, kao i izvjestan broj doseljenika. Mnogi od ovih ljudi došli su do visokih položaja u turskoj vojsci i administraciji. Među njima isticao se niz značajnih ličnosti: Gazi Husrev-beg, Malkoč-beg Karaosmanović sa svojim potomcima, više članova roda Sokolovića (Mehmed-paša, Lala Mustafa-paša, Ferhad-paša), zatim Hasan-paša Predojević i mnogi drugi, svi porijeklom iz Bosne. Oni će svojim uticajem mnogo doprinijeti razvoju domaće feudalne klase u bosanskom ejaletu.

Velikog udjela u razvitku feudalne klase u Bosni odigrala je i ustanova čiftluka. U XVI stoljeću najveći broj čiftluka došao je u ruke predstavnika muslimanske domaće feudalne klase.

Među muslimanskim begovskim porodicama koje su se istakle u XVI stoljeću u Bosni ubrajaju se i porodice *Kopčići* i *Vilići*. Primivši islam i učestvujući u ratovima tokom XVI stoljeća, stekli su velike posjede, te su uspjeli da se održe tokom cijele turske vladavine. Posjedi ovih porodica nalazili su se, uglavnom, na području nekadašnjih nahija Rame, Neretve i Uskoplja. Po porijeklu, ove dvije porodice ubrajaju se među one koje predstavljaju izdanke istaknutih rodova srednjovjekovnog bosanskog plemstva.

Vilići

Porodicu Vilića Fermendžin navodi među imenima plemićkih porodica »Vilić od Gorni Vacup, vulga Scopie«.¹⁾ Ne zna se tačno kada je prvi član te porodice primio islam. Ali već krajem XV stoljeća javlja se jedan član te porodice koji je već bio musliman. To je poznati Alija Vilić, koji se navodi kao »serasker vilajeta Brod« i »serasker vilajeta Neretva«). Još 1485. godine on je posjedovao timar u nahiji Rami s ukupnim prihodom od 11.291 akču.³⁾ Sa svojim posjedima Alija Vilić je uspio da postane jedan od uglednijih spahija u Bosni. On je, učestvujući u vojnim pohodima i stekavši velike posjede, uspio i svoju porodicu da uvrsti među uglednije spahijske porodice. Osim podataka da je bio serasker i imućniji posjednik, o Aliji Viliću nema drugih podataka. Bez sumnje, bio je ugledna ličnost. To pokazuje i činjenica što

1) Fermendžin, *Acta Bosnae*, Zagreb 1892, str. 561.

2) Istanbul, Basbakanlik Arsivi (BBA), Tapu defter (TD) No 56. Sumarni defter bosanskog sandžaka iz 1516. godine. Fotokopije u Orijentalnom institutu u Sarajevu (OIS) br. 63, fo. 54, 55.

3) BBA, TD No 18, Sumarni defter bosanskog sandžaka iz 1485. godine, OIS br. 61, fo. 27.

se nalazi potpisan kao svjedok na vakufnami Mustafa-paše Skenderpašića za njegove zadužbine u Sarajevu.⁴⁾

Koliko sam mogla da utvrdim iz turskih popisa, u prvoj polovini XVI stoljeća Alija Vilić je imao pet sinova: Skendera, Mehmeda, Turhana, Dursuna i Husejna. Svi su oni bili spahije i imali su značajnije timarske domene i čiflučke posjede.

Skender Vilić je upisan među spahijama kliškog sandžaka kao posjednik timara. Njegov timar se sastojao od dva sela u nahiji Rami, a donosio je godišnji prihod od 7.560 akči,⁵⁾ dok mu je prihod u nahiji Visoko donosio godišnje 3.528 akči.⁶⁾

Mehmed Vilić je bio zaim. Njegov zijamet nalazio se takođe u nahiji Neretvi. Sastojao se od tri sela u nahiji Rami i tri sela u nahiji Uskoplje.⁷⁾

Turhan i Dursun imali su zajednički timar u nahiji Rami, ali sa znatno manjim prihodom (3.044 akče) nego timar njihove braće.⁸⁾

Husejin Vilić, kao i ostala braća, imao je posjede u nahiji Rami. Timar Husejna Vilića sastojao se od tri sela u toj nahiji i jednog sela u nahiji Uskoplje, a donosio je godišnji prihod od 9.664 akče.⁹⁾

Ime Husejna Vilića opjevano je i u narodnoj pjesmi. Njegova ženidba opjevana je u pjesmi »Ženidba Vilić Useina.«¹⁰⁾

Od petorice sinova Alije Vilića zna se za potomke Turhan-bega, Husejna-bega i Mehmed-bega Vilića.

Turhan-beg je imao dva sina: Mahmuda i Mehmeda.

Mehmed-aga Vilić bio je »bešlujan« (bešlija) tvrđave Pešta (u budimskom pašaluku.¹¹⁾ Posjedovao je čifluk u nahiji Uskoplje koji se sastojao od jednog dijela sela Moščani (selo sjeverozapadno od Gornjeg Vakufa) s okolnim travnjacima, pašnjacima i livadama. Ovaj čifluk Mehmed-aga je dobio nakon smrti svoga brata Mahmuda.¹²⁾ Mahmud-aga Vilića pogubio je Zrinski 1566. godine.¹³⁾

I Husejn Vilić je imao dva sina: Ahmeda i Mustafu.¹⁴⁾ Kada je Ahmed umro, njegove posjede u nahiji Neretvi naslijedila su njegova tri sina: Murat, Mustafa i Alija. Oni su takođe bili spahije, kao i njihov otac i djedovi.¹⁵⁾

4) H. Šabanović, *Najstarije vakufname u Bosni*, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju naših naroda u doba turske vladavine, III—IV/1952—53, Sarajevo 1953 str. 408.

5) BBA, TD No 284, Opširni defter za kliški sandžak iz 1550. god., OIS br. 212, fo. 92, 93, 94.

6) BBA, TD No 56, OIS br. 63, fo. 45.

7) BBA, TD No 56, OIS, fo. 24.

8) BBA, TD No 57, Sumarni defter bosanskog sandžaka iz 1528—1530. godine, OIS br. 64, fo. 65.

9) BBA, TD No 57, OIS br. 64, fo. 58.

10) *Iz rukopisne ostavštine Koste Hörmana*, Redakcija, uvod i komentar Džena Buturović, Sarajevo 1976, str. 157.

11) BBA, TD No 533, Opširni defter za kliški sandžak iz 1573. god., OIS br. 92, fo. 123.

12) BBA, TD No 533, OIS br. 92, fo. 123, 124.

13) A. Šimčik, *Begovi Kopčići*, Zbornik za narodni život i običaje, 29/1933, sv. 1, str. 53.

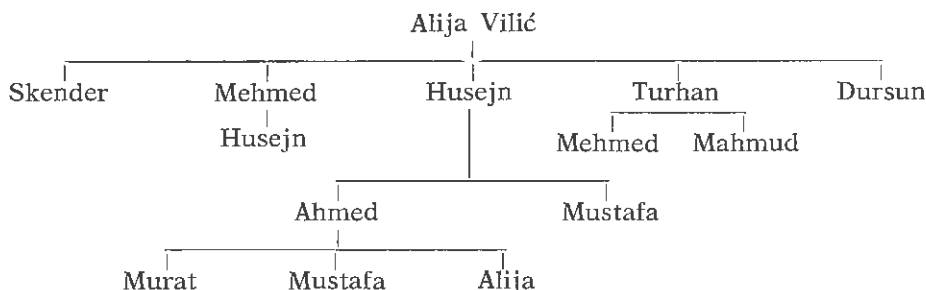
14) BBA, TD No 284, OIS br. 212, fo. 146.

15) Isto.

Sin Mehmeda Vilića zvao se Husejn, a o njemu se zna samo toliko da je posjedovao dio čiftluka u nahiji Uskoplje.¹⁶⁾

Porodica Vilića bila je, dakle, spahijska. Tokom XVI stoljeća članovi te porodice istakli su se u vojnim pohodima i stekli značajnije posjede u Bosni. Ti posjedi prelazili su s oca na sinove i ostajali u porodici tako da su Vilići uspjeli da se »uvrste u red vodećih spahijskih porodica.¹⁷⁾

Genealogija porodice Vilić

Kopčiči

Za Kopčiče Kačić u svom popisu »Knezova i vlastele naroda slovin-skog« kaže da su »...prije osvojenja Bosne bili gospoda slovinska.« Među grbovima bosanske vlastele nalazi se i grb Kopčiča za koji je zabilježeno »Kopcich od Rame sada su Turci.«¹⁸⁾

Kopčiči su zauzimali istaknuto mjesto među muslimanskim plemstvom u XVI stoljeću. Prema narodnoj predaji, neki beg Kopčić doselio se u ramsku dolinu u vrijeme turskih prodora u Ugarsku (1525—1542), i tu dobio posjed. Kasnije je veliki dio posjeda u duvanjskom polju bio u posjedu Kopčiča.¹⁹⁾

Međutim, u izvorima Kopčiči se javljaju znatno ranije. Najstariji poznati član ove porodice Kasim-beg Kopčić posjedovao je 1516. godine zijamet u nahiji Osat u višegradskom kadiluku. Ovaj zijamet sastojao se od šest sela u nahiji Osat, dva sela u nahiji Borač i jednog sela u nahiji Vratar, a donosio je prihod od 40.072 akče.²⁰⁾ Za svoje zasluge bio je unaprijeđen i novac koji je dobio za to unapređenje dao je svome sinu Džaferu.²¹⁾

U vrijeme pohoda na Mohač, 1526. godine, kada većina zaima iz Bosne odlazi s ostalom sultanovom vojskom pod vodstvom Gazi Husrev-bega, jedi-

16) BBA, TD No 284, OIS br. 212, fo. 188.

17) *Istorija naroda Jugoslavije*, Beograd 1960, knj. II str. 114.

18) A. Solovjev, *Postanak ilirske heraldike i porodica Ohmučević*, Glasnik skop-skog naučnog društva XII/1933.

19) *Starine bega Kopčiča*, Po narodnoj predaji priopćio Alija Čatić, GZM, XVIII/1960, str. 114—115.

20) BBA, TD No 56, OIS br. 63, fo. 28.

21) BBA, TD No 57, OIS br. 64, fo. 23.

ni Kasim-beg Kopčić ostaje u Bosni po carskoj naredbi da brani vilajet Bosnu.²²⁾

Od Kasim-begovih potomaka zna se za njegova dva sina, to su Murat-beg i Džafer-beg.

Murat-beg Kopčić bio je kliški sandžakbeg i sjedio je u Livnu.²³⁾ Godine 1555. njegov ćehaja je posjetio Dubrovnik i tom prilikom dobio je od Dubrovčana poklon u vrijednosti 46 dukata.²⁴⁾

Murat-beg je imao zijamet u nahiji Neretvi koji se sastojao od nekoliko sela.²⁵⁾ Jedna italijanska hronika spominje Murat-bega, koji je išao u Mletke kao poslanik. A. Šimčik pretpostavlja da od njega potiče poznata begovska porodica Muratbegovići.²⁶⁾

Murat-beg je podigao mekteb u Prozoru i za njega uvakufio posjede u selu Ravnice koje je pripadalo Rami.²⁷⁾ Od njegovih potomaka poznata su tri sina: Džafer-beg, Kasim-beg, i Nuh-beg.

Džafer-beg je posjedovao čiftluk u nahiji Rami, koja je u to vrijeme (1574) pripadala kadiluku Neretvi. Čiftluk se sastojao od jednog dijela sela Žrnovice, zatim pašnjaka, livada kao i ribnjaka na rijeci Rami.²⁸⁾ Sva trojica sinova Murat-bega Kopčića posjedovala su obradive zemlje (mezra) u selu Gornji Šibenik koje je pripadalo Rami.²⁹⁾ Nosili su titulu *beg* i sva trojica su bili spahije. Džafer-beg je krajem XVI stoljeća dolazio u Zadar. On je tako jednom donio pismo Mlečanima Hasan-paše Predojevića, bosanskog beglerbega, u kojem Hasan-paša predlaže Mlečanima da zajedničkim snagama napadnu uskočki Senj.³⁰⁾

Osim Murat-bega, Kasim-beg je imao i sina Džafer-bega. Da je Džafer-beg Kasim-begov sin, ukazuje nam navedena zabilješka u bosanskom defteru iz 1529. godine, u kojoj stoji da je novac od svoga unapređenja Kasim-beg dao svome sinu Džaferu.³¹⁾

Inače, Džafer-bega spominju i zapadni izvori. Navedena italijanska hronika donosi podatak da je umro 1541. godine.³²⁾

Ime Džafer-bega Kopčića često se spominje i u narodnim pjesmama.

Od njegovih potomaka zna se za jednog sina, Mehmeda, koji je imao timar u nahiji Neretvi, s prihodom od 3.083 akče.³³⁾

22) A. Aličić, »Popis turske vojske pred pohod na Mohač« (rad u rukopisu za POF XXV).

23) Historijski arhiv Dubrovnik, Consilium Rogatorum 53, 133, 1550. godina.

24) Isto.

25) BBA, Maliye defteri No 706, Sumarni defter kliškog sandžaka iz 1550. godine, OIS br. 213, fo. 73.

26) A. Šimčik, *Begovi Kopčići*, Zbornik za narodni život i običaje, 29/1933 sv. 1 str. 48.

27) BBA, TD No 533, OIS br. 92, fo. 91.

28) BBA, TD No 533, OIS br. 92, fo. 68.

29) BBA, TD No 533, OIS br. 92, fo. 77.

30) G. Stanojević, *Senjski uskoci*, Beograd 1973, str. 133.

31) BBA, TD No 57, OIS br. 64, fo. 23.

32) A. Šimčik, nav. djelo, str. 13.

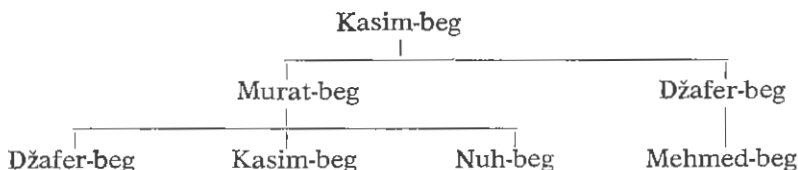
33) BBA, TD No 284, OIS br. 212, fo. 129.

Fra Nikola Lašvanin spominje Arslan-bega Kopčića, ali se ne zna u kakvom je srodstvu bio sa spomenutim Kopčićima.³⁴⁾

U narodnim pjesmama očuvala su se imena nekih članova ove porodice: Ali-beg Kopčić u pjesmi »Ženidba Kopčić Ali-bega«³⁵⁾, zatim Ali-beg i njegovo troje djece Muhamed, Hanumica i Kadunica u pjesmi »Kopčićeva kćerka«³⁶⁾ i Muhamed Kopčić u pjesmi »Kopčićeva seka«.³⁷⁾

Sačuvano narodno predanje o Kopčićima pokazuje da su oni jedna od rijetkih begovskih porodica koje su se održale u Bosni i u kasnijem periodu.

Genealogija porodice Kopčić

ZUSAMMENFASSUNG

DIE KOPČIĆ'S UND DIE VILIĆ'S

In diesem Beitrag wird die Frage der Entstehung und Entwicklung moslimischer Feudalfamilien in Bosnien und der Herzegovina während des XVI Jahrhunderts behandelt. Wegen des Mangels an historischen Quellen ist darüber bis heute nur wenig geschrieben worden.

Die Familien Kopčić und Vilić führen ihre Herkunft zurück auf mittelalterliche bosnische Familien. Ihre Mitglieder haben während des XVI Jahrhunderts beträchtlichen Besitz erworben, besonders auf Grund ihrer Teilnahme an den Kriegszügen der Osmanen. Sie haben sich somit zu den führenden Spahis in Bosnien und der Hezegovina emporgearbeitet. Die Namen vieler dieser Familienmitglieder kommen in der Volksdichtung vor. Diese Familien, die im XV und XVI Jahrhundert entstanden sind, haben sich auch in der späteren Zeit erhalten.

34) A. Šimčić, nav. djelo, str. 48.

35) Behar, god. I, Sarajevo 1900/1, str. 175.

36) Behar, god. V, Sarajevo 1904/5, str. 58.

37) Behar, god. IV, Sarajevo 1903/4, str. 172.

Jovan Jovanović

IZVJEŠTAJ ATANASIJA VASILJEVIĆA VASILJEVA O ZAVRŠETKU HERCEGOVAČKOG USTANKA 1875—1878. GODINE

Atanasije Vasiljević Vasiljev posljednji je predstavnik Petrogradskog dobrotvornog odbora (koji je u periodu hercegovačkog ustanka intenzivno prikupljao i slao priloge hercegovačkim izbjeglicama) u Crnoj Gori. Kratko vrijeme boravio je u Crnoj Gori: od 4. februara do 1. juna 1878. godine. Za to vrijeme požrtvovano se zalagao za pomoć hercegovačkim izbjeglicama kojih je u to vrijeme bilo oko 70 hiljada. Vasiljević je obilazio njihove zbjegove po staroj Crnoj Gori, Vasojevićima i pograničnim predjelima između Crne Gore i Hercegovine da bi što bolje upoznao njihove životne uslove. Dijelio je dobrovoljne priloge u novcu, namirnicama i odjeći koje su ruske humanitarne organizacije slale za postradalo hercegovačko stanovništvo. Vasiljević je otvarao osnovne škole (u Cetinju, Nikšiću, Grahovu, Bijeloj Gori i Risnu) i osnovao internat (u Cetinju) za izbjeglu hercegovačku djecu. On se unekoliko i politički angažovao u korist Hercegovine zbog čega ga je austrijska vlast poprijeko gledala i više puta optuživala,¹⁾ i to ne bez razloga.

Austrijska vlast je prema njemu u Perastu grubo postupila i nije mu čak ni objasnila razloge. Perast je bio jedno od onih mjesta u kojima je dijeljeno žito hercegovačkim izbjeglicama. Ovdje se dijelilo žito za gotovo 40 hiljada izbjeglica s područja stare Crne Gore i Hercegovine.²⁾ Njima je u Perastu i Atanasije Vasiljević dijelio novčanu pomoć.

Naoružani austrijski žandarmi došli su jednoga dana i naredili mu da odmah obustavi dijeljenje novčane pomoći. Nije mu ništa drugo preostalo nego da se preseli u Grahovo i tamo nastavi humanu akciju. Vasiljević se uzalud trudio da sazna zbog čega je austrijska vlast ovako grubo prema njemu postupila. Međutim, razlog je sasvim jasan. On se energično suprotstavljao okupaciji Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske Monarhije. I, naravno, austrijska vlast jednom takvom neprijatelju nije željela dopustiti da na njenom području obavlja bilo kakvu misiju.

1) Hamdija Kapidžić. *Hercegovački ustanak 1882*. Sarajevo, 1973, str. 51.

2) U Perastu je dijeljeno žito za 40053, u Kotoru za 14343, a u Budvi za 12312 hercegovačkih izbjeglica (Podaci uzeti iz knjige Atanasija Vasiljevića Vasiljeva: *Среди народных страданий*. Petrograd. 1905, str. 4.

Atanasije Vasiljevič, i pored toga što je Ruska vlada na Tajnoj konvenciji u januaru 1877. predala Bosnu i Hercegovinu u austrougarsko područje,³⁾ bio je i ostao beskompromisni protivnik takve politike.

Njegovo poznanstvo sa svim glavnijim vođama hercegovačkog ustanka (osim sa Lazarom Sočićom) imalo je, svakako, i politički karakter. Vasiljevič je radio na pripremanju otpora hercegovačkih ustanika i Muslimana austrijskoj vojsci prilikom njenog ulaska u Hercegovinu. »U maju 1878. držali su hercegovački glavari skupštinu na Grahovu i izdali su protest protiv ulaska vojske susedne monarhije u njihovu otadžbinu. Ovaj protest povraćanje Hercegovaca u zavičaj bez Portina pitanja i sav rad na spremanju hercegovačkog otpora protiv austrijske okupacije vodio je Atanasije Vasiljevič, slovenofilski agent u Crnoj Gori. On je nagovarao Hercegovce da se mire sa muslimanima i s njima zajedno da idu protiv Austrije«.⁴⁾

Vasiljevič je o svojim aktivnostima u Crnoj Gori podnio dva izvještaja Petrogradskom dobrotvornom odboru. Prvi 19. februara 1878, a drugi 14. februara 1879. godine. Kasnije (1905) oba referata štampao je u posebnoj knjizi pod naslovom: *Среди народных страданий*.

Visoko je cijenio hercegovački narod. Isticao je njegove vrline: hrabrost, poštenje, bistrinu. U velikoj i tragičnoj istorijskoj drami, kako naziva događaje na Balkanu 1875—1878, Bosna i Hercegovina je prosječno izgubila više no ma koja od zaraćenih zemalja na Balkanu u periodu 1875—1878. godine. Ova zemlja, kako obavještava Vasiljevič, izgubila je najmanje trećinu stanovništva, »manji dio od turskog oružja, a ostali od zime, gladi i bolesti«. A oni koji su ostali u životu, izgubili su cjelokupnu svoju imovinu: kuću, stoku, vinograde, bašte, žito i čitavo pokućstvo. A kao nagradu za bezbroj ljudskih žrtava, za sva moralna stradanja i materijalne gubitke, Hercegovci i Bosanci postali su ponovo robovi — plijen Austro-Ugarske Monarhije, ističe Vasiljevič.

U svom referatu koji je čitao na Svečanoj skupštini Petrogradskog dobrotvornog odbora 14. februara 1879. on je oštro osudio politiku Austrije prema Hercegovini i Bosni, a nije štedio ni politički stav Crnogorske vlade prema Hercegovini, osuđujući knjaza Nikolu za izručenje hercegovačke vojske Austriji. Tom prilikom Vasiljevič je iznio tok predaje ustanika u ruke austrijske vojske, odnosno tragičan kraj hercegovačkog ustanka 1875—1878. godine. Za javnost, a pogotovo za istraživača-istoriografa, mislim, biće zanimljivo, odnosno korisno da se u našoj štampi objavi izvještaj Atanasija Vasiljeviča o ovom činu predaje.

Da bi osujetio otpor hercegovačkih ustanika austrijskoj vojsci, knjaz Nikola je pozvao na Cetinje hercegovačke glavare (među njima i one koji su u unutrašnjosti Hercegovine već pripremali čete za otpor) i tu ih, kaže Vasiljevič, pod raznim izgovorima zadržavao dok nije Austrija okupirala Hercegovinu.

Crnogorski serdar Savo Jovičević je 16. septembra 1878. godine svim hercegovačkim komandirima bataljona poslao sljedeće naređenje:

3) Milorad Ekmečić. *Ustanak u Bosni 1875—1878*. Sarajevo. 1973. str. 270.

4) Vaso Čubrilović. *Bosanski ustanak 1875—1878*. Beograd. 1930 str. 371.

»Gospodine komandire,

Prema vrhovnoj zapovijesti naše uzvišene vlade naredi svakom vojniku bataljona da bude spreman, i da svaki tvoj vojnik i ti pred njima u prvu subotu bude u Bileći; svaki vojnik neka dobro očisti i pripremi svoju pušku i svi pod oružjem i barjacima budite u prvu subotu u Bileći. Obavijestite svakog svog vojnika da onaj koji u određeni dan ne dođe na zakazano mjesto nikada više neće imati pristupa tamo gdje se braća kupe, zbog toga što će u Bileću doći svi hercegovački glavari a s njima i sva hercegovačka vojska pod oružjem i barjacima.

Ostanite mi zdravo!

Grahovo, 16. septembra 1878. godine

Sekretar
Savo Jovičević«

Na osnovu ovoga naređenja hercegovačka vojska u određeni dan došla je u Bileću, gdje ih je čekao serdar Savo Jovičević. Rano sutradan pošli su prema Trebinju. Vojska je bila ubijeđena da idu u borbu protiv austrijske vojske. Međutim, to je bila priprema za konačnu kapitulaciju ustaničke vojske.

U nedjelju 17. septembra⁵⁾ iz Bileće krenuli su ovi bataljoni:

Zubačko-kruševački (Zubci, Kruševica, Sutorina). — vojvoda Tripko Vukalović, komandir Tomo Tomašević.

Šumski — vojvoda arhimandrit Melentije Perović, komandir Arsen Miskin.

Zavođanski (Zavođe) — vojvoda Gligor Miličević, komandir Nikola Vujović.

Rudinski — komandir Šćepan Papić, potkomandir Mrdak Luburić.

Gatački (Gacko polje) — vojvoda pop Bogdan Zimonjić, komandir Nikola Grgur.

Dabarski — vojvoda Jovan Džombeta, komandir Pero Muratović.

Nevesinjski prvi — komandir Kiko Stefanović.

Nevesinjski drugi — komandir Boško Guzina, vojvoda pop Petar Radović.

Pola Popovopoljskog bataljona — komandir Lazar Mačuga.

Drugi dio Popovopoljskog bataljona ostao je kod don Ivana Musića.

Kad je vojska došla na Jasen, pridružio joj se vojvoda Petar Vukotić u čijoj su pratnji bili: Blažo Petrović, Nikola Matanović, Milovan Bošković i Vukota Filipović. Pošto se Vukotić pozdravio s vojskom, pošli su prema Goričkom polju koje se nalazi kod Trebinja.

Na Goričkom polju hercegovačku vojsku dočekao je austrijski general Stevan Jovanović sa svitom i muzikom. Na jednom kraju polja nalazila

5) Računajući po novom kalendaru, 17. septembar 1878. nije bio u nedjelju nego u utorak. A u nedjelju je bio 22. septembar. Prema tome, hercegovački bataljoni krenuli su iz Bileće prema Trebinju 22. septembra 1878. godine. Datum 17. septembar kao dan polaska hercegovačke vojske iz Bileće za Trebinje koji je Atanasije Vasiljević unio u svoju već pomenutu knjigu (str. 68) ili je pogrešno unio ili je riječ o štamparskoj grešci.

se austrijska vojska u punoj ratnoj opremi. Na zapadnoj strani stajala je brdska artiljerija, a na istočnoj gradski topovi. Tada je, u stvari, vojska saznala pravu istinu. I kada su vojnici stali u paradnom stroju, vojvoda Petar Vukotić obratio im se sljedećim riječima:

»Braćo Hercegovci!

Kao što vidite Hercegovina je pripala bečkom ćesaru; vi kao hrabri i vjerni sinovi svoje otadžbine, dužni ste priznati ćesaru vlast: vi ste ćasno ratovali za svoju slobodu, slava van na hrabrom podvigu! Znajte da knjaz i ćesar žive u ljubavi, kao ćlanovi jedne porodice! Dobro će vam biti. Predajte ostraguše ovdje, a obićno oruđe, koje su nosili vaši oćevi i djeđovi, nosite i vi. Poslušajte me, vojnici! Takvo je naređenje svijetloga knjaza«.

Kada su, kađe Vasiljević, hrabri vitezovi ćuli da moraju predati oruđe, bili su kao gromom pogođeni, a među vojnicima nastalo je »strašno rop-tanje«.

Iznenadeñ predlogom vojvode Petra Vukotića, komandir Nevesinjskog bataljona Boško Guzina izašao je pred vojsku i rekao:

»Gospodo, za ime Boga istinoga!

Evo ćitave tri godine borili smo se s Turcima i ginuli za svoju ćast i poštenje, a vi nam sada oduzimate oruđe — naše jedino dobro! Poznato je koliko smo muke i nesreće pretrpjeli, koliko smo krvi prolili! Svaki od nas je izgubio: ko brata, ko oca, ko sina; a svi smo ostali bez pokućstva, bez kuća i kućišta; jedino što nam je do sada ostalo nepovrijeđeno — to je ćast i svijetli obraz među braćom. Ne dirajte u njih, gospodo!«.

Serdar Jovićević je na to odgovorio:

»Vi položite oruđe, kao hrabri vojnici, po naređanju svoga vrhovnog vođe, i to za vas neće biti poniženje, već time ćete dokazati poslušnost ćesaru«.

Poslije britke i mudre rijeći komandira Guzine, vojska se unekoliko umirila uperivši pogled na svoje komandire.

Vojvoda Petar Vukotić predložio je komandiru Zahumsko-kruševaćkog bataljona Tomu Tomaševiću da naredi svome bataljonu da preda oruđe. Na to mu je Tomašević odgovorio:

»Vojvodo, ne dozvoljava mi vojnićka ćast da predam oruđe dok se među vojskom vije Alaj-barjak; od njega treba poćeti«.

Vojvoda Vukotić, u pratnji svoje svite, prišao je Nevesinjskom bataljonu i pozvao alaj-barjaktara Jovicu Zirojevića da preda barjak. Na to je barjaktar Zirojević odgovorio Vukotiću:

»Vojvodo!

Kao što znate, ovaj alaj-barjak dao mi je iz svojih ruku svijetli gospodar na Crnom Kuku, prilikom skupa crnogorske i hercegovaćke vojske, pred polazak u rat. Gospodar mi je tada rekao: 'Junaće, evo ti alaj-barjak; nosi ga ćasno i ne daj ga drugom, dok u tebi živo srce bije!'. — Do danas sam ga ćasno nosio u svim bitkama u Hercegovini; mnogo je moje braće poginulo oko njega; krv se potokom lila radi odbrane visoke ćasti ovoga alaj-barjaka, i, slava Bogu, njegova je ćast oćuvana, iako su mnoge nevesinjske majke sada u crno zavijene. Dakle, je li pravo, je li pošteno, da ga

sada mirno predam u tuđe ruke? O, ne! ne smijem ga predati zbog toga što bi me tada proklele mrtve kosti onih sokolova koji su ginuli pored njega; ako se danas moram s njim rastati, predaću ga samo u ruke Petrovića!«.

Tada je Blažo Petrović, sa suzama u očima, prišao barjaktaru Zirojeviću i od njega primio Alaj-barjak. Poslije predaje Alaj-barjaka, 6750 hercegovačkih boraca, koliko ih je bilo na Goričkom polju, predalo je svoje puške, zvane »ostraguše«.

Komandir drugog Nevesinjskog bataljona Boško Guzina prvi je slovio o kamen svoju ostragušu. Po ugledu na njega, mnogi vojnici postupili su na isti način. To, većinom izlomljeno, oružje austrijski vojnici odvezli su kolima u Trebinje. A pištolje i handžare koje im ovom prilikom austrijska vlast nije oduzela kasnije je pokupila.

Pošto su svi hercegovački bataljoni predali oružje, austrijski general Stevan Jovanović obratio se Hercegovcima ovim riječima:

»Sada sa svojim porodicama možete preći na svoju zemlju, a vlada će vam davati hranu do nove žetve, pomoći će vam da ozidate kuće, daće vam sjeme, volove i sve što vam je potrebno da bi mogli obraditi zemlju i živjeti u miru i blagostanju. Vojvode i kapetani biće postavljeni za međlise, a komandiri i oficiri za serdare i harambaše, i svaki u svojem mjestu s jednim brojem pandura moraće paziti na red i čuvati granicu od hajdučkih četa. Godišnja plata serdara iznosiće 300 florinti, njihovih pomoćnika 200, oficira 150 a pandura 100 florinti i, osim toga, dobijaće potrebne životne namirnice. Ja se nadam, dakle, da ćete vi blagosiljati ovaj srećni dan za vas. Da ste zdravo! Sada će vam dati hleba, mesa i vina, a kada se odmorite neka svaki ide svojoj porodici«.

Eto, tako, u glavnim crtama glasi izvještaj Atanasija Vasiljevića Vasiljeva o kapitulaciji hercegovačkih ustanika, odnosno o tragičnom kraju hercegovačkog ustanka 1875—1878. godine.

Vasiljević je prilikom podnošenja izvještaja na Svečanoj skupštini Petrogradskog dobrotvornog odbora, odžanoj 14. februara 1879. godine, izjavio da general Stevan Jovanović nije ništa ostvario od obećanja koja je dao hercegovačkim ustanicima na Goričkom polju. Takođe je skrenuo pažnju na diskriminatornu politiku Austrije prema Hercegovini koja nastoji da njeno stanovništvo umori glađu i da na pustim predjelima Hercegovine osnuje njemačke kolonije. Atanasije Vasiljević je zahtijevao od prisutnih, odnosno od Petrogradskog dobrotvornog odbora, da se što prije (bez obzira na to što je hercegovački ustanak završen i Hercegovina okupirana) ukaže »nova pomoć bosanskim i hercegovačkim porodicama« uz napomenu da je hercegovačko stanovništvo izloženo takvom pogibeljnom gladovanju da »glođe lipovu koru i stotine ljudi umiru od gladi«. Treba napomenuti da Vasiljević ima u vidu one izbjeglice koji u zimskom periodu 1878/1879. godine, zbog vremenskih nepogoda, nijesu mogli doći u Hercegovinu i na one koji su došli na opustošena ognjišta i vratili se ponovo u izbjeglištvo. S obzirom na to da su za njih sve vrste pomoći bile prestale, nemilosrdno ih je satirala i uništavala avet gladi.

Međutim, Atanasije Vasiljević smatra da se jedino dobrovoljnim priložima stvari neće bitno izmijeniti. »Nesrećnom narodu neophodna je po-

moć ruske vlade. Samo vladina pomoć može unekoliko umiriti savjest ruskog društva i ruskog naroda«, zaključuje Vasiljevič.

Uzged da napomenemo da je Ruska vlada, na molbu crnogorskog knjaza Nikole, na ime pomoći hercegovačkim izbjeglicama u Crnoj Gori redovno slala (do završetka ustanka 1878. godine) novčanu pomoć. U početku je iznosila 30 hiljada rubalja mjesečno. Kasnije, tj. od maja 1876. povećana je na 50 hiljada, a 1878. na 68 hiljada rubalja. Vlada je, takođe, poslala novac i za povratak izbjeglica u svoju domovinu.

Na kraju svog izvještaja Vasiljevič postavlja pitanje: da li je s Austrijom sklopljen kakav ugovor u korist Bosanaca i Hercegovaca i ako jest da se s tim upozna rusko društvo, odnosno ruska javnost; kao i da li Ruska vlada ima pravo nadzora nad tim da li ovaj ugovor izvršava Austrija.⁶⁾

6) Atanasije Vasiljević Vasiljev, *Среди народных страданий*. Petrograd. 1905.str. 61—72.

Ibrahim Kemura

PROGLAS MUSLIMANSKE AKADEMSKE OMLADINE U BEČU OD 1907. GODINE

Kulturni pokret Muslimana početkom ovog vijeka, koji je označen pokretanjem časopisa »Behar« 1900. godine, osnivanjem kulturno-prosvjetnog društva »Gajret« 1903. godine i nizom drugih akcija, pojavio se sa znatnim zakašnjenjem u poređenju sa sličnim pokretima hrvatskog i srpskog naroda u Bosni i Hercegovini. Inicijatore i začetnike kulturnog preporoda Muslimana predstavljala je prva malobrojna generacija intelektualaca koji su svoje obrazovanje stekli na univerzitetskim centrima u Beču i Zagrebu.¹⁾ Njihova akcija na planu kulturnog i prosvjetnog rada s naglašenom tendencijom približavanja i uklapanja Muslimana u sistem evropskog obrazovanja nije ostala bez vidnih rezultata, te se i broj muslimanske omladine na srednjim i visokim školama postepeno povećavao. Tako je u školskoj godini 1903/4. iz Bosne i Hercegovine bilo na visokim školama u Beču i Zagrebu 30 muslimanskih studenata, a 1904/5, taj broj se povećao na 34, da bi se i dalje povećavao iz godine u godinu.²⁾ Povećani broj studenata nametao je i potrebu njihova organizovanja. Malobrojni pripadnici muslimanske omladine okupljali su se i saradivali u akademskim društvima srpske i hrvatske omladine, koja su odranije postojala i djelovala u ovim univerzitetskim centrima.³⁾ Rad u ovim društvima ograničavao se, uglavnom, na kulturno-prosvjetnu djelatnost.

Period na početku ovog stoljeća nije obilježen političkom aktivnošću muslimanske školske omladine. Rijedak izuzetak predstavljao je proglas Muslimana akademičara iz Herceg-Bosne, pisan u Zagrebu 19 XI 1903. go-

- 1) Toj prvoj generaciji univerzitetski obrazovanih Muslimana, koji su se školovali u periodu između 1884—1900. godine pripadali su: Mehmed Ali-beg Kapetanović Hajdar ef. Fazlagić, Ahmed-beg i Ibrahim-beg Defterdarević, Šemsi-beg Salihbegović, Osman ef. Midžić, Safvet-beg Bašagić, Asim-beg Resulbegović, Avdi-beg i Halid-beg Hrasnica, Hašim-beg Badnjević, Osman Nuri Hadžić, Ahmed Muhibić, Sukrija Alagić, Šefkija Gluhić, Bećir Mehmedbašić, Camil ef. Karamehmedović.
- 2) Behar, V/1904, br. 7, 112; VI/1905, br. 8, s. 128.
- 3) Vladimir Čorović: *Istorija srpskog akademskog društva »Zora«*, Ruma 1905, s. 45. Među članovima »Zore« koji su u društvu držali predavanja navodi se i student Camil Karamehmedović. »Zora« je bilo izrazito literarno društvo akademičara, a osnovana je 1863. godine u Beču.

dine, naslovljen »Braćo Muslimani«, a pripisuje se studentu iz Mostara Mehmed Dželaludinū Kurtu. Proglas je intoniran tako da uprkos oštroj kritici upućenoj režimu okupacione uprave, koja je označena kao glavni krivac teškog ekonomskog, političkog i kulturnog stanja Muslimana, svoju oštricu okreće protiv saradnje Muslimana i Srba. Iako je istaknuta solidarnost s pokretom za vjersko-prosvjetnu autonomiju i njenim vođstvom, izražava se nepovjerenje zbog proklamovane muslimansko-srpske saradnje⁴⁾. Međutim, proglas nije imao nikakvog političkog efekta i prošao je nezapaženo. Ni vlada mu nije pridavala bilo kakav značaj i ocijenila ga je kao nezreo, te nije našla za shodno da poduzme bilo kakve mjere protiv njegovog rasturanja. A i svaka akcija koja je bila usmjerena protiv razbijanja muslimansko-srpske saradnje odgovala je planovima režima, pa i to je razlog ovakvog stava vlasti.

Pasivan odnos školske omladine prema političkim zbivanjima u zemlji i njena prividna nezainteresiranost za političku sudbinu svoga naroda djelomično je proizlazila iz ovisnosti ove omladine o državnim stipendijama, koje je vlada dodjeljivala. Režim je na svaki način nastojao da omladinu izoluje od političkih zbivanja i od nje stvori lojalan birokratski kadar. U cilju suzbijanja bilo kakvog angažovanja omladine, njenog povezivanja s omladinom drugih nacionalnosti, režim se koristio svim sredstvima pritiska. Tako je u Beču traženo od studenata, bez obzira na to koji fakultet pohađaju, da potpišu obavezu da neće biti članovi nijednog studentskog društva.⁵⁾ Takvim i sličnim postupcima režim je nastojao onemogućiti političko djelovanje omladine. Situacija će se početi mijenjati kada osnivanje »Gajreta« stvara mogućnosti školovanja nezavisno od državnih stipendija. To se nije moglo postići odmah već polagano i postepeno, što najbolje ilustruju podaci o broju »Gajretovih« stipendija za visokoškolce u Beču i Zagrebu; prema tim podacima, u šk. godini 1903/4 i 1904-5. bile su podijeljene 3 stipendije; 1905-6. pet stipendija; 1906-7. osam, a 1907/8. 18 stipendija.⁶⁾

Povećan broj studenata ubrzo stvara uslove za okupljanje muslimanske akademske omladine u studentskim akademskim društvima u univerzitetskim centrima. Najprije je formirano društvo bečkih akademičara »Zvijezda«. Konstituisano je na Skupštini 20. II 1904, upravo na godišnjicu osnivanja kulturno-prosvjetnog društva »Gajret«. U pozivu Muslimanima Bosne i Hercegovine, povodom osnivanja društva, govori se o pobudama i svrsi osnivanja, pa je istaknuto da omladina svojim radom i pregalaštvom treba da prednjači u narodnim poslovima. Što ranije nije ispunjavala taj za-

4) Arhiv BiH, Pr. 1453/1903. Napadajući ovu saradnju, istaknuto je da je to »prva i neoprostiva greška saveza s našim hrišćanima, koji su iz cijelog pokreta izvukli korist. Oni su Muslimanima otvorili stupce svojih novina, ali su uvijek navraćali vodu na svoj mlin jer su Muslimani morali igrati onako kako su im hrišćani svirali...«

5) Arhiv BiH, No 325/09. Pod ovim brojem zavedena je molba studenta farmacije Ahmeda Tatarevića kojom traži od Zemałjske vlade dozvolu za pristupanje »Zvijezdi«. U molbi se navodi da se pri potpisivanju reversa za dobijanje državne stipendije obavezao da bez prethodne privole Zemałjske vlade ne smije pristupiti ni jednom društvu. S obzirom na to da »Zvijezda« nema nikakve političke svrhe, moli da mu se dozvoli učlanjenje. Zemałjska vlada je prosljedila molbu Zajedničkom ministarstvu, koje je udovoljilo molbi i dozvolilo učlanjenje u »Zvijezdu«.

6) Istorijski arhiv Sarajeva, Zapisnici Gajretovih skupština.

datak, razlog je i u njenoj malobrojnosti, jer se tek u početku dvadesetog vijeka počeo osjećati priliv Muslimana na visoke škole i kao rezultat toga je i osnivanje ovog društva. Davanjem novostvorenom akademskom društvu ime »Zvijezda«, željela se obilježiti uspomena na zaslužnog kulturnog radnika Ibrahima Repovca,⁷⁾ koji je radio na osnivanju omladinskog društva pod istim imenom i sa sličnom svrhom.^{7a)}

U pravilima »Zvijezde« istaknuto je da je »svaka politika u društvu isključena«, dok se svrha i zadatak društva ograničava na »podizanje duševnog obrazovanja« njenih članova koje postiže održavanjem sastanaka, predavanja i tome sl. Ovako formulisanje zadataka društva i naglašeno isticanje njegove apolitičnosti bilo je neophodno da bi se izbjegla svaka podozrivost vlasti. Međutim, društvo se nije odričalo političkog djelovanja i aktivnosti što je jasno vidljivo iz njegove programske orijentacije izražene u »Zvijezdinom pozivu« u kojem je naglašeno »da će naša »Zvijezda« biti središte oko kojega će se okupljati svi Muslimani akademičari u Beču i tu međusobno misli izmjenjivati, tu se razgovarati o potrebama i ranama svog islamskog naroda u Bosni i Hercegovini, tu tražiti lijekove našim ranama, jednom riječi tu raditi i pripravljati se za rad oko napretka ehli islama u koliko nam prilike i slabe sile dopuštaju.«⁸⁾

Srodnost u sadržaju rada društva »Zvijezda« i »Gajreta« i podrška njegovom kulturno-prosvjetnom programu u obrazovanju i školovanju muslimanske omladine, potvrđena je i u Pravilima društva, kojima je predviđeno da u slučaju raspada »Zvijezde« sva njena imovina pripada »Gajretu«.⁹⁾

Prvi predsjednik društva bio je Mehmed-beg Dubravčić, a potpredsjednik Husein Biser. U ovaj prvi izabrani odbor »Zvijezde« ušli su kao članovi: Mehmed Spaho, Abdulah-beg Bukvica, Sućrija Alagić, Omer Ibrahimbegović, Ejub Mujezinović, Mustafa Denišlić, Hamdija Karamehmedović i hfz. Alija Bubić.¹⁰⁾

Muslimanska štampa u Bosni i Hercegovini sa simpatijama je pozdravila osnivanje »Zvijezde«, i ovom društvu posvetila dosta prostora, obavještavajući svoje čitaoce o njegovom formiranju, godišnjim skupštinama i svim promjenama u odboru društva. Časopis »Behar« u skladu sa svojim koncepcijama i kulturno-prosvjetnom programu, prvih godina postojanja ovog društva, pružao mu je podršku i davao znatan publicitet. »Bošnjak« je u povodu osnivanja društva pisao: »Poslije duge tmine i tumananja zasja nam eto sjajna »Zvijezda« na obzorju našeg prosvjetnog rada i ta zvijezda

7) Ibrahim ef. Repovac rođen je u selu Repovci kraj Konjica. Rano je došao u Sarajevo, gdje je na Velikoj gimnaziji predavao arapski jezik i istočnu književnost. Slovio je kao jedan od najboljih poznavalaca arapskog jezika. Dosta je prevodio i objavljivao u omladinskom listu »Pobratim« u Zagrebu. Umro je 24. V 1900. godine.

7a) Muhsin Rizvić, *Behar* književno-istorijska monografija, »Svjetlost«, Sarajevo 1971. str. 167.

8) »Bošnjak«, XIV/1904, br. 10, 10. III 1904. »Zvijezdin poziv«; »Behar«, 4/1903—04, 21, 334.

9) »Bošnjak«, XIV/1904, br. 17—18—19.. Pravila »Zvijezde«; »Behar«, 5/1904—05, 1, 16.

10) »Bošnjak«, XIV/1904, br. 10, 10. III 1904.

biće nam, ako Bog da, prethodnica u našem budućem životu.«¹¹⁾ U istom broju »Bošnjak« je objavio i pjesmu »Zvijezdi« od Muhibbi-terekije (pseudonim) posvećenu njenom osnivanju. Osnivanje društva praćeno je donošenjem pozdravnih telegrama iz pojedinih krajeva Bosne i Hercegovine, a najviše iz Tuzle, Sarajeva i Tešnja.¹²⁾

Muslimanska akademska omladina u Beču, kako je to već naglašeno u Pravilima »Zvijezde«, organizovala se na osnovama muslimanske etničke zajednice. Društvo je u svoje redove okupljalo muslimansku omladinu bez obzira na politička stremljenja i gledanje na nacionalno pitanje. Uglavnom su se članovi »Zvijezde« smatrali pripadnicima muslimanske etničke cjeline, i bili protiv toga da se nacionalno deklariraju kao Srbi ili Hrvati. Nacionalno deklarisanje pojedinaca među studentskom omladinom bilo u srpskom, bilo u hrvatskom smislu više je izraz njihovog kulturnog i političkog usmjerenja, dok je muslimanska orijentacija u oba slučaja ipak, ostajala predominantna.

Članovi »Zvijezde«, međutim, nisu bili jedinstveni u svojim političkim koncepcijama. Jedan dio omladine tražio je da se Muslimani oslanjaju na srpsku, odnosno hrvatsku politiku, a pojedinci su zastupali stav o potrebi nacionalne identifikacije Muslimana kao Srba odnosno Hrvata, što je neminovno dovelo do stalnih sukoba s većinom članova društva koja nije podržavala takvu orijentaciju u svojim političkim koncepcijama¹³⁾. Ta podvojenost ubrzala je sukobe u društvu, što se vidljivije, bar u početku, ogledalo u čestim izmjenama pojedinih članova u odboru. Nepunu godinu dana nakon osnivanja društva, list »Bošnjak« s rezervom prima ove češće izmjene u odboru, te izražava bojazan da se društvo ne eksponira u podržavanju srpske politike, što bi se, po njegovom mišljenju, negativno odrazilo na prosvjetni rad društva. Time se, prvi put, javno ukazivalo na srpsku političko-nacionalnu obojenost društva.¹⁴⁾

U 1907. godini nastala su podvajanja u tom smislu da su pojedinci tražili da društvo slijedi srpsku nacionalnu orijentaciju, dok su drugi zahtijevali hrvatsku nacionalnu orijentaciju. Tako su sukobi većine članova društva sa ekstremistima, koji su bili protiv prevladavajućeg kursa u »Zvijezdi«, narasli do takvih razmjera da su onemogućili svako dalje zajedničko nastupanje, te su doveli do istupa ovih grupa iz društva. U prvoj grupi isticali su se studenti Murat Sarić, Suljaga Salihagić i Hamdija Karamehmedović. Oni su u svom stavu tražili što jači oslon na srpsku politiku. Upravo zbog takve orijentacije bili su dovedeni u situaciju da istupe iz »Zvijezde«.¹⁵⁾ I dio omladine koji je tražio oslon na hrvatsku politiku takođe se nije slagao s postojećom linijom. I oni su napustili »Zvijezdu« sredinom 1907. godine.

Ova razmimoilaženja i trvenja u »Zvijezdi« imala su odjeka u muslimanskoj štampi, koja je zavisno od političkog opredjeljenja davala podršku, odnosno osuđivala akademsku omladinu.

11) Isto.

12) Isto.

13) »Mušavat«, II/1907, br. 13, 18. IV 1907.

14) »Bošnjak«, XV/1905, br. 18, 4. V 1905.

15) Muhamed Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta*. Sarajevo 1974, s. 179—180.

Nakon istupa iz »Zvijezde« tzv. napredne omladine, učestali su napadi na nju osobito preko »Bošnjaka«, »Hrvatskog dnevnika« i drugih prorežimskih listova s optužbama da pod firmom islama širi srpstvo i pripravlja teren Srbiji. Braneći se od ovih optužbi, u članku člana akademske omladine istaknuto je: »Ne samo da nam rad nije takav, nego je i princip naš, da kao stranka nećemo i ne smijemo raditi ni u kakvom nacionalnom (tj. srpskom odnosno hrvatskom — primjedba I. K.) smjeru. Cijenimo uvjerenje svakog pojedinca, ali kao stranka radimo samo islamski.«¹⁶⁾

Nakon istupa iz »Zvijezde« tzv. napredna omladina, kao protutežu »Zvijezdi« i njenoj podršci Muslimanskoj narodnoj organizaciji na konstituirajućoj skupštini 31. X 1907. godine osnovala je društvo napredne islamske omladine »Svijest« u Beču. Za predsjednika društva izabran je Abdulah-beg Bukvica, potpredsjednika Abdurezak Dizdarević, a u prvi odbor ušli su: Atif Hadžikadić, Osman Dusinović, Omer Cepić, Muhamed Bajraktarević i Abdulrahman Reizović.¹⁷⁾

Pravilima društva određena je njegova programska i društveno-kulturna uloga čija je svrha bila »podizanje duševne naobrazbe i društvenog života svojih članova.« Ovo društvo se deklariralo kao hrvatsko. U pravilima je rečeno da član društva može biti samo »Musliman ili drugovjerac hrvatske narodnosti, koji je svršio koju visoku školu a stalno boravi u Beču, dok je nutarnji jezik društva hrvatski, a pismo latinica.« Kaže se, međutim, i to da predsjednik društva može biti »samo Musliman, a u slučaju raspada društva imovina ima pripasti društvu »Gajret«.¹⁸⁾

Ekstremistički elementi u »Svijesti« išli su i dalje ne zadovoljavajući se samo proklamovanim hrvatstvom u pravilima. Pokušavali su da se naziv islamski briše, a mjesto njega stavi hrvatski (Sabljić, Petrović).¹⁹⁾ Ali nisu naišli na podršku ostalih članova. Smatralo se da bi još ostentivnijim naglašavanjem hrvatstva društvo izgubilo simpatije kod Muslimana i da bi to bilo sasvim nepopularno.

Aktivnost »Svijesti« ispoljavala se, prije svega, na društvenim sastancima na kojima su članovi držali predavanja iz aktualne ili stručne tematike.²⁰⁾ Svaki član bio je obavezan održati jedno predavanje. Program i stavove društvo »Svijest« je iznijelo u nizu članaka štampanih u brošuri »Našem narodu.«²¹⁾ U objašnjenju ovog svog javnog istupa pred muslimanskom javnošću, podvučeno je da je »Svijest« prvo društvo Muslimana iz Bosne i Hercegovine koje ima »određen nacionalan karakter«, a »razlog otvorenom izlasku »Svijesti« s političkom bojom pred javnost sadržan je već u idejama koji članove društva vode u njihovom javnom djelovanju.«²²⁾

Osnovne tačke u programu tzv. napredne omladine koje čine okosnicu njenog proklamovanog rada su: propagiranje hrvatstva u muslimanskom na-

16) »Musavat«, II/1907, br. 20, 21. VI 1907.

17) »Bošnjak«, XVII/1907, br. 45, 7. XI 1907.

18) »Bošnjak«, XVII/1907, br. 49—50, 6. XII 1907.

19) Istorijski arhiv Sarajeva, Zapisnici »Svijesti«.

20) Neka od tih predavanja su objavljena u štampi. Na pr. A. Hadžikadić: »Otkud islam u Bosni«; Latinica i ćirilica; »O muslimanskom školstvu obzirom na novi vjersko-autonomni statut; »O civilnom braku; R. Dizdarević: »Budućnost pravnika;« itd.

21) »Našem narodu«. Nakladom Muhamed-age Bajraktarevića, Sarajevo, 1908.

22) Isto, 5.

rodu i kulturno-prosvjetni rad. U programskim stavovima potcrtana je i prividna paradoksalnost položaja u kojem se akademska omladina našla: iako malobrojna, muslimanska omladina pocijepana je u dvije frakcije koje imaju iste ciljeve: prosvjetno, kulturno i »nacionalno buđenje muslimanskog naroda«, ali oprečne puteve kojima će se taj cilj postići. Analogijom s političkim partijama, koje istom cilju dolaze na različite načine zavisno od svojih programa i koncepcija, opravdava se i postojeća podvojenost u omladinskim redovima.²³⁾

Disidenti »Zvijezde« srpske orijentacije poduzimaju 1907. godine važan korak, izdaju »Proglas za narod Bosne i Hercegovine«. Ovim Proglasom se zapravo prvi put jedan dio muslimanske inteligencije solidarisao s autonomnim pokretom. Ovaj Proglas, uz već ranije spomenuti Mehmed Dželaludina Kurta, predstavljao je prelomni događaj u orijentaciji jednog dijela muslimanske inteligencije u odnosu na autonomni pokret. Činjenica je da se za čitavo vrijeme, dok je vođena borba za vjersko-prosvjetnu autonomiju, muslimanska inteligencija nalazila po strani te borbe. Nije onda čudno što su se rukovodeći ljudi u autonomnom pokretu morali obraćati intelektualcima izvan muslimanske sredine da bi im pomogli pri formulisanju zahtjeva i u drugim intelektualnim poslovima. Muslimanska inteligencija je ocjenjivala da je autonomni pokret anahron i da nije pravilno usmjeren u pravcu istinskih interesa muslimanskog naroda. Međutim, faktički je u inteligenciji bio prisutan i oportunistički stav nezamjeranja austrougarskoj vlasti od koje je inteligencija bila zavisna.

Ovdje je, dalje, potrebno istaći da je Proglas u znatnoj mjeri antihrvatski intoniran. Dio omladine, koji je bio posebno antiaustrijski i antirežimski raspoložen i koji je stajao iza ovog Proglasa, smatrao je da će podržavanjem srpskih političkih nastojanja najbolje postići svoj cilj. Tako treba i shvatiti određenu srpsku orijentaciju koja izbija iz ovog Proglasa. Međutim, politički odnosi u Bosni bili su takvi da se srpski i hrvatski nacionalni pokret u odnosu na Muslimane suprotstavljao jedan drugom i da se međusobno negirao. I akademičari su u ovom proglasu polazili s tih pozicija, jer su svoju podršku srpskoj orijentaciji izrazili vrlo oštrom kritikom hrvatske političke i nacionalne misli u Bosni i Hercegovini.

U vrijeme pojave ovog Proglasa borba za vjersko-prosvjetnu autonomiju Muslimana ulazila je u 1907. godini u svoju završnu fazu. Iz autonomnog pokreta bosanskih Muslimana izrasla je i prva građanska politička stranka, Muslimanska narodna organizacija, koja je istakla svoj program i sprovela organizaciju stranke. Organizacija stranke sprovedena je 3. XII 1906. na sastanku u Slavonskom Brodu kada je izabran Egzekutivni odbor MNO, čije je sjedište bilo u Budimpešti, a za predsjednika Egzekutivnog odbora izabran je Ali-beg Firdus. Na izborima koji su provedeni početkom 1907. godine i na kojima je učestvovalo preko 130.000 Muslimana, Muslimanska narodna organizacija dobila je opštenarodnu podršku i tako postala zastupnik muslimanskog naroda i njegovih interesa.²⁴⁾

Program s kojim je istupila Muslimanska narodna organizacija, a koji je usvojen na sastanku u Slavonskom Brodu, sada je na dnevni red pored

23) Isto, 32.

24) Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak BiH od 1878—1914.* str. 137.

vjersko-prosvjetnih, postavljao i u prvi plan istakao rješavanje privrednih i političkih pitanja. Ovim novim proširenim programom MNO je proširila svoju bazu i dobila podršku većine muslimanskog stanovništva. Manevar ministra Burijana da u rješavanju vakufsko-mearifske autonomije zaobiđe legitimne predstavnike muslimanskog naroda — Egzekutivni odbor, obraćajući se na Zemaljsko vakufsko povjerenstvo, nije donio željena rezultata. Zemaljsko vakufsko povjerenstvo nije moglo udovoljiti ovom vladinom zahtjevu s obzirom na opšte raspoloženje u narodu i njegovu podršku Egzekutivnom odboru, koja je potvrđena i na izborima. Svoj stav Zemaljsko vakufsko povjerenstvo je obrazložilo objašnjenjem da nisu ovlašteni da govore u ime muslimanskog naroda, jer je njegove članove postavila Zemaljska vlada. Tako je Vlada bila prisiljena da obnovi pregovore sa Egzekutivnim odborom i prizna ga zakonitim predstavnikom muslimanskog naroda.

U sklopu ovih političkih zbivanja pada i omladinska akcija.

Poticaj omladini da se aktivno uključi u političku borbu, da se solidariše sa autonomnim pokretom, dao je članak u »Musavatu«, inače, provokativan po svom sadržaju, koji je pozivao omladinu na akciju i odredio smjer njenog djelovanja: »U dogovoru i po savjetu starijih i uglednijih« — ističe se u tom članku — »stupite na branik svoje slobode, jer mi nijesmo navikli robovati. Od vas očekuje to narod i mi smo tvrda uvjerenja da ćete vi osvjetlati obraz.«²⁵⁾

I zaista u martu 1907. godine akademska omladina je izdala Proglas, kojim je najavila svoje političko angažovanje.

Sadržaj Proglasa, u kratkim crtama, može se podvesti pod nekoliko osnovnih konstatacija:

— daje se generalna ocjena 30-godišnje uprave u Bosni i Hercegovini. Za to vrijeme Muslimani su bili izloženi stradanjima od strane inovjerne i despotske vlasti; muslimanska prava su gažena, a Muslimani tretirani kao drugorazredni građani; despotsko-katolička klerikalna vlada ne samo da nije pokazala spremnost nego je i sve pokušaje u pravcu poboljšanja ovog stanja nastojala svim sredstvima osujetiti; rezultati takve politike nisu izostali: Muslimani su sve više zaostajali kako u ekonomskom, tako i u kulturnom pogledu, čak su i njihove svetinje i vjerovanja dovedene u opasnost.

— zauzima oštar stav prema Hrvatima — Starčevićancima koje naziva »našim neprijateljima i istorijskim slugama Beča«; suprotstavlja se njihovoj politici prisajedinjenja Bosne i Hercegovine Hrvatskoj. Apsurdnost takvih težnji obrazlaže se političkim položajem Hrvatske u sklopu Austro-Ugarske Monarhije, jer »ovi velikohrvati koji ne mogu ni u svojoj zemlji da zbate tuđi jaram, navodno žele nas da usreće slobodom i žele da mi postanemo robovi jednog podjarmljenog naroda«; osuđuje se katolička propaganda i njeni najizrazitiji eksponenti (Štadler, »Hrvatski dnevnik« i dr.)

— osuđuju se svi elementi muslimanskog društva, koji mimo Egzekutivnog odbora nastupaju u ime muslimanskog naroda i svojim mahinacijama tružu, zavađuju i siju smutnju i tako ometaju rad zakonitim predstavnicima muslimanskog naroda. Oni se proglašavaju »rdavim slugama još rdavijih gospodara«.

25) »Musavat«, I/1906, br. 6, 20. XI 1906. »Riječ muslimanskoj omladini«.

— oglašava se Egzekutivni odbor u Budimpešti kao jedini zakoniti predstavnik muslimanskog naroda, te se apeluje na sve Muslimane da ga bezrezervno podržavaju;

— razotkriva mahinacije Zemaljske vlade i njene namjere da u sprezi s njoj odanim ljudima, koji sjede u vakufskoj komisiji, izbjegne zakonite predstavnike muslimanskog naroda (Egzekutivni odbor), te riješi vjerska i kulturna pitanja Muslimana na njoj odgovarajući način;

† upozorava na opasnost od aneksije za koju Vlada priprema teren;

— zahtijeva političko organiziranje: započeta borba se ne smije ograničiti samo na vjersko-mearifška pitanja; Muslimani se moraju organizirati kao politička stranka, da bi se dolazak sudbonosnih događaja, kada će se definitivno riješiti sudbina Bosne i Hercegovine, spremno dočekao;

— ukazuje na neposredni povod koji je isprovocirao akademsku omladinu da se ovim Proglasom obrati muslimanskom narodu u BiH, a povod je najnoviji atentat Bosanske vlade na princip samoopredjeljenja naroda, te ignoriranje volje islamskog elementa, koja je izražena Budimpeštanskim memorandumom od 16. XII 1906. godine;

— odušak svojim osjećajima omladina je izrazila sljedećim riječima: »Nas, vašu omladinu, srce boli, kada posmatramo naše svetinje, naš kulturni i ekonomski položaj u kome se danas nalazimo. Mi, ponosni potomci nekadašnjih bosanskih sokolova od kojih je drhtala Evropa, danas smo krivicom naših vanjskih »usrećitelja« tako nisko pali i prepušteni smo skoroj propasti u koliko se sami ne dignemo...«

— Proglas na kraju konstatuje da postoji samo jedan jedini put kojim se može i treba ići, ako se žele spasiti ugroženi imeci, svetinje i domovina, a to je put koji su izabrali narodni zastupnici. Proglas se završava riječima nade, ohrabrenja i podstreka: »Ne gubite nadu, zlatno sunce slobode će obasjati tvoje čelo stradalnika. Gdje je pravo, tu je Alah, tu je pobjeda. S božjom pomoći, ove će naše riječi koje smo napisali iz velike ljubavi za naš narod i domovinu, pasti na plodno tlo i uroditi hajirli plodovima po naš islamski elemenat i našu voljenu domovinu. Amin!«²⁶⁾

Zemaljska vlada je administrativnim mjerama zabranila rasturanje Proglasa akademske omladine u BiH, a poduzela je i sve korake da se glavni inspirator Murat Sarić, u slučaju povratka u BiH, pozove na krivičnu odgovornost, odnosno tražila je izdavanje potjernice za njim, te njegovo saslušanje pred bečkim istražnim sudom.²⁷⁾ 9. maja 1907. Zajedničko ministarstvo finansija naredilo je pokretanje sudskog postupka protiv Sarića i drugova, što je Zemaljska vlada učinila već 14. maja 1907. godine.²⁸⁾

Državno odvjetništvo u Sarajevu koje je zastupao državni odvjetnik Madon podiglo je 8. augusta 1907. godine optužnicu protiv 15 članova Narodne muslimanske akademske omladine s obrazloženjem da su štampanjem »Proglasa na muslimansko stanovništvo u Bosni i Hercegovini«, kojim se

26) Arhiv BiH, Pr. 296/1907. Sadržaj Proglasa donosim prema njemačkom tekstu. Do originalnog srpsko-hrvatskog teksta nisam uspio da dođem.

27) Arhiv BiH, Pr. 511/1907.; *Borba Muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju*. Sabrao i uredio Ferdo Hauptmann. Izd. Arhiv SR BiH. Građa, Sarajevo, 1967, str. 455. (u daljem tekstu: *Borba Muslimana*).

28) Arhiv BiH, Pr. 511 i 557/1907; *Borba Muslimana*.

ono poziva da podupire muslimanske zastupnike, koji su povelili stanoviti pokret protiv državne uprave područja zemalja BiH, »razdraživali narod na mržnju i preziranje državne uprave, te time počinili zločin smetanja javnog mira po paragrafu 142. k. z.«²⁹⁾

Optužnica je osim prvooptuženog Murata Sarića, kao »glavnog krivca« i inspiratora, obuhvatala je i sljedeće akademičare: Hajdara Čekru iz Stoca, st. tehnike, Abdurahmana Begića iz Počitelja, st. prava, Bećira Mehmedbašića iz Mostara, st. prava, Haki-bega Resulbegovića, iz Trebinja, st. trg. akademije, Mustafu Kadića iz Kulen Vakufa, st. medicine, Mehmed-bega Zečevića iz Visokog, st. medicine, Hamdiju Karamehmedovića iz Trebinja, st. medicine, Saliha Šahdomerovića iz Gradiške, st. vet., Sulejmana Salihagića iz Kotor-Varoši, st. tehnike, Ahmeta Rizvanbegovića iz Stoca st. medicine, Mehmeda Hadžiomerovića iz Mostara, st. trg. akademije, Mehmeda Fidahića iz Zvornika, st. prava, Husniju Đumrukčića iz Bijeljine, st. prava i Nuriju Đumrukčića iz Bijeljine, st. tehnike.³⁰⁾

Istragom i saslušanjem optuženih ustanovljeno je da je Proglas štampan u prvoj polovici mjeseca marta 1907. godine u štampariji Theodora Philipa u tiražu od 1000 primjeraka, a nakladom Murata Sarića, odnosno narodne muslimanske akademske omladine. Prema izjavama svjedoka Mujaže Karamehića, Alage Drljevića, Zaima Handžića, Nazifa Bajraktarevića, Hasana Behmena, Handije Čehajić, Uzeir-beg Gradašćevića i Hasana Hadžiagića Proglas je dostavljen putem pošte u Visoko, Bileća, Stolac, Maglaj i Derventu. Pismene izjave ovih svjedoka predočene su sudu.³¹⁾

Suđenje je održano 10. (23) oktobra pred Okružnim sudom u Sarajevu pod predsjedanjem sudskog savjetnika Ilnickog.

Optužene omladince besplatno su zastupali i branili sarajevski advokati: Dimović, dr Peleš, dr Nikola Stojanović i dr Nijež.

Na suđenju prvooptuženi Murat Sarić, koji je prema optužnici i »glavni krivac«, odlučno je odbacio tvrdnje optužnice, izjavivši da se ne osjeća krivim a svrhu Proglasa objasnio je kao nastojanje da se Egzekutivnom odboru privuče i onaj dio muslimanskog stanovništva koji se držao rezervisano i po strani. Dao je i kratak istorijat nastanka proglašenja. Na sastanku u bečkoj kafani, »Irer«, kojemu su prisustvovali svi optuženi, osim Mehmeda Hadžiomerovića, razgovaralo se o teškim vjerskim, prosvjetnim, ekonomskim i kulturnim prilikama u zemlji, kao i najnovijoj akciji Egzekutivnog odbora. Tada je donesena i odluka da omladina istupi pred javnost s jednim štampanim proglasom u kome će iznijeti svoje stanovište i apelovati na narod da pruži punu podršku akcijama Egzekutivnog odbora. Svi su učestvovali u sastavljanju Proglasa, a korekturu je izvršio Haki-beg Resulbegović. Nakon štampanja, svi su dali svoje potpise i dobili po 50—60 primjeraka da ih dalje rasture.³²⁾

S ovim iskazom su se složili i ostali omladinci, osim četvorice: Abdurahmana Begića, Mehmeda Fidahića, Husnije i Nurije Đumrukčića, koji su otkazali solidarnu odgovornost svojim drugovima, te dali drugu verziju, pre-

29) Arhiv BiH, Pr. 950/1907.

30) Isto.

31) Isto.

32) Isto.

ma kojoj su na tom sastanku u kafani »Irer« bila donesena dva već napisana proglaša: jedan Murata Sarića, a drugi Hamdije Karamehmedovića, koji je odbačen, a usvojen prvi. Begić je dalje izjavio da se opirao oštrim izrazima u Proglasu i tek poslije obećanja da će biti ublaženi potpisao s ostalima ne čitajući tekst.

U članku »Nek se razjasni«³³ braća Dumrukčić, pravdajući svoj stav pred sudom i otkazivanje solidarnosti ostalim optuženim, svu krivicu bacili su na Murata Sarića, za koga su izjavili da iz dispozicionog fonda Srpske vlade dobija stipendiju u visini od 150 dinara, te da je Proglas pisan po diktatu iz Beograda, jer se u njemu više napadaju Hrvati nego Zemaljska vlada. Osim toga, on je tajno u više navrata odlazio u Beograd i Budimpeštu prije izlaska Proglasa gdje je dobio potrebne instrukcije. Svoje potpise su dali ne čitajući proglas.

Prema pisanju »Musavata«, optužba je dignuta s namjerom da zastraši omladinu, pocijepa i izazove neslaganje, te odustajanje od Proglasa, što je jednim dijelom i uspjelo.³⁴) Sa ovom grupom desolidarisao se onaj dio omladine koji je istupio iz »Zvijezde«, tzv. napredna omladina, svakako pod jakim uticajem naprednjaka iz zemlje, a uz blagoslov i asistenciju Vlade. Stav, pak, ove grupe koja se distancirala može se objasniti udruženim naporima naprednjaka i Vlade da i pred javnošću dokažu i kompromituju saradnju Srba i Muslimana, kvalifikujući ovo djelo kao akt Srpske vlade, a studente kao agente u službi srpske ideje.³⁵)

33) »Bošnjak«, XVII/1907, br. 47, 21. XI 1907.

34) »Musavat«, II/1907, br. 18, 7. VI 1907.

35) Arhiv BiH, Pr. 58/1907, 71/1909. Zemaljska vlada je posredstvom svojih konfidenata pomno pratila aktivnost i kretanje, osobito onih studenata koji su svojim vezama sa Beogradom izazivali podozrivost vlasti. Među akademskom omladinom u Beču zbog svojih nacionalnih i političkih stavova policijskim progonima su naročito bili izloženi srpski orijentirani omladinci, a osobito njeni najizrazitiji predstavnici: Murat Sarić, Hajdar Čekro i drugi. Politička i nacionalna orijentiranost M. Sarića bila je već odavno poznata vlastima u zemlji, zbog čega je nekoliko puta bio opominjan, a na kraju je zbog toga izgubio i državnu stipendiju. Prilikom njegovih boravaka, za vrijeme ferija u Gacku, Vlada je redovno dobijala izvještaje o njegovim kretanjima i postupcima. U izvještaju Zemaljske vlade upućenom Zajedničkom ministarstvu finansija navodi se da je i njegov otac Arif Sarić, gradonačelnik Gacka, potpao pod uticaj svoga sina. 17. VIII 1906. nije izvršio potrebnu iluminaciju grada povodom rodendana Franje Josipa. Posebno interesovanje vlasti pobuđivale su veze akademičara s drugim đaćkim udruženjima izvan Monarhije. Tu je, prije svega bilo interesantno društvo »Nada istoka« u Carigradu, osnovano od strane đaka iz Bosne i Hercegovine, a koje je bilo pod jakim uticajem srpski orijentisanog emigrantskog kluba. Veze ovih društava bile su prisne. Prema jednom konfidentskom izvještaju, predsjednik »Zvijezde« Hajdar Čekro, student tehničke, prisustvovao je godišnjoj skupštini društva »Nada istoka« u Carigradu. Prema ovom izvještaju, Čekro je, pored ovog zadatka, imao i druge mnogo važnije, a to je da je ujedno i tajni izaslanik Egzekutivnog odbora sa zadatkom da preda pismo Ali-bega Firdusa predsjedniku bosanskohercegovačkog udruženja (Emigrantski klub) Ali Ševki ef. Aličehiću, a takođe i pismo Mustaj-bega Halilbašića beogradskom muftiji Mehmed ef. Deliću. Čekro je učestvovao i u sastavljanju Memoranduma protiv aneksije BiH, u kojem je naglašena privrženost bosanskih Muslimana i Srba Turskoj. U daljim izvještajima se navodi da je Čekro stipendista srpske vlade, te da preko srpskog poslanika u Beču Simića prima stipendiju. Takođe se prate i njegove veze s redakcijom »Srpske riječi« u Sarajevu.

Suđenje se, zahvaljujući velikom publicitetu opozicione kako muslimanske, tako i srpske štampe, pretvorilo u svojevrсну demonstraciju protiv postupaka okupacione uprave. Tome je mnogo doprinijela i briljantna obrana sarajevskih advokata, osobito Dimovića. Odbrana je ukazala na apsurdnost optužnice, osobito onog dijela koji optužuje omladinu da je Proglasom pozivala muslimansko stanovništvo da podrže muslimanske zastupnike, koji su »upriličili stanoviti pokret protiv državne uprave zemalja Bosne i Hercegovine.« Neodrživosti tih navoda optužnice doprinijela je i sama Vlada, kada je priznala Egzekutivni odbor za legalnog zastupnika Muslimana, jer je preko barona Kučere stupila s njim u pregovore. A da proglasu nije cilj »razdraživanje« naroda pokazali su kasniji događaji, jer nigdje nisu zabilježili nemiri i bune izazvani Proglasom.

I srpska i muslimanska štampa posvetile su dosta prostora i donosile opširne izvještaje sa suđenja s naglašenim simpatijama za optužene studente. Tako je »Srpska riječ« u članku »Na sud« pisala: »Ona optuženička klupa, na kojoj će sutra 16 dana ramazani-šerifa sjediti petnaest muslimana, nije nikada imala tako otmjenih gostiju. Kad ustanu sa te klube i kad se budu ponovo vratili svojim kućama i svome narodu, oni će postati uzdanje narodno, jer bez inteligentnih, odvažnih, rodoljubivih i karakternih sinova, nema ni jedan narod, nijedna zemlja, budućnosti.«³⁶⁾

List »Musavat« je pisao u sličnom tonu kvalifikujući ovo djelo akademske omladine kao vrhunac patriotizma i prekretnicu u kulturnom životu Muslimana: »Tim proglasom je naša akademska omladina za čitavo vrijeme od tri decenije prvi put skrenula na sebe simpatične poglede našeg naroda; tim aktom je naša omladina prvi put zauzela časno i dostojno mjesto među omladinama drugih zemalja i naroda. Mjesec mart 1907. godine treba da bude upisan krupnim slovima u istoriji razvića muslimanskog elementa ovih krajeva, jer tim proglasom je stvorena epoha kojom je započeo pravi i istinski kulturni razvoj muslimanskog dijela našeg naroda, kada su bosansko-hercegovački Muslimani prvi put osjetili pravu potrebu za naukom. Našemu je narodu time prvi put od strane njegove omladine rečeno, da škola ne fabrikuje samo činovnike i pokornu služinčad vladi, nego da daje i iskrene patriote i dobroželitelje svome domu i narodu.«³⁷⁾

Vladin zvanični list samo je ukratko zabilježio ovo suđenje bez ikakva komentara i donio presude optuženim studentima: glavnom okrivljenom Muratu Sariću 14 dana zatvora, a ostalim 8 dana, dok su četvorica studenata koji su se desolidarisali sa svojim drugovima oslobođeni svake krivnje, a jedan student, Haki-beg Resulbegović, koji zbog teške bolesti nije ni prisustvovao suđenju, u međuvremenu je bio umro.³⁸⁾

Ovakav konačan sudski epilog prokomentaran je kao diplomatska osuda³⁹⁾, jer se njome postiglo dvoje: sama vremenska kazna na koju su studenti osuđeni nije velika, ali su posljedice koje za sobom povlači optužnica po paragrafu 142. k. z. ogromne, jer je to značilo i gubljenje građanskih prava na pet godina, a to je uključivalo, i to da se osuđeni nisu mogli kroz

36) »Srpska riječ«, III/1907, br. 218, 9 (22). X 1907.

37) »Musavat, II/1907, br. 40. 6. XI 1907.

38) »Sarajevski list«, XXX/1907, br. 128, 27. X 1907.

39) »Srpska riječ«, III/1907, br. 218, 9 (22). X 1907.

to vrijeme zaposliti u državnoj službi. Naravno, presuda je obuhvatala i oduzimanje državnih stipendija onim studentima koji su ih imali.

Kulturno-prosvjetno društvo »Gajret«, koje je 1907. godine preuzeo Egzekutivni odbor i Muslimanska narodna organizacija svim osuđenim je u 1908. godini dalo svoje stipendije i time ublažilo posljedice ove presude i omogućilo im dalje redovno studiranje.⁴⁰⁾

Postavlja se pitanje zašto je Vlada ovako oštro reagovala na proglas muslimanske narodne omladine kada tvrdnje i način na koji su iznesene u njemu nisu predstavljali nikakvu novinu ni delikt. I prije toga su upućivane kritike režimu s raznih strana i u oštrijem tonu, pa ipak nisu izazivale ovako oštro reagovanje. Porast broja omladine na srednjim i višim školama, iako je taj proces kod Muslimana tekao prilično sporo, značio je veliki korak u odnosu na prethodni period, a uključivao je opasnost od povezivanja omladine bez obzira na vjerska i nacionalna opredjeljenja i taj proces je neminovno morao zbog karaktera i ciljeva austrougarske politike u Bosni i Hercegovini izazvati oštro reagovanje Vlade i njene represalije. Period aneksione krize, i dalje, to će nedvosmisleno potvrditi, kada tajna đaćka društva niču kao gljive u svim mjestima Bosne i Hercegovine. Odatle i proističe ovakav odnos vlasti prema studentima. Dogodilo se ono na čemu je vlast naročito insistirala, a to je da onemogućiti uključivanje omladine u političku borbu. Ovaj prvi, u nizu procesa koji će ga slijediti tokom sljedećih godina vlast će uzeti kao svoju stalnu praksu. I svi pokušaji režima u gušenju napredne i revolucionarne misli omladine u Bosni i Hercegovini ostaće bezuspješni.

ZUSAMMENFASSUNG

AUFRUF DER MOSLIMISCHEN AKADEMISCHEN JUGEND IN WIEN 1907

In diesem Artikel bearbeitet der Autor das Verhältnis der moslimischen Intelligenz gegenüber der Bewegung der Mohammedaner zur Erlangung der Kultus- und Schulautonomie. Im Mittelpunkt der Aufmerksamkeit steht der Aufruf der akademischen Jugend in Wien 1907, in welchem sich ein Teil der Intelligenz mit der Autonomiebewegung solidarisierte. Die Unterzeichner des Aufrufs wurden wegen ihrer Haltung seitens des Regimes strafrechtlich verfolgt, arrestiert und auf Verlust der Bürgerrechte verurteilt, was die Zurückziehung des Stipendiums zur Folge hatte, somit also auch des Rechtes auf den Staatsdienst.

40) *Spomenica Gajretove 25-godišnjice*, tabela II, Sarajevo 1928.

Budimir Miličić

LIST »OSLOBOĐENJE« KAO ISTORIJSKI IZVOR

Medu našim istoričarima vladaju različita mišljenja o vrijednosti dnevnice i periodične štampe kao istorijskog izvora. Primjetna je pojava da jedni potcjenjuju njenu izvornu vrijednost. Nasuprot tome, drugi štampu, ne bez razloga, svrstavaju u red značajnijih istorijskih izvora, naročito kada je u pitanju izučavanje istorije radničkog pokreta, koje se, s obzirom na činjenicu da je arhivska građa klasnih radničkih organizacija iz predratnog i međuratnog perioda gotovo sva uništena, bez korišćenja glasila radničkih partijskih i sindikalnih organizacija ne može zamisliti. To potvrđuju do sada objavljene studije i manji radovi iz istorije radničkog pokreta koji se dobri, a u nekim slučajevima i pretežnim dijelom, temelje baš na podacima iz radničkih partijskih i sindikalnih glasila. Pretjerivanja u obezvređivanju štampe kao istorijskog izvora zapazio je, između ostalih, i naš sociolog Vojin Milić, koji u svojoj studiji *Sociološki metod* ispravno konstatuje da se dokumenti propagandnog karaktera, u koje spada i štampa, »koji služe prvenstveno radi podsticanja na neku kolektivnu delatnost, pomoću kojih se nastoji uticati na ljude i razne kolektive i pokrenuti ih na izvršavanje nekih zadataka«, često kao istorijski izvor potcjenjuju više nego što treba, jer je njihova izvorna vrijednost za proučavanje raznih problema sociologije saznanja, a mi bismo dodali i istorije, dokazana. »Pažljiva analiza ove vrste izvora omogućuje da se izgrade pretpostavke o raznim objektivnim društvenim stanjima i odnosima«, zaključuje Milić.¹⁾

Naučno osvjetljavanje bilo kog društvenog problema i pojave pretpostavlja široko konsultovanje najrazličitije vrste izvorne građe, pa i štampe gdje god se za to osjeti potreba da bi se neko pitanje svestranije sagledalo. Prateći u glavnim linijama razvojni put društva i registrujući prvenstveno njegove najtipičnije oblike ispoljavanja, štampa kao takva ne može pretendovati da naučnim istraživačima bude izvor prvog reda na osnovu čijih bi podataka i bez konsultovanja drugih izvora bila moguća naučna obrada ma kog društvenog problema. Otuda je, po našem mišljenju, njena uloga, prije svega, da nadoknadi oskudnost arhivske građe tamo gdje ova nije u cijelosti sačuvana ili je pak potpuno uništena, s tim što se naučni radnik u svojim istraživačkim naporima ni u takvom slučaju neće ograničiti isključivo na

1) Vojin Milić, *Sociološki metod*, Beograd 1965, str. 458.

dnevne i periodične listove kao izvor, već će u najvećoj mogućoj mjeri konsultovati sačuvane izvore prvog reda i memoarsku građu, čijom je uspješnom kombinacijom moguće izvršiti dosta tačnu rekonstrukciju društvenih događaja i dati objektivan naučni sud o minulim društvenim zbivanjima.

Imajući u vidu činjenicu da je arhivska građa ne malog broja političko-teritorijalnih organizacija, organa narodne vlasti, privrednih organizacija, kulturnih, prosvjetnih, zdravstvenih i drugih institucija, društveno-političkih organizacija i raznih društava iz perioda socijalističkog razvitka Jugoslavije jednim dijelom uništena, prije nego su arhivske ustanove stigle da njene imaoce upoznaju sa zakonskim propisima o zaštiti registraturskog i arhivskog materijala kao vrijednog kulturno-istorijskog blaga i da u takvim slučajevima štampa ostaje ako ne jedino ono veoma važno vrelo informacija, odlučili smo da ukazemo na neke aspekte značaja lista »Oslobođenje« kao istorijskog izvora, u najboljem uvjerenju da će to biti od koristi istraživačima koji se bave proučavanjem bosanskohercegovačke istorije socijalističkog perioda.

List »Oslobođenje« izlazi pune 33 godine. Za to vrijeme je bio glasilo različitih društvenopolitičkih organizacija i foruma. Od prvog do trećeg broja (30. avgust — oktobar 1943) izlazio je kao organ Narodnooslobodilačkog fronta za Bosnu i Hercegovinu. U četvrtom broju od 15. decembra 1943. javlja se kao glasilo narodnooslobodilačkog pokreta Bosne i Hercegovine. Od januara do aprila 1944 (broj 5 do 7) bio je organ Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine. Osmi broj od jula 1944. izišao je kao glasilo Izvršnog odbora narodnooslobodilačkog pokreta Bosne i Hercegovine. Poslije toga, od 9. do 30. broja (27. juli 1944. do 12. april 1945), bio je glasilo Izvršnog odbora Narodnooslobodilačkog fronta Bosne i Hercegovine. U poslijeratnom periodu »Oslobođenje« je bilo zvaničan organ prvo Narodnog fronta Bosne i Hercegovine do 25. februara 1953. i od tada Socijalističkog saveza radnog naroda Bosne i Hercegovine.²⁾

Snažan polet narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije u Jugoslaviji poslije uspješno završenih bitaka na Neretvi i Sutjesci 1943. godine, koji je Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije silno podigao ugled u zemlji i inostranstvu i zajedno s vojnim uspjesima antifašističke koalicije na svjetskim ratištima doprinio masovnijem prilivu boračkog kadra u partizanske jedinice i aktivnijem otporu civilnog stanovništva okupatorsko-kvislinškom vojnopoličkom sistemu, jačanje društvenopolitičke uloge i značaja narodne vlasti i pripreme za održavanje Drugog zasjedanja AVNOJ-a i Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a nametnuli su potrebu pokretanja jednog glasila koje bi s pozicija KPJ i NOP-a širokim društvenim slojevima Bosne i Hercegovine tumačilo ciljeve oslobodilačke borbe jugoslovenskih naroda, obavještavalo ih o uspjesima borbenih dještava jedinica NOVJ i savezničkih snaga, pomagalo dalje učvršćenje i dogradnju sistema narodne vlasti, mobilisalo sve slobodoljubive snage u borbu za oslobođenje zemlje, popularisalo ideje bratstva i jedinstva jugoslovenskih naroda i narodnosti i jačalo narodnu svijest o sudbinskoj povezanosti interesa svih naroda i narodnosti Jugo-

2) Arhiv Komunističke partije Bosne i Hercegovine, tom I, knj. 1, Sarajevo 1950, str. 9 i dalje; Arhiv Komunističke partije Bosne i Hercegovine, tom I, knj. 2, Sarajevo 1950, str. 7 i dalje.

slavije. To su bili glavni razlozi da Pokrajinski komitet Komunističke partije Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu sredinom avgusta 1943. godine donese odluku o pokretanju lista »Oslobođenje«, čiji je prvi i drugi broj štampan u selu Trnovi kod Bijeljine u štampariji bijeljinskog štampara Vlasta Milosavljevića. Do kraja drugog svjetskog rata izašlo je još 28 brojeva, od kojih je treći broj od oktobra 1943. godine štampan u oslobođenoj Tuzli, a četvrti do sedmog broja (15. decembar 1943 — april 1944. g.) u selu Busije kod Ribnika. Osmi do dvanaestog broja (juli — 7. septembar 1944. g.) štampan je u selu Međeđe Brdo kod Sanice i u Sanici, 13. do 29. broja od 20. septembra 1944. do 9. aprila 1945. godine u Jajcu i 30. broj od 12. aprila 1945. godine u Sarajevu³).

Ratni uslovi nimalo nisu bili povoljni za složen i odgovoran rad na pripremi i štampanju lista, pri čemu su glavne teškoće zadavali: dosta česta mijenjanja mjesta izlaženja »Oslobođenja«, nedostatak grafičkog materijala, slaba tehnička opremljenost štamparije i malobrojnost kvalifikovanog grafičkog i dopisničkog kadra, iz kojih razloga i nije mogao izlaziti svakodnevno sve do 1. januara 1947. godine. Da teškoće nisu bile male, ubjedljivo govori podatak da su zaglavlja prva dva broja morala biti rađena u bukovom drvetu, dok je treći broj štampan u Tuzli pod nešto povoljnijim uslovima. Brojevi 4 do 29 štampani su u štampariji Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu na »Tieglu«, a 30. broj u Državnoj štampariji i štampariji »Jugoslavenskog lista« u Sarajevu. Na tehničkim poslovima oko štampanja ratnih izdanja »Oslobođenja« u početku su bila angažovana svega tri tipografa: Slobodan Narančić, Pero Grinfelder i Josip Romano, kojima su se kasnije pridružili Bogdan Popović Jovo Martinović, Pavle Vukičević, Boro Simić, Albert Altarac, Mara Vinterhalter, Mira Brkljača, Anto Kuzmanić, Antun Bulić, Stane Prpa i Đovani Perone. Pod rukovodstvom PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu uređivačke poslove su, koliko se za sada zna, radili Vilko Vinterhalter, Milan Gavrić, Esad Kulenović, Branko Čopić, Eli Finci, Todor Kruševac i Nika Miličević. U Jajcu je 1944. proširena redakciona grupa i kolektiv grafičkog osoblja novim članovima: Hamzom Humom, Živkom Bilbijom, Feridom Softićem, Vladom Vojnovićem, Vukom Jelovcem, Đorđom Čičom, Jakicom Baruh, Sadetom Hadžić, Morisetom Begić, Emom Rodić, Zdravkom Pavlovićem, Hasanom Muhamedagićem, Zorom Pucar, Gordanom Klin-do, Boškom Pucarom, Danilom Emeršićem, Zdravkom Jovićem, Avdom Mahunagićem, Olgom Jeremić, Elzom Bajić, Mirom Vođević, Dragicom Macan i Bosom Balaban, čime nije iscrpljena lista redaktora i grafičkih radnika, što bi trebalo utvrditi dopunskim istraživanjima.⁴) Među dopisnicima ratnih izdanja »Oslobođenja« javljaju se istaknuti politički i vojni rukovodioci i aktivisti KPJ i NOP-a: Rodoljub Čolaković, Sulejman Filipović, dr Vojislav Kecmanović, Aleksandar Preka, Skender Kulenović, Muhamed Sudžuka, Avdo Humo, Hasan Brkić, Milan Gavrić, Đuro Pucar, dr Jakov Grgurić, Uglješa Danilović, inž. Čazim Ugljen, Branko Čopić, Dmtar Bjelica, Eli Finci, Anto Babić, Mile Perković, Edvard Kardelj, Bogomir Brajković, Rade Bašić, Hamdija Omanović i Nikola Miličević. Za najveći broj članaka nikako nisu nave-

3) Arhiv Komunističke partije Bosne i Hercegovine, tom I, knj. 1, str. 3; Hajrudin Mehmedbašić, *Malo hronike*, »Oslobođenje«, br. 3843 od 12. oktobra 1958, str. 2.

4) Hajrudin Mehmedbašić, Isto, str. 2.

deni autori, čije bi utvrđivanje za naše razmatranje neosporno imalo veliku vrijednost.

U poslijeratnom periodu bitno je izmijenjena fizionomija i uloga »Oslobođenja«, koje je postalo značajan instrumenat demokratskog javnog života i mišljenja, informator o svim značajnijim društveno-političkim i ekonomskim zbivanjima u zemlji i svijetu, moćno sredstvo propagande socijalističkih ideja i vaspitanja širokih društvenih slojeva u socijalističkom duhu, tumač ideologije i političke linije KPJ odnosno SKJ, kao i ekonomskih, socijalnih i političkih težnja radnih ljudi, pokretač kolektivne i individualne stvaralačke inicijative i pregalaštva toliko neophodnih mladom socijalističkom društvu da bi zemlju izvuklo iz ekonomske, kulturne i prosvjetne zaoptimalnosti i uspješno se ophrvalo svim teškoćama koje su mu stajale na putu. List je istovremeno bio i ostao borac za društveni progres, izgradnju socijalističkih društvenih odnosa, učvršćenje bratstva i jedinstva među jugoslovenskim narodima i narodnostima, očuvanje svjetskog mira i uspostavljanje prijateljskih međudržavnih odnosa na bazi ravnopravnosti i nemiješanja u unutrašnje poslove drugih zemalja, beskompromisan borac protiv unutrašnjih i spoljnih neprijatelja socijalizma i socijalističke Jugoslavije, popularizator ideja i tekovina narodnooslobodilačke borbe i socijalističke izgradnje i nepomirljivi kritičar svih negativnih pojava, tendencija i društvenih deformacija. Samo ni ovaj period nije bio bez određenih teškoća tehničke i stručne prirode koje su postepeno otklanjane tako da se samo do 1958. godine broj novinara popeo na oko 90. Angažovanjem kao saradnika kulturne rubrike istaknutih kulturnih i naučnih radnika iz Bosne i Hercegovine, Beograda, Zagreba i drugih većih jugoslovenskih centara od 1954. godine, povremenim angažovanjem za teme društveno-političkog i ekonomskog karaktera visokih društvenih i partijskih funkcionera i eminentnih stručnjaka i unapređenjem spoljropolitičke dopisne službe upućivanjem 1955. godine Čeda Kisića, Arifa Tanovića i Riza Mehinagića u London, Pariz i Berlin kao svojih prvih stalnih dopisnika, list je kvalitativno podignut na veći nivo⁵⁾.

Po provenijenciji i karakteru napisi ratnih brojeva »Oslobođenja« mogu se podijeliti u četiri osnovne grupe: dokumenta vojnopolitičke provenijencije, autorizovani i neautorizovani članci o raznim pitanjima vojne, političke, ekonomske i kulturne prirode, radio vijesti i literarni ogledi. U svemu je objavljeno 50 dokumenata od kojih se 22 odnose na djelatnost organa narodne vlasti, 20 na borbena dještva jedinica NOVJ i osam političkog karaktera. Potrebno je ukazati da su dokumenta objavljivana bez određenog metodološkog sistema bilo po problematici koju tretiraju, bilo po provenijenciji, a uz to dobar broj ih je dat u fragmentarnom obliku, što sve umanjuje njihovu vrijednost za istraživače i ni u kom slučaju se ne može reći da su od prvorazrednog značaja, tim više što je arhivska građa vojnih jedinica, društveno-političkih organizacija i organa narodne i vojne vlasti najvećim dijelom sačuvana, odnosno publikovana u većem broju knjiga — zbornika dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu i drugim publikacijama.

Od 868 članaka 255 su političkog karaktera, 217 se odnosi na borbena dještva jedinica NOVJ i vojnih snaga članica antifašističke koalicije, 69 na

5) »Oslobođenje«, br. 3843 od 12. oktobra 1958, str. 2.

opis likova partizanskih boraca, 68 na privredne prilike u Bosni i Hercegovini, 57 na djelatnost Narodnooslobodilačkog fronta, 50 na djelatnost organa narodne vlasti, 94 na kulturno-prosvjetne prilike na oslobođenoj teritoriji i u partizanskim jedinicama, 10 na aktivnost organizacija AFŽ-a, 9 na djelatnost USAOBiH-a, 9 na djelatnost raznih društava i udruženja, 9 na djelatnost sindikata, 6 na zdravstvene prilike i 6 na okupatorsko-kvislinške zločine. Neosporno najveću vrijednost od političkih napisa imaju malobrojni analitički članci o društveno-političkim prilikama na području Bosne i Hercegovine i Jugoslavije, za razliku od brojčano najzastupljenijih članaka koji uopšteno govore o političkim manifestacijama povodom značajnijih događaja iz narodnooslobodilačke borbe i istorije radničkog pokreta. Napisi o borbenim dejstvima jedinica NOVJ i savezničkih snaga su više lične impresije dopisnika i učesnika tih događaja nego vjeran prikaz borbenih operacija sa svim potrebnim podacima o brojčanoj snazi, naoružanju, rasporedu i gubicima u ljudstvu i materijalu partizanskih, savezničkih i okupatorsko-kvislinških jedinica, te kao takvi imaju manju vrijednost za istraživače. Članci koji tretiraju razna pitanja iz oblasti privrednog života na nedvosmislen način pokazuju da su vojne i političke vlasti narodnooslobodilačkog pokreta poklanjale izuzetno veliku pažnju oživljavanju ratom razorene privrede, koja je bila od vitalnog značaja jednako za civilno stanovništvo i partizanske jedinice. »Oslobođenje« daje obilje vrijednih podataka o djelatnosti organizacije Narodnooslobodilačkog fronta i organa narodne vlasti u raznim mjestima širom Bosne i Hercegovine, mjestu i vremenu održavanja konferencija i izbornih sastanaka, programu rada, sastavu mjesnih, opštinskih, sreskih i gradskih odbora NOF-a i narodne vlasti, te ih kao takve nijedan istoričar koji se bavi izučavanjem ove problematike ne može zaobići, tim prije što originalna dokumenta provenijencije NOF-a i NOO-a nisu sačuvana u onom obimu kao vojnih jedinica. Ne manje značajni su podaci o kulturno-prosvjetnim prilikama na oslobođenoj teritoriji i u partizanskim jedinicama, iz kojih se vidi da je NOP poklanjao veliku pažnju kulturnom životu, koji se odlikovao za ratne prilike neobično bogatim formama i sadržajem i na osnovu kojih je moguće pratiti njegov kvantitativni i kvalitativni rast uporedo sa razgaranjem narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije. O bogatstvu formi i sadržaja kulturnog života svjedoči postojanje velikog broja glasila partizanskih jedinica i političkih organizacija, organizovanje brojnih amaterskih pozorišnih predstava, aktiviranje rada škola, osnivanje analfabetskih tečajeva bezmalo u svim oslobođenim seoskim i gradskim naseljima, rad više učiteljskih kurseva, djelovanje kulturnih institucija, osnivanje pred kraj rata naučnih ustanova i prikazivanje za civile i vojsku filmskih predstava. Podaci koji se odnose na djelatnost AFŽ-a, USAOBiH-a, sindikata, raznih društava i zdravstvene službe isuviše su malobrojni da bi se na osnovu njih mogao donositi kvalifikovan sud o djelatnosti i organizacionom stanju ovih organizacija. Ni napisi čisto propagandnog karaktera nisu sasvim lišeni istorijske vrijednosti, jer su, ako ništa drugo, značajni za sagledavanje propagandnih metoda borbe NOP-a putem sredstava javnog informisanja za političko osvajanje širokih narodnih masa i neutralisanje političkog uticaja protivničke strane.⁶⁾

6) »Oslobođenje«, br. 1/1943. do 30/1945.

Sličan brojčani iskaz kao za ratni period članaka i napisa po tematici koju tretiraju nije moguće dati za poslijeratni period zbog njihove mnogobrojnosti, zbog čega se moramo zadovoljiti ocjenom izvorne vrijednosti novinskih napisa, što je i najvažnije, klasifikujući ih u pet osnovnih grupa prema postojećim rubrikama »Oslobođenja«: spoljnopolitičku, unutarpolitičku, privrednu, kulturnu i sportsku. Ipak, radi ilustracije brojčane zastupljenosti članaka po pojedinim oblastima dajemo podatke za najvažnije događaje u 1947. godini, prema kojima se, bez spoljnopolitičke rubrike, njih 116 odnosi na najvažnije događaje iz privrednog života, 112 iz kulture, prosvjete i nauke, 62 na aktivnost Narodnog fronta, 41 Saveza sindikata, 23 Narodne omladine, 16 Antifašističkog fronta žena, dva Komunističke partije Jugoslavije (kasnije se broj višestruko uvećao), 27 ostalih društvenopolitičkih, konfesionalnih i humanitarnih organizacija, 15 stručnih organizacija, 22 sportskih organizacija, 21 stručna savjetovanja, 55 narodne vlasti, 15 zadrugarstvo i osam zdravstvo.

Sve do uspostavljanja stalne dopisničke službe u Londonu, Parizu i Berlinu 1955. godine »Oslobođenje« je, posredstvom »Tanjuga« i povremenim upućivanjem u inostranstvo na kraće vrijeme svojih specijalnih dopisnika, donosilo gotovo isključivo kratke agencijske vijesti o najaktuelnijim društveno-političkim događajima u svijetu, čija je informativna vrijednost, da se i ne govori o izvorno-istorijskoj, dosta ograničena, ne dajući puni uvid u svjetska politička i ekonomska zbivanja. Nerazvijenost spoljnopolitičke dopisničke službe imala je za posljedicu da su u vremenu između 1945—1955. godine izostali analitički članci o društvenopolitičkim i ekonomskim prilikama u pojedinim zemljama. Vremenom je taj nedostatak otklonjen tako da su kasnije prilikom posjeta jugoslovenskih državnika stranim zemljama i stranih diplomata Jugoslaviji čitave stranice lista ispunjene studioznim člancima o društveno-političkim, ekonomskim i kulturnim prilikama u tim zemljama. Od tog vremena se takođe poklanja puna pažnja praćenju ideološko-političkih kretanja u međunarodnom komunističkom i radničkom pokretu, što je još jedan dokaz više da je list prebrodio početničke slabosti i standardizovao se zahvaljujući unapređenju dopisničke službe i stečenim iskustvima kroz period od trinaest godina. Taj proces i danas traje.

Unutrašnjopolitička rubrika obiluje mnoštvom napisa o društvenopolitičkoj aktivnosti Komunističke partije Jugoslavije (Saveza komunista Jugoslavije), Narodnog fronta (Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije), Antifašističkog fronta žena, Narodne omladine (Saveza socijalističke omladine), Saveza sindikata, Saveza studenata, Saveza pionira, Saveza udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata, Saveza udruženja ratnih vojnih invalida, Saveza udruženja vojnih starješina, građanskih političkih stranaka neposredno poslije završetka drugog svjetskog rata i konfesionalnih udruženja. Nesumnjivo su za istraživače najinteresantniji i najznačajniji kongresni i plenumski referati, diskusije i rezolucije navedenih društveno-političkih organizacija, koji s najautoritativnijeg mjesta daju, pored podataka o organizacionim, akcionim i idejnim prilikama ovih organizacija, ocjenu društveno-političke situacije, rezultata privrednog razvitka i smjernice za buduće društveno-političko djelovanje i ekonomski razvitak Bosne i Hercegovine i Jugoslavije. Ograničenost novinskog prostora nije dozvoljavala da se javnosti prezentiraju materijali plenumskih sastanaka i konferencija društveno-političkih organizacija na nivou opštine, grada, sreza i okruga — kako

je to praktikovano za političke manifestacije republičkog i saveznog značaja, već su najčešće davani dosta kratki, tipizirani i uopšteni komentari referata, diskusija i zaključaka s tih manifestacija. Štaviše, veoma su rijetke informacije iz društveno-političkog života privredno manje razvijenih opština. To je više posljedica odsustva stalnih dopisnika u manjim mjestima nego manje intenzivnog društveno-političkog života u njima.

Veliki broj zvaničnih dokumenata, članaka i analiza posvećen je ekonomskim pitanjima koji daju plastičnu sliku privrednog razvitka Bosne i Hercegovine, preobražaja kroz koje je taj razvitak prolazio, teškoća s kojima se neminovno morao nositi, angažovanja velikih materijalnih sredstava i raspoložive radne snage u borbi za prevazilaženje privredne zaostalosti i za brži razvitak proizvodnih snaga, strukture privrede i ekonomsko-socijalnog položaja radnika i ostalih građana. Ukoliko bismo vršili klasifikaciju napisa koji govore o privredi po njihovom značaju, na prvo mjesto bi došli godišnji i petogodišnji planovi privrednog razvitka, budžeti i završni računi s ekspozeima, zvanične analize ostvarenja privrednih planova i realizacije budžeta i reportaže o značajnijim privrednim organizacijama. Ni u ovom slučaju »Oslobođenje« najčešće nije praktikovalo da za gradske, sreske i okružne narodne odbore donosi godišnje i petogodišnje planove društveno-ekonomskog razvitka, pregled usvojenih budžeta i završnih računa i analize realizacije programa privrednog razvitka, već se zadovoljavalo davanjem kraćih izvoda iz ovih dokumenata uz komentare dopisnika ili još češće njihovim prepričavanjem, dok za opštine, čak, nije ni registrovano usvajanje ovih zračajnih dokumenata.

Na polju nauke, prosvjete i kulture Bosna i Hercegovina je u poslijeratnom periodu ostvarila neslućen napredak. Nosioci veoma intenzivnog, izuzetno dinamičnog i po formama i sadržaju bogatog kulturnog života bila su kulturno-umjetnička i kulturno-prosvjetna društva, izdavačka preduzeća, štampa, radio, televizija, biblioteke, narodni i radnički univerziteti, pozorišta, bioskopi, muzeji, arhivi, umjetničke galerije, instituti, škole, akademije i fakulteti. Slično kao na polju privrednog razvitka, tako je i na polju nauke, prosvjete i kulture mlado socijalističko društvo postavilo sebi veoma ambiciozne zadatke da, angažovanjem svih raspoloživih materijalnih i duhovnih snaga društva, izvrši revolucionarni preobražaj i jednom za svagda učini kraj kulturno-prosvjetnoj zaostalosti širokih narodnih masa kao osnovnog preduslova za ostvarenje bržeg društvenog progressa. Nimalo ne treba da nas čudi što je cjelokupna kulturno-prosvjetna aktivnost bila prožeta duhom borbe ne samo za oplemenjenje čovječijeg duha već i za vaspitanje radnika, seljaka i ostalih građana u socijalističkom duhu kao najvećem dometu čovjekovog duhovnog preobražaja. Sve je to uticalo da »Oslobođenje« iz dana u dan prati sve značajnije kulturne manifestacije širom Bosne i Hercegovine, tumačeći njihov značaj i donoseći veoma dragocjene podatke o djelatnosti kulturno-prosvjetnih i kulturno-umjetničkih društava i naučnih, prosvjetnih i kulturnih institucija, borbi protiv nepismenosti i o novoizaslim knjigama i časopisima. Pored toga, objavljivalo je pozorišne, filmske, umjetničke i književne kritike, literarne oglede i manje filozofske, sociološke i istoriografske radove iz pera eminentnih bosanskohercegovačkih i jugoslovenskih kulturnih i naučnih radnika. Tako, na primjer, iz književnosti nailazimo na radove Iva Andrića, Meše Selimovića, Slavka Leovca, Hamze Huma, Miroslava Krleže, Mihaila Lalića, Rista Trifkovića, Vuka Krnjevića, Huseina

Tahmišćića, Čeda Kisića, dr Žarka Vidovića, Stevana Bulajića, Marka Ristića, Mithada Begića, Milana Bogdanovića, Velibora Gligorića, iz nauke o jeziku dr Aleksandra Belića, dr Jovana Vukovića, dr Asima Pece, dr Svetozara Markovića, iz istoriografije dr Dušana Nedeljkovića, dr Nikole Babića, dr Nedima Šarca, iz filozofije i sociologije Borisa Žiherla, Anta Fiamenga, Ljubomira Tadića, Arifa Tanovića, Puniše Perovića, iz ekonomskih nauka dr Draga Krndije i mnogih drugih. Osnovna slabost napisa iz oblasti kulture je što ne donose godišnje programe aktivnosti kulturno-umjetničkih i kulturno-prosvjetnih društava, te kulturnih institucija, kao ni izvještaje o njihovoj realizaciji, ali i takvi kakvi su oni jasno pokazuju dinamičnost kulturnog života, koji je bio daleko bogatiji i intenzivniji u razvijenim gradskim sredinama nego u manjim gradskim naseljima i na selu, gdje nedovoljno razvijene proizvodne snage i kulturna zaostalost stanovništva nisu pogodovali bržem duhovnom preobražaju.

Od napisa iz oblasti sporta i fizičke kulture najznačajniji su oni koji se odnose na rad plenuma, godišnjih skupština i kongresa sportskih organizacija, dajući dosta podataka o mjestu i ulozi sporta i fizičke kulture u socijalističkom društvu, strukturi i broju sportskih društava i organizacija, masovnosti fiskulturnog pokreta, socijalnoj strukturi članstva i mjerama za unapređenje sportske kulture, koja je igrala važnu ulogu u izgradnji i odgoju socijalističkog lika građanina.

Za istoričare radničkog pokreta i socijalističke revolucije vrijedan istorijski izvor predstavljaju sjećanja istaknutih partijskih aktivista o ilegalnoj djelatnosti Komunističke partije Jugoslavije i Saveza komunističke omladine Jugoslavije u vremenu između 1921-1945. godine, čija je vrijednost tim veća s obzirom na to da je sačuvan mali broj originalnih dokumenata provenijencije KPJ i SKOJ-a iz tog perioda, tako da su istoričari upućeni na široko konsultovanje objavljene i neobjavljene memoarske građe kako bi što vjernije rekonstruisali sve vidove političke aktivnosti KPJ u ilegalnim uslovima rada.

Takođe su značajni za proučavanje istorije socijalističkog razvitka Bosne i Hercegovine sintetički članci vodećih političkih ličnosti društvenog života o važnijim pitanjima društveno-političkog, ekonomskog i kulturnog života Bosne i Hercegovine i Jugoslavije.

Iz svega naprijed izloženog može se zaključiti da »Oslobođenje«, sa svim svojim osobinama koje karakterišu štampu, predstavlja vrijedan istorijski izvor na osnovu koga je moguće, uz konsultaciju izvora ostale vrste, sagledati djelatnost KPJ u vremenu između 1921—1976, društveno-političke i vojne prilike u Bosni i Hercegovini 1943—1945. i društveno-politički i ekonomski razvitak Jugoslavije i Bosne i Hercegovine u periodu socijalističke izgradnje.

ZUSAMMENFASSUNG

DAS BLATT »OSLOBOĐENJE« ALS GESCHICHTLICHE QUELLE

Das Blatt »Oslobođenje« wird bereits volle 34 Jahre herausgegeben. Seine erste Nummer wurde am 30. August 1943 in Trnova bei Bijeljina gedruckt. Bis zum 12. April 1945 wurden im Ganzen 30 Nummern herausgegeben. Bis zum 1. Januar 1947 wurde es als periodische Zeitung, und danach als Tageszeitung herausgegeben. Für alle wichtigeren Ereignisse auf allen Gebieten des öffentlichen Lebens, bietet »Oslobođenje« eine Menge nützlicher Angaben für die Erforschung der Geschichte des Volksbefreiungskampfes und der sozialistischen Entwicklung Bosniens und der Herzegovina, und Jugoslaviens. Für die Erforscher der Kriegszeit besonders wichtig sind die veröffentlichten Dokumente militärpolitischen Ursprungs, und die verschiedenen Artikel militärischen, politischen, wirtschaftlichen, kulturellen und bildungsmässigen Charakters. Aus der Nachkriegszeit dienen als Quellen vor allem die Kongress — und Plenarreferate, Diskussionen und Resolutionen der sozialpolitischen und gesellschaftlichen Organisationen, Jahres — und Fünfjahrespläne der wirtschaftlichen Entwicklung Bosniens und der Herzegovina, sowie der kleineren administrativ-territorialen Einheiten, ihre Budgetvorschläge und Abschlussrechnungen mit Motivierungen, die amtlichen Analysen der Realisation wirtschaftlicher Pläne, und die Budgetrealisation, dokumentierte Reportagen über die wichtigeren wirtschaftlichen Organisationen, Artikel aus der Wissenschaft, Kultur und Kunst, aus der Feder eminenten bosnisch-herzegovinischer und jugoslawischer Kulturarbeiter und Wissenschaftler, synthetische Artikel der führenden Persönlichkeiten aus dem gesellschaftspolitischen, ökonomischen und kulturellen Leben Bosniens und der Herzegovina, und Jugoslaviens, sowie die Erinnerungen eminenten Parteiaktivisten über die illegale Tätigkeit der KPJ und des SKOJ in der Zeit zwischen 1921—1945. Das alles spricht dafür dass »Oslobođenje« eine nützliche Quelle für die Erforschung der Arbeiterbewegung und des Volksbefreiungskampfes, sowie über die nachkriegszeitliche Entwicklung des Landes Bosnien und Herzegovina darstellt.

OCJENE I PRIKAZI

I. Voje, KREDITNA TRGOVINA U SREDNJOVJEKOVNOM DUBROVNIKU, ANU BiH, djela knj. 49. odjeljenje društvenih nauka, Sarajevo 1976 (390)

O veoma interesantnom pitanju kome je do sada vrlo malo posvećivana pažnja od strane istoriografije, koja se bavi problemima naše srednjovjekovne istorije, govori se u najnovijoj knjizi Ignacija Voje: *Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku*. Do sada je ovo pitanje u istoriografiji bilo zastupljeno samo usput, i to u okviru drugih tema. Ovaj rad I. Voje je prvi uspješan pokušaj sveobuhvatne analize kreditne trgovine Dubrovnika u srednjem vijeku. Rad je veoma značajan za ekonomsku istoriju Dubrovnika i njegove trgovačke veze sa zaleđem i prekomorskim zemljama. Opisom kreditne trgovine autor je nastojao da pokaže sveukupan promet i obim poslovanja u raznim vremenskim razdobljima. Da bi pružio analizu ove vrlo interesantne teme, autor je morao temeljito istražiti i obraditi pojedine arhivske serije Dubrovačkog arhiva, posebno kada je riječ o seriji: *Debita Notariae*. Korišćenje bogate arhivske građe ove i drugih serija spomenutog arhiva daju ovom radu još veću vrijednost. Osim toga, autor je morao konsultovati veoma bogatu literaturu kako domaću, tako i stranu koja tretira ovaj problem.

Cijela knjiga je podijeljena na četiri velika poglavlja:

- ocjena i diplomatska analiza izvora
- organizacija kreditne trgovine
- obim i vrednost kreditne trgovine
- tekstilni proizvodi u dubrovačkoj kreditnoj trgovini

Pored spomenutih poglavlja koji prostorno zauzimaju podjednako mjesta u ovoj knjizi, tu su još: rezime na njemačkom, zaključak na srpskohrvatskom jeziku, spisak izvora i literature, registar (ličnih imena i geografskih pojmova), te velik broj tabelarnih priloga.

U prvom poglavlju data je analiza korištene arhivske građe. U cijelosti je pregledana i izanalizirana serija *Debita notariae*, koja je prilično brojna (ima oko 60 volumena), a tu su i druge knjige zaduženja koje su inače zalutale u neke druge serije. Autor sam napominje, da nije uspio i sistematski istražiti sve knjige zaduženja, nego je za pojedine serije i knjige uzeo najvažniju građu, kroz koju je pokušao pokazati aktivnosti trgovaca iz zaleđa koji su kao dužnici Dubrovčana sudjelovali u kreditnoj trgovini.

Analizom u prvom redu *Debita*, kao najzastupljenije serije u kreditnoj trgovini, autor daje neke veoma zanimljive podatke vezane za dubrovačku kancelariju i njenu službu. Spomenute serije obradili su notari koji su radili u Dubrovačkoj kancelariji, i to od prve očuvane knjige zaduženja koju je pisao notar Tomazino de Severe, a koja datira iz 1282. godine. Spomenuti notar je zadužnice pisao u još jednu seriju Dubrovačkog arhiva, u *Diversa Cancellariae*. On se smatra prvim svjetovnim notarom u Dubrovniku. Pori-jeklom je iz Lombardije i radio je kao službenik Dubrovačke kancelarije.

U Dubrovniku je bila zavedena praksa da se svi kreditni ugovori koji su premašivali poslovne vrijednosti od 10 perpera, moraju pismeno zaključiti. Takva praksa je zavedena 1275. godine. U toku 1248. godine službu notara preuzima Ivan Prodančić, dok je Tomazino i dalje zadržao resor kancelara, radeći kao kancelar sve do 1286. godine, kada je i umro. Naslijedio ga je Aco Jacobi de Titulo, a Ivana Prodančića je 1296. godine na položaju notara naslijedio Andrija Benešić.

Postavlja se pitanje zašto se paralelno s notarskim ispravama, upisuje zaduženje i u kancelarijske knjige. Odgovore na ovo pitanje autor preuzima od Jelene Cvejić, koja spominje da se pri upisu navodi da je dužnik primio izvjesnu sumu novca, i da je dužan da je u predviđenom roku vrati. Upis je zadržavao uslove i rokove vraćanja duga, a katkada i kazne. Kod drugog načina upisivanja, dužnik samo obećava vratiti pozajmljeni novac u određenom roku. U ovom drugom slučaju ne postoje odredbe o zateznim kamata.

Jedan od posljednjih domaćih notara koji je radio te poslove u Dubrovniku bio je sveštenik Andrija Benešić. Nakon njegove smrti, te poslove obavljaju isključivo stranci. Poslove notara obavljao je Andrija Benešić do 1324. godine, kada ga nasljeđuje Johanis de Finis. Serija zadužnica u kojoj je notar Johanis de Finis upisivao zaduženja nosi naslov *Aptagi*, ali se zadužnice nastavljaju upisivati i u seriju *Debita Notariae* s knjigom broj dva. Izvjesno vrijeme poslije ovoga notara radio je u Dubrovačkoj kancelariji Johanes de Bergamo, zatim notar Soffredus, Francischo de Archo i Theodorus Scolmafogia.

Kad je riječ o sadržaju najzastupljenije serije u ovom radu (*Debita Notarie*), u različitim vremenskim periodima on je bio različit. Tu su u prvom redu zadužnice, kreditni ugovori o mirazu, ugovori o dugovima koji se uzimaju na zalog, ugovori o trgovačkim društvima, o primanju depozita, o diobi zaostavštine među nasljednicima i jedan broj ugovora koji se odnose na trgovinu žitom i solju. Sadržaj je zavisio, dobrim dijelom, i od samog

notara. Tako, na primjer, notar Johanes de Finis osim stvari koje su vezane za kreditno poslovanje, unosi i ugovore koji bi po svom sadržaju spadali u seriju *Diversa Notariae*, na primjer, potvrde o preuzimanju trgovačke robe, ugovore o zanatu, ugovore o ispaši stoke, o prodaji žita, o davanju zemlje u zakup na obradu, o imenovanju prokuratora, ugovore o diobi zaostavštine i drugo.

Notar Soffredus uvodi definitivno u praksu Dubrovačke kancelarije da se svi ugovori o kreditnim poslovima upisuju u jednu seriju, i to u *Debita Notariae*. Toga su se striktno pridržavali i njegovi nasljednici. U prvom poglavlju autor ove knjige daje analizu materijala kojim se služe notari Dubrovačke kancelarije. Sve do 1437. godine knjige su pisane uglavnom na papiru, a nakon te godine na pergameni.

Osim zvaničnih knjiga koje su rađene u Dubrovačkoj kancelariji, tamošnji trgovci su vodili svoje privatne knjige o poslovanju. U njima su najčešće upisivana imena dužnika i visina potraživanja. U Dubrovniku su ovakve privatne knjige bile u upotrebi već potkraj XIII stoljeća. Do danas se, na žalost, sačuvao veoma mali broj privatnih trgovačkih knjiga. Od posebnog su značaja one koje je publikovao M. Dinić,¹⁾ a odnose se na trgovačku aktivnost Mihajla Lukarevića, te trgovačka knjiga braće Kabužića koju je obradila D. Kovačević-Kojić.²⁾

Posebno mjesto u analizi izvora dato je poslovnim knjigama trgovačkih društava koja se spominju u XIV stoljeću. Ortaci u trgovačkim društvima vodili su posebne trgovačke knjige u koje su unosili imena svojih dužnika kojima su davali robu na kredit. To su činili radi bolje kontrole i evidencije svojih dužnika.

Formulari zadužnica i unutrašnja struktura poznati su na osnovu serije *Debita Notariae*, čije faksimile autor u velikom broju donosi u svojoj knjizi. U ovom dijelu knjige riječ je i o notarskoj tehnici. I pored činjenice da je tokom vremena dolazilo do promjene u formularu zadužnice, osnovni tekst obligacije dužnika ostao je gotovo nepromijenjen tokom cijelog srednjeg vijeka. Izmjena bitnih dijelova kreditne isprave ili ukidanje nekih njenih formula ostali su u kompetenciji Velikog vijeća. Tekst zadužnice ostao je jedinstven, koncizan, i bez uobičajenih opterećenja. Ovakva konciznost kreditne isprave bila je odraz praktičnosti i realnosti.

Autor se ovdje nije osvrtao na diplomatičku obradu formulara zadužnice, nagovještavajući da će o tom pitanju raspravljati u posebnoj raspravi.

U nešto manjoj mjeri data je analiza i drugih korištenih serija u izradi ove sinteze, a u kojima se mogu sresti kreditne isprave i zadužnice. Tako, na primjer, autor daje podatke i o serijama kao što su: *Reformationes*, *Aptagi*, *Diversa Cancellariae Testamenta*.

Kreditna isprava u poslovnom životu srednjovjekovnog Dubrovnika imala je vanredan značaj i služila je za razne transakcije. Otuda se u knjizi, s mnogo više pažnje, pristupa praktičnoj upotrebi raznih oblika kreditne trgovine u svakodnevnom životu. Kreditna trgovina u Dubrovniku je obuhva-

1) M. Dinić, *Iz Dubrovačkog arhiva I*, Zbornik za istoriju, jezik i književnost SANU, knj. 17, Beograd 1957.

2) D. Kovačević-Kojić, *Trgovačka knjiga Nikole i Luke Kabužića*, Istorijski pregled I, Beograd 1954, 46—48.

tila gotovo sve društvene slojeve počev od vlastele, preko trgovaca, kako krupnih, tako i sitnih, do zanatlija i seljaka, pa čak i najnižih slojeva gradskog stanovništva koji sudjeluju u trgovini sa samo nekoliko perpera obrtnog kapitala.

Praveći zadužnice, vjerovnici bi dolazili kod notara u kancelariju da ga obavijeste o svojim namjerama. Pogodivši se o svim uslovima i detaljima u prisustvu svjedoka, notar bi pristupio upisivanju ugovora u svoj protokol. Ovom činu morali su biti prisutni svi partneri (vjerovnik, dužnik i njihovi prokurator). Kad je riječ o samoj zadužnici, odnosno njenom tekstu, upisivano je najprije ime dužnika, zatim njegova izjava o obligaciji. Dužnik je mogao dobiti kredita u onolikom iznosu koliko je mogao pokriti njegov imetak svojom vrijednošću. To je bila stvarna garancija za vjerovnika da će mu dug biti vraćen. U slučaju insolventnosti dužnika, vjerovnik je mogao prodati njegovu imovinu, i tako naplatiti dug. Kod obligacije najčešće se spominju u zadužnicama nekretnine, kao što su, na primjer, kuća, vinograd i lađa, a katkada se mogu sresti i takvi slučajevi gdje se kao zalog spominje i sama plaća. Iz svega ovoga proizlazi da je za dobivanje kredita imovina dužnika predstavljala dovoljnu garanciju. U slučaju da dužnik nije imao ovakvu garanciju, ili nije bio dovoljno poznat u poslovnom svijetu, kredit je mogao dobiti samo na osnovu jemstva.

Prokurator, kao zastupnici dužnika, javljaju se u kreditnoj trgovini tek negdje tridesetih godina četrnaestog stoljeća. Oni su za trgovca nabavljali i preuzimali robu i slali je tamo gdje se on nalazio. U njegovo ime mogao je prokurator izmiriti dugove, voditi parnicu, sklapati ugovore i praviti dugove. On je omogućavao tako nesmetano trgovanje na većim udaljenostima, pa je na taj način bilo nepotrebno vraćanje trgovca u Dubrovnik i natrag. Punomoć u vezi s prokuratorovom funkcijom sačinjena je kod notara i sve to je unošeno u posebnu arhivsku seriju koja nosi naziv *Procurae notariae*. Kod sklapanja kreditnog ugovora prokurator je morao notaru pokazati ugovor o »procuri« (zastupništvu). Jedan trgovac je mogao imati više prokuratora koji su, umjesto njega, obavljali različite poslove i uzimali zajmove.

Jedan od sastavnih dijelova kreditne isprave predstavlja i rok vraćanja kredita. Ovom pitanju autor poklanja prilično veliku pažnju u svojoj knjizi. Na to ga je, po svemu sudeći, navela veoma bogata izvorna građa koja je mogla dati odgovor na pitanje kako je vraćan dug i kako je vjerovnik utuživao svoja potraživanja? Rokovi isplate kretali su se u najvećem broju slučajeva od jednog do šest mjeseci, a bilo je primjera kada je taj rok iznosio i godinu dana. U trinaestom stoljeću rok je određivan prema većim crkvenim svetkovinama. Termin plaćanja duga bio je vezan za trgovačko putovanje dužnika. Dužnik se obavezivao da će potraživanje izmiriti do povratka s putovanja.

Kredit su dužnici mogli vraćati u ratama. Dio zajma su dužnici isplaćivali prilikom pojedinih svetkovina, a moglo je biti i u sedmičnim ili mjesečnim ratama. Rate su mogle biti podjednake, a također i različite (jedna manja, a druga veća). U slučaju da dužnik izostane s isplatom jedne rate, ili se ne pridržava termina vraćanja prema uzetim obavezama, morao je odmah isplatiti sveukupna potraživanja vjerovniku. Bilo je i takvih slučajeva kada bi dužnik izmiriti sva potraživanja i prije isteka predviđenog termina isplate u ratama. Nisu rijetki slučajevi da dužnici vraćaju dug ustupanjem

kirije od kuće ili dućana ili da kuću ustupe na uživanje na izvjesno vrijeme zbog duga. Vraćanje duga u petnaestom stoljeću se vršilo posredstvom mjenice. One, istina nisu bile u upotrebi u domaćem novčanom prometu. Upotrebljavale su se samo u trgovačkim poslovima sa stranim zemljama.

U vezi s potraživanjem duga, dubrovačko zakonodavstvo pružalo je vjerovniku dosta mogućnosti da primora dužnika na isplatu duga. Zakon je u velikoj mjeri štitiio vjerovnika i njegova prava. Postojala je u zadužnici posebna formula u vezi sa sudskim postupkom. Od posebnog je značaja za dužnika bila ona varijanta formulara koja je davala pravo vjerovniku da može svog dužnika pozvati na sud u Dubrovnik ili pred sud u bilo koje drugo mjesto.

Kreditni poslovi u Dubrovniku su bili nerazdvojno povezani s uzimanjem kamata. I pored činjenice da se Dubrovačka vlada odlučno borila protiv lihve, trgovci su vješto sakrivali dohotke do kojih su dolazili na osnovu uzimanja kamata kod kreditnih poslova. U cilju sprečavanja ove pojave izdat je u Dubrovniku 1278. godine zakon o zabrani davanja novca uz kamate. Učinjeno je to sa namjerom da se zaštiti siromašno pučanstvo koje se izričito spominje u tom zakonu. I sama crkva je pokušavala stati na kraj lihvi zabranjujući davanje kredita uz kamatu, uz određene prijetnje kazni, kao što su, na primjer, uskraćivanje pričesti i sahrana po crkvenom obredu, a pribjegavala je i prijetnji ekskomunikacije. Sve ove prijetnje i eventualne kazne nisu imale uspjeha, jer vidimo da se nešto kasnije (sredinom četrnaestoga stoljeća) u Velikom vijeću spominju penali. I sama Dubrovačka komuna je raspisivala zajmove i njime isplaćivala Svetodmitarski i Stonski dohodak srpskim i bosanskim vladarima, dajući različite kamate na pozajmljeni novac. Visina kamate se najčešće kretala od 10% do 12%. Kod uzimanja zajmova spominju se i zatezne kamate koje su bile nešto više od običnih i kretale su se i do 20%. Za ovu vrstu kamata upotrebljavani su u Dubrovniku razni termini: »poena« i »usura«, a izrazi za prave kamate glasili su: interesse, damnium i expensa. Vrlo teško je autoru bilo utvrditi kako su se penali obračunavali i kojim postupkom su vjerovnici mogli naplatiti kamate. Sve vrste kamata, pa samim tim i zatezne, bile su dužniku veliki teret zbog koga je on morao vrlo često padati pod stečaj.

Treće poglavlje ove knjige bavi se analizom obima i vrijednosti kreditne trgovine. Autor se nije mogao baviti detaljnom analizom ovog problema, jer bi to bilo preobiman posao, s obzirom na to da samo za petnaesto stoljeće u kreditnoj trgovini Dubrovčana i Bosanaca ima vrlo mnogo izvorne građe u Dubrovačkom arhivu da bi se mogla samo za to razdoblje napraviti jedna posebna sinteza, što je dobrim dijelom i uradila D. Kovačević u radu: »Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni.«³⁾ I ovako je autor dao izvjesnu analizu ekonomskih veza Dubrovačke Republike sa zemljama balkanskog zaleđa, uzimajući u obzir samo neka karakteristična vremenska razdoblja. Njih obrađuje s posebnim osvrtom na vanjsku i unutrašnju političku situaciju, zatim daje analizu načina kreditiranja i strukturu vjerovnika i dužnika. U različitim vremenskim razdobljima proanaliziran je pad

3) D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Naučno društvo NR BiH, Djela knj. 18, odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, Sarajevo 1961.

i porast vrijednosti kreditne trgovine. Autor je obim i vrijednost kreditne trgovine podijelio na sedam vremenskih razdoblja koja su poređana sljedećim redoslijedom:

- razdoblje od 1282. do 1313. godine
- razdoblje od 1330. do 1339. godine
- razdoblje od 1352. do 1364. godine
- razdoblje od 1368. do 1395. godine
- razdoblje od 1401. do 1405. godine
- razdoblje od 1418. do 1449. godine
- razdoblje od 1450. do 1500. godine

Za svako od ovih vremenskih razdoblja dati su politički i ekonomski uslovi koji su uticali na kreditnu trgovinu. Kad je riječ o strukturi vjerovnika i dužnika za ovo prvo vremensko razdoblje, uočljivo je da je najveći udio vlastele bio u kreditnoj trgovini, i u procentima njihov udio iznosi od 67,46% do 88% po pojedinim godinama. Struktura dužnika mnogo je šarolikija od strukture vjerovnika. Potkraj trinaestog stoljeća ne spominju se trgovci, dužnici iz balkanskog zaleđa. Tek negdje oko 1300 godine javljaju se prvi trgovci, dužnici iz Srbije.

Za drugo razdoblje, kad je riječ o strukturi vjerovnika, primjećuje se najveći broj vlasteoskih rodova koji se javljaju kao vjerovnici. Od stranaca u kreditnoj trgovini najviše se mogu sresti Mlečani, a zatim Firentinci i Ankonitanci, a od domaćih ljudi iz unutrašnjosti kao dužnici najčešće se spominju trgovci iz Srbije. U uskoj je vezi to bilo s jačanjem Srbije u vrijeme Dušana kada počinje i razvoj rudnika. Slična situacija je bila karakteristična i za treće razdoblje koje se ovdje spominje. Jedino što se može primijetiti jeste to da se među dužnicima sada počinju javljati pučani i zanatlije.

U četvrtom razdoblju (1368—1395) koje je karakteristično po nesređenim prilikama u Srbiji i usponu Bosne dolazi do jačeg razvoja kreditne trgovine s Bosancima koji se u sve većem broju javljaju kao dužnici. Među dužnicima iz Bosne sve češće se javljaju ljudi s kraljevskog dvora. Tu su i kraljevi protovestijari: prezbiter Ratko, Tripe Buća i Žore Bogšić. Kao dužnici kod Dubrovčana i dalje se javljaju trgovci iz Srbije. Početkom petnaestog stoljeća trgovaca iz Srbije kao dužnika je sve manje, ali zato raste broj Bosanaca kao dužnika koji sudjeluju u kreditnoj trgovini s Dubrovčanima. Uprkos zategnutim odnosima Dubrovačke Republike i kralja Ostoje, kreditna trgovina između bosanskih trgovaca i Dubrovčana postaje sve intenzivnija.

Nešto obimnija kreditna trgovina može se pratiti tek od 1418. godine (u pretposljednem razdoblju koje autor navodi). To je period poboljšanja političkih i ekonomskih prilika u Dubrovniku i njegovom susjedstvu. Mali zastoj je nastupio jedino u vrijeme rata s Radosavom Pavlovićem (1430—1433), da bi odmah po okončanju konavoskog rata obim kreditne trgovine naglo porastao. Struktura vjerovnika i dužnika se u ovom razdoblju bitno mijenja. Udio vlastele se smanjuje, a povećava se uloga stranaca. Najbrojniji učesnici u kreditnoj trgovini su zanatlije, i to proizvođači sukna. Broj dužnika je u stalnom porastu i registrirani su najviše iz redova zanatlija, i to obučara.

Do najobimnijeg razvoja kreditne trgovine dolazi u posljednjem razdoblju (1450—1500. godine). Ni česti ratovi koji se vode u balkanskom zaletu i prisutnost Turaka nisu mogli zaustaviti razvoj kreditne trgovine. Turci su svojom prisutnošću u dubrovačkom susjedstvu kočili njen razvoj, posebno zavođenjem novih i novih carina pred samim Dubrovnikom. Za ovaj posljednji period od posebnog je značaja opticaj robe između Dubrovnika i Bosne. Naglo raste iznos sveukupnog zaduženja Bosanaca kod Dubrovčana. Po kredite u Dubrovnik u toku petnaestog stoljeća, osim bosanskih trgovaca dolaze vazali i poslanici bosanskih velmoža i knezovi pojedinih gradova. Donoseći tabele s brojem dužnika i sumom duga za pojedine godine, autor i sam napominje da nije vodio računa o tome da se pojedini trgovci više puta zadužuju u toku jedne godine. Tako, na primjer, samo u toku 1427. godine Radiča Ozrisaljića susrećemo kao dužnika nekih Dubrovčana više puta,⁴⁾ a sličan slučaj je i s Brailom Tezalovićem. Osim toga, u pojedinim vremenskim periodima dolazi do snažnog formiranja dubrovačkih kolonija u Bosni i Srbiji. Naročito je to karakteristično za posljednja dva vremenska razdoblja koja se spominju u knjizi. Tako su se domaći ljudi zaduživali na licu mjesta kod članova dubrovačke kolonije. Zbog toga se iz tih mjesta vrlo rijetko mogu sresti dužnici koji odlaze u Dubrovnik da se tamo zaduže.

S obzirom na to da je u kreditnoj trgovini roba igrala važnu ulogu u zaduživanjima i vraćanju duga, posebno poglavlje ove knjige posvećeno je jednoj vrsti robe koja je služila kao posrednik u kreditnoj trgovini. Autor je težište ovoga puta stavio na tekstil, kao robu koja je davana na kredit, mada ništa manje ne bi bilo interesantnije da je obrađena ruda (srebro i olovo), kao roba kojom su dužnici vraćali dug. Autor je istina o trgovini srebrom i olovom već govorio na drugom mjestu.⁵⁾ U ovom poglavlju on dosta govori o: proizvodnji, vrsti, kvalitetu, cijenama (kako domaćih tako i stranih uvoznih tkanina). Tkanine su u velikoj mjeri uticale na obim kreditnih poslova.

Vrlo malo kreditnih ugovora nam kazuje što je to dužnik dobio od vjerovnika, ali zato dobar dio priznanica govori kojom vrstom robe je dužnik podmirivao dug vjerovniku. Kad je riječ o dužnicima iz Bosne i izmirenjima dugova Dubrovčanima, najčešće se spominje olovo kao ruda kojom su vraćali dug. Osim toga dug su izmirivali i srebrom, mada autor na strani 274 napominje da se: »sačuvalo relativno malo kreditnih ugovora,

4) Radiča Ozrisaljića u toku spomenute godine u priznanicama zaduženja nalazimo čak četiri puta kao dužnika kod nekih Dubrovčana. Sveukupna vrijednost njegovih zaduženja koje je učinio, bilo sam ili u zajednici s ortacima u toku ove godine, iznose 247 dukata i 271 perpera. Ako se tome doda njegovo prokuratorstvo Braiku Hvaoviću na sumu od 1508 dukata, onda ta cifra iznosi mnogo više. Historiski arhiv u Dubrovniku: *Debita Notarie XIV*, fol. 85', 16. I 1427. fol. 86—86', 18. I 1427, fol. 106', 5. IV 1427, HAD: *Diversa Cancellariae XLIV*, fol. 99', 16. I 1427. *Deb. Not. XIV*, fol. 87, 19. I 1427. U spomenutim dokumentima jednim dijelom se kao dužnik javlja i Brailo Tezalović.

5) I. Voje, *Argentum de glama*, Istorijski časopis XVI—XVII, Beograd 1970., 15—43. Isti, *Neka pitanja o trgovini sa bosanskim olovom u Dubrovniku*, Rad pročitan na simpozijumu »Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od praistorije do početka XX vijeka«, Zenica novembra 1973.

na osnovu kojih možemo dobiti jasnu sliku... kakvom robom je dužnik podmirio ovaj dug«.6)

No i pored svega toga, ovaj rad ima zaista veliku vrijednost, jer se ovo pitanje kreditne trgovine do sada tretiralo samo usput, i to najčešće u okviru nekih drugih tema. Ovo je prvi pokušaj obrade te problematike u cjelini, pa stoga rad zaslužuje punu pažnju. Ovaj rad u kojem je zastupljena problematika kreditne trgovine, zbog razmatranja ovog fenomena, ima velik značaj za ekonomsku istoriju, ne samo Dubrovnika nego i njegova zaleđa, posebno kad je riječ o trgovačkim odnosima sa susjednim balkanskim zemljama, pa samim tim i srednjovjekovne Bosne. I sa stanovišta društvenih previranja, ovaj rad ima veliki značaj s obzirom na to da se praćenjem trgovine može posmatrati ranokapitalističko poslovanje, u kome dolazi do izražaja akumulacija kapitala. Sa stanovišta razvijene trgovine, mogu se objasniti mnoge zamršene političke pojave i novi društveni procesi onog doba koji se javljaju kao rezultat razvoja, između ostalih, i ove privredne grane. Razvoj kreditne trgovine iz osnova je izmijenio fizionomiju, posebno srednjovjekovne bosanske privrede i njenog feudalnog društva, dajući tako indirektno obilježje svim vidovima života u njoj. Iz ovog djela se najbolje može vidjeti koliko je Dubrovčanima pošlo za rukom da učvrste svoje pozicije u privredi svog zaleđa, naročito kad je riječ o Bosni, gdje se taj uticaj u velikoj mjeri osjećao. Praćenjem kreditne trgovine se može vidjeti da se Dubrovčani javljaju kao vidan činilac u svim istorijskim događajima u svom zaleđu. Naročito to dolazi do izražaja u bosanskoj istoriji onog vremena.

Kreditnom trgovinom feudalno društvo iz dubrovačkog zaleđa ulazi sve više u robnu proizvodnju. Ova, mogli bismo ih tako označiti ekonomskakretanja, koja su bila usko povezana s političkim strujanjima, imala su vidljive refleksije i na unutrašnji društveni razvoj Bosne. Najbolje se to vidi na usponu plemstva, naročito u petnaestom stoljeću, kada se ono sve više zadržava kao povlašteni stalež. Uloga kredita u poslovanju u srednjem vijeku bila je presudna kako to kaže i sam Henri Pirenne.7) Iz samog djela se može zapaziti da je kredit bio neophodan za razvoj trgovine, tim više što je u opticaju bilo veoma malo novca. Registrovani dugovi koje autor iznosi u tabelarnim prikazima najbolje ilustruju trgovačku razmjenu Dubrovnika s balkanskim zaleđem, pa samim time i s Bosnom. Naročito je ona razvijena u prvoj polovini petnaestog stoljeća i temeljila se na zaduženosti između Dubrovčana i ljudi u njihovom zaleđu. Nadalje, registrovani dugovi,

6) Mislimo da autor nije u pravu kad ovo tvrdi. Radeći monografije o Brailu Tezaloviću i Radiću Ozrisaljiću (ova druga je u pripremi za štampu), susretni smo se s podacima koji govore da su dužnici dug izmirili olovom i srebrom. Spomenuo bih samo dva slučaja: dug koji je učinio Brajko Hvaović, trgovac iz Prače, kod Dubrovčanina Tome Bunića 1427. godine u visini od 1508 dukata, izmirio je zajedno sa svojim prokuratorima Brailom Tezalovićem i Radićem Ozrisaljićem, olovom. *Deb. Not.* XIV, fol. 87, 19. I 1427. Drugi primjer je izmirenje duga srebrom. Spomenuti Brailo Tezalović u zajednici s Radićem Ozrisaljićem napravio je dug kod Luke Sorkočevića u visini od 160 dukata i isti obećali izmiriti srebrom. *Deb. Not.* XIV, fol. 85', 16. I 1427. Ovo su samo neki primjeri na koje smo naišli u prznicama na zaduženja, a takvih u knjigama zaduženja, sigurni smo ima više.

7) H. Pirenne, *Histoire économique de l'occident médiéval*, 1951., 106. (podatak preuzet od: D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, 186).

koji su prikazani u tabeli, datim na kraju knjige, pokazuju, uglavnom, novčanu vrijednost neplaćene robe. Vraćanje duga, ogleda se u liferaciji druge robe kreditoru.

Autor je izvjesnu pažnju posvetio i razvoju dubrovačkih kolonija, posebno kad je riječ o Bosni i Srbiji, dajući akcenat na vremenski period, u kome je ta pojava najmasovnija. Zahvaljujući upravo tome, počinje brži razvoj unutrašnjih trgovačkih centara, u kojima su se sad domaći ljudi mogli zaduživati na licu mjesta kod članova dubrovačkih kolonija.

Ova studija nije značajna samo sa stanovišta ove problematike koja je u njoj zastupljena za proučavanje trgovine uopšte i kreditne trgovine kao specifične njene grane, u dubrovačkoj privredi, nego, možda još više, za bolje razumijevanje takvih privrednih odnosa s njenim susjednim partnerima s kojima su Dubrovčani bili u svakodnevnim kontaktima, naročito kad je riječ o njihovim odnosima s Bosnom i Srbijom u srednjem vijeku.

Za ovako veliku i veoma korisnu sintezu, koja je značajna i sa stanovišta ekonomske historije, treba autoru odati dužno priznanje, na zaista velikom uloženom trudu i naporu zbog, da i to istaknemo, uspješno obavljenog posla. I pored činjenice da mu je na izvjestan način posao bio olakšan, kako to i sam autor iznosi, time što su mu bili dostupni ispisi M. Peterkovića koji se čuvaju u Istorijskom institutu u Beogradu, morao je on, ipak, provjeriti sve te podatke u Historijskom arhivu u Dubrovniku, odakle potiču ti ispisi. Kao što i sam navodi, studija je rađena na osnovu samo nekih serija Dubrovačkog arhiva. Tako, na primjer, najviše podataka crpio je iz *Debita notariae*, a tu su i druge arhivske knjige u kojima se mogu susresti podaci za ovu temu (*Diversa Cancellarie*). Obrada teme u najvećoj mjeri zasnivala se na korištenoj neobjavljenoj građi, što još više uvećava njenu vrijednost. Zbog veoma opsežne građe, koja postoji u arhivu, autor nije bio u mogućnosti da temeljito obavi sva istraživanja. Ograničio se samo na onu najbitniju. Osim toga on stavlja više težište na kreditnu trgovinu sa zaleđem, nego s prekomorskim gradovima. Sam podatak da je autor uspio pregledati kompletnu seriju *Debita notariae* do 1500 godine (sveukupno oko 60 knjiga), dovoljno govori kako je morao operisati dosta opsežnom građom. Zato je bio u situaciji da mora vršiti selekciju samih izvornih podataka.

Upotrijebljena izvorna građa po svom karakteru je specifična. Uglavnom su to, na izgled, sitni podaci iz kojih se nema šta baš mnogo toga saznati, ali poređani jedan uz drugi oni daju cjelovitu sliku i konkretne podatke za temu pod navedenim naslovom, što je autoru u potpunosti pošlo za rukom.

Od posebnog su značaja date tabele u ovoj knjizi iz kojih se može pregledno vidjeti kolika su bila zaduženja u pojedinim zemljama za različite vremenske periode. One same nameću čitaocu zaključak o postepenom razvoju kreditne trgovine počev od četrnaestog, pa naročito u petnaestom stoljeću. Tek poslije obavljenog posla oko ovih podataka, moglo se pristupiti razradi pojedinih pitanja iz kreditne trgovine srednjovjekovnog Dubrovnika. Tako smo dobili jednu cjelovitu sliku o kreditnoj trgovini Dubrovnika koja bi mogla da posluži kao primjer za razradu nekih drugih sličnih problema iz oblasti ekonomske historije.

Mr Pavo Živković

Milan Vasić, GRADOVI POD TURSKOM VLAŠĆU, u knjizi Istorija Crne Gore, knj. treća, tom 1, Titograd 1975, str. 503—607 — poseban otisak

Dela analitičko-sintetičkog karaktera i žanra koja za predmet interesovanja imaju grad i njegovu prošlost u jugoslovenskoj historiografiji su još uvek malobrojna i predstavljaju njenu slabiju stranu. Kako je ta pojava karakteristična za ceo jugoslovenski prostor, to ni u historiografiji Crne Gore nije bolje stanje. Tu i tamo, s vremena na vreme, pojavi se poneka studija i monografija o gradovima iz starog veka ili pak iz najnovijeg doba, ali najslabije je osvetljena i najmanje poznata istorija naših gradova, u ovom slučaju crnogorskih iz vremena osmanlijske vladavine, koja je bila vrlo duga, a po svojim posledicama dalekosežna i teška. Sve su to razlozi koji nisu mogli biti ignorisani prilikom rada na višetomnoj Istoriji Crne Gore, u čemu je angažovan izvestan broj jugoslovenskih naučnika-istoričara. Prazninu i nedostatak o kome je bilo reči popunjava i otklanja rad dr Milana Vasića pod naslovom *Gradovi pod turskom vlašću*, koji predstavlja jedan značajan deo u istoriji Crne Gore, gde je na nekih stotinu i više strana izložen analitičko-sintetički istorijat crnogorskog grada kroz nekoliko stoleća osmanske uprave. Slobodno se i bez preterivanja može reći da je ovaj problem u Vasićevom radu dobio svoju modernu naučnu eksplikaciju. Piščev saznajni postupak zasnovan je na dosad nepoznatim arhivskim materijalima na turskom jeziku iz turskih arhiva: Bašbakanlik Arşivi Istanbul; fonda Ahkâm Defteri; Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Ankara s fondom Tapu Defteri, Şikayet Defteri, zatim, heurističkim postupkom zahvaćena je građa jugoslovenske provenijencije, poimenično, ona u Orijentalnom institutu u Sarajevu i u Akademiji nauka i umjetnosti BiH, publikovana građa jugoslovenskog, francuskog i turskog porekla, brojni putopisi — naši i inostrani — i literatura.

Ovako koncipirana radnja i obiman, nadasve kompleksan heuristički postupak omogućio je da u radu dođu do potpunog izražaja rezultati a) kojima je nauka do sada raspolagala, ali osveženi interpretacijom autora, b) što je posebno značajno, mnoštvo novog, naučnoj javnosti nepoznatog materijala, do koga je autor došao, i koji je znalački i akribično protumačio. Zahvaljujući turskoj izvornoj građi, u prvom redu, istorija gradova dobija sasvim nove dimenzije, a o kojoj su dosadašnje naše predstave bile uske i nepotpune, pa, stoga, mnogo štošta u istoriji crnogorskog grada prestaje da bude hipotetično, kao što će i mnogo šta biti jasnije i određenije. Ovim radom je dostignut visok stepen objektivizacije, a znatno je sužen i prostor nepoznatog.

Podeljen na četiri, po obimu ujednačene glave s mnoštvom poglavlja, Vasićev rad obrađuje čitav niz pitanja. Urasle jedna u drugu, između sebe čvrsto povezane i ukomponovane u jedinstvenu i koherentnu kompozicionu

celinu, glave nose sledeće naslove: 1. Pad gradova pod Turke i njihov život pod novim gospodarima (503—526); 2. Gradsko stanovništvo i njegove strukture (526—558); 3. Gradska privreda (559—588); 4. Kultura (589—607).

Prva glava, pod naslovom »Pad gradova pod Turke i njihov život pod novim gospodarima, sadrži nekoliko poglavlja u kojim je prikazan i objašnjen period uspostave osmanske uprave. Iz ovih poglavlja se može zaključiti da su turska osvajanja prouzrokovala stagnaciju, štaviše, propast pojedinih gradova, a njih su redovno pratile pojave, kao što su bezvlašće, jer u gradovima se jedno vreme — istina kratko — osećao diskontinuitet između stare vlasti, srušene od strane Turaka, i nove osmanske vlasti, koja još nije bila uspostavljena, zatim migracije stanovništva i nagle promene u etničko-konfesionalnoj strukturi gradskog stanovništva. Iz istraživanja proizilazi da je, uprkos poremećajima i promenama, većina gradova preživela poremećaje izazvane ratovima, i kontinuirano nastavila da se razvija u novim uslovima i pod novim gospodarima. Pisac detaljno objašnjava i prikazuje kategorizaciju gradova, njihovu funkciju i položaj koji je osmanska vlast, gotovo u celosti, prihvatila i dalje razvijala, izuzev onih mesta koja su u ratovima doživela potpunu propast. On ispravno smatra da je stvarnu degradaciju naselja nužno pratila pravna. Na osnovu arhivskih podataka Vasić dokazuje da je jedan broj gradova dobio nove nazive, ilustrujući to primerima. Proučavajući karakter turskih osvajanja i određujući posledice koje su iz njih proizašle, autor dokazuje da su trgovci i gradovi bili zahvaćeni složenijim i življim kretanjima, raznovrsnijim i intenzivnijim uticajima, većim i dalekosežnijim promenama. Paralelno s tim, menjala se fizionomija gradova, struktura i način života u njima, privredne prilike i kulturni tokovi. Uprkos tome, ističe se da se nisu izmenile osnovne funkcije i klasna obeležja gradova. Gradovi su tokom turske vladavine, nekada u oštrijoj, a nekad u blažoj formi, bili bremeniti konfliktima i nesporazumima na relaciji turska vlast — knežine i plemena. Iz Vasićevog rada proizilazi da su gradovi kao proizvođači materijalnih dobara i robna tržišta bili uključeni u hasove, zeameta i timare, od čega je, svakako, imala velike koristi državna blagajna, odnosno oni koji su bili od nje izdržavani, sultan, feudalc i druge kategorije upravnoga aparata. Grad je, prema piscu, od samog početka osmanske vladavine igrao višestruku ulogu: političku, jer je preko njega sprovedena politika turskih vlasti prema selu, inače tradicionalno nepoverljivom prema osvajaču; privrednu — kao izvor značajnih prihoda i, posebno značajnu, funkciju odbrane i uporišta turske vlasti. Preko gradova ova je vlast vršila dalja osvajanja u unutrašnjost Crne Gore. Gradovi su uživali značajne povlastice, što je bilo kodifikovano u pravi sistem povlasticā (muafiyet), a to je sve vodilo bržem razvitku gradova. Vasić detaljno prikazuje proces izrastanja novih naselja i njihovu evoluciju od kasabe i trga do velikog grada. Iscrpno su prikazana osnivanja novih naselja, objašnjeni motivi koji su bili sadržani u tim odlukama i posledice s tim u vezi. Glavni razlog osnivanja novih gradova bio je u težnji osmanskih vlasti da parališu borbu i otpor još nepokorenih plemenā, da ih prisile na pokornost, da obezbedi važnije puteve koje su ta plemena svojim napadima ugrožavala, da osigura veze između gradova i krajeva kojima je bila već ovladala i, na kraju, da bi se sama održala na tim prostorima.

Druga glava pod naslovom »Gradsko stanovništvo i njegove strukture« sadrži čitav niz novih, dosad nepoznatih podataka o stanovništvu crnogorskih gradova, njegovoj etničkoj i konfesionalnoj strukturi, brojčanom odnosu pojedinih skupinā. Prilikom istraživanja Vasić se morao suočiti s brojnim teškoćama. Tako, na primer, došao je do saznanja da se opšta slika kretanja broja stanovništva i stanja naseljenosti gradskih mestā može dobiti na osnovu podataka turskih i drugih izvora, o broju domaćinstava, dok je znatno teže utvrditi broj žitelja za gradove pojedinačno. Ali i, pored toga svi su ti podaci, prema piscu, gotovo bez izuzetka redovno nepotpuni. Podaci kojima se koristio sugeriraju zaključak da istoriju gradova pod turskom vlašću karakteriše menjanje etničke i verske strukture gradskog stanovništva, što je zajednička pojava za sve balkanske gradove u okviru Turske, pa ni crnogorski gradovi nisu izuzeti od ovog »pravila«. Sasvim dokumentovano ističe se da su ogromne razlike u sastavu gradskog stanovništva u početku i na kraju turske vladavine. To se ogleda u činjenici da su strukture stanovništva u početku bile jednostavnije, da su vremenom postajale složenije, da bi se — kako ističe pisac — dosta rano pretvorile u pravo etničko i versko šarenilo. Rezultati autorovih istraživanja pokazuju da je današnji crnogorski prostor imao srpsko stanovništvo, a etnička struktura trgova i gradova u vreme uspostavljanja osmanske vlasti odgovarala je strukturi stanovništva okolnih selā i širih regijā. Iz popisa koji datiraju iz XVI stoleća jasno se vidi da su trgovci u unutrašnjosti, u etničkom pogledu, još dugo posle uspostavljanja osmanske vlasti zadržali srpski karakter. Za nauku je novi i podatak, koji do sad nije bio poznat, koji ukazuje na težnju gradskih doseljenikā da se grupišu, pored verske, i na plemenskoj i etničkoj osnovi. Isto tako, Vasić dokumentovano dokazuje da su naročito intenzivne i korenite promene u verskoj strukturi stanovništva zahvatile u najvećoj meri ona naseljā koja su pre turskih osvajanjā imala samo hrišćanski, odnosno pravoslavni i katolički živalj, koji je u srazmeri u kojoj je jačala turska vlast u tolikoj meri sve više slabio i dolazio u brojčano podređen položaj. Utoliko je više snažio muslimanski živalj, koji će nakon potpune uspostave turske vlasti potpuno prevladati. Glavni činioci ubrzanja islamizacije gradskih naselja su, prema piscu, sledeći: prethodna konsolidacija i učvršćivanje turske vlasti; stvaranje u gradovima od doseljenikā muslimanskih jezgrā, podizanje pod zaštitom vlasti i uz njenu podršku muslimanskih verskih, prosvetnih, kulturnih i drugih institucijā; slabljenje i sputavanje u radu odgovarajućih hrišćanskih institucija. Proces masovne islamizacije stanovništva u crnogorskim gradovima završen je do sredine XVII stoleća. Socijalni sastav stanovništva bio je raznolik i delio se u skladu s opštom podelom koja je vladala u Turskoj — na asker i raju, a ta se podela u najvećem stepenu podudarala s verskom podelom stanovništva na nemuslimane i muslimane. Pored ove, bila je izvršena snažna diferencijacija stanovništva u čitavu lepezu kategorijā, slojeva i grupā. Odnos grad — selo u osmanskoj državi bio je tokom njenog trajanja, uglavnom, konstantno pomeran u korist grada, a na štetu sela, što je u daljoj konsekvenci uslovalo pojavu da je grad u izvesnom smislu predstavljao »svet za sebe« i seoski ga živalj doživljavao kao strano telo u organizmu. Autor s pravom ističe da su brojne i nepremostive suprotnosti postojale i razvijale se između sela i grada, a one su se baštinile na različitom položaju ovih

dveju kategorijā naseljā, sistemu vlasti i feudalnih odnosā, obimu i načinu eksploatacije seoske raje i ostalim razlikama.

Gradska privreda, naslov je zasebne, treće glave, u kojoj je prikazan privredni sistem i način njegovog funkcionisanja u crnogorskim gradovima. Celokupni život bio je, prema autoru, određen prisustvom vojske i činovničko-administrativnog aparata, koji su konzumirali najveći deo proizvoda gradske privrede. Pored toga, prisustvo pomenutih kategorija stanovništva i njihove potrebe određivali su u znatnoj meri proizvodnu delatnost ostalih građana. Svi gradovi u Turskoj imali su, ako se izuzmu izvesne specifičnosti, agrarni karakter, pa, prema tome, i gradovi na području današnje Crne Gore, na šta upućuju rezultati Vasićevih istraživanja. Većinu stanovnika grada sačinjavali su poljoprivrednici. Kada je u pitanju zanatstvo i sistem kroz koji se ono razvijalo, Turska sledi primer evropskih zemalja. Zanatlije su i u njoj bile organizovane u esnafe i cehove, institucije koje su u sebi sadržavale dobre i loše strane toga sistema, koji je u početku omogućavao i podsticao razvoj zanatstva da bi mu u kasnijoj fazi postavljao razna ograničenja. Sve su ove pojave karakteristične i za zanatstvo u crnogorskim gradovima, za što se mogu naći brojni podaci u Vasićevom radu. Znatna pažnja posvećena je izučavanju trgovine. U radu se mogu naći brojni podaci o trgovačkom prometu, obimu i njegovom karakteru.

U posljednjoj, četvrtoj glavi, pod naslovom »Kultura«, dat je sintetički pregled kulturnog razvitka u crnogorskom gradu. Pisac ukazuje na smenu motiva u kulturi gradova, koja se izražavala u činjenici da su u početku osmanske uprave paralelno egzistirale stara slovensko-hrišćanska — vizantijsko-latinska kultura s orijentalno-islamskom, i da je tek nakon potpunije konsolidacije osmanske vlasti sve veći uticaj i prevagu dobijala muslimansko-orijentalna kultura, potiskujući u velikoj meri hrišćansku i svodeći je na žalosne recidive u odnosu na period pre turskih osvajanja. Prema autoru, život stanovnika crnogorskih gradova bio je sličan životu stanovnika drugih turskih gradova u susedstvu i dalje. S tim u vezi, sledi Vasićev zaključak: »Iako je u gradovima imala uporište većini naroda tuđa civilizacija, koju je selo kao takvo odbijalo, gradska kultura je snagom neminovnosti vršila određeni uticaj na okolna sela...«. S pravom se podvlači da su gradovi, kao središta osmanske vlasti i turska vojna uporišta, odigrali negativnu ulogu u životu sela i seoskog stanovništva, jer su iz gradova preduzimane vojne akcije, koje su uslovile materijalnu i političku stagnaciju sela, s jedne, ali da su gradovi pozitivno uticali na okolna sela kao proizvođači robe za selo i potrošači seoskih proizvoda i kulturni centri, s druge strane.

Ukratko rezimirano, rad Milana Vasića odlikuju brojne pozitivne odlike. To su, pre svega, dobra obaveštenost, akribija, sistematičnost u izlaganju, mnoštvo novih, dosad naučnoj javnosti nepoznatih podataka, izuzetno savesno proučavanje arhivskih i drugih izvora, visoka racionalnost u njihovom korišćenju, iznijansiran stil. Sve u svemu Vasićev tekst ostavlja na čitaoca utisak intelektualnog poštenja i skrupulozne tačnosti prezentirane argumentacije.

Mr Dušan Berić

NAUČNI SKUP »ŽIVOT I DJELO VLADIMIRA ČOPIĆA«, (Senj 1 — 2. X 1976)

Centar za historiju radničkog pokreta i NOR-a Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara u Rijeci, u zajednici s Institutom za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Institutom za savremenu istoriju u Beogradu i društveno-političkim organizacijama iz Senja organizovao je naučni skup u povodu 85-te godišnjice rođenja revolucionara — člana CK KPJ Vladimira Čopića (1891—1939). Na simpoziju je podneseno 19 referata i saopštenja koji su, uglavnom, osvijetlili život i aktivnost ovog istaknutog aktiviste klasnog radničkog pokreta.

Glavni referat podnio je Ivica Račan, predsjednik organizacionog odbora skupa pod naslovom »Naučni doprinos KPJ odnosno SKJ razvoju marksističke teorije i prakse«.

Prve godine života, školovanja i učenja V. Čopića u omladinskom pokretu osvijetlio je dr Vinko Antić u svome iscrpnom referatu iz kojega se vidi da je Čopić rođen u Senju (8. III 1891), gdje je odrastao u siromašnoj porodici. Tu su mu »djetinjstvo i mladost prošli u teškim uvjetima«. U gradskoj sredini Senja mladi Čopić je završio osnovnu školu, a potom gimnaziju (1898—1910). Već je u toj sredini kao gimnazijalac pripadao »omladinskom nacionalističkom pokretu«. Na studiju prava Sveučilišta u Zagrebu proveo je 4 godine (1910—1914), gdje je i apsolvirao, ali nije položio posljednje ispite zbog izbijanja prvog svjetskog rata i odlaska u vojsku. Kao siromašan student zarađivao je honorarno radeći u statističkom birou i kod jednog notara. U vrijeme studija pripadao je pokretu »Mlada Hrvatska«, čiji je zadatak bila borba za slobodu i ujedinjenje Hrvata, ali je taj pokret bio u rukama konzervativne austrofilске »Hrvatske stranke prava«. Bio je predsjednik Akademskog kluba »Kumičić«. Čopić je sudjelovao u borbi omladine protiv mađarona u đlačkom štrajku 1912. godine. U zagrebačkoj policiji je vođen kao »politički sumnjiv element«. Planirano hapšenje je izbjegao, jer je prije pretresa stana otišao u vojsku.

Nesumnjivo zapažen referat podnio je dr Bogumil Hrabak »Jugoslovenski revolucionar Vladimir Čopić u Rusiji (1916—1918)«. Februarska i oktobarska revolucija (1917) zatekle su Čopića u jednom logoru u Voronješkoj guberniji. Tu je osnovao pjevačku družinu i priređivao koncerte. Kasnije je prešao u Moskvu. I kada je 1918. u Moskvi osnovana južnoslovenska boljševička organizacija, u nju je stupio i Čopić. On je pripadao nacionalno usmjerenom skupini komunističke grupe. S učenjem i idejama boljševika upoznao se još u zarobljeničkom logoru. Člansku partijsku knjižicu dobio je u julu 1918. godine. Krajem 1918. godine u Moskvi postaje sekretar, a potom predsjednik CK komunističke grupe Južnih Slovena. Končno postaje član komiteta nove Komunističke partije (boljševika) Srba, Hrvata i Slovenaca. Krajem novembra krenuo je na put u zemlju.

Sličnu problematiku obradio je u svom referatu Dr Nikola Popović, »Vladimir Čopić u oktobarskoj revoluciji«. Autor je podvukao da je u tim revolucionarnim uslovima i okolnostima izvršeno političko sazrijevanje i preobražaj Čopića. On postepeno usvaja komunističku ideologiju. U zarobljeništvu u Rusiji (od polovine 1916) Čopić se upoznaje s revolucionarnom literaturom, boljševičkim shvatanjima i dolazi do uvjerenja da je potrebno ne samo nacionalno oslobođenje i ujedinjenje već i socijalno oslobođenje. Tako je započeo njegov preobražaj od nacionalnog u socijalnog revolucionara. Početkom 1918. godine Čopić se priključio Crvenoj armiji zajedno sa stotinama Jugoslovena. Potom postaje član Komunističke partije (boljševika) Srba, Hrvata i Slovenaca.

Dosta obiman referat podnio je dr Toma Milenković »Vladimir Čopić u jugoslovenskom radničkom pokretu 1918—1921«. Autor započinje svoje izlaganje od momenta kada se Čopić vratio u zemlju kao revolucionar (u decembru 1918. godine). Prilikom stvaranja Komunističke partije u zemlji i formiranja organizacija, željelo se da se u te tokove uključi što više radništva, inteligencije itd. Tog zadatka prihvatio se Čopić čim je stigao u Zagreb i njime se bavio sve do početka avgusta 1919. godine. U tu svrhu je početkom januara obišao mnoga mjesta u Lici, Gorskom kotaru i Hrvatskom primorju povezujući se sa predratnim borbenim radnicima i intelektualcima. Tako je Čopić dosta učinio na osnivanju komunističkih organizacija i usmjeravanju u lijevo postojećih legalnih socijaldemokratskih organizacija. Zbog takvog rada u KPJ i aktivnog komunističkog djelovanja u Rusiji, Čopić je često zatvaran pa je do kraja 1920. proveo 11 mjeseci u zatvoru ili skoro polovinu vremena od povratka iz Rusije.

Obiman referat podnio je i Vujica Kovačev: »Vladimir Čopić u Konstituenti i za vreme vidovdanskog procesa«. U uvodnom dijelu autor ističe da je poslije formiranja Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) — SRPJ(k) (aprila 1919), Vladimir Čopić izabran u Centralno partijsko vijeće i njemu je povjerena dužnost tehničkog sekretara. Tokom rada u Partiji, Čopić se isticao kao vješt agitator i dobar organizator i jedan od najagilnijih na stvaranju partijskih organizacija. Vidna je njegova djelatnost u vremenu Vukovarskog kongresa (1920). Na izborima za Konstituentu (krajem 1920) Čopić je bio nosilac liste u Modruško-riječkoj i Ličko-krbavskoj županiji, pa je izabran za narodnog poslanika. Poslije pokušaja atentata Spasoja Stejića na Aleksandra Karađorđevića, atentator je nakon brutalnog saslušanja naveo kao organizatore atentata: Filipa Filipovića, Vladimira Čopića i Nikolu Kovačevića. Sva trojica su uhapšena krajem juna 1921. godine. Autor V. Kovačev je potom prikazao Vidovdanski proces početkom 1922. godine.

Stanislava Koprivica-Oštrić dala je sažet prikaz rada Vladimira Čopića kao oblasnog sekretara Nezavisne radničke partije Jugoslavije (NRPJ) u Zagrebu i urednika »Borbe« (od jeseni 1923. do kraja 1924). To je vrijeme kada je V. Čopić po povratku s robije obavljao značajne i odgovorne funkcije u oblasnoj organizaciji KPJ za Hrvatsku i Slavoniju. Prema dokumentima, on se nalazi kao sekretar oblasnog sekretarijata ilegalne KPJ i legalne NRPJ. Jedno vrijeme (6. III — 11. IX 1924) Čopić je i nominalno potpisivao »Borbu« kao vlasnik i odgovorni urednik.

Učešće V. Čopića u radu Saveza komunističke omladine Jugoslavije i njegov odnos prema toj organizaciji prikazan je u referatu dr Slavoljuba

Cvetkovića. Njegovo učešće u radu te organizacije vidljivo je od osnivanja Udruženja akademske socijalističke omladine na Sveučilištu u Zagrebu.

Uloga Čopića na Osnivačkoj konferenciji Jugoslovenske komunističke grupe »Pelagić« (2. III 1919) na Stražilovu kraj Sremskih Karlovaca kao i njegova pomoć u organizovanju NRPJ u Vojvodini vide se iz referata dr Milenka Palića. V. Čopić je kao sekretar NRPJ za Hrvatsku i Slavoniju pružio pomoć u zimu 1923/1924. NRPJ u Vojvodini na njenom jačanju.

Građu o tome kako je radnička štampa u Bosni i Hercegovini (»Glas slobode« i »Radničko jedinstvo«) pružala moralnu podršku uhapšenom V. Čopiću i drugovima u vrijeme sudskog procesa početkom 1922. godine obrađuje prilog mr Uroša Nedimovića.

Dragiša Jović je u svom izlaganju (»Presuda Vladimiru Čopiću od 18. svibnja 1925«) podvukao da je Čopić uhapšen kao oblasni sekretar NRPJ i odgovorni urednik Borbe. Zbog toga je bio osuđen na tri i po godine robije.

Svojom povremenom posjetom roditeljima Vladimir Čopić se koristio za pružanje pomoći radničkom pokretu u rodnom mjestu i okolini. Tu njegovu aktivnost obradio je Mihael Sobolevski u referatu: Vladimir Čopić u revolucionarnom radničkom pokretu Hrvatskog primorja 1919—1925. godine«. Autor tu građu razmatra u više vidova. Jedan od njih je aktivnost u širenju ideja oktobarske revolucije i osnivanje revolucionarne organizacije. V. Čopić je pružao najdirektniju pomoć oko osnivanja Mjesne organizacije SRPJ(k) odnosno KPJ u Senju. Vidna je djelatnost V. Čopića na osnivanju organizacija NRPJ i održavanju okružnog savjetovanja u Bakru (1924).

Prilog dr Branislava Gligorijevića »Gledišta Vladimira Čopića o nacionalnom pitanju pre i poslije III kongresa KPJ (1926—1927)« rasvjetljava tretiranu problematiku.

Učešće ovog revolucionara u španskom građanskom ratu prikazala je dr Bosiljka Janjatić. Ona razmatra aktivnost Vladimira Čopića kao komesara i komandanta XV internacionalne brigade, koji je i na španskim ratištima »ostao borac revolucije«. To se vidi po njegovom odnosu prema saborcima i drugim komandantima. Period aktivnosti u Španjolskoj svrstava Čopića, po mišljenju autora »u svijetle likove komunističkog pokreta ne samo Jugoslavije, nego i međunarodnog revolucionarnog radničkog pokreta«.

Referati Dragice Lazarević »Politbiro CK KPJ i predstavništvo KPJ u Izvršnom komitetu Kominterne«, dr Jaroslava Opata »Vladimir Čopić i Čehoslovačka« i dr Pere Damjanovića »Djelatnost Vladimira Čopića od 1935. do februara 1939«) osvjetljavaju aktivnost ovog revolucionara tokom 30-ih godina. Tim radovima autori su detaljno obradili njegovu revolucionarnu putanju sve do smrti (u proljeće 1939) kada je stradao u Staljinovim čistkama.

Kako je istoriografija u nas pratila životnu putanju revolucionara Čopića prikazao je Vlado Oštrić referatom: »Vladimir Čopić u jugoslovenskoj istoriografiji«. Pri tome autor daje objašnjenja što pruža neobjavljena građa o V. Čopiću, kakvo je njegovo mjesto u istorijskoj literaturi i kako su Čopićeve biografije osvijetlile lik revolucionara. Na kraju autor prikazuje pojedina razdoblja Čopićevog života.

I, konačno, referat dr Smiljke Đurović daje neka metodološka razmatranja uloge ličnosti u istoriji radničkog pokreta iz koga se vidi i značaj V. Čopića kao njegove istaknute figure.

Obadva dana, poslije referata, vođena je živa i plodna diskusija.

* * *

Ovaj naučni skup u velikoj mjeri je osvijetlio život i djelo Vladimira Čopića istaknutog revolucionara jugoslovenskog i međunarodnog radničkog pokreta. Takođe skup je otvorio mnoga pitanja koja će biti potrebno još naučno obrađivati.

Centar za istoriju radničkog pokreta i NOR-a u Rijeci obavezao se da će štampati referate i diskusije u jednoj knjizi i time će istraživačima i široj javnosti pružiti mogućnosti da se detaljno upoznaju s revolucionarnim likom i radom Vladimira Čopića. Za svaku je pohvalu ovakva inicijativa oko održavanja naučnih skupova posvećenih istaknutim ličnostima jugoslovenskog klasnog radničkog pokreta.

Mr Uroš Nedimović

SARAJEVO U REVOLUCIJI, Revolucionarni radnički pokret 1937—1941.
(Sarajevo 1976, knjiga 1, str. 750)

Već dugo vremena u literaturi se osjeća praznina u pogledu obrađenosti najnovije istorije Sarajeva i regije oko njega. Mada se u novije vrijeme poklanja velika pažnja izučavanju istorije radničkog pokreta i narodnooslobodilačke borbe, grad Sarajevo s okolinom je, nekako, ostao u toj literaturi neobuhvaćen ili su samo fragmentarno obuhvatana pojedina pitanja i s ovog područja, ali to ni izdaleka nije bilo ono i onako šta ovo područje zaslužuje i kakav je bio njegov udio u razvitku radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini, ratu i revoluciji naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine i Jugoslavije. Tako, na primjer, uopšte nema ozbiljnije obrade pitanja ilegalnog narodnooslobodilačkog pokreta u Sarajevu, a zna se da je on bio veoma razvijen i jak, a tako nisu obrađena ni druga ništa manje značajna pitanja iz novije istorije ovog slobodarskog grada. Zato je pokretanje edicije *Sarajevo u revoluciji*, od većine ljudi koje interesuje ova problematika, dočekano sa zadovoljstvom, a veliki broj Sarajlija je tu vijest shvatio i dočekao i kao vraćanje zasluženog duga svim onim znanim i neznanim Sarajlijama koji su sebe, svoj život, uzidali u borbu za bolju sutrašnjicu. Nedavni izlazak prve knjige iz ove edicije dočekan je zato sa vrlo naglašenim interesovanjem ne samo istoričara i učesnika u revolucionarnim zbivanjima nego i od širokih slojeva stanovnika našeg grada, pa i šire.

Komisija za izdavanje edicije *Sarajevo u revoluciji*, potpomognuta od strane mnogih društveno-političkih faktora, a naročito od strane Skupštine grada Sarajeva i Istorijiski arhiv Sarajeva kao izdavač, zamislili

su da edicija obuhvati razdoblje od 1937. do 1945. godine. Ovaj dosta veliki period podijeljen je na tri manja koja također predstavljaju određene vremenske i problemske cjeline. Prva cjelina je *Revolucionarni radnički pokret 1937—1941*, a druge dvije obrađuju narodnooslobodilačku borbu od 1941. do 1943, odnosno od novembra 1943. do aprila 1945. godine.

Prvi tom edicije *Sarajevo u revoluciji* ima karakter pristupnog teksta cjelokupnoj problematici i nosi naslov *Revolucionarni radnički pokret 1937—1941*. Zamišljen i realizovan tako, on obuhvata nekoliko cjelina koje zajedno čine sliku revolucionarno-demokratskog kretanja u Sarajevu toga doba. Dva prva teksta u knjizi su radovi dr Nikole Babića, *Osnovna obilježja društveno-političkih odnosa i djelatnosti radničkog pokreta u Sarajevu do 1937. godine* i dr Kemala Hrelje, *Pregled društveno-ekonomskih prilika u Sarajevu između dva rata*. Zajedničko im je što daju sliku društveno-političkih i društveno-ekonomskih prilika u kojima se razvijao i djelovao revolucionarni radnički pokret u Sarajevu od stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca do perioda koji se tretira u knjizi i u tom periodu. Za tematiku knjige naročito je interesantna istorijska retrospektiva djelatnosti radničkog pokreta u Sarajevu koju daje dr Nikola Babić. Pisana laganim, lako razumljivim stilom koji podsjeća na dobru publicistiku, ovaj rad je dosta dobro fundiran istorijskim izvorima i literaturom. Doduše, navođenje izvora za poneke podatke je izostalo, ali s obzirom na to da rad ima karakter sintetičkog pregleda, to mu se ne može uzeti za veliku manu. Ovim vrijednim člankom obuhvaćena su i obrađena pitanja: Sarajevo u doba austrougarske okupacije; Pojava i razvoj radničkog pokreta do prvog svjetskog rata; Prilike tokom prvog svjetskog rata; Bosanskohercegovačke prilike i Sarajevo u Kraljevini Jugoslaviji; Radnički pokret u periodu legalnog djelovanja; Period ilegalnog djelovanja revolucionarnog radničkog pokreta i Radnički pokret u uslovima terora šestojanuarske diktature do 1937. godine.

Članak doktora Kemala Hrelje pruža odličnu podlogu na koju se može aplicirati ostala problematika koja se tretira u ovoj knjizi. Inače, društveno-ekonomske prilike u Sarajevu prikazane su rutinski dobro, pregledno i s veoma mnogo broječanih i drugih pokazatelja, ali bez izvora. Na kraju članka je dat popis korištenih izvora i literature, doduše ponekad bez svih uobičajenih elemenata.

Osnovni sadržaj knjige čine tri krupne teme: Razvoj partijske organizacije u Sarajevu u periodu 1937—1941. godine, autor Uglješa Danilović, Borba Komunističke partije Jugoslavije za jedinstvo i sindikalno organizovanje radničke klase u periodu 1937—1941, autor Mladen Knežević i Okupljanje i borba omladine Sarajeva na platformi KPJ protiv reakcije i fašizma, autor Rato Dugonjić. Po zamisli priređivača i izdavača knjige, ove teme dopunjuju i razrađuju kraći memoarski prilozi aktera i učesnika u revolucionarno-demokratskom gibanju u Sarajevu iz perioda uoči drugog svjetskog rata. Tako se iza prve teme u knjizi nalazi 36 priloga, iza druge dvanaest i iza treće 25 ovih kraćih napisa. Ukomponovane u knjigu zajedno s ovim prilogima, teme uglavnom pokrivaju aktivnost i rad partijskih, sindikalnih i omladinskih organizacija, pa i šire, i organizacija koje su djelovale u sklopu, savezu, ili pod uticajem naprednog radničkog pokreta u gradu. Izvjesna praznina ostala je u pogledu osvjetljavanja aktivnosti ženskih organizacija, pa i rada žena u okviru partijskih, sindikalnih i omladinskih orga-

nizacija, zatim aktivnosti na stvaranju Fronta narodne slobode, borbe za akciono i organizaciono jedinstvo radničke klase i još neke.

Obrađujući pitanje razvoja partijske organizacije u Sarajevu, Uglješa Danilović je manirom iskusnog, odmjerenog i realnog čovjeka, učesnika i sudionika u mnogim događajima i zbivanjima, dao objektivnu sliku i ocjenu tog rada. Svoja svježja sjećanja autor je nadopunjavao podacima iz literature i izvora. Autor je krupno pitanje koje je uzео da obradi raščlanio na više manjih i time svoje izlaganje učinio sistematičnijim, a čitaocu omogućio lakše praćenje i razumijevanje materije. Obrađena su ova pitanja: Obnova partijske organizacije u Bosni i Hercegovini poslije provale u 1936. godini; Neke karakteristike ekonomske i političke situacije; Prilike u Jugoslaviji; Politički odnosi u Bosni i Hercegovini; Organizacija KPJ za BiH prema međunacionalnim odnosima; Novo stanje u KPJ; Uslovi za obnavljanje organizacija u Sarajevu; Prvi korak na uspostavljanju organizacije; Izgradnja organizacije 1938—1940. godine i Sektori partijskog rada.

Mladen Knežević je svojim radom o borbi KPJ za jedinstvo i sindikalno organizovanje radničke klase nastojao prikazati kako je: »Klasna borba proletarijata i komunista Sarajeva u sklopu jugoslovenskog i međunarodnog radničkog pokreta, bila (je) svojevrsna revolucionarna škola«. Svoje želje nastojao je realizovati obradom pitanja: Teški životni uslovi radničke klase, njene organizacije i institucije; Sprovedenje politike KPJ o radu u sindikatima i Porast antifašističkog raspoloženja radničke klase, omladine i napredne inteligencije obezbjeđuje jedinstvo i spremnost za veće okršaje koji su nastupili 1941. godine.

Mada i sam najneposredniji učesnik u zbivanjima o kojima piše, Rato Dugonjić je svoj prilog ovoj knjizi bogato dokumentovao podacima iz izvora i literature i opremio ga naučnim aparatom. Članak »Okupljanje i borba omladine Sarajeva na platformi KPJ protiv reakcije i fašizma«, pored tog kvaliteta, napisan je s ljubavlju, toplo i prisno, što ga također izdvaja od ostalih u ovoj knjizi. Služeći se metodom kojim se služe istoričari, autor ovog članka je u njega unio ono što istoričari obično ne uspijevaju da postignu — udahnio mu je, naročito onda kada govori o svojim drugovima i saborcima — neophodnu ljudsku toplinu i osjećajnost.

U preko sedamdeset priloga koji prate osnovne teme rasvijetljeni su i opisani mnogi događaji većeg ili manjeg značaja. Mnogi od njih ukazuju i na nove momente, registruju podatke i činjenice koje nisu zabilježene na drugom mjestu, a većina s dosta detalja, novih imena i opisa oživljava jedno vrijeme i jednu djelatnost velikih razmjera. Naročito je, po mom mišljenju, vrijedno to što se u ovim priložima spominje dosta aktera, mnogo onih »malih« učesnika, koji obično ostaju nepoznati, a njihovo učešće je i te kako značajno u revolucionarnom radničkom pokretu. Jedan broj ovih priloga je dosta subjektivno pisan, a neki autori po malo romantičarski raspjevano govore o onom što u svoje vrijeme nije bilo ni romantično ni lako raditi. Kod drugih, doduše malobrojnih, ima izvjesnih neujednačenosti između podataka u osnovnoj temi i priložima, što se moglo izbjeći bar redaktorskim intervencijama, ako ne drugačije. Na adresu redaktora u čobroj mjeri bi išla i primjedba vezana za napomenu 31 na strani 533 knjige gdje autor teksta kaže da nije sačuvan ili da on nije našao ni jedan primjerak lista »Riječ bosanske omladine«, a već na idućoj 534 strani knjige se objavljuje faksimil prve strane prvog broja ovog lista.

Iako edicija nije ni zamišljena tako da u njoj budu objavljeni samo strogo naučni radovi koje će pratiti memoarski prilozi učesnika u revolucionarnom zbivanju, ipak mislim da se na njenom pisanju moglo angažovati više od jednog historičara, tim prije što u Sarajevu ima više historičara koji se bave baš ovim razdobljem.

Na kraju treba reći da je knjiga postigla osnovnu namjenu, da je njom popunjena jedna velika praznina, da su i dvije uvodne i tri osnovne teme na zavidnom nivou historijskog saznanja i da brojni prilozi plastično razrađuju i dopunjuju tretiranu materiju. Treba se nadati da će i druge knjige edicije zadržati ovaj nivo.

Knjiga je ukusno opremljena, ilustrovana jednim brojem fotografija i faksimila raspoređenih prema sadržaju na odgovarajuća mjesta, a vrlo je korisno i za pohvalu što je snabdjevena registrom ličnih imena.

Dr Ahmed Hadžirović

Gligo Mandić, 17. ISTOČNOBOSANSKA NOU DIVIZIJA, Beograd, 1976, 353.

Kao 192. knjiga u ediciji »Ratna prošlost naših naroda i narodnosti« u izdanju Vojnoizdavačkog zavoda u seriji monografija jedinica NOV i POJ izašla je knjiga Glige Mandića *17. istočnobosanska NOU divizija*. Gligo Mandić je bio komandant ove divizije, pa je nesumnjivo jedan od najpozvanijih da prikaže njen borbeni put i ukaže na sva pozitivna i negativna iskustva koja je ona stekla od svog formiranja do završnih operacija za oslobođenje zemlje.

G. Mandić je najpre izneo vojno-političku situaciju u istočnoj Bosni tokom juna i jula 1943. kada je Operativna grupa divizija NOV i POJ izašla u prostor Romanije, Vlasenice i Birča. Na terenu istočne Bosne Vrhovni štab je u to vreme od sremskih jedinica formirao 16. vojvođansku udarnu diviziju, a od jedinica s teritorije istočne Bosne 17. istočnobosansku udarnu diviziju koje su posle odlaska glavnih snaga NOVJ u Bosansku krajinu ostale na ovom prostoru. Autor je ukazao na najznačajnije momente iz aktivnosti jedinica koje su ušle u sastav 17. istočnobosanske udarne divizije: 6. istočnobosanska NOU brigada u čijem je sastavu bio veliki procenat radnika, a od 550 boraca u vreme formiranja gotovo svi su bili članovi KPJ i SKOJ-a (Ona je stoga predstavljala snagu sposobnu ne samo za vojničke akcije već i političko delovanje u narodu); 15. majevička NOU brigada je takođe ušla u sastav 17. istočnobosanske NOU divizije, a bila je kao i prethodna odlikovana Ordenom narodnog heroja i drugim ratnim odlikovanjima kao i Majevički NOPO. I 16. muslimanska NOU brigada, formirana 21. IX 1943. od Muslimana istočne Bosne je takođe ušla u sastav 17. divizije kao njena treća brigada, i u tadašnjim uslovima je bila politička potreba,

jer je širila ideje bratstva i jedinstva u cilju rasplamsavanja oslobodilačke borbe u ovom delu zemlje.

U narednom izlaganju (str. 20—34) Mandić je izneo borbena dejstva 17. divizije pod komandom Vrhovnog štaba od jula do septembra 1943. kada se vrši popunjavanje brigada novim ljudstvom i uspešno štite ranjenici koji su ostali na ovom terenu. 15. majevička brigada je uspešno prodrla u Posavinu i vodila borbe u njoj, u Trebavi i na Ozrenu tokom avgusta 1943. Početkom septembra 1943. posle sređivanja i kratkotrajnog odmora, divizija je krenula prema Trebavi na kojoj su ustaše, domobrani i četnici razbili Trebavski NOPO i zlostavljali porodice čiji su članovi stupili u NOVJ. 17. divizija je uspešno očistila Trebavu i Posavinu, izvršila popunu i sređivanje jedinica, pomagala organizaciji narodne vlasti i komandi mesta, formirala treći muslimanski bataljon i novi Trebavski i Posavski NOPO. Takođe je organizovan niz kurseva, kao i intenzivan kulturno-prosvetni rad s narodom.

Dalje su detaljno prikazana dejstva 17. divizije u sastavu 3. korpusa od septembra 1943. do maja 1944 (str. 35—149). Ovde je posebna pažnja posvećena oslobođenju i odbrani tuzlanskog basena, koji je bio od ogromnog strateškog, ekonomskog i vojno-političkog značaja. Borbe za Tuzlu su opisane vrlo dinamično, dat je raspored snaga u toku trodnevni borbi u kojima je zarobljeno 2.174 vojnika, podoficira i oficira i jedan general, a ubijeno i ranjeno 635 vojnika i oficira i zaplenjeno mnogo oružja i municije. 17. divizija je imala 28 poginulih i 98 ranjenih. Narod je oduševljeno dočekao oslobodioce, a tokom trodnevni borbi i sam se borio za oslobođenje. Mandić je istakao značaj oslobođenja i odbrane Tuzle za što su sve jedinice bile pohvaljene od Vrhovnog štaba, a posebno 6. istočnobosanska brigada i njen komandant. U ovoj borbi borci i rukovodioci 17. divizije su stekli veliko iskustvo u napadu i odbrani naseljenih mesta. Uspešno je izvršeno i popunjavanje jedinica. U narednom izlaganju prati se pokret prema Ozrenu i borbe u dolinama Bosne i Spreče, jer su četnici prešli iz Srbije preko Drine i zauzeli Višegrad i Rogaticu, vršeći strahovit teror naročito nad muslimanskim življem rođatičkog kraja. Jedinice 17. divizije su oslobodile Vareš, čije stanovništvo ih je toplo dočekalo, a 150 dobrovoljaca je stupilo u njene redove. Oslobođenjem Sokoca, cela istočna Bosna je bila oslobođena, a Sarajevo se nalazilo u poluokruženju. Prikazane su dalje odbrambene borbe na Romaniji i Ozrenu kod Sarajeva u kojima su borci ispoljili ogromno junaštvo. Posebno piše o zimskoj ofanzivi od decembra 1943. do januara 1944. i borbama u Šekovićima i na Betnju kada su borci upoznati s odlukama II zasedanja AVNOJ-a. Napisan je osvrt i na borbe u dolini Krivaje i Ozrena i na sređivanje divizije posle 6. ofanzive kada se otpočelo s intenzivnim kulturno-političkim radom po jedinicama i u narodu. Tada je i narod upoznat s odlukama AVNOJ-a i NKOJ-a. Detaljno je prikazan drugi napad na Tuzlu (16—20. I 1944) i uzroci neuspeha naših jedinica da izvrše postavljeni zadatak među koje se navode, pored ostalog: štab 3. korpusa je nerealno izabrao Tuzlu za napad, pripreme su vršene dugo (9—16. I 1944) što je neprijatelj otkrio; nesinhronizovano su vršeni napadi južne i severne kolone, kao i unutar kolona; nije bilo dovoljno teškog naoružanja, neprecizno se gađa, a pogrešna je i ocena da borbenost neprijatelja nije na visini. Posle napada na Tuzlu, 17. divizija je upućena na Majevicu i Posa-

vinu, gde je trebalo da se što pre popuni, odmori i sredi. Tada je održan niz zborova s narodom i obeležena godišnjica formiranja Crvene armije 23. II 1944. Izneto je i brojno stanje po jedinicama i raspored snaga.

U narednom izlaganju Mandić prati dejstva 17. divizije u sastavu operativne grupe za prodor u zapadnu Srbiju od aprila do maja 1944 (149—183). Tu su iznete pripreme za prelazak preko Drine i borbe na Kraljevoj i Ravnoj Gori (20—30. IV 1944) s podacima o broju stradalih i s jedne i s druge strane. Ima reči i o naporima 16. i 17. divizije da olakšaju položaj 2. proleterske i 5. udarne divizije koje su se borile na Medvedniku i Maljenu. Prikazan je i pokret prema Drini i pokušaj prelaska, kada je divizija raspolagala oskudnim podacima o neprijatelju, što se negativno odrazilo na njeno dejstvo i prouzrokovalo nepotrebne žrtve. Izneti su gubici divizije od 27. aprila do 25. maja koji su bili veći od neprijateljskih, uglavnom zbog slabog snabdevanja, velike iscrpljenosti boraca, uspeha neprijatelja da dešifruje depeše i brzo reaguje motorizacijom, što neprijatelj svoje akcije sprovodi postepeno ostvarujući ih iz više pravaca i iznenada artiljerijom, avijacijom i pješadijom, što su jednomesečne neprestane borbe i marševi iscrpli borce koji su, ipak, pokazali visoku disciplinu, izdržljivost, upornost i heroizam; izviđačka i obaveštajna služba 17. divizije je bila nedovoljno organizovana i spora kako u Štabu tako i u potčinjenim jedinicama; neprijatelj je upotrebom automatskog oružja stvarao utisak da je brojniji no što je bio, pa su se naše jedinice angažovale velikim snagama, ne vršeći dekoncentraciju po brigadama i ofanzivnim napadima na bokove i pozadinu; ni zemljište nije dovoljno korišćeno za zaštitu od vatre naročito iz aviona. Ipak 17. divizija je iz borbi izašla jaka, prekaljena s novim iskustvom. Naročito se istakao sanitet u spasavanju ranjenika.

Od juna do jula 1944. god. 17. divizija je delovala u sastavu 2. korpusa (184—206) u Sandžaku i u kratkom predahu analizirani su rezultati i ponašanje pojedinaca u toku jednomesečnih borbi i organizovan rad u narodu. Oslobođeni su Foča i Čajniče i svečano proslavljena godišnjica formiranja divizije 2. VII 1944. kao i dan ustanka crnogorskog naroda, uz prisustvo mesnog stanovništva. Analiziran je i pokret divizije ka Limu i borbe u njegovom izvornom delu.

Govori se i o dejstvu 17. divizije u sastavu grupe divizija za prodor u južnu Srbiju od avgusta do septembra 1944. (207—245) kada su jedinice Crvene armije nastupale preko Rumunije i kada je postojala mogućnost uspostavljanja jedinstvenog fronta na Balkanu protiv fašističkih snaga. Zbog toga je Vrhovni štab doneo odluku o preduzimanju velike ofanzive za oslobođenje istočnog dela Jugoslavije. U tom cilju trebalo je pomoći tek formiranim divizijama u južnoj Srbiji. Neuspehom neprijatelja u beranskoj operaciji olakšan je pokret Operativne grupe divizija NOVJ. Mandić detaljno prati pokret i borbe u međurečju Lima i Ibra. Ukazuje se na razbijanje četnika na Kopaoniku, kada je ubijeno 462, ranjeno 314 i zarobljeno 646 neprijateljskih vojnika od kojih je većina stupila u jedinice NOVJ, jer su ih četnički komandanti prisilno mobilisali. Opisane su i borbe u Župi kada se vrši popunjavanje jedinica i organizuje rad s narodom. Istovremeno pruža se pomoć divizijama na teritoriji Toplice, Jablanice, Crne Trave, niškog i topličkog okruga u rukovodiocima. Ističe se značaj borbi u dolini Ibra, Zapadne Morave, kao i u ostalom delu Srbije, a posebno oslobođenje Gornjeg Milanovca kada je neprijatelj pretrpeo potpun poraz iznenađen obuhvatnim ma-

nevrnom jedinica NOVJ, tako da se mali broj pojedinaca probio kroz obruč, a zarobljen je 541 četnik, Ljotićevac i nedićevac. (»Četnici su molili da stupe u naše jedinice«). Trodnevni odmor 17. divizija je iskoristila za intenzivan politički rad u narodu, stvaranje NOO i komandi mesta, kao i popunjavanje jedinica.

Od 20. IX 1944. do 23. X 1944. divizija je u sastavu 1. armijske grupe (246—268) i najpre se bori u izvornom delu Zapadne Morave. Zatim se kreće prema Kragujevcu i bori na komunikaciji Topola — Kragujevac. 21. X 1944. oslobađa Kragujevac. Na njegovim prilazima poginulo je 400 neprijateljskih vojnika i 157 zarobljeno, a na ulicama grada je nađeno 2.127 mrtvih neprijateljskih vojnika i oficira, a zaplenjeno je mnogo oružja i municije.

U narednom periodu divizija se bori pod komandom Glavnog štaba Srbije (269—279), i to na sektoru Kraljevo — Čačak, koji je Nemcima bio važan za izvlačenje grupa armije »E« te se oni odlučno brane. Iznete su i borbe na sektoru Čačak — Užice — Dub — Ljubovija.

Od 15. XII 1944. do 3. IV 1945. god. 17. divizija je dejstvovala u sastavu južne operativne grupe (280—325) prelazeći Drinu i vodeći borbe na njenoj levoj obali. Od 18—23. XII 1944. vršeni su napadi u cilju oslobođenja Bijeljine u čemu 17. divizija nije uspela uglavnom zbog toga što nekoordinirano sprovodi svoje akcije u odnosu na druge snage NOVJ na tom terenu, zbog nedovoljnih priprema i dovoljno nerazrađenih zadataka, suviše se vršilo nagomilavanje ljudstva na jednom mestu što je umanjivalo borbenu sposobnost jedinica, a rezerve nisu ostavljene. Pored toga, nije se znala dovoljno koristiti vatra artiljerije, a zapovesti su izdavane s velike udaljenosti, bez pribavljanja dovoljnih podataka o neprijatelju. Ipak, posle 8 meseci 17. divizija se vraća na teren gde je formirana — Semberiju i Majevicu — što izaziva oduševljenje naroda tog kraja. I drugi napad na Bijeljinu 27. I 1945. završava se neuspehom u prvom redu zbog neznanja i neumešnosti naših starešina da organizuju vatru i vode napad protiv fortifikacijski solidno organizovane odbrane s do detalja isplaniranim sistemom vatre. Tek 2/3. IV 1945. Bijeljina je oslobođena.

Od 3—21. IV 1945. divizija je u sastavu 1. armije. Tada oslobađa Brčko, vodi borbe u Županji i oslobađa Slavonski Brod.

Na kraju su prikazana dejstva divizije u sastavu 3. armije od 21. aprila do 15. maja 1945. (339—351) kad učestvuje u oslobođenju Bjelovara i Križevaca i daje svoj doprinos u završnim operacijama za konačno oslobođenje zemlje. Posle prestanka borbi divizija je imala 9.553 vojnika i oficira, a na ratnom putu dugom oko 25.000 km bilo je oko 3.825 poginulih i nestalih i oko 6.877 ranjenih boraca i starešina. U isto vreme ona je nanela neprijatelju gubitke od oko 12.000 poginulih, oko 16.000 ranjenih i 19.000 zarobljenih vojnika i oficira.

Na kraju knjige (352—353) su dati izvori.

Nesumnjivo je da je Mandić uložio dosta napora da bi što vernije prikazao borbeni put divizije kojoj je bio komandant i da je kao vojnik u tome u potpunosti uspeo donoseći i niz skica za pojedine operacije i znatan broj fotografija koje oživljavaju tekst. Naročito je važno da je kao objektivan strateg analizirao uzroke svih neuspeha i gubitaka svoje divizije i realno ih izneno u svojim zaključcima i zapažanjima.

Međutim, knjizi nedostaju podaci o socijalnom, nacionalnom i partijskom sastavu boraca divizije. Savremeni istoričari, kada se istorijska nauka sve više služi interdisciplinarnim metodama, ne mogu se zadovoljiti konstatacijama da je brigada radila na širenju bratstva i jedinstva, što je nesumnjivo, već je u tom pravcu trebalo učiniti više napora i po mogućnosti doći do određenih podataka o broju pojedinih nacionalnosti u diviziji. U delu je samo za 6. istočnobosansku brigadu rečeno da je pri ulasku u sastav 17. divizije imala visok procenat radnika, dok se i rad partijskih organizacija nedovoljno prati, sem češćih primedbi, za vreme zastoja divizije, da se radilo s narodom. Takođe nije iznet ni broj održanih zborova, stvorenih NOO i komandi mesta. Svi ti podaci bi dobro došli u daljim ispitivanjima socijalne, nacionalne, verske i drugih struktura u toku oslobodilačke borbe radi pravilnog ustanovljavanja ko su bili nosioci socijalističke revolucije u našoj zemlji pogotovo za ovu jedinicu koja je prošla kroz sve naše republike, sem Makedonije.

Mr Milica Bodrožić

IZ INSTITUTA

DJELATNOST INSTITUTA U 1976. GODINI

Programom rada Instituta za 1976. godinu bile su obuhvaćene teme iz svih historijskih razdoblja: srednjeg vijeka, osmanskog perioda, perioda austrougarske vladavine, nove i najnovije historije naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine. Ali, s obzirom na strukturu naučnog kadra i njegovo predmetno opredjeljenje, kao i na raniju orijentaciju Instituta, težište rada bilo je usmjereno na tematiku novije i najnovije historije. Pored pojedinačnih i grupnih projekata i tema, koje su rađene u Institutu, treba istaći da je, tokom 1976. godine, sedam saradnika bilo angažovano na izradi osnovnih dijelova četvrte, pete i šeste knjige višetomne historije naroda Bosne i Hercegovine, čiji je neposredni organizator Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

U okviru dokumentacije rađeno je na hronologiji najvažnijih događaja u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1963. godine, bibliografskoj obradi radničkih listova, te sređivanju dokumentacionog materijala. Istovremeno su obavljani i razni drugi poslovi.

Na realizaciji tematskog dijela Programa Instituta za 1976. godinu bilo je angažovano 26 saradnika, i to: jedan naučnik savjetnik, četiri viša naučna saradnika, tri naučna saradnika, dva stručna savjetnika, jedan viši stručni saradnik, šest asistenata (od kojih dva magistra), sekretar Instituta i osam spoljnih saradnika. U Odsjeku za dokumentaciju radila su četiri saradnika, od kojih dva viša stručna saradnika, jedan bibliotekar i jedan arhivski pomoćnik.

U radu je bilo ukupno 13 posebnih tema, tri magistarska rada mladih saradnika — asistenata, dok je sedam saradnika isključivo radilo na pomenutoj višetomnoj historiji naroda Bosne i Hercegovine. Prema razdobljima: dvije teme su iz srednjeg vijeka (od kojih jedna magistarski rad), tri iz osmanskog perioda (od kojih su dvije magistarski radovi), pet tema je iz austrougarskog perioda, tri teme su iz međuratnog perioda, dvije teme iz perioda narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije, dok se dva projekta odnose na period 1878—1945. godine.

U toku 1976. godine završene su sljedeće teme:

1. »Borba za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju i stvaranje prvih političkih organizacija bosanskohercegovačkih Muslimana pod austrougarskom upravom«, autor dr Nusret Šehić, viši naučni saradnik.

2. »Savez zemljoradnika u Bosni i Hercegovini 1919—1929«, autor dr Milan Gaković, spoljni saradnik,

3. »Nastanak i razvitak muslimanskih aristokratskih porodica u Bosni i Hercegovini do kraja XVI stoljeća« (magistarski rad), autor Behija Zlatar, asistent.

4. »Slavonska vojna granica u revoluciji 1848—1849. godine« (magistarski rad), autor Dušan Berić, asistent.

Tri saradnika Instituta su odbranila doktorske disertacije tokom 1976. godine, i to:

1. mr Ibrahim Karabegović, asistent, pod naslovom: »Reformizam u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine između dva svjetska rata (1921—1941),

2. mr Tomislav Išek, asistent, pod naslovom: »Djelatnost HSS u Bosni i Hercegovini do zavođenja režima diktature 1929. godine« i

3. Drago Borovčanin, sekretar Instituta, pod naslovom: »Izgradnja bosanskohercegovačke državnosti u uslovima NOR-a«.

U istoj godini rađeno je još na sljedećim temama:

1. »Tvrtko II Tvrtković — Bosna u prvoj polovini XV stoljeća«, autor mr Pavo Živković,

2. »Poslednji Pavlovići — Bosna sredinom XV stoljeća«, autor Boris Nilević, asistent.

3. »Pokušaj Porte da raseli Crnogorce početkom XVIII stoljeća s posebnim osvrtom na naseljavanje na teritoriju istočne Bosne«, autor Enes Pelidija, asistent,

4. »Djelatnost bosanskohercegovačkog sabora«, autor dr Dževad Juzbašić, viši naučni saradnik.

5. »Bosna i Hercegovina i stvaranje jugoslovenske države«, autor dr Luka Đaković, naučni saradnik,

6. »Borba Srba Bosne i Hercegovine za vjersku i školsku autonomiju«, autor Božo Madžar, spoljni saradnik,

7. »Vjerske zajednice i političko zbivanje u Bosni i Hercegovini od austrougarske okupacije 1878. do 1945. godine«, autori: grupa saradnika Instituta,

8. »Djelovanje i uloga »Gajreta« u kulturnom, političkom i nacionalnom životu Muslimana«, autor Ibrahim Kemura, asistent,

9. »Đuro Đaković — monografija«, autor dr Ibrahim Karabegović, naučni saradnik,

10. »Radikalna stranka u Bosni i Hercegovini 1919—1941. godine«, autor mr Tomislav Kraljačić, spoljni saradnik,

11. »Istorijski razvoj SSRN BiH«, autor mr Uroš Nedimović, viši stručni saradnik,

12. »Narodnooslobodilački pokret u Hercegovini 1942. godine«, autor Nevenka Bajić, stručni savjetnik.

Na višetomnoj istoriji naroda Bosne i Hercegovine radili su:

Na IV knjizi (1878—1918):

1. dr Dževad Juzbašić, — poglavlje »Aneksija i njene posljedice«,

2. dr Nusret Šehić, — poglavlje »Politički život bosanskohercegovačkih Muslimana pod austrougarskom okupacijom do zaključno 1909. godine«.

Na V knjizi (1918—1941):

1. dr Nedim Šarac na dijelu knjige za period 1925—1932. godine pod naslovom »Rastorstvo parlamentarnog sistema 1925—1928. godine«,

2. dr Ahmed Hadžirović na dijelu knjige za period 1932—1941. godine.

Na VI knjizi (1941—1945):

1. dr Zdravko Antonić — poglavlje pod naslovom »Rad KPJ na pripremanju ustanka u Bosni i Hercegovini«,
2. mr Rafael Brčić — poglavlja:
 - a. »Bosna i Hercegovina u okviru NDH«,
 - b. »Mjere okupatora i kvistinga protiv ustanka u BiH« i
 - c. »Privredni i društveni život u Bosni i Hercegovini u uslovima okupacije i ustanka«.
3. dr Rasim Hurem — poglavlja:
 - a. »Politički profil ustaničkih snaga i uloga KPJ« i
 - b. »Narodnooslobodilačka i revolucionarna suština ustanka«.

Osim rada na tematskoj obradi, dr Ahmed Hadžirović je pripremio i predao u štampu rukopis svoje teme *Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini između dva rata (1919—1941)*«.

Za naučni skup »Banja Luka u novijoj istoriji 1878—1945. godine«, čiji je suorganizator bio Institut, pripremili su referate sljedeći saradnici Instituta:

1. dr Nedim Šarac, »Idejno-politička orijentacija prvih radničkih udruženja u Banjoj Luci«,
2. mr Uroš Nedimović, »Prilog osvjetljavanju uloge komunista u razvijanju klasnog radničkog pokreta u Banjoj Luci i okolini (1921—1929)«,
3. dr Ahmed Hadžirović, »Ekonomski položaj banjolučkih radnika i borba za njihovo poboljšanje u periodu 1929—1941. godine«,
4. dr Nusret Šehić, »Mjere režima na suzbijanju djelatnosti Kluba akademičara Banje Luke«,
5. dr Tomislav Išek, »Djelatnost hrvatskih građanskih stranaka u Banjoj Luci od 1918—1929. godine«,
6. mr Rafael Brčić, »Banja Luka u kombinacijama ustaškog pokreta kao budući centar tzv. NDH«,
7. dr Drago Borovčanin, »Nastanak i razvoj organa narodne vlasti u Banjoj Luci 1941—1945. godine«.

U diskusiji na skupu uzeli su učešća: dr Dževad Juzbašić, dr Zdravko Antonić, dr Ibrahim Karabegović i dr Nusret Šehić.

Istovremeno je rađeno na hronologiji najvažnijih događaja u Bosni i Hercegovini 1945—1963. godine (Budimir Miličić, viši stručni saradnik); bibliografska obrada »Glasa Slobode« (Mirjana Trninić, viši stručni saradnik); bibliografija »Jugoslavenkog lista« (Željka Vrdoljak, bibliotekar) i sređivanje dokumentacije (Mirsada Muškić, pomoćni dokumentator).

Osim poslova na izvršavanju tematskog dijela programa, saradnici Instituta su obavljali i druge naučne i stručne poslove.

U toku 1976. godine Institut je izdao svoj časopis »Prilozi« broj 11—12 za 1975. g. i 1976. godinu, koji sadrži: članke, rasprave, priloge, diskusije, osvrtne prikaze (preko 40 autorskih tabaka).

Institut je pripremio i predao u štampu i dvije knjige građe, i to:

1. »Žene Bosne i Hercegovine u NOB-i, zbornik sjećanja i
2. »Ivan Krndelj — građa za monografiju«, pripremili dr Ahmed Hadžirović i dr Ibrahim Karabegović.

Institut je bio suorganizator ili je preko svojih saradnika učestvovao i na raznim naučnim skupovima i savjetovanjima u zemlji i inostranstvu.

a. Na naučnom skupu »Vojnopolitičko savjetovanje u Stolicama«, održanom u Krupnju (29—30. IX), čiji je suorganizator bio Institut, učestvovali su:

1. dr Drago Borovčanin, s referatom — »Elementi bosanskohercegovačke državnosti u odlukama Septembarskog savjetovanja«;
2. mr Rafael Brčić, s referatom »Vojne i političke mjere okupatora i kvistinga protiv ustanka«,
3. dr Rasim Hurem, s referatom »Vojna organizacija ustanka u Bosni i Hercegovini i odluke Savjetovanja u Stolicama« i

4. dr Zdravko Antonić, član Organizacionog odbora skupa, učestvovao je u diskusiji.

b. Na međunarodnoj konferenciji istoričara radničkog pokreta u Linciu (Austrija), učestvovali su: dr Ibrahim Karabegović i dr Nedim Šarac, s referatom »*Odnosi socijaldemokratskih stranaka i sindikata u jugoslovenskim zemljama do 1917. godine*«.

c. Na V jugoslovenskom simpozijumu o nastavi istorije, održanom od 2. do 4. septembra 1976. u Kranju, učestvovali su: dr Zdravko Antonić i dr Nusret Šehić, s referatom »*O nekim problemima struktuiranja i interpretacije sadržaja iz NOR-a i revolucije u nastavnim programima i udžbenicima*«.

d. Na naučnom skupu »*Semberija 1943. godine*«, održanom od 11. do 13. novembra 1976. godine, učestvovali su:

1. dr Zdravko Antonić, s referatom »*Vojno-političke prilike u Semberiji u svjetlu prvih brojeva lista ratnog »Oslobođenja*«,

2. dr Drago Borovčanin, s referatom »*Majevičke brigade u borbama na Romaniji 1943. godine*« i

3. mr Rafael Brčić, s referatom »*Mjere njemačkog okupatora i ustaške NDH u borbi za stvaranje vojnih i drugih antikomunističkih formacija i organizacija na Majevići*«.

e. Na naučnom skupu »*Život i djelo Vladimira Čopića*«, održanom od 1. do 2. 10. 1976. godine, učestvovao je mr Uroš Nedimović s referatom »*Radnička štampa u Bosni i Hercegovini o procesu Vladimiru Čopiću i drugovima početkom 1922. godine*«.

f. Na naučnom skupu »*Dalmacija u NOR-u i revoluciji*« učestvovao je mr Rafael Brčić s referatom »*Značenje Bosne i Hercegovine u planovima italijanskog okupatora na stvaranju velikog gubernatorija Dalmacije*«.

g. Na seminaru za nastavnike istorije u osnovnim školama i školama usmjerenog obrazovanja SR Hrvatske, održanom u Zagrebu, januara 1976. godine, učestvovao je dr Nusret Šehić s referatom »*Četništvo između dva rata i u toku drugog svjetskog rata*«.

h. Na skupštini Društva istoričara Bosne i Hercegovine, održanoj u Bugojnu 1976. godine, podnijeli su referate:

1. dr Zdravko Antonić, pod naslovom »*Idejno-politička zasnovanost i vrijednost udžbenika za poznavanje prirode i društva i istorije za osnovne i srednje škole*«,

2. mr Rafael Brčić, pod naslovom »*NDH instrument eksploatatorske politike Trećeg Rajha u BiH*« i

3. dr Ibrahim Karabegović, pod naslovom »*Reformizam u radničkom pokretu BiH između dva rata*«.

Više saradnika Instituta je objavilo naučne i stručne radove, i to:
I Clanci i rasprave

1. dr Zdravko Antonić, »*O specifičnostima revolucionarnih tokova u Bosni i Hercegovini (1941—1943) godine*«, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, godina XXI, Sarajevo 1976.

2. mr Dušan Berić, »*Ilija Garašanin i hrvatska politika u doba revolucije 1848—1849. godine*«, Istorijski časopis, knjiga XXIII, Beograd 1976; »*Srpsko-austrijsko prebegličko pitanje u dokumentima arhive Sokobaniskog načelstva — okružja ateksinačkog 1840—1850. godine*«, Niški zbornik, Niš 1976. sveska II.

3. dr Drago Borovčanin, »*Osnivanje organizacije AFŽ-a u Bosni i Hercegovini*«, Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, godina XIV—XV Sarajevo (1974/75); »*Elementi bosanskohercegovačke državnosti u odlukama Septembarskog savjetovanja*«, »*Pregled*« časopis za društvena pitanja br. 11—12/1976.

4. mr Rafael Brčić, »*Osnovna obilježja korekcije njemačko-ustaške politike prema Srbima u »Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*«, »*Prilozi*« Instituta br. 11—12. Sarajevo 1976. godine; »*Vojne i političke mjere okupatora i kvivlinga protiv ustanka*«, »*Pregled*«, časopis za društvena pitanja, br. 11—12/76; »*List otpora i pr-*

kosa». *Glasnik istine* — Sredstvo političke borbe Sarajevske partijske organizacije, »Komunist« — januar—februar 1976. (tri nastavka).

5. dr Rasim Hurem, »Austrijska i zapadno-njemačka historiografija o Jugoslaviji u drugom svjetskom ratu«, *Časopis za suvremenu povijest* III/1975.

6. dr Tomislav Išek, »HRSS na parlamentarnim izborima 1925. godine«, »Prilozi« Instituta broj 11—12, Sarajevo 1976. godine.

7. dr Dževad Juzbašić, »Neke napomene o problematici etničkog i društvenog razvika BiH u periodu austrougarske uprave«, »Prilozi« Instituta br. 11—12, Sarajevo 1976. godine; »O austrougarskoj kolonizacionoj politici poslije aneksije«, »Prilozi« Instituta br. 11—12, Sarajevo 1976. godine, »Bosna i Hercegovina 1875—1914. godine u radovima jugoslovenskih historičara u posljednjih deset godina«, zajedno s dr Nusretom Šehićem, »Prilozi« Instituta br. 11—12, Sarajevo 1976. godine.

8. dr Ibrahim Karabegović, »O osnovnim pretpostavkama razvika radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini između dva rata s posebnim osvrtom na reformistički pravac«, »Prilozi« Instituta, br. 11—12, Sarajevo 1976. godine.

9. dr Nedim Šarac, »Nekoliko napomena uz diskusiju o tokovima političkog života u BiH na prelazu iz XIX u XX vijek«, »Prilozi« Instituta br. 11—12, Sarajevo 1976. godine, »O karakteru šestojanuarske diktature 1929. godine«, »Zbornik radova« Muzeja revolucije BiH«, br. 1; »Historical Dimension of Tagctherness«, »Survey«, br. 3/76; »Neka obilježja socijalističke revolucije u Jugoslaviji 1941—1945«, 13 sveska »Male biblioteke« Studijskog centra Gradske konferencije SK Sarajevo.

10. dr Nusret Šehić, »Problem unutrašnje i spoljne kolonizacije u politici nuslimanskog pokreta«, »Prilozi« Instituta broj 11—12, Sarajevo i s dr Dževadom Juzbašićem napisao članak »Bosna i Hercegovina 1875—1914. godine u radovima jugoslovenskih historičara u posljednjih deset godina«, »Prilozi« Instituta br. 11—12, Sarajevo 1976. godine.

11. mr Pavo Živković, »Mletačka trgovina bosanskim robljem u srednjem vijeku«, Godišnjak Društva historičara BiH XXI—XXII, Sarajevo 1976; sa Simom Čirkovićem — »Publikacija o istoriji srednjovjekovne Bosne u periodu 1965—1975. godine«, »Pregled« časopis za društvena pitanja br. 5, Sarajevo 1976; isti »Results of The Historiography Dealing with-Medtonal Bosnia', »Survey« 2, Sarajevo 1976.

II Kritike i prikazi

1. O knjizi dr Rasima Hurema, »Križa NOP-a u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i prvoj polovini 1942. godine« objavili su kritičke osvrte u »Prilozima« Instituta br. 11—12, Sarajevo, 1976. godine, sljedeći saradnici: mr Rafael Brčić, dr Ahmed Hadžirović, dr Drago Borovčanin, dr Nedim Šarac, dr Tomislav Išek, Nevenka Bajić, dr Nusret Šehić, dr Ibrahim Karabegović, dr Dževad Juzbašić, dr Zdravko Antičić. U časopisu je objavio i osvrt na diskusiju i autor knjige dr Rasim Hurem.

2. mr Dušan Berić prikazao je djelo Nikole Gavrilovića: »Istorija ćirilskih štamparija u Habsburškoj Monarhiji u XVIII veku«, Institut za izučavanje istorije Vojvodine, serija Monografije, knjiga 8, Novi Sad 1974. godine, Godišnjak Društva historičara BiH, godina XXI—XXVI, Sarajevo 1976; Ivana Katušića: »Vječno progonstvo Nikole Tommasea«, kritički osvrt, »Pregled«, časopis za društvena pitanja br. 4, Sarajevo 1976; Tanasije Ž. Ilića: »Beograd i Srbija u dokumentima Arhive zemunskog magistrata (1739—1804)«, Jugoslovenski istorijski časopis, br. 3—4, Beograd 1974; A. F. Giljferdinga: »Putovanje po staroj Srbiji, Hercegovini i Bosni«, Jugoslovenski istorijski časopis, br. 3—4, Beograd 1974; Miodraga Matickog »Srpskohrvatska graničarska epika«, Jugoslovenski istorijski časopis br. 1—2, Beograd 1975; »Sajkaška I i II« (monografija), Jugoslovenski istorijski časopis br. 3—4, Beograd 1975; Nedima Šarca: »Uspostavljanje šestojanuarskog režima 1929. godine s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu«, »Pregled«, časopis za društvena pitanja br. 6, Sarajevo 1976. godine; Dušana Nedeljkovića: »Prica, Masleša i Lola«, Zadarska revija, Zadar 1976. i časopis »Boka« sv. 6—7, Zadarska revija br. 5—6, Zadar 1976.

3. dr Drago Borovčanin objavio je izvještaj »O radu Instituta u 1975. godini«, »Prilozi« Instituta 11—12, Sarajevo 1976. godine.

4. dr Tomislav Išek, prikaz knjige dr Atifa Purivate: »Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine SHS«, Časopis za suvremenu povijest, br. 3/76 i M. Ljiljaka: »Pošta, telegraf, telefon u BiH«, Knjiga I, Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika BiH, god. XIV—XV, 1976.

5. dr Ibrahim Karabegović, prikaz knjige dr Nedima Šarca: »Uspostavljanje šestojanuarskog režima 1929. godine sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu«, »Svjetlost«, Sarajevo 1975. god. Godišnjak Društva istoričara BiH, godina XXI—XXVII, Sarajevo 1976.

6. Ibrahim Kemura, prikaz knjige Klaus Kreiser, Werner Diem, Hans Georg Majer: *Lexicon der Islamischen Welt*, 1—3, BD, Stuttgart 1974, »Prilozi« Instituta br. 11—12, Sarajevo 1976.

7. mr Uroš Nedimović, osvrt pod naslovom »*Jedanaesta međunarodna konferencija istoričara radničkog pokreta u Lincu od 9—13. IX 1975*«, »Prilozi« Instituta 11—12, Sarajevo 1976.

8. Budimir Miličić prikaz rada Kasima Isovića: »*Radnički pokret u BiH 1907. godine*«, Građa, Sarajevo 1975. godine. Godišnjak Društva istoričara BiH, godina XXI—XXII, Sarajevo 1976.

9. Boris Nilević, prikaz knjige dr Pava Andelića: »*Historijski spomenici Konjica i okoline*« I, »Prilozi« Instituta br. 11—12, Sarajevo 1976; Rada Miholjića: »*Kraj srpskog carstva*«, »Pregled«, časopis za društvena pitanja br. 11—12—76.

10. Behija Zlatar, prikaz knjige dr A. Handžića, »*Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*«, »Prilozi« Instituta br. 11—12/76.

11. mr Pavo Živković, prikaz rada dr F. Šanjeka: »*Bosansko-humski kristijani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*«, Godišnjak Društva istoričara BiH, godina XXI—XXVII, Sarajevo 1976, J. Sidaka: »*Studije o »Crkvi bosanskoj« i bogumilstvu*«, »Prilozi« Instituta br. 11—12, Sarajevo 1976.

III Bibliografije

Mr Dušan Berić priredio je bibliografiju radova, studija i članaka iz oblasti ekonomske istorije Jugoslavije objavljenih u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1976. godine s oko 300 bibliografskih jedinica za časopis »Acta historico — oeconomica Iugoslaviae« iz Zagreba.

IV Ostalo

1. dr Zdravko Antonić i dr Nedim Šarac izradili su, zajedno sa mr Ilijasom Hadžibegovićem, nacrt projekta »*Istorija KPJ i radnički pokret BiH do 1948. godine*«,

2. dr Drago Borovčanin, dr Ahmed Hadžirović i dr Ibrahim Karabegović, zajedno s dr Zvonimirom Stenekom i mr Ilijasom Hadžibegovićem izradili studentski projekt teme: »*Sto godina socijalnog osiguranja u Bosni i Hercegovini (1878—1978)*«,

3. dr Nusret Šehić s dr Nikolom Babićem recenzirao je rukopis dr Tomislava Iška: »*Djelatnost HSS u Bosni i Hercegovini do zavođenja režima diktature 1929. godine*«,

4. dr Ahmed Hadžirović i dr Nedim Šarac izvršili su recenziju rukopisa dr Ibrahima Karabegovića: »*Reformizam u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine između dva rata (1921—1941)*«,

5. dr Ibrahim Karabegović i dr Nedim Šarac izvršili su recenziju rukopisa dr Ahmeda Hadžirovića »*Sindikalni pokret u BiH 1919—1941. godine*«,

6. dr Zdravko Antonić i Nevenka Bajić izvršili su recenziju rukopisa dr Drage Borovčanina »*Izgradnja bosanskohercegovačke državnosti u uslovima NOR-a*«,

a. U Institutu

1. U redakciji časopisa »Prilozi« Instituta za istoriju u Sarajevu radili su: dr Dževad Juzbašić, glavni i odgovorni urednik, dr Zdravko Antić, dr Nikola Babić, dr Ahmed Hadžirović, dr Adem Handžić i dr Pavao Anđelić, članovi redakcije, i Boris Nilević, sekretar redakcije.

2. U redakciji zbornika »Žene BiH u NOB-i« radili su: dr Zdravko Antić, Nevenka Bajić, dr Drago Borovčanin, dr Rasim Hurem (glavni urednik) i mr Dubravka Škarica.

3. U redakciji zbornika »Građa za monografiju o Ivanu Krndelju« radili su: dr Zdravko Antić, dr Ahmed Hadžirović i dr Ibrahim Karabegović.

4. U redakciji naučnog skupa »Banja Luka u novijoj istoriji 1878—1945« radili su: dr Zdravko Antić, mr Rafael Brčić, dr Nedim Šarac, dr Nusret Šehić, dr Ibrahim Karabegović i dr Ahmed Hadžirović.

b. Van Instituta:

1. U redakciji časopisa »Pregled« radio je dr Nedim Šarac,

2. U redakciji časopisa »Godišnjak Društva istoričara BiH« radio je dr Rasim Hurem,

3. U redakciji časopisa »Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH« radili su dr Nedim Šarac i mr Rafael Brčić.

4. U redakciji edicije »Sarajevo u NOB-i i revoluciji« radili su: mr Rafael Brčić, dr Zdravko Antić i dr Nedim Šarac.

5. U redakciji časopisa »Acta historico-oeconomica Iugoslaviae« radio je dr Dževad Juzbašić.

6. U redakciji zbornik »Sedamdeset godina sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini« radili su: dr Ahmed Hadžirović i dr Ibrahim Karabegović.

Institut je posvetio odgovarajuću pažnju i uzdizanju svojih naučnih kadrova. Tako su na postdiplomskom studiju bila tri saradnika, asistenta. Sva tri su položili ispite sa druge godine postdiplomskog studija, a Behija Zlatar je pripremila magistarski rad i predala ga Filozofskom fakultetu u Beogradu.

Ostvarena je određena saradnja i s više naučnih ustanova u zemlji.

Institut je aktivno, posredstvom svojih predstavnika, učestvovao u radu Zajednice instituta za novu i noviju istoriju naroda i narodnosti Jugoslavije. U tome kontekstu Institut je bio i suorganizator naučnog skupa »Vojnopolitičko savjetovanje u Stolicama 26. septembra 1941. godine — Značaj odluka savjetovanja za dalji razvoj NOP-a u Jugoslaviji«.

Sa Katedrom za istoriju Filozofskog fakulteta u Sarajevu razvijena je široka saradnja u nizu pitanja od zajedničkog interesa. Profesori ove katedre članovi su organa upravljanja u Institutu, članovi Naučnog vijeća, Komisija za izbor kandidata u naučna zvanja i sl.

S Katedrom za istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu je, takođe, ostvarena određena saradnja. Mladi saradnici Instituta pohađaju i završavaju postdiplomske studije na odjeljenju za istoriju i dr.

Sa Akademijom nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine ostvarena je plodna saradnja. Sedam saradnika Instituta: dr Zdravko Antić, mr Rafael Brčić, dr Ahmed Hadžirović, dr Rasim Hurem, dr Dževad Juzbašić, dr Nedim Šarac i dr Nusret Šehić sarađuju u Komisiji za istoriju Akademije.

Na osnovu izloženog vidljivo je da je Program rada Instituta za 1976. godinu u osnovi izvršen. Određena odstupanja, kojih je bilo, kompenzirana su drugim sadržajima. Naime, Institut je tokom godine realizovao niz zadataka koji nisu bili unijeti u Program rada.

Organi upravljanja, izvršni organi, organi rukovođenja i stručni organi su bili vrlo aktivni tokom cijele godine. Tako je Radna zajednica Instituta održala 11 sjednica, od kojih četiri u proširenom sastavu. Radna zajednica je, pored petogodišnjeg i godišnjeg programa rada Instituta, donijela niz opštih samoupravnih akata od interesa za Institut, tako da je Institut radio bez zastoja i teškoća.

Radna zajednica je djelovala kao najviši organ upravljanja Instituta. Predsjednik Radne zajednice je dr Ibrahim Karabegović, naučni saradnik, a zamjenik predsjednika dr Tomislav Išek, naučni saradnik. Kad Radna zajednica razmatra pitanja od posebnog društvenog interesa, njenoj sjednici prisustvuju i punovažno odlučuju i predstavnici društvene zajednice, koju sačinjavaju:

Danijel Čulina, društveno-politički radnik u CK SK BiH, Zora Solomon, savjetnik u Republičkoj konferenciji saveza sindikata BiH, dr Rade Petrović, redovni profesor Filozofskog fakulteta u Sarajevu, Risto Besarović, predstavnik Društva istoričara Bosne i Hercegovine i mr Ilijas Hadžibegović, asistent na Filozofskom fakultetu u Sarajevu.

Radna zajednica ima Izvršni odbor koji sačinjavaju: Željka Vrdoljak, predsjednik, i članovi: dr Zdravko Antonić, viši naučni saradnik, direktor Instituta, dr Dževad Juzbašić, viši naučni saradnik, mr Uroš Nedimović, viši stručni saradnik i Alija Prolić, šef Tehničke službe.

Institut ima Naučno vijeće od trinaest članova i to:

Dr Nedim Šarac, naučni savjetnik, predsjednik i članovi: dr Zdravko Antonić, viši naučni saradnik, direktor Instituta, dr Nikola Babić, predsjednik komisije za istoriju CK SK BiH, mr Rafael Brčić, stručni savjetnik, akad. Nedim Filipović, redovni profesor, dr Milan Gaković, docent, dr Rasim Hurem, naučni saradnik, mr Ilijas Hadžibegović, asistent, dr Tomislav Išek, naučni saradnik, Božo Madžar, direktor Arhiva BiH, dr Nusret Šehić, viši naučni saradnik, Behija Zlatar, asistent i mr Pavo Živković, asistent.

Do maja mjeseca 1976. godine direktor Instituta je bio dr Nikola Babić, a od maja iste godine za direktora Instituta imenovan je dr Zdravko Antonić, viši naučni saradnik, jer je dr Babić izabran za predsjednika Komisije za istoriju Predsjedništva CK SK BiH.

Dr Drago Borovčanin

Prilozi
Instituta za istoriju

Za izdavača
Dr Zdravko Antić

Lektor
Muris Idrizović

Prevodi rezimea na njemački jezik
Đuro Basler

Tehnički urednik i korektor
Ibrahim Kemura

Tiraž
1.000 primjeraka

Za štampariju
Miladin Mihajlović

Štampanje završeno
septembra 1977. godine

Izdavač: Institut za istoriju u Sarajevu. Adresa: **PRILOZI**, Sarajevo,
Đure Đakovića 9, telefon 38-899, žiro-račun :1010-603-175, poštanski fah 310.

Časopis izlazi povremeno.

U troškovima štampanja ovog broja učestvovala je i Republička zajednica za naučni rad Sarajevo.

